

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL

Szerkeszti: Lakó György

LXVI. kötet 1. szám

Budapest, 1964

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BEKE ÖDÖN

HAJDÚ PÉTER

JUHÁSZ JÓZSEF

LAKÓ GYÖRGY

TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap

Iroda Vállalatnál, Budapest V.,

József nádor tér 1. Távb: 180-850.

Előfizetési díj: 28.— Ft.

Csekk számlaszám: 61.257

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Nyelvtudományi Közlemények

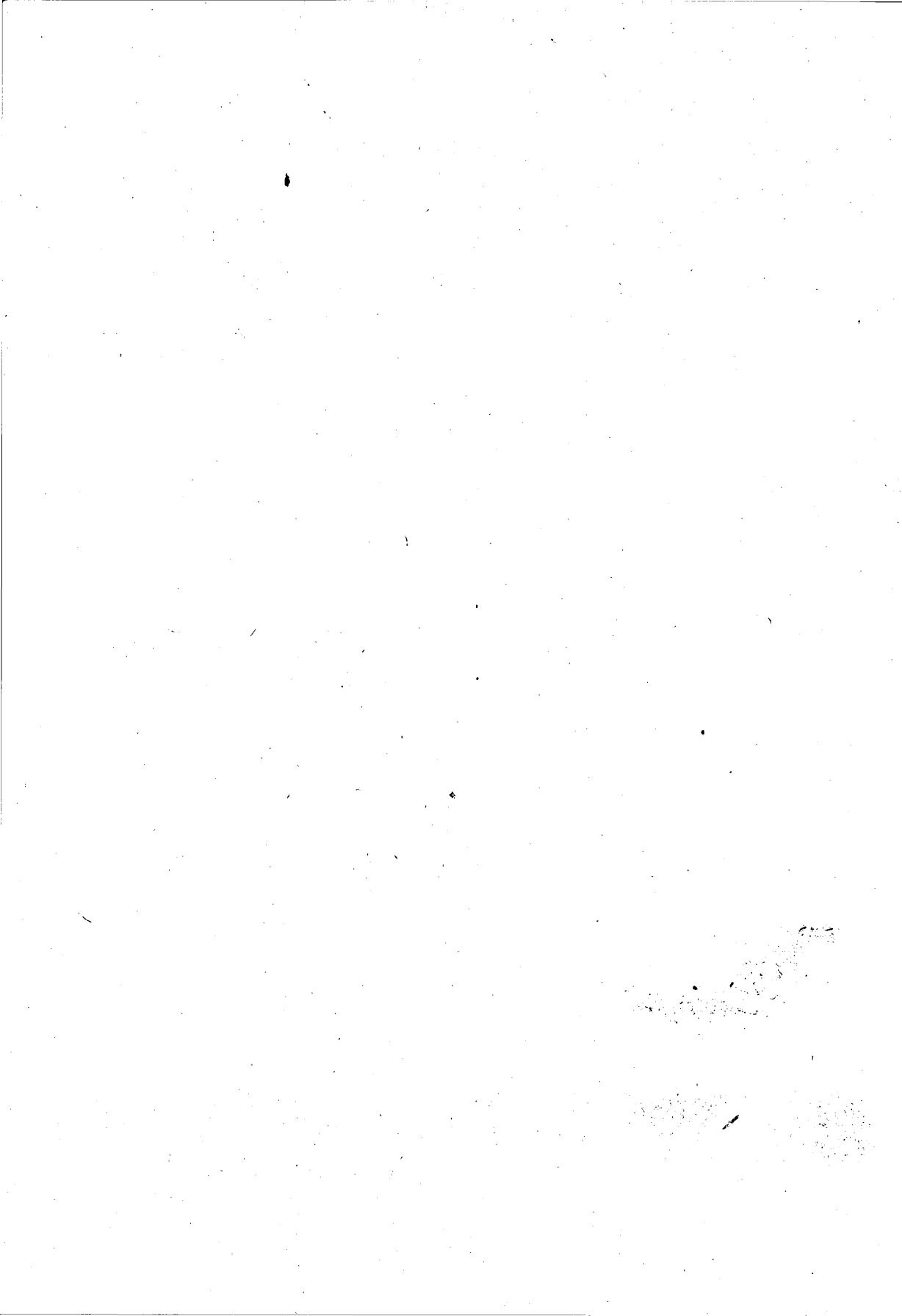
A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANHATODIK KÖTET

BUDAPEST
1964

Obi-ugor jövevényszók a zürjén nyelvben

I. Bevezetés

A zürjén nyelv obi-ugor jövevényszavait először Y. H. TOIVONEN vetette alá részletes és beható vizsgálatnak „Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen” (FUF. XXXII, 1–169) című műve „Ostjakische Lehnwörter im Syrjänischen” című fejezetében (uo. 103–6). TOIVONEN itt — beleszámítva az 58. lapon említett zürj. Lu. *puš* 'lange Fischreuse' szót is — kilenc szót tárgyal. (TOIVONEN felsorolásából kimaradt УОТІЛÁНАК а зürj. *čšukri* 'schmales, langes Messer . . .' szóról írott etimológiája, vö. Vir. 1934: 252.) V. SZORVACSOVA „Ненецкие и хантыйские заимствования в говоре зауральских коми” (Историко-филологический сборник. Сыктывкар, 1960: 176–7) című cikkében helyszíni gyűjtés alapján 18 új osztják jövevényszót sorol fel. Ezek közül azonban csak hétnek fejtette meg az eredetét helyesen. A fennmaradó 11 szónál észrevette ugyan, hogy osztjából való kölcsönzés lehet, de ajánlott etimológiái nem fogadhatók el (l. az egyes jövevényszók tárgyalásánál).

Dolgozatomban az eddig megírt 17 etimológián kívül 28 új etimológiát tárgyalok. Forrásul elsősorban az 1961-ben Sziktivkárban megjelent új zürjén szótár, a Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов (rövidítése: SziSziKomi) szolgált. Ezenkívül felhasználtam még VÁSZOLYI ERIK 1959-ben gyűjtött Mjži-i nyelvjárásból való zürjén szövegeit is.¹ Munkámban — mint ez a címből is kitűnik — a zürjén nyelvnek mindkét obi-ugor nyelvből bekerült jövevényszavaival foglalkozom. Kétségtelen, hogy a két obi-ugor nyelv közül az osztjából került be a legtöbb jövevényszó a zürjénbe. Az átadó nyelv bizonyos hangtani, földrajzi stb. kritériumok alapján általában akkor is megállapítható, ha az illető szó mindkét obi-ugor nyelvben megvan. Némely esetben viszont — megfelelő kritériumok hiányában — csak annyit mondhatunk, hogy a kérdéses zürjén szó valamelyik obi-ugor nyelvből, a vogulból vagy az osztjából származik.

II. Szójegyzék

I. (SziSziKomi) I. (Ob) *čarñō* 'молодые ветви ивы'.

? < osztj. (KT. 428) C. *čarñōr̄z* 'Zuwachs an den Zweigspitzen, Trieb', Kr. *čarñōr̄z* 'Trieb eines Nadelbaums, der Weide (süß, von den Kindern gegessen)', Ni. *čarñōr̄x*, Kaz. *čarñōr̄ñ uār̄s* 'unverhärteter Schössling der Sandweide (wird unverhärtet ziemlich hoch)', O. *čp̄ri nar̄* 'Weidenschössling'.

¹ VÁSZOLYI ERIKnek ezúttal is köszönetet mondok azért a szívességéért, hogy kéziratos anyagát rendelkezésemre bocsátotta.

A zürj. *charńō* feltehetőleg elhasonulással jött létre: *charńor* > *charńol* > I. *charńō*. — Az vismai jellegű nyelvjárásokban *l* szóvégi helyzetben nem fordul elő, ezért a *charńol* szó a *lo* (*lolis*) típusú szók analógiájára *charńō* hangalakúvá vált.

SZORVACSOVA (177) a zürjén szót az osztj. (KT. 335) DN. *χara'ma* 'Querband, Weidenband am Schlitten, Ulme' szóval vetette egybe. Ez azonban hangtani okokból nem fogadható el.

2. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *χolam* 'название водяного растения'; (VÁSZOLYI) I. (Miži) *χolam* ua.

< osztj. (KT. 301) Kaz. *χōla'm*, O. *χōlam* 'ein im Wasser (соръ) wachsendes Gras'.

3. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *χort* 'плес, часть реки от одного изгиба до другого, прямое течение'.

< osztj. (KT. 330) Kaz. *χōr'č* 'gerade, schmale Strecke eines Moores oder Flusses, »wie ein Rohr, weithin sichtbar« (nicht sicher)'.

SZORVACSOVA (177) a zürjén szót tévesen az osztj. (KT. 330) DN. *χōr* 'Strecke eines Flusses, wo sich an den Ufern keine Sandablagerungen befinden' alakból származtatja.

4. (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud. *jaran* 'Samojede (V., Pecs., I., Ud.), ein Volk irgendwo im Norden in der Gegend der Vyčegda (Sz., Lu.), die im Norden wohnenden Syrjänen, im Norden wohnender Syrjäne (Le.)'.

< vog. (MSz.) É. *jārēn*, K. *joryēn* 'szamojéd'

vagy < osztj. (KT. 184—5) DN. *jä'rēn* 'Samojede', V. *ivrya'n*: *i. iāχ* 'die Samojuden', Vj. *ivrkā'n*: *i. pōχōr* 'hohe Rohrpfanze', Trj. *järya'n*: *i. kō* 'die ganz in der Nähe, bei Surgut wohnenden Samojuden, die Jasak nach Berzov zahlen', Ni. *iōrn*, Kaz. *iōrn*, *iōrēn* = DN.

WUo. (Syrj. < Wog. od. Oštj. ?); TOIVONEN: FUF. XXXII, 104 (zürj. ? < vog. v. osztj.); STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 600—1 (zürj. < vog. v. osztj.).

Zürj. > or. *ярán, ерán* 'Samojede', vö. STEINITZ: i. h.; másképp: KÁLMÁN: NyK. LIII, 168 (or. < vog.).

5. (SzrSzlKomi) I. *jodum* 'полоски бересты для покрывки летних чумов'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *jodum* 'sátorfedőlap (nyírfakéregből)'.

< osztj. (KT. 198) Ni. *iū'tem* 'Rindenscheibe der Hütte (aus 2—3 Streifen)', Kaz. *iōtē'm* 'Rindenscheibe der Hütte (aus 2—3 Streifen), aus 2—3—4 einfachen Streifen genähte Rindenscheibe', O. *iōde'm* = Ni.

RÉDEI: ALH. XIII, 309.

SZORVACSOVA (172) a zürjén szót a jurák (ПТУ. 161, 305) *ēдемы* 'обрубок, чурбан'; (ЛЕНТ. 139) Szj. *jōdēm* 'Balken, Bauholz' szóból származtatta. Egyeztetése hangtani (a zürj. *-d*-nek nem felelhet meg *szam. -d-*) és jelentéstani (a zürj. szó 'полоски бересты...' jelentése nem illik a *szam. szó* 'Balken, Bauholz' jelentéséhez) nehézségek miatt nem fogadható el (vö. RÉDEI: i. h.). ЛЕНТИСАЛО (i. h.) szerint a jurák szó szintén osztjájából való átvétel.

6. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *kaldanka* 'хантыйская лодочка (нос и корма острые)'.

E szó osztják eredetijét nem ismerem. Lehetséges — legalábbis a *-ka* végződés erre utal —, hogy szavunk orosz közvetítéssel került a zürjénbe.

SZORVACSOVA (177) a zürjén szót egy osztj. *kōlētām* 'лодка, на которой можно ездить по мелкой воде' alakból való átvételnek tartja. Ez a származtatás nem fogadható el. SZORVACSOVA egyeztetése ugyanis PAASONEN —

DONNER (823) Ko. *kōlγəm, kēlātəm* 'mit d. Boot über eine niedrige Stelle fahren od. fahren können' adatának a félreértésén alapszik. Az osztják szó nem főnév, hanem ige!

7. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *кавыр* 'род молотка, которым бьют крупную рыбу при ловле неводом или ваханом'.

< osztj. (KT. 387—8) DN. *kāuər* 'Holzklötzchen, das an das eine Ende der Angelschnur gebunden wird (wenn der Hecht den Haken verschluckt und von der Spitze einer am Ufer eingesteckten Stange die mittels eines Heuwisches mitten an derselben befestigte Angelschnur abgerissen hat, dient dieses Klötzchen als Schwimmer); ein mit einem 2—3 Klafter langen Seil an der Spitze des Fischotterpfeils angebundenes Klötzchen, mit dessen Hilfe man den ins Wasser verschwundenen Otter finden kann', Ni. *kāuər* (*kā-*) 'Fischkeule', Kaz. *kāuər* 'hammerartige Fischkeule aus einer Wurzel; (in Märchen) Hammer', Ö. *kāuər* 'Hammer'.

Tévesen: SZORVACSOVA (177): zürj. < osztj. (PD..679) Ko. *kāwz* 'Hammer, Keule'.

Ostj. > vog. (KANN.—LHM.: SUSToim. 114 : 481) Szó. *kāβя* 'МОЛОТОК'.

Ostj. > or. *ка́рр* 'hölzerner Hammer mit langem Stiel, mit dem man Fische durch Schläge auf den Kopf tötet' (KALIMA: FUF. XVIII, 159; KÁLMÁN: NYK. LIII, 158—9; STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 499).

8. (WUo.) I., Ud. *kiñ* 'Polarfuchs'; (SzrSzlKomi) Vm., I., AV., Pecs., Ud. *kiñ* 'песец'.

< osztj. (KT. 413) C. *kāñ* 'Polar-, Steinfuchs', V., Vj. *kə'n*, Likr. *kə'n*, Mj. *kə'n* = C.

KARJALAINEN, OL. 13; WICHMANN: FUF. XVI, 192—3; FUCHS: ALH. III, 249; TOIVONEN: FUF. XXXII, 104.

9. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *ler* 'коренья кедрa для связки (скрепы) верши из дранок'.

< osztj. (KT. 1086) DN. *tər, tər* 'Faser (des Fleisches, Hanfes, usw.)', V. *lēr* 'Strich, Linie, Streifen (des Gewebes, Zeuges usw.)'; Rinne (im oberen Balken beim Bauen)', Vj. *iğ'r* 'Streifen (des Gewebes); Linie, Streich', Trj. *āğ'r* 'Wurzelfaser', Ni. *tər*, Kaz. *āğ'r, āğ'r* 'Wurzelfaser (des Baumes, Grasses); aus Wurzel hergestelltes Band', O. *lēr* = Kaz.

SZORVACSOVA (177).

10. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *lorvož* 'Шурышкары, Шурышкарский район'.

< osztj. (KT. 259) O. *laruq's* 'Шурышкарскія юрты'; (STEINITZ: CIFU² 198) *lör-woš, lar-was* 'Šuryškar', szó szerint 'See-Stadt'. Vö. (KT. 1084—5) DN. *tor* 'See (grösserer und gewöhl. mit Sandboden, darin keine Karauschen)', Ni. *tor*, Kaz. *lör* 'bei Hochwasser überschwemmtes Ufergebiet; See (nicht Karauschentümpel)', O. *lar* = Kaz.; (KT. 259) DN. *uo'š* 'Stadt; Tobolsk', Ni. *uo'š* 'Stadt; Kondinskoe; russ. (Kirch- u. a.)dorf', Kaz. *uo'š* 'Stadt; Kirchdorf; Beresov; (in Liedern) grosses ostj. Dorf; Kopf (des Bären)', O. *uq's* 'Stadt; russ. (Kirch- u. a.)dorf; Beresov'.

11. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *mašja* : *mašjaa voni* 'прийти в безвыходное положение'.

< osztj. (KT. 551) Ni. *māššja*, Kaz. *māššja* 'versperrt, verschlossen (Haus, Kiste); ohne Loch (ausser der Tür z. B. der Speicher, das Wehr);

² Congressus Internationalis Fenno-ugratarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960. Akadémiai Kiadó 1963. 490 l. + 2 melléklet.

ohne Ausgang od. Abfluss, blind endend (Weg, Fluss, Bucht, See); geschlossen (Tür); lautlos, mäuschenstill', O. *mpšid* (-šī-) = Kaz.

Az osztj. Ni. *māššig* stb. szóbelseji -šī-, -šī- kapcsolata miatt aligha tartozhatik az osztják nyelv eredeti szavai közé, hanem valószínűleg a zürj. (WUo.) Sz. *midž*: *sorem-m.* 'Stütze des Getreideschobers', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *midž* 'Stütze' főnév -(j)a melléknévképzős **midžja* 'gestützt, versperrt' alakjának az átvétele. Itt tehát egy zürjén jövevénytiszónak az osztjából a zürjénbe való visszakölcsönzésével van dolgunk. — A zürj. *midž* 'Stütze' alapszó ugyancsak átkerült az osztjákba: (KT. 549) DN. *māš* 'Stütze, Stützpfeiler', V., Vj. *mēš* 'Stütze (V.), Holzpflock (z. B. zum Aufhängen der Kleider)', Trj. *mātš* 'Stütze; Holznagel (z. B. zum Zusammenfügen von Brettern), Holzpflock (in Häusern)' stb. (TOIVONEN: FUF. XXXII, 42).

12. (SzlSzlKomi) I. (Ob) *mašjanol* 'хантыйская лодочка'; (VÁSZOLYI) I. (Míži) *mašjeňol* 'csónakféle'.

A zürjén szó a 11. szócikkben tárgyalt osztj. Ni. *māššig* 'versperrt, verschlossen' stb. és (KT. 642—3) DN. *nūt* 'Nase; Schnabel (des Vogels); Vordersteven (des Bootes); Spitze (des Stiefels, Strumpfes, Messers, der Nadel usw.)', V. *nōt* 'Nase (des Menschen); Schnabel (des Vogels); Mützenschirm', Ni. *nōt* 'Nase; Nase, (auch) ganze Schnauze (eines Tieres); Schnabel (des Vogels), Maul (des Fisches); Landzunge, Landspitze (die in einen See, Fluss, Sumpf vorragt); Vordersteven, Bug (des Bootes, Schiffes); äusseres Ende der Schneide (der Axt)' stb. szóból létrejött összetételből származik. Ez az összetett szó valami 'zárt, elrejtett orrú csónakféleséget' jelenthet. A zürj. *mašjanol* tehát kétségtelenül osztják jövevénytiszó, jóllehet az átadó nyelvi osztják összetételt egyetlen forrásban sem találtam meg.

13. (SzlSzlKomi) I., Szkr. *muksun* 'муксун'.

? < vog. (MUNKÁCSI: Ethn. IV, 304) É. *moχsun*, P. *muksēn* 'Coregonus Moksun'; (CSERNY.) *mohsan* ua.

vagy ? < osztj. (KT. 515) DN. *mōχsəη*, Trj. *mōχsəη*, Ni. *muχsəη*, -*η*, Kaz. *mōχsəη*, O. *mvχsəη* 'Muksun (Fisch)'.

A szó talán orosz közvetítéssel került a zürjén nyelvbe.

Az orosz *муксун*, *моксун* stb. 'сибирский сиг, Salmo muxun' KÁLMÁN (NyK. LIII, 160) szerint osztják vagy vogul, STEINITZ (Zeitschrift für Slawistik V, 505—6) szerint osztják jövevénytiszó. Az obi-ugor szó orosz közvetítéssel bejutott néhány török (toboli tatár, jakut) nyelvbe is (STEINITZ: i. h.).

14. (SzlSzlKomi) I. (Ob) *nambir* 'хлам'.

< vog. (VNGy. II, 672) É. *nāmpēr* 'apró darab', (MSz.) É. *nāmpēr*: *χis-n.* 'fövénytiszem; Sandkorn'

vagy < osztj. (KT. 581) Ni. *nāmpər*, Kaz. *nāmpər*, *nāmbər* 'Kehricht, Abfälle, Späne (z. B. an einem Platz, wo Holz gespalten wird), Dreck; Sägespäne; Moder (im Wasser)'.

A vog. szó az osztj.-ból származik (vö. KANN.—LHM.: SUSToim. 101: 433 és 114: 468).

15. (SzlSzlKomi) I. *nori* хантыйская травяная рогожа'.

< osztj. (KT. 591) O. *nvr̥* 'Schlafmatte (aus Riedgras)', (STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 507) Szin. *nōri* ua.

KARJALAINEN—TOIVONEN szótárában az O. *nvr̥* 'Schlafmatte (aus Riedgras)' helytelenül a Ni. *nōr̥*, Kaz. *nōr̥*, O. *nvr̥* 'erhöhter Schlafplatz (in den Winterjurten); Schlafpritsche (in den Sommerhüten, nicht in den

Rindenzelten); Schlafplatz in den Schlafwinkeln, Schlafwinkel' szóval van együtt említve; ez utóbbi azonban orosz jövevényszó (STEINITZ: i. h.).

SZORVACSOVA (177) a zürjén szót tévesen az osztj. (PD. 1469) Ko. *nərz* 'Ruderring aus Weidenband', J. *nə̀r̀* 'Reis, Rute' szóból magyarázza.

Osztj. > vog. (KANN.—LIIM.: SUSToim. 116: 286) Szo. *поярə* 'mit einer Matte versehen'.

Osztj. > or. *но́ри* 'остяцкая травяная рогожа' (STEINITZ: i. h.).

16. (SzsSzlKomi) I. (Ob) *narxul* 'сырая рыба'; *narxul soinə* 'ест сырую, только что выловленную рыбу'.

< osztj. (KT. 631) Vj. *nə̀rə kw̄l* 'roher (und so gegessener) Fisch (Hecht)', Trj. *nə̀rə kw̄l* 'roher Fisch'. Vö. még (KT. 631) Kaz. *nə̀r*, O. *nə̀r* (harv.) 'roh . . .', (uo. 380) Kaz. *xul*, O. *xul* 'Fisch'.

SZORVACSOVA (177).

17. (VÁSZOLYI) I. (Mízi) *nellołbi* 'négy rekeszes csónak'.

< osztj. (STEINITZ, OVE. I, 61) Szin. *nəl lolpi* 'vierfähriges Boot', (uo. 55) *jaləp nyləŋ nəl lolpijn jo xanəŋ iki ɔməsɪ* 'In einem neuen rotbemalten vierfährigen [Boot] sitzt der Flussalte'. — Vö. (KT. 647) DN. *nə̀p*, Kaz. *nə̀p*, O. *nə̀p* stb. 'vier', (uo. 1102) DN. *tət* 'Abteil des Einbaums', Kaz. *əp* 1. 'Raum zwischen den Querhölzern des Einbaums', 2. 'Korb (der Fahrnarte, Inneres des Korbes, worin man sitzt)', O. *ləp*, *xə̀βl*. = Kaz. stb. — L. még a 42. szócikket!

18. (SzsSzlKomi) I. (Ob) *nezi* 'сак, сачок'.

? < vog. (MSz.) É. *näs*, AL. *näs* 1. 'csáklya; Hacke' (É., AL.), 2. 'horog' (É.); (MK. IV, 289) É. *näs*, KL. *nış* 'horog; medvekarom'; (BALANGYIN—VAHRUSEVA) *няс* I. 'крючок (рыболовный)', 2. 'удочка'.

vagy ? < osztj. (PÁPAI—BEKE) É. *neši* 'horog; Angel'; (KT. 641—2) Ni. *nə̀š* 'Angelhaken; (eiserne) Angel; gestielter Haken (zum Fischfang); Krallen des Bären', O. *nə̀zi* 'Angel; gestielter Haken (zum Fischfang)'; Kaz. *nə̀tšə* 'angeln, mit einer schwimmenden Angel fischen'.

Ez az egyeztetés a jelentések (vog.—osztj. 'horog', zürj. 'háló') eltérése miatt bizonytalan. Lehetséges azonban, hogy a zürj. *nezi* olyanféle hálót jelent, mint amilyen az osztj. (KT. 262) O. *wə̀zəm* »Angelnetz» (zum Fang im Sommer)' stb. Így érthető volna, hogy miért kapta nevét egy 'Angel' jelentésű szóról.

19. (WUo.) I. *nəleg* : *sir-n.* 'junger Hecht, Hechtjunges'; (SzsSzlKomi) I. (Ob) *nəlik* 'мелкая рыба'; *sir nəlik* 'мелкая щука'; *sirok nəlik* 'мелкий сырок'.

< vog. (MK. III, 205) É. *nəlek-xul* 'Selki-Fisch; Salmo albula', *məul-nəlk* 'маленькая селетка'; (MK. IV, 288) É. *nələx-xul* 'сельга'; (CSERNY.) *nəlk* 'тугун, сеньдь; Coregonus tugun'.

vagy < osztj. (KT. 616) DN. *nələk* 'kleiner Fisch, junger, als Köder benutzter Fisch (Rotauge, Weissfisch u. a.)', Ni. *nə̀lək*, *nə̀lək* 'kleine Rotfeder', Kaz. *nə̀lək*, *nə̀lək* 'ganz kleiner junger Fisch (nicht Hecht), Sosva-häring; O. *nə̀ləx*, -k 'junger Fisch'.

Tévesen: WICHMANN: FUF. II, 179 (zürj. < szam.); SZORVACSOVA (175): zürj. < szam.

20. (SzsSzlKomi) I. (Ob) *nonnis* (детск.) 'больно, бобо'.

? < vog. (VNGy. II, 677, 678) *nəmmi* 'nyájasan, kedveskedve szólít', *nonmi*, *nonməji* 'megszán, megsajnál (?)'.

vagy ? < osztj. (KT. 625) Ni. *nonməŋ*, -*ŋə* 'empfindlich (z. B. gegen Kälte); verwöhnt, verzogen; wählerisch, ekel (wählt nur, was ihm zusagt)', Kaz.

hōnməŋ 'verwöhnt, verzogen, wählerisch (Tier, bes. das Pferd), etw. verschmähend, verachtend'; Ni. *hōnməttətdə*, Kaz. *hōnməttəti* 'verwöhnen, verziehen (ein Kind)', O. *hōnməttə* 'bedauern'.

A zürjén szó *-is* végződése nem világos. Ha az *-is* pontatlan lejegyzés *-is* helyett, akkor azonos lehet a zürj. *-is*, *-is* melléknévi igenévképzővel.

21. (SzrSzlKomi) I. *huk* 'верхняя крышка чума из оленьих шкур мехом наружу'; *huk ū dod* 'нарта у оленеводов для перевозки верхней крышки чума при перекочевке'.

< osztj. (KT. 604) C. *hōkz* 'Fausthandschuh (aus Fell)', Kr. *hōkz* 'Sämischleder', Trj. *hōkēi* 'zur Bedeckung des Zeltes angewandte, aus Renntierfellen genähte Scheibe (20—25 Felle)', Ni. *hōkz*, *-a* 'durch Benutzung kahl gewordenes (Renntier-, Schaf-)fell', Kaz. *hōkēi*, *-a* 1. 'aus Renntierfell hergestelltes Sämischleder, dem Sämischleder ähnliche Lederart (daraus werden Schuhzeug, Fausthandschuhe, Lassos, Hosen usw. gefertigt; es ist fester und härter als gewöhnliches Sämischleder)', 2. 'ohne Gerbung hergestelltes Kuh-, Pferdeleder (von den Ostjaken selbst zubereitet; daraus werden Riemen gemacht)', O. *hōgi* = Kaz.

Osztj. > or. *hōku*, *hōk*, *hōga* 'верхняя крышка самоедского чума, из оленьих шкур, шерстью наружу' (STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 507—8).

22. (VÁSZOLYI) I. (Míži) *hukivai* 'osztják cipő (folyami menyhal bőréből vagy kopott rénlábbőrből)'.

< osztj. (AHLQV.) *huga-vai* 'ostjakische Sommerstiefel, werden von den Russen *неговану* genannt.' — Az osztj. *huga-vai* összetétel a Kr. *hōkz* 'Sämischleder' stb. (l. a 21. szócikket), valamint a (KT. 203) DN. *uāi* 'Stiel (des Beiles, der Schaufel, des Besens, Löffels, der Kelle usw.), Schaft (des Schuhs); Strumpf', V. *uēi* 'Stiel (des Beiles, der Fischergabel, des Löffels u. a.), Bein (des Strumpfes), Schaft (des Schuhs)', O. *uāi* 'Stiel (des Beiles, der Eispicke, des Löffels); Fussbekleidung aus dem Fell des Renntierschenkels' szóból.

Osztj. > or. *неговану*, *неговани* 'летняя обувь остяков и русских в Тобольском крае, из олененины, в роде чулков' (KÁLMÁN: NyK. LIII, 160; STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 506—7).

23. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *on* 'свая, столб учуга, загородки'.

< vog. (KANN., idézi STEINITZ: Forschen und Wirken. Festschrift zur 150-Jahr-Feier der Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin 1960: 339) AK., ÉVagZ., DVag., AL., FL., Szo. *ün*, P. *βuna 'Pfahl im Fischwehr'; (CSERNY.) *un* 'столб рыболовного запора'

vagy < osztj. (KT. 51) C. *o'n* 'in den Boden des Flusses gesteckte Stangen, an die dann das aus dünnen Birkenbäumchen gefertigte *tīmās* ins Wasser gesenkt wird (so stellt man das *uō pžəmtīmās* her)', V. *a'n* 'senkrechter Pfahl am Wehr', Trj. *ā'n*: *āyāsā'n* 'Stützpfehl des Sperrwehrs', Ni. *o'n*, Kaz. *o'n*, O. *an* 'Stützpfehl des Wehrs'.

SZORVACSOVA (177): zürj. < osztj.

24. (SzrSzlKomi) I. *pañdzi* 'вид стрелы (длиной около 15—20 см)'.

< vog. (MSz.) É. *pāñsi* 'dárdanyíl; eine Art Pfeil', KL., P. *pāñs* 1. 'nyílvás; Pfeileisen' (KL.), 2. 'nyíl' (P.); (MK. III, 395) É. *pāñs*, KL. *pāñs*, P. *pāñs*, *pāñs* 1. '(egyszerű lapos, hegyes) nyíl, nyílfajta', 2. 'dárda, nyílvás', K. *poāñs-níl* '(egyszerű, lapos, hegyes) nyílfajta'.

25. (WIED.) *pež* 'junges, ungehörntes Renntier'; (WUo.) I. *pež*: *p.-ku* 'Haut des Renntierkalbes'; (SzrSzlKomi) *pež*: I., Pecs. *pežgu*, Vm. *pežku* 'пыжик, шкура новорожденного теленка-оленинка до первой линьки'.

< osztj. (KT. 754) Kr. *pē.tš̄z* 'Wildrenntier im ersten Jahr', V. *pē.tš̄z* 'eben geborenes (zahmes) Renntierkalb', Vj. *pē.tš̄z* '(zahmes) Renntierkalb (bis zum zweiten Jahr); Wildrenntierkalb', Ni. *pēžz'*, Kaz. *pēžž* '(zahmes) Renntierkalb (im ersten Jahr, bis zum nächsten Wurf)'.
 TOIVONEN: FUF. XXXII, 104—5.

26. (WUO.) Lu. *puš* 'lange Fischreuse'; (SzrSzlKomi) Lu. *puš* 'рыболовная снасть (вид верши) из прутьев рябины', KSz. *puš tšup* 'рыболовная запруда для ловли рыбы мордой'.
 ? < vog. (MSz.) É. *pōs* 'kúpvarsa; Fischreuse'; (VNGy. I, 280) É. *pōs*, L. *pōs*, P. *pāš*, K. *pōs* 'kis kúpalakú varsa'.
 TOIVONEN: FUF. XXXII, 58.

27. (WIED.) *ryp* 'Uferschwalbe; Hirundo riparia'; (WUO.) V. *ryp* 'Uferschwalbe'; (SzrSzlKomi) Szkr. *ryp* 'береговой стриж, береговая ласточка'.
 < osztj. (KT. 806) DN. *rě puōiz*, Szogom. *rūpuōiz*, Trj. *rāp'uuāiz*, Ni. *rāp'*, Kaz. *rāp'* 'Uferschwalbe'.

A szó megvan az északi vogulban is: (ROMB.) *panpan* 'стриж'. Ez azonban valószínűleg újabb kori jövevényszó az osztjából. A zürj. *ryp* minden bizonnyal régebbi átvétel (a V. nyelvjárásban fordul elő!), ezért átadó nyelvként csak az osztják jöhet számításba.
 TOIVONEN: FUF. XXXII, 105. — Másképp: KARJALAINEN, OL. 159.

28. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *sīrok*: *sīrok nīlik* 'мелкий сырок'.

? < osztj. (KT. 871) DN. *sārāz*, V. *sarāz*, Trj. *sāzāz*, Ni. *sārāz*, Kaz. *sārāz*, O. *sarāz* 'Zährte'.

A szó megvan a vogulban is: (MUNKÁCSI: Ethn. IV, 304) É., KL. *sorēz*, FK. *sōrkh*, T. *sorekh* 'Coregonus vimba'; (CSERNY.) *sorah* 'сырок'. A zürjén szó valószínűleg az *v*-t tartalmazó O. nyelvjárásból származik; az osztj. *v*-t a zürjénben *ī* hanggal helyettesítették. Mivel a vogul alakok *o*-t (ősvog. **ō*) tartalmaznak, nem jöhetnek szóba átadó nyelvi alakként. Lehetséges, hogy az osztják szó orosz közvetítéssel került át a zürjénbe. — A vog. (MUNKÁCSI: i. h.) AL. *sirēz* 'Coregonus vimba' alak véleményem szerint az orosz *сырок* szóból származik. E szó KÁLMÁN BÉLÁNÁL (Die russischen Lehnwörter im Wogulischen) hiányzik.

Osztj. > or. *сырок* 'морская рунная рыба, Salmo vimba, сыръ, из порода лососей' (KÁLMÁN: NyK. LIII, 164—5 or. < vog. v. osztj.); (STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 512 or. < osztj.).

29. (SzrSzlKomi) I., Le. *sojim* 'густой, трудно проходимый еловой лес на болотистом месте'.

< vog. (MSz.) É. *sājim* 'patak', P. *sōjim* 'patakmenti erdő; Wald am Bachesrand', KL. *sojim* 'mocsaras bozót; sumpfiger Morast'; (CSERNY.) *sojm* 'ручеек, сырой ложок'

vagy < osztj. (KT. 819—20) DN. *sōiēm*, *sōiēm* 'Bach, Vertiefung durch eine Sandbank hindurch (darin oft kein Bach)', V. *sāiēm* 'Tälchen, Senkung, tiefe Stelle zwischen Heiden, Erdrücken und quer durch solche; Tälchen mit einem Bach', Vj. *sāiēm* 'Bett eines Baches (nur bei Überschwemmungen Wasser führend), Tälchen durch einen Uferhang, »Bergbach«, Tälchen durch einen Uferhang auf der Heide (bei Regen und während der Frühjahrshochflut Wasser führend)', Trj. *sāiēm* 'kurzer, kleiner Bach, »Bergbach« (d. h. durch eine Uferwand erodierter kleiner Bach), Vertiefung durch einen Uferhang (darin z. B. im Frühjahr Wasser)', Ni. *sōiēm*, Kaz. *sōiēm* 'Bach, Bachtälchen durch einen Erdrücken am Ufer, »Bergbach«, O. *sāiēm* 'Bach, »Bergbach'.

Osztj. > or. *caйм, caйма* 'Tälchen, Senkung, tiefe Stelle zwischen Heiden, Erdrücken quer durch solche; Tälchen mit einem Bach' (KÁLMÁN: NyK. LIII, 163; STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 511).

30. (SzlKomi) I. (Ob) *somgep* 'цак, сачок'.

Hangtani szerkezete és nyelvjárási elterjedtsége alapján lehetséges, hogy szavunk valamelyik obi-ugor nyelvből származik. Ha a zürj. *somgep* valamilyen nyéllal ellátott kanál alakú merítőhálót jelent, akkor jelentéstani szempontból — az egyeztetésnek hangtani akadályai nincsenek — némi valószínűséggel feltehető, hogy az osztj. (KT. 851) Kam. *səŋxiɣip* 'Skistab mit schaufelförmigen Ende', V. *səŋki'w* 'Eisschöpfkelle (aus Rutenband)', Ni. *soŋɣɣɣp* 'Stab mit einer Schaufel am Ende', Kaz. *so'ŋg'ep* 'Skistab, Skistab mit Ring und mit einer Schaufel am oberen Ende', O. *sangeɣ* 'Schaufel des Skistabs' szóból származik.

Tévesen: SZORVACSOVA (177).

31. (LEP.) Lu. *surym* 'смерть'.

< vog. (MSz.) É. *sorém* 'halál; Tod'; (MK. IV, 301) É. *sorməl lāuɣəs* 'halállal rendeltetett'; (CSERNY.) *sorum* 'смерть'

< vagy osztj. (KT. 878—9) DN. *sārəm*, Trj. *səŋəm*, Ni. *sārəm*, Kaz. *sārəm*, O. *sərəm* 'Tod'.

PAASONEN: FUF. III, 110—6; UOTILA: SUSToim. LXV, 355; TOIVONEN: FUF. XXXII, 105. — Tévesen WICHMANN: FUF. III, 107—9, 117—128 (a zürj. és az obi-ugor szók között ősi egyezést lát).

32. (SzlKomi) I. (Ob) *sartlinə* 'шаманить, кудесить по образу шаманов'.

< osztj. (KT. 920—1) DN. *tərītā* 'wahrsagen', Trj. *tər'itā'z* 'wahrsagen (mit der Zaubertrommel, einem Musikinstrument, einer Bandura, einem Kupferkessel [wie mit der Trommel])', Ni. *sār'tā*, Kaz. *sār'ti*, O. *spr'tā* 'wahrsagen (mit einem Beil, einer Göttertruhe, einer Flinte)'. — A *-lɛ* zürjén ige-képző.

33. (SzlKomi) I. (Ob) *sol* 'бранка, колотые тонкие дощечки из лиственницы (из них делают верши)'

< osztj. (KT. 892) Ni. *sol*, Kaz. *sol'a*, *sə'a* 'Latte, Leiste (des Wehres, der Reuse)', O. *səl* ua.

Az osztják szó zürjén jövevénytörzs, vö. (WUO.) Sz., Pecs., Lu., Le. *džal*, V., Ud., P. *džav* 'dem Kienspan ähnliche Latte od. Holzspelse, wird gebraucht u. a. in der Fischreuse (Sz., Lu.) und im Fischwehr (*demed*) (V.), dünne Latte od. Holzspelse (Pecs., Le.), Latte od. Holzspelse, die beim Weben gebraucht wird (P.); Unterlage der Weberspule aus Birkenrinde, dickem Papier, Strohalm od. Rohr (Ud.); Daube des Gefäßes (P.)' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 72). Tehát a zürj. *džal* stb. útja: zürjén → osztják → zürjén.

Tévesen: SZORVACSOVA (177).

34. (SzlKomi) I. (Ob) *toχot* 'перекладинка на носу лодки (служит в качестве ручки при причаливании и претескивании лодки)'

< (KT. 983—4) DN. *tōyət* 'dünnes Querholz, Leiste im Boot, die verhindert, dass das Boot zusammenfällt', V. *tōyət* = DN., Vj. *tōyət* '(querlaufendes) Stützholz der Wände des Einbaums, Querleisten, welche verhindern, dass der Einbaum auseinander- und zusammenfällt', Trj. *tōyət : qirət*. 'Querholz(-hölzer) des Bootes', Ni. *tōyət*, Kaz. *tōyət*, O. *tōyət* 'Querleiste des Einbaums (wird auch in Booten beim Transport von Bäumen u. a. gebraucht)'

SZORVACSOVA (177).

35. (WUo.) Ud. *tšundžu* 'Bodensatz von geschmolzenem Fett od. Talg'; (SzsZlKomi) Ud. *tšundžu* 'осадок от растопленного жира'.

< vog. (XVIII. sz. eleje) É. (Berjozov és az Északi-Szoszva vidékéről) *schosch* 'ядна, варка'³ (варка = *Суб.* любимая похлебка березовцев: рыбе мясо, снятое с костей и уваренное, вместе кишечками в ворвани, Даль).

A vog. *schosch* ma már kihaltnak tekinthető; más forrásokban — tudtommal — nem fordul elő.

A vogul szóval egyeztethető az osztj. (KT. 951) Likr. *tšu'ntš*, Mj. *tšuntš* 'Lederhaut (am Fell)', Trj. *tšu'ntš* 'Lederhaut (des Felles), untere Haut des Felles, das Fleisch bedeckende Haut; den Knochen (der Hand, des Fusses) bedeckende weiche, lederartige Haut', Ni. *šünš*, Kaz. *šūš*, O. *šus* 'Lederhaut; den Knochen, die Federspule bedeckende Hautschicht; das Fleisch bedeckende Haut' szó. A zürj. *tšundžu* forrása minden valószínűség szerint csak az említett vogul szó lehet és nem az osztj. Likr. *tšu'ntš* stb. Az osztják alak ui. jelen-tétlenül távolabb áll a zürjén szótól.

WICHMANN (FUF. II, 181) a zürj. *tšundžu*-t a szamJur. *seandu*, *šandu*, *seanso* 'Talg', (REG.) *šanšu* 'geschmolzenes Fett von Renntieren', (LEHT. 430) O. *sān tšū*, OP. *šan tšū*, Szj. *sān tšū*, Nj., P. *sānšū* 'aus Renntierknochen gekochtes geronnenes Fett' átvételének tartotta. Egyeztetése súlyos hangtani nehézségek miatt nem fogadható el (a szam. *š-*, *-ntš-* hangoknak a zürjénben nem felelhet meg *tš-*, illetőleg *-ndž-*).

36. (UOTILA: Vir. 1934: 252) I. *tšukri* 'kapea, pitkä veitsi, jolla kaiveretaan reikiä; schmales, langes Messer, mit dem man Löcher aushöhlt'; (SzsZlKomi) *tšukri*: I., Pecs. *tšukri part*, Ud. *tšukir part* 'узкий длинный нож'.

< vog. (MSz.) É. *šoχri* 'kés, Messer'; (VNGy. II, 704) *šoχri* 'keskeny pengéjű metszőkés'; (MK. IV, 304) FL. *šoχri-sup* 'keskeny kés'

vagy < osztj. (KT. 902) DN. *tšoχr* 'ein Gerät zum Glätten und Beschneiden von Kanten: an die Spitze eines Messers wird ein einen rechten Winkel bildendes Holzstück gesteckt, damit sich das Messer geradeaus bewegt', Ni. *šūrš* 'schmales Messer (zum Graben von Löchern)'; Kaz. *šōχri*, O. *šōχri* 'Messer mit schmaler Schneide (zum Graben von Löchern)'.

UOTILA: Vir. 1934: 252 (zürj. < osztj.)

Osztj. > or. *чукрей* 'тонкий нож' (STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 517).

37. (FOKOS-FUCHS: SyrjWb.) Ud. *tšumpel* 'Schöpfgefäß aus Birkenrinde'; (SzsZlKomi) FV., Vm., I., AV., Ud. *tšumpel*, Vm. *džumpel* 'воронкообразный берестяной черпачок для питья'.

< vog. (REG.—MUNK.: NéprFüz. I, 56) *šumpel* 'ein kleines Trinkgefäß aus Birkenrinde'; (VNGy. II, 704) *šumpel* 'nyírkéregből való vízmerő'

vagy < osztj. (KT. 911) DN. *tšmva'l*, DT. *tšmva'l*, Ni. *šūmpā'lš*, Kaz. *šōmva'l*, *šū-* 'Trinkgefäß aus Birkenrinde'.

KALIMA: Nyr. LIX, 72 (zürj. < osztj.); UOTILA: SUSToim. LXV, 355 és Vir. 1935: 104 (zürj. < osztj.); TOIVONEN: Vir. 1946: 398—9 és FUF. XXXII, 106 (zürj. < osztj.)

38. (SIRELIUS: FUF. VIII, 29) V. (Lökčim) *vakrep* 'Kesselstange über der Feuerstätte vor dem Windschirm'.

³ Ezt az adatot GULYA JÁNOS bocsátotta rendelkezésemre „Altugolische Dialekte” című kéziratossága értékesítéséből. Szívességét hálással köszönöm.

< osztj. (KT. 219) Kaz. *uá'ŋ'rēp'* 'Haken, Bootshaken (aus Holz od. Eisen, nicht Fischhaken), hölzerner Haken (mit dem die Netzstange umgewendet wird); Horn von *рогatina'*, O. *uá'ŋ're'β*, *uá'ŋgər* 'Haken des Kesselhalters'.

A szó megvan a vogulban is: (KANN., WogVok. 17) TJ., TCs. *βeŋgər*, P., ÉVag., DVag. *βαχкр*, FL. *βāŋ'krip*, Szo. *βāŋkrip* 'Haken'. A zürj. *vakrep* azonban nem a vogulból, hanem az osztjából származik, mivel a zürjén 'Kesselstange' jelentés az osztják 'Kesselhaken' jelentéshez áll legközelebb (UOTILA: JSFOu. LII/5, 10).

TOIVONEN: FUF. XXXII, 104.

39. (SzlSzlKomi) I. (Ob) *vandži* 'луговая трава, мурава'.

< vog. (VNGy. II, 720) É. *vāns* 'parti(vízi) gyep', (MSz.) *vānsiñ*, *vānsēñ* 'gyepes; mit Gras bewachsen'; (MK. IV, 309) FL. *vansin* 'füves'; (CSERNY.) *vans* 'низкая травка, растущая на горах'

vagy < osztj. (KT. 228) DN. *uá'nŋž* 'ein auf den Hofplätzen wachsendes kurzes Gras', V. *uá'n.tšəx* 'ein Gras, von den Russen *vá'ntšik* genannt', Trj. *uug'n.tšəx* 'eine weiche, an Sandufern (über den Boden) wachsende lange Grasart, die ungebürstet in Schuhen gebraucht wird', Ni. *uá'ž*, Kaz. *uá'nž*, O. *uá'nzi* 'ein an den Ufern wachsendes Gras'.

SZORVACSOVA (177): zürj. < osztj.

Osztj. > or. *ванчик*: (KT. 228) „osztj. V. *uá'n.tšəx* 'ein Gras von den Russen *vá'ntšik* genannt'” (STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 492).

40. (SzlSzlKomi) I. (Ob) *var* 'учуг, городьба попереk реки или на протоке с вершами для ловли рыбы'.

< osztj. (KT. 232–3) DN. *uá'r* 'Wehr (in einem Fluss), in dem kein Loch für die Fische offen gelassen wird', Vj. *uá'r* 'Fischwehr, Damm', Trj. *uug'r* 'Wehr', Ni. *uá'r*, Kaz. *uá'r* 'Wehr aus Kiefernplatten (in einem kleinen Fluss)', O. *uá'r* 'für den Sommer in einem kleinen Fluss gebauter Erddamm'.

SZORVACSOVA (177): „тоб. русс. *вар* хант. *wàr*”.

Osztj. > or. *вар* 'перебой, учуг, закол, городьба попереk реки, с гимнами, вершами, для ловли рыбы' (STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 493).

41. (SzlSzlKomi) I. (Ob) *važan* 'вязаная мережа, матная с крыльями, которая ставится в воротах запоров, язков и перебоев'.

< osztj. (KT. 262) Kam. *uó'šá* 'mit dem *uō.tšəm* fischen', V. *uátta* 'fischen (mit dem чердак-Netz)', Trj. *uúá'šá'z* 'mit dem »Angelnetz« fischen', Ni. *uó'šá*, Kaz. *uó'tš*, O. *uá'stá* 'mit dem »Angelnetz« fischen'. Vö. még (KT. 261–2) DN. *uō.pžəm* 'ein Fischwehr: in den Boden werden Stangen eingetrieben und zwischen diese wie bei der Herstellung eines Rutenzauns lange Birken- u. a. Ruten geflochten', Kaz. *uōžəm*, *uōžəm* '»Angelnetz«, in das Wehr einzusetzen' stb.

A zürj. *važan* -an végződése valószínűleg azonos a zürj. -an denominális névszóképzővel (e képzőről l. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 127).

Az orosz *важэн* 'вязаная мережа, матная с крыльями, которая ставится в воротах запоров, язков или перебоев' szót STEINITZ (Zeitschrift für Slawistik V, 492) osztják jövevényszónak tartja. Az -an végződés miatt azonban valószínűbb, hogy az osztják szó zürjén közvetítéssel került az orosz nyelvbe.

SZORVACSOVA (176).

42. (VÁSZOLYI) I. (Miji) *vetlobi* 'öt rekeszes csónak'.

< osztj. (STEINITZ, ÖVE. I, 78) Szin. *wēt lolpi* 'fünffähriges Boot'; (uo. 62) *wēt lolpija lēləm kēm xūjem wēt lolpija lēləs* 'der sich in ein fünffähriges Boot'.

ges Boot setzende Mann setzte sich in ein fünffähriges Boot'. Vö. (KT. 266) DN. *uēt*, Kaz. *ue't*, O. *ue't* 'fünf' stb., (uo. 1102) DN. *tät* 'Abteil des Einbaums' stb. — L. még a 17. szócikket!

43. (WUö.) V. *voit*, Ud. *uit* 'Wiese, Weideplatz (V.), ein Acker am Ufer des Flusses Vaška (Ud.)'; (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V. *voit* 'überschwemmte niedrig gelegene Stelle'; (SzrSzlKomi) FV., Pecs., Szkr. *voit*, Ud. *veit*, FV., Vm., I., KSz., Ud. *uit* 'сырое глухое место в пойме реки, поросшее кустами черемухи и смородины'.

< vog. (VNGy. I, 276) FL. *ā'it*, Szig. *ājtā* 'folyónak vagy tónak lefolyása; rét', KL. *āit* 'láp', T. *ājit* 'rét, kaszáló', AL. *ait* 'áradmány', *ait* 'folyónak vagy tónak lefolyása'; (KANN., idézi Toiv.: FUF. XXXII, 103) TJ. *āit*, TCs. *āit*, AK. *oit*, P. *oijiet*, AL. *aiit* 'Wiese, bes. eine solche, die im Frühjahr überschwemmt wird'

vagy < osztj. (KT. 14) DN. *uijet* 'baumlose, offene Stelle', Kaz. *uōjēf*, O. *ōjēt* 'Wiesenufer des Obs, tiefliegendes Ufergelände, auf dem kein Nadelwald wächst'.

A zürjén szó hangalakilag közelebb áll az osztjákhoz, mint a vogulhoz. Ezért valószínűbb, hogy a zürj. *voit*, *uit* stb. az osztjából és nem a vogulból származik.

TOIVONEN: FUF. XXXII, 103—4 (uo. irodalom).

Vog. vagy osztj. > or. *óem* 'áradmány' (KÁLMÁN: NyK. LIII, 161).

44. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *voindz* 'ход рыбы, когда рыба поднимается руном из моря метать икру'.

< osztj. (KT. 64) Kr. *u'nt* 'stromaufwärts kommende Fische', Vj. *o'ntš* 'sehr niedrigstehendes, seichtes Wasser', Trj. 'o'nt' 'der Teil des Sommers um den 1. August, wo das Fischen mit dem *uuar* beginnt (gilt den Ostjaken als Hochsommer); stromaufwärts kommende Fische (?)', Kaz. *uō's* (*uō'ns-*), O. *ō's* (*ō'ns-*) 'der erste (aus dem Meer in einen Fluss) kommende Fischschwarm (dieser hält sich nicht unterwegs auf, sondern eilt nach dem Oberlauf zu)'.

Tévesen: SZORVACSOVA (177).

Osztj. > or. *вонзь* 'первый подъем рыбы с моря' (KÁLMÁN: NyK. LIII, 156; STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 494).

45. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *voiteb* 'табак, который ханты кладут за губу'.

< osztj. (KT. 261) Ni. *utlɔp*, Kaz. *uō'tlɔp*, O. *ō'tlɔβ* '(von einer Kiefer, Weide) abgeschabte Holzwohle (als Wischlappen)'.

A SzrSzlKomi jelentésmegadása nyilván téves. A zürjén szó jelentése ugyanaz lehet, mint az osztjáké. — Az osztják szó átkerült az oroszba is: *вомлен*, *вомлун*, *омлен*, *омлун* 'таловое лыко' (STEINITZ: Zeitschrift für Slawistik V, 494). Az orosz *вомлен*, *омлен* szóról l. még B. Ф. Зуев, Материалы по этнографии Сибири XVIII века. Москва—Ленинград, 1947: (41. l.) „имеет при себе большой рог с табаком, чтоб нюхал, и *омлен*⁴ (таловые мягкие стружки), чтоб затыкал ноздри и утирался”.

⁴ Kiemelés tőlem. — R. K.

III. A jövevénytörzsek eloszlása a zürjén nyelvjárásokban; az átvétel helye és ideje

A zürjének és az obi-ugor népek kapcsolatai igen régi időkbe nyúlnak vissza. Az érintkezések nyelvi tükröződése nagyszámú zürjén jövevénytörzsek és az osztják nyelvben. A zürjének és az obi-ugorok közötti gazdasági és kulturális hatások kölcsönös jellegűek voltak; ennek eredményeként obi-ugor (elsősorban osztják) jövevénytörzseket a zürjén nyelvben is találunk. Természetesen a fejlettebb gazdasággal rendelkező és magasabb kultúrájú zürjének hatása a vogulokra és az osztjásokra jelentősebb volt, mint az utóbbiaké a zürjénekre.

A vogulok és osztjások egykori lakóhelye (az orosz évkönyvekben és a korabeli útleírásokban Jugriának nevezett terület) az Urál európai oldalán, a Káma folyásánál lehetett. A XII—XV. század folyamán az obi-ugorok, a zürjének és az oroszok nyomására egyre keletebbre vonultak. A XV. század végén és a XVI. század elején a vogulok és osztjások zöme már az Urál szibériai oldalán, az Ob alsó folyása mentén lakott. Mindazonáltal obi-ugor telepek még a XVI—XVIII. században is voltak az Urál európai oldalán, Cserdin és Szolikamszk környékén (vö. GÜLYA: NYK. LX, 69—70; CIFU. 172—5). Tehát a zürjénség az obi-ugorokkal még egykori hazájában, a volt Vjatikai Kormányzóság északi és a Permi Kormányzóság nyugati részén kerülhetett kapcsolatba (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 148 kk.). Ebből a korból — a XV—XVI. század előtti időből — származhatnak a zürjén nyelv legrégebbi obi-ugor jövevénytörzseivel. Ebbe a rétegbe tartozhatik a következő 10 szó: 4: V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud. *jaran* 'Samojede'; 8: I., Ud., Vm., AV., Pecs. *kijn* 'Polarfuchs'; 26: Lu. *puš* 'lange Fischreuse'; 27: V. *rip* 'Uferschwalbe'; 29: I., Le. *sojim* '...еловый лес на болотистом месте'; 31: Lu. *surym* 'смерть'; 35: Ud. *šundžu* 'Bodensatz von geschmolzenem Fett od. Talg'; 37: FV., Vm., I., AV., Ud. *šumpel* 'Schöpfgefäß aus Birkenrinde'; 38: V. (Lököim) *vakrep* 'Kesselstange über der Feuerstätte vor dem Windschirm'; 43: V., FV., Pecs. *vojt*, FV., Vm., I., KSz., Ud. *uít*, Ud. *vejt* 'Wiese, Weideplatz...'. .

A zürjének és az obi-ugor népek közötti kapcsolatok később sem szakadtak meg. A zürjének a IX—X. századtól kezdődően fokozatosan északra nyomultak, egészen a Pecsora folyóig, s ott ismét szomszédságba kerültek a XV—XVI. században zömmel már az Urál keleti oldalán lakó vogulokkal és osztjásokkal. Sőt azt is tudjuk, hogy a zürjének az Izma vidékéről már a XVI. században kezdtek áttelepedni az Ob folyó vidékére. Az izsmai zürjénség kirajzása különösen a XIX. század közepén volt erős. Ma az alsó Ob folyása mentén és az Északi-Soszva medencéjében több faluban (Muzsi, Suriskár, Szalehard, Ljapin, Voszahova, Berjozov stb.) élnek zürjének vogulokkal és osztjásokkal együtt, vö. Жулина—Колегова, Некоторые особенности говора обских коми (сс. Мужа и Шурышкары): Историко-филологический сборник. Выпуск шестой. Сыктывкар, 1960: 152—4. A XVI—XVII. század után, különösen pedig a XIX. század második felében kerültek be a zürjén nyelvbe azok az obi-ugor jövevénytörzsek, amelyek csak az I. és az I. (Ob) nyelvjárásban vannak meg. Ezen újabb kori obi-ugor jövevénytörzseknél átadó nyelvjárásként nyilvánvalóan csak az északi vogul (Szo., Szi. stb.) és az északi osztják (O., Szin., Suriskár, Muzsi stb.) nyelvjárások jöhetnek számításba.

A dolgozatomban tárgyalt 45 jövevényszó közül 29 az osztjából, 3 a vogulból származik. 13 esetben nem dönthető el, hogy vogulból vagy osztjából való átvétellel van-e dolgunk.

IV. Az obi-ugor jövevényszók művelődéstörténeti háttere

A zürjén nyelvbe bekerült obi-ugor jövevényszók egy kivétellel (32: I. (Ob) *šartlǰni* 'шаманить, кудесить . . .') névszói (elsősorban főnévi) átvételek. Ebből is, meg a jövevényszók csekély számából is kitűnik, hogy az obi-ugorok hatása a zürjénekre egyáltalán nem volt erős. Nagyobb számú igei átvétel ugyanis csak intenzív nyelvi érintkezések esetén juthat be egyik nyelvből a másikba.

Ha a jövevényszókat bizonyos fogalomkörök szerint csoportosítjuk, vagyis ha vázoljuk azt a gazdasági és művelődési hatást, amely a zürjéniséget az obi-ugorok részéről érte, akkor a következő képet kapjuk:

1. **Halászok:** hálófélé (30), háló? (18), varsafélé (41), hosszú varsa (26), cédrusgyökér a varsa megerősítésére (9), vékony deszka a varsa készítésére (33), gát varsákkal a folyón keresztül (40), a gát támasztópillére (23), a halak vonulása a folyón fölfelé (44).

2. **Halnevek:** halfajta (28), apró hal (19), nyers hal (16), mukszun (13).

3. **Egyéb állatnevek:** sarki róka (8), fiatal rénszarvas (25), parti fecske (27).

4. **Növénynevek:** a fűzfa fiatal hajtása (1), egy vízi növény neve (2), gyékény (15).

5. **Közlekedési eszközök:** osztják csónakféle (6), osztják csónakféle (12), négy rekeszes csónak (17), öt rekeszes csónak (42), a csónak tatja (34).

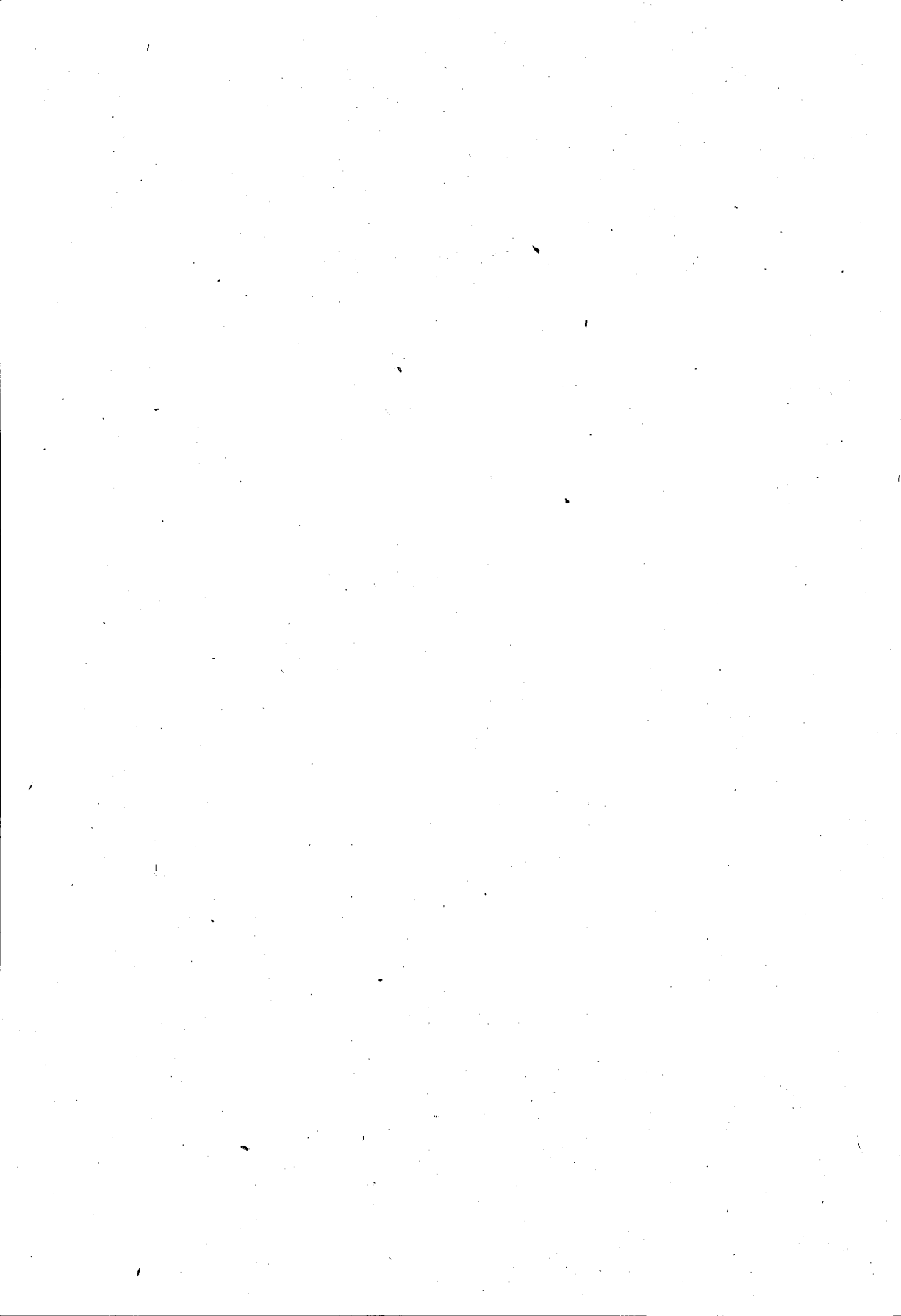
6. **Szerszámok, háztartási eszközök:** kalapács a hal agyonütésére (7), keskeny, hosszú kés (36), nyílfajta (24), üsttartó rúd (38), ivóedény nyírfakéregből (37), fagyapot törlőrongyként (45), osztják cipő (22).

7. **A sátor részei:** sátorfedőlap nyírfakéregből (5), sátorfedőlap rénszarvasbőrből (21).

8. **Térszínnevek, földrajzi nevek:** egyenes folyószakasz (3), rét (43), vízparti gyepek (39), mocsaras helyen növő fenőerdő (29), Suriskár osztják neve (10).

9. **Egyéb szavak:** szamojéd (4), lim-lom (14), olvadt zsír vagy faggyú üledéke (35), elzárt, elrekesztett (11), beteg (20), halál (31), varázsol, jósol (32).

RÉDEI KÁROLY

Zürjének a Kanyin-félszigeten

Híradás egy ismeretlen zürjén népcsoportról és nyelvjárásról

I. Bevezetés

A Kanyin-félsziget az európai kontinens észak—északkeleti végeinek egyik igen csöndes és távoli csücske. A nála jóval nagyobb kiterjedésű Kola-félszigettel szemben, attól keletre nyúlik föl a Fehér-tengerből a Barents-tengerbe, az északi sarkkör rideg határvonalától fölfelé, északra. Éghajlata kemény, felszíne sem változatos avagy kies: a kanyini tundra a rénszarvason kívül sem embert, sem állatot nem vonz. Számottevő emberi települést mindössze négyet—ötöt ha találunk rajta, azt is a félsziget sovány és görbe testének nyugati szegélyén, a Fehér-tenger és a Mezenyi-öböl partvidékén. Ezek a kicsiny településeken a földrajzi és néprajzi forrásmunkák zömmel orosz lakosokat jeleznek, akik ide, a távoli északra vetődve elsősorban és csaknem kizárólag tengeri vadászatból és halászatból, valamint az ebből adódó bőr-, hús- és halfeldolgozásból és kereskedeleméből élnek. Rajtuk kívül említés történik még a félsziget belsejében, a tágas tundrákon tanyázó, nomád életmódot folytató, rideg rénszarvaspásztorlásból élő jurák-szamojédokról.

Pedig a csekély népsűrűségű félszigeten van még egy harmadik etnikai elem is, amely aligha jelentéktelenebb az előbbi kettőnél: zürjének.

Különös talány, hogy az orosz és jurák népesség mellett miért nem találunk — tudomásom szerint — sehol sem említést a Kanyin-félsziget zürjén lakosairól. Nem veszi számba őket olyan terjedelmes összefoglaló mű sem, mint a Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija. Hiába tallóznak V. I. LITKIN nyelvjárási chrestomathiájában,¹ a kitűnő új zürjén nyelvjárási szótárban² vagy V. N. BELICER összefoglaló zürjén néprajzi művében³ — a kanyini zürjénekről egyik sem emlékezik meg. Csatlakozik az előbbi munkákhoz L. P. LASUK kiváló etnogenetikai értekezése⁴ is, amely pedig éppen az északi zürjén népcsoportok, az izmai és pecsorai zürjénség kialakulásával foglalkozik, s tárgyalja a zürjén kirajzások problémáját, a kolai vagy az Urálon túli zürjén telepek létrejöttének kérdését is. A zürjénséggel foglalkozó néprajzi és nyelvészeti szakirodalom tehát (hozzá nem csupán a régebbi, hanem az újabb, korszerű művek szintjén) nem tartja számon a Kanyin-félszigeti zürjéneket és nyelvjárásukat. Létük ténye azonban érdekes újdonság volt a szovjet tudományos akadémia moszkvai Nyelvtudományi Intézetének finnugor szekciójában csakúgy, mint a sziktivkari zürjén nyelvészek és néprajzosok számára is.

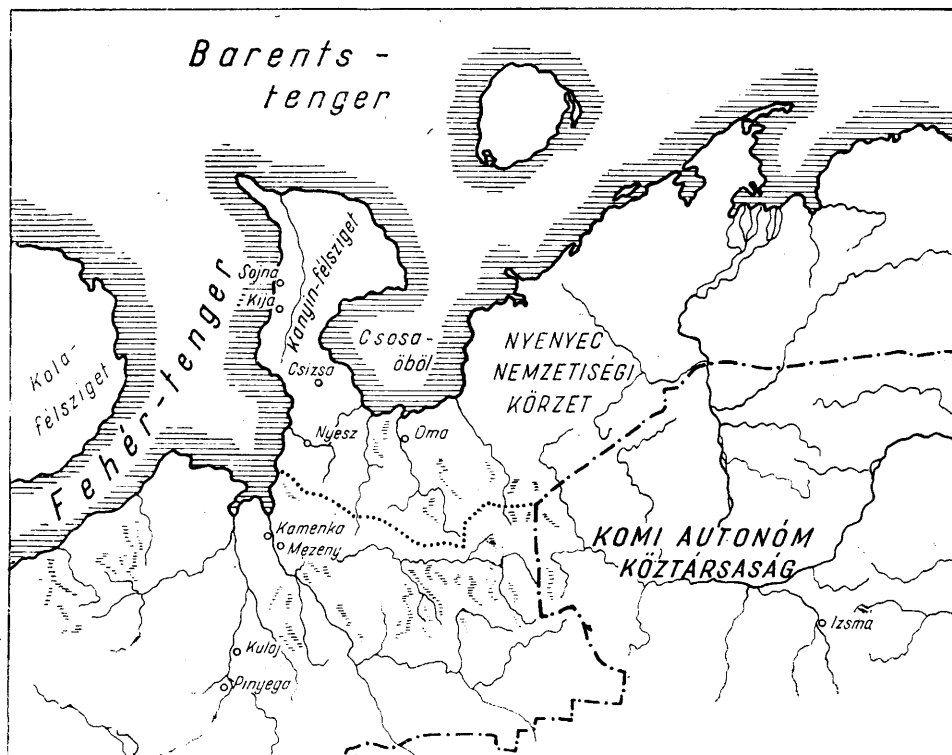
¹ В. И. Лыткин, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва, 1955. Rövidítése a továbbiakban: DialChrest.

² Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961. Rövidítése: SzrSzlKomi.

³ В. И. Белицер, Очерки по этнографии народов коми XIX—XX. вв. Москва, 1958.

⁴ Л. П. Лашук, Очерк этнической истории Печорского края. Сыктывкар, 1958. Rövidítése: LASUK.

1959-ben tanulmányúton voltam a Szovjetunióban. Északra, a Zürjén-földre igyekeztem, néprajzi és nyelvjárási gyűjtőmunka volt a célom. Ezt megelőzően Leningrádban időztem az egyetemen. Szerettem volna már ott zürjénekre — egyetemi hallgatókra — lenni, hogy segítségükkel nyelvi előgyakorlatokat végezhessek. Végül, ha nem is az egyetemen, ellenben a Herzen Intézet hallgatói között nagynehezen találtam zürjén anyanyelvűeket, még hozzá több tucatnyit. Mindük a Nyenyec, illetve a Jamal-Nyenyec Nemzetiségi Körzetből érkezett a főiskolára. Közöttük volt Marija Viucejszkaja kanyini-zürjén leány is. A szerencsés véletlenül kívül neki köszönhető, hogy ma tudomásunk van egy sajátos és érdekes zürjén népcsoportról és nyelvjárásról.

II. A kanyini zürjének etnogenezise és története

A Kanyin-félszigeti zürjénség etnogenezisét illetően pontosan tájékoztató írásos források nem állnak rendelkezésemre. Ha a jövőben a tudományos kutatás tisztázni akarja ezt a problémát, nyilván célszerű lesz vallatóra fogni az utóbbi évszázad számbavehető orosz okiratanyagát, olyan módszerrel, amilyennel L. P. LASUK elemezte a legészakibb zürjén telepek és népcsoportok létrejöttének kérdését, közöttük például a Kola-félsziget zürjénjeinek odavándorlását és etnikai alakulását (LASUK: 133—134). Ugyanígy nyilván dokumentálható a zürjén réntenyésztők fölvándorlása a Kanyin-félszigetre is.

Énnekem mindössze olyan adatok állnak rendelkezésemre, amelyek etnogenetikai szempontból olykor ugyancsak szűkszávuak. Marija Viucsejszkaja és családja szóban, illetve írásban tájékoztatott arról, amit ők tudtak a kanyini zürjének múltjáról. A szülőkön kívül legföljebb a még élő nagyszülők emlékezetére lehetett hagyatkozni, és 1917 előttre már az öregek emlékei is vajmi kevés fényt vetettek.

A Kanyin-félsziget mai zürjén lakossága — közlőim tájékoztatása szerint — az első világháború és 1917 után, a forradalmat közvetlenül követő esztendőekben vándorolt föl rénszarvasnyájaival a kanyini tundrákra. Előző szállásterületük a félszigettől mintegy 100—250 kilométerrel délebbre húzódott, az erdőstundra⁵ zónájában, Pinyega—Kuloj—Mezeny települések vonalában, nagyjából a hasonló nevű folyók közén. Nyesz falunál följebb, északabbra addig nemigen merészkedtek nyájaikkal a zürjén rénpásztorok (a kanyini jurákok nem engedték föl őket tundrai legelőikre; a jurák és zürjén rénpásztorok között nemegyszer nézeteltérések, sőt tettelegességgé fajuló összeütközések adódtak emiatt). Az alábbiakban majd kiderül, hogy a mai kanyini zürjenség kapcsolata a mezenyi—pinyegai vidékkel a legutóbbi időig tartott, és csupán jelenleg kezd megszűnni. Hogy Mezeny, Kuloj, Pinyega tájára honnan és mikor kerültek, ezt közlőim pontosan, közelebről nem tudták megmondani. Mindössze annyit tudtak elődeikről, hogy azok már 1917 előtt „régen” és a mai Komi ASZSZK területéről vándoroltak a mezenyi—pinyegai vidékre. Bármilyen csekély adat áll is rendelkezésünkre, úgy véljük, hogy ez a „régen” valamikor a XIX. század második felében, méginkább harmadik harmadában lehetett, korábbi időkre aligha nyúlik vissza. Ezekben az évtizedekben figyelhetjük meg ugyanis fokozottabban az izsmai rénszarvas-tenyésztő zürjenség egyes csoportjainak elvándorlását, részben túl az Urálon, az Ob folyó mellékére, részben (és jobbra) pedig nyugati—északnyugati irányban, egészen a Kola-félszigetig (LASUK: 121, 130—133; Komi Iszt. 233—235).⁶ Ami pedig a kanyini, illetve a korábban mezenyi—pinyegai zürjenség hajdani lakóterületét illeti, nyilvánvalóan csak az Izma folyó vidékére, közelebről és pontosabban az Izma alsó folyásának vidékére gondolhatunk. Erre utalnak az imént említett források, és csaknem kétségtelenné teszük ezt nyelvi-nyelvjárási bizonyítékok: a kanyini nyelvjárást az izsmai nyelvjárásterület egyik hajtásának kell tekintenünk. Az izsmai eredet emléke elő-előcsillan a kanyiniak hagyományában, emlékezetében is: *izvatasok*nak, Izma-vidéki zürjéneknek is vallják még olykor-olykor magukat.

Kérdés, milyen okok idézték elő az izsmai réntenyésztő zürjenség egyes csoportjainak kirajzását, elhúzóódását, jelen esetben a nyugatabbra eső mezenyi—pinyegai részekre?

Egyrészt vitathatatlan, hogy a rideg rénszarvas-tenyésztés eleve nagyobb mozgékonytságot tett lehetővé a pásztoroknak, tenyésztőknek, sőt követelt meg tőlük már az Izma vidékén, mint amilyenre például a földművelő zürjénségnek vagy akár a vadászattal, fakitermeléssel foglalkozó rétegeknek is valaha szükségük avagy módjuk volt. Közrejátszott azonban a kirajzások-

⁵ Erdőstundrának fordítom az orosz лесотундра földrajzi szakkifejezést, mivel — tudomásom és földrajzos szakemberek tájékoztatása szerint — magyar terminus technicus erre eddig nincs. Márpedig a tundra és az erdőstundra között — éppen a mi esetünkben — olyan lényeges eltérések vannak, amelyek óhatatlanná teszük az utóbbi pontosabb megjelölését.

⁶ Очерки по истории Коми АССР. Сыктывкар, 1955.

ban egy másik, súlyos és nagyon is érezhetően ható ok: a lépfenejárványok. Ez az irtózatos és a rénnyájakra nézve végzetes ragály időről időre végigpusztította a tundrát, és ezrével szedte az áldozatokat a jurák-szamojéd és zürjén rénszarvasnyájából (megjegyzendő, hogy leginkább az 1870—80-as évekből van tudomásunk emlékezetesen kíméletlen lépfenejárványokról). Magától értetődik, hogy egy-egy járványhullám anyagilag is igen érzékenyen érintette a csordák tulajdonosait. Az is természetes, hogy elsősorban a csekélyebb állatállománnyal rendelkező gazdák mentek tönkre. Ezek alól viszont rénszarvasaik elhullása egyik napról a másikra visszavonhatatlanul kihúzta a megélhetés alapját, és a koldusbotra jutott gazdáknak nem maradt más hátra, mint hogy elszegődjenek módos zürjén avagy jurák-szamojéd állattartókhoz pásztornak. A kanyini zürjének szájhagyománya is úgy tudja, hogy eleik a lépfenejárványok következtében maradtak nincstelenül, és jurák nagygazdák szolgálatába szegődtek. Azután, ahogy teltek-múltak az évek, lassan-lassan megisméltődött az, ami a zürjén és jurák réntenyésztők kapcsolatában számtalanszor előfordult: a szívós, szorgalmas és takarékos zürjén pásztorok a fizetségül kapott rénszarvasokhoz még vásároltak is, és esztendőik során ismét talpraálltak gazdaságilag, újra szert tettek saját rénállományra. Még hozzá olyan szépen gyarapodtak, hogy 1917 körül már a zürjének kezén több rénszarvas volt, mint a jurákokén, a nyájak apránként szinte gazdát cseréltek. Mi volt ennek az oka? Kétségtelenül szerepet játszott ebben a változásban a zürjének tagadhatatlan szorgalma, munkaszeretete és munkabírása, hozzáértése és gondossága. Gyanúm szerint azonban közismert agyafúrtságuk, okos ravaszáguk is megtehetette a magáét: a náluk elmaradottabb, lassúbb észjárású, olykor tunyább jurákok ezén sokszor túljártak, s ennek révén is jócskán gyarapították a maguk javait. Van igazság abban, amit a zürjének híresztelnek a jurákokról, hogy ti. pazarló nép az, nem képes a pénzt megfogni, no meg a vodkát is jobban kedveli, mint szabad volna — ám ez nem magyarázná kellőképpen a jurákok vagyonának fokozatos (és rohamos) megcsappanását éppen azokon a területeken, ahol hajdanában zürjének (vagy esetleg oroszok) tőszomszédságába kerültek. Elesettségüknek, tudatlanságuknak a vámszedői nem utolsósorban a zürjének voltak (vö. KomiIszt. 234).

Mindenesetre 1917-re a mezenyi—pinyegai zürjenség, amely — feltehetően néhány évtizeddel azelőtt — úgyszólván nincstelenül érkezett az Izma mellékéről, ismét jelentős rénállomány ura volt, maga mögött hagyva a korábban őket felfogadó jurák nyájtulajdonosokat. Vagyoni különbségek ugyan nyilván léteztek zürjén és zürjén között is, ám többségük 100—500 rénszarvas birtokában afféle középparaszt volt. Egynéhány család meg ezernél is több állatot mondhatott immár magáénak; ezek jómódú nagygazdáknak számítottak.

Éppen a nyájak jelentős megszorodása készítette-kényszerítette fölfelé, északnak a zürjén réntenyésztőket a mezenyi—pinyegai erdőstundra övezetéből. Az erdőstundra ugyanis a ridegen tartott réncsordák számára kitűnő téli legelő, de tavasztól ősziig nemcsak célszerűtlen, hanem ártalmas, sőt elviselhetetlen is: a szúnyogok, bögölyök és egyéb paraziták mellett a farkasok is jelentős károkat okozhatnak az állatállományban. Azonkívül a pásztorok számára kellemetlen szerepet játszhatnak — anélkül, hogy akarnának — a szabadon kóborló vadrénnyájak is: az amúgyis csak félig-meddig domesztifikálható rideg rénszarvas olykor megbokrosodik és — a jámbor heréltek kivételével — árkon-bokron át rohanva csatlakozik a közelébe jutott vadréncsordához, faképnél hagyva pásztoraikat, akik kénytelenek tehetetlenül

végignézni az őrült rohanást. Az ilyen megugrott csordát soha többé nem tudják összetereelni.

A Kanyin-félsziget zürjén lakosságának fölhúzódása mai szállásterületére tehát nem esetleges lehetőségek, hanem kényszerítő szükségszerűségek miatt zajlott le. Akkori lélekszámukról pontos adataink nincsenek; hozzávetőleges becsléssel néhány százra tehetjük maximálisan. Sorsuk további alakulásáról (1917-től napjainkig) pontosabb értesüléseink vannak.

Az 1920-as években a kanyini zürjének körében önkéntesen kialakultak a társas gazdálkodásnak bizonyos elemei. Ezt is a szükség hozta így: célja a legelők felosztása volt, hogy ezzel elejét vegyék a lehetséges sűrűlódásoknak. Kolhozok, pontosabban artelek szervezése a Kanyinon 1934-ben következett be. Ekkor a jurákok két társas rénszarvastenyésztő gazdaságba tömörültek; az egyik a *Tato artel* volt (központja *Oma* helység), amelynek nevét néhány évvel később *Cskalovra* változtatták, a másik a *Szevernij poljusz* gazdaság (központja Kija falucska). A nagyobb rénállománnyal rendelkező zürjének három szövetséget alakítottak (*Vil tui* = Új Út, *Vil olem* = Új Élet és *Oktabr* = Október); alig egy-két esztendő múlva a három gazdaság *Lenin kolhoz* néven egyesült (központi telepe Csizsa község volt). Az elmúlt három évtized során folytatódott a kanyini zürjénség etnikai migrációja a környezetben levő jurák és orosz lakossággal. Ebben a folyamatban a zürjén összetevő igen szívósnak, maradandónak bizonyult, mind etnográfiai, mind nyelvi.

1960-ban nagy és jelentős változások történtek a Kanyin-félszigeten. *Szevernij poljusz* néven új, hatalmas kolhoz alakult. Négy korábbi gazdaság egyesült benne: az említett zürjén Lenin kolhoz, a jurák Szevernij Poljusz, a Nyesz faluban székelő, kevert lakosságú gazdaság, s végül a főleg orosz lakosságot foglalkoztató Kanyin halászkolhoz (Sojna faluban). Az egyesítés célja a közös gazdaságok sokoldalú fejlesztése volt, a rentábilisabb nyersanyagfeldolgozás (például rénbőr, hal), a gyengébb, elmaradottabb kolhozok fellendítése, az előnytelen idénymunkák megszüntetése (például a sojnai halászkolhozban). Az új gazdaság a hagyományos réntenyésztés és halászat mellett foglalkozik tehenészettel, tejtermékfeldolgozással, prémesállatok tenyésztésével, prémkiszárással és egyéb, kitűnően jövedelmező gazdálkodási ágakkal is. Tetemes bevételeikből telik például helikopterek vásárlására is; ezeket a rénszarvasterelésben, farkasvadászatban és szállítási munkálatokban egyaránt nagyszerűen hasznosíthatják. Az új óriáskolhozhoz három faluközpontja van: Nyesz, Csizsa és Sojna. Az utóbbi községben van egy tizenegyesztályos iskola, amelynek alsó tagozatán jurák nyelven folyik az oktatás,⁷ a felsőbb osztályokban pedig párhuzamosan működik egy orosz és egy jurák nyelvű tagozat.

A gazdasági integráció nyilvánvalóan fokozza majd az orosz, zürjén és jurák lakosság már korábban megindult és máig tartó etnikai migrációját.

III. A kanyini zürjének életmódja. Foglalkozási ágak. A rénszarvastenyésztés

A Kanyin-félsziget éghajlati és életföldrajzi viszonyai meghatározzák gyér lakosságának életmódját is.

A félszigeten végig tundra vonul. Ennek felszíne korántsem olyan egyhangú és pusztá, mint gondolnók: folyók és patakok szelik át, apróbb-nagyobb

⁷ A Kanyin-félsziget közigazgatásilag a Jurák-szamojéd Nemzetiségi Körzet kebelé tartozik, ezért az orosz államnyelv mellett a jurák nyelvet részesítik előnyben.

tavak tarkítják, mocsaras területek után kavicsos-kövecses pusztaság következik, majd zuzmóval és mohával dúsan benőtt sík legelő bukkan elő, amelyet kietlen tundrai fenyér vált föl. A halászat csak mint kiegészítő foglalkozási ág jöhet számításba ezen a tájon, megélni legföljebb a tengeri halászatból lehet, de ez is a klímától függ, tehát igen kurta időtartamú szezonmunka. Ugyanez áll a vadászatra is. Tápláléklul csupán a vadrére és a jávorszarvasra lehet vadászni, de ma már oly kevés van belőlük, hogy az utóbbi elejtését szigorú vadászati tilalmak korlátozzák. A farkas irtása szükségyszerűség, ám önmagáért tűzni haszontalan dolog volna. Medve csak nagyritkán téved e tájra. Az északi rókának, sarkirókának és a torkosborznak (rozsomáknak) a prémje értékes, de húsa ehetetlen, s ritka állatok. A fókavadászat csak a tengerparton jelenthet kenyeret. Vadmadár azonban akad bőséggel a tundrai vidéken s közülük jó néhánynak fogyasztható, ízletes a húsa. Gyűjtögetésből ismét lehetetlen megélni ezen a tájon: a hathetes—kéthónapos nyár folyamán mindössze néhány bogyo- és gombafajtát gyűjthet a kereső. Földművelésre persze gondolni sem lehet a klíma- és talajviszonyok miatt.

A tundrán a megélhetésnek úgyszólván egyedüli alapja a vadréntől alig különböző, félgdomesztifikált, ridegen tartott rénszarvas. Táplálékot (húst, tejet, zsírt) ad a pásztornak, szán elé fogva mostanig az egyedüli közlekedési eszköz volt, bőre és ina a ruházkodás alapja, de még a csontját és trágyáját is fölhasználják. A rénhús és bőr fontos és értékes kereskedelmi cikk.

A rénszarvasnyájak azonban nem egy helyben legelésznek, hanem az évszakok és az időjárás váltakozását követve vonulnak száz meg száz kilométeres távolságokra. A rénpásztor valójában nem oda tereli nyáját, ahová akarja, hanem kénytelen a csordák évezredek vándorösztönéhez alkalmazkodni. Voltaképpen ő követi a nyáját és csak részben őt a nyáj.

A réncsordák a tundra északi legelőin, kiváltképpen a Barents-tenger partvidékén töltik a nyarat és az őszt, télire azonban lehúzódnak délebbre, az erdőstundra zónájába. A kanyini zürjének rénállománya a legutóbbi időkig a Pinyega—Kuloj—Kamenka—Mezeny vonalán húzódó erdőstundrán telett. A rénszarvast életösztone, a pásztort józan esze viszi a tundra déli sávjára, ahol a ligetek, galériaerdők biztonságot nyújtanak nem a hideggel, hanem az elviselhetetlen, gyilkos tundrai szél- és hóviharokkal szemben.

A tavasz érkezével, április első felében a rénnyájak megindulnak északra. Ennek is oka van: részben új legelő szükséges, mert addigra a téli legelőkön a hó alól már minden füvet, zuzmót kikapartak a csordák. Másrészt a tavaszi olvadás után, még inkább nyáron az erdőstundrán elviselhetetlenül sok bögöly, szúnyog és típoly hemzseg, felhőkben lepi el az embert és az állatot, s a rén ezek elől menekül a tundra síkjára. Szúnyog van ugyan ott is, de sokkal kevesebb: a tavaszi tundrai szelek igen megnehezítik a szúnyogok, bögölyök és egyéb élősködők rajainak röptét. A harmadik fontos tényező pedig a közelgő leborjazás. A rénnyájak mintegy két hét alatt 150—250 kilométert megtéve április végefelé a Csizsa környékén elterülő lankás, mohával, zuzmóval borított, bozótosoktól (tehát farkastanyáktól) ment legelőkre, az ún. *jardej*-ra érnek.⁸ Itt a télen lesoványodott, elcsigázott nyájak, az ellés

⁸ *jardej*: место совершенно без кустарников, бугристое, земля такая, где растёт много мха; волки не водятся. Слово кажется ненечское, но употребляют все и понимают (коми, русские и ненцы). — Vö. RÉDEI (RADANOVICS): ALH. XIII, 308.

(Az adatok orosz nyelvű értelmezései, amennyiben a forrás nincs föltüntetve, itt és a továbbiakban is nyelvmesteremtől származnak.)

küszöbén álló szarvastehenek megpihennek. A borjazás május derekán zajlik le. Néhány hét múltán, amint az anyaállatok és az újszülött borjak bírják már az utat, a nyájak tovább vonulnak északra. Újabb 120—150 kilométeres vándorlás után júniusban Sojna környékén ismét pihennek egy-két hetet. A pásztorok itt három-négyhavi élelmiszerkészleteket raknak szánra; a tanévet befejező iskolásgyermek is itt csatlakoznak szüleikhez (a vakációt ők is a nyájak nyári legelőin, a pásztorok nyári szállásterületén töltik). Ezután indulnak meg a nyájak a Kanyin-félsziget legészakibb tundráira, a Barents-tenger partmellékére. A rövid, mintegy hathetes nyár nehéz időszak rénszarvasnak, pásztoroknak egyaránt (kb. július elejétől augusztus végéig). Az állatokat zavarja, mint mondják, a számukra szokatlan meleg (!), méginkább a bögölyök és tipolyok vérszívó hada. A bikák, tehenek és borjak nyugtalanok, menekülénekek a rovarok elől. Ilyenkor csapják hozzá a nyájhoz az addig külön terelt és őrzött herélteket. A jámbor, kövér heréltek (részben teherhúzásra, részben levágásra tartják őket) naphosszat egyhelyben álldogálnak, legelésznek, lomhán alig mozognak valamelyest, soha nem szaladgálnak, s így a bikák, tehenek és borjak is többé-kevésbé körülöttük maradnak. A nyájakat tehát könnyebb összetartani.

Augusztus 15—20-a körül az asszony- és gyereknép marad csak a nyári szállásterületen a kúpalakú, nyírfahéjjal fedett sátrakban. A férfiak a tengerpart mentén lassan elvonulnak és terelik a nyájat legelőről legelőre. Október elején, az állandó fagyok beálltakor térnek csak vissza, hogy szánra rakván az asszonyokat, gyerekeket, nyári holmit, öt-hathetes vonulás után ismét délebbre érjenek, a téli szállásterületre, az erdőstundra szélvédettebb téli legelőire.

A réntenyésztés a megélhetés úgyszólván egyedüli alapja a Kanyinon (a halászat, vadászat és gyűjtögetés csupán kiegészítő foglalkozási ágak). Természetes, hogy a zürjén pásztornépesség életmódja mindenben ehhez igazodik. Ettől függ érendjük, szállásuk (a könnyen fölverhető és szétbontható, télen rénbőrökkel, nyáron nyírfahéjjal fődött kúpalakú sátor, a *tom*), a ruházatuk (a rénbőr-bunda: *matta*, rénbőr-csizmák: *tebek* és *pim*, de még a bőrharisnya, a *lipita* is). Az is érthető, hogy ma már a gazdag rénszarvastenyésztő kolhozok a tudomány és technika minden számbavehető vívmányát igénybe veszik, hogy védjék és gyarapítsák állatállományukat és megkönnyítsék a pásztorok kemény életét. Ma már természetesnek tekintik az állategészségügyi szolgálatot, a rendszeres védőoltásokat csakúgy, mint a repülőgépet vagy helikoptert, amellyel nemcsak utánpótlást szállítanak a nyári legelőkön tartózkodó pásztoroknak, hanem segítségükkel dérítik fel és irtják a garázda toporványférgéket.

IV. A kanyini zürjén nyelvjárás

A) A nyelv m e s t e r

Nyelvemesterem, Marija Viucejszkaja 1937-ben született a Kanyin-félszigeten. A hétosztályos általános iskolát szülőföldjén, Sojnában végezte, majd Narjan-Marba került s 1956-ban a jurák tanítóképzőben szerzett oklevelet. Ezt követően beiratkozott a leningrádi Herzen pedagógiai főiskolára. 1956—61-ig az intézet bölcsészettudományi karának orosz szakját végezte. Főiskolai tanulmányai után visszautazott szülőföldjére tanárnőnek.

Marija Viucsejszkaja — családjával egyetemben — zürjén nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallja magát. Anyanyelvén írni-olvasni azonban nem tud: jurák és orosz iskolákba járt. Amikor kérésemre zürjén szöveget írt le, a jurák írást használta. Anyanyelvén kívül beszél, ír és olvas oroszul és jurákul.

Érdekes és jellemző az a tarka keveredés, amelyet nyelvmesterem családja nemzetiségi és nyelvi eredet tekintetében mutat. Ismétlem, szülei zürjén nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallják magukat (ugyanakkor ennek a zürjén családnak a neve — *Viucsejszkij* — egy orosz képzővel megtoldott *jurák-szamojéd* alapszó. Vö. VÁSZOLYI: NyK. LXIII, 392). Édesapja beszél zürjénül és oroszul; apai nagyapja zürjén, apai nagyanyja orosz nemzetiségű. Nyelvmesterem édesanyja ugyancsak tud zürjénül és oroszul; anyai nagyapja jurák, anyai nagyanyja zürjén nemzetiségű. Nyelvmesterem bátyja (ugyancsak főiskolát végzett tanár) hűgához hasonlóan zürjén anyanyelvén kívül beszél, ír és olvas oroszul és jurákul. A családban jelentkező nemzetiségi és nyelvi migráció általánosan jellemző a Kanyin-félsziget zürjén népességére.

A) A nyelvjárás elnevezése

A *kanyini nyelvjárás* véleményem szerint a zürjén nyelvnek ma egyik önálló és sajátos nyelvjárása. Ezért választottam végülis — hosszas töprengés után — megjelölésül a fentebbi elnevezést.

Fölvethető a kérdés: mi készített megmondolásokra a nyelvjárás illeten nevének megválasztásában? Hiszen a kérdés hirtelenjében sokkal egyszerűbbnek látszik. Mi adott hát okot a töprengésre?

Nyelvföldrajzi és dialektológiai tényezők.

Először is: a kanyini zürjénség etnogenetikailag az izsmai zürjénségből szakadt ki. Nyelvjárása ugyancsak az izsmai zürjén nyelvjárásból sarjadt.⁹ Főbb jellemzői (mint például az *l* fonéma viselkedése, a nem-első szótagbeli *e* sorsa stb.) összekapcsolják az izsmai nyelvjárasterülettel, más izsmai típusú nyelvjárásokkal. Célszerű-e, szabad-e tehát elkülönítenünk, önálló nyelvjárásként kezelniük, vagy tartasuk egyszerűen izsmai nyelvjárásnak? Két ok szól elkülönítése mellett. Egyrészt a legutóbbi, 9) jegyzetben közölt meggon-

⁹ Nem most és itt kell róla beszélnünk, de megjegyzendő, hogy az izsmai nyelvjárást viszonylag kevésbé ismerjük. WICHMANN Syrjänische Volksdichtungja és a DialChrest. közöl mindössze néhány oldalnyi — és elsősorban alsóizsmai — szöveget, WICHMANN—UOTILA szótára és a SzrSzlKomi pedig izsmai szóanyagot (CASTRÉN izsmai gyűjtését pillanatnyilag nem veszem tekintetbe). Magam 1959/60-ban elsősorban éppen ezt a nyelvjárást kutattam, s arra a meggyőződésre jutottam, hogy a hagyományos izsmai nyelvjárás elnevezés inkább nyelvjárasterületet, mintsem nyelvjárást takar. Izsmai nyelvjárásról vagy nyelvjárásokról legfőbb olyan értelemben beszélhetünk, mint például vicsegdai vagy sziszolai nyelvjárásról, illetve nyelvjárásokról. Mivel pedig ilyen dialektológiai megjelöléseket ma — helyesen — nem használunk, hanem helyette okkal és joggal elkülönítünk alsó-, közép- és felsővicsegdai, illetve sziszolai nyelvjárásokat, ideje lenne ugyanezt az elkülönítést, tisztázást végrehajtanunk az izsmai nyelvjárások tekintetében is. Ilyen alapon WICHMANN izsmai nyelvjárását én alsóizsmainak tartom. Ezen kívül ismereteim és gyűjtésem alapján megkülönböztetek közép- és felsőizsmai, uszai, tundrai, kanyini, kolai nyelvjárást és Ob-menti nyelvjárásokat. Mindegyikük az izsmai nyelvjárás sarjadéka, de ma már mindüket önálló nyelvjárásként kezelhetjük. Az izsmai elnevezést pedig csak az említett, sokban rokon és genetikusan egy töről fakadt nyelvjárások összefoglaló elnevezéseként célszerű használunk.

dolás. Másrészt — éppen ezzel összefüggésben — az a tény, hogy vannak a kanyini nyelvjárásnak olyan sajátosságai, amelyek az izsmai nyelvjáróterület kiterjedt, nagy egészén belül elkülönítik, más, ugyancsak izsmai típusú nyelvjárásoktól elválasztják (például a $l's > l$, $d'z > d$ hangváltozás, az igen számottevő jurák hatás stb.).

Volt azonban még egy meggondolandó kérdés az elnevezés tekintetében. A mai kanyini zürjének fél évszázada még nem a Kanyin-félsziget lakói voltak, hanem a Pinyega, Kuloj és Mezeny folyók vidékén tanyáztak. Ezzel a tájjal a legutóbbi időkig kapcsolatban voltak (téli szállásterületeik, legelőik révén). Ha tekintetbe vesszük az úgyszólván máig folytatott nomadizáló, vándorló életmódot, nevezhetjük a nyelvjárást kanyininak, ám ugyanilyen okfejtéssel nem nevezhetnők-e, teszem azt, mezenyi—pinyegai nyelvjárásnak is? Ezt a lehetőséget is elejthetjük. Mégpedig azért, mert a kanyini zürjének kapcsolata a mezenyi—pinyegai tájjal ma már (1960, a főntebb említett nagy kolhoz-átszervezés óta) hovatovább befejezettnek tekinthető. Másrészt pedig ha eddig lehúzódtak is a rénpásztorok télire a pinyegai—kuloji—mezenyi erdőstundrákra, életük tavasztól ősziig a Kanyin-félszigethez kötődött, csakúgy, mint a félsziget falvaiban (Nyesz, Oszisa, Kija, Sojna községekben) telelő családjaik, az ott iskolázó gyermekeik. Megokoltnak kell tartanunk, hogy ők maguk kanyiniaknak számítják magukat, a félszigetet (és csak azt) jelölik meg szűkebb hazájuknak.

Tájnyelvüket is okkal nevezhetjük tehát kanyini nyelvjárásnak.

C) A nyelvjárás rövid jellemzése

A kanyini nyelvjárás főbb jellemzői a következők.

1. A hangsúly szinte kivétel nélkül az első szótagra esik. Ettől csak egyes orosz jövevényszavak esetében figyelhetünk meg eltérést (*infernát, milianér*). Megjegyzendőnek tartjuk, hogy az ilyen orosz szókölcsonzések nyilvánvalóan újabb keletűek és egyelőre inkább idegen szónak, mint jövevényszónak tekinthetők, a népnelvben aligha ereszthettek még gyökeret. Ezzel magyarázzuk azt a tényt, hogy megtartották eredeti orosz hangsúlyukat és nem alkalmazkodtak a kanyini zürjén nyelvjárás hangsúlyviszonyaihoz. Véleményünket támogatják más orosz szókölcsonzések, amelyekben a hangsúly már nem oroszos, hanem zürjénes; közöttük régebbi és újabb jövevényszavak egyaránt találhatók (*rebitni, tšulki, fufažka, tšiganka, getevei, kolhoz*). Ugyancsak ezt igazolja egyes orosz szókölcsonzések váltakozó hangsúlya: *aprel ~ apre'l*. Ilyen esetben a beszélő egyszer még orosz hangsúlyt használ, máskor pedig már zürjén hangsúlyt alkalmaz.

Egyes szóösszetételekben a harmadik szótag (az utótag első szótagja) mellékhangsúlyt kap: *mu'ked-dj:rjas*. Vonatkozik ez olykor orosz jövevényszavakra is: *po'luo:strov* (a főhangsúly már zürjén módon az első szótagra esik, az eredeti — harmadik szótagra eső — orosz hangsúly nyomát legföljebb a mellékhangsúly mutatja).

2. Az *l* hang szótagvégi helyzetben (szó végén, valamint szóbelseji szótag végén utána következő mássalhangzó előtt) eltűnt, maga után vonva az előtte álló magánhangzó megnyúlását (*vē, vēnas; sūtēdni; kōni; tī, tījen*). Ebben az esetben az eredeti *l* előtt álló magánhangzó csak veláris lehet: *a, o, u, e* és *i*. Kivételt képeznek azonban a következő igeeképzők: *-oll-, -il-, -iill-*; ezekben az *l* hang archaikusan megőrződött (*vetiillini, puktiłni*).

A közzürjén *-al-* igeképző fejleménye *-õ-*: *sulõni, juõni*.

Ha az eredeti *l* előtt palatális magánhangzó, azaz *e* avagy *i* állott, akkor *l > ʒ* hangváltozás zajlott le (*zei, keimëni, veit*). Kivétel: a *maĩni* ige és származékai.

Az *l > ø* (*l > ʒ*) hangfejlődési tendenciát már lezajlottnak, befejezettnek tekinthetjük. Erre mutat az a tény is, hogy egynémely orosz jövevényszóban *l* fonémát találunk olyan fonetikai helyzetben is, amelyben egyébként *ø* (vagy *ʒ*) volna várható (*kolhoz, tšulki, belka*). Az ilyen orosz kölcsönszavak nyilvánvalóan későbbi, viszonylag újabb keletű átvételek, amelyek akkor kerülhettek a kanyini nyelvjárásba, amikor az *l > ø* (*l > ʒ*) hangfejlődési tendencia már lejátszódott és erejét veszítette, tehát a későbbi átvételek esetében már nem hathatott.

3. A zürjén nyelvjárások zömében meglévő *tš* és *dž* fonéma helyén a kanyiniban *t* és *d* fonémát találunk, azaz az affrikáta spiránseleme eltűnt: *dola telad, tom vodin* (vö. SzrSzlKomi 456—457; DialChrest. 34). A *tš*-ből és *dž*-ből alakult *t* és *d* fonémák nyilvánvalóan jelentősen megnövelték a nyelvjárásban eredetileg is meglévő *t* és *d* hangok funkcionális terheltségét. A *tš* és *dž* fonémák e nyelvjárásban is éppúgy megvannak, mint másutt. Az orosz jövevényszavak *tš* fonémáját részben *t* helyettesíti (*telad, pegrevet*), részben — hozzátehetjük: nagyobb részben — *tš* (*tšai, bojška, tšaska*). Ezt a kettősséget úgy magyarázzuk, hogy a *tš > t* hangváltozást a kanyini nyelvjárásban már lezajlott hangfejlődési tendenciának tartjuk. Egyes, régebben átvett orosz jövevényszavak *tš* fonémái egykor még beleestek a *tš > t* hangváltozás sodrába (*tšelad > telad*), más, nyilván újabb keletű orosz kölcsönszavak pedig akkor kerültek bele ebbe a nyelvjárásba, amikor a szóbanforgó hangváltozás már végetért, s ennek következtében az orosz *tš* fonémát azóta a kanyini nyelvjárásban a *tš* helyettesíti (*tšai, tšulki*).

A SzrSzlKomi. (456—457) tanúsága szerint a *tš > t* és *dž > d* változás szórványosan megfigyelhető mind az izsmai, mind az udorai nyelvjárás terület egyes részein. Kérdés, hogy mely nyelvjárásokra jellemző. N. N. SZELKOV, a sziktivkari akadémiai kutatóintézet tudományos munkatársa, aki 1959-ben nyelvészeti gyűjtőúton volt a Kola-félszigeti zürjének körében, szíveskedett velem közölni 1960-ban Sziktivkarban, hogy a *tš > t* és *dž > d* hangfejlődési tendenciát ő is megfigyelte kolai gyűjtőmunkája során. Mint mondotta, tapasztalatai szerint a kolai zürjén nyelvjárásban a nyelvérzék ingadozik a két szóbanforgó affrikáta használata tekintetében. A viszony tehát nem *tš > t, dž > d*, hanem *tš ~ t* és *dž ~ d*. Megjegyezte, hogy a *tš* és *dž* affrikáta a Kola-félszigeten is (csakúgy, mint az izsmai nyelvjárás területen általában) sokkal erősebben palatalizált, mint a vicsegdai és más délibb zürjén nyelvjárásokban.

V. I. LITKIN 1960-ban Moszkvában annak a véleményének adott szóbeli kifejezést, hogy a fenti hangfejlődési tendencia, úgy lehet, a mélyreható jurák-szamojéd nyelvi hatások folyamánya az északi zürjén nyelvjárásokban.

4. A kanyini nyelvjárás mássalhangzóállományában előfordul az *f, h, ç* és *ts* (*tš*) fonéma, azaz négy olyan mássalhangzó, amelyet más zürjén nyelvjárások egyáltalán nem vagy alig ismernek. A kanyini nyelvjárásba is viszonylag csekély számú orosz, illetve — kisebb részben — jurák-szamojéd jövevényszó révén kerültek e mássalhangzók (*fufajka, sahar, greh, çora, mesatš, tšiganka*). Meghonosodásuk lehetőségének oka nyilvánvalóan a kanyini zürjének körében általánosnak mondott két-, illetve háromnyelvűség. Érdekes kettősséget figyelhetünk meg az orosz és a jurák-szamojéd jövevényszavak

χ fonémái tekintetében. Az orosz kölesönszók x -ja helyett általában h áll (*gréh, sahar*), a jurák-szamojéd χ helyén általában χ (χ ora). Csupán egy-két esetben ingadozik a nyelvhasználat (*viher ~ viher*). Megjegyzendő, hogy azok a szavak, amelyekben a főnti mássalhangzók előfordulnak, nyilván viszonylag újabb keletű átvételek. A zürjén nyelvjárások zömében bekövetkező $f > p$, $\chi > k$, $ts > tš$ hanghelyettesítés mindenesetre ma nemigen figyelhető meg a kanyini nyelvjárásban.

5. Alkalmilag, megfelelő mondatfonetikai helyzet esetén, mint kombinatorikus variánsok, előfordulnak zöngétlen médiák (*i.džid ker o: i.džid ker; teb kužais o: teb kužais*).

6. Általánosan megfigyelhető hangtani jelenség — alkalmi fonetikai társulásként — a regresszív asszimiláció (*veledtem o: velettem, bikjas doris o: bikjaz doris, šorjassis o: šorjassis*). Olykor a mássalhangzókiesés jelensége is megfigyelhető (*bošni, boš o: bošni, boš; de: bošta, boštim*).

7. A kanyini nyelvjárás vokalizmusának egyik jellemzője — akárcsak az izsmai nyelvjáróterületnek általában — az e fonéma megléte az első szótagban, ellenben hiánya a nem-első szótagokban. Az első szótagnál hátrább az e helyett e vagy \underline{e} áll, a fonetikai környezettől függően. Gyakoribbnak, általánosabbnak kell tartanunk az $e > e$ fejlődést (oka, legalábbis egyik oka a kanyini nyelvjárásra jellemző nagyfokú és széleskörű palatalizáció); az \underline{e} magánhangzót az e variánsának tekintjük.

Nem-első szótagban e található az alábbi fonetikai helyzetekben:

a) abszolút szóvégen (nyílt szótag végén): *voke, mune*;
 b) palatális mássalhangzó vagy magánhangzó szomszédságában (előtt vagy után): *telađen, getevei, višem, nie, jien*.

Az \underline{e} variáns előfordulási esetei:

a) l , $ž$ és $š$ után: *nōlenis, veženis*. Ebben a fonetikai helyzetben akkor is \underline{e} áll, ha egyébként a fentebbi két eset forog fent, tehát ha a magánhangzó abszolút szóvégen fordul elő (*kole, tože*), avagy utána palatális mássalhangzó vagy magánhangzó áll (*peleš, velešt*) és ezért az \underline{e} helyett e magánhangzót várhatnók;

b) zárt szótagban általában, ha előtte vagy utána nem áll palatális magánhangzó vagy mássalhangzó (*šededni, ninemteg, veledtem*).

Az ε magánhangzót a kanyini nyelvjárás nem ismeri.

8. A kanyini nyelvjárás vokalizmusa kétféle magánhangzókvantitást ismer: rövid és hosszú magánhangzókat (félhosszú magánhangzót nyelvmestereimtől nem hallottam). A hosszú magánhangzók keletkezésének egyik útja a (*veláris*) magánhangzó + l = hosszú (*veláris*) magánhangzó fejlődés (*kolmas > kōmas, vel > vē, sultēda > sūtēda, tīl > tī*). Az \bar{o} fonémák számát gyarapítja az $al > \bar{o}$ hangfejlődés is (*sulōni, tīdōni < sulalni, tīdalni*). Ezenkívül hosszú magánhangzók keletkezhetnek összeolvadás révén is; ez a hangtani jelenség a kanyini nyelvjárásban eléggé gyakori (*školā, lō, šir-vā, lamkalema, velān < školae, loe, šir-vaa, lamkaalema, velaen*).

A hosszú magánhangzók megléte a nyelvjárás vokalizmusában ugyancsak általában jellemző az izsmai nyelvjáróterületre (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 193; VÁSZOLYI: NyK. LXIV, 362).

9. Ismeri a kanyini nyelvjárás a redukált magánhangzókat is, ezek azonban nem fonémák, hanem alkalmi, kombinatorikus variánsok. Csak nem-első, többnyire éppen utolsó szótagban fordulnak elő olykor-olykor (*mořea < moree, tundraĭn < tundraĭn*). A redukció oka a hangsúlytalan szótag magán-

hangzójának tökéletlen képzése. Jellemző egyrészt az, hogy lassabb beszédtempó, tisztább, világosabb artikuláció esetén ugyanabban a fonetikai helyzetben nyelvmesterem nem redukált, hanem teljes magánhangzót ejtett, gyorsabb és elnagyoltabb artikuláció esetén pedig redukált magánhangzót (tehát például *etiklaïn ~ etiklaïn*). Másrészt az is jellemző, hogy magánhangzó + magánhangzó találkozására esetén három artikulációs variáció is előadódott:

- a) mindkét magánhangzó tökéletesen képzett (*etiklaïn*);
- b) a két magánhangzó közül a második redukálódott (*etiklaïn*);
- c) a két magánhangzó összeolvadt, pontosabban a második eltűnt, ezzel megnyújtva a megelőző magánhangzót (*etiklän*).

Hasonló redukált magánhangzókat hasonló fonetikai helyzetben más, általam ismert zürjén nyelvjárásokban is megfigyeltem, akár mint a hangsúlyviszonyok miatt keletkezett kombinatorikus variánsokat, akár mint alkalmi parole-jelenségeket.

10. Mint fentebb már megjegyeztük, gyakori és jellemző jelensége a kanyini vokalizmusnak a magánhangzó-összeolvadás (*školā, lō < školae, loe*). Ennek szabályszerűsége a második magánhangzó eltűnése és ennek folytán a megelőző magánhangzók kvantitásának megváltozása: rövid magánhangzóból hosszú lesz.

11. Ritkább, de jellemző sajátossága a nyelvjárás vokalizmusának az *i* és az *u* fonémák váltakozása bizonyos szavak vagy morfémák esetében. Ilyen például a *turjn* szó (más nyelvjárásokban általában: *turun*), a *tulis ~ tulus* szó *i ~ u* váltakozása. Az előbbi esetben egyéb nyelvjárások *u*-jával szemben a kanyiniban (és általában az izsmai nyelvjárásterületen) *i* használatos, az utóbbiban más zürjén nyelvjárásokban *i* áll, a kanyiniban pedig hol ugyan csak *i* fordul elő, hol pedig *u*, a kettő fakultatív variánsként váltakozik. Más nyelvjárások *-im, -nim* személyragjával szemben (birtokos személyrag vagy névmási személyrag esetén) a kanyiniban (és az izsmai nyelvjárásterületen általában) *-um, -num* alak használatos: *mortnum, mikędnum, atum* (nom. 1. pers. sing.), *assum* (abl. 1. pers. sing.), *asnum* (nom. 1. pers. plur.), *assunum* (abl. 1. pers. plur.). Az utóbbi esetekben nyilván számolnunk kell és lehet a ragvégi *-m* labializáló hatásával, ez okozhatta avagy elősegíthette az *i > u* változást.

Elvértve, mindössze egy-két esetben más nyelvjárások *e*-hangjának az izsmaiban, így a kanyiniban is *o*-felel meg: *okmis (:ekmis)*.

12. Vannak a kanyini nyelvjárásnak egyes olyan morfológiai sajátosságai is, amelyek elkülönítik más zürjén nyelvjárásoktól (ezek azonban az izsmai nyelvjárásterületen többnyire megtalálhatók). Ilyenek például az igék jelen idejű, kijelentő módú tbsz. 3. személyének *-nis* személyragja (más nyelvjárásokban általában *-ni*); a tagadó ige *ig, in, iz* alakjai a kijelentő mód múlt idejében és a felszólító módban (más nyelvjárásokban általában *eg, en, ez* áll); a határozói igenév *-ig* képzője (másutt általában *-ig*) stb.

13. Egyes lexikai sajátosságai a kanyini nyelvjárást ismét csak elkülönítik más zürjén nyelvjárásoktól, ugyanakkor többnyire ezek is az izsmai nyelvjárásterület részévé avatják. Egyes jellegzetesen izsmai tájszavak mellett (*dola, vošjini, nešta, pomlaš*) fontos tényezője ennek a nyelvjárásnak az orosz és a jurák-szamojéd jövevényszavak jelentős rétege. Az előbbieket az élet számos területén, különösen az anyagi műveltségben mutatják az intenzív orosz hatást, az utóbbiak főleg a rénszarvastenyésztés és az ezzel szorosan összenőtt életmód terén jelzik a mély jurák-szamojéd hatásokat.

V. Szövegmutatványok

A kanyini nyelvjárás bemutatása céljából mellékelek két összefüggő szövegjegyzést is. Mindkettőt 1959 novemberében vettem magnetofon-szalagra és jegyeztem le kézírással.

A) ker da kera pomlaš

1. tēnas kerajas voasnis vere. tomjas sūtedasnis jage. tomje kolenis tolka ker-videdišjas. perišjas i teladjas lettenis ōni velešte. undžikis lettenis mezen kare ili piņega kare. telin kerjas olenis as vela vilanis. ker-videdišjas vetlenis nie vižlini. tēnas kerjas sojenis nišš etik. nišš sudedenis lim uliš. kerjas vod koknaniš kuraleniš limse. ker-videdišjas tēnas vetlenis vere kuž-kokajas bersaņ. a perišjas veleštyn i karin naņ koštenis i gožem keže sojan nebenis.

2. kud voas aprēl, perišjasse i teladjasse katenis tomje. limjis nin voše sīni. kerajas petenis veriš. aprēl džinjēn voasnis jage. esten važinkajas kutasnis tēlaasni. tējaņinēn na stav veledtem kerse i važinkajasse jansedisnis bikjas doriš. tēlaasan perae ker-videdišjas kuim-ņol lunēn olenis kerin. etik ker-vidediši veže međ. kor ker-vidediš mune kere, bošte askedjais sojan i kemkot—paškem una lun keže.

eni nin limjis bišen sīlema. dodegjas, utkajas, jušjas i zeļ una bidtēma peleš lebalšjas vōmāš tatte. tatēn nia pozjalasnis i arin bara šonid mue lebenis.

3. kor stav važinkais tēlaasas, kerajas munenis vode iz vilē. iz vilin nin turin petēma. telajas nin eni i džideš. tēla-kerse etlālenis bikjaskēd. eni lois zeļ šonid, nomjis una lois. eni kerajas vetlenis sette, ken una va. tulisnas kerjaslēn bidmasnis morajas, a gožemnas morajas vošjasnis limini. gožemnas, august vilēn telajas toškaleniš maltajas vilē. august pomēn teladjas lettēdenis školā velešte.

ar keže kerjas vetlenis moře dore. eni nin kēdēd lois. kerjas eni zeļ burmenis. kor kintās, vijašenis, solaleniš jai tulis keže. jai-boššakajasse šujenis mu ulē. etija jajis kuile mu ulin tulised. kor kutasnis lokni veriš, sek sie i boštasnis.

4. nojabrin kerajas ber munenis vere. kor voasnis baza dore, vijašenis, kolhoznei kerjas toškaleniš, jaise samcēt vilēn istēnis kar dore i moskvā. eta berin bara munasnis tējaņine. voasnis velešte i tukartasnis o tšotnei sobraņē vilē, kiten vištalanis, kod mittem zarebitēma. mukēdislēn olile zarebitēma ūclamēn tša-tšaen.

5. kerjas pijašenis vonas et-piriš, tulis. važinkajas vajenis etik tēlaen. gežda olile i kiken. kor kik, etikse pūr toškenis : važinkais kikes oz bidti, sek sia verme kīknanse tētni. vo mišten telajas nin lōnis i džideš. eni nia ūalukujas : važinka ūaluku i ģora ūaluku. kor nia olasnis kik vo, loasnis namnukujas i siriņajas. kuim vo kor nia olasnis, nia lōnis kuim arajas, ūcl vo olasnis — ūcl arajas. a siriņajas eni nin loinis važinkajas, nia tēlaašenis kik vošaen. ūcl arajas, vit arajas, kraut arajas i perišdžikjas, nia ke kodemāš, sek nia bikjas, a kod abu kodēma, sia ģora.

6. kud vežšenis kerjas vo bidnas? tulisnas i džid kerjaslēn gennis uše. tulisnaņ i gožem bid kerjaslēn bidme vil gen i šurjasnis kuštisenis. gožemnas zeļ una ledis, nia kerjasse kurtlalenis. a tulis keže kerjaslēn petenis ugrajas. tulisnas mortjas ugrajasse kerjasliš sestēmtēnis. oz ke sestēmtēnis ugrajasse, je džid ūalukujas vermasnis kūņi. kerjas zeļ mitaēs olilenis arin, a tēnas kerjas olilenis zeļ genaēs.

A rénszarvasról és a rénszarvasnyájáról

1. Télen a rénszarvasnyájak az erdőbe vonulnak. A sátrakat fenyvesben állítják föl. A sátrakban csak a rénpásztorokat hagyják. Az öregek és a gyermekek lemennek lakni a községbe. Többségük Mezeny városába vagy Pinyega városába megy. Télen a rénszarvasok szabadon vannak. A pásztorok [csak] megnézni őket jönnek ki. Télen a rénszarvasok egyedül zuzmót esznek. A zuzmót a hó alól kaparják ki (tkp. szerzik meg). A szarvasok a mellső lábukkal kotorják a havat. A rénpásztorok télen járnak a „hosszúlábúak” után az erdőbe. Az öregek pedig a faluban és a városban kenyeret szárítanak és élelmi-szert vásárolnak nyárra.

2. Amint elérkezik az április, az öregeket és gyerekeket fölviszik a sátorba. A hó már kezd olvadni. A rénszarvasnyájak kivonulnak az erdőből. Április közepén megérkeznek a tundrára. Itt a szarvastehenek kezdenek borjazni. Az összes betanítatlan rénszarvast és a szarvasteheneket még a téli szálláson különválasztották a heréltektől. A borjazás idején a pásztorok három—négy napig a nyájjal vannak. Az egyik pásztor váltja a másikat. Amikor a pásztor kimegy a nyájhoz, visz magával élelmet meg felszerelést sok napra.

Most már a hó mind elolvadt. Vadlibák, vadkacsák, hattyúk és nagyon sok mindenféle madár érkezik ide. Itt fészket raknak és ősszel ismét meleg vidékre repülnek.

3. Amikor az összes szarvastehen leborjazik, a rénszarvasnyájak tovább mennek a lankás tundravidékre. A lankás tundravidéken már kisarjadt a fű. A rénszarvasborjak most már nagyok. Az elválasztott borjakat összezsapják a heréltekkel. Most [már] nagyon meleg van [tkp. lett]; sok a szúnyog [tkp. sok szúnyog lett]. Most a rénszarvasnyájak oda vonulnak, ahol sok a víz. Tavasszal a rénszarvasoknak megnőnek a szarvaik, nyáron pedig a szarvak kezdenek megsontosodni. Nyáron, augusztusban borjakat ölnek le a *malicák* végett. Augusztus végén a gyerekeket leküldik a községbe, iskolába.

Őszre a rénszarvasokat a tengerhez terelik. Most már hideg van [tkp. lett]. A rénszarvasok most nagyon feljavulnak. Amikor fagy, vágnak, besózzák a húst tavaszra. A húsoshordókat a földbe ássák [tkp. a föld alá dugják]. Ez a hús tavaszra a föld alatt van. Amikor kezdenek kivonulni az erdőből, akkor ezt is [magukkal] viszik.

4. Novemberben a rénszarvasnyájak visszamennek az erdőbe. Amikor megérkeznek a központi telepre, vágnak, a kolhoz rénszarvasait leölik, a húst repülőgépen Arhangelszkbe és Moszkvába küldik. Ezután megint a téli szállásra mennek. Megérkeznek a községbe és összejönnek a számadó gyűlésre, ahol megmondják, ki mennyit keresett meg. Némelyik negyvenezret is szokott keresni.

5. A rénszarvasok évente egyszer fiadzanak, tavasszal. A szarvastehenek egyet borjaznak. Néha előfordul, hogy kettőt. Ha kettőt, az egyiket mindig leölik: a szarvastehen mind a kettőt nem neveli föl, [ellenben] akkor mind a kettőt elhagyhatja. Egy év múlva a borjak már nagyok (lesznek). Akkor [tkp. most] egyéves szarvasborjak [*ńaluku*]: szarvasüsző [*vańinka ńaluku*] vagy szarvasbika [*ńora ńaluku*]. Amikor kétesztendősek lesznek, kétéves bikák [*namńuku*] és üszők [*ńyńa*] lesznek. Amikor három évet élnek, háromévesek lesznek, [ha] négy évet élnek, négyévesek. Az üszők pedig most már tehenek lettek, kétesztendős korukban leborjaznak. A négyévesek, ötévesek, hatévesek és [még] öregebbek — ha heréltek, akkor rénszarvasökrök [*bík*], amelyik meg nem herélt, az rénszarvasbika [*ńora*].

6. Hogyan vedlenek [tkp. változnak] a rénszarvasok az év során? Tavasszal a nagy rénszarvasnak kihullik a szőre. Tavasztól kezdve és a nyár folyamán a rénszarvasnak új szőre nő, s a szarvukat elhullatják. Nyáron nagyon sok a bögöly, azok a rénszarvasokat marják. Tavasszal pedig a rénszarvasokon fekélyek ütnek ki. Tavasszal az emberek a rénszarvasok fekélyeit kezelik [tkp. tisztogatják]. Ha nem kezelik a fekélyeket, a fehér [egyesztendő] rénborjak [a *nalukuk*] elpusztulhatnak. A rénszarvasok nagyon szépek szoktak lenni ősszel, télen pedig a rénszarvasok nagyon dús szőrűek [tkp. szőröse] szoktak lenni.

Jegyzetek

1. *mezeń* : városka a Mezeny folyó jobbpartján, a folyó torkolatánál, az arhangelszki területen | *pińega* : község a Pinyega folyó jobbpartján, a folyó alsó folyása mentén, az arhangelszki területen, Arhangelszk városától mintegy 130 kilométernyire keletre | *vela* < orosz *воля* | *vižlini* : máskor *vidlini* | *kuž-koka* : szószerint 'hosszúlábú'; a találó elnevezés a jávorszarvas tabuneve (az állat zürjén neve egyébként a kanyini nyelvjárásban *lola*). A tabu indítéka ebben az esetben nem valamiféle hiedelem, hanem a jávorszarvas szigorú vadászati tilalma | *nan koštenis* : az európai kétszersült kanyini megfeleljéről van szó.

2. *aprel* : máskor *aprel* | *aprel džijnjin voasnis jage* : a *jag* itt lápos, ritkás növényzetű, gyéren ligetes tundra az erdőstundra övezetében, a tajga és a tundra határzónájában | *veledtem* o: *velettem* | *bikjas doris* o: *bikjaz doris* | *perae* o: *perae* ~ *perā* < orosz *нопа* | *bidtema* c: *bittema* | *vömäs* < *voemaes*.

3. *iz* : lankás, kövecses talajú, dombos tundravidék. A rénnyájak tavaszi vonulásának ez a harmadik állomása. Az első a *ver*, az erdőstundra; ez a nyájak telelőhelye, mivel itt védve vannak a kíméletlen tundrai szelektől, viharoktól. A tavaszi vonulás megkezdésekor innen indulnak északra. Következő állomásuk a *jag* : a tundra lápos-mocsaras, gyérebbe növényzetű határzónája az erdővidék és a tundra síksága között. Itt, pontosabban ennek egy sík, mohával benőtt részén, az ún. *jardei*-on várják meg a szarvastehenek leborjazását. Amikor a tehenek és az újszülött borjak már képesek a vonulásra, akkor következik a harmadik zóna: az *iz* kövecses, dombos, lankás tundravidéke, amelyen fa már csak igen ritkán akad (többnyire az arktikus törpenyírfa), füves, mohás legelő azonban annál inkább. Ezen a zónán keresztül vonulva érkeznek el a rénszarvasnyájak útjuk céljához, a nyári legelőkre, a tundra sík folyóvidékére avagy a tengerpartra. Ez a negyedik és az utolsó állomás. Ősszel azután innét indulnak visszafelé a délebbre eső erdőstundra vidékére. | *etlalenis* < *etlaalenis* | *august* < orosz *август* | *školā* < *škola* | *botška* < orosz *бочка* | *tulised* : avagy *tulused*.

4. *nojabr* < orosz *ноябрь* | *kolhoznei* < orosz *колхозный* | *samolot* < orosz *самолёт* | *kar* : Arhangelszk | *moskvā* < *moskva* | *o.štšotnei sobranie* < orosz *отчётное собрание* | *tiša.štša* < orosz *тысяча* | *nelamin tiša.štšaen*: az összeg a rubel 1959. évi árfolyama szerint értendő.

5. *kikeš oz bidti* o: *bitti* | *lönis* < *loenis* | *kodemäš* < *kodemaes*.

6. *i džid ker* o: *i džid ker* ; nem nagy növésű, hanem felnőtt rénszarvasról van szó | *tulissan* o: *tulissan* | *gožem bid kerjaslen* o: *gožem bid kerjaslen* | *gožemnas zej* o: *gožemnas zej* | *tulissnas* : avagy *tulusnas* | *oz ke* o: *os ke*.

B) verzem pomlas

1. stav lesse kerajas nõledlenis argisjasin. argisin õlile nõl, vit, sizim, kekjamis, a telin i okmis—das dod. argis nuude idzid mort. argisis kelalema dad bere. daddas pukale mort. zej kuž argisjas nuedenis babajas, nilen daddanis pukesdemās teladjas. baba dadjas õlilenis pelaes i belkaes. telõ baba dad vettema vol veiten, a visanis noj veiten. dad pidesas puktema vol. dad beras med-vod doddis — vandei. vandejen telema bur kemkot—paskem, karem voljas i bidtema peles lesjas. vandei beras nešta vandej ili jassik ili kužsem-ke peles pela dod. jassikjase tetenis sojanjas. jassik berin kelalemās dodjas, pelaes i pētemes, kiten telema bidtema peles les. med-ber doddis — etija tom dod, kile tetenis ijas, pizanjas, kudjas, pegrevetjas, vod-pom kudajas. med-ber dod vod-laz-doras kik—kuiim dod, kile tetenis vod-pom lesjas, telin nukjas, gožem jodumjas, patjas. lata dod õlile pir — kud i i dod — med-berin.

2. gožem bid dod kiske kuiim bik, a dad ulē lamkalema vit ker. telin dod kiske kik ker, a dad kuiim ker. kor kutasnis verzini, tomse razenis, bisen tetenis, dodjasis karenis karzak. karzakas jeralenis kerse. kor kerse jeralasnis, domalasnīs, lamkāsasnis i verzasnis. etik tom mestešan i meded gožem õlile sizim, das, das-kik kilametra, a telin i arin õlile das-vit—kiž kilametra. stav argisis mune etik tui kuža. gožem argis ulin lamkalema stav keris ram. a arin letid kerjas veledenis. ker veledenis etad : letid ker kutenis keris, sie nir-domjalenis, domenis kuš dad bere i dadnas velān motid kuža vellalenis. kor nin keris kutas bura vetlõni, oz kuti upriftini i vodõni, sek sie lamkalenis peleje. a kor kutas bura kiskini pelejīn, sie lamkalenis dod ulē. tulis, tējaninis petigen, vil veledem kerjasse neškalenis, med nija oz petnis jeris. arin i telin videnis i važinkajas, a tulis i gožem nie oz vidnis. veledenis stav idzid kerse. oz velednis tolka menureijas. nie kolenis ar keže tožskini jai vile. menureijas õlilenis nõl araes i vit araes. menureijas zej mitaes, idzides i zej tšgeš.

3. tulis õlile sid : važinkais kile-ge lõ, a telais kole. sek sie bostenis tomje i bidtenis. tomjin bidtem kerjas õlilenis zej rames, nja sojenis nan, šid i tedenis assinis himnisse. gožem nja nomjis pirenis tomje.

tulis, kor petenis tējaninis, verzalenis bid lun. asi sutenis zej vod, razenis, telšenis, jerasenis i verzenis, kor na tarem iz si. i etad bid lun verzalenis pijettan dored. pijettaninīn sulalenis etiklain mešatš dore. gožšanine verzalenis oz bid lun, no tšaste. gožemīn sulalenis etiklain zej dir, a arin nešta na diržik. tomjasse kolenis kerteg, a ker-videdišjas kernas munenis moře dore. kod tomjin kole, sia vure kemkot—paskem kintig keže i tē keže. keris tomjas dore voas kintem dorin. kud kintas, sid i vošjasnis munnī kerajas tējanine. kor munenis tējanine, gožšõ tomse klenis tundrae, a telõ tomse bostenis tundrais, kile kollisnis tulis. stavīs.

A költözésről

1. A rénszarvasnyájak minden holmijukat magukkal szállítják a szánkaravánokon. Egy szánkaravánban szokott lenni négy, öt, hét, nyolc, télen pedig még kilenc-tíz szán is. A szánkaravánt egy felnött ember vezeti. A szánkaraván a vezérszán mögé van kötve. A vezérszánon egy férfi [tkp. ember] ül. A nagyon hosszú szánkaravánokat asszonyok irányítják, az ő vezérszánjukon vannak elhelyezve a gyerekek is. A női vezérszánokon deszka- vagy sátorkas szokott lenni [tkp. deszkások vagy sátrasak]. A téli női vezérszán [kasa]

rénszarvasbőr borítással van fedve, a tetején [tkp. a tetejéről] pedig posztóborítással. A vezérszán aljára rénszarvasbőrt helyeznek. A vezérszán után a legelső szán a *vandei*. A *vandeijen* vannak elhelyezve a jó ruhadarabok és lábbelik, a kikészített rénszarvasbőrök és mindenféle holmi. A *vandei* mögött még egy *vandei* vagy *jaššik* vagy valamiféle deszkakásos [tkp. deszkás] szán. A *jaššikok*ba rakják az élelmiszereket. A *jaššik* végéhez deszkakásos és kasztalan szánok vannak kötve, ezekre [tkp. ahol] mindenféle holmit helyeznek rá. A legutolsó szán — ez a sátorszán, amelyikre [tkp. ahová] a sátorpóznákat, asztalokat, ülőládikákat, a teáskészletnek való ládákat, az edénytartó ládákat rakják. A legutolsó szán előtt két-három [olyan] szán van, ahová edényeket raknak, télen a szarvasbőr-sátorlapokat, nyáron a nyírfakéreg-sátorlapokat, kályhákat. A padlódeszkákat szállító szán — csakúgy, mint a sátorpóznákat szállító szán — mindig leghátul van.

2. Nyáron minden szánt három herélt híz, a vezérszán elé öt rénszarvaszt fognak be. Télen a szánt két rénszarvas húzza, a vezérszánt három rénszarvas. Amikor tovább akarnak vonulni, a sátrat szétszedik, mindent felrámolnak, a szánokból karámot formálnak. A karámba betereleik a rénszarvasokat. Amikor a rénszarvasokat beteretelték [tkp. betereleik], kifogják, felszereszzámozzák és tovább vonulnak. Az egyik táborhely a másiktól [tkp. egyik táborhelytől a másiktól] nyáron hét, tíz, tizenkét kilométerre szokott lenni, télen és ősszel pedig tizenöt-húsz kilométer szokott lenni. Az egész szánkaraván egy úton halad. Nyáron mindegyik rénszarvas, amelyet a szánkaravánba fognak, betanított rénszarvas. Ősszel pedig a rideg szarvasokat betanítják. A rénszarvaszt ilyenképpen tanítják be: a rideg szarvaszt kifogják a rénszarvasnyájából, istrángot kötnek rá, odakötik egy szoló szán végéhez, és a szánnal lassacskán mennek sima úton [tkp. simán]. Amikor a rénszarvas kezd már rendszeren [tkp. jól] járni, kezd nem makrancolni és föl-le vetni magát, akkor befogják a fogatolt rénszarvasok közé. Amikor pedig kezd rendszeren húzni a fogatosok között, szán elé fogják. Tavasszal, amikor a téli szálláshelyről elvonulnak, az újonnan betanított rénszarvasokat megbéklyózzák, hogy ne törjenek ki a karámból. Ősszel és télen felhasználják [fogatolásra] a rénszarvas-teheneket is, de tavasszal és nyáron nem használják fel őket. Mindegyik felnőtt rénszarvaszt betanítják. Csak a göbolyókat nem tanítják be. Azokat hagyják őszre, a hús végett levágják [tkp. hagyják levágni]. A göbolyók négyestendősek és ötestendősek szoktak lenni. A göbolyók nagyon szépek, nagyok és kövérek.

3. Tavasszal elő szokott fordulni ilyesmi [tkp. így]: az anyatehén valahová lesz, a borja meg ottmarad. Akkor azt a sátorba veszik és fölnevelik. A sátorban fölnevelt rénszarvasok nagyon szelídek, kenyeret, levest esznek, a nevüket is tudják. Nyáron a szunyogok elől a sátorba mennek be.

Tavasszal, amikor elindulnak a téli szállásterületről, egész nap vonulnak. Reggel igen korán kelnek, szétszedik [a sátrakat], felrakodnak, összeterelnek és vonulnak, amíg [tkp. amikor] a hókéreg még nem olvadt fel. És így vonulnak minden nap a borjazás helyéig. A borjazás helyén egy hónapig egyhelyütt állnak. A nyári szállásterületre [menet] nem vonulnak minden nap, de gyakran. Nyáron igen hosszasan állnak egyhelyütt, ősszel pedig még tovább. A sátrakat otthagyják a rénszarvasnyáj nélkül, a rénszarvaspásztorok pedig a csordával a tengerhez mennek. Aki a sátorban marad, lábbelit és ruhaneműt varr a fagyás beálltára és télire. A rénszarvasnyáj a sátrakhöz a fagy beállta előtt megérkezik. Amint befagy, a rénszarvasnyájak el is indul-

nak [tkp. kezdenek menni] a téli szállásterületre. Amikor a téli szállásra mennek, a nyári sátrat a tundrán hagyják, a téli sátrat pedig elviszik a tundráról, ahol tavasszal hagyják.

Vége [tkp. minden].

Jegyzetek

1. *pukšedemäs* < *pukšedemaes* | *teladjas* o: *teladdas* | *dadjas* o: *daddas* | *belk* < orosz *болк, болок* | *vanđej*: vö. RÉDEI, NYK. LXIV, 88 | *voljas* o: *vollas* | *bidtema* o: *bittema* | *jaššik*: szántalpra erősített nagy, téglalakú láda; raktárszán. < orosz *ящик* | *dodjas* o: *doddas* | *pegrevet* < orosz *позревет*; vö. DAL III, 157B;¹⁰ ebben aládában vagy szekrénykében tartják — külön a többi edénytől — a teáskannákat, poharakat, kanalakat | *vod-pom* o: *voťpom*; a *vod-pom* a kör alapalakú *tomnak* a bejárattal átellenben levő része. Ide állítják azokat a ládákat vagy szekrénykéket, amelyekben a főző- és étkezőedényeket szállítják és tartják. A *vod-pom kuda* tehát 'edénytartó láda'.

2. *lamkälema* < *lamkaalema* | *lamkäsasnis* < *lamkaasasnis* | *velän* < *velaen* | *pelej*: így nevezik a szán elé fogott 2–5 rénszarvas együttesét | oz *petnis* o: os *petnis*.

3. *bidtenis* o: *bittenis* | *bidtem* o: *bittem* | *assinīs* o: *assinīs* | *tulis*: máskor *tulus* | *razšenis* o: *raššenis* | *iz si* o: *is-si* | *etiklaïn* o: *etiklaïn* avagy *etiklän* | *mešatš* < orosz *месяц* | *goššanine* o: *goššanine* | *tšaste* < orosz *часть* | *kintig keže* o: *kintik-keže* | *kud kintas* o: *kut-kintas* | *goššo* o: *goššo* | *tundrae* o: *tundrae* avagy *tundrá*.

VÁSZOLYI ERIK

¹⁰ В. Даль: Толковый словарь живаго великорускаго языка, I—IV. Москва, 1880.

Szamojéd nyelvtanulmányok I.*

Bevezetés

Az uráli nyelvészeti kutatásokat nagymértékben hátráltatja az a körülmény, hogy egyes nyelveket, nyelvjárásokat csak nagyon hiányosan ismerünk. A szamojéd nyelvészet művelői különösen nehéz helyzetben vannak, hiszen a ma is élő négy szamojéd nyelv közül kettőről, az enyecről (jeniszeji-szamojéd) és a nganaszánról (tavgy-szamojéd) igen keveset tudunk. Az enyec és nganaszán nyelvi kutatások sürgősségét nem kell bizonyítgatnom. Elég ha utalok arra, hogy az enyeczek pl. már csak kb. 300-an vannak, és mivel kis létszámuk miatt nem volt érdemes számukra írásbeliséget létrehozni, félő, hogy áttérnek más nyelv használatára, még mielőtt nyelvüket kellőképpen megismertük volna.

Az enyeceket régóta három csoportra szoktuk osztani: chantajszkikiakra, bajichaiakra és karaszinóiakra. A chantajszkikiakat újabban belső eredetű elnevezéssel *maddu*, a bajichaiakat pedig *baj* néven szoktuk emlegetni. A karaszinóiakhoz tartozó nemzetségek (род) saját nevei: *muggadi*, *juči* és *jad*. DOLGICH szerint 1926—28-ban az enyeczek következőképpen oszlottak meg: *maddu* : 171, *baj* : 80, *muggadi* : 116, *juči* : 32 és *jad* : 10 (Бытовые рассказы енецов 232—235).

Az enyec nyelv kutatásának történetét nagyon könnyű megírni. Elég, ha csak két nevet említünk meg: CASTRÉN és PROKOF'JEV. A korábbiak, akik csak elszórt szavakat jegyeztek le, mint pl. Klaproth, Pallas stb., kevésbé jelentősek. CASTRÉN alapos nyelvtani leírást ad a chantajszkiki és a bajichai nyelvjárásról a Grammatik der Samojedischen Sprachen című művében. Szójegyzéke is ezekből a nyelvjárásokból tartalmaz szavakat: Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen. PROKOF'JEV a bajichai nyelvjárást írja le, s csak kevés esetben utal a chantajszkiki nyelvjárás eltérő vonásaira. Ő az egyetlen, aki összefüggő enyec szöveget is közöl, sajnos, csak öt és fél sornyi terjedelemben (Jazyki i pišmennost' narodov Severa I.). A karaszinói nyelvjárást szinte teljes homály fedi. Azért nem írtam teljes homályt, mert K. DONNER három oldalnyi jeniszeji-szamojéd szójegyzékében van kb. 50 karaszinói szó is (SUSAik. LVIII, 12—15).

Az enyec nyelv alaposabb megismeréséhez szeretnék hozzájárulni a rendelkezésemre álló enyec szövegek és szavak közzétételével. Fogyatékosága közleményemnek, hogy nem saját magam jegyeztem le, hanem levelezés útján szereztem értesüléseimet N. D. BOLINTÓL. BOLIN 1929-ben született, a Potapovóban élő erdei enyeczek nyelvjárását beszéli anyanyelveként, a *muggadi* nemzetséghez tartozik, jelenleg szakfelügyelőként dolgozik. Potapovo a Jeniszej

* Köszönetet mondok Hajdú Péternek a szövegek elemzése közben adott sok hasznos tanácsáért, továbbá H. Tóth Imrének, aki kapcsolatba hozott anyagközlőmmel és az orosz fordítást átnézte. M. T.

jobb partján fekszik kb. 80 km-re délre Dudinkától. Művelt, anyanyelve iránt érdeklődő ember. Mindenkor a legnagyobb készséggel volt segítségemre, s önzetlen támogatásáért őszinte köszönet illeti meg nemcsak az én részemről, hanem az uráli nyelvtudomány részéről is.

Az alábbi szövegek és szavak tehát az eddig ismeretlen karaszinói enyec nyelvjárásból valók, s az erdei *muggadi* nemzetség nyelvét mutatják be. A DONNER által feljegyzett szavak több esetben eltérnek az itt közölt adatoktól: D. *eđe* 'apa' ~ *esse*, D. *đ̣ē, đ̣ē* 'fehér' ~ *silwajgu*, D. *đ̣oŋwa, đ̣ūēlv, đ̣oŋwa* 'jó' ~ *sujzān* 'jól', D. *φi* 'éjszaka' ~ *pi*. Azt hiszem, levélíróm a *đ* hangot *z* (*ž*), az *φ* hangot pedig *f* (*φ*) betűvel jelölte volna. A karaszinói nyelvjárás mind a chantajszkítól, mind a bajichaitól különbözik. Közelebb áll a bajichaihoz, de egyes esetekben a chantajszkival egyezik meg, pl.: *kamuz* 'ház' ~ B. *kámodo* ~ Ch. *kámoro*, *keze* 'vad rénszarvas' ~ B. *kéde* ~ Ch. *kére*; *kirba* 'kenyér' ~ B. *kiroba* ~ Ch. *kiloba*; *đaza* ~ 'megy' ~ B. *jada-* ~ Ch. *jara-*; *dere* 'nap' ~ B. *jére* ~ Ch. *jéle*; *pazoj* 'írott' ~ B. *jada-* ~ Ch. *fara-*; tárgyas sgl. személyrag: *-bo* ~ B. *-j'* ~ Ch. *-bo*; a duális 1. személy ragja *-bi* ~ B. *-j'*, *-ni'* ~ Ch. *-bi'*.

Szövegek

A szövegeket latin betűs átírásban közlöm. Minden szót betűről betűre írtam át, de igyekeztem a finnugor nyelvészetben szokásos jelölésmódot is tekintetbe venni. A következő megfelelésekre szeretném fölhívni a figyelmet: *s = c*, *š = ш*, *w = в*, *i = и*, *ɟ = ы*, *e = е*, *ε = э*, *η* és *ηg = ηг*. A *ь*, *е*, *ѐ*, *и*, *ю*, *я* előtti mássalhangzó lágyságát minden esetben '-vel' jelöltem, de csak a *t*, *d*, *n*, *s*, *l* és *č* betűknél. Adatközlőm szerint az *i* előtt minden mássalhangzó lágy. A gégezárhangot ['] jelöli az eredeti szövegben is és az én átírásomban is. A ' jel használata a szövegekben nem következetes, s én, az eredeti leíráshoz ragaszkodva, nem igazítottam ki a helyenként megfigyelhető pontatlanságokat. A magánhangzók hosszúságát N. D. BOLIN hol magánhangzó-kettőzéssel, hol [-] ékezzettel jelölte.

1.

mod muggadiz. 1929 pohan sujazod. škola inspektoros mozraz. tike mozā seblajgu niŋa. okrugua aga. ozhon peri samcloto litobiz. eke dere mekoneŋ adiz, teta molos da ubohon ewobiz. tore ti direz.

sobregbozad poa kaŋiahaz, ināj modjazod. molos ituza silwajguos kaŋibit. mod našil tudābos. teazahua u kasās kaŋibid — ināj neŋ seŋid manas.

mod neŋ toneā. onaj enčew' bazān neŋ durid dohara. neŋ eseza šelkupos, ēza lusa. ozhon mekoneŋ lusa bazān durimobi'. bu' ublajguon hantj baza tene. mod onaj bazān sujzān durinaz. durak baza ŋubtore' sujzān tenēw. ullajguon oša' baza noduaz. teaza mod nehu' nej. kasa nej' tonea. šize nečehui ŋomo derehon sujahid.

2.

kasa toneas ŋela muggadi. bu' ujza ne ujraha ebit. ujhinita ublajgu bogola bazabis. boglada aruahaz, ŋela mugad samada eztabizas. mugahan enčew tike bogla kazabizu. tozlikohoz kasar nezda obuhua ne mubis. nezda muhas mubi, ŋomo neda bewza beabiza. ozhoda beabiza, bu kerta nehoz sujzān suzros tenebis. tore peri ewobi — nezda muda, tozlikohoz beadaza. ti bu nezoda modina ozimāt, turutinos.

3.

kudhan nehu tij ebił. tozłikohoz sizés kanibiš. baj, muggadi ŋomo tizős kanibił. bajd bemo debiš kwitancijda đupiš. tikhon-ti lusa bemod manńńw : kuń eza' ? kwitancijbi đuaz. teaza tizoj kuń đireda? lusa bemor karasińskoj muggadihiz ŋuabiza. tezu-ti aga bemozodu baj bemo ebi, ubłajgu bemős muggadi šedabi'. muggadir peri aga bemős ead komas — nizod nobzara. tore peri ŋomohon đirerizod, ŋomo tizős kanil.¹

A következőkben az enyec szövegek magyar fordítását adjuk.

1.

Én muggadi vagyok. Az 1929. évben születtem. Szakfelügyelőként dolgozom. Ez a munka nem könnyű. A körzetünk nagy. Ezért mindig a repülőgépeket figyelem. Ezen a napon otthon ülök. Holnap már a területnek a végén vagyok. Íme így élek.

Amikor 15 év elmúlt, megláttam a bátyámat. A haja már fehér lett. Én alig ismertem meg. Most te már — úgy tűnik — férfi lettél, mondta a bátyám rám nézve.

Nekem van feleségem. Enyec nyelven a feleségem nem tud beszélni. A feleségem apja szelkup volt, az anyja orosz. Ezért otthon orosz nyelven beszélünk. Ő egy keveset tud chanti nyelven. Én enyec nyelven jól beszélek. A jurák nyelvet szintén jól tudom. Kevés evenki beszédet hallok. Nekem most három gyermekem van. Van egy fiunk. Két leányunk egy napon született.

2.

Volt egy férfi, ŋela Muggadi. Az ő mellei nő melléhez hasonlóak voltak. A melleivel kis medvét szoptatott. Amikor a medvéje felnőtt, ŋela a vadat az erdőbe küldte. Az erdőben az emberek ezt a medvét megölték. Ezután a férfi feleségül vett egy nőt. Feleségül venni vette, csak a feleségét hamarosan elhagyta. Azért hagyta el, mert ő maga jobban tudott varrni a feleségénél. Így volt mindig, feleségül veszi, aztán elhagyja. Ím őtőle származunk mi, Turutinok.

3.

Régebben három nemzetség volt. Azután kettő lett. A Baj és a Muggadi egy nemzetség lett. A baj főnök részegen elveszítette a nyugtát. Akkor az orosz főnöknek mondja: Hogy leszünk? A nyugtát elvesztettem. Most hogy fog élni a nemzetségem? Az orosz főnök a karaszinóiakat a muggadiakkal egyesítette. A nagy főnök most a baj főnök lett, kis főnöknek muggadit tettek. A muggadi mindig nagy főnök akart lenni, de nem engedték. Így mindig együtt éltek, egy nemzetséggé lettek.

Szójegyzék, nyelvtani magyarázatok

A szójegyzék a szövegek szavain kívül egyéb szavakat is tartalmaz. Az enyec szó után következik a jelentés magyar nyelven, mindig sgnom.-ban, ill. sg3. személyben, függetlenül attól, hogy a szó az enyecben más alak-

¹ Az utóbbi két történet megtalálható Долгих Мифологические сказки и исторические предания енцев című művében orosz nyelven.

ban áll. Ezután feltüntettem, hogy a szóhoz milyen végződéses járulnak, de a ragtalan sgnom-acc-gen.-t, ill. az aor. sg3. személyt nem magyarázom. Végül megemlítem a szó etimológiai megfelelőjét a nyenyecből és a magyarból vagy valamely másik finnugor nyelvből. A nyenyec szó utáni szám LEHTISALO Juraksamojedisches Wörterbuch-jára, a magyar szó utáni pedig COLLINDER FUV.-jára vonatkozik.

<i>adiz</i>	ül: aor. sgl. ~ <i>ṅāmtā</i> (18)
<i>aga</i>	nagy ~ <i>ṅārka</i> (18)
<i>aruahaz</i>	fel nő: nomen actionis, sgabl. ~ <i>ṅār</i> (16)
<i>baj</i>	Az egyik enyec nemzetség neve. — <i>bajd</i> : nem világos alak, lehet hogy a szó régebbi változata őrződött meg benne, hiszen a <i>baj</i> nemzetség az írott forrásokban először <i>bajd</i> néven szerepel. ~ <i>waj</i> (52, vö. HAJDÚ: SUSAIK. LIV, 74–75).
<i>bataš</i>	kiönt: inf. ~ <i>wāptā</i> (56)
<i>baza</i>	nyelv, szó — <i>bazān</i> : sgprol. ~ <i>wādā</i> (57)
<i>bazabiš</i>	táplál: narr. múlt sg3. ~ <i>wādā</i> (57) ~ <i>vezet</i> (67)
<i>beabiza</i>	elhagy (feleséget): narr. aor. obj. (1) sg3. — <i>beadaza</i> : a -za obj. (1) sg3. személyrag, a -da nem világos.
<i>bemo</i>	főnök — <i>bemod</i> : sglat. — <i>bemor</i> : sgnomPxsg2. — <i>bemōš</i> : essiv-transl. — <i>bemozodu</i> : predestinativ dat. pl3. ~ <i>jēr</i> w (114)
<i>bewza</i>	hamar
<i>bi'</i>	víz ~ <i>ji'</i> (123) ~ <i>víz</i> (67)
<i>bine-</i>	kötél ~ <i>jiṅe</i> (131) ~ <i>öv</i> (69), a magyar szó a FUV.-ban nincs meg.
<i>bitud</i>	gondol: inf. — <i>biaz</i> : aor. sgl. ~ <i>ji</i> (121)
<i>biuw</i>	tíz ~ <i>ju'</i> (139) ~ ? <i>öt</i> (67)
<i>bogola</i>	medve — <i>bogla</i> : sgacc. — <i>boglada</i> : sgnomPxsg3. ~ <i>wark</i> (48)
<i>bu'</i>	ő — <i>bu nezoda</i> : abl. < ket <i>bū</i> , <i>buda</i>
<i>bu kerta</i>	ő maga ~ <i>ḡarn</i> (152)
<i>budu'</i>	ők: <i>bu'</i> 'ő' + <i>-du'</i> gen-accPxpl3.
<i>būse</i>	öregember ~ <i>wesaku</i> (68)
<i>da</i>	föld ~ <i>jā</i> (86)
<i>dagua</i>	nincs ~ <i>janḡō</i> (100)
<i>daza</i>	megy — <i>dazaz</i> : aor. sgl. ~ <i>jādā</i> (103) ~ lp. <i>jotte</i> - ~ <i>jode</i> - (19)
<i>daza</i>	liszt ~ <i>jā</i> (88)
<i>debiš</i>	részeg: essiv-transl. ~ <i>jābē</i> (101)
<i>dere</i>	nap — <i>derehon</i> : sgloc. ~ <i>jāle</i> (91) ~ lp. <i>jálákás</i> (17)
<i>dī</i>	enyv ~ <i>jiḡe</i> (132) ~ finn <i>tymä</i> (64)
<i>diriz</i>	él: aor. sgl. — <i>dirida</i> : sg3., a -da megfelel a nyenyec -ta futurum-jelnek. PROKOF'JEV is említ egy -da képzőt, amellyel jövő időt lehet kifejezni. — <i>direrizod</i> : múlt pl3., a -ri inchoativ képző ~ PR. -ri. Tárgyas igealaknak látszik, bár a szöveg-összefüggés nem kíván tárgyas igét. Az alanyi ragozású pl3. végződése -t. ~ <i>jiḡē</i> (127) ~ <i>él</i> (10)
<i>dohara</i>	nem tud ~ <i>jexerā</i> (107)
<i>duaz</i>	elvezít: aor. sgl. — <i>dupiš</i> : múlt sg3., -pi- ? ~ <i>jō'</i> - (138)
<i>durak</i>	nyenyec < orosz
<i>durid</i>	beszél: inf. — <i>durinaz</i> : aor. sgl., az -ṅ- gyakorító képző — <i>durimob'</i> : aor. dul. ~ <i>jōdime</i> - (136)

- eke* ez — *eker* : predikatív alak ~ ez (C. 9)
- enčew* ember: plnom — *enčew'* : plgen. — *onaj enčew' bazān* : az igazi emberek (= enyecék) nyelvén ~ *nenec'* (318)
- esza* apa: sgnomPxsg3. ~ *nise* (327) ~ *ős* (16)
- ebi* létige: narr. sg3. — *ebil* : narr. múlt pl3. — *ewobi* : narr. aor. sg3. — *ewobiz* : narr. aor. sgl. — *eza'* : interrogatív ? pl1. — *ead* : nomen actionis, sgaccPxsg3. ~ *ňäe-* (25)
- ēza* anya: sgnomPxsg3. ~ *nebe* (321) ~ *eme* (10)
- esztabizas* küld: narr. múlt obj. (1) sg3. ~ *ňädä* (27)
- hantj* osztják < orosz
- ināj* bátya: sgnomPxsgl. ~ *niheka* (325) ~ finn *eno* (SKES. I, 39)
- inspektoros* felügyelő: essiv-transl. < orosz
- ituza* haj: plnomPxsg3. ~ *ňäept* (25) ~ finn *hapsi* (14)
- kamo* vörösfenyő ~ *čarw* (166)
- kamuz* ház ~ *čarad, kārwat* (166)
- kañi* megy — *kañiz, kañid* : aor. sgl-2. — *kañit* : aor. pl3. — *kañibis* : narr. múlt sg3. — *kañibid* : narr. aor. sg2. — *kañibit* : narr. múlt pl3. — *kañ* : imper. sg2. — *kañis* : inf. — *kañiahaz* : nomen actionis, sgabl. — *kañibut* : gerundium conditionale, Pxsg2., *kañibut tarā* : menned kell — *kañibuta* : ger. cond., Pxsg3. — *kañibuñ* : ger. cond., Pxsg1. ~ *čäe-* (181)
- karasinskoj* karaszinói: place. < orosz
- kare* hal ~ *čälē* (165) ~ *hal* (21)
- kasa* férfi — *kasās* : essiv-transl. — *kasar* : sgnomPxsg2. ~ *čāsawa* (173)
- kazabizu* megöl: narr. aor. obj. (1) pl3. ~ *čādā* (176) ~ *hal* (28)
- keze'* vadren — *kezer'* plnom. ~ lp. *godde* (13)
- kezerod* vadrenre vadászik — *kezerud* ua.
- kirba* kenyér < orosz
- kodo* szán(kó) ~ *čan* (155) ~ cser. **künžö* (30)
- komas* akar: múlt sg3. ~ *čarwā* (152) ~ md. *karma* (22)
- koru* kés ~ *čar* (151) ~ finn *kuras* (29)
- kua* nyírfa, ennek a szónak a kiejtéséről N. D. BOLIN a következőket írja: Az *u* betű itt egy *u* és *o* közötti hangot jelöl, a szó végén a rövid *a* torokhang-színezettel ejtendő ki, képzésekor a nyelv hátsó része kissé fölemelkedik. ~ *čō* (189) ~ finn *koivu* (25)
- kudhan* korábban, régebben ~ *ču-* (197) ~ *ho-l* (26)
- kuñ* hogyan? ~ *ču-* (197) ~ *ho-l* (26)
- kuō* gerenda
- kuzε* kanál ~ *čū* (200)
- kwitancijbi* nyugta: sgaccPxsg1. — *kwitancijda* : sgaccPxsg3. < orosz
- ljetobiz* figyel: narr. aor. sgl. ~ *ljetampā* (226) ~ *lát* (31), ez az enyec szó eddig ismeretlen volt.
- lusa* orosz < orosz
- manaš* mond: múlt sg3. — *manñiw* : *man* + *ñiw* : tagadó ige, erős állítás kifejezésére ~ *mān-* (253) ~ *mond* (33), ez az enyec szó eddig ismeretlen volt, *mond* szavunknak tehát egy újabb megfelelőse került elő.
- mekoneñ* otthon: sglocPxsg1. vagy -Px dul. ~ *ma'* (266)

- mod* .én — *neh* : lat. ~ *mañ* (247) ~ *én* (35)
- modina, modina'* mi
- modjāz* meglát: aor. sg1. — *modjazod* : múlt sg1. ~ *manē'* (245)
- mološ* már ~ *malē* (241)
- motaš* vág: inf. — *muturoda* : participium praesens, a -ro- gyakorító képző ~ *madā* (248)
- motu* hat (számnév) ~ *mať* (249)
- mozā* munka — *mozraz* : aor. sg1. ~ *manzara-* (246) ~ *mozog* (35)
- mubiš* vesz: narr. múlt sg3. — *mubi* : narr. aor. sg3. — *muhaš* : inf. — *muda* : ? ~ *me-* (258)
- muga* erdő — *mugad* : sglat. — *mugān* : sgprol. — *mugahaz* : sglabl. — *mugahan* : sgloc. ~ *tavgi munku*
- muggadi* Az egyik enyec nemzetség neve. Eredeti jelentése: 'erdei' (vö. ДОЛГИХ, БЫТОВЫЕ рассказы енцев 233). Ma is erdős vidéken élnek. — *mugaddiz* : aor. sg1. — *muggadihiz* : pllat. — *muggadir* : sgnomPxsg2.
- našil* nehezen, valahogy < orosz
- nēčehuī* leány: dunomPxdu1. ~ *nēkōce* (312)
- nehu'* három ~ *nāhar* (301)
- nej* feleség, nő — *nej* : sgnomPxsg1. — *nehoz* : sglabl. — *neda* : sgaccPxsg3. — *nezda* : predestinativ dat. sg3. ~ *nē* (312) ~ *ne* (41)
- nej* gyermek: sgnomPxsg1. vagy -Pxdu1. — *kasa nej* : fiúgyerek ~ *nū* (330)
- neh* *mod* 'én' lat.-a
- nezā* kilenc
- nīŋa* tagadó ige: az -ŋ- gyakorító képző — *nizod* : múlt obj. (1) pl3. ~ *nī-* (326) ~ *ne* (38), COLLINDER a nyenyec szót nem veszi föl a magyar *ne* megfelelői közé, pedig az is nyilván odatartozik enged (отпустить): puszta igető a tagadó ige mellett.
- nobzara* hall: aor. sg1. ~ *namtā* (281)
- noduaz* rénszarvasbőr-takaró ~ *nūr* (332) ~ lp. *njāllā* ~ *njālā* (39), COLLINDER az enyecből nem hoz adatot, bár a szó PROKOF'JEV-nál is megvan, de ő 'крытая лодка' jelentésben közli.
- nūore* tulajdonnév
- ŋela miggadi* csak, vö. *ŋu* 'egy'
- ŋomo* együtt, vö. *ŋu* 'egy'
- ŋomohon* egy — *ŋomo drehon* : egy napon ~ *ŋōb'* (38)
- ŋu* egyesít: narr. aor. obj. (1) sg3., vö. *ŋu* 'egy'
- ŋuabiza* szintén: *ŋu* 'egy' + *tore* 'ügy'
- ŋubtore'* egy bizonyos, valamiféle, vö. *ŋu* 'egy'
- obuhua* körzet: sgnomPxpl1. < orosz
- okrugua* igazi; enyec ~ *nenai* (317)
- onaj* evenki, dögán: plnom. — *sez pazoj oša'* : evenki, tk. tetovált arcú *oša* ~ *ŋacē-* (11), vö. még HAJDÚ: SUSAIk. LIV, 80.
- oša'* hús ~ *ŋamsa* (8)
- oza* ezért én stb.: *oz* tő + sglatPxsg1. ill. Pxdu1. — *ozhoda* : sglat-Pxsg3. ~ *ŋadeban* (13)
- ozhoñ* származik, előjön: múlt pl1. ~ *ŋadā* (12)
- ozimāt* ír: participium perfectum ~ *pādā* (384) ~ ? *fest* (11)
- pazoj*

<i>peri</i>	mindig
<i>pi</i>	éjszaka — <i>pij</i> : éjjel ~ <i>pī</i> (381)
<i>pidoš</i>	fél: inf. ~ <i>piŭ-</i> (384) ~ <i>fél</i> (47)
<i>piđu</i>	hermelin ~ <i>pije</i> (383) ~ lp. <i>buoidá</i> (6)
<i>poa</i>	év — <i>pohan</i> : sgloc. ~ <i>pō</i> (355)
<i>sobregbozad</i>	tizenöt: <i>sobreg</i> 'öt' + <i>biuw</i> 'tíz' sglat.-a ? A 'tíz' jelentésű szó minden nyelvjárásban -d- tövű, s az intervokális <i>d</i> -nek ebben a nyelvjárásban <i>z</i> felel meg, a lat. ragja pedig -d.
<i>samada</i>	vad(állat): sgaccPxsg3. ~ <i>sārmik</i> (405) ~ lp. <i>čōrmā</i> (8)
<i>samoloto</i>	repülőgép: place. < orosz
<i>sea</i>	lapát ~ <i>šīwa</i> (444)
<i>seblajgu</i>	könnyű: a - <i>gu</i> nyomósító képző ~ <i>šibī</i> (447) ~ finn <i>keveä</i> (24)
<i>šedabi</i>	csinál, tesz (сделать): narr. aor. pl3. ~ <i>šertā</i> (438)
<i>šelkupos</i>	szelkup: múlt sg3. < orosz
<i>seŋđ</i>	néz: inf. ~ <i>saŋū</i> (397)
<i>seo</i>	hét (számnév) ~ <i>šiw</i> (443)
<i>seza</i>	arc: sgnomPxsg3. — <i>sez pazoj</i> : tetovált arcú, tk. arca írott ~ <i>šā</i> (425)
<i>sezor</i>	sarki róka ~ <i>šātu</i> (433)
<i>šize</i>	kettő — <i>šizēs</i> : essiv-transl. ~ <i>šidē</i> (448) ~ <i>két</i> (21)
<i>šizjt</i>	nyolc ~ <i>šidāntēt</i> (449)
<i>šilwajguoš</i>	fehér: essiv-transl., a - <i>gu</i> nyomósító képző ~ <i>šēr'</i> (410)
<i>škola</i>	iskola < orosz
<i>sobreg</i>	öt ~ <i>sambalaŋ</i> (395)
<i>sujazod</i>	születik: múlt sgl. — <i>sujahid</i> : múlt du3. ~ <i>sōjā</i> (414)
<i>sujzān</i>	jól: sgprol. ~ <i>sawa</i> (391)
<i>šuzbiču</i>	mese ~ <i>šūdbapc</i> (456)
<i>suzroš</i>	varr: inf. ~ <i>šēdā</i> (411)
<i>tarā</i>	kell ~ <i>tārā</i> (471)
<i>te</i>	nyírfaháncs ~ <i>tāe</i> (478) ~ vog. <i>tuj</i> (63)
<i>tene</i>	tud, ismer — <i>tenēw</i> : aor. obj. (1) sgl. — <i>tenebiš</i> : narr. múlt sg3. ~ <i>tēnē</i> (507)
<i>teta</i>	holnap ~ <i>tēpta'</i> (508)
<i>teto</i>	négy ~ <i>tēt</i> (509)
<i>teza, teaza</i>	most — <i>teazahua</i> : - <i>hua</i> nyomósító elem ~ <i>tēda'</i> (509)
<i>tī</i>	íme ~ <i>tī</i> (510)
<i>tīke</i>	ez ~ <i>tukū</i> (520)
<i>tikhon</i>	akkor
<i>tīš</i>	elszáll: inf. ~ <i>tī-</i> (515)
<i>tija</i>	rénszarvas: az <i>i</i> kiejtéséről N. D. BOLIN azt írja, hogy nagyon rövid, <i>i</i> és <i>e</i> közötti hang ~ <i>tī</i> (485) ~ finn <i>teva</i> (62)
<i>tiz</i>	nemzetiség — <i>tizoj</i> : sgnomPxsgl. — <i>tizōš</i> : essiv-transl. ~ <i>ténc</i> (484) ~ osztj. <i>čáčā</i> (60)
<i>tojĭ</i>	elmegey, odamegey ? : Az eredetiben <i>mugad</i> (sglat.) <i>tojĭ</i> 'κ лecy дошĕл'. A <i>дошĕл</i> lehetne bármelyik személy, de a legvalószínűbb az, hogy sgl., mert a levélben közölt egész paradigma sgl. személyben áll. A - <i>ĭ</i> rag homályos.
<i>tonēā</i>	van, létezik — <i>toneas</i> : múlt sg3. ~ <i>tañā-</i> (458)
<i>tore</i>	így ~ <i>tarēm</i> (463)
<i>tozĭkohož</i>	ezután ~ <i>ta</i> (457)

<i>tu</i>	tűz ~ <i>tū</i> (495) ~ finn <i>tuli</i> (63)
<i>tudāboš</i>	megismer: múlt (obj.) (1) sgl. ~ <i>tumtā</i> (498) ~ <i>tud</i> (63)
<i>tuo</i>	jön: imperativ sg2. — <i>tuaz</i> : aor. sgl. ~ <i>tō-</i> (493) ~ finn <i>tule-</i> (63)
<i>turatiŋ</i>	A <i>muggadi</i> nemzetség két családból áll: az egyik a <i>turatiŋ</i> , a másik a <i>bolin</i> : essiv-transl.
<i>ū, u</i>	te < ket <i>u</i>
<i>ublaigu</i>	kicsi: a <i>-gu</i> nyomósító képző — <i>ublaiguon</i> : sgprol.
<i>ubohon</i>	valaminek a vége: sgloc. ~ <i>ḡumbaje</i> (44)
<i>ūda'</i>	ti: <i>ū</i> 'te' + <i>-da'</i> : sggen-accPxpl2.
<i>ujza</i>	mell: sgnomPxsg3. — <i>ujhinīta</i> : pllocPxsg3. — <i>ujraha</i> : a <i>-raha</i> comparativusi képző < ket <i>oai</i>

MIKOLA TIBOR

Szláv jövevénszavaink kvantitási anomáliái

I.

Kniezsa István kvantitáselmélete a tárgyörténeti szószármaztatás tükrében

1. KNEZSA ISTVÁN „Szláv jövevénszavaink kvantitása” című tanulmányában (NyK. LXV, 77—101) két igen nevezetes hangtörténeti megállapításra jutott el. Az egyik az, hogy a hosszú és rövid magánhangzók rendszerének nyelvünkben már a 10. században, illetve már a török—magyar érintkezések előtt is meg kellett lennie. A másik az, hogy a kvantitásnak azokban a szláv nyelvekben is meg kellett lennie, amelyek beszélőivel a magyarság a 10—11. század folyamán közelebbi érintkezésben, illetve kapcsolatban állott. Ezek a szláv népek a 10. század folyamán a szlovákok és a bolgárok, a 11. század folyamán pedig a pannóniai szlovének voltak.

A szláv nyelvek ősi kvantitásviszonyainak megvilágítására KNEZSA még a finn nyelv szláv jövevénszavainak kvantitásviszonyait is bevonta fejtegetéseinek körébe és ezek is nagyjából igazolták a magyar nyelv szláv jövevénszavaiból levonható következtetéseket.

Az ősszlávnak tekinthető kvantitás megléte a magyar honfoglalás korára vonatkozólag azonban a bolgár nyelvet illetően közvetlen bizonyítékokkal — úgy látszik — semmiképp sem igazolható. Erre nézve KNEZSA ugyanis csak azt tudja mondani: „Teljesen valószínűtlennek tartom, hogy a bolgár legyen az egyetlen szláv nyelv, amelyben a kvantitás valamikor a történelem előtti korban veszett volna ki” (i. h. 90).

2. Arra lehetne gondolni, hogy magyar szempontból csak azok a szláv jövevénszavak tekinthetők a legrégebbi rétegbe tartozóknak, amelyekben az eredeti ősszláv kvantitás megmaradt. Csakhogy persze bizonyos a hangsúly szempontjából tekintetbe jövő szókategóriáknál a rövidülés a szláv nyelvekben is korán kezdetét vette, más szókategóriáknál pedig a magyarban következhetett be a kvantitás tekintetében változás. Így például a kétségtelenül régi átvételi rétegbe tartozó feltétlenül bolgár eredetű *mostoha* szavunkban az első szótagra nézve feltételezhető hosszú magánhangzó helyett a magyarban már rövidet találunk, ellenben az ugyanabba a szláv hangsúlyozási kategóriába tartozó és KNEZSA által is óbolgár eredetűnek mondott *vádol* szóban (i. h. 86; SzlJsz. I, 545) már hosszú hangot találunk, bár ennek a szónak rövid magánhangzós variánsa ugyancsak megvan nyelvünkben a szintén csak a bolgárból származtatható *vall* igében, ami tehát arra mutat, hogy ugyanabban a szláv nyelvben már a magyar honfoglalás korában is bizonyos szókategóriákban vagy esetleg a ragozásban a kvantitás tekintetében ingadozások voltak lehetségesek.

Az eredeti szláv hosszú hang nyelvünkben általában megmaradt; azonban ezek sorában is van egy bizonyos bizonytalansági tényező az *a*-ra végződő szavakban, mert a tőszótag megnyúlása a tárgyesetből kiindulva előreható

hasonulással a magyarban is bekövetkezhetett, ilyen szavakban pl. mint *nátha drága, hála, dézsa* stb. (i. h. 88, 89).

3. Magyar szempontból különösen nevezetes az a körülmény, hogy a kvantitás tekintetében a nyugati szláv és déli szláv nyelvek között bizonyos hangsúlyozási kategóriákban korán különbségek fejlődtek ki, amely különbségek az idetartozó szavak magyar nyelvi megfelelőiben is határozott nyomokat hagytak hátra. Ezek alapján nagyon sok neutrálisnak látszó jövevényszavunk származását ez alaki szempont tekintetbevételével is pontosabban megállapíthatjuk. Eddig például *rák* szavunkat csak azért gondolhattuk szlovák származásúnak, mert az Alföldön nincsenek rákos patakok, ellenben az Alföld szegélyterületein — ahol szlovákok laktak — már vannak ilyenek (vö. MOÓR: Acta Ethn. XII, 30). KNEIEZA összeállításai szerint e szavunk á-jára való tekintettel nyugati szlávós jellegű, tehát csak szlovák származású lehet, mert hisz más nyugati szláv néppel a magyarság nem állhatott kapcsolatban. E szavunk származásáról KNEIEZA korábban még csak azt tudta: „A magyar szó közvetlen forrása nem állapítható meg” (SzlJsz. I, 457).

4. De alkalmasak KNEIEZA megállapításai annak a módszerbeli elvnek igazolására is, hogy egy új tárgyra vagy technikára vonatkozó szláv származású szókészlet nyelvünkben a maga egészében általában ugyanabból a szláv nyelvből származik. Ha tehát ismerjük egy új technikára vagy tárgyra vonatkozó szláv származású szócsoport néhány elemének pontos származását, akkor ugyanabból a nyelvből származottnak tekinthetjük az illető szócsoport neutrálisnak látszó szláv eredetű szöveleleit is, sőt még hozzátehetem, hogy többnyire azokat az elemeket is, amelyeknél a tárgyi szempontból valószínűleg látszó származtatás hangtani téren nehézségekbe látszik ütközni.

Ez elv érvényesítésével például a közelmúltban volt alkalmam kifejteni, hogy az egykori vizahalászattal kapcsolatos *ťszégye* szavunk semmiesetre sem lehet délszláv eredetű, hanem mindenképp szlovák származásúnak tekintendő (vö. Acta Ethn. XII, 8—20). Ezt a következtetést szépen igazolta KNEIEZSÁNAK *ťszégye* szavunk kvantitásának eredetére vonatkozó megállapítása, hogy ti. ez a szó nyugati szlávós jellegűnek mondható (i. h. 91).

Két évvel ezelőtt a Néprajzi Társaságban Budapesten tartottam egy előadást arról, hogy őseink a kenyérsütést bolgároktól tanulták el, mert a kenyérsütés terminológiájában hangtani szempontból határozottan bolgár eredetű a 'sütőkemence' jelentésű *pest* és jelentési szempontból a 'kemencetörlő' jelentésű *pemet* szó; ilyenformán bolgár eredetűnek tekintendők a kenyérsütés terminológiájának neutrális jellegű szláv jövevényszavai is, aminők elsősorban is *tészta* és *kovász* szavaink. (Ennek az előadásnak német nyelvű szövege megjelent a Slavica II. évfolyamában.) Egyes néprajzosok — ahogy észrevettem — nagyon merésznek találták — talán, mert hinni szerették volna, hogy őseink már a szlávokkal való érintkezésük előtt is ismerték volna a kenyeret —, amiért két nyelvi indícióm alapján odanyilatkoztam, hogy őseinknek a kenyérsütés terén a bolgárok voltak a mesterei. Következtetésem helyességét azonban most fényesen igazolta KNEIEZSÁNAK az a megállapítása, hogy *tészta* és *kovász* szavaink kvantitása délszlávós jellegű.¹ Ez más szavakkal annyit jelent, hogy nemcsak a *pest* és a *pemet* kerültek a bolgárból a nyelvünkbe,

¹ KNEIEZA a SzlJsz.-ban *tészta* szavunk származását illetően azt vélte még lehetségesnek, hogy talán a szlovákból származott, mint több ételnevünk... Engem ezzel a megjegyzésével minden esetre nem zavart meg és — igazam lett.

hanem a *tészta* és a *kovász* szavaink is, mert hisz szlovénekkal őseink csak a 11. század első felében kerültek közelebbi kapcsolatba, amikor már biztosan járatosak voltak a kenyérsütés tudományában, más délszláv néppel pedig a 10. század folyamán nem juthattak még kapcsolatba.

5. Sőt arra is akad példa, hogy KNEIENZA kvantitási fejtegetései segítségével megállapíthatjuk, hogy egy bizonyos szavunkra vonatkozólag tárgytörténeti szempontból szóba jövő két származási lehetőség közül melyik tekinthető helytállóknak. Tárgytörténeti és jelentési szempontok érvényesítésével arra a megállapításra jutottam (Studia Slav. II, 62–3), hogy *szín* 'Hütte, Scheune' szavunk csakis szlovák származású lehet. E következtetés helyességét KNEIENZA most annak megállapításával igazolta, hogy *szín* szavunkban a kvantitás nyugati szlávok jellegűnek tekintendő (i. h. 91).² — A *szín* szóra vonatkozó fejtegetéseimhez még azt a megjegyzést fűztem, hogy a szlovák állattenyésztők a színekben télen valószínűleg már jászlakból etették az állatot és így *jászol* szavunk esetleg szlovák eredetű lehet, de mindjárt azt is hozzátettem, azért mégis csak valószínűbbnek látszik, hogy az állatoknak *jászol*-ból való etetése az állatok istállózásával vehette kezdetét és ezért *jászol* szavunk talán mégis inkább a szlovénból kerülhetett nyelvünkbe. Ezt a kétséget *jászol* szavunk származását illetően most már KNEIENZA annak megállapításával oszlatta el, hogy *jászol* szavunkban a kvantitás nyugati szlávok jellegűnek tekintendő (i. h. 91).³ — Más esetekben is csak tárgy- és művelődéstörténeti szempontok figyelembevételével vált számomra lehetségessé bizonyos szavainkat inkább szlovén, mint szlovák származásának vélemezni. Ezek közé tartozik *szalma* szavunk is (vö. Studia Slav. II, 89), amelyről KNEIENZA a SzJsz.-ban még csak annyit tudott mondani: „A közvetlen átadó bizonytalan”. E szavunk származására vonatkozó következtetésemet ismét igazolták KNEIENZA-nak legújabb fejtegetései, amelyek értelmében ti. *szalma* szavunkban a tőhangzó nem nyugati szláv, hanem déli szláv jellegű (i. h. 91).

6. Akadnak természetesen olyan esetek is, amikor a kvantitás szempontjának figyelembevételével nemcsak pontosabban is megállapítható egy-egy szláv jövevényszavunk származása, hanem ezek egyes esetekben még KNEIENZA korábbi felfogásának lényeges módosítását is szükségessé teszik. Így például a halászat terminológiájához tartozó 'merítő háló' jelentésű *szak* szóról a SzJsz.-ban még azt olvashatjuk: „... elterjedése alapján délszlávnak látszik, bár ezt sem hangtani, sem jelentéstani ismérvek nem támogatják” (SzJsz. 485). Magam részéről halásztörténeti szempontok figyelembevételével ezt az alakilag neutrálisnak látszó szláv jövevényszavunkat is szlovák származásának vélemeztem (Acta Ethn. XII, 21). Ezt a szempontok különbözőségéből *szak* szavunk származására vonatkozólag közöttünk kialakult nézeteltérést most KNEIENZA annak megállapításával döntötte el, hogy szavunk a nyugati szlávok kvantitást feltüntetető szavak sorába tartozik (i. h. 91), ami ismét igazolhatja a tárgytörténeti szempontú származtatás megbízhatóságát.

Vannak persze bonyodalmasabb esetek is. *Széna* szavunk eredetéről KNEIENZA a SzJsz.-ban még azt jegyezte meg: „A magyar szó közelebbi forrása

² Korábban KNEIENZA e szavunk származásáról még így nyilatkozott: „A magyar szó jelentésénél fogva csak északi szláv lehet. De hogy óorosz-e vagy szlovák, azt nehéz eldönteni” (SzJsz. I, 505).

³ A SzJsz. szerint „a m. szó közelebbi forrása nem állapítható meg, de a legrégebbi rétegbe tartozik bele”.

hangtani úton nem állapítható meg. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a szénagyűjtés terminológiája, úgy látszik, szlovák eredetű (vö. *kazal*, *petrence*, *villa*), akkor valószínűleg a *kasza* és *széna* is az". Ezt az érvelést én is magamévá tettem annak megjegyzésével, hogy őseink a szénagyűjtés technikáját a Dunántúl megszállásakor nyilván már ismerték. És most KNEZSA ezeket a jól megalapozott tárgytörténeti kombinációkat látszólag keresztülhúzta annak megjegyzésével, hogy *széna* szavunk vokalizmusa déli szláv jellegű. Amennyiben tehát *széna* szavunk 10. századi átvételnek volna tekintendő, csak a bolgárból kerülhetett volna nyelvünkbe.

Az mindenesetre teljesen valószínűtlennek mondható, hogy a szénagyűjtés tárgykörében egymagában csak a *széna* szó volna a bolgárból való átvételnek tekinthető, akkor már inkább valószínűnek látszanék e szavunknál a tárgyesetből kiinduló hasonulási nyúlás. Ezt a szavunkat a bolgárból származottnak tehát csak az esetben lehet tekinteni, ha a szénagyűjtés terminológiájában nyelvünkben még más kétségtelenül bolgár eredetű szó is akad. És ilyen van is. Mégpedig a *kalangya* szó, amelyet középkori oklevelekben az OklSz. adatai szerint mindig „acervus feni”, „cumulus feni”, „congeries feni” és „argena (?) feni” kifejezésekkel magyaráznak. Tehát nyilván ez volt ennek a szónak eredeti jelentése, nem pedig a mai 'gabonaasztag' jelentés. KNEZSA szerint ez a szó délszláv eredetű (SzlJsz. I, 242) és a bolgárban tényleg ma is 'tas, monseau', vagyis 'szénaboglya' a jelentése. Ezek szerint a *széna* szó a bolgárból is kerülhetett a nyelvünkbe. Ha azonban őseink a Felső-Tisza mellékére behatolva a szlovákok állattenyésztésével előbb ismerkedtek meg, mint a bolgárokéval, akkor a *széna* szót azoknak a nyelvéből is átvehették *széna alakban és esetleg az idők folyamán a két szóalak keveredhetett nyelvünkben *széna* alakjában, illetve a hosszú magánhangzós változat általánosan érvényre juthatott nyelvünkben még a Dunántúl megszállása előtt. Ne feledjük ugyanis el, hogy a földművelés terminológiájában szlovák—bolgár alakpár — amelyek egymástól a hangalak tekintetében távolabb állnak — kettő is megmaradt nyelvünkben. Ezek: *megye* és *mezsgye*, továbbá *ragya* és *rozda* (vö. *Studia Slav.* II, 66, 74).

Van azonban *széna* szavunk származásának megmagyarázására egy másik lehetőség is. Még pedig az, hogy őseink a szénával a 10. sz. első felében csak mint bolgár parasztoknak az előkelők részére tett szolgáltatásával ismerkedtek meg, maguk pedig a szénagyűjtésre csak az állandóan letelepült életmódra való áttérés után a 10. sz. végén a Kis-Alföld keleti felében tértek át. A szénagyűjtés terminológiájának két kifejezése ti., úgymint a *petrence* és a *gereblye* — úgy látszik (l. fent a II, 7. pontot — a közép-szlovák nyelvjárásból való átvételnek tekinthető.

7. Mivel nyelvünkben a rövid hangok megnyúlása több oknál fogva is bekövetkezhetett, nyilvánvaló, hogy KNEZSÁNAK a szláv szavak eredeti kvantítására alapozott származtatási megállapításai közül csak azok tekinthetők feltétlenül helytállóknak, amelyeknél a szláv rövid magánhangzónak a magyarban is rövid magánhangzó felel meg, a hosszú magánhangzós megfelelőek közül pedig csak az olyan jellegű szavak, amelyeknek tőhangzója a magyarban sohasem szokott megnyúlni; ilyenek voltak az említettek között *kovács*, *rák*, *szák* és *jászol* szavaink. Minden más esetben kívánatosnak látszik a kvantításra alapozott származtatást más jellegű érvekkel is megtámogatni, mert hisz a nyúlás a magyarban is bekövetkezhetett.

II.

Kvantitási anomáliák és azok magyarázata

I. Annak ellenére is, hogy nemcsak a magyarban, hanem a szláv nyelvekben is következhetnek be szabálytalan hangfejlődések, az a segítség, amit számunkra a kvantitási szempontok érvényesítése bizonyos szláv jövevényszavaink közelebbi származásának megállapítása tekintetében nyújthat — ezeket más jellegű származtatásokkal egybevetve — általában nagyon kielégítőnek mondható, amint ezt felhozott példáinkból is láthattuk. Mégis van szláv jövevényszavainknak egy csoportja, amelyhez tartozó szavaknak a hangalakja nyelvünkben szinte kivétel nélkül szabálytalannak mondható és magyarázatot igényel. Kielégítő magyarázattal ezekre nézve — saját szavai szerint is — KNEIÉZA sem tudott szolgálni. Ezek a szabálytalanságok többnyire a szláv *tort, tert* típusú szavakban jelentkeznek, amennyiben ezek magyar nyelvi megfelelőiseiben a várt hosszú hang helyett többnyire rövid magánhangzót találunk. Épp ezért KNEIÉZA lehetőnek tartja, hogy magyarázatuk is valamiképp ezzel a körülménnyel függ össze. Azt azonban valószínűtlennek tartja, hogy ezek a szavak egy olyan a Kárpát-medencében beszélt szláv nyelvből kerültek volna a magyarba, amely a 10. században a kvantitást már nem ismerte. Ilyen nyelv ti. szerinte nem létezett, amiben bizonyára igaza is van. — Sőt e megjegyzéséhez még hozzáteszi: „Akkor már az orosz polnoglasies alakokból való átvétel lehetőségét is inkább mérlegelném” (i. h. 89).

Arra nézve semmi kétségünk nem lehet, hogy az idetartozó szavaknál az összes anomáliák ezeknek az oroszból való származtatása esetén megszűnnek. Azonban ez csak formális lehetőség, mert hát hol vannak nyelvünkben azok a szláv jövevényszavak, amelyeket az óoroszból lehetne származtatni. A legtöbbit emlegetett „óorosz” jövevényszavunkról, a *halom* szóról maga KNEIÉZA mutatta ki, hogy semmiesetre sem tekinthető óorosz származásúnak (vö. NyK. LX, 480). Ugyancsak ő cáfolta meg azt az időközben felmerült eszmét, hogy *bátya* szavunk orosz származásúnak volna tekinthető (NyK. XLII, 28). Arra pedig a közelmúltban én mutattam rá, hogy a halászat terminológiájának oroszosnak látszó elemei már csak azért sem származhattak az óoroszból, mert a régi oroszok egyáltalán nem voltak halevő nép, hisz egyes fejedelmek a kereszténység felvételekor ki is kötötték, hogy nekik böjtnapokon se kelljen halat enniök (vö. Acta Ethn. XII, 8—20). Azt egy kisebb tárgyi csoport származására alapozott elméletemet pedig, hogy a magyar mélyvízi halászat szlovák eredetű, most — amint láttuk — KNEIÉZÁnak bizonyos idetartozó szavak kvantitásainak eredetére vonatkozó fejtegetései is igazolták.

Sőt például az oroszból származtatható *szerda* szavunkat már csak azért sem vehették volna át őseink az oroszból, mert hisz ez a szó valószínűleg Method tevékenységével függ össze, úgyhogy hozzánk esetleg előbb jutott el, mint az oroszokhoz. Ha pedig az oroszokhoz a kereszténység felvételével egy időben jutottak el bolgár közvetítéssel a bizánci kultúrának bizonyos elemei, mint például *palota* és *terem* szavaink megfelelői, ami valószínűnek látszik, akkor a szabálytalan megfeleléssel jelentkező *terem* szót már csak azért sem vehettük volna át az óoroszból. Erre a *palota* szóval kapcsolatban, úgy látszik, maga KNEIÉZA is gondolt (vö. SzlJsz. I, 379), ezért ő is arra a megállapításra jutott, hogy *palota* szavunknak a bolgárból való származása mégis való-

színűbb. Ha azonban a *palota* szó nem származhatik az oroszból, nyilván a *terem* szó sem... Az etelközi magyaroknak a szomszédos (!) szlávokkal való érintkezése Ibn Rusta tudósítása szerint — harácsolások, rabszolgavadászatok a magyarok részéről — különben egyáltalán nem volt olyan jellegű, hogy ez jövevényszavakban nyomokat hagyhatott volna hátra.

Már a *csorda* szóval kapcsolatban is alkalmam volt rámutatni arra, hogy történeti szempontból irreális lehetőségek akármely szavunk származásánál még csak szóba sem jöhetnek, mégha az ilyen származtatás alaki szempontból kielégítőnek látszik is (vö. *Studia Slav.* II, 55).

2. Azok a kvantitási szempontnál anomáliát jelentő szláv jövevényszavak, amelyekről a következőkben lesz, KNEZSA szerint is ezeknek legrégibb rétegéhez tartoznak, vagyis 10. századi átvételeknek tekintendők. Már pedig a 10. században őseink csak szlovákokkal és bolgárokkal állottak szorosabb kapcsolatban. Ezek szerint e szláv jövevényszavaink hangalakjának megmagyarázása tekintetében mindenképp meg kell elégednünk azokkal a lehetőségekkel, amelyeket e két nyelvnek, valamint a magyar nyelvnek a hangtörténete nyújthat számunkra.⁴ Hogy pedig a *tort*-típusú szavak hangalakja a kvantitás tekintetében a magyar nyelv életében is változhatott, azt világosan tanúsítja *szalonna* szavunknak nyugat-magyarországi nyelvjárásokban elterjedt *szalánna* és *szaláno* változata (vö. *SzlJsz.* I, 487). Szavunk őseben, a szláv *slanina* szóban ti. az első szótag magánhangzója eredetileg rövid volt (vö. KNEZSA i. h. 86). Ilyenformán úgy látszik, hogy a magyar *szalonna* változat o-ja őrizte volna meg az eredeti szláv szóalak kvantitását; a *szalánna* változatban pedig a szláv szó tőhangzója nyilván az *i*-nek a magyarban való kiesésével kapcsolatban (két nyílt szótagos hangtörvény!), úgy látszik, megnyúlt. De kérdeznünk kell akkor, hogy az *i* kiesésével kapcsolatban ez a várható hangmegnyúlás miért nem következett be például az alföldi, felvidéki és erdélyi nyelvjárásokban is, hisz a hangkieséssel kapcsolatos pótló nyújtás általánosan elterjedt hangtörténeti jelenség. Mielőtt erre a kérdésre választ igyekeznénk adni, szükségesnek mutatkozik számunkra néhány más hasonló jellegű meglepő hangtörténeti fejlődést is vizsgálat tárgyává tenni.

3. Nevezetes mármost először is az, hogy azokon a területeken, ahol a *szalánna* szóalak található, ott az eredetileg hosszú magánhangzót tartalmazó *barázda* (< szl. *brāzda*) és *borona* (< szl. *brāna*) szavaink is hosszú magánhangzóval jelentkeznek, mégpedig mint *brázda*, *borázda*, *bérázda*, illetve *brána*, *bránna*, *bárána*, *baránya*, *béránya* alakokban (vö. *SzlJsz.* I, 81, 102). — KNEZSA ugyan azt hajlandó feltenni, hogy a *brázda* és a *brána* változatok nem megőrzött régi szóalakok a nyugatmagyarországi magyar nyelvjárásokban (a *brázda* szóalak már 1086-ban van említve), hanem újkori átvételek volnának a vendből. Ez teljesen kizárt dolog, mert hisz Baranya,

⁴ Arra való tekintettel, hogy a szláv *ě*-nek a szlovákban ma többnyire *ie* szokott megfelelni, *csorda* (< szláv *črěda*) és *csoroszllya* (< szl. *črěslo*) szavainkat a szlovákból próbáltam származtatni (vö. *Studia Slav.* II, 55), abból a megfontolásból indulva ki, hogy a középfeln. *ie*-nek a magyarban *i* illetve *i* > *ē* és *i* > *ū* szokott megfelelni. Csak-hogy persze ez az anomália olyan szláv jövevényszavainkban is jelentkezik, amelyek semmiesetre sem tekinthetők szlovák származásúaknak, ezenkívül pedig ez az anomália nemcsak a szláv *ě*, hanem a szláv *ā* megfelelőiseire is kiterjed. Ezenkívül semmi sem biztosíthat bennünket arról, hogy 1000 körül az *ě*-t a szlovákban már diphthongus képviselte. Nyilvánvaló tehát, hogy ezekre az anomáliákra olyan magyarázatot kell találnunk, amely az összes kvantitásbeli anomáliákra kiterjed.

Kemenesalja és Répce-mellék — ahol a *brázda* szóalak megvan — meglehetősen távoliesnek a Vendségtől, pedig még a Vendséghez közeleső vidékek nyelvjárásaiban is csak módjával akadnak vend jövevényszavak; de annál több magyar jövevényszó van a vendben. Különben is ugyanazon a vidéken, ahol a *brázda* és *brána* változatok vannak meg, találhatunk olyanforma változatokat is, mint *bérázda*, *béránnya*. Nyilvánvaló tehát, hogy a *brázda* és a *brána* szóalakokban Nyugatmagyarországon az eredeti, illetve legidősebbnek tekinthető alakváltozat maradt meg, aminthogy sziget- és szegélynyelv-járások szokták másutt is az ősi hangalakokat leginkább megőrizni.

Nyelvünkben ugyan a mássalhangzóhalmazos szókezdet nem szokásos, azonban az *r*-es mássalhangzótorlódásos szókezdet még a legkönnyebben kiejtethetők közé tartozik, amiről ilyen helyneveink is, mint *Kraszna*, *Krassó*. *Brassó* világosan tanúskodnak, jóllehet azért ezek mellett is akadnak olyan változatok is, amelyekben az ejtés egy hang beiktatásával meg van könnyítve. Ezek szerint a két fenti alakváltozat is mindenütt sokáig élhetett egymás mellett. A győrmezei *Baráti* például már 1211-ben *Barath* alakban jelenik meg, de azért a *Brath* név változat még 1252-ben is előkerül (vö. CSÁNKI III, 545).

4. Kérdéses azonban, ha a nyugat-magyarországi *brázda* és *brána* változatokban az eredeti szóalak őrződött meg, akkor honnan származtak a magyar nyelvterület legnagyobb részén elterjedt *borozda* és *borona* szóváltozatok. Talán aránylag késői átvételek volnának ezek egy olyan szláv nyelvből, amelyben a hosszú magánhangzók aránylag korán megrövidültek? Mint ilyen nyelv elsősorban is a bolgár jöhetne tekintetbe. Az azonban szinte kizártnak mondható, hogy a földműves kultúrának két olyan nevezetes szavát, mint a *barázda* és a *borona*, ha egyszer már meghonosodott nyelvünkben, őseink jelentékenyen később egy másik szláv nyelvből más változatban szintén átvették volna. Ezek szerint ezekben a szavakban a tőszótag magánhangzójának megrövidülése csak a magyarban következhetett be. E feltevés helyességét a meghatározottabban e két szónak székely nyelvjárásokban és a moldvai csángóban található alakváltozatai tanúsíthatják; ezek ti. *borozda*, *borazda*, illetve *boronna*, *borna*, *berena* (vö. SzlJsz. I, 81, 102).

A székelyek ugyanis a 11. sz. végén költöztek Dunántúlról Erdélybe és oda a szlovén származású terminológia tanúsága szerint magukkal vitték a mezőgazdaság középeurópai üzemformáját is (vö. Moór: *Studia Slav.* II, 109—110). Hogy ez mennyire így van, azt mi sem tanúsíthatja határozottabban, minthogy Dunántúlról magukkal vitték Erdélybe a szlovénos káposzta-termelést is, mert hisz a káposztatorzsának a szlovénben és a kaj-horvátban meglévő *kocen* neve nemcsak Nyugatmagyarországon van meg (még pedig csakis ott), hanem a székely nyelvjárásokból is kimutatható (vö. Moór: *NyK.* LXV, 417). Sőt a székelyek ősei még a szlovénos baromfityenésztést is magukkal vitték Dunántúlról Erdélybe (vö. Moór: *Nyelvtud.* Ért. 40 : 260). Ha tehát a székelyek ősei a gazdasági életnek még ilyen — mondhatni — apróságait is Dunántúlról hozták magukkal Erdélybe, akkor nyilván a lemezes ekével való szántás olyan fontos segédeszközének a nevé⁵, amilyen a *borona*, mindenesetre szintén magukkal hozták, valamint a *barázdára* való szántás-

⁵ A primitív vagy javított ágekével (Hakenpflug) való szántáshoz nem volt szükség boronára, mert hiszen a talajt csak egy kissé megkaparták.

nak a szokását is, ami ti. csapadékosabb vidéken mindenképp szükséges... A *barázda* és *borona* szavakat pedig a 11. sz. végén csak *brázda* és *brána* alakban hozhatták magukkal, amely alakban ez a két szó — amint tudjuk — Nyugatmagyarországon ma is megvan.

5. Az előadottak szerint e két szónak fent közölt rövidhangzós alakjai a székelyek nyelvében csak 1100 után alakulhattak ki a korábbi hosszú magánhangzós szóalakokból. De ez a megállapítás nyilván azokra az alföldi és felvidéki nyelvjárásokra is vonatkozik, amelyekben ez a két szó ma rövidhangzós alakban van meg. A változást a két szó hangalakjában nyilván az a körülmény idézte elő, hogy a beszélők az ejtés megkönnyítése kedvéért egy hangot toldottak be a *b* és az *r* közé. A szó időtartamának ezt a megtoldását akkoriiban a beszélők — úgy látszik — mindenütt a többeli hosszú magánhangzó megrövidítésével egyenlítették ki. Az egész folyamat ellenkező előjellel lényegileg ugyanaz, mint a pótlónyújtás közismert jelensége, azzal a különbséggel, hogy míg a pótlónyújtásra nyelvünk történetéből számos példát idézhetünk, a hangbetoldási rövidülésre csak szláv jövevényszavaink hangmegfelelési anomáliáiból idézhetünk megfelelő példákat. Mindkét ellenkező előjelű folyamat bizonyára a beszélők egykori finom egyensúlyérzékében gyökerezett és gyanításom szerint az egykori, maitól eltérő hanglejtéssel állott kapcsolatban.

Alkalmam volt erről a kérdéstről HAJDÚ PÉTERREL is megbeszélést folytatni. Ő erre nézve TRUBETZKOYNak arra a felfogására hívta fel a figyelmet, hogy szerinte bizonyos nyelvekben a szótag legkisebb prozódiai egysége a móra (ilyen nyelv például a finn), ellentétben az ún. szótagszámláló nyelvekkel (amelyre TRUBETZKOY példának épp a mai magyar nyelvet is említi). Mármost a mórás nyelvekben a hosszú magánhangzó két rövid kvantitás egy-szótagú összegével egyenlő, vagyis mintegy geminátának (ez TRUBETZKOY kifejezése) illetve diphthongusnak tekinthető.⁶ Ilyen mórás jellegű nyelvekben mindenesetre könnyen érthető volna mind a pótlónyújtás, mind pedig a hangbetoldási rövidülés jelensége, amennyiben mind a pótlónyújtásnál, mind pedig a hangbetoldási rövidülésnél a szó móraösszege nem változik. Esetleg a hosszú magánhangzók ilyen ejtésével és felfogásával áll kapcsolatban a régieknek az a szokása, hogy a hosszú magánhangzót a betű kétszeri leírásával jelölték, mert német emlékekből például a magánhangzó hosszúságának ilyen jelölésére nehéz volna példát találni, viszont a finnek közismerten ma is így jelölik hosszú, vagyis két mórás magánhangzóikat.

Egy azonban nem lehet kétséges: a magyar nyelvnek ez a mórás jellege a középkor vége felé, illetve a tövéghangzók lekopása után teljesen megszűnhetett, mert az újkori, az előbb tárgyaltakhoz hasonló hangalakú szláv jövevényszavainkban hangbetoldási rövidüléssel már sohasem találkozhatunk. Így például a *próstyja* szó hangbetoldásos alakja: *poróstyja*, a *prósza* szóé: *porósza*, *poróca* (vö. SzlJsz. I, 447). A *barázda* és *barána* szóalakok létrejötté is úgy fogható fel, hogy olyan korban következett be ezeknél az ejtés-könnyítő magánhangzóbetoldás, amikor nyelvünk már megszűnt mórás nyelv lenni és a hanglejtés a mainak megfelelő jelleget vette fel. Tekintve, hogy az ilyen jellegű szóalakok, mint *barázda* és *barána* — úgy látszik — leginkább Dunántúl vannak elterjedve, ez a folyamat onnan indulhatott ki. A dunántúli népnyelv pedig talán szlovén hatásra alakult át mórás nyelvből szótag-számláló nyelvvé.

⁶ Vö. TRUBETZKOY: Grundzüge der Phonologie, 174—5.

Ezekkel az elméleti kérdésekkel azonban itt behatóbban ezúttal foglalkozni nem óhajtok; hanem csak azt igyekszem a következőkben egyrészt bizonyítani, hogy a hangbetoldásos rövidülés jelenségei nyelvünkben a legrégibb időkben tényleg bekövetkeztek, másrészt azt, hogy ezzel a feltevéssel szláv jövevényszavaink kvantitási anomáliái mind megmagyarázhatók.

6. A székely népnelvben — úgy látszik — van még egy *tort*-típusú szláv jövevényszó, amelynek hangalakja nyilván hasonló módon jött létre, mint a *borozda* és *borona* szóalakoké. Ez a köznyelvi *maláta* szónak *malota* alakja (vö. SzlJsz. I, 324). E régen 'moslák' jelentésű szavunk KNIEZSA összeállításai szerint egy nyugati szláv, vagyis szlovák *mlāto* szóalakból származik (i. h. 91), aminthogy a szlovákban ma is 'a kifőtt maláta seprője' — ami kiváló moslák — szavunk jelentése. Ez annál inkább is valószínűnek látszik, mert a régi nyelv 'maláta, Malz' jelentésű szava, a *szalad* szó, vokalizmusa alapján szintén szlovák eredetűnek tekinthető (i. h. 92). Ezek szerint a székelyek a köznyelv *maláta* szavát eredetileg **mlāta* alakban ismerhették és a korai hangbetoldással kapcsolatban rövidülhetett meg benne a hosszú magánhangzó, olyanformán, mint ahogy ezt *barázda* és *borona* szavaink székelyföldi megfélelőiben láttuk.

Ha ezek után visszatérünk *szalonna* szavunknak dunántúli *szalánna* változatához (l. fentebb a II, 2 alfejezetet), akkor annak létrejötte is nyilván úgy ítélendő meg, mint a dunántúli *barána* és *barázda* változatoké. Vagyis a rövid magánhangzós szláv *slanina* szóalakból nyelvünkben az *i* kiesésével először a pótló nyújtásos **szlānna* változat fejlődhetett ki, amelyből ugyanolyan hangbetoldásos rövidüléssel lett az alföldi és erdélyi *szalonna*-változat, mint az ugyanott elterjedt *borona* és *borozda* változatok. Ellenben Dunántúl a *barázda* és *barána* változatok létrejöttével egy időben a mórás hanglejtés feladása után a **szlānna* szóalakból a *szalánna* változat alakult ki. Nyilvánvaló, hogy a székelyek ősei Erdélybe a 11. sz. végén nemcsak a *brázda*, *brána* és *mlāta* szóalakokat vitték magukkal, hanem a mai *szalanna* szavuknak is ekkor még **szlānna* lehetett az alakja.

De ugyanilyen módon magyarázhatjuk *malac* szavunk hangalakját is, amely ti. csak a felteendő, illetve feltehető **mlācci* szóalakból (vö. i. h. 94) fejlődhetett hangbetoldási rövidüléssel.

7. Az eddig tárgyalt hangbetoldásos szláv jövevényszavak mind szláv *tort*-típusúak voltak. Nyilvánvaló azonban, hogy nyelvünkben a hangbetoldásos rövidülés nemcsak az összsláv *tort*-típushoz tartozó hosszú magánhangzós jövevényszavainkba következhetett be, hanem az összsláv *trat*-típusú jövevényszavainkban is, vagyis azokban, amelyek már az összslávban is *r*-es vagy *l*-es mássalhangzó-torlódással kezdődtek és a tőszótagban hosszú magánhangzót tartalmaztak. Idetartozónak tekinthető *gereblye* szavunknak szlovák **grāble* (> *hrable*) előzménye is. KNIEZSA ugyan felteszi, hogy *gereblye* szavunk ennek a szónak rövid magánhangzós délszláv változatából származott volna (i. h. 91). Igen ám, csakhogy Nyugat-Magyarországnak ugyanazok a vidékei, ahol a *brázda*, *brána* és *szalánna* változatokat találjuk, tele vannak *grābla*, *gērābla*, *gērāblya* szóalakokkal (vö. SzlJsz. I, 190). Ezekre vonatkozólag KNIEZSA ASBÓTH felfogásához csatlakozik, aki szerint ezek a szóalakok újabb külön átvételek volnának a szerbhorvátból vagy a szlovénből. Az a gondolat, hogy Nyugatmagyarországon a földművelési terminológiának valamelyik kifejezése a szerbhorvátból származhatott volna, egyszerűen képtelenség. Annak a valószínűtlenségére pedig fentebb is rámutattam, hogy a vendből az újabb időkben a földművelés tárgykörébe tartozó szavak kerülhettek volna a nyugat-

magyarországi magyar nyelvjárásokba. Sőt jelen esetben ez a feltevés még alaki szempontból is képtelenség, mert hisz a vend szóalak nem *gräble*, hanem KNEZSA feltételezésének megfelelően pontosan *grable* (vö. FLISZÁR: Magyar—vend szótár 53), amiből aztán a magyarban az újabbkorban *grábla* sohasem származott volna. A nyugat-magyarországi *grábla*, *gëräblya*, *gëräbla* szóalakokat tehát semmiképp sem lehet valamely délszláv nyelvből származó újabbkori átvételeknek tekinteni. — Hogy pedig tárgyi szempontból mennyire irreális e szóalaknak a vendből való származtatása, azt mi sem tanúsítja határozottabban, mint az a körülmény, hogy a szénagyűjtés vend nyelvi terminológiájában több magyar jövevényszó is akad. Ilyenek mint *petrinica*, *gyűjta* 'szénát gyűjt', *gyűjtar* 'szénagyűjtő', *bageo* 'boglya' és *ville* 'villa' (a délszláv alak *vile* volna) (vö. Studia Slav. II, 60).

Az előadottak szerint a nyugat-magyarországi *grábla*, *gëräbla* szóalakokat semmiképp sem lehet valami újabbkori vend nyelvi átvételnek tekinteni, hanem ez a hosszú hangzós szóalak bizony az ószlovák **gräble* szóalaknak éppen olyan archaikus jellegű megfelelése, mint amilyen jellegű szóalakoknak tekintendők az ugyanott előforduló *brázda* és *brána* változatok is. De ilyenek tekintendő a Nyitra vidéki *garábla* változat is, amely KNEZSA szerint is szavunk délszláv származtatása szempontjából „némi nehézséget okoz” . . . A nyugat-magyarországi *grábla*, *gëräbla* változatokat pedig annál kevésbé lehet okunk délszláv származásának tekinteni, mert hisz tudjuk, hogy a szénagyűjtés terminológiája Nyugat-Magyarországon is szlovákos jellegű.

A szénagyűjtésnek mindenestre legfontosabb szerszámai a *villa* és a *gereblye*. Ha pedig a *villa* szó kétségtelenül szlovák eredetű, akkor nyilván ebből a nyelvből származik a *gereblye* szó is. És amint láttuk, ennek a származtatásnak egyáltalán nincs hangtani akadály, ha a korai hangbetoldásos rövidülés lehetőségét is tekintetbe vesszük.

A *borona* és *borozda* szóalakok létrejöttét illetően fejtegetéseink helyességét e szavak székelyföldi változataival igazolhattuk. Nyilvánvaló, hogy amikor a székelyek Nyugat-Magyarországról Erdélybe költöztek, akkor nyelvükben nemcsak a fenti szavak nyugat-magyarországi *brána* és *brázda* változatai voltak meg, hanem a *gereblye* szóé is, mégpedig — úgy látszik — **gräble* alakban. A mai székely *giribje*-változat ugyanis csakis vegyeshangú ősalakból fejlődhetett, de a hangbetoldásos rövidülés ennél a szóalaknál is bekövetkezett.

KNEZSÁTÓL szerzett értesülésem szerint a szlovák *hrable* szóalak — amely az ősi szlovák **gräble* szóalak modern fejleményének tekinthető — csak a középszlovák nyelvjárásokban van meg, mégpedig szerinte mint jugoszlávós szóalak. Ezek szerint a *gereblye* szó is éppúgy a Kis-Alföld nyugati felében került a nyelvünkbe, mint a középszlovák származásának tekinthető *petrence* szó is (vö. KNEZSA, MNy. XLVI, 118), aminthogy ez a vidék volta magyar baromfitenyésztésnek is egyik kiindulási központja (vö. Nyelvtud. Ért. 40:263) és itt ismerkedhettek meg őseink — úgy látszik — a római—német vízimalommal is (vö. Studia Slav. II, 75—9).

8. Az ejtéskönnyítő hangok betoldásával ez a rövidülési tendencia azonban — amint fentebb már említettük — csak a legrégebb időkben érvényesült. *Drága* szavunk szláv előzménye ugyanolyan hosszú magánhangzós *tort*-típusú szó, mint a *barázda* és a *borona*, de mivel a *dr*-hangkapcsolat ejtése — úgy látszik — semmi nehézséget nem jelentett, ezt a szavunkat ma is így ejtjük; a népnyelvi *dërága*, *darága* szóalakok (vö. SzJsz. 160) pedig nyilván újabb

keletűek; hasonló jellegű szóalakok ugyan a régiségben is akadnak, de hogy azokban röviden vagy hosszan ejtették-e az *a*-t, azt bizony nem tudhatjuk. — Az idetartozó *parázna* szavunknak is sokáig *prázna* lehetett az ejtése, mert ez a szóalak még 17. és 18. századi adatokban is szerepel (vö. SzlJsz. 390).

Feltűnő, hogy sohasem találunk hangbetoldással kapcsolatos rövidülést azoknál a szavaknál, amelyek esetleg a szláv szóvégi *jer*-ek lekopása vagy esetleg csak a magyar tővéghangzók eltűnése után kerültek a nyelvünkbe, bár az sem lehetetlen, hogy ezekben a hangbetoldást egyik-másik szónál a beszélők a szóvégi rövid hang elejtésével egyensúlyozták ki. Az idetartozó szavak: *barát*, *király*, *kalász*, *garád*, *palást*. A *brát* szóalakra még 1266-ból, a *krály* alakra 1113-ból van adatunk (vö. SzlJsz. I, 80, 268), a *palást* a BesztSzj.-ben már mai alakjában szerepel, a *garád*-ra és *kalász*-ra pedig nincsen régi adat.

9. Az eddig tárgyalt szavak mind mély-, illetve vegyeshangúak voltak. Nyilvánvaló, ha magyarázatok helyes, akkor ennek a hangbetoldásos rövidülési tendenciának az eredetileg hosszú magánhangzót tartalmazó *tert*-típusú szláv jövevényszavainknál is érvényesülnie kellett. És — amint mindjárt látni fogjuk — érvényesült is; csakhogy az idetartozó szavaknál sem a régiségből, sem a népnyelvből mássalhangzó-halmazalakkal kezdődő hosszú magánhangzós szóalakot egyetlen egyet sem tudunk kimutatni, ami mindenesetre annak a tanújele, hogy ezek a szavak kivétel nélkül mind igen régi átvételek lehetnek, de meg talán a bennük — illetve szláv előzményeikben — szereplő szókezdeti mássalhangzó-halmazatok is gyaníthatólag nehezebben voltak a magyar beszélők számára kiejthetők, mint az eddig tárgyalt szavakban előfordulók.

Nyilvánvaló, hogy a hosszú magánhangzós *tert*-típusú szláv jövevényszavaink rövid magánhangzója, illetve annak a két nyíltszótagos hangtörvény érvényesülése folytán bekövetkezett kiesése teljesen úgy magyarázható, mint a hosszú *tort*-típusú szavaknál a rövid magánhangzó felbukkanása. A következő szavak tartoznak ide:

1. szl. *prělogŏ* > m. **prělogu* > **pěrelogu* > *pěrlog*⁷ > *porlog* (1265) > *parlag* (1299) (vö. SzlJsz. I, 393; NyK. LXV, 88).

2. szl. *črěda* > m. **csrěda* > **csěrěda* > *csěrda* (Beszt. Szójegyz.)⁸ > *csorda* (1340/1449) (vö. SzlJsz. I, 141; NyK. LXV, 89).

3. szl. *črěslo* > m. **csrěszla* > **csěrěszla* > *csoroszla* (Beszt. Szójegyzék) > *csoroszllya* (1576) (vö. SzlJsz. 142; NyK. LXV, 142).

4. szl. *srěda* > m. **sžrěda* > *sžěrěda* (1199) > *sžěrda* (1320) (vö. SzlJsz. I, 500; NyK. LXV, 89).

5. szl. *trěmž* > m. **trěmu* > **teremü* > **term* és a *termēt* tárgyesetből a *verēm* ~ *vermēt* alakpár mintájára kikövetkeztetve: *terēm* (Beszt. Szj.; vö. SzlJsz. I, 771; NyK. LXV, 89).

6. szl. *klětka* > m. **klětika* > *kalětka* (1533) > *kalitka* (15. sz.). Tekintve, hogy a tőszótag *ě*-je az új akut folytán hosszú (NyK. LXV, 93), egyáltalán nem szükséges felténni, hogy szavunk a szerbhorvátból származott volna (vö. SzlJsz. I, 246).

10. A régi eső intonációjú (rég) kétszótagú szavak első szótagja a cseh ellegű nyelvekben rövid szokott lenni, a déli szláv nyelvekben hosszú. Az

⁷ Az 1238-i *purlog* adatban az *u* valószínűleg elírás *e* helyett, ami nem ritka; vö. MOÓR: Westungarn im Mittelalter, 1936, 224; ŠMILAUER: Vodopis starého Slovenska, 1932, 534—38.

⁸ Három régi oklevél *churda* változatát (OkI Sz.) *cherda*-nak olvasom.

idetartozó *l*-es mássalhangzó-torlódással kezdődő szavak származását hangtani alapon nehéz eldönteni, mert a rövid hang a hangzóbetoldás következtében hosszú hangból is származhat: *pilis* és *zsilip* szavaink tartoznak ide (vö. NyK. LXV, 94 és SzJJs. I, 420, 577).

A *derék* (*derekat*) szavunkban a hosszú magánhangzó szlovákosnak látszik ugyan (vö. NyK. LXV, 91); az azonban a népnyelvi *dërok*, *derak*, *darak*, *dërik* (vö. SzJJs. I, 151) alakok figyelembevételével legalább is kétségesnek mondható, hogy a *derék* szóalak az ósszlovák **drëkt* szóalaknak közvetlen folytatása-e, vagy pedig ebből hangzóbetoldással **dërek* származott-e, amelynek *dërikat* tárgyesetéből a *kerék* ~ *kereket* alakpár mintájára a *derék* nominativust következtették ki a beszélők. Mivel ennek a szónak a magyarral egyező jelentése csak a szlovákban van, e szónak a szlovákból való származása alig lehet kétséges, amint ezt már KNEIÉZSA is feltette.

II. Mássalhangzó-torlódással több német jövevényszavunk is kezdődik, illetve kezdődött. Ha pedig tudjuk, hogy *perem* szavunk ugyanabból a német (bajor—osztrák) szóból származik, mint *prém* szavunk (SzófSz.), akkor az előbb előadottak alapján esetleg hajlandók volnánk arra gondolni, hogy a *perem* szóalak éppúgy egy középfeln. *prēm* szóalaktól származott hangbetoldási rövidülés révén, mint a *terem* egy régi bolgár *trēmz* szóalaktól. Aligha helyesen, mert a középfeln. *brem* (*prem*) szó magánhangzója a középfeln.-ben — úgy látszik — még rövid volt és csak 1300 körül kezdődött meg középnémet területen a nyílt szótagban levő rövid magánhangzók megnyúlása.

Ellenben van egy végsőleg német származású jövevényszavunk, amelynek hangalakját legegyszerűbben hangbetoldásos rövidüléssel magyarázhatjuk. Ez *kalmár* szavunk. Sajnos, épp a közelmúltban igyekeztem azt bizonyítani, hogy ez a szavunk a német szó ősi hosszú magánhangzója miatt semmiképp sem származhatik közvetlenül a németből vagy valamely délszláv nyelvből, amely nyelvekben ti. a tőszótagban e szó megfelelője mindig is hosszú volt (vö. MNy. LVIII, 366). Tehát azt igyekeztem bizonyítani, hogy szavunk cseh vagy lengyel kereskedők útján honosodhatott meg a magyarban, mert e nyelvekben ma e szó megfelelője rövid magánhangzós változatban szerepel; hogy mindig ez volt-e a helyzet, az persze már más kérdés. — Kissé persze gyanús volt, hogy a magyar szóalak számára szükségtel *kramār* változat a szlovákban nincsen meg, hanem ebben a nyelvben ebben a jelentésben a magyar jövevényszónak tekinthető *kalimar* szóalakat találjuk. Ezt a jelenséget természetesen a magyar kalmárok kiterjedt tevékenységével gondoltam kapcsolatba hozhatónak. Vagyis ezúttal magam is szerencsésen megfogódtam a nyelvészeti formalizmus hálójában és ahogy KNEIÉZSA barátom az orosz polnoglasies alakokkal gondolta szláv jövevényszavaink kvantitási anomáliáit esetleg magyarázhatóknak, én meg a távoli cseheket meg lengyeleket vettem elő, hogy egy kiabáló anomáliát a művészet szabályainak megfelelően megmagyarázzak. Akkor azonban még-én sem tudtam semmit sem a hangbetoldásos rövidülésről . . . Ma már persze én sem mennék el az e szavunk hangalakjában jelentkező anomália megmagyarázása érdekében a csehekhez és a lengyelekhez. Mert hisz nyilvánvaló, hogy a *kalmár* szóalak a hangbetoldásos rövidülésnek tipikus esete. A *kalmár* szóalak tehát vagy 1200 utáni átvétel egy bajorosztrák nyelvjárásban, amelyből ti. az *ā*-ből ez időtájt *ā* fejlődött, vagyis ez időtájt a szó alakja a bajorosztrákban *krāmār* lehetett. De ez a szóalak már ősrégen meglehetett délszláv nyelvekben is; tehát szavunk esetleg egy régi délszláv szóalaktól származott, mindkét esetben:

**krámár* > **karomár* > **kalomár* ~ *kalamár* (1304) > *kalmár* (1356) fejlődéssel.

12. Az előzőkben csak azokról az anomáliákról emlékeztem meg, amelyek a szláv *ā* és *ě* magyar megfelelőseinél fordulnak elő. Az *i*, *ū* és *ȳ* megfelelőseinél esetleg jelentkező szabálytalanságokat azért nem tárgyaltam, mert azokra vonatkozó eredményeit KNEI ZSA még nem tette közzé, magam pedig ezekre a vizsgálatokra már csak azért sem szántam el magamat, mert azok nyilván a KNEI ZSA által megkezdett vizsgálatok problémakörébe tartoztak bele. Ilyenféle vizsgálatokra elméletem igazolása szempontjából egyébként talán különösebb szükség nem is volt, mert a rövidülés mint hangfejlődési tendencia a régi ejtéskönyvitő hangbetoldásokkal kapcsolatban az *ā* és *ě* hangok szabálytalannak látszó megfelelőire vonatkozó vizsgálatainkból is teljes határozottsággal kitűnt.

Dolgozatomat természetesen elküldtem KNEI ZSA ISTVÁN barátomnak is. Jóformán postafordultával volt szíves küldeményemre válaszolni. Válasza értelmében az én elméletemmel a szláv *ū* hangok megfelelőiseiben mutatkozó szabálytalanságok is símán magyarázhatók. Természetes, hogy a megfelelési anomáliák ennél a hangnál is olyan szavakban jelentkeznek, amelyek a szláv nyelvekben *r*-es és *l*-es mássalhangzótörklődéssel kezdődnek, vagyis amelyeknél a magyarban ejtéskönyvitő hang betoldása szüntette meg a mássalhangzótörklődést a szókezdetben.

A következők megértéséhez azonban előre kell bocsátanom KNEI ZSÁNAK azt a megfigyelését, illetve megállapítását, hogy a régi szláv hosszú *i* és *ū* megfelelői a magyarban mindig *i* és *u*, ellentétben a szláv rövid *i* és *u* megfelelőiseivel, amelyek már *ě*, illetve *o* alakban jelentkeznek (pl. *ikra* 'Rogen ~ cs. *jíkra*, de *běřtva* ~ szh. *brītva*, cs. *brītva*, valamint m. *buja* ~ szh. *būjan*, de *gonosz* ~ cs. *hnus* stb.). Ennek a különös jelenségnek bizonyára a magyar hangtörténetben van a magyarázata. Mégpedig arra kell gondolnunk, hogy az eredeti *i* és *ū* nyelvünkben az *i* > *ě* és az *u* > *o* hangváltozások bekövetkezése után megrövidült, míg a mai *i*, *ú* és *ü* hangok nyilván újabb keletűek, amennyiben korábbi diphthongusokból vagy pótlónyújtásból származhattak.

Ellenben van négy eredeti régi szláv hosszú *ū*-t tartalmazó szó, amelyekben a magyarban a várható *u* helyett *o* vagy hiány a megfelelés. Ezek a szavaink: *szolga*, *porond*, *korpa* és *goromba*. E szavak fejlődése a következő lehetett:

1. szl. *slūga* (vö. NyK. LXV, 89; cs. *slouha*, szh. *slūga*, or. *slugá*; finn nyj. *sluuga*) > m. **szlūga*, illetve **szlwuga* > *szuluga* (1222) > *szulga* (1138/1329) > *szolga* (1355/82). — E szó bizonyára még 10. századi átvétel a bolgárból, mert nyilván korrelatív viszonyban áll a *szabad* szóval, amely valószínűleg bolgár eredetű, mert csak az ógyházi szlávban van meg a továbbképzetlen *svobodb* szóalak (vö. SzlJsz. I, 484). A régi magyarok nomádos társadalmában valami szolgáltatásokra kötelezett ember (*szolga*) nem volt még, így tehát a „szabad” vagyis a „szolgáltatásokra nem kötelezett” fogalma sem lehetett meg, mert hisz mindenki „szabad” volt.

2. szláv *prūdъ* (vö. szh. *prūd*, cs. *proud*, or. *prud*) > m. **prūndu* > **purund* > *porond* (1530). — A szó jelentése alapján délszláv eredetű, és mivel még a szláv nasális reflexét tünteti fel, esetleg bolgár eredetű, bár a szó megfelelője ma nincsen meg a bolgárban (vö. SzlJsz. I, 437).

3. szl. *krūpa* (vö. szh. *krūpa*, cs. *kroupa*, or. *krupá*) > m. **krūpa* (ill. **kruupa*) > **kurupa* > *kurpa* (1138/1329) > *korpa* (1279) (SzlJsz. I, 283).

A szó eredeti jelentése a magyarban is 'dara, Graupe' lehetett; a 'korpa; Kleie' jelentést ez a szó akkor vehette fel, amikor nyelvünkben a 'Kleie' jelentésű *otromba* szót 'grob, rauh' jelentésben kezdték el használni (vö. SzlJsz. I, 701).

4. szl. *grōba* (vö. or. *grubá*, szh. *grúba* : NyK. LXV, 89) > m. **grūmba* > **gurumba* > *goromba* (15. sz.). A szó 10. századi átvétel a bolgárból (vö. SzlJsz. 200); valószínűleg a bolgár vezető réteg nyelvéből származik, amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem.

E szavak tehát mind régi 10. századi átvételek; ennek tulajdoníthatjuk, hogy e szavaknak mássalhangzótorlódással kezdődő alakjai éppúgy hiányoznak az emlékekből, amint ezt fentebb a *tert* típusú szavak magyar megfelelőinél is láttuk (l. fentebb a II, 9. pontot). Régiségükre való tekintettel mégcsak lehetőség sincs valami olyan feltevésre, hogy olyan szláv nyelvből származnának, amelyben a hosszú magánhangzók korán megrövidültek volna, de még az orosz polnoglasie-t sem lehetne ezeknél még csak kombinációba sem venni. Ezek szerint ez a négy szó határozottan igazolja az előzőkben kifejtett elméletünket a hangbetoldási rövidüléseknek nyelvünkben történt bekövetkezésére vonatkozólag.

III.

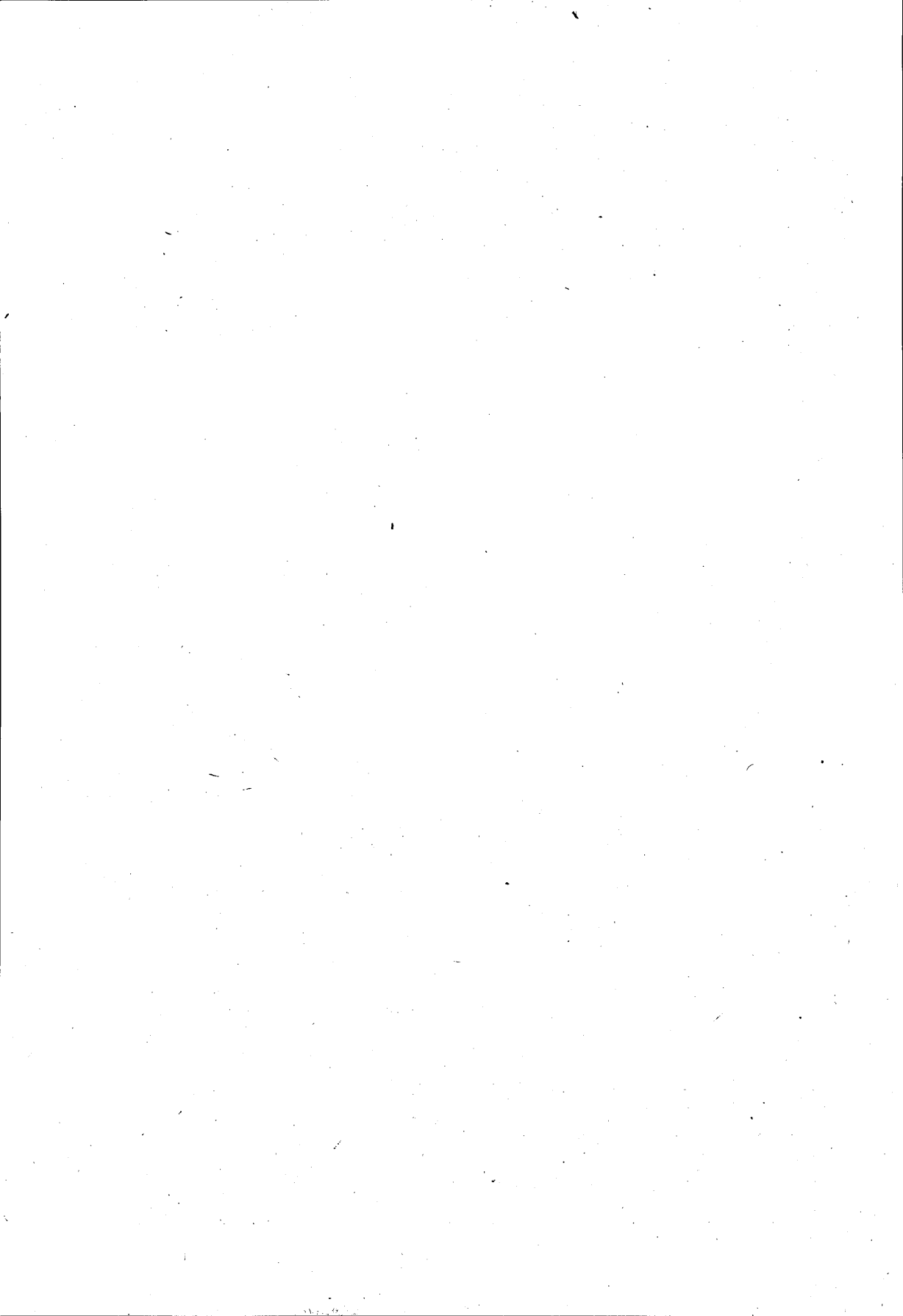
Összefoglalás

A művelődés- és tárgytörténeti vizsgálatokra alapozott szószármaztatások eredményei teljes mértékben összhangban vannak KNEI ZSA ISTVÁN-nak azzal a felfogásával, hogy a kvantitás a magyar honfoglalás korában megvolt mind a magyarban, mind pedig azokban a szláv nyelvekben, amelyekkel a magyarság a Kárpát-medencében érintkezésbe került. De ezek a művelődés- és tárgytörténeti szempontokra alapozott szószármaztatások többnyire összhangban vannak KNEI ZSÁ-nak a kvantításra alapozott származási megállapításaival is, amennyiben bizonyos hangsúlyozási kategóriákban a 10. században már különbségek voltak a kvantitás tekintetében a délszláv és a nyugati szláv nyelvek között, bár ezeknél bizonytalansági tényezőnek tekinthető az a körülmény, hogy az eredetileg rövid magánhangzók bizonyos helyzetekben a magyarban is megnyúlhattak. Az ilyen jellegű szavakra vonatkozólag mindenképp kívánatos a származásra vonatkozó megállapításoknál többféle jellegű szempont érvényesítése.

Különösen súlyos anomáliát jelentenek a kvantitás szempontjából azok a *tort*-, *tert*-típusba tartozó szláv jövevényszavak, amelyekben a várható hosszú magánhangzók helyett a magyarban rövid magánhangzós megfelelőeket találunk. Ezeknek az anomáliáknak a magyarázata szláv nyelvi alapon eddig sehogyan sem sikerült, de nem is sikerülhetett, mert ezek az anomáliák kivétel nélkül a magyarban alakultak ki hangbetoldásos rövidülések révén, amelyek ellenkező előjellel a hangkieséses pótlónyújtásnak felelnek meg. Kimutatható, hogy ez a magánhangzórövidülés magánhangzó betoldása esetén nemcsak a *tort*-, *tert*-típusú szláv jövevényszavainkat érintette, hanem mindazokat a mássalhangzótorlódással kezdődő szláv, illetve német jövevényszavakat is, amelyeknél a tőszótagban eredetileg hosszú magánhangzó volt és az ejtéskönnyítő hangbetoldás körülbelül 1300-ig következett be.

Ez a hangbetoldásos rövidülés — úgy látszik — abban a körülményben leli magyarázatát, hogy a magyar nyelv a legrégebb időkben TRUBETZKOY terminusa szerint éppen olyan mórás jellegű nyelv volt, mint a mai finn, amelyben tehát a hosszú hang diphthongusszerűen két rövid hang összegével volt egyenlő. A magyar nyelv TRUBETZKOY terminusa szerint szótagszámláló nyelvvé — úgy látszik — a középkor vége felé alakult át, mégpedig — úgy látszik — Dunántúlról kiindulva.

MOÓR ELEMÉR

Szláv jövevényszavaink magánhangzó-quantitása*

II.

(A szláv *i*, *u*, *y* hangok megfelelői)

Szláv jövevényszavaink magánhangzó-quantitásáról írt tanulmányom első részében szándékosan csak a szláv *a*, *ě* hangok magyar megfelelőivel foglalkoztam, érintettem továbbá a szláv *e* és *ę* magyar megfelelőinek a kérdését, de a szláv *i*, *y*, *u* hangok tárgyalását tudatosan mellőztem: egyrészt azért, mert tanulmányom kereteit kissé szétfeszítette volna, másrészt azonban azért is, mert a kérdés olyan egyéb vizsgálódást is szükségessé tett, amit akkor különböző okok miatt elvégezni nem tudtam.

A szláv *i*-, *y*-, *u*-nak megfelelő magyar hangoknál a helyzet ugyanis az, hogy a szláv kvantitáskülönbség az első pillanatra egyáltalában nem is látható. Ezeknek a hangoknak a magyar megfelelőinél — néhány kivételt (mint pl. *csín*, *zsír*, *gúzs*, *gúnya*, *szűszék*) nem számítva — a szláv kvantitáskülönbséget egyáltalában nem találjuk. Nyilván ez volt az oka annak, hogy ASBÓTH OSZKÁR, aki pedig a szláv hangsúly- és kvantitás-kérdéseket nagyon jól ismerte (az első világháború előtti idevágó szakirodalom nemcsak majdnem teljesen megvolt a magánkönyvtárában, hanem mindegyik tele van a jegyzeteivel is, jeléül annak, hogy alaposan át is tanulmányozta őket), a szláv kvantitásnak a magyarral való közvetlen kapcsolatában egyszerűen nem hitt. De ha tekintetbe vesszük, hogy a szláv *i*, *y*, *u*-nak a magyarban kétféle megfelelője van: egyfelől az eredetibb *i*, *u*, másfelől az egy fokkal nyiltabb *ě*, *o*, szinte magától merül fel a kérdés (és szinte hihetetlen, hogy eddig még senki sem vetette fel), vajon ez a kvalitatív különbség nem kvantitási különbségből származik-e. Felmerül ez a kérdés már csak azért is, mert köztudomású, hogy a nyiltabbá válás kizárólag az eredetileg rövid magánhangzóknál található. A nyiltabbá válás ugyanis egyenesen bizonyíték a hangnak egykori rövidege mellett, és kizárja, hogy valaha hosszú lehetett volna.¹ De ha ez így van, és ebben nincs komoly okunk kételkedni, akkor nyilvánvaló, hogy azok

* E dolgozat első részét l. Ny.K. LXV, 77—101. l. — Ugyanitt adom a szakki-fejezések magyarozatát is, l. 79. l. jegyzet.

¹ Vö. GOMBOCZ, ÖM. II/1, 76; BÁRCZI, Hangt.² 38; de különösen MELICH, HonfMg. 193 (*Harám*), 246 (*Zalatna*), 144 (*Szalánkemén*), 390 (*Mura*), 394 (*Cuha*). — Az más kérdés, hogy MELICH magyarozatai közül több nem fogadható el. Az Anonymusnál előforduló *Horom* változat rövid *Chramz* alakra utal, de ez nem okvetlenül a kvantitását elvesztett bolgár nyelvből származik. A szlovén *hrám* hangsúlya ugyanis világosan mutatja, hogy itt eredetileg régi akut volt, amelynek minden déli-szláv nyelvben szabályosan rövid a megfelelője. A *Harám* helyén álló mai falunak ma is szabályosan *Rám* a szerb neve. A mai szh. *hrám* ~ G. *hráma* nyilván egy más változat, különben — —, azaz II. d. — A Mura folyó nevének állítólagos *Mora* változata, amely miatt a hosszú *ú*-val hangzó horvát-szlovén *Múra* alakból nem lehetne átvéve, egyszerű sajtóhiba. A helyes alak *Mora* (LevT. I, 86; vö. KNEZSA: AECO. II, 124). — A *Cuha* alakról éppen ez a tanulmány akarja kimutatni, hogy csak egy hosszú *-ú*-átvétele lehet, tehát a déli-

az *i*, *u* hangok, amelyek megőrizték eredeti zártságukat és nem váltak nyíltabbakká, nyilván eredeti hosszú hangokra mennek vissza. Ez a feltevés a szláv (és a német) jövevényszavaknál a legteljesebb mértékben helyesnek bizonyult. Szláv jövevényszavainknál ugyanis kétségtelenül kimutatható, hogy a szláv *i*, *y*, *u* hangok helyén található magyar *i*, *u* hangok az eredetileg hosszú hangok helyén állanak.

I. Szláv rövidülések²

a. Megrövidült minden szóvégi hosszú magánhangzó. A szóvégi *-i* és *-y* a magyarban a többi tővégi magánhangzóval együtt tűnt el (*csép* < *cěpi*, *kóc* < **kьci*, *nyüst* < **ništi*, *olasz* < *vlasi* || *barack* < *brosky*, *murok* < *mьrky*, *reték* < *redьky*, *tök* < *tьky*).

b. Megrövidült a hosszú magánhangzó a három vagy több szótagú szavak első szótagjában, ha az eredetileg hangsúlyos volt. Mint az *á-* és az *é-*nál, itt is kétféle megfelelés jelentkezik: hosszú és rövid. Hosszú: *guzsaly* : orosz *kůžel*, szlovén *kůžel*, cseh *kužel* (vö. finn *kuoseli*) | *uzsonna* : orosz *űžin*, szh. *űžina*, szlovén *űžina* || *pince* : blg. *pivnica*, szh. *pivnica*, cseh *pivnice* (de szlovén *pivnica*, ukrán *pyvnyca*, eltérő hangsúllyal: I, c.) | *utca* : orosz *űlica*, szh. *űlica*, szlovén *űlica*, cseh *ulice*³ (vö. finn *uula*).

Rövid: *lepény hal* : szh. *lipan*, szlovén *lipan*, cseh *lipan* || *keszőce* : szh. *kiselic*, szlov. *kiselic* (de ukrán *kyseljca*, eltérő hangsúllyal) | *pernye* : cseh *pyřeně*, szlovák *pyrina* (más nyelvben nincs meg).

c. Megrövidül a hosszú hang három vagy több szótagú szó hátulról számított harmadik szótagjában, ha akutos intonációja volt és utána hangsúlyos szótag következik (vö. pl. *szalonna*, stb.). Ebben a kategóriában azonban ide tartozó szavunk nincs. Csak két ige sorolható ide, de ezeknek szabályosan hosszú a hangzójuk: *csinál* : orosz *űnit*, szh. *űinjati*, *űniti* | *kuruzsol* : orosz *kružit'*, szlovén *krožit*, cseh *kroužit*, la. *krazyć*.

d. [Megrövidül a hangsúlyos szótagot két szótaggal megelőző hosszú magánhangzó. Erre példánk nincs.]

e. Több szótagú szóban megrövidül az utolsó előtti hangsúlyos szótag, ha eredetileg akutos intonációjú volt. Ide aránylag sok szó tartozik. A magyarban a szláv szó magánhangzójának mindig rövid hang a megfelelője, amely a legtöbbször ki is esett: *gálna* : orosz *kalina*, szh. *kàlina*, szlovén *kalina*, cseh *kalina* | *málna* : orosz *malina*, szh. *màlina*, szlovén *malina*, cseh *malina* | *mocsolya* : orosz *močilo*, szh. *mòčilo* | *motolla* : orosz *motovilo*, szh. *motovilo* | *nyoszolya* : blg. *nosilo*, szh. *nòsilo*, szlovén *nosilo* | *polc* : orosz *polica*, szh. *pòlica* (karj. *paltša* KALIMA 32) | *szalonna* : orosz *solonina*, szh. *slànina* || *berkenye* : szh. *brèkinja*, szlovén *brekinja* (de a bolgárban eltérő hangsúllyal *brèkinja*) | *kabala* : orosz *kobyla*, szh. *kòbila*, szlovén *kobila* (votják *kobla*, vö. KALIMA 53) | *kapca* : orosz *kopjtc*, szh. *kòpice*, cseh *kopytce* | *kapta* :

szlávból való átvételének semmi akadályja nincs. — A *Zalatna* nyilván már egy rövidült alak átvétele (vö. itt MOÓR ELEMÉR feltevését), a *Szalánkemen* névnek *Szolon-* változata is (Anon. *Zolonkemen*) ide tartozhatik, ha feltesszük, hogy eredetileg háromtagú volt. **Szolonu*.

² A továbbiakban az előző tanulmányom sorrendjét követem.

³ A *pince* *-i-*-je azonban valószínűleg magyar nyúlás eredménye, amely különben a szláv *-iv-* > **-iű-* helyén várható is. A haplológia, amelyet itt MELICH (MNY. 29: 271) feltételez, az *-iv-* > **-iű-* > *-iű-* fejlődést nem magyarázza meg, de nem is zárja ki. Az *utca* fejlődése: szláv *ulica* > *ulca* > *űca* > *űcca*. Az *ű* tehát szintén magyar fejlemény.

orosz *kopýto*, szh. *kòpito*, szlovén *kopíto* (Karj. *kaputta*, l. KALIMA 32) | *máglya* : orosz *mogíla*, szh. *mògila* || *abrosz* : orosz *obrús*, blg. *obrús* | *káposzta* : orosz *kapústa*, szlovén *kapústa* (vö. karj. *kapusta*).

f. Több szótagú szóban az utolsó előtti szótag általában megrövidül, ha hangsúlyos szótag után állt: *mérce* : blg. *mérica*, szh. *mjèrica*, szlovén *mèrica*, cseh *měrice* | *pálca* : blg. *pálica*, szh. *pàlica* | *szekeerce* : blg. *sekírica*, szh. *sjèkirica*.

II. A hosszú hang megmaradása

[a. Megmarad a hosszúság a három szótagú szavak első szótagjában, ha a hangsúly az utolsó szótagon állt, és a középső szótagban jer esett ki. Ide tartozó biztos példánk nincs].

[b. Megmarad a hosszúság a három szótagú szavak első szótagjában, ha utána egy rövid hangú hangsúlyos szótag állt. Ide tartozó biztos példánk sincs].

c. Megmarad a hosszúság a két szótagú szavak első szótagjában, ha hangsúly előtt állt:

círok : szh. *sijàrak*, szlovén *sírek* | *bivaly* : szh. *bivõ*, szlovén *bívol* (de a csehben rövid: *byvol*) | *giliszta* : orosz *glistá*, szh. *glísta*, cseh *hlísta* | *tiszta* : orosz *číst*, *čístá*, *čisto*, (a szh.-ban eltérő hangsúllyal: *číst*, *čista*, *čisto*, tehát régi akut az első szótagon; a szlovén *číst*, *čista* ugyanúgy) | *tisztes fű*: orosz *čístec*, szh. *čístac* (de a csehben a várható hosszú hang helyett rövid van: *čistec*) || *gúzs* : szh. *úže*, (de az oroszban más hangsúllyal: *úže* ; vö. karj. *huže* < orosz *guž* KALIMA 86) | *kusza* : szh. *kûs*, *kúsa*, *kúso* | *kukac* : szh. *kúkac*, szlovén *kúkec* (más hangsúllyal, új cirkumflexes intonációval) | *pusztá* : orosz *pust*, *pustá*, *pústo*, szh. *púst*, *pústa*, *pústo* (vö. karj. *pústa*, észt *puusta*, KALIMA 143).

Ezekkel a szabályosan hosszú hangokra visszamenő esetekkel szemben van két szó, amelyben rövid megfelelést találunk: *korpa* : orosz *krupá*, szh. *krúpa*, cseh *kroupa* (de az ukránban eltérő hangsúly: *krúpa*) és *szolga* : orosz *slugá*, szh. *slúga*, cseh *slouha* (de a köznyelvben *sluha*); a szlovákban is *sluha*). Ez a két szó azokhoz a kivételekhez csatlakozik, amelyeket előbbi tanulmányomban soroltam fel (*parlag* ; *borona*, *borozda*, *csorda*, *csoroszlya*, *szerda*, *terem* : NyK. LXV, 88, 89).⁴

III. Régi intonációk

1. Régi akut.

a. Magyar megfelelések, amelyekben a tőhangzó eredetileg hosszú (azaz cseh jellegű): *dínnye* : orosz *dýnja*, szh. *dínja*, cseh *dýně* | *ikra* : ukrán *íkra*, szh. *íkra* (de a csehben is rövid hanggal: *jíkra* ; és az oroszban eltérő hangsúllyal, amely az első szótag eredeti hosszúsága mellett szól: *ikrá*) | *szikra* : orosz *ískra*, szh. *ískra* (de a csehben is rövid hang: *jískra*) | *szilva* : orosz *slíva*, szh. *šljíva*, cseh *slíva* | *szita* : orosz *síto*, szh. *sító*, cseh *síto* | *tiszta* fa: orosz *tis* ~ G. *tísa*, szh. *tís* ~ G. *tísa* (de a csehben is rövid: *tis* és *tísa* ; a szlovénben pedig más a hangsúly: *tís* és *tísa*) | *villa* : szh. *víle* (de a csehben is rövid hang: *vidle* ; vö. még észt *vigl* < északi-nagyorosz, Pskov *vigla*,

⁴ A kérdés megoldását MOÓR ELEMÉR épp ebben a számban kísérlete meg. Úgy gondolom, hogy ezt a kérdést sokkal nagyobb anyagon kell megvizsgálni.

KALIMA 124) || *vidra* : orosz *výdra*, szh. *vidra* (de a csehben is rövid: *vydra* ; a magánhangzó a vót nyelvben is hosszú: *vidra*) || *csuka* : orosz *ščúka*, szh. *štuka* (de a csehben is rövid: *štika*) | *puzdra* : szh. *pùzdra*, cseh *pouzdro*, szlovák *puzdro* (jelentése alapján a magyar szó egy szlovák h o s s z ú **pùzdro* átvétele) | *ruha* : szh. *rùho*, szlovén *rúho*, cseh *roucho*, szlovák *ručho* | *suta* : szh. *šút*, *šúta*, *šuto* (a szó azonban valószínűleg már kései: *u*-ja származhatik rövid *u*-ból is).

b. Magyar megfelelések, amelyekben a tőhangzó eredetileg rövid (déli-szláv jellegű): *borotva* : orosz *brítva*, szh. *brítva* (de a csehben is rövid: *brítva*) | *golyva* : orosz *glíva*, szh. *glíva*, cseh *hlíva* | *malaszt* : blg. *mílost*, szh. *mílost*, szlovén *mílost* (de a csehben is rövid hang: *mílost*) | *poroszló* : szh. *prístav*, szlovén *prístav* | *tök* : orosz *týkva*, szh. *tíkva* (de a csehben is rövid: *tykva*) || *malom* : szh. *malin*, cseh *mlýn*, szlovák *mlýn* || *csoda* : orosz *čúdo*, szh. *čúdo*, szlovén *čúdo* (a csehben nincs meg) | *godolya* : szh. *dúnja*, *gúnja*, blg. *dúlja*, *dúnja*, cseh *gdoule*⁵ | *szoknya* : orosz *súknja*, szh. *sűknja* (de a csehben is rövid: *sukně*) | *szomoga* : orosz *smúga*, szlovén *smúga*, cseh *šmouha*, szlovák *šmúha*, *smuha*.⁶ | *unoka* : orosz *vnuk* ~ G. *vnúka*, blg. *vnuk* és nón. *vnúka*, szh. *únuk*, szlovén *vnúk* ~ G. *vnúka* alakja) — világosan régi akutra mutat. De rövid a hang a csehben is: *vnuk*.

2. Régi circumflex.

a. Magyar szavak, amelyekben a tőszótag rövid hangra megy vissza (tehát csef jellegű): *gonosz* : szh. *gnūs* ~ G. *gnúsa*, szlovén *gnūs* ~ G. *gnúsa*, cseh *hnus*, *hnis*⁷ | *Dorog* : szh. *drúg* ~ G. *drúga*, cseh *druh*.

b. Magyar szavak, amelyekben a tőszótag eredetileg hosszú (azaz déli-szláv jellegű): *čín* : orosz *čin* ~ G. *čina*, szh. *čín* ~ G. *čina*, cseh *čín* | *zsir* : orosz *žir* ~ G. *žira*, szh. *žír* ~ G. *žira*, szlovén *žir* ~ G. *žirí* (ált. azonban *žira*).

IV. Új intonációk

a. Új akut. Az új akut alá tartozó eseteket már tanulmányom első részében felsoroltam (*kuckó*, *kulcs*, *lúcs*, *lúg*, l. NyK. LXV, 93; *szűszék* 95). Hiányzik azonban a *gúnja* (orosz *gúnja*, blg. *gúnja*, szlovén *gúnj* és *gúnja*, cseh *houně*, szlovák *húňa*), amely az orosz, bolgár és a szlovén alapján talán ide sorolható, bár a szh. *gúnj* ~ G. *gúnja* alapján a II. d. típusához tartoznék.

b. Új circumflex. Tanulmányomban még egyetlen *i*, *u* eredetű szót sem említettem. A következő szavak tartoznak ide: *kurva* : orosz *kúrva*, szh. *kúrva*, szlovén *kúrva*, cseh *kurva* (vö. finn *kurva*, litván *kūrva*, KALIMA

⁵ Mivel a szónak a déli-szláv nyelvekben csak 'birsalma' jelentése van, viszont a magyarban csak a 'körte' mutatható ki, ami egyezik az ólengyellel, a magyar szót a lengyelből magyarítottam (MNy. XXX, 52; SzJsz. I, 196). A kvantitás alapján a déli-szlávól való magyarizációt kell választani. A jelentéskülönbséget vagy úgy magyarázhatjuk, hogy a 'birsalma' → 'körte' jelentés (nyilván a 'birskörte' jelentésen keresztül) megvolt valahol délen is, vagy úgy, hogy ez a magyarban fejlődött ki.

⁶ A 'vizes árok' jelentés alapján, amely csak a lengyelben és a fehér-oroszban mutatható ki, ezt az északkeleti területről ismert kihalt tájszót nyugati-szláv, tehát szlovák eredetűnek minősítettem (MNy. XXXI, 231; SzJsz. I, 509). A kvantitás alapján véleményemet módosítanom kell, mert a szó kvantitása határozottan déli-szláv jellegű. Ilyen jelentésű szó azonban a déli-szláv nyelvekben nem mutatható ki.

⁷ A szó a magyarban a keresztény terminológiába tartozik. De ez magyar fejlemény, mert a szláv nyelvekben mindenütt csak 'undor' stb. a jelentése.

111; a szlovén hangsúly új circumflex mellett szól) | *nyüst* : blg. *níšti*, a *níšta* duál. nom.-a (mivel a közszláv *nítb* 'fonál' szónak a cseh rövid *nít* ellenére régi akutos az intonációja: orosz *nít* ~ G. *níti*, szh. *nít* ~ G. *níti* ; -ja képzős származékának csak új circumflexes intonációja lehet) | *rekettye* : szlovén *rakútje*, cseh *rokyti* | *veternye* : szh. *jütrenja*, szlovén *jütrnja*, orosz *útrenja*, cseh *jütrní*.⁸

V. Bizonytalankok

hiba. — Az ukránban kétféle hangsúllyal van meg: *chýba* és *chybá*, a szlovén *híba* hangsúlya pedig mindkét hangsúlyozásból származhatik. A szlovénben az első szótagbeli akutos hangsúlynak éppúgy az első szótag akutos hangsúlya felel meg, mint az utolsó szótag hangsúlya esetén, amely a szlovénben egy szótaggal a szó eleje felé tolódott. Az első esetben régi akutról volna szó, amelynek tőszótagja csak a csehben hosszú, a második esetben azonban minden nyelvben hosszú hang várható. A csehben ennek ellenére mégis rövid a hang.

iga. — Az orosz *igo* és a blg. *igo* alapján az eredeti intonációja nyilván régi akut. A csehben azonban *jho* van. Feltétlenül nyugati-szláv, tehát nálunk szlovák eredetű szó, mert délen ismeretlen (a blg. szó csak átvitt értelemben használatos és az oroszból van átvéve). A finn szó még hosszú hangra mutat: *ies* ~ gen. *ikeen*.

iglice. — Orosz *iglica*, szh. *iglica*, blg. *iglica*, szlovén *iglice*, cseh *jehlice*, azaz eredetileg a középső szótagon álló hangsúllyal, amely akutos intonációjú volt, és meg kellett rövidülnie, mint a *malina* típusban. A magyarban ez megőrzött hosszúság, vagy kései átvétel?

iszap. — Az egyetlen cseh *jesep* alapján sem az eredeti hangsúly, sem az intonáció nem állapítható meg.

buja. — A csa-nyj. *búj*, *bűja*, *bűje* (NEMANIĆ jelölése szerint *búj*, *bűja*, *bűje*, vö. EtSz. I, 560) alapján régi akutra lehet következtetni (a továbbképzett szh. *bűjan*, *bűjna*, *bűjno* új circumflex). A régi akutnak megfelelően *bűje*-nak olvassa GEBAUER egy XIV. sz.-i forrás 'Pracht' jelentésű ócseh *buge* adatát (Sl. I, 115). Ha valóban akutos szótagja volt, akkor szlovák eredetűnek látszik.

burján. — Orosz *burján*, szh. *burján*, cseh *buřen* (de blg. *búrján*). Az orosz-szh. hangsúly alapján hosszú tőszótagot várnánk, mégis rövid van mind a szh.-ban, mind a csehben.

huszár. — Az ószerb alapján intonációja, hangsúlya nem állapítható meg.

koma. — A legtöbb nyelvben a szó a II. d. jellegű hangsúlyt mutatja (— —): orosz *kum* ~ G. *kúma* ; nön. *kumá* ; blg. *kum* ~ *kumót*, szh. *kúm* ~ G. *kúma* ; nön. *kúma*, szlov. *kúm* nön. *kúma*. A férfit jelentő szó tőhangzója tehát circumflexes intonációjú volt, s így a déli-szláv nyelvekben hosszú (a nyugati-szláv nyelvekben a szó nincs meg), a nőt jelentő *kumá* tőhangzója

⁸ Amint tanulmányom első részében is jeleztem, az új circumflex a legnehezebben kikövetkeztethető intonáció. A nehézséget még tetézi, hogy a szh.-ban — részint nyelvjárások szerint, de nem mindig — nem is egy, hanem kétféle megfelelése is lehet: hosszú eső (mint feljebb a *kurva*), és rövid eső (mint a *veternye* esetében). Legbiztosabban a szlovén alapján következtethető ki, ahol hosszú eső felel meg neki, de nem tolódik el az utolsó szótagra. A csehben különben mindig rövid hang van a helyén. A fenti négy szó közül az első kettő tehát kétségtelenül, a másik kettő pedig minden valószínűség szerint déli-szláv eredetű.

pedig szintén hosszú volt, és pedig helyzeténél fogva. Megfelelőjeként a magyarban tehát mindkét esetben hosszú hangot várhatnánk. — A *koma* *o*-ja azonban csak rövid *-u-* átvétele lehet. Ez a rövid hang a csa-nyelvjárásban meg is van: *kùm* ~ G. *kùma* (LESKIEN, Untersuchungen I. B. 566. — a nön. alakot nem közli). Éz mindenesetre azt mutatja, hogy a szónak a déli-szláv nyelvekben volt rövid változata is. A magyar szó ennek az átvétele.

kúp és *kupac*. — A *kúp* a következő alakban van meg: szh. *kùp*, szlovén *kúp*, blg. *kup* ~ *kùpšt* (tehát régi akut, melynek a déli-szláv nyelvekben rövid hang felel meg, míg a csehben általában hosszú, a szó azonban az északi-szláv nyelvekben csak *kupa* alakban van meg, és a csehben ennek az *u*-ja is rövid). A *kúp* hosszú *ú*-ját csak akkor lehetne a szlávból magyarázni, ha feltesszük, hogy a szó szláv jövevényszavaink legrégebb rétegébe tartozik és akkor került át, amikor a déli-szláv nyelvekben az akut alatti rövidülés még nem következett be. — A *kupac* *-u*-ja egy szh. *kùpac*, szlovén *kùpec* valószínűleg új circumflexből származó hosszú *-ū*-jára megy vissza.

kútya. — Az ósszláv *-tj-* helyén álló *-ty-* alapján nem lehet kétséges, hogy csak a szh.-ból származhatik. Ott azonban a régi akutnak megfelelően szabályosan rövid hanggal (*kùća*) találjuk. A probléma még nehezebb, mint a *kúp* esetében. A *kúp* esetében mint egytagú szóban magyar nyúlást is feltételezhetünk, de ez a *kútya* esetében rendkívül valószínűtlennek látszik. Korát illetően is kisebbek a lehetőségek, mert bizonyos, hogy *-ty*-je miatt e szó nem tartozhatik a legrégebb átvételek közé.

perje. — Az orosz *pyréj*, ócseh *pjří*, mai *pýr* alapján (II. d.) a magyarban hosszú hangot várnánk, holott rövid van.

szomogy. A cseh *smoud* és a szlovén *smôd*, *smôj* alapján a szó eredeti intonációja és hangsúlya nem állapítható meg. A cseh alak akutra mutat, míg a szlovén circumflex mellett szól. Bizonytalan.

lapocka. Tanulmányom első részében a *lapocka* szó cseh és szlovák megfelelőjében új akutot kerestem. Ez azonban egyáltalában nem valószínű. Mivel a *lopata* második szótagjának eredeti intonációja a szlovén *lopáta* tanúsága szerint biztosan régi akut volt, a *lop-a-tka* *-a*-ja metatónia esetén tehát csak új circumflex lehet. Ezt az új circumflexet különben jól tükrözi a szlovén *lopátka* alak. Ennek a jelentése ugyan nem 'lapocka' (azt a *lopáta* jelenti), hanem 'vakoló kanál', de képzése pontosan azonos a cseh *lopátka* szóéval. Az új circumflexnek azonban — mint feljebb kifejtettem — a csehben mindig, a szh.-ban pedig gyakran rövid magánhangzó a megfelelője. Ilyen rövid hangból van átvéve a *lap-o-cka* *-o*-ja, és talán a szlovákból származik.

A mai cseh és szlovák *lop-á-tka* hosszú hangja nem más, mint az ebben a kategóriában rendkívül gyakori új akut alatti nyúlás analógiája (pl. *dar* ~ *dárek*, *hlas* ~ *hlásek*, *hrad* ~ *hrádek* | *kus* ~ *kousek*, stb., stb.). Az alapszó és a képzett szó kvantitáskülönbsége eredetileg a metatónia alapján keletkezett: régi circumflexből új akut, régi akutból új circumflex. Ez a csehben így realizálódott: alapszóban rövid hang ~ képzett szóban hosszú hanggal, és alapszóban hosszú hang ~ képzett szóban rövid hanggal váltakozik (pl. *sláma* ~ *slamka*, *žába* ~ *žabka*). Idővel azonban az alapszó akut eredetű rövid magánhangzójával szemben is hosszú keletkezett a képzett szóban. Tehát pl. a három szótagú szavakban is, amelyekben minden hosszú magánhangzó szabályosan megrövidült. Így tehát a *hromáda*, *lopata*, *osada* stb. szavak kicsinyítése, bár a második szótag *-a*-ja eredetileg hosszú és akutos volt, ma *hromádka*, *lopátka*, *osádka*, tehát hosszú *-á*-val, mintha új akutból

fejlődött volna, nem pedig **hromadka*, **lopatka*, **osadka*, ahogy eredetileg lennie kellett.

VI. A szláv nazálisok

Mint tanulmányom első részében már jeleztem, a szláv *e*-nek a magyarban csak két esetben felel meg hosszú hang, és pedig az új akutos szótagú *péntek* és a *sántálból* elvonással keletkezett *sánta* szavakban. Ez esetben pedig *-in-* található egy régi akut helyén: *pating* : cseh *potěh*, szlovák *potah*, szlovén *potèg*. A magyar *-in-* nyilván egy hosszú **-ē-* átvétele, jelen esetben cseh-szlovák volna, azonban a megfelelő magánhangzó mind a csehben, mind a szlovákban rövid. Egyébként mindig *-èn-* (*-en-*) a megfelelő.

Hasonlóan egyetlen esetben jelentkezik *-un-* a szláv *o* helyén: a régi akutos szótagú *munka* szóban. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nazális helyén álló magánhangzója nemcsak a déli-szláv nyelvekben rövid (ahol szabályos), hanem a csehben is, pedig ott tulajdonképpen hosszú hangot váránk: orosz *múka*, szh. *muka*, cseh *muka*, le. *męka*.⁹

Egyébként akár hosszú, akár rövid volt a nazális *o* a szlávban, a magyarban mindig *-on-*, *-om-*, sőt *-an-*, *-am-* a megfelelője (pl. a *konkoly*, *szomszéd*, ahol a II. b. alapján, a *lanka*, *goromba*, *tompa*, ahol a II. d. alapján várható volna a hosszúság). Ennek oka a magyarban keresendő, mert a *denazalizált*, tehát *későbbi* átvételű alakokban a kvantitás megkülönböztetése a magyar megfelelőkben teljesen szabályosan jelentkezik: *knéz* < szh. *kněz*, *vitez* < szh. *vítěz*; *guzsaly* I. b., *gúzs* II. c., *kuruzsol* I. c., *szűszék* IV. a. Ez azt mutatja, hogy a magyarság még *denazalizált* alakokban is átvette a szláv kvantitáskülönbségeket. Valószínűtlen volna tehát, hogy a *korábbi* átvételek idején ezek a szlávban már nem lettek volna meg.¹⁰

*

Összefoglalva az eddig elmondottakat, anyagunk alapján kétségtelen, hogy a kvantitáskülönbségek a szláv *i*, *y*, *u* hangoknál (az *a*, *ě*, *e* hangoktól eltérően) nem mint kvantitás-, hanem mint kvalitáskülönbségek tükröződnek. Míg ugyanis a szláv rövid hangok a magyarban egy fokkal nyíltabbakká, tehát *ě*, *o*-kká váltak, addig a hosszúak megmaradtak zártaknak, és nem fejlődtek egy fokkal nyíltabbakká. Ezt a szláv anyag ugyan világosan mutatja, de bizonyítja ezt a német jövevényszavak idetartozó anyaga is: *bitang* (az *i*-diftongusra megy vissza), *fillér* < *Vierer*, *fürmányos* < *Fuhrmann* (vö. kfn. *vuore*), *kufár* (vö. kfn. *koufer*), *zsufa* < kfn. *súfe*, *zsupp* < kfn. *schuope* stb. Nyilván más rétegek szókincsében sem ismeretlen ez a kategória, de ennek a kimutatása nem lehet e tanulmány feladata.

KNIEZSA ISTVÁN

⁹ Nyilván megkülönböztetésül a 'liszt' jelentésű *moká* szótól, amelynek vokálisa helyzeténél fogva maradt hosszú: orosz *muká*, szh. *múka*, cseh *mouka*, szlovák *múka*, le. *mąka* (a szlovénben a kettő összeesett, mert mind a kettő *móka*).

¹⁰ Lehet azonban, hogy az ómagyarban nem volt hosszú magánhangzó *+n*, *m* mássalhangzó hangkapcsolat, vagy legalább is ritka volt. Ez annál is valószínűbbnek látszik, mert ilyen hangkapcsolat az eredeti szavakban eredetileg nem volt lehetséges (a nazális ugyanis már az ómagyar kor előtt eltűnt), a török jövevényszavakban pedig nincs rá példa. Ezért úgy látszik, hogy a magyarban az ilyen hangkapcsolatok hanghelyettesítés útján rövid magánhangzóval kerültek át. Mindenesetre azonban elég korán kellett ilyen kapcsolatnak kialakulnia, amint azt a *bán-t*, *szán-t* stb. példája mutatja, amelyek már 1000 körül megvoltak.

A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából

I. Funkció

1. A mondatnak mint a legkisebb önálló beszédegységnek a létrehozásában, jellegének a meghatározásában lényegében ugyanazok a tényezők játsszák a legfontosabb szerepet, amelyek a beszédben általában: a b e s z é l ő, a h a l l g a t ó és a v a l ó s á g. A különféle mondatfaj-osztályozások megfigyelése révén arra az eredményre jutottam, hogy ezek az osztályozások — akár tudatosan, akár ösztönösen — e három tényező körül forognak, s hogy emez osztályozások közti eltérések is abból adódnak, hogy egyszer az egyik tényezőt részesítik előnyben a többivel szemben, máskor a másikat. A gyakorlati eredmény a legtöbb esetben ugyanaz: öt mondatfajtát kapunk (kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondat), de ez vagy az a mondatfajta egyszer főtípusként, máskor altípusként, egyszer ebben, máskor amabban a csoportban jelenik meg.

A különféle mondatosztályozások az egyes mondatfajták más-más tulajdonságaira vetnek fényt, s ezért hasznos a velük való ismerkedés: jobban megismerjük általuk a mondatfajták természetét, sokoldalú összefüggését. A mondatosztályozások kritikai áttekintésével elősegíthetjük a mondatfajták nyelvtani tárgyalását. A nyelvtanírók az éppen divatos mondatosztályozást szokták átvenni, több-kevesebb elvi tudatossággal, a kiemelkedő rendszerezők pedig többnyire csak a saját felfogásuk szerinti rendszerezést ismertetik.

2. Az újgrammatikusok idején elterjedt mondatcsoportosítás volt az, amelyik a következő háromféle mondatot különböztette meg: *a*) felkiáltó mondat (Ausrufungssatz), *b*) kijelentő mondat (Aussagesatz) és *c*) kérdő mondat (Fragesatz). A felkiáltó mondathoz mint affektív mondattípushoz számították az érzelmi mondatot (Gefühlsatz) és az akaratimondatot (Wunsch-satz). Ez a mondatfelosztás található WUNDTnál,¹ BRUGMANN-nál,² nálunk Wundt nyomán GOMBOCZNÁL,³ sőt egyik nem régi középiskolai tankönyvünkben is.

E mondatfelosztás bevallottan a pszichikai alapfunkciók szerint történik, a valóságban azonban történelmi jellegű felosztás. Ha egy kicsit meggondoljuk ugyanis, hogy melyik három fő lelki funkció felelhet meg a három mondatfajtának, rögtön felismerjük, hogy ilyen

¹ W. WUNDT, *Völkerpsychologie. Die Sprache II* (1900.), 248—72.

² KARL BRUGMANN szerint: „Der Satz kann seiner psychischen Grundfunktion nach Ausrufungs-, Aussage- und Fragesatz sein. Dies ist überall die sich zunächst bietende und natürlichste Einteilung der Sätze. Diese drei Satzarten mangeln keiner Sprache und waren überall von uridg. Zeit her vorhanden” (Kurze vergl. Gramm. 647).

³ GOMBOCZ ZOLTÁN, *Syntaxis* (1951. levonat) 19—23.

három lelki funkció nem létezik. Vajon milyen lelki funkció felel meg a kérdő mondatnak? Ellenben a hármas beosztás — az újgrammatikus tanítás szerint — megfelel a mondatfajok kialakulási sorrendjének: az érzést vagy akaratot kifejező felkiáltó mondatok jöttek létre először, később keletkeztek a kijelentő mondatok, és legutoljára a kijelentő mondatok meglétét feltételező kérdő mondatok. E mondatfelosztás tehát történeti szempontú (mi itt most nem tudunk és nem is akarunk állást foglalni a tekintetben, hogy megvan-e a történeti igazsága), és lényegében megfelel a három mondat végi írásjelnek: a pontnak, a felkiáltójelnek és a kérdőjelnek. Mindenesetre érdekes az írásjeleknek és a történetiségnek ez az egybeesése, s a helyesírás szempontjának gyakorlati jellegét tekintve nem is csodálkozhatunk, ha még a legutóbbi időig is kitartott, többek között tankönyvekben is.

E mondatfelosztásnak kétségtelen hibája, hogy a felkiáltó mondat kategóriájába egymástól lényegesen különböző mondatfajtákat gyömöszöl bele, ugyanakkor a kérdő mondat elkülönítése a pszichikai funkció alapján nem megnyugtató. Erre élesen rámutatott ANTON MARTY,⁴ de már HERMANN PAUL is rátapintott e felosztás gyengéjére, arra, hogy az alapja nem közös.⁵

3. Egy másik felosztás következetesebben a lelki élet hármasságát, az értelmi, érzelmi és akarati világot vette és veszi alapul, és *a*) kijelentő, *b*) felkiáltó vagy érzelmi és *c*) kívánó vagy akarati mondatokat különböztet meg. A harmadik kategóriába a felszólító, az óhajtó és a feleletet kívánó, vagyis kérdő mondatokat sorolja. Az egyéni lelki élet, a tudat előtérbe helyezése és a nyelv kommunikatív funkciójának a háttérbe szorítása jellemzi ezt a felosztást. E felosztásnak megvan az az előnye, hogy a maga nemében következetes. Az akarati mondat kategóriája nagyon tág, de ezt a nehézséget nemegyszer úgy játsszák ki, hogy a háromféle kategórián belül végül is négy mondatípust különböztetnek meg.⁶

Mások a kérdő mondatokat mint a lelki indíték szerint keverék kategóriát fogják fel (értelmi + akarati, esetleg még + érzelmi indítékú kategóriának), és a másik három mellé negyediknek állítják oda.⁷ A kérdő mondatban kétségkívül megvannak az említett mozzanatok. Éppen ez az oka annak, hogy a kérdő mondatot oly gyakran használják más funkcióban. (Erre alább vissza-

⁴ A kérdő mondatok „bilden ja nur eine besondere Gruppe von Befehl- oder Wunschsätzen, wodurch dem Hörer der Wille zu einer gewissen Mitteilung an uns suggeriert werden soll.” (ANTON MARTY: *Psyche und Sprachstruktur*. 1940. 205.) Egyébként Martynál a parancsoló, óhajtó, kérdő és felkiáltó mondat közös kategóriába kerül emotív mondat címen, szemben állva a kijelentő mondattal és a fiktív beszédet kifejező mondattal (uo. 17).

⁵ H. PAUL, *Prinzipien*³ 121.

⁶ Nálunk KLEMM Magyar történeti mondattana lehet erre jó példa: „Az egyszerű mondat felosztásának az ember hármásirányú lelki működése: a *gondolkodás* (ismerés), az *érzelem* és az *akarati* alapján kell történnie. E szerint megkülönböztetünk *kijelentő mondatokat*, amelyekkel valamely ismeretünket, tudomásunkat közöljük, *felkiáltó mondatokat*, amelyekkel valamely érzelmünknek adunk kifejezést, *kívánó mondatokat*, amelyekkel azt fejezzük ki, hogy valamely ténynek megtörténését vagy megtörténtét akarjuk vagy nem akarjuk, és *kérdő mondatokat*, amelyekkel azt fejezzük ki, hogy valamit tudni akarunk (Magyar történeti mondattan I, 1928. 10).

⁷ A kérdő mondat bonyolult jellegére, értelmi, érzelmi és akarati mozzanatokat egyaránt felmutató természetére rámutatott SIR ALAN GARDINER, *The Theory of Speech and Language*. Oxford, 1932. 303; JOHN RIES, *Was ist ein Satz?* 84; CH. BALLY *Traité de stylistique française* 1951³. 259. Nálunk így jár el BÁRCZI GÉZA, *Bevezetés a nyelvtudományba* 1953. 41.

térünk.) A keverék kategória felvételének a szükségessége mutatja, hogy milyen nehéz a lelki funkció szerint „tisztá” kategóriát kapni.

Az értelmi, érzelmi és akarati világ nem határolható el élesen egymástól, s végeredményben minden megnyilatkozásban vannak értelmi, érzelmi és akarati mozzanatok. A legtárgyilagosabb kijelentést is közlésvágy sugallja, hatni akarás a világra és érzelem kíséri. S az érzelem- vagy az akaratközvetítés is, mihelyt beszéd útján történik, csak az értelem síkján, értelmes, jelentéssel bíró szavak segítségével lehetséges. E meggondolások alapján egyesek teljesen el is vetik az egyéni lelki indítékok alapján történő mondatfelosztást.

4. Mint említettük, a mondatnak is, mint a beszédnek, három dimenziója van: a beszélő, a hallgató és a valóság. BÜHLER ezen az alapon osztályozta a mondatokat is: vannak olyan mondatok, amelyeknek elsődleges céljuk az, hogy a valóságot minél hívebben ábrázolják (Darstellung), vannak olyanok, amelyek főleg a beszélő lelkivilágát fejezik ki (Kundgabe, Ausdruck), és végül, melyek főleg arra valók, hogy a hallgatóban valamilyen aktív reakciót váltssanak ki (Auslösung, Appell).⁸ Ezt az osztályozást elfogadja GARDINER.⁹ Mint látjuk, az eredmény majdnem ugyanaz, mint az egyéni lélektani indítékok alapján történő osztályozásnál. E meglepő hasonlóság magyarázata az, hogy az egyéni lélek három-négy területe nagyjából megfelel a három nyelvi dimenzióknak: az értelem a valóságot tükrözi, az érzeleml világ a szubjektumot, beszédről lévén szó, a beszélő szubjektumát tölti ki, és az akarati világ kifelé hat, mások felé, beszédről lévén szó, a hallgató felé. Különbség azonban mégis van, s ez az óhajtó mondat besorolásában mutatkozik. Az óhajtó mondat vágyat, akaratot fejez ki, s ezért az akarati mondatok közé tartozik, de az általa kifejezett vágy nem hívja fel a hallgatót reakcióra, sem tettét, sem feleletet nem vár segítségével a beszélő. A nyelvi dimenziók szemszögéből az óhajtó mondat a felkiáltó mondattal esik közös kategóriába, hiszen a szubjektum önkifejezésének az eszköze. Később látni fogjuk, hogy az óhajtó mondatot e kétféle felosztás két különböző aspektusból világítja meg, mind a kettő jogosult, s végeredményben azt jelzi, hogy az óhajtó mondat is külön kategória. E felosztás hátrányául mi nem azt rójuk fel, amit mások, hogy a három dimenzió nem választható el élesen, hiszen már az előbbi felosztásnál is láttuk, hogy az egyik vagy másik kategóriába való besorolás csak azt jelenti, hogy valamely mondatfajtnál az egyik jegy tipikusabb és jellemzőbb, mint a másik.¹⁰ Inkább azt kifogásoljuk, hogy a kérdő mondat, amely pedig kétségtelenül az egyik legjellegzetesebb mondatfajta, ismét alkategória lett. Hol van a hiba forrása? A valóság, a beszélő és a hallgató szempontjának az érvényesítése kétségtelenül helyes: e három tényezőnek a beszédben való döntő szerepe elvitathatatlan.¹¹ Az elnagyolt kategorizálás forrása az, hogy e három tényező

⁸ KARL BÜHLER, *Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes*: Indg. Jahrbuch 6 (1918.) 111; *Sprachtheorie* 1934. 28. Bühler osztályozása KRETSCHMERÉRE megy vissza, aki szerint van Gefühls-, Aufforderungs- und Aussagesatz.

⁹ I. m.

¹⁰ Nálunk PAIS DEZSŐ az ősmondatok természetét fejtegetve a *Madár! Mama! Oroszlán!* egyszavas mondatok különböző értékére mutat rá (MNy. XLVI, 197). PAPP ISTVÁN a bühleri felfogás alapján elemzi a *Süt a nap* mondatot, amelynek mindhárom funkciója meglehet különféle beszédhelyzetben és situációban (MNy. XLVIII, 99).

¹¹ RIES mereven tagadja a hallgató szerepének fontosságát (Was ist ein Satz? 44 kk.). Felfogása a hallgató szerepének a félreértésén alapul. A hallgató szerepén nem azt kell értenünk, hogyan viselkedik a beszéd folyamán, hanem azt, hogyan befolyásolja a mondatalkotást a beszélőn keresztül: milyen magatartást vár a beszélő a hallgatótól,

szerepét külön-külön és egymással szembeállítva érvényesítik a mondatok felosztásakor.

5. A mondat meghatározásában egyik fontos alkotóelemnek tekintik újabbban a valósághoz való viszonyítást. Ez nem csupán annyit jelent, hogy a mondat a valóságra vonatkozik, hogy valamilyen viszonyban van a valósággal, mert ezt a szóról is el lehet mondani, hanem azt, hogy a beszélő a mondatban állást foglal a valósággal szemben.¹² A valósághoz való viszony a RIES-i értelmezés szerint is azt jelenti, hogy az ember a valóságról állít valamit, kívánja azt, vagy érdeklődik iránta, tehát a mondat definíciójának a kifejtése révén a mondatfajtákhoz jutunk el.¹³ A mondatfajták alapminősége lényegében nem is más, mint a mondat beszédbeli funkciójának, azaz *k o m m u n i k a t í v* és *m o d á l i s* (úgy is mondhatnánk, hogy informatív) funkciójának az alapminősége. Ha tehát a beszélőnek a valósághoz való szubjektív állásfoglalása szerint osztályozzuk a mondatokat, lényegében akkor is az előbbi mondatfajtákat kapjuk, de némileg más összefüggésben.

E mondatosztályozásnak egyik leegyszerűsített válfaja az, amely két alapkategóriát különböztet meg: 1. Az egyik fő csoportba tartoznak az ítéletmondatok, azaz elsősorban a kijelentő mondatok. Ezek logikai ítéletet foglalnak magukba, az igaz vagy nem-igaz kritériuma érvényes rájuk, a valóságra mint ténylegességre vonatkoznak. 2. A másik fő csoportba a nem ítéletmondatok tartoznak. Ezek a kérdéses (bizonytalan), az akart és óhajtott valóságot fejezik ki (kérdő, felszólító és óhajtó mondatok).¹⁴ A felkiáltó mondatok az ítélet szempontjából kétféleképpen viselkednek. Vagy csak érzelmileg színezettek, s az igaz vagy nem igaz kritériuma

mit tesz fel róla, s e szerint milyen célból beszél. RIES nem ismerte fel kellően a nyelv társadalmi szerepét, ez látszik a következő megfogalmazásából: „Das innere Wesen keines Dinges wird davon bestimmt, welchen Eindruck es auf einen Betrachter macht oder welche Wirkung es auf ihn ausübt — das ist ein bloßes Akzidenz. Die Eigentümlichkeiten, die Sonderart eines Werks und alle seine charakteristischen Eigenschaften liegen ausschließlich in ihm selbst, nicht in irgend etwas außer ihm” (i. m. 45). Ezzel szemben tudjuk — különösen a marxizmus jóvoltából —, hogy még a biológiai létezők sajátosságait is környezetük alakítja ki, környezetükre vonatkoztatva léteznek úgy, ahogy léteznek, pl. a sas hegyes karma és csőre éppen a zsákmányra nézve olyan, amilyen, azaz „wird davon bestimmt . . . welche Wirkung es auf ihn [jelen esetben a zsákmányra] ausübt”. Még inkább így van ez a nyelv esetében, amely nem is olyan önálló létező, mint valamely biológiai lény, hanem csak a társadalmi érintkezés terméke és ennek eszköze, csak egy adott társadalomra vonatkoztatva létezik, s funkcionálásához legalább két ember kell: egy beszélő és egy hallgató.

A hallgató szempontjának a figyelembevételét feltétlenül helyeselni kell, ahogy BÜHLERNÉL és GARDINERNÁL tapasztalható.

¹² RIES kifogásolja STERNNÉL a „Stellungnahme” kifejezést, mert szerinte a kérdő mondatban nincs állásfoglalás, a kérdő mondat éppen egy nem-állásfoglalás (i. m. 77—8). Ries nem vette észre, hogy a nem állásfoglalás is állásfoglalás. A valósághoz való viszony különben sem szerencsés kifejezés, mert a szó is a valóságra vonatkozik. A mondatban a beszélő úgy vonatkoztatja mondanivalóját a valóságra, hogy egyúttal a hallgatót is figyelembe veszi. Ez a mozzanat a pusztán szó esetében nincs meg, ez csak a mondat sajátja.

¹³ Nálunk SZINNYEI JÓZSEF így határozta meg a mondatot: „A mondat a beszédnek olyan szakasza, amellyel valamit kijelentünk, kívánunk vagy kérdezzünk” (Nyr. XXI, 109).

¹⁴ Ez az osztályozásmód található meg lényegében már ALCUINNÁL, aki az ítéletformákkal (affirmatio és negatio) szembeállította a kérdést, a parancsot, a kérést és a megszólítást, mint „non ad dialecticos, sed ad grammaticos pertinentes” mondatformákat (WUNDT, i. m. 249).

vonatkoztatható rájuk, azaz ítéletet és érzelmet fejeznek ki együtt, vagy az igaz vagy nem igaz kérdést nem lehet föltenni velük kapcsolatban, s ekkor pusztán érzelmet fejeznek ki, valamely tárgyhoz kötve (*A kalapom!*) vagy anélkül (indulatszóval: *Oh!*). Ez utóbbiak nem ítéletmondatok.¹⁵

6. Osztályozhatjuk a mondatokat abból a szempontból is, hogy milyen magatartást váltanak ki a hallgatónak, illetőleg hogy mi a szándéka a beszélőnek a hallgató magatartása szempontjából. Lehet a beszélő szándéka az, hogy a hallgató valamit tudomásul vegyen, igaznak vagy nem igaznak tartson (kijelentő mondat), hogy a hallgató valamit megtegyen (felszólító mondat), vagy a hallgató felvilágosítást adjon (kérdő mondat). A felkiáltó mondatnak is megvan a maga sajátos célja és hatása: a mondat tartalmának tudomásul adásán kívül a beszélő érzelmi magatartásának a feltárása és megismertetése,¹⁶ illetőleg együttérzés felkeltése. Itt tehát nem elég a megértés, a mondat tartalmának a tudomásulvétele, a beszélőnek a valósághoz való érzelmi viszonyát kell a hallgatónak tudomásul vennie, illetőleg a beszélő lelkiállapotához hasonlóan kell hangolódnia. A felkiáltó mondatot két síkon egyszerre lehet „igaz”-nak vagy nem „igaz”-nak tartani. *Milyen szép a ruhád!* Ez a mondat lehet valóságosan igaz, ha a ruha tényleg szép. Ezzel szemben: lehet, hogy a hallgató nem azonosítja magát a beszélő szubjektív álláspontjával, nem tud együttérzeni a beszélővel (jelen esetben a lelkesedés nem terjed ki rá, sőt helyteleníti). Látjuk, ez már nem logikai ítélet, hanem erkölcsi ítélet, ítékezés. Végül megemlíthetjük, hogy a felkiáltó mondatnál kapcsolatban még egy igaz — nem igaz állásfoglalás is lehetséges: a hallgató úgy látja, érzi, hogy a beszélő nem őszintén lelkesedik, csak színleli a lelkesültséget. Ebben az esetben tehát ismét nem a mondat tartalma a nem igaz, hanem a beszélő szubjektív állásfoglalása, az érzelme. Ezt a szubjektív érzelmi álláspontot mindig egy külön mondatnál lehet nyelvtileg kifejezni. Az előbbi mondat esetében az objektív módon kifejezett tartalom ez: *Szép a ruhád.* A szubjektív tartalom, amely

¹⁵ GARDINER kategorikusan kizárja annak a lehetőségét, hogy a felkiáltó mondatokra alkalmazzuk az igaz vagy nem igaz kritériumát (i. m. 295). GEORG KLAUS meg említi a felkiáltó mondatot (Einführung in die formale Logik. Berlin, 1958. 28). MORITZ REGULA szerint a mondat nyelvi kifejezése egy állásfoglalással jellemzett gondolat-tartalomnak. Ez az állásfoglalás szerinte ötféle lehet, s ennek az öt gondolat-dimenzióknak felel meg az ötfajta mondat: a) ítéletmondatok, b) kívánságmondatok, c) fantáziamondatok, d) kérdő mondatok, e) szemléletmondatok. A kérdő mondatokban ítélet-, kívánság- és fantáziaelemek keverednek, a szemléletmondatok az előbbiektől tartalmához való érzelmes viszonyulást fejeznek ki. (Grundlegung und Grundprobleme der Syntax. Heidelberg, 1951. 23. Vö. még ugyanő: Grammaire française explicative 40.) M. REGULA tehát elsősorban a gondolkodásnak és a valóságnak a viszonya alapján osztályozza a mondatokat, ezért az érzelmi mondatok nem külön típus nála, hiszen ezek is ítéletet fejeznek ki (nagy részét!). Viszont külön kategória Regula mondatfajtái között a fantáziamondat — E. LERCH (Vom Wesen des Satzes . . . : Archiv für die gesamte Psych. 1938. 149) és A. MARTY (i. m. 17) nyomán —, mert ebben egy másféle állásfoglalás tükröződik a valósághoz: hiányzik belőle a meggyőződés-mozzanat. A fantáziamondat felvétele mutatja, hogy teljesen az egyéni tudat határain belül mozog ez a mondat szemlélet. A fantáziamondatnak egyébként semmi formai kritériuma nincs. A fantáziamondatokkal kapcsolatban felvehető, hogy ítéletet fejeznek-e ki. KLAUS szerint egy ítéletnek nem kell közvetlenül a valóságra vonatkoznia, az vonatkozhat többszörös áttétellel is a valóságra. Eszerint ítélet kifejezését láthatjuk a matematika tételeiben és az irodalmi művek kijelentő mondataiban is (i. m. 130). Ez a megoldás azért megnyugtató számunkra, mert ha a logikus sem kényszerül a fantáziamondatokat különösebben elkülöníteni a kijelentő mondatoktól, akkor a nyelvész még kevésbé tekintheti ezt feladatának.

¹⁶ Vö. ПЕШКОВСКИЙ, Русский синтаксис в научном освещении 356.

mintegy ráakódik az objektívre, így fogalmazható meg: *Nekem nagyon tetszik*. A felkiáltó mondatban, hacsak nem pusztá érzelmet fejezünk ki, például egyetlen indulatszóval: *Oh! Jaj!*, mindig megtalálható a kettős réteg: az objektív tartalom és a szubjektív állásfoglalás rétege, s a hallgató mind a kettőhöz külön viszonyulhat, esetleg az egyikhez helyeslő, a másikhoz helytelenítő magatartással. Ez a kettős viszonyulás bizonyíték amellett, hogy a felkiáltó mondat külön mondattípus, s éppen ennek a kettős viszonyulásnak a megléte vagy meg nem léte húz határvonalat a kijelentő és a felkiáltó mondat közé. (Mint később látni fogjuk, van formai kifejező eszköze is az érzelmi magatartásnak, s ez legprimitívebb formájában az intonáció.) A hallgató magatartása és a beszélő célja szempontjából a felkiáltó mondat **közös kategóriába kerül a vágyat kifejező óhajtó mondat**.¹⁷

7. Rugalmasabb felosztáshoz jutunk, ha a beszélő, a hallgató és a valóság szempontjának az érvényesítése közben e szempontokat nem tekintjük egyszerűen kategóriaalkotónak, hanem azt nézzük, hogy e három szempont együttes alkalmazása alapján milyen különböző mondattípusok jönnek létre. Figyelembe vesszük ezek szerint a beszélő lelki indítékát, a hallgatónak a beszélő szándéka szerinti magatartását, a mondat tartalmának a valósághoz való viszonyát. Így megkapjuk külön kategóriának mindazt az öt mondatfajta, amely — ahogy később látni fogjuk — a grammatikai — formális elemzés révén is elkülönül.

8. A nyelv három dimenzióját említettük: a valóságot, a beszélőt és a hallgatót. Ha a beszéd folyamat vizsgálatából teljesen kikapcsoljuk a valóság mozzanatát, kikapcsoljuk a beszélő konkrét indítékát és a hallgató magatartását, és csupán azt nézzük, hogy a beszédnek, a mondatnak aktív vagy passzív szerepe van-e a beszélő és a hallgató kölcsönös beszédtevékenységében, hogy a mondat vár-e beszédbeli reakciót vagy nem, akkor megkülönböztethetünk **közlő és kérdő mondatokat**. Ebben az esetben a kérdő mondat az összes többi mondatfajta szemben áll. Az osztályozás szempontja azért itt is a beszélő és a hallgató viszonya, de pusztán technikai szempontból. A felelet a kérdés korrelatív párja, tehát a kérdő mondatához csatlakozik, másrészt a beszélő és a hallgató viszonya, de pusztán technikai szempontból. A felelet a kérdés korrelatív párja, tehát a kérdő mondatához csatlakozik, másrészt a közlő mondat alfaja, mint amely nem kíván beszédbeli reakciót. Formája, esetleges sajátos grammatikai jellege a korrelatív szerepét domborítja ki. Az így kapott, végeredményben három mondatfajta csoportosítása kétféle is lehet: I. 1. Közlő mondat. a) Spontán közlő mondat b) Felelő mondat. 2. Kérdő mondat. II. 1. Közlő mondat 2. Párbeszéd a) Kérdő mondat b) Felelő mondat.

Ez a felosztási szempont már keresztező, és az általa kapott mondatfajta a kijelentő, felszólító stb. fajtaikat keresztezik. A közlő mondat lehet kijelentő, felkiáltó, óhajtó és felszólító, és a kérdő mondat is lehet kijelentést váró és felszólítást váró (óhajtást és felkiáltást váró csak kivételszerűen).

9. Foglaljuk össze a különböző mondatfelosztási rendszereket. A következő lehetőségeket kapjuk a nyelv három dimenziójának a különböző szempontmegadó szerepe alapján. A) A **b e s z é l ő** az osztályozás kiindulópontja:

¹⁷ Ezt az osztályozást találjuk meg MAJTINSZKAJA, Vengerszkij Jazük III. című munkájában (110—8).

a beszélő lelki állapota, lelki indítéka. Fajták: 1. Kijelentő. 2. Felkiáltó. 3. Felszólító, óhajtó. 4. Kérdő. — *B*) A hallgató az osztályozás kiindulópontja: a hallgató magatartása (azaz a beszélő célja). Fajták: 1. Kijelentő. 2. Felkiáltó, óhajtó. 3. Felszólító. 4. Kérdő. — *C*) A valóság az osztályozás kiindulópontja. Fajták: *A*) Ítéletet kifejező mondatok: 1. Kijelentő (ítélet, valóságtükrözés). 2. Felkiáltó (szubjektíve értékelt, érzellemmel átszőtt ítélet, valóságtükrözés). *B*) Nem ítéletet kifejező mondatok: 1. Felkiáltó (érzelelkifejezés, érzellemmel motivált valóságtükrözés). 2. Felszólító, óhajtó (kívánt valóság, akarati elemmel motivált valóságtükrözés). 3. Kérdő (bizonytalan, tudni kívánt valóság, a valóságtükrözés szubjektíve bizonytalan formája). — *D*) Mind a három dimenzió kategóriaalkotó szempont külön-külön. Fajták: 1. Kijelentő. 2. Felkiáltó, óhajtó. 3. Felszólító, kérdő. — *E*) Mind a három dimenzió kategóriaalkotó szempont, de együttesen figyelembevéve: 1. Kijelentő. 2. Felkiáltó. 3. Óhajtó. 4. Felszólító. 5. Kérdő.

		A beszélő szándéka, illetőleg a hallgató magatartása szerint					
		Tudomásul vétele	Együttérzés; az érzellem tudomásul vétele	Tett	Felelet		
A beszélő lelki indítéka szerint	Értelem	1. Kijelentő				Ítélet	Ígaz vagy nem
	Érzelem		2. Felkiáltó			Ítélet és érzés Érzés	
	Akarat			3. Óhajtó		Akart valóság	
						4. Felszólító	
	Vegyes					5. Kérdő	Bizonytalan valóság
		Ábrázolás	Kifejezés	Felhívás			
A beszéd három dimenziója szerint (külön-külön)							

Arra a kérdésre kell felelnünk, hogy a részleges különbözőségek ellenére mégis nagyjából miért ugyanazokat a mondatfajtákat kapjuk a különféle alapszempontú osztályozásokban. Azért, mert a nyelv három dimenziója egészen szoros vonatkozásban van egymással. A beszélő indítékai, lelki funkciói a másik két tényező szerint különböznek alapján véve (értelem ~ valóság, érzelem ~ szubjektum, akarat ~ megszólított), a hallgató magatartása a beszélőnek a valósághoz való viszonyától függ végeredményben (a beszélő kívánja a valóságot, érzelmesen viszonyul hozzá vagy egyszerűen tükrözi, s e szerint a hallgató végrehajt, együttérez vagy tudomásul vesz),

s a v a l ó s á g a nyelvben szubjektív viszonyulásai szerint különbözik (tényleges, érzelmes, kívánt és bizonytalan valóság). Minden osztályozási módnak megvan a létjogosultsága, mert valamilyen szempontból áttekintést ad, de a meglevő fő típusokat teljes mértékben csak az \bar{E}) osztályozás kristályosítja ki, a három szempont együttes alkalmazásával. Egyszerűen és áttekinthetően az előző táblázatban lehet ábrázolni a mondatfajtákat, funkciójuk szerint.

10. Az egyes mondatfajták egymáshoz való kapcsolatairól szólunk az az alábbiakban.

A kijelentő mondatához társuló érzelem sokszor az egész, több mondatra terjedő mondanivaló hangulatából fakad. Ilyenkor az egy-egy mondatra eső érzelem foka alacsony és nincs szükségképpen közvetlen kapcsolatban a mondat tartalmával.¹⁸

Néha izgatottan mondunk el egy-egy eseménysort, s ilyenkor felhevült lelkiállapotunkat a hangmagasság és a hangerő is mutatja. Összefüggő beszédünk egyes mondatai azonban ilyenkor is kijelentő mondatok.

Nemritkán rövid mondatok fakadnak az indulatos lelkiállapotból. Ilyen esetekben azonban nem az egyes kijelentő mondatok tartalma van közvetlen kapcsolatban az érzellemmel, hanem az egész beszédszakasz. A rövid mondatok expresszív szerepe nem a rövid mondatokban magukban, hanem a rövid mondatok halmozásában van. Tehát a több mondat háttérét alkotó érzelem, hangulat, izgatottság nem teszi az egyes mondatokat felkiáltóvá. Ilyenkor ugyanis nem viszonyulhat a hallgató külön az egyes mondatok tartalmához és a beszélőnek erre a tartalomra vonatkozó érzelmi magatartásához, mert a beszélőnek nincs az egyes mondatok tartalmára vonatkoztatott külön érzelmi magatartása.¹⁹

A felkiáltó mondat sokszor éppúgy ítélet kifejezője, mint a kijelentő. De vannak a felkiáltó mondatnak olyan típusai, amelyek már kevésbé hozhatók szoros összefüggésbe az ítélettel. Ilyenek főleg az indulatszavak önálló mondat értékében, és az ilyen főnévi mondatok: *A kalapom!* Az ilyen főnévi mondatokból a hallgató többnyire vagy csak annyit tudhat meg, hogy a beszélőnek valamilyen kellemes vagy kellemetlen érzése fűződik valamely tárgyhoz, vagy még ennél is kevesebbet, csupán azt, hogy az említett tárgy, személy a beszélő érzelmi világát, érdeklődését pillanatnyilag erősen felborzolta, felkeltette. Az önálló indulatszavak esetében még ez a tárgyi, tartalmi elem is hiányzik a mondatból; az indulatszó csupán az érzelmi állapot minőségét jelzi. Mindemellett az indulatszavak különböznek a tagolatlan hangadástól (kiáltás, sóhaj stb.), mert nyelvhez kötöttek, nyelvi formáltak.²⁰

A felkiáltó mondat a legkülönbeféle érzések kifejezője lehet. Ezek az érzések sokszor az értelmi tevékenységgel kapcsolatosak (meggyőződés, gúny,

¹⁸ „Dans la trame d'une description comme celle de Tartarin discutant au milieu des chasseurs, il y a des traits pittoresque, des mots saillants qui appellent un débit expressif, mais rien de tout cela ne provoque une émotion véritable. Il n'y a là aucun mouvement énérgique du sentiment ou de la volonté.” (A. SECHÉHAYE, Essai sur la structure logique de la phrase. Paris 1950, 133.)

¹⁹ Az ilyen és az előbbi mondatokat GARDINER felkiáltó, de nem emocionális mondatoknak veszi. Szerinte minden emocionális mondat felkiáltó, de nem minden felkiáltó mondat emocionális (i. m. 319).

²⁰ Ezt minden más véleménnyel szemben helyesen szögezte le már KARL BRUGMANN a mondatfajtákról szóló alapvető tanulmányában: *Verschiedenheiten der Satzgestaltung nach Maßgabe der seelischen Grundfunktionen in den indogermanischen Sprachen: Berichte ... 1918. Leipzig. 21.*

kételkedés stb.)²¹ Néha elsősorban a figyelemfelkeltés a célja a felkiáltó mondatnak: „Nagy felelősség van most magán!” De az ilyen esetekben is van a felkiáltó mondatnak valamilyen érzelmi gyökere.²²

Vannak, akik a felkiáltó mondatot nem ismerik el önálló, a kijelentő, felszólító stb. mondattal egyenrangú mondatfajtnak. Egyesek szerint csupán a kijelentő mondat egyik változata,²³ mások a kijelentő, felszólító stb. mondatfajokat keresztező kategóriának tartják.²⁴ Ez utóbbi nézet szerint tehát minden mondatfajta lehet affekció nélküli és erősebben affektív, azaz felkiáltó. Mindkét felfogás mögött az az álláspont rejlik, hogy az érzellem csak kísérőjelenség, mindenfajta mondat lehet több-kevesebb érzellemmel színezett vagy telített. Feltétlenül igaz, hogy az érzellem kísérője lehet a felszólításnak is, s még indulatszó is bevezetheti a felszólító mondatot, például a türelmetlenség, bosszúság kifejezésére: „Ejh, uram, hagyjon békét!” Ugyanez áll a kérdő mondatra is. Olykor felkiáltójellel is jelölik a kérdő mondat erősebb nyomatékát, érzelmesebb jellegét: „Micsoda reskontót sikkasztottál el!“. Viszont kétségtelen az is, hogy az ilyen mondatokban az érzellem csak kísérő m o z z a n a t, a mondat jellegét elsősorban a felszólítás, illetőleg a kérdés szabja meg. A legtipikusabb felkiáltó mondatok, melyeknek a jellegét elsősorban a beszélő érzelmi viszonyulása határozza meg, a kijelentő mondatoknak megfelelő típus. A kijelentő mondatoktól mégis határozottan elválnak mind a beszélőhöz, mind a hallgatóhoz, mind a valósághoz való viszony szempontjából, s formai szempontból is, elsősorban az intonáció által.

A z ó h a j t ó m o n d a t a beszélő lelki indítéka szempontjából az akarat, kívánság, vágy kifejező eszköze, s mint ilyen a felszólító mondattal rokon. De a beszélő célja és a hallgatóra tett hatás szemszögéből nézve az óhajtó mondat a felkiáltó mondathoz áll közel, mert nem az a feladata, hogy a hallgatót tette ösztönözze, hanem hogy a hallgató a beszélőnek a valósághoz való akarati magatartását vegye tudomásul, vagy érezzen együtt a beszélővel, helyeselje kívánságát, vagy legyen tanúja a beszélő önkítárulkozásának stb.

Olykor az óhajtó mondattal is lényegében az a célunk, mint a felszólítóval, hogy a hallgató tegyen valamit. Pl. „Bárcsak megjavulnál!” Az óhajtó mondatnak ez a szerepe azonban másodlagos és indirekt; a felszólító mondattal elsődlegesen és közvetlenül éri el a beszélő az ő akaratának a megvalósítását.

A valóság szempontjából az óhajtó mondat nem ítélet kifejezése, az igaz vagy nem igaz kritériuma nem vonatkoztatható rá.

A f e l s z ó l í t ó m o n d a t a beszélő egyéni indítékai felől nézve az akarati tevékenység, pontosabban az akarati ráhatás kifejező eszköze, s mint ilyen rokon az óhajtó mondattal. A hallgatót illetően a beszélőnek az a célja, hogy a hallgató cselekedjék (vagy ne cselekedjék) valamit. A valóság oldaláról nézve a felszólító mondat nem logikai ítélet kifejezése, az igaz vagy nem igaz kritériuma nem vonatkozik rá, nem tényleges, hanem csak akart, kívánt valóságot fejez ki.

²¹ Vö. Грамматика Русского Языка 1954. II, 368; Галкина—Федорук, Современный русский язык 1957. 128.

²² Még a kiemelésnek is van emocionális változata: „Nem kiment, kidobták!”: „emphasis of prominence”. (Vö. H. O. COLEMAN, Intonation and Emphasis: Miscellanea Phonetica I, 6, utal rá LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet. Budapest, 1942. 89.)

²³ Vö. nálunk SZINNYEI, Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. 1926. 7.

²⁴ Vö. RIES i. m. 82; M. RÈGULA i. m. 24.

A felszólítás azzal, hogy a hallgatót közvetlenül felhívja valamely cselekvésre, sajátos emóció-értékkel rendelkezik, mindig fokozottabb érdeklődést vált ki a hallgatóból. Ezért gyakran használják oktatás, szónoklat közben is, s általában az írók, azzal a céllal, hogy közvetlenebb kapcsolatot teremtsenek az olvasóval. Innen van a felszólító mondat stílárius, expresszív értéke.

A k é r d ő m o n d a t a beszélő egyéni indítékai felől nézve akaratí és értelmi tevékenység kifejező eszköze: a tudás bizonytalansága és kielégítésének a vágya hozza létre, s van benne felszólító mozzanat is, feleletadásra hívja fel a hallgatót. Több-kevesebb érzelem is kíséri, elsősorban a kíváncsiság logikai érzelme. Így lelki indítékait tekintve a kérdő mondat a legbonyolultabb mondatfajta.

Az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés között nem az a különbség, hogy az előbbi az egész mondatra, az utóbbi pedig csak a mondatnak egy részére vonatkozik.²⁵ Mindkét kérdés esetében a kérdező bizonyos ismeretekből indul ki, s rendszerint csak az egyik mondatrészt homályos előtte. Az eldöntendő kérdés esetében a homályos részletre (kérdéses mondatrész) vonatkozólag a kérdezőnek van egy álláspontja, s csupán ennek megerősítését vagy elvetését várja a felelettől. Ezért az ilyen kérdés szóállománya azonos a megfelelő kijelentő mondatéval, s a kérdő jelleget a sajátos kérdő mondati intonációnak kell biztosítania: *Péter volt ott. Péter volt ott?* Tagadó válasz esetén a kérdéses mondatrész tárgyilag még mindig kérdéses marad. A kérdés tehát nem öleli fel az összes lehetőséget, s a válasz sem szükségképpen. *Péter volt ott? Nem.* (De még azután se tudom, ki volt ott voltaképpen.) Kiegészítendő kérdés esetében a kérdésben nincs feltevés, a kérdező által javasolt döntési lehetőség: a kérdésben a homályos részlet (megfelelő mondatrész) teljesen homályban marad, de ugyanakkor a felelet sincs korlátok közé szorítva, s teljes mértékben kielégítőnek kell lennie: nem hagyhat homályt. *Ki volt ott?* A felelet: *Péter volt ott.* Vagy: *Pál volt ott.* Vagy: *X volt ott.* A kiegészítendő kérdésekben a bizonytalan részletet a kérdő névmással (kérdő határozószóval) fejezzük ki, s a felelet ezt a névmást helyettesíti be. Mindebből következik, hogy az eldöntendő kérdésre felelni könnyebb, mert kevesebb ismeretet igényel. A kiegészítendő kérdésre adott felelet pontosabb lévén, magába foglal egy megfelelő eldöntendő kérdésre adott feleletet is. *Ki volt ott? Péter volt ott.* Ebben bennfoglaltatik tartalmilag akár a *Péter volt ott?* akár a *Pál volt ott?* kérdésre adott felelet is: *Péter volt ott. Nem Pál volt ott.* Ezért az eldöntendő kérdésre úgy is felelhetünk, mintha kiegészítendő kérdésre felelnénk; az ilyen felelet *s ú r í t e t t f e l e l e t*: magába foglalja az eldöntendő kérdésre adott választ is: *Péter volt ott? (Nem.) Pál volt ott.* Ilyenkor azonban feleletünk többet tartalmaz, mint amennyit a kérdező vár.

A kérdő mondat nemcsak bizonytalan tudás, hiányos tárgyismeret kifejezője lehet, hanem valamely cselekvés elvégzésének a lehetősége vagy körülményei iránt való tudakozódás: a kérdező azt szeretné tudni, elvégezhető-e, az 1. személy (ritkábban más személy) valamely cselekvést, vagy milyen körülmények között, mit csinálhat. Az ilyen kérdő mondatok felszólítást váró kérdő mondatok: *De hát mit tegyek, édes Jánoskám?*

²⁵ Ez általános felfogás. Ettől részben eltér CH. BALLY, aki szerint partialis kérdéssel (interrogation partielle) állunk szemben a következő kétségtelenül eldöntendő kérdő mondatok esetében: „Est-ce à l'école, que Paul est allé?”; „Est-ce toi, qui as fait cela?” (Linguistique générale et linguistique française. 1950. 52.)

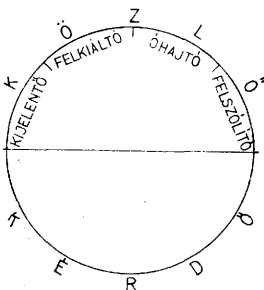
A kérdő mondat máskor aziránt való tudakozódást fejez ki, hogy valakiben megvan-e a hajlandóság, a vágy, az óhaj valamely cselekvés elvégzésére. Az ilyen kérdő mondatok óhajtást váró kérdő mondatok: *Mondjad csak, elvállalnád te egy gyereknek a tanítását? Nem mennél hozzá?* Az ilyen mondatokra óhajtást kifejező kijelentő vagy óhajtó mondatral válaszolhatunk.

A kérdő mondat felhívó és emociatív (kíváncsiságot felébresztő) jellegénél fogva igen alkalmas mondatfajta az érdeklődés felkeltésére, a figyelem ébrentartására. A kérdő mondat hanglejtése élenkebb benyomást tesz a fültre, gondolat- és érzésfolyamatot indít meg, ezért gyakran használják tudományos, oktató előadásokban, művekben és szónoki beszédben is. Az ilyen stílárius értékű kérdéseket a stilisztikák retorikai kérdésnek nevezik, s ezek már ítéletnek felelnek meg.²⁶

Az elmondottakból az derül ki, hogy ha a mondatfajtákat az egymással való rokonság szerint állítjuk sorba egymás után, a következő sort kapjuk, ahol minden mondatfaj az előtte és az utána következővel van a legszorosabb kapcsolatban.

1. kijelentő ⇔ 2. felkiáltó ⇔ 3. óhajtó ⇔ 4. felszólító ⇔ 5. kérdő.

Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a kérdő mondat elsősorban értelmi tevékenységünkkel kapcsolatos érzelemből, a kíváncsiságból ered és a vele szoros vonatkozásban álló felelet többnyire kijelentő mondat, s ha azt is figyelembe vesszük, hogy az eldöntendő kérdés a kijelentő állítás és tagadás között van,²⁷ akkor a kérdő mondatot ismét közelíthetjük a kijelentőhöz, s a mondatfajtákat kölcsönös összefüggésük alapján egy kör kerületén ábrázolhatjuk. Ha a kérdő mondatot mint félkört állítjuk szembe a többivel, akkor a közlő-kérdő szembenállást is érzékeltetjük:

Fejtegetéseinkből kiderült, hogy miért nem szerencsés, ha egyik-másik mondatfajtát közös kategóriába vesszük egy másikkal. Ha például az óhajtó mondatot a felszólítóval olvasztjuk egybe, elszakítjuk a felkiáltótól, amellyel kétségtelenül épp annyira rokon, mint a felszólítóval. Ha a felkiáltó mondatot a kijelentővel vonjuk össze, távolabbra kerül az óhajtóval a kellesztény. Ugyanilyen nehézségek lesznek bármilyen más összeolvasztási kísérletnél. Mindez természetesen nem akadályozza meg azt, hogy egy-egy szempontból ne vonjunk közelebb egymáshoz egyes mondatfajtákat. Mivel azonban minden egyes mondatfajta olyan, hogy egyik szempontból ehhez,

²⁶ Vö. П. С. Попов, Суждение и предложение (Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва 1950.) LADÁNYI PÉTER, A kérdőmondatok logikai analiziséhez (NyK. LXIV, 187—207).

²⁷ Vö. WUNDT i. m. 254; PAUL i. m. 122.

másik szempontból meg amahoz áll közelebb, helyes, ha az egy-egy szempontból való rokonítást nem tesszük meg abszolút osztályozási alapnak. A kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő sorrend megfelelőnek látszik azért is, mert bárhol is húzunk e sorba cezúrát (vagy cezúrákat), a kapott két (vagy több) csoport tagjainak egymás közti, szorosabb összetartozása megfelel egy-egy, a nyelvtudomány történetében már felbukkant osztályozási módnak. Ha a kijelentő mondat után tesszük a cezúrát, akkor a felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondat csoportja a Marty-féle emotív mondatfajtát teszi ki. Ha a felkiáltó után alkalmazzuk a cezúrát, akkor egyrészt a kijelentő-felkiáltó egységet kapjuk, s tudjuk, van olyan nézet, amely szerint a felkiáltó a kijelentőnek egy változata, másrészt az óhajtó-felszólító-kérdő mondatok csoportját kapjuk, amelyet mint az akaratot kifejező mondatcsoportot tartatunk számon.

Ha a felszólító és kérdő mondat különül el együtt, akkor ez az egység a felhívó mondatok csoportja (BÜHLER, GARDINER). Ha a kérdő mondat elé tesszük a cezúrát, akkor a kérdő mondatnál a közlő mondat típusai állnak szemben. Ha a kijelentő mondat után és a kérdő mondat elé tesszük a cezúrát, akkor a felkiáltó-óhajtó-felszólító csoport a Wundt-féle Ausrufungssatz-ot alkotja. Van olyan felosztás is, amely kijelentő, felkiáltó, kérdő és kívánó mondatot különböztet meg. Ebben az esetben mindenhol van cezúra, kivéve az óhajtó és felszólító közt.²⁸

A cezúrázás szinte korlátlan lehetősége igazolja, hogy a mondatfajták rokoni kapcsolatait helyesen figyeltük meg, és megfelelő sorrendbe állítottuk a mondatfajtákat.

II. Forma

1. A mondatfajták funkciójának a vizsgálata közben nem kellett különösebb tekintettel lennünk az egyes nyelvekre, mert az említett funkciók általában minden nyelvben megvannak. Más a helyzet a mondatfajták formájával. A mondatfajták formája nyelvenként különbözik.²⁹ Az alábbiakban a magyar mondatfajták formai sajátosságait mutatjuk be.

2. A mondatfajták jellegét megadó grammatikai kifejező eszközök közül a legjelentősebb az intonáció (hanglejtés, hangsúly) és az igemód. Számításba jönnek még lexikológiai elemek (névmások, módosító szók, indulatszók), az igemódjelen kívüli morfológiai elemek (személyrag), a szórend és a mondat hiányos szerkezete vagy tagolatlansága.³⁰

²⁸ Vö. például: I. BAUERNÖPPEL—H. FRITSCH: Grammatik der tschechischen Sprache.

²⁹ Például az angolban a kijelentő mondatot és a kérdő mondatot az is megkülönbözteti a felkiáltótól, hogy az előbbieken két hangsúly van, az utóbbiban csak egy: *Mary sleeps. — Mary sleeps? — Does she sleep?* Viszont: *Mary!* Vö. DE GROOT, Structural linguistic and syntactic laws (Word V, 1). A magyarban a kijelentő és a kérdő mondatnak is lehet egyetlen hangsúlya.

A franciában a melléknév előrevetése az affektív stílus egyik jellegzetes sajátossága: *Inébranlable était sa résolution — Heureux, il l'était — Inbécile que tu es!* (SECHEHAYE i. m. 135). A magyarban a melléknév előrevetése nemcsak ilyen kivételes, affektív stilisztikai helyzetben lehetséges, hanem nyugodtan mondott kijelentő, esetleg nyomatékos kijelentő mondatban is. A franciában a felkiáltó mondatban az alany is megváltoztathatja sorrendi helyét. „Ces enfants, sont-ils drôles!” (ROBERT LE BIDOIS: L'inversion du sujet dans la prose contemporaine 82.)

³⁰ Vö. CH. BALLY i. m. 46; GARDINER i. m. 191; BLOOMFIELD: Language. 1933. 170 kk.

Vannak olyan mondatfajták, amelyek egyedei már egyetlen jellemző tulajdonságukkal is határozottan elkülöníthetők a többi mondatfajtatól. Ezek: a kiegészítendő kérdő mondat a kérdő névmás által, az eldöntendő kérdő mondat egyik fajtája az *-e* kérdőszó által és másik fajtája a kérdő intonáció által. A felszólító mondat elkülönítéséhez két sajátosság szükséges: legyen benne felszólító módú igealak, és ne legyen kérdő mondat.

Az óhajtó mondat elkülönítése egyetlen sajátossággal csak az óhajtószavas mondatok esetében lehetséges. Ilyenkor az óhajtó mód³¹ és az intonáció csak szükséges kísérő jellegzetességek. A nem óhajtószavas óhajtó mondatok meghatározásához három sajátosság is kell, azért, mert óhajtó módú igével egyszerű kijelentés is eszközölhető, amelyhez ha emocionális intonáció társul, felkiáltó mondatot kapunk, s még mindig nem szükségképpen óhajtót. Ezért még egy sajátosság szükséges az ilyen óhajtó mondatok meghatározásához: az 1. személyű igealak, mert ilyen esetben csak ez fejezhet ki a beszélő szempontjából való óhajt. Ez különíti el a *Szeretnék elmenni! De szeretnék elmenni! Elmennék!*-féle óhajtó mondatokat és a *Szeretne elmenni! El szeretne menni!* — *Elmenne!*-féle felkiáltó mondatokat. A kijelentő mondatnak 3 elengedhetetlen sajátossága van, s ez mind negatív: ne legyen felszólító, ne legyen kérdő, és végül ne jellemezze emocionális intonáció. A felkiáltó mondat jellemzéséhez 4 sajátosság kell: emocionális intonációja legyen és — mivel ebben megegyezhet más mondatfajokkal — ne legyen óhajtó, felszólító vagy kérdő.

3. Az egyes konkrét mondatoknak a meghatározásán, elkülönítésén kívül beszélhetünk az egyes mondatfajtáknak mint típusoknak a definiálásáról. Definiálni minden egyes mondatfajtat lehet már egyetlen formai kifejező eszközhöz való viszonya alapján is, kivéve a felkiáltó mondatot. Eszerint a kijelentő mondat az a mondat, amelyben nem lehet emocionális intonáció, mert a többi mondatfajtaban vagy kell lennie, vagy lehet. Óhajtó mondat az, amelyben óhajtó módú, felszólító az, amelyben felszólító módú igének kell lennie. A kérdő mondatokat közösen lehet jellemezni azzal, hogy az igemódjelekkel szemben közömbösen viselkednek, mert a többi mondatfajták az egyik vagy másik igemódot vagy megkívánják, vagy nem tűrik. Az egyes kérdő mondatfajtaikat külön-külön is jellemzi a kérdő névmás, az *-e* kérdőszó, illetőleg a kérdő intonáció. A felkiáltó mondatot egyrészt az emocionális intonáció jellemzi, másrészt a módjelekhez való olyan viszonya, hogy óhajtó módú igealak lehet benne, felszólító módú nem.

A felkiáltó mondat legjellegzetesebb formai sajátossága a szokásostól eltérő intonáció: nyomaték és hanglejtés. Ezek azonban csak következményei a lelki emóciónak. A felkiáltó mondat nem pusztán hangerő tekintetében különbözik a kijelentő mondattól. A hang nagyobb ereje, a kiabálás önmagában nem teszi a mondatot felkiáltóvá. Például valamely folyó egyik partjáról a másikra átkiabált mondat nem szükségképpen felkiáltó. Másrészt a felkiáltó mondatban kifejezett érzelemnek sokszor nem a hangerő, hanem csupán a hangmagasság váltakozása a jelzője. Mégis igaz, hogy a felkiáltó mondatra a beszédelőzményhez és -következményhez képest, tehát viszonylagosan többnyire nagyobb nyomaték esik, s innen kapta a mondatfajta a nevét.

³¹ Óhajtó módjelnek (optativus) nevezzük a *-na*, *-ne* módjelet, ha a vele ellátott igealak nem *ha* kötőszóval kapcsolatos feltételes mondat fő-, illetőleg mellékmondatában fordul elő. Ez utóbbi esetben feltételes módjelről (conditionalis) beszélünk.

4. A grammatikai kifejező eszközök lehetnek szükséges fő jellemző sajátságai a mondatfajtáknak, lehetnek szükséges, de nem fő, csak kiegészítő sajátságok, és lehetnek nem szükséges, hanem csak lehetséges sajátságok. Ez utóbbiak a mondatfajták stiláris variációit adják. Például az indulatszó nem feltétlenül szükséges sem a felszólító, sem a felkiáltó mondatban, illetőleg mondat előtt, de használható sokféle érzelmi árnyalat kifejezésére, jó stílus-eszközként. A lehetséges grammatikai eszköz lehet gyakori, sőt gyakoribb, mint az a nélkül való szerkesztés. Ez az eset a felszólító mondatban az intonációval. Nem feltétlenül szükséges egy felszólító mondatot emocionális intonációval ejteni. (Ez a magyarázata annak, hogy van olyan felfogás és ezt támogatja az írók gyakorlata is, amely szerint nem kell minden felszólító mondat végére felkiáltójelet tenni.)

5. Az intonáció eddigi fonetikai tudásunk alapján még nem határozható meg pontosan minden mondatfajtára vonatkozólag, tehát ez ideig még nem beszélhetünk sajátos felkiáltó, felszólító és óhajtó intonációról. Van ezeknek a mondatfajtáknak nem egy olyan típusa, amelynek jellegzetes intonációja van, meg tudjuk különböztetni a lelkesedő, a gúnyos, a kétkedő stb. felkiáltást, a szigorú, a kérlelő felszólítást, az epekedő óhajtást stb. A fonetikai (részben eszközfonetikai) vizsgálatok szép eredményt hoztak már eddig is ezen a területen, és fognak hozni a jövőben. Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek a hanglejtésformák csak egyes mondataltípusok jellegzetes sajátságai, de nincs egységes felkiáltó, egységes óhajtó és egységes felszólító hanglejtésforma, és mindig találunk például olyan felkiáltó mondatokat, amelyeknek az intonációja megegyezik bizonyos felszólító mondatokéval, vagy felszólító mondatokat, amelyeknek az intonációja megegyezik a nyomatékos kijelentő mondatéval.³² Ezért használunk a felkiáltó, óhajtó és felszólító mondatnak és mellesleg a kérdő mondatnak (MARTY emotív mondatfajtái!) az érzelmet, vágyat, akarati ráhatást kifejező intonációjára közös elnevezést: emocionális intonáció. Elhamarkodottnak és a tények által nem igazolhatónak véljük tehát azt a felfogást, amely a mondatfajtákat az intonáció alapján elkülöníthetőnek tartja, amely szerint minden mondatfajtának saját külön hanglejtésformája van.³³

Az intonáció szerepe különösen akkor nagy, ha más eszköz nincs a mondatfajta megkülönböztetésére. Az intonációt akkor tartjuk egy mondatfajta fő jellemző eszközének, ha módjel vagy valamilyen lexikológiai elem nem határozza meg a mondatfajtát, vagy önmagában nem elég a mondatfajta elkülönítéséhez. Az előbbi eset áll fenn az eldöntendő kérdő mondat³⁴ és a felkiáltó mondat esetében, az utóbbi az óhajtó mondatéban. A felszólító mondat kimondásához azért nem feltétlenül szükséges, a kiegészítendő kérdő mondat-hoz azért nem tartozik különösebb intonáció, mert az előbbinél a módjel, az utóbbinál a kérdő névmás meghatározza a mondatfajtát.

³² BLOOMFIELD szerint is például az exclamatory-final-pitch mind a felkiáltó, mind a felszólító mondatokat jellemzi (i. m. 164).

³³ Így vélekedik E. LERCH (i. m. 144), CH. BALLY (i. m. 47), Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка. Киев. 1952. 270 és az ő nyomán K. E. Майтинская (i. m. 110).

³⁴ Az eldöntendő kérdő mondat intonációja elég határozott és jellegzetes ahhoz, hogy egy mondatfajta pontos meghatározásának az eszköze lehessen. Ez az intonáció határozottan grammatikai jellegű, s egy kérdőszócska funkcióját tölti be (magyar -e, orosz -ли).

A mondatfajták formai kritériumok alapján történő elkülönítésének a módszere nem alkalmazható a hiányos mondatokra (pl. *Ki innen!*), illetőleg ezekre csak a hiányzó résszel való kiegészítés után alkalmazható. Az egyszavas mondatokban különösen megnő az intonáció szerepe. Itt elég, ha MEILLET szép példájára utalunk a *tűz* szóval kapcsolatban.³⁵ Arra a — mondhatjuk — törvényszerűsége pedig, hogy minél kevesebb grammatikai és lexikai eszköz van egy mondatban, annál nagyobb szerepet kapnak a muzikális eszközök, CH. BALLY példáját említhetjük a felszólítás különböző kifejezőmódjaira.³⁶

Az intonáció mint a mondat modális formájának talán a legfontosabb alkotórésze³⁷ mind nagyobb jelentőségre tesz szert a mondat tudományos vizsgálatában.³⁸ Mivel az intonáció szerepe a mondatfajok megkülönböztetésében és jellemzésében elvitathatatlan, érthető, hogy a mondatfajták sajtóságainak a tanulmányozása 100%-os eredménnyel csak a beszélt nyelv alapján lehetséges, ahogy erre már KARL BRUGMANN is rámutatott.³⁹

Az intonáció, ahogy említettük, az ún. emotív mondatfajták kimondásakor játszik szerepet. A felkiáltó mondat intonációja különféle érzések kifejezését teszi lehetővé. Ilyen érzések nemegyszer az óhajtó, felszólító és kérdő mondatokhoz is társulhatnak, s ilyenkor ezeknek a mondatoknak a szokásos intonációja mellé még egy másféle, érzelmi indítékú intonáció is társul. Ez a színező, kíséző intonáció nemegyszer a mondat funkcióváltozásának a külső kifejező eszköze (lásd a III. szakaszban).⁴⁰

A magyar mondatfajták formai sajátságait egy táblázaton szemléltetjük alább. E táblázatból kiderül, hogy az egyes mondatfajták formai elkülönülése éppen abban valósul meg, hogy mint típusok szemben állnak más típusokkal bizonyos sajátságok megléte és meg nem léte által, hasonlóságok és különbözőségek által, akárcsak a szavak az őket alkotó fonémák megléte vagy

³⁵ „La valeur en [= de la phrase à terme unique] est variable suivant l'expression avec laquelle on l'émet. Dit-on: *Le feu!* avec terreur, ce sera par exemple un incendie que l'on aperçoit. Dit-on: *Le feu!* sur un ton de reproche ou de commendement, on indique par là à quelqu'un qui doit s'occuper d'entretenir le feu, que le bois ne brûle pas dans la cheminée ou que le feu n'a pas été allumé. Dit-on: *Le feu?* sur un ton interrogateur, cela signifie qu'on demande s'il faut allumer le feu, ou si l'agitation qu'on observe est causée par incendie.” (MEILLET, Linguistique historique et linguistique générale II. 1936. 3.)

³⁶ CH. BALLY a következő sort állítja fel: „Je veux (j'exige) que vous sortiez. 2. Je vous ordonne (vous intime l'ordre) de sortir. 3. Il faut que vous sortiez. 4. Vous devez sortir. 5. Sortez! 6. A la porte! 7. Ouste!” (I. m. 41.)

³⁷ Vö. РЕФОРМАТСКИЙ. Введение в языкознание 238.

³⁸ Vö. pl. FRANTIŠEK DANEŠ, The Nature of Intonation and the Methods of Its Analysis: Word 1960/1. 34—55.

³⁹ Vö. KARL BRUGMANN, Verschiedenheiten der Satzgestaltung 5.

⁴⁰ ANDRET MARTINET a mondatfajták jellegének a kialakításában nagy szerepet játszó prozódiai tényezőket, többek között az intonációt, mint szuperszegmentális, marginális tényeket a nyelvi tényezők sorából kirekeszteni (Arbitraire linguistique et double articulation: Cahiers Ferdinand de Saussure 15 [1957], 111). FRANTIŠEK DANEŠ szerint: „Intonation is a phenomenon sui generis” (i. h. 34). Kétségtelen, hogy az intonáció abban eltér a grammatikai tényezőktől, hogy kevésbé egy-egy nyelvhez kötött, mondhatnánk internacionális, s ez azzal magyarázható, hogy nem annyira önkényes (arbitraire), mint általában a grammatikai tények, hanem közvetlenül fejezi ki a valóságot (a beszélő lelkiállapotát). Ha nem is tekintjük az intonációt grammatikai eszköznek, a grammatikában mégis nélkülözhetetlen a szerepe nemcsak a mondatfajták jellemzésében, hanem például a szóhatár és a mondathatár jelölésében is (vö. CH. BALLY i. m. 42). Az eldöntendő kérdő mondat intonációja még határozottabban grammatikai értékű, annál is inkább, mert nyelvenként különböző jellegű lehet. A magyarban emelkedő-ereszkedő, az angolban ereszkedő-emelkedő.

A mondatfajták grammatikai kifejező eszközeinek áttekintése

		Kijelentő	Felkiáltó	Óhajtó		Fel- szólító	Kérdő		
				óhajtó- szóval	óhajtó- szó nélkül		Eldöntendő		Kiegészítendő
							e kérdő- szó nélkül	e kérdő- szóval	
Mód- jel	Felszólító	—	—	—	—	+	∅	∅	∅
	Óhajtó	∅	∅	+	+	—	∅	∅	∅
Emocionális intonáció		—	+	+	+	∅	∅	∅	∅
Kérdő intonáció		—	—	—	—	—	+	—	—
Lexi- koló- giai elem	e kérdőszó	—	—	—	—	—	—	+	—
	kérdő név- más	—	—	—	—	—	—	—	+
	óhajtószó	—	—	+	—	—	—	—	—
1. személy ragja óhajtó módjel után		∅	—	∅	+	—	∅	∅	∅
Kirekesztő szórend		∅	∅	∅	∅	∅	∅	∅	+

+ = Kell, hogy meglegyen a mondatban
 ∅ = Lehetséges a megléte a mondatban
 — = Nem fordulhat elő a mondatban

◻ = Az a sajátság, amelynek alapján a mondatfajta elkülönül a többitől, mint típus

+ — = Az a sajátság, amelynek a megléte feltétlenül szükséges az egyes konkrét mondatnak fajta szempontjából való meghatározásához.

meg nem léte által. A mondatfajták formai elemzése tehát a nyelv rendszer voltának a felismeréséhez vezet, annak a felismeréséhez, hogy az egyes formai kategóriák a többihez való viszonyítás (reláció) által különülnek el; azáltal jellemezhetők, hogy különböznek más hasonló kategóriáktól. Jól látható ez abból is, hogy a legtöbb mondatfajta egyes konkrét egyedeinek más mondatfajta egyedeitől való megkülönböztetéséhez nemcsak pozitív, hanem negatív sajátságok is szükségesek: a konkrét kijelentő mondatot például csak negatív sajátságok különböztetik meg a többitől: tehát az, hogy milyen formai elemek nincsenek benne. Végül a mondatfajták formai vizsgálata azt is igazolja, hogy a mondatfajták grammatikailag meghatározható kategóriák, grammatikai vizsgálat tárgyai lehetnek.

III. Funkció és forma

1. A mondatfajták funkcionális és formai vizsgálatának összehasonlításából kiderül, hogy az egyes mondatfajták funkcionális rokonsági viszonyainak a formai sajátságok közös vonásai felelnek meg, a funkció és a forma tagozottsága paralelizmust mutat. 1. A funkcionális elemzés arra az eredményre

vezetett minket, hogy a jellegzetes öt mondatfajta mindegyikét külön kategóriának vegyük. A formai sajátosságok határozottan elkülönítik ezt az öt kategóriát. 2. A funkcionális vizsgálat megállapította az egyes mondatfajták közti rokonsági kapcsolatokat. A formális elemzés meglepően hasonló eredményre vezetett: pontosan feltűnteti a rokonsági kapcsolatot. Ez jól kitűnik a táblázat felső mezejének a tanulmányozásából. A kijelentő mondat és a felkiáltó mondat rokonságát az igemódokhoz való közös viszony jellemzi (felszólító mód: —; óhajtó mód: Ø). Ez a kapcsolat más mondatfajták között nincs meg. A felkiáltó és az óhajtó mondat rokonságát a felszólító móddal (—) és az intonációval (+) szemben való egyforma magatartásuk jellemzi. Az óhajtó és a felszólító mondat rokonságát az igemódokhoz való hasonló, de ellentétes előjelű viszony illusztrálja. (Mindkettőnél az egyik mód +, a másik —, tehát Ø kizárva, míg a többi mondatfajtnál legalább az egyik módjel: Ø). A felszólító mondatot a kérdő mondatnál az emocionális intonációval szembeni közömbösség mint közös sajátosság fűzi össze. A kérdő mondat és a kijelentő mondat kapcsolatát (emlékezzünk a körrel való ábrázolásra) az óhajtó móddal szembeni és az óhajtó módjeles igének 1. személyű alakjával szembeni közömbösség jellemzi. 3. A mondatfajták alfajainak a rokonságát, tehát a kétféle óhajtó és a háromféle kérdő mondat rokonságát is jól szemléltethetjük a táblázat felső mezején ábrázolt formai sajátosságokban való teljes megegyezés által, annak ellenére, hogy egymástól élesen különböző formai jegyeik is vannak (alsó mező).

2. A forma és a funkció viszonyának a vizsgálata felveti azt a régi és sokat vitatott kérdést is, hogy hogyan bíráljuk el azokat az eseteket, amikor a funkció és a forma ellentmondásba kerül.⁴¹ Ez egyúttal a nyelv rendszerszerűségének a mibenlétét is érinti, és a nyelv más területein is fellép. A funkció és a forma ellentmondása azt jelenti, hogy a forma nem az ő szokásos funkciójában használatos, hanem olyan funkcióban, amelynek egy másik forma a szokásos kifejezője. A felszólításnak például a szokásos kifejező formája a felszólító mondat; a felszólítás funkcióját azonban betöltheti egy kérdő mondat is: *Hoznál vizet? vagy Hozol vizet?* Ha ezt a kérdő mondatot például ebéd után az apa mondja gyermekének, akkor a gyermek akár felelet nélkül is úgy reagál a kérdésre, hogy kimegy a konyhába vízért. Ha viszont ugyanezt a mondatot például kirándulás tervezésekor a kiránduló csoport egyik tagja kérdezi a másiktól, akkor valószínűleg a kérdő mondatnak számíthat, amellyel a kérdező az iránt érdeklődik, hogy kiránduló társa óhajt-e vagy fog-e vizet hozni a kirándulásra, mert ha nem, akkor másnak kell vízről gondoskodni.

Az első esetben a kérdő funkció (annak a szándéknak a kifejezése, hogy a valóságról való bizonytalan ismeretünket a kíváncsiság érzése következtében biztos ismeretre cseréljük ki oly módon, hogy valakit feleletadásra hívtunk fel) csak halványan van meg, mert a kérdező tulajdonképpen tette szólít fel, s ismeretének bizonytalanossága, kíváncsisága s feleletet váró magatartása csak látszólagos. Ami ugyanannak a két mondatnak a megkülönböztetését lehetővé teszi, az a *s z i t u á c i ó*. Nem is lehet akármilyen kérdő mondatot felszólító

⁴¹ „Die Unterscheidung zwischen diesen wichtigsten Arten von Sätzen läßt sich nicht völlig nach formalen Prinzipien durchführen. Wenn ich z. B. den Fragesatz aussprache: 'Ist dieses Gebäude nicht herrlich?' — so will ich damit eigentlich nur den Behauptungssatz 'Dieses Gebäude ist herrlich!' besonders deutlich hervorheben" (GEORG KLAUS i. m. 28) — „le système des formes ne correspond pas au système des valeurs" (BALLY, Traité I.).

funkcióban használni, csak olyat, amely lehetővé teszi, hogy a szituáció révén felszólításnak értsék. Töbnyire megfelelő grammatikai személyű (a franciában 2., a németben és a magyarban 2. és 3. személyű) és jelentésű (cselekvést jelentő) igealak szükséges hozzá.

Tudjuk, végeredményben a szavak felhasználásához is szükséges a szituáció, a mező. A különbség a szavak és a mondatfajták más funkcióban való használata közt, hogy 1. a megváltozott funkciójú mondatfajta mindig megőriz valamit eredeti funkciójából is, tehát nem megy át teljes funkcióváltáson;⁴² 2. ennek következtében az új funkciónak egy olyan alosztályát képviseli, amelyet a szokásos mondatfajtypussal nem tudnánk kifejezni (fenti példánk esetében a parancsolásnak, pontosabban a kérésnek egy sajátos nemét, amelynek a közvetítésére a felszólító mondat nem alkalmas); 3. van olyan külső ismertetőjele, amely megkülönbözteti a szokásos funkcióban használt formájától: az intonációnak árnyalatnyi különbsége, amely akár fonetikai mérésekkel is kimutatható. A felszólító funkciójú kérdő mondat tehát formája szerint a kérdő mondatoknak egy sajátos, az intonáció által megkülönböztetett alkalmazási módja, funkciója szerint pedig a felszólító mondatoknak egy sajátos fajtája.

A szituáció megengedi, hogy például ez a mondat: *Tizenkét óra van!* felszólító funkciójú legyen és egyenlő értékű egy ilyen felszólító mondattal: *Adj ebédet!*⁴³ Itt azonban egy teljesen alkalmi esettel állunk szemben. A mondatfajta funkciócseréjéről csak akkor beszélünk, ha bizonyos típusú mondatok más funkcióban való használata kollektív érvényűvé vált.⁴⁴

Olykor elveszti a kérdő mondatnak egy-egy típusa a szokásos hanglejtésformáját, és ilyenkor már nemcsak alkalmilag, hanem kollektív érvényességgel is egy másik mondatfajta típusába megy át. Ilyenek a *Micsoda illat van itt!* *Mennyi munka vár rád!* stb. kérdő névmásos mondatok, amelyeknek hanglejtése elüt a megfelelő valódi kérdő mondatétól, amennyiben nem ereszkedik a mondat elejétől, hanem tovább megmarad a kezdő magasságon. Ilyen a felszólító funkciójú következő mondat is: *Hoznál egy kis vizet!*, amely már nem az eldöntendő kérdő mondatok szokásos emelkedő-ereszkedő hanglejtését mutatja, hanem ereszkedő hanglejtésű. E két mondatféleséget a mondatfajta formális ismertetőjegyeinek a tárgyalásakor — mint periferikus alkalmazásmódokat nem említettük.

A grammatikai forma és funkció ellentmondása körébe vonhatók a kérdő mondatok hanglejtésének egyes „szabálytalanságai” is.

⁴² Az ilyen, funkciójukat megváltoztatott mondatfajtaikat BRUGMANN keverékformáknak (*Mischformen*) nevezi. Ez a mondat például: *Du schweigst?* felkiáltó mondat is lehet, kérdő mondat is. (I. m. 27.)

⁴³ Vö. BLOOMFIELD i. m. 142.

⁴⁴ MARTY idevágó megállapítása kitűnően jellemzi mind az egyéni lélektani, mind a társadalmi feltételét a mondatfaj funkciócseréjének: „Wenn die nächst primäre Intention einer Äusserung die ist, eine Tatsache mitzuteilen wie die, daß ich mich freue oder daß ich mich fürchte u. dgl. — obschon als weitere Folge das Eintreten einer irgendwie entsprechenden Gemüts- oder Willenstätigkeit im Hörer intendiert und erwartet sein mag — so haben wir eine Aussage vor uns . . . Äussere ich aber eine solche Formel, wie z. B. 'ich wünsche, daß du dies tust', direkt in der Intention und Erwartung, dadurch eine gewisse Willenstätigkeit im Hörer zu erwecken, und dieser Funktionswechsel wird möglich, nachdem ich die Phrase öfter mit der Absicht, dadurch mittelbar ein Wollen und Handeln hervorzurufen, erfolgreich verwendet habe, so liegt m. E. ein Wunsch- und Befehlsatz vor, dem bloss von der anderen Gebrauchsweise her das Gewand einer Aussage noch anhängt” (i. m. 202). Vö. még LERCH i. m. 148.

A kiegészítendő és az *-e* kérdőszós eldöntendő kérdő mondat néha az *-e* kérdőszó nélküli eldöntendő kérdő mondat hanglejtését veszi át. Ilyen a beszédelőzményre vonatkozó olyan kérdés, amely kételkedést, fenyegetést vagy nem jól értést fejez ki. Például: *Mit mondtál?* ; *Mikorra csinálod meg?* ; *Mennyit ér ez?* Ezek a formájuk szerint kiegészítendő kérdő mondatok a beszédhelyzet szerint tulajdonképpen vagy nem is várnak feleletet, vagy pedig megerősítést várnak, s valójában egy ilyesféle eldöntendő kérdésnek felelnek meg: *Igaz az, amit mondtál? (Jól hallottam azt, amit mondtál?)* ; *Holnapra csinálod meg? Azt mondod, hogy ez sokat ér?* Stb. — Hasonló szerepük van a megismétlő kérdő mondatoknak (visszakérdéseknek vagy echo-kérdéseknek) is: *(Miért nem jöttél el?) Miért nem jöttem el?* ; *(Megéri-e?) Megéri-e?* Ezeket a kérdéseket így lehetne kiegészíteni: *Azt kérdezed (kérdézi stb.), hogy mért nem jöttem el?* , *Azt kérdezed, hogy megéri-e?*

A szabályos kérdő mondati hanglejtéstől eltérő hanglejtése van az ilyenféle hiányos kérdő mondatnak: „*És Péter?*” „*Na és?*” ; „*Hát a kalapom?*” — („*Ő az igazgató úr öccse.*”) — „*És?*” Az ilyen kérdő mondatoknak nagyjából egy hangmagasságon mozgó vagy a mondatvégen erősen emelkedő hanglejtése eltér mind az *-e* kérdőszó nélküli eldöntendő kérdő mondatok emelkedő-ereszkedő, mind a kiegészítendő kérdő mondatok és az *-e* kérdőszós eldöntendő kérdő mondatok ereszkedő hanglejtésétől. Az ilyen hanglejtés körülbelül megfelel a kiegészítendő kérdő mondatok kérdőszavát megelőző rész hanglejtésének: *És Péter mikor jön?* ; *Na és mi történt azután?* ; *Hát a kalapom hol van?*

3. Ha az öt fő mondatfajta abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy mennyire alkalmas más mondatfajta funkciójának a betöltésére (= aktív szerep), illetőleg mennyire alkalmas arra, hogy funkcióját más mondatfajta töltsse be (= passzív szerep), akkor az alább következő számszerű, illetőleg szemléltető táblázatos összeállítást kapjuk (a szám azt jelenti, hány más mondatfajta funkciójában szerepelhet vagy más mondatfajta léphet fel az ő funkciójában):

	Kérdő	Felkiáltó	Felszólító	Óhajtó	Kijelentő
Aktív	3	2	1	1	0
Passzív	0	1	3	3	0

Részletezve

Aktív Passzív	Kérdő	Felkiáltó	Felszólító	Óhajtó	Kijelentő
Óhajtó	+	+	+	█	—
Felszólító	+	+	█	+	—
Felkiáltó	+	█	—	—	—
Kérdő	█	—	—	—	—
Kijelentő	—	—	—	—	█

A táblázatokból látható, hogy a legtöbb funkció betöltésére a kérdő mondat alkalmas. Ez érthető abból, amit a kérdő mondat komplikált, gazdag

pszichikai felépítettségéről mondtunk. Ugyanezen okból más mondatfajták nem alkalmasak a kérdő mondat funkciójának a betöltésére. A funkciócsere szempontjából nem jön figyelembe a kijelentő mondat, amelyet negatív megkülönböztető jegyei nem tesznek alkalmassá arra, hogy más, jegyekben gazdagabb mondatfajták helyett álljon, de ugyanezen okból más mondatfajta sem állhat helyette. A felszólító és az óhajtó mondat egymást helyettesítheti, de egyébként inkább passzív módon viselkednek: minden emotív mondatfajta betöltheti funkcióját. A felkiáltó mondat inkább aktív módon viselkedik. Általában elmondhatjuk, hogy az emotív mondatfajták aktív és passzív szerepe fordított arányban áll egymással: menél több aktív szerep betöltésére alkalmas, annál kevesebb passzív szerepet vállalhat és viszont.

Említettük, hogy a funkciójában megváltozott mondatfajta megőriz valamit eredeti funkciójából. A más funkciójában használt kérdő mondatok sajátosságát az adja meg, hogy habár valóságosan nem is, formailag mégis feleletadásra szólítják fel a hallgatót: a kérdő mondatnak itt nincs meg a kérdő-kommunikatív szerepe, de megtartotta kérdő-emóciós szerepét, a kérdés felhívó jellege a hallgató aktivitását jobban felkelti, a hallgató mintegy átéli azt, hogy feleletet ad: *O, miért nem hallani hangotok?* (óhajtó); *Adnál egy kis vizet? Nem kísérne el? Kimész innen? Nem mész ki innen?* (felszólító); *Hát szép ez? Ki tehet erről?* (felkiáltó). Az ilyen, funkciót változtatott kérdő mondatokhoz átmenetet alkotnak azok a kérdő mondatok, amelyek azt fejezik ki, hogy a hallgató álláspontja a teljes bizonytalanságtól valamelyik irányban eltér, s mintegy szuggerálja az igenlő vagy tagadó feleletet. Néha álláspontjának megerősítését várja inkább a kérdező, s ilyenkor a kérdő mondat, amelyben többnyire *úgy-e, igaz* szócska van, reményt is kifejez: *Pedig úgy-e, nem történt nagy baj? De te is szereted az állatokat, igaz?* Azt is kifejezheti a kérdő mondat — rendszerint tagadó mondat csak szócskával — hogy a kérdező méltatlannak találná álláspontjának elvetését. *Csak nem veszed rossz néven őszinteségemet? Hiszen csak nem tagadhatom meg az aláírástomat? Csak meg tudod ezt csinálni?* Olykor nem a kérdéssé tett mondatrész érvényének a megerősítését várja a kérdező, hanem ellenkezőleg, kételyét fejezi ki, tehát azt, hogy inkább elutasító feleletet várna: *Hát te magyar vagy? Hát ez már magyar föld?*

A felkiáltó mondatnál kifejezett felszólításnak sajátos jellegét az adja meg, hogy ezek a mondatok szuggesztív erejűek, tulajdonképpen csak tényeknek a nyomatékos rögzítései (olyan tényeknek, amelyeknek a jövőben kell bekövetkezniök), de a kérlelhetetlen akaratot kifejező hanglejtés parancsértékű. Ezeket a mondatokat tehát szuggeráló mondatoknak is lehetne nevezni: *Kimész! Elhallgatsz! Mozogni! Ezt le fogod írni!* — A felkiáltó mondatnál kifejezett óhajtás sajátosságát a mondat hiányossága és a feltételes mód adja meg: mindez sejtetésszerű, s ez a vágnak a szárnyalását még fokozza: *Hej, ha én is ott lehetnék!*

A felszólító mondatnál kifejezett óhajtás, ha élettelen tárgyra irányul, a megszemélyesítés révén kapja sajátos értékét: *Süss fel nap!* Ha élőlényre, akkor a parancsban rejlő ugyancsak szuggesztív erő hozza az óhajt érzelmileg közelebb a megvalósuláshoz: *Pusztuljon el!*

Az óhajtó mondatnál kifejezett felszólítás sajátossága abban van a felszólító mondatnál szemben, hogy a hallgató, mivel közvetlen felhívást nem kap, úgy érezheti, hogy saját kényére-kedvére van bízva a döntés, mintha tőle függne, hogy felszólításnak vegye-e a kérdő óhajtást, vagy ne. *De szeretném,*

ha eljőnnél! Az ilyen mondatok tehát a kérésnek még enyhébb változatát képviselik, mint a kérést kifejező felszólító mondatok.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a funkciójukat megváltoztatott mondatfajok megtartják a formájukhoz kapcsolódó emotív értékeket. A kérdés, a felszólítás, az óhajtás, a felkiáltás (= érzelmkifejezés) ugyanis mind más és más érzelmi-akarati magatartást, attitűdöt vált ki a hallgatóban, s ezt a funkcióját megváltoztatott mondat is kiváltja, ha csökkentettebb mértékben is.

A funkciójukat megváltoztatott mondatfajok esetében tehát egy érdekes kettősség tapasztalható a mondatfajta valódi és elsődleges funkciója és emotív, másodlagos funkciója között. Az utóbbit a forma sugallja.

4. Mind ez ideig nem szóltunk azokról a mondatokról, amelyekben valamilyen lexikális elem, többnyire ige jelzi, hogy milyen mondatfajtról van szó. Ilyenkor a mondatfajta mintegy megnevezi magát.⁴⁵ *El óhajtok menni innen. Megparancsolom, hogy menj el! Megkérdem, hogy el akarsz-e menni.* Ezek a mondatok indirekt módon, egy lexikális elem közvetítésével fejeznek ki óhajt, parancsot, kérdést. Hogyan kell az ilyen mondatokat elbírálnunk? Ugy látom, ezeket a mondat típusokat egészen másként kell kezelni, mint a funkciócseréjeit.

A beszélőnek a valósághoz és a hallgatóhoz való sajátos viszonyát, állásfoglalását kifejező mondatfunkciót egy-egy ugyancsak sajátos mondatfajttal fejezhetjük ki, közvetlenül, főleg az intonáció és az igemódok által. Az így kapott mondatfajták a közvetlen (direkt) mondatfajták. Ezekkel foglalkoztunk eddig. Másrészt mondatfunkciót kifejezhetünk erre a funkcióra utaló lexikális elem közvetítésével, indirekt úton. Az így nyert mondatfajták az közvetett (indirekt) mondatfajták. Az indirekt mondatfajta is kifejezhet kijelentést, érzést, óhajtást, felszólítást és kérdést. Ugyanakkor maga az indirekt mondatfajta egyúttal egy direkt mondatfajttá is tartozik: lehet kijelentő vagy felkiáltó, felszólító, esetleg még kérdő is. Ez a látszólag bonyolult kettősség jól megérthető, ha CH. BALLYNAK a mondatdefiníciójára és mondatmagyarazatára gondolunk (i. m. 35—6). Szerinte a mondat két részből áll: a) az érzékelés, emlékezet és fantázia által kapott „représentation”-ból vagy *dictumból* és b) a pszichikai „opération”-ból. (Ez utóbbi megfelel a mások által valósághoz való viszonyoknak vagy állásfoglalásnak nevezett szubjektív magatartásnak). A pszichikai műveletet a modalitás fejezi ki, amelynek van alánya (többnyire a beszélő) és igéje. Ez az ige a modális ige (vagy segédige, esetleg ennek jelentés szempontjából megfelelő főnév, melléknév). Ilyen modális igék az egyes mondatfajták jellegére utaló igék is: *megparancsolom, óhajtom* stb.

Egy a valóságot tükröző objektív tartalomhoz (représentation vagy dictum), például ehhez: *Péter jön* — a következő modalitásviszonyok kapcsolódhatnak:

Állítom, hogy Péter jön. Örülök, hogy Péter jön, Kívánom, hogy Péter jöjjön. Meghagyom, hogy Péter jöjjön. Megkérdem, hogy Péter jön-e.

A modális igék (*állítom* stb.) utalnak egy indirekt mondatfajttára, ugyanakkor maguk — direkt módon — kijelentő mondat szerepét játsszák. Lehet-

⁴⁵ Vö. „*I want to know whether you gave that poor beggar anything, we now have a statement about a wish concerning a question, but no statement that this statement is a statement.*” (GARDINER i. m. 191.)

nének e mondatok felkiáltók is: *De még mennyire igaz, hogy Péter jön!* (A modalitást itt melléknév fejezi ki!) *Jaj, de örülök, hogy Péter jön!* *De nagyon kívánom, hogy Péter jöjjön!* *Megparancsolom, hogy Péter jöjjön!* *Nohát megkérdezem, hogy jön-e Péter!*

Az indirekt mondatfajták egyszerű (tehát nem összetett) mondatformát is ölthetnek, a magyarban ritkábban: *Kérem az ajtót becsukni!*, más nyelvekben gyakrabban: *Je vous ordonne de sortir.*

Direkt felszólító mondat is utalhat indirekt mondatra valamely, a kommunikációs tevékenységre utaló igével: *Vedd tudomásul, hogy Péter jön!* *Mondd meg, hogy jön-e Péter!*⁴⁶

A lexikális elemekkel, modális igével kifejezett indirekt modalitás⁴⁷ néha direkt modalitássá válik, ha a beszélő intenciója ezt kívánja és a kollektív szokás már általánossá tette az ilyen használatot. (Vö. MARTY fenti megállapítását.) Ez az eset például az angolban: *I wish he came.* A magyarban a *szeretnék* igealak ment át ilyen változáson, amely az óhajtnak szokásos kifejezőjévé vált, és óhajtó módjeles formájában jelentésében is elkülönült a *szeret* igealaktanól. A franciában hasonló szerepe van a *(je)voudrais* igealaknak.

KÁROLY SÁNDOR

⁴⁶ A kommunikációra és a modalitásra utaló lexikai kifejezés egyszerre is meglehet a mondatban, ahogy ezt CH. BALLY példája is mutatja: „Je vous fais savoir (communication) que je suis convaincu (modalité) que la terre tourne” (i. m. 50).

⁴⁷ Vö. B. B. Виноградов, О категории модальности в русском языке (Труды института русского языка II. 1950. 62.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A vahi osztják főnevek tipológiai osztályozása a fonémaeloszlás alapján*

A vahi osztják nyelvjárás a finnugor nyelvcsalád ugor (obi-ugor) ágát képező osztják nyelv keleti nyelvjárás csoportjába tartozik.

A nyelvjárás fonémaállománya. Magánhangzók: teljes (hosszú) hangok *i, ü, ý, u*; *e, ö, o*; *ä, a*; redukált (rövid) hangok *ə, ɔ̄, ǎ, ɔ̄* és *ə̄*. Mássalhangzók: *p, w, m*; *t, s, n*; *l, r*; *ʎ, j, ŋ, ʎ*; *č, ŋ, ʎ*; *k, γ, ŋ*.¹

1. A nyelvjárásban a főnevek fonémaszám szerinti megoszlása a következő:

A szóban levő fonémák száma	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Az előfordulás száma	0	13	106	36	70	10	5	5	1
Az előfordulás százalékban	0,0	5,3	43,0	14,6	28,5	4,1	2,0	2,0	0,4

A 3 fonémából álló szók az esetek 43,0%-át, a 3, a 4 és az 5 fonémából összetevődő szók pedig az összes 86,1%-át teszik ki.

2. Az egyes szavakban a magánhangzók (magánhangzó = *o*; ezen belül: redukált [rövid] magánhangzó = *u*, teljes [hosszú] magánhangzó = —) és a mássalhangzók (= *x*, ill. *x*) a következő típusokban oszlanak meg:²

A típus száma:	Sémája:	(Mintaszó:)	Gyakorisága:
11	o		0
12	x		0

* Az osztályozás alapjául az 1955—57-es években végzett vahi osztják gyűjtésem, 246 szó szolgált.

¹ A nyelvjárásról l. W. STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie.² Leipzig, 1950, 7—12; H. M. Терешкин, Очерки диалектов хантыйского языка. Часть I, Ваховский диалект. Leningrád, 1961; K. F. KARJALAINEN—Y. H. TOIVONEN, Ostjakisches Wörterbuch I—II. Helsinki, 1948; VÉRTES E.: NyK. LXI, 247—65; GULYA J.: NyK. LXIII, 214—6 stb.

² A sor elején álló, vastagon szedett szám sorszám, melynek első jegye egyúttal azt is megmutatja, hogy a típus hány fonémát tartalmaz. A második számjegy annak az alcsoportnak a sorszámát jelzi, melyben a csoportosítás a magánhangzó—mássalhangzó (*o* és *x*) eloszlása szempontjából történik. A közönséges szedéssel szedett szám harmadik jegye a további, a második alcsoportot jelöli, melyben feltüntetjük a magánhangzó redukált (*u*), vagy teljes (—) voltát is. A számot a hangeloszlás sematikus képlete, ezt pedig a típus egy-egy mintaszava követi. A sor végén álló szám azt mutatja, hogy az illető típus szóanyagunkban hányszor fordult elő. Az összes vizsgált esetek száma 246.

A szóanyagba az összetett szavakat s az *-äti*, *-alí* kicsinyítő képzővel ellátott szókat, valamint a legújabb orosz átvételeket (3 szó), nem vettem fel.

A típus száma:	Sémája:	(Mintaszó:)	Gyakorisága:
21	ox		11
211	ux	(əs)	1
212	-x	(oy)	10
22	xo		2
221	x-	(ku)	2
31	oxo		7
311	ux-	(äp̃i)	2
312	-x-	(iki)	5
32	oxx		3
321	-xx	(ämp)	3
33	xox		96
331	xux	(köt)	22
332	x-x	(kat)	74
41	oxox		5
411	-xux	(änəγ)	5
42	oxxo		3
421	uxx-	(əŋki)	1
422	-xx-	(oyp̃i)	2
43	xoxo		19
431	xuxu	(pətə)	2
432	xux-	(käs̃i)	6
433	x-xu	(kelə)	1
434	x-x-	(weli)	10
44	xoxx		9
441	xuxx	(jəŋk)	2
442	x-xx	(wont)	7
51	oxxox		4
511	uxxux	(əntəw)	1
512	-xxux	(əmtər)	3
52	xoxox		56
521	xuxux	(kötəŋ)	10
522	xux-x	(pəsän)	7
523	x-xux	(läjəm)	35
524	x-x-x	(ñipik)	4
53	xoxxo		10
531	xuxxu	(särñä)	2
532	xuxx-	(pörki)	1
533	x-xx-	(läŋki)	7

A típus száma:	Sémája:	(Mintaszó:)	Gyakorisága:
61	xoxox		10
611	xuxxux	(<i>sōymət</i>)	2
612	x—xxux	(<i>jōyrəy</i>)	4
613	x—xx—x	(<i>pečkän</i>)	4
71	xoxoxox		2
711	xuxuxux	(<i>kōrasəw</i>)	1
712	x—x—xux	(<i>čipänəŋ</i>)	1
72	xoxoxxo		3
721	xuxuxx—	(<i>kōtərki</i>)	1
722	xux—xx—	(<i>lāwanitj</i>)	2
81	oxxoxox		1
811	—xxuxx—x	(<i>intərnat</i>)	1
82	xoxoxox		2
821	x—xuxx—x	(<i>sirəntiw</i>)	1
822	x—x—xxux	(<i>čoyilwəs</i>)	1
83	xoxoxxo		2
831	xuxx—xxu	(<i>lāŋkiwsə</i>)	1
832	xuxx—xx—	(<i>jəŋkurwǰ</i>)	1
91	xoxoxoxo		1
911	x—xx—xxux	(<i>ronkintəw</i>)	1

3. A vahi osztják főnevek 2—9 fonémából állnak (l. fentebb). A szavakat két elem (o, ill. x) különböző ismétlődéses variációs csoportokba foglalható kapcsolatai alkotják. A következő szembeállítás azt mutatja be, hogy a matematikailag lehetséges típusokból a vahi osztják főnevekben hány fordul elő.

	a)	b)	c)	d)	e)	f)	g)	h)
A) A szóban levő fonémák száma	2	3	4	5	6	7	8	9
B) A matematikailag lehetséges variációk száma	4	8	16	32	64	128	256	512
C) A vahi osztják főnevekben előforduló variációk száma	2	3	4	3	1	2	3	1

Jellemző, hogy a vahi osztják nyelv az a)–c) csoportokban a megkészeződő számú lehetőségek közül csak 1—1 lehetőséggel többet használ fel.

4. Érdekes az egyes típusokat előfordulásuk gyakoriságának a szempontjából is felsorolnunk. E felsorolásban célszerű mindjárt a mással-, ill. a magánhangzóval kezdődő csoportokat különválasztanunk.

A) A mássalhangzóval kezdődő típusok			B) A magánhangzóval kezdődő típusok		
Sorszám	A típus száma és sémája	Előfordulás	Sorszám	A típus száma és sémája	Előfordulás
1.	33 xox	96	1.	21 ox	11
2.	52 xoxox	56	2.	31 oxo	7
3.	43 xoxo	19	3.	41 oxox	5
4.	53 xoxxo	10	4.	51 oxxox	4
5.	61 xxxox	10	5.	32 oxx	3
6.	44 xxx	9	6.	42 oxxo	3
7.	72 xoxoxxo	3	7.	81 oxxoxox	1
8.	22 xo	2			
9.	82 xoxoxxox	2			
10.	83 xxxoxxox	2			
11.	71 xoxoxox	2			
12.	91 xxxoxxox	1			

Mássalhangzós szókezdet 212, magánhangzós pedig 34 alkalommal, 86—14%-os megoszlásban fordul elő. A magánhangzós kezdetű típusok legmagasabb előfordulási száma szembetűnő módon a mássalhangzós kezdetűeknek csak a 4. kategória-nagyságát éri el.

5. A főnevek közül 200 (81%) mássalhangzóra végződik. Ebből 188 egyszerű mássalhangzó, 12 pedig kettős mássalhangzó-kapcsolat. Magánhangzóra 46 szó (19%) végződik.

A szóvégen levő mássalhangzók előfordulása gyakoriságuk szerint:

A) Egyszerű mássalhangzók

A hang jele	E l ő f o r d u l á s a			Összesen
	egy szótagú	két szó végén	három, ill. több szó végén	
<i>γ</i>	18	14	—	32
<i>r</i>	18	6	—	24
<i>l</i>	13	12	—	25
<i>j</i>	11	1	—	12
<i>t</i>	9	6	1	16
<i>m</i>	7	6	—	13
<i>s</i>	6	8	1	15
<i>n</i>	4	4	—	8
<i>ç</i>	4	—	—	4
<i>w</i>	3	3	3	9
<i>k</i>	3	5	—	8
<i>f</i>	3	—	—	3
<i>ń</i>	3	—	—	3
<i>ł</i>	2	—	—	2
<i>η</i>	1	5	1	7
<i>ł</i>	1	4	—	5
<i>n</i>	1	1	—	2

B) Mássalhangzó-csoportok

(Csak egy szótagú szavak végén fordulnak elő)

<i>ηk</i>	3	<i>ńt</i>	2
<i>mp</i>	2	<i>rt</i>	2
<i>nt</i>	2	<i>ņĉ</i>	1 ³

C) Magánhangzók

A hang jele	E l ő f o r d u l á s a			Összesen
	egy	két	három, ill. több szótagú szó végén	
<i>ĭ</i>	—	17	2	19
<i>i</i>	1	11	1	13
<i>ä</i>	—	4	1	5
<i>ê</i>	—	3	1	4
<i>ə</i>	—	2	—	2
<i>u</i>	1	—	—	1
<i>a</i>	—	1	—	1
<i>o</i>	—	1	—	1

6. A vahi osztják főnevek osztályozására alkalmazott módszeremtől eltérően más szerzők vizsgálataikat nagyrészt a szavak szótagszám szerinti csoportosításával végzik.⁴

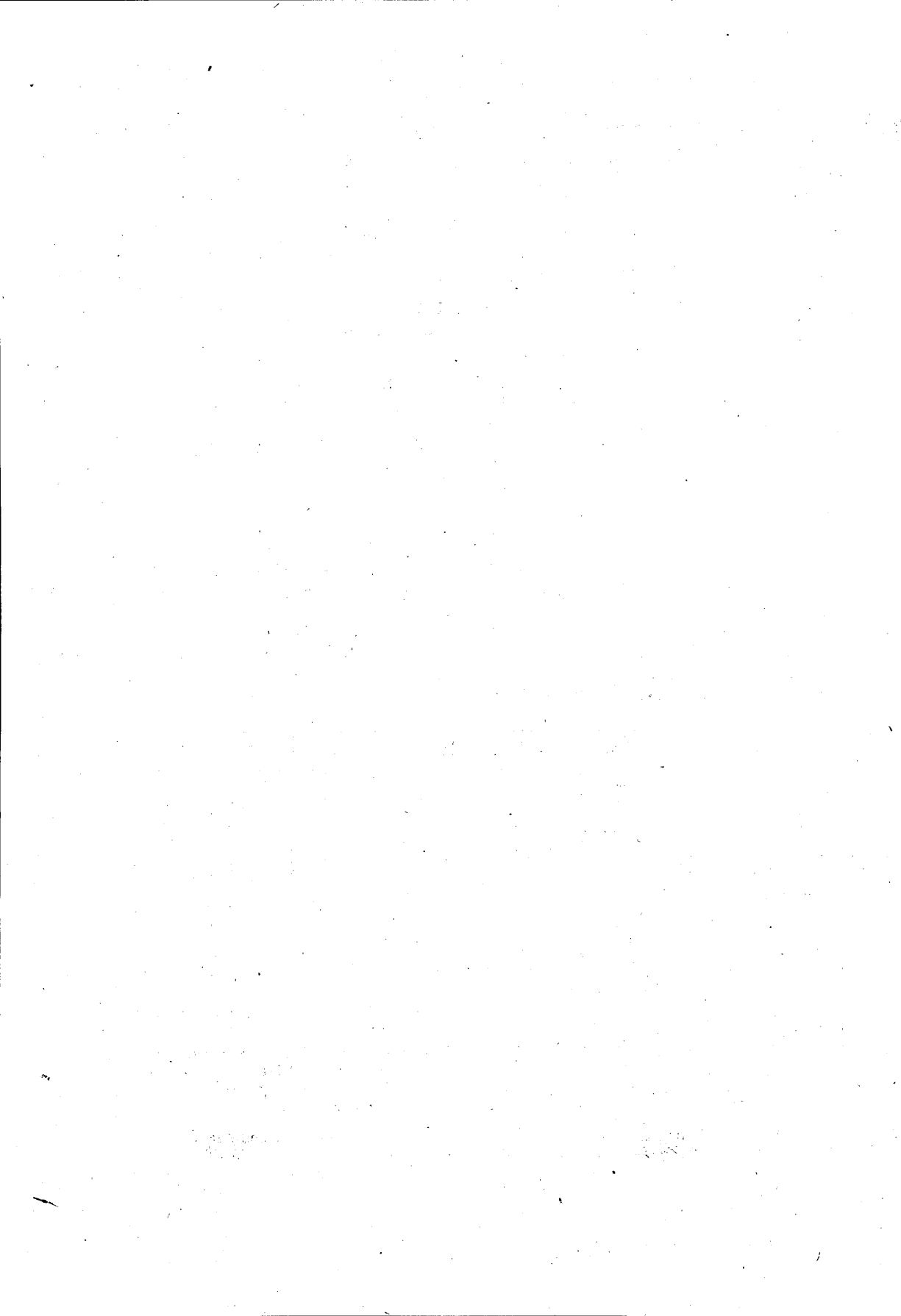
Ezért közreadjuk a vahi osztják főnevek szótagszám szerinti jellemzőit is. Egyúttal feltüntetjük azt is, hogy típusainkból melyek tartoznak a megfelelő szótagszámhoz. Ily módon lehetővé válik, hogy vizsgálatomat más szerzők rendszerezésével is egybe lehessen vetni.

Az egy szón belüli szótagszám	1	2	3	4
A szóban előforduló fonémák száma (vastag szedés-sel a leggyakoribb fonémaszám)	2, 3	3, 4, 5, 6	7, 8, 9	—
Az előfordulás gyakorisága	121	114	11	—
Az előfordulás száma %-ban kifejezve	49,2	46,3	4,5	—
A típusok szótagszám szerinti megoszlása (l. a 2. pontot)	21 44	31 51	71 83	
	22	41 52	72 91	
	32	42 53	81	
	33	43 61	82	
A típusok száma (l. a 2. pontban)				
a) o, x szerint	5	8	6	
b) u, —, x szerint	8	21	10	

GULYA JÁNOS

³ Csupán jegyzetként említem meg a *szó kezdő mással-, ill. magánhangzók* előfordulási rendjét. Mássalhangzók (az utánuk következő szám az előfordulás gyakoriságát jelzi): *k* 45, *p* 29, *w* 22, *s* 19, *j* 18, *l* 17, *t* 12, *n* 10, *ĉ* 9, *m*, *t* 6—6, *l*, *ń* 5—5, *l*, *r* 4—4 és *n* 1 esetben fordul elő. Magánhangzók: *o* 8, *i* 6, *ä* 5, *u*, *a*, *ə*, 3—3, *e*, *ä* 2—2 és *ĭ*, *ö* pedig 1—1 alkalommal jelentkezik.

⁴ Vö. P. MENZERATH, *Die Architektonik des deutschen Wortschatzes*. (1954) 112 kk.; ALO RAUN: *UAJb.* XXXI, 317—27; stb.

Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok

Negyedik közlemény*

15. Jazvai-zürjén *tul-kört*

A NyK. LXV. kötetének 213. lapján LITKIN *tul-kört* szavával foglalkoztunk. Láttuk, hogy ennek a jazvai-zürjén szónak a jelentése: (Коми-язвинский диалект 187:) 'a boronán levő fakarika': 'кольцо в бороне для прикрепления ее в оглобле', vagy (uo. 178:) 'деревянное кольцо для затягивания воза', illetőleg (Диал. хрестоматия по пермским языкам I. 121:) 'связка, соединяющая борону с оглоблей', GENETZnek minden bizonnyal idetartozó adata szerint is (JSFOu. XV 16:) 'hölzerner Ring an der Egge'. Az összetétel első tagjának, *tul*-nak a jelentése világos ('szeg, ék, cövek'), annál homályosabbnak látszik azonban a második tag. A *kört* (GENETZ: *kört* = *kört*) szó jelentése ti. 'vas', márpedig 'cövekvas' semmiképpen sem lehet egy fakarikának a neve. Olyan magyarázat, hogy az egyébként a jazvai-ban is jól ismert 'vas' jelentésű szó ebben az összetételben esetleg általánosabban 'karikát' jelenthetne, erőltetett és valószínűtlen volna, ezért említett cikkemben annak a lehetőségét latolgattam, hogy itt nem a 'vas' jelentésű *kört* szóval (~ votják *kort*; ehhez vö. pl. ERKKI ITKONEN: FUF. XXXI, 288) van dolgunk, hanem azzal a szóval, melynek származéka a zürjénség területén jól ismert *kertavni* 'megkötni' szó (~ udm. *kert-*; a hangmegfeleléshez vö. ERKKI ITKONEN, i. h. 303). Eszerint a *tul-kört* — a luzai zürjén *peł-kert* 'fejkendő' (tkp. *'fül-kötő') szóhoz hasonlóan — 'cövek-kötő'-t, 'cövek-erősítő'-t, 'szeg-erősítő'-t jelentene, ami már találó elnevezése lehetne a szóban forgó tárgynak. Az ebben a magyarázatunkban szereplő komi *kert* stb. szó alakjai: (FOKOS-FUCHS:) Lu. *peł-kert* 'Kopftuch', V. *kertni*, Le. *kert-* 'binden, anbinden', V., Ud. *kertavni*, AV., Sz. *kertal-*, Le. *kertalni*, Pr. *kertalni*, Vm. *kertō'ni* 'binden, zusammenbinden, zubinden, umbinden . . .', V., Ud., Le., Vm. *kerted*, Pr., FV. *kerted* 'Band, Binde, Verband (beim Kranken), Knoten' stb., (WICHM.—UOT.:) Lu. *peł-kert* 'grösseres Kopftuch', Lu. *kertni*: *širkosen k.* 'mit Laufknoten binden', S., Lu. *kertalni*. V. *kertavni* 'binden, festbinden . . .', P. *kerta'sni* 'sich binden', P. *kertet* 'Band, Binde' stb. WIEDEMANN is ismeri a *peł-kört* 'Kopftuch', *körtny*, *körtalny* 'binden, anbinden, zubinden' stb. alakokat, de adatai — minthogy nem jelöli meg a nyelvjárásokat — nem tudnak útbaigazításokat adni. Azonban nemcsak WICHMANN, hanem ROGOV is, КУЗНЬЦОВ—SZPорова is ismeri a permjából a *kertavni* 'вязать, завязать' igét (ROGOV a *kertni* = *kertavni* igét is).

Ámbár magyarázatomat lehetségesnek tartottam, mégis be kellett látnom, hogy ennek a magyarázatnak nagy gyöngéje az, hogy magát a *kert* 'kötő' szót eddig csupán egy kis területről, és ott is csak összetételből tudták

* L. NyK. LVII 240, LIX 173, LXII 101.

kimutatni. Csakhogy akkor elkerülte a figyelmemet az, hogy SAHOV szótára a Felső-Sziszola vidékéről is idézi a *pelkert* 'платок' szót, és — ami ennél még fontosabb — ez a szó a permjákban is megvan (vagy legalábbis megvolt): WIEDEMANN ti. (a Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg XXXI. kötetében; I. „Zusätze und Berichtigungen zu dem syryänisch—deutschen und wotjakisch—deutschen Wörterbuch 1880” a 298. lapon) a következő adatokat közli: *kört* (P) 'Bündel', *jur-si-k*. 'Kopfbinde'. A 'kötő; (kötés)' jelentésű komi *kert* szó tehát a permják területén is élt. Így joggal tehetjük fel, hogy a jazvai zürjenség is ismerte ezt a szót, de ott is — miként a zürjenség legtöbb nyelvjárásában — ez a szó — bizonyára a 'vas' jelentésű *kert* szóval való teljesen egyező hangalakja miatt — elavult és csak egy izolált összetételben őrződött meg. Hogy ilyen tendenciára valóban gondolhatunk, azt az a körülmény is igazolhatja, hogy magában a luzai nyelvjárásban is az 1924-ben megjelent SAHOV-féle szótár szerint (63 és 48) két alak (*pelkert* és elhomályosult összetételként: *pelket*) élt egymás mellett ('платок' jelentésben), viszont az 1961-ben megjelent Сравнительный словарь коми-зырянск. диалектов tanúsága szerint (I. 280 és 423) ma ez a szó csak *pelket* alakban használatos ebben a nyelvjárásban. (Persze ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy ezen a területen nem élhetne még a WICHMANN feljegyezte *pel-kert* is.) És végül, hogy csakugyan régebben elterjedtebb és legalább egyes vidékeken (Lu., Le., FSz., P.) gyakori szó is lehetett a *pel-kert*, emellett szól az, hogy származékszava is fejlődött; az idézett tájszótár (423) szerint ma is élő szavak: Lu. *pelketašni*, FSz. *pelketašni* (nyilván: **-ašni* > *-ešni*) 'надеть платок (на себя)' jelentésben.

Fejtegetéseink eredménye kettős: a jazvai *tul-kört* tehát valóban nem 'fából való vaskarika', hanem '(fából való) cövek- (v. szeg-)erősítő' ('Pfahl- o. Nagel-Binde'), másfelől helyesnek bizonyult az a kikövetkeztetésünk, hogy ebben a nyelvjárásban is meg kellett lennie a **kert* 'kötő' szónak.

16. Permjak loka

A komi (WICHM.—Уот.) V. *loka* 'gar sehr, ziemlich', (FOKOS-FUCHS) V., FV. *loka* 'ziemlich, gehörig; sehr (Adv.)', (WIED.) *loka*, *lokas* Adv. 'bö, schlecht, — sehr' stb. szó magyarozatával kapcsolatban a FUF. XXX. kötetében (219—21) megjegyeztük, hogy Rogov (Пермяцко-русский словарь 91) a permjak *loka* szónak 'за то, поэтому что' jelentését is ismeri és példának (uo.) a következő mondatot mutatja be: *me og mun ovni-to, loka edden veg* 'я не пойду жить-то, потому что очень сердит'. Az volt a véleményem, hogy a *loka* szónak ilyen értelmezése tévedésen alapszik; úgy gondoltam, hogy a fenti mondatban a *loka* bizonyára az *edden* szóhoz tartozik, vagyis *loka edden veg* jelentése tkp. 'igen nagyon (azaz: igen erősen) haragos', és így ezt az utómondatot tkp. semmiféle kötőszó nem vezeti be. Annak nem tulajdonítottam jelentőséget, hogy Rogov a maga nyelvtanának 82. lapján is a kötőszók közt említi a *loka* szót (*loka* 'потому'). Nem figyeltem fel azonban WIEDEMANN-nak a fent említett Zusatz-ben (299) idézett adatára: *loka* (P) 'deswegen', ámbár még abban az esetben is, ha figyelembe vettem volna, bizonyára az lett volna a véleményem, hogy ez az adat feltehetően Rogovra megy vissza. Véleményemben megerősített az a tény, hogy KUZNYECOV—SZPOROVÁNAK 1946-ban megjelent orosz—permjak szótárában sem találom

ezt a szót (sőt az azóta, 1962-ben megjelent permják nyelvten sem említi ezt a szót a kötőszók közt). Csak akkor estem gondolkodóba, mikor az (1961-ben megjelent) fent említett tájszótárban (197) *loka* jelentései közt a következőt is olvastam: Vm., AV. 'в самом деле, действительно, вправду', pl. Vm. *buren sórnit, daške i loka leđžas* 'поговори по-хорошему, может и вправду отпустит'. Ez a jelentés persze még nem azonos Rogov 'потому' jelentésével, de arra igenis figyelmeztet, hogy a *loka* szónak lehetnek az eddig ismertektől eltérő jelentései is. Nagy volt mégis a meglepetésem, mikor az ugyancsak 1961-ben, ЛITKIN szerkesztésében megjelent Коми-русский словарь-ban (374) a *loka* címszó alatt az ismert jelentések felsorolása után ezt olvastam: „союз, потому что, так как”. De már az 1955-ben megjelent Современный коми язык 275. lapján is ott találjuk az okhatározói kötőszók között a *loka* szót 'так как' jelentéssel, és a következő példával megvilágítva: *knigaseg oset, loka te košavlan* 'не дам книгу, потому что ты рвешь' ['nem adom oda a könyvet, mert te elszakítod'].

1949-ben megjelent dolgozatomban persze nem ismerhettem ezeket az adatokat, de ma már ezek kétségtelenné teszik, hogy Rogov adata helyes. Az persze más kérdés, hogy ez a használat hogyan magyarázandó: levezethető-e a *loka* szó eredeti 'rosszul' jelentéséből, vagy a 'meglehetősen' vagy pedig a 'valóban' jelentéséből, vagy pedig egészen más eredetű szóval van-e itt dolgunk. (Arra is lehetne gondolni, hogy a *loka* itt egy közbevetett mondat vagy mondatpótló volt.)

Mégis legyen szabad egy magyarázatot megkísérelnünk.

Talán nyomra vezethetnek bennünket a *loka* szóról a Tájszótárban közölt (és már fent idézett) adatok.

Láttuk, hogy a vimi és az alsóvicsegdai nyelvjárásban *loka* azt is jelenti, hogy 'в самом деле, действительно, вправду'. Mármost tudjuk, hogy ezek a jelentések közel állnak a komi *bura-ke* jelentéseihez, sőt részben egyeznek is velük. Így WIEDEMANN szerint *bura-kö* jelentése 'am Ende, vielleicht', (nálam:) V. *bura-ke, bura-ke*, V., S. *bura-ke, bura-ken*, Pr. *bura-ke* 'разве, кажется, должно быть; vielleicht, wohl, am Ende vielleicht (dennoch)', (a Tájszótár szerint:) Vm., Pecs., Szikt., KSz. *burake*, Vm. *burakeš*, FV. *burake* 'должно быть, наверно ('bizonyára'), вероятно ('valószínűleg'), кажется, как будто'; a Современный коми язык (297–8) is megállapítja, hogy *burake* (mint közbeszúrt, a mondattal nem szervesen összefüggő „modális szó”) azt jelenti, hogy 'наверно, вероятно' [hozzáfűzi: „от *bura ke* 'если хорошо, благополучно (будет всё)']], és a szó használatára a következő két példát idézi: *silj, burake, zev okota vellini karad* 'ему наверно, хочется съездить в город' és *brigadirid lokte burake* (vagy: *brigadirid lokte ke-a*) 'бригадир-то идет (сюда) как будто'. Hasonlót állapít meg az 1961. évi Коми-русский словарь is: *burake, burakeš* „közbevetett szó” és jelentése: 'должно быть, наверно, вероятно, видимо, кажется, как будто'.

Különösnek látszhatnak, hogy a *loka* is (melynek eredeti jelentése 'rosszul'), és a *bura-ke* is (melyben *bura* eredeti jelentése viszont 'jól'), a két alapszónak egymással ellentétes jelentése ellenére, egyformán jelentheti azt, hogy 'наверно, вероятно'. Ezt a jelenséget azonban mégsem fogjuk meglepőnek találni, ha arra gondolunk, hogy *loka* és *bura* között egyébként is van ilyen jelentésbeli találkozás, sőt egyezés. Tudjuk, hogy ellentétes jelentéseknek ilyen irányú fejlődése több nyelvben is ismert jelenség. A NYK. LIV. kötetében (63 kk.) több példát idéztünk erre a nyelvi jelenségre (például: *számos ~ számtalan*,

egy ~ egyetlen ; német: *Masse ~ Unmasse*). Így *loka* és *bura* is egyformán jelenthetik azt, hogy 'meglehetősen' és 'nagyon' ('ziemlich' és 'sehr'). Például egyfelől: (WIED.) *bura* 'gut, genug, ziemlich', (WICHM.—UOT.) V., S., Pecs., Lu., Le. *bura*, P. *bura*, *bura* 'gut (Adv.)', V., Ud. *ziemlich, sehr*, (nálam:) V., S., Pr. *bura*, VU., Le. *bura, bura*, Vm. *bura* 'gut (Adv.)', V. 'ziemlich, genügend (Adv.)', VU., S., Le., Vm. 'gut (Adv.)', Pr. 'gut, schön. fest (Adv.)', stb. Másfelől: 'ziemlich, sehr' lehet a *loka* szónak is a jelentése, mint már e fejtegetéseink elején láttuk. Nézzünk egy-két példát! (WICHMANN, Syrj. Volksdichtung 210:) *l o k a t a j t e n a d n i r i d i d ž i d ' g a r s e h r* ist ja deine Nase gross'; (ZNépk. 28:) *b u r a i d ž i d j a š š i k* 'elég (tkp. jó [1]) nagy láda'; (Tájszótár 30:) *b u r a i d ž i d* 'довольно большой', és (uo. 197:) *l o k a i d ž i d* szintén 'довольно большой'; a jažvai-permjákban is LITKIN (144) szerint *loka* és *bura* egyformán 'очень, весьма' jelentésű (92: *bura* 'крепко, хорошо, сильно'. (Tanulságos az az adat, melyet LITKIN itt idéz: *loka bura vartis* 'очень сильно [igen erősen, igen nagyon] ударил он'.)

Mármost közelfekvő az a gondolat, hogy a most vázolt jelentésfejlődés mintájára ez a két szó most már nemcsak a *loka* és *bura* esetében, hanem a *loka* és *bura-ke* esetében is hasonló jelentésűvé lett, azaz a *bura-ke* mintájára a *loka* is felvehette a 'talán', sőt a 'bizonyára' jelentést is.

Ez a magyarázat persze azt jelentené, hogy *loka* mégsem igazi kötőszó, hanem csak határozószó, mint a vimi és alsóvicsegdai nyelvjárásban, és csupán ráértéssel kapta a 'mert' jelentését (ami persze egy komi, de általában is egy finnugor kötőszóval kapcsolatban nagyon valószínű magyarázat lehet). Fenti példánk — sajnos — csekély számúak, és ez megnehezíti magyarázatunk helyességének ellenőrzését, de mégis ezekkel operálva azt mondhatnók, hogy éppen úgy, mint ahogyan az idézett vimi mondat azt jelenti, hogy „beszélj szépen, talán valóban (csakugyan, bizonyára: вправду) elenged”, ugyanúgy a másik két példa is így értelmezhető: „nem megyek oda, talán (vagy: bizonyára) nagyon haragos”, illetőleg: „nem adom oda a könyvet, te talán (vagy: bizonyára) eltéped”. ⑤

Magyarázatunknak természetesen nagy gyengéje az, hogy a *loka* szót ebben az alkalmazásban csak a *bura-ke* szóval, nem pedig az egyszerű *bura* szóval tudtuk párhuzamba állítani. Sajnálatos körülmény az is, hogy olyan kevés példa állott rendelkezésünkre; így még azt sem tudtuk megállapítani, hogy véletlen-e vagy sem, hogy ROGOV mondatában és a Современный коми язык példájában az első mondat tagadó értelmű. De megfejtési kísérletünk annyit legalább mégis megmutatott, hogy lehet és érdemes is a *loka* „kötőszó” eredetével foglalkozni.

17. Chanti *šit-* 'szerezni'

„Jövevényszó kutatások” c. tanulmányomban (NyK. LV, 38) a címül írt ígét orosz eredetű jövevényszónak tekintetem és a hasonló jelentésű orosz на-жить szóra vezettem vissza (a на-igekötő elhagyására más példát is ismerünk). Ez a magyarázatom azonban téves volt; mint itt látni fogjuk, ebben az északi-chanti igében k o m i eredetű jövevényszóval van dolgunk.

Nézzük először a chanti adatokat!

(HUNF.—VOLGODSZKIJ:) *šid-ta* 'elérni, utolérni, bírni' (pl. *penk menimta pitsem kuš, pa an šitsem* [így!] *menimta* 'a fogat bár ki kezdtem húzni, de nem bírtam kihúzni'; *šitilita* 'sietni'), (AHLQV.:) *šitlem* 'erwerben', (PB.) *šit-*

'szerez, kap'; pl. (ONGy. 190:) *õxlõnpi jem pant seltta šitleu* 'szános jeles utat szerzünk azután'; (uo. 107:) ... *nēmäl seltta šitmal* '... nevét innét kapta'; (uo. 44:) *tam törmæn läbat ǟl neñen-ki šittal* 'ezen világod hét tája (?) ha neked jut'; (OH. II 9:) *nēmäl selttä šitmal* 'nevét innét kapta' stb. Minden valószínűség szerint ide tartozik KARJALAINEN következő adata is: (KT. 886:) *O māřm sülöm* 'ehdin; уснео', *vn̄ sülöm* 'en ehdi, minulla ei ole aikaa; не уснею'. L. még STEINITZ OVD. I 166: *nēmait at šites* 'er kriegte nichts [los]', (L. még alább.)

Ez a szó a *m a n y s i* ban is megvan (É. *sēt-* stb. alakban) ugyancsak mint komi eredetű jövevényszó; l. Nyk. LV, 44, ALH. III, 267. Itt azonban a szó jelentései igen változatosak: SZILASINÁL: 'kijön, [ki]mozdul, jut, megy lehetséges', (MUNKÁCSINÁL VNGy. II 447, 698) 'kihúz', MUNKÁCSI—KÁLMÁN-NÁL (VNGy. III/2: 345) É. *sēti*, KL. *šēti* 'eláll, szabadon van, jut', (uo. IV/2: 81) FL. *sēti* 'kihúz, megfojt', (uo. 162:) Sz. 'elválik, elszakad', *sēlap-* 'kibújik, kiszabadul'.

Ezek közül az adatok közül azok is, amelyek kétségtelenül ide tartoznak, annyira szétágazó jelentésűeknek látszanak, hogy együvértartozásukban kételkedhetnénk.

Azokban egyszerűbbé válik a kérdés, ha az ezeknek az obi-ugor szavaknak eredeti alapjául szolgáló komi szóból indulunk ki.

Ez a *k o m i* szó a következő: (FOKOS-FUCHS:) V., Ud., Sz. *šedni*, AV. *šed-*, Pr., FV. *šed-*, Vm. *šed-* 'zuteil werden, zufallen, erlangt werden', vagyis 'akad, keze ügyébe kerül, jut', V. *šedavni* 'zuteil werden, zufallen, irgendwohin geraten (Frequ.)', (WICHM.—UOT.) V., S., Lu., I., P. *šedni*, Ud. *šednis* 'достаться, добыться, zufallen, zuteil werden, erlangt, erhalten werden', (V., S., Lu., I., P. auch:) *попасться, пойматься, kommen, geraten, gefangen werden* (bes. Wild)', S., Lu. *šedalni*, P. *šeda'vni*, I. *šedō'ni* 'попадаться, доставаться, kommen, geraten, zufallen, zuteil werden'; WIEDEMANN így fordítja le a *šedny* szót: 'vorkommen, sich ereignen, gelangen, erlangt werden, zufallen, zuteil werden', a Tájszótár szerint *šedni* (FV. *šedni*) jelentései: 1. Vm., I., Lu., Le., AV., Pecs., V. (Sziktivkar), KSz., FV. 'попадать, попасть, попадаться, по-пасться, пойматься, выниматься, вынудиться, извлекаться, извлечься', 2. Vm., I., AV., Ud. 'достаться'; 3. Ud. 'быть под сылу, соответствовать силе, возможности'.

A komi szó alapjelentésül bizonyosan ezt vehetjük: 'jutni', mégpedig 'nekem jut, nekem akad, nekem adódik valami'; talán még legmegfelelőbb az udmurt-komi szónak az a fordítása, melyet WICHMANN ad a WotjChrest.-ban: udm. 'sich finden', komi I. 'zufallen, erlangt werden, vorkommen'. Csakhogy egy 'jutni' jelentésű ige nemcsak azt jelentheti, hogy „n e k e m jut vmi”, hanem azt is, hogy 'én jutok valamihez' (németül: [egyfelől] *m i r* kommt etwas zu, [másfelől] *i c h* komme zu etwas). Mármost „nekem jut [valami]” ugyanazt jelenti, mint az „én kapok, találok, szerzek valamit” kifejezés, az „én jutok [valamihez]” ugyancsak azt jelenti, hogy „én találok, szerzek [valamit]”. A két jelentés így érintkezik egymással, egymásba folyik. Sőt — ha a mondat szerkezetéből (a határozó és tárgy alakjából nem lehet megállapítani, hogy melyik szerkezettel állunk szemben — esetleg el sem tudjuk dönteni, hogy adott esetben melyik kifejezésmóddal van dolgunk. Ilyen eset azonban a permi és az obi-ugor nyelvekben gyakori lehet. Ha ti. 3. személyű az ige és a tárgy jelöletlen (ragtalan), a mondat kétféle jelenthet: például egyik alább idézett mondatunkban: komi „hal akad (jut)”: a) 'hal (vagyis

valami) akad [neki] = 'hal találkozik', és b) 'ő halat [vagyis: valamit] talál ~ ő halhoz jut'. Ha tehát eredetileg a mondat a szó eredeti jelentésének megfelelően az a) típust képviselte is, könnyen megtörténhetett, hogy az ige alkalmazása átesaphatott a b) típusbeli használatba.

A következő komi mondatok világosan az a) (tehát eredeti) típust képviselik: „nekem jut valami”: (ZNépk. 57:)-V. *sije ne-kodli oz sed* 'azt [a lovat] senki se tudja megkapni' (tkp. 'az senki nek sem jut'); (uo. 76:) AV. *med itsetli ninem ez sed* 'a legkisebbnek [ti. a legkisebb leánynak] semmi sem jut' (= 'az semmit sem kap'). Viszont a b) típust képviselik a következő mondatok: (uo. 39:)-V. *mi i-ke ne sedis*, ez, *širke tšad?* 'akadt-e valami hurkodba, vagy sem?' (= 'jutott-e oda'); (uo. 68:)-V. *ma mi s petas soeštšini da i šede* 'a nyja kimegy [az állatokat] etetni és beleakad [a hurokba]'; (ZSzöv. 180:)-Ud. *kuddža me tatiš šeda?* 'hogyan kerülök ki innen?' (= 'hogyan jutok én ki'); (uo.:)-Ud. *vlen šedi me pušis* 'én csak akkor szabadultam ki a fából [a fa két ágának közéből]'; (SWb. 984:)-Pr. *kokis šedis letške* 'lába a hurokba akadt'. Vö. (uo.:)-Vm. *tšeri nelma šedi* 'ein Fisch, ein Njelma-Fisch, ist ins Netz geraten' (olyan értelemben, hogy 'olyan halat fogtam').

Az a mondat, melyet a Tájszótár (427) idéz: Ud. *ellen oz sed bergednišse* 'один не сможет перевернуть' azt jelenti, hogy 'egyedül (egymagában) ő nem jut hozzá, nem bírja megfordítani', viszont ha *ellen* nélkül használjuk a mondatot (esetleg, ha ez létező alak, **ellenli* alakkal), akkor így is értelmezhetjük: 'megfordítani nem jut neki, nem sikerül neki'.

A mondottak alapján érthető lesz a komi ige értelmezésének sokfélesége ('jut, kerül, akad, beleakad, kikerül, szabadul, kap, bír, sikerül'), vagyis meggyőződhattünk arról, hogy itt az adott helyzetnek megfelelő (az összefüggésből adódó) értelmezésekkel, változatokkal (de nem: jelentésekkel) van dolgunk.

Ha mármost ezek alapján fenti és z a k i - c h a n t i példáinkat nézzük, csakhamar megállapíthatjuk, hogy ott is mindkét típus van képviselve: A *šitsem, šitlem, šitleu šitšs* személyes szerkezetek; jelentésük 'én jutottam hozzá, én bírtam, én tudtam', illetőleg 'mi jutunk hozzá' stb., viszont a *nežen šittal, nēmäl šitmal* alakokban a datívusos típus jelentkezik, azaz: 'neked jut, akad, sikerül', amiből az is következik, hogy a fent idézett *nēmäl šitla šitmal* pontosabban így fordítandó: 'neve honnan jutott (neki), honnan eredt' (értelmileg természetesen helyes a 'honnan kapta' fordítás).

A KT.-ből idézett adatok azonban magyarázatra szorulnak. A *mārēm šitlem* szó szerinti jelentése (vö. uo. 539–40): 'időt vagy alkalmat nyerek, szerzek v. találok'; ez tehát olyan szerkezet, mint az ÖNGy. 190. lapjáról fent idézett „számos jeles utat szerzünk azután”, vagyis már teljesen személyes szerkezet („én jutok valamihez”), olyan kifejezés, mint (KT. 540:)-Kaz. *mārēm γδλδm tš* 'ehtia, успеть, ... Zeit zu etw. haben ...' (vö. uo. 371:)-Kaz. *γδλδm tš* 'verdiene (durch Arbeit, z. B. Geld); erwerben, verschaffen'. A címszónak a fordítása (KT. 886:)-Kaz. *šittä*, O *šittä* 'viivytellä; jäää kauaksi johonkin; помещать; säumen; irgendwo lange bleiben' — miként a példamondatok is mutatják — nem egészen pontos, vagy nem találó. Az 'időzni' jelentést talán úgy értette a közlő, hogy „időt találok, ráérek, itt időzöm, itt maradok sokáig”. A szókezdő s- (< komi š-) szabályos az O-ban, a Kaz. szó (melyben š- szókezdő hangot várnánk; l. pl. FUF. XXXII, 87, 88) talán < O.

A c h a n t i szólások és fordításuk nem mutatnak nagy változatosságot, annál változatosabbak azonban az itt tárgyalandó m a n y s i kifejezések.

A komi *šed-* igéből alakult *m a n y s i* ige többféle jelentésben szerepel a manysiban.

Nézzük most ezeket a jelentéseket!

1. 'jut': (VNGy. III 491:) KL. *šot uj nämä ön šeti* 'száz állatról híres neve nekem [dativus] jut' (III/1: 345: „a száz medve neve nekem kerül, a századik medve helyett én [a medve] ejtem el Tómat”). Itt a komi „nekem jut, nekem adódik” szerkezetnek teljesen megfelelő kifejezésmóddal van dolgunk, ugyanolyanl, mint amilyent a chanti *nēmel šitmal*-ban láttunk.

2. 'kijön': (VNGy. II 122:) É. *χot at sēte'it* '[a szárnyas állat körmei oda befúródtak, akárhogy rántja,] nem jönnek ki'; (uo. 122:) *ul voss sēte'it* '[karmai] ki ne jöhessenek'. Az eredeti, tulajdonképpeni jelentés: 'nem akadnak, nem jutnak (birtokába)', ill. 'ne akadjanak...'. Akár alanyi szerkezetnek (a 'karmok nem jutnak ki, nem akadnak, nem kerülnek ki), akár dativusi szerkezetnek vesszük ('neki nem jutnak'), itt a 'kijön' jelentés csak alkalomszerű értelmezés, de alapjában véve nem fordítás, hanem a komiból ismert 'jut' a jelentése.

3. 'kihúz': MUNKÁCSI a most idézett *ul voss sēte'it* mondatnak (uo. II 121) '[karmait] ki ne húzhassa' alakban adott fordítása alapján úgy véli (VNGy. II 698), hogy *sēti* jelentése 'kihúz'. Ez természetesen tévedés; a *sēte'it* többszám (3. szem.) és magyarázata, jelentése azonos az 1. pont alatt tárgyalttal.

4. 'kimozdul': SZILASI a kondai nyelvjárásból ezt az összetételt idézi (hely megjelölése nélkül): *el-sēti* 'kimozdul'. A mondatbeli összefüggés ismerete nélkül nem tudunk erről az alkalmazásról közelebbit mondani, de valószínűnek tartjuk, hogy itt az 1. pontban tárgyalt 'kijön' féle alkalmazáshoz hasonló esettel van dolgunk.

5. 'eláll, szabadon van': Az 1. pont alatt említett mondatához („a száz állatról híres neve nekem jut”) a VNGy. III/2: 345. lapján jegyzet gyanánt a következő két példamondat csatlakozik: É. *āui pal at sēti* 'двери не отстают (замерзли), не могу отпирать' [KÁLMÁN BÉLA fordítása: 'az ajtók nem állnak el (befagytak), nem tudom kinyitni'], és É. *šajrap-nāl kyon at sēti* 'топорище не выниматся, не отстает от топора' [KÁLMÁN BÉLA fordítása: 'a fejsze nyele nem jár ki, nem áll el a fejszétől']. A jegyzet befejezése: „KL. *šēti* = É. *sēti* [KÁLMÁN BÉLA értelmezése: 'eláll, szabadon van, jut']”.

Az első mondatot kétféleképpen értelmezhetjük: 'az ajtó ketté (vagy: ki) nem jön', vagy: 'az ajtót ketté (vagy: ki) [nyitni] nem jut (nem sikerül) nekem'. Az *отстают* a *pal* jelentését kívánja kifejezésre juttatni, egyébként olyan esettel van dolgunk, mikor az esetleges tárgy jelöletlensége miatt nem tudjuk, hogy 'nekem nem sikerül ki[nyitni]', vagy pedig 'az ajtónak nem jut, nem adódik ki[nyitni]'. Az 'eláll' vagy „szabadon van” fordítás csak alkalomszerű, okkasionális alkalmazást tükröz, csak értelmezést ad, de nem tulajdonképpeni fordítást. A 'sikerül' jelentéssel kapcsolatban l. fenti komi példánkat: „neki nem sikerül megfordítani”.

Ami mármost a második mondatot illeti („a fejsze nyele nem jár ki, nem áll el a fejszétől”), itt bizonyára nem volt elég ügyes a közlő magyarázata. A mondat jelentése hasonló az 1. pont alatti használathoz: (ott „a karmok nem jönnek ki”, itt „a nyél nem jön ki”). Emlékeztetünk fenti komi példánkra is: „hogyan jutok (kerülök) ki innen?”. A mondat szerkezete is szerencsés párja az előbbinek, az igének itt *kyon*, ott *pal* a határozója.

6. 'elválik, elszakad': Ez a jelentés, melyet mint a *sēti* szó értelmét a VNGy. IV/2: 162 és 300 idéz, persze nem áll messze az előbbi pontban „eláll, szabadon van”-nal magyarázott alkalmazástól.

Ez az értelmezése a következő mondaton alapszik: (VNGy. IV 171:) Sz. [megfogta, akárhogy forgolódott,] *at sēts* 'nem bírt kiszabadulni' (oroszul: 'не могла отвертеться'). Magyarázatul (VNGy. IV/2: 162) a következő mondatok szolgálnak: *am naṇṇṇal ḡot-sēte'im* 'я от тя оторвусь, вырвусь'; 'én tőled elválok, elszakadok'; *āxsar nāl joli-pālnal ḡāt-sētaps* 'из слопца вынялась, ослободилась; a róka a csapdából kibújt, kiszabadult'.

Említettük már, hogy ez a jelentés közel áll az előbbi pontban tárgyalt használatához. Ugyanúgy fordítható itt a *sēt*- ige 'kiszabadulni' szóval, mint az Ud. *kuddā me tatiś śeda?* 'hogyan kerülök ki innen?' (l. fent).

7. KÁLMÁN BÉLA (VNGy. IV/2: 300) még egy feltűnő adatot közöl, nevezetesen azt, hogy a *sēti* szónak 'kihúz, megfojt' jelentése is van. Ezt a jelentést a VNGy. IV 15 következő mondata alapján állapítja meg: FL. *ānām tūjtāl al sētītā* 'majdnem, hogy megfullaszt hóval'. Az ehhez csatlakozó magyarázat (IV/2: 81) „почти что не задушит снегом”, és mellette KÁLMÁN BÉLA megjegyzése: „éppen hogy meg nem fojtja hóval: *sēti* 'kihúz, megfojt'”. A 'kihúz' jelentés a 2. pontban közölt adatokon, illetőleg MUNKÁCSINAK ott idézett fordításán alapszik és nem vonatkozik a szónak itteni alkalmazására. Itt tehát csak a 'megfojt' jelentéssel kell foglalkoznunk. Amennyiben itt csakugyan a komi eredetű *sēt*- szóval van dolgunk, arra gondolhatunk, hogy itt — miként a kifejezés szerkezete mutatja — a *sēt*- szó úgy van szerkesztve, mint általában (az obi-ugor nyelvekben) az 'adni' ige („valakit valamivel adni”); l. pl. *m a n y s i* (VogNyelvj. 9:) *am naṇṇ naṇāl mīlom* 'én kenyeret adok neked', *naṇ ānām tāral lausāsṭan* 'te énnekem kendőt ígértél', *c h a n t i*: [ПАТК.—FUCHS 59:] *mant ēvejat ent mejōi* 'er gab mir (Akk.) keine Tochter (Instr.)'. Ennek alapján azt gyanítom, hogy itt a *sēt*- igének kauzatív származékával van dolgunk és tkp. **sētītā* alakot várhatnánk itt 'juttat' jelentéssel ('hóval juttat engem' = 'havat szór rám'); a képzés módjára vonatkozólag vö. pl. *pati* 'esik': *patti* 'dob, juttat' (l. SZILASI, továbbá SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 61).

8. Nem kell külön foglalkoznunk azzal az adattal, amelyet SZILASI (NyK. XXV, 401) ugyancsak a *sēti* címszó alá von, nevezetesen: T. *kātāl ūmās śats* 'a nap erősen süttött'. SZILASI maga is hivatkozik (uo. 403) a P. (VNGy. III 525) *pāl śitlilām* 'megsütjük (duális)' szóra; l. még VNGy. III/2: 356, 406: „P *pāl śitlōḡu* 'megégni'”. Ennek a magyar *süt*- igével egyeztetett (??) szónak természetesen semmi köze sincs a *sēt*- 'jut' igéhez.

Az itt tárgyalt obi-ugor ige tehát komi eredetű jövevényszó, mely eredetijével jelentésárnyalatai tekintetében is számos egyezést tüntet fel.

Szófejtések

41. Magyar *akad* 'stecken bleiben'

1. *Akad* 1. 'stecken bleiben', 2. 'Anstoss nehmen, sich stossen an etwas', 3. 'stossen auf etwas', 4. 'sich finden, sich treffen, vorkommen' [1252: *Akadas* Siculus de Sebus szn., MNy. XVIII, 33; 1470: Inkab *akadna* žiuekbe. inkab *akadna* elmejkben, SermDom.; 1508: Meġen vala ierusalémből ierikoba, es *akada* tolvaiokra, DöbrK.; 1598: Rauaz rauazra *akadot* (Decsi: Adag.); 1636: Absolon fára *akada*, Pázm.: Préd.]; *akaszt* 'hängen, anhängen' [1238|1292: Cadit ad montem qui dicitur *Akazto* frn., OklSz.; 1291: Itur ad villam *Okozthov* frn., uo.]. — E szavunkat BUDENZ (MUSz. 726) és MUNKÁCSI (NyK. XXV, 271) a következő szavakkal egyeztette: vog. *tayáp-* 'hängen bleiben' | osztj. *tagarla-* ua. | zürj. *takal-* 'einsinken, stecken bleiben' | finn *takistu-* 'haften, festsitzen, stecken bleiben'. Ez a származtatás hangtani nehézségek miatt nem fogadható el. A rokon nyelvi szókban feltehető fgr. szóeleji *-t- a magyarban is megmaradt volna. BÁRCZI (SzófSz.) *akad* igénket ismeretlen eredetűnek minősíti.

2. A m. *akad*, *akaszt ak-* alapszavával (a -d gyakorító, az -sz-t pedig műveltető képző) egyeztethetők a következő obi-ugor szók: v o g. (MSz.) É. *taxi*, AL. *tāxi* 'jut, esik; geraten', K. *tāxli* 'akad valamire; antreffen'; (VNGy. II, 706) É. *taxni* : *ünléné mán at t.* 'ülőhelyhez nem juthat'; (MUNK.: NyK. XXV, 271) É. *alésné taxnēs* 'beleakadt a csapdába'; (MSz.) É. *taxēnlī* 'céloz; zielen'; (KANN.; idézi LIIMOLA: SUSAik. 58|3, 3—4) TJ., FL. *taxn-* 'fest stecken bleiben (z. B. eine in die Erde geschlagene Stange)', AK. *taxn-* 'stecken bleiben (z. B. ein Boot an einem Holz)', KK. *tāxn-* 'stecken bleiben (z. B. der Haken an einem Gegenstand), an etwas stossen (z. B. die Stirn beim Eintreten an den Türrahmen)'; FK. *tax n's:omnā'n t.* 'er begegnete mir, kam mir entgegen'; AK. *izūß äot taxni*, Szo. *izūß at taxni* 'er hält sich nicht zu Hause auf' (sagt man von einem, der immer herumgeht); FL. *taxnl-* 'treffen (beim Schiessen), befestigen (z. B. einen Pfahl im Erdboden)', Szo. *taxnl-* 'finden, bemerken' | o s z t j. (KT. 1054), DN. *ṭōγṭṭpa* 'begegnen, zufällig treffen', Ni. *ṭūγṭṭā* 'geraten, kommen (irgendwohin; in Not)', Kaz. *ṭōγṭṭṭī*, *-ṭṭṭī* 'treffen (zufällig z. B. eine Kugel); begegnen; geraten, kommen (irgendwohin)'; (PD. 257) Ko. *tōxnəm*, *tōxṭnīdm* 'entgegenkommen, treffen, antreffen'.

Valószínűleg idetartoznak a következő osztják alakok is: (KT. 1054) Vj. *lō'kē'n'tā: kīriū ūrā lō'kīntās* 'das Boot blieb an einem Baum hängen', Trj. *āw'kē'n'tā'z* 'plötzlich anhalten, stehen bleiben (Schlitten, Boot), haltmachen (ein Mensch mit dem Boot, dem Pferd, den Renntieren), sich plötzlich setzen (auf einen Stuhl, in ein Boot usw.)'. — A V. és a Vj. nyelvjárásban e szónak palatális változata is van: (KT. 1054) V. *lōkəntā* 'auf dem Grund sitzen bleiben', Vj. *lōkəntā* 'sich festfahren (ein Boot am Land, auf dem Grund)'.

A magánhangzóilleszkedést ismerő keleti osztyják nyelvjárásokban ilyen másodlagos alak keletkezése könnyen lehetséges. E jelenségre vö. még (KT. 489) DN. *l̥abən̥p̥a'ɨ* 'Schmetterling' ~ V. *l̥uà'nt̥i*, Vj. *l̥uənt̥i* ua.

A vog. és az osztyj. szót első ízben PAASONEN egyeztette egymással (PD. 257).

A magyar és az obi-ugor szók eredeti szóeleji mássalhangzójaul *s- vagy *š- hangot tehetünk fel. Ezeknek a m. mássalhangzóhiány, a vog. t- és az osztyj. l-, t- szabályosan felel meg. A Vj. *l̥o'k̥i'n't̥a* szóeleji l-je szabálytalan, a várható szabályszerű i-s szókezdetet a szó palatális változata, a Vj. *ɨòk̥ənt̥a* alak képviseli. A Vj. *l̥o'k̥i'n't̥a* l- hangja talán valamilyen hasonló hangalakú l- kezdetű szó (pl. KT. 477: V. *l̥ok̥i'n't̥a* : *mà ɨyà l̥ok̥i'n't̥ašəm* 'ich stieß auf einen Bären'; Trj. *l̥ō'kəm'fət̥ā'3* 'schieben, schubsen' stb.) hatásával magyarázható; az sem lehetetlen, hogy a szóeleji l-t tartalmazó Vj. alak jövevényt iszó valamelyik szomszédos nyelvjárásból. Sőt arra is gondolhatnánk, hogy a Vj. nyelvjárásrövidítés esetleg elírás V helyett. A vog. és az osztyj. szó pontos hangtani és jelentéstani egyezése mindenesetre amellett szól, hogy a két szó etimológiailag feltétlenül összetartozik egymással.

A vog. szóban ősvog. *ā-t (vö. STEINITZ, WogVok. 230 kk.), az osztyjában pedig óosztyj. *o hangot (vö. STEINITZ, OstjVok. 66 kk.) tehetünk fel. Az ősvog. *ā és az óosztyj. *o megfelelésére több példát idézhetünk: vog. (STEINITZ, WogVok. 243) TJ. *tawt-*, TCs. *tāwt-*, AK., KK. *tawt-*, P. *teyt-*, ÉVagK. *tāyt-*, ÉVagZ., DVag. *tayt-*, AL. *tayt-*, FL. **tōft-*, Szo. **tōft-* 'kauen' ~ osztyj. (KT. 1057–8) DN. *l̥ōγətt̥a* 'beissen, kleinbeissen, kauen', V. *l̥ō'γətt̥a* 'beissen, kauen; nagen', Vj. *ɨō'γətt̥a* 'beissen, kauen', Trj. *ɨō'γətt̥a'3*, Ni. *tū'γətt̥a*, Kaz. *ɨō'γətt̥a*, O. *l̥ō'γətt̥a* ua.; vog. (STEINITZ, WogVok. 237) TJ., DVag., ÉVagZ., AL. *nams-*, AK., KK. *nāms-*, FL., Szo. *noms-* 'denken' ~ osztyj. (KT. 581) Kr. *nū'mta*, Vj. *nō'mt̥a*, Trj. *nō'mt̥a'3*, Ni. *ɨumt̥a*, Kaz. *nō'mt̥a*, O. *nō'md̥a* 'sich erinnern' stb.

A magyar és az obi-ugor szók alapjelentése 'stecken bleiben' lehetett. Ebből a lativusi vonzatú eredeti jelentésből könnyen megérthető mind a magyarban, mind az obi-ugor nyelvekben létrejött 'geraten, kommen irgen wohin' és 'begeggen' jelentés.¹

3. LIIMOLA (SUSAik. 58/3, 4–5. jegyz.) szerint a vog. TJ., FL. *taxn-* 'fest stecken bleiben (z. B. eine in die Erde geschlagene Stange)' stb. összekapcsolható az osztyj. (KT. 982) DN. *t̥ɨγər̥t̥a* 'haften machen, anheften, zumachen (die Knöpfe); anhängen, das Schloss der Stockfalle mit einem Haken befestigen', Ni. *t̥ɨγər̥t̥a*, Kaz. *t̥ɨγər̥t̥a*, O. *tv̥γər̥t̥a* 'hängen (an einen Nagel, das Zugnetz auf Stangen usw.)' szóval és ennek fgr. megfelelőivel. A vog. *taxn-* azonban jelentéstánilag jobban illik a m. *akad* és az osztyj. DN. *t̥ōγənt̥a* stb. szóhoz, s így valószínű, hogy etimológiailag ezekkel tartozik össze.

¹ LIIMOLA (SUSAik. 58.3, 4) a vog. (MSz.) *taxi* 'jut, esik; geraten' és a TJ., FL. *taxn-* 'fest stecken bleiben (z. B. eine in die Erde geschlagene Stange)' stb. szókról úgy vélekedik, hogy azok nem tartozhatnak össze, mert a *taxi* 'jut, esik; geraten' ige a *taxn-* stb. alakokkal ellentétben mozgást jelöl. A két alak azonban bizonyára összefügg egymással. A 'stecken bleiben, geraten, kommen irgendwohin, begegnen' jelentésekre más szót is idézhetünk: vog. (VNGy. II, 638) *ɨani* 1. 'ragad, tapad', 2. 'akad, jut'.

42. Magyar szép 'schön'

1. Szép 'schön, sauber, wohlgestaltet' szavunk eredetével legutóbb F. MÉSZÁROS HENRIETTA foglalkozott (NyK. LXV, 178—9). Az eddigi megfeytési kísérleteket elutasítva, szavunkat a következő osztják szóval vetette egybe: (KT. 835) V. *süχ* 'Schönheit', Vj. *sü'χ* 'Schönheit, Schmuckheit', Trj. *siüχ* 'Schönheit', (PD. 219) J. *siw'* 'Schönheit'. Az osztj. szóban feltehető őssosztj. **ü* alapján úgy véli, hogy a m. szó eredeti magánhangzója **i* lehetett, s „ebből a szóbelseji réshang [**γ* < **k*] vokalizálódása folytán -*i*- keletkezhetett” (i. h. 179). A m. szó *p*-jét denominális melléknévképzőnek tartja, s úgy gondolja, hogy *szép* szavunk e képző révén jutott melléknévi jelentéséhez” (i. h. 179).

Ez az első olvasásra mind hangtani, mind jelentéstani szempontból tet-szetős magyarázat azonban nem fogadható el. A F. MÉSZÁROS HENRIETTA által vokalizálódással feltett hosszú *i* magánhangzós alaknak a magyar nyelvtörténet és a mai magyar nyelv tényei határozottan ellentmondanak. *Szép* szavunk ugyanis eredetileg rövid magánhangzót tartalmazott. Ismeretes, hogy a középfok képzője régen egyszerű -*b* volt, s ez kötőhangzó nélkül járult a melléknév alapfokához (*idősb*, *gonoszb*, *nemesb*). Így a *szép* középfoka is egykor *szépb* (> *szébb*) volt, például: 1508: *zeph* (DöbrK.); 1693: Legyec *szépb* (Balassa: Ének). A *szébb* kéttagú alakjaiban azonban sohasem volt *é*, hanem mindig rövid *ë* volt, úgy mint ma is: *szébbet*, *szébben* stb. Ebből következik, hogy az alapfokú *szép* alak is eredetileg **szép* vagy még korábban **szépš* volt. A szóvégi magánhangzó lekopása után az egytagú **szép* magánhangzója az ómagyar korban (a X—XII. század táján, vö. BÁRCZI, Htört.² 65) megnyúlt: **szép* > *szép*. Később kiegyenlítődéés történt oly módon, hogy alapfokban a hosszú magánhangzó a többtagúak első szótagjába is behatolt (*szépet*, *szépek*, *szépen*), középfokban pedig végig (az alanyeset egytagú alakjában is!) az eredeti rövid magánhangzós alak vált általánossá: *szebb*, *szebbet*, *szebbek* stb. (vö. HORGER, MSzav. 158—9).

2. Ha sorra vesszük a fgr. nyelvek 'szép' jelentésű szavait, azt találjuk, hogy azok vagy jövevényszók (a votj. Sz. *éeber*, Uf. *teber* 'szép, csinos' (MUNK.), a cser. KH. *tseβer*, U. *tšep'er* 'schön, gut, hübsch' (WICHM.) tatár, a finn *kaunis* germán jövevényszó stb.), vagy olyan fgr. eredetű szók, amelyek jelentése eredetileg valami más volt, de sohasem 'szép'. Lássunk néhány példát: 1. zürj. (WUo.) *mišs* 'Schönheit', *mišsa* 'schön' | v o t j. (MUNK.) Sz. *mič-*, K. *mič-* 'összelapátolni, egy helyre hányni, összesöpörni, összekaparni (pl. havat v. gabonát); beretválni' | lív *mütsa-* 'fegen' | lapp (T. I. ITRONEN, WbKKLp. 262) Ko. *möjtššv*, Kld. *möbtššv*, -ššs stb. 'schön, hübsch' | szamJur. (CASTR.) *muecaei*, *muesaei* 'geputzt', *muesaedm* 'geputzt sein', (LEHT. 258) O. *mšëtsäi* 'schmuck gekleidet, sauber angezogen' stb. (FUV.) 2. Vog. (VNGy. II, 644) *xurinj* 'szép' | osztj. (KT. 335) Ni. *χörām* 'Schönheit, Schmuckheit', Kr. *χörāmē* 'schön', Ni. *χörāmē*, O. *χörāmē* 'schön, hübsch'. E szók a vog. (VNGy. II, 644) *xuri* 'alak, kép, minta', ill. az osztj. (KT. 331) DN. *χör* 'Vogelbild, Lockvogel', Kaz. *χör* 'Bild, Gestalt (eines Schutzgeists, Menschen, Tieres, gezeichnet oder geschnitzt)' szó származékai. Az obi-ugor szók uráli eredetűek (vö. FUF.). 3. Mord. E. *mazi*, *mazę*, M. *maži*, *mazi* 'hübsch' | lapp N. *muoissat* 'speciem pulchram habere (de re obsoleta polita)' (TOIVONEN: FUF. XIX, 150). 4. Osztj. (KT. 547) V. *müstäm* 'schön, hübsch', Vj. *mu'stäm* 'schön, schmuck (Kleidungsstück, Gegenstand)', Trj. *mu'stäm* 'gut, tüchtig, angenehm,

gutartig; gut aussehend, hübsch'. E szó az osztj. (KT. 546—7) DN. *mustõpa* 'gefallen, behagen; taugen, tauglich sein' stb. igéből származik. — Az itt bemutatott szók 'szép' jelentése a következő eredeti jelentésekre vezethető vissza: 1. 'söpör, kapar, tisztít', 2. 'alak', 3. 'csiszol', 4. 'tetszik, alkalmas'. A példákat még sorolhatnánk, az eredmény akkor is ugyanaz lenne. Vagyis: az egyes fgr. nyelvek ősi szókincsébe tartozó 'szép' jelentésű szók között egyetlenegy sincs olyan, amelyik valamennyi rokon nyelvben 'szép'-et jelentene, illetőleg már az alapnyelvben is 'szép' jelentésű lett volna. Ebből következik, hogy a m. *szép* is egybevethető valamilyen más, alkalmas jelentésű fgr. szókkal.

3. A rokon nyelvekben valóban vannak olyan szók, amelyekkel a m. *szép* minden nehézség nélkül egyeztethető. WICHMANN (FUF. VII, 43; MNy. IV, 459) *szép* szavunkat a következő fgr. szókkal kapcsolta össze: finn *seppä* 'Schmied, Meister, Künstler', *sepästi* 'künstreich, geschickt'; észtt *sepp* (gen. *sepa*) 'Schmied, überhaupt Handwerker, Professionist' | lapp N. *čæp'pe -pp-* 'clever, efficient', *-čæp'pe -pp-* 'smith, one who makes something'; K. (GEN. 817) T. *čiehp*, Kld., Not. *čiehp*, A. *čep* 'Meister'; (T. I. ITRONEN, WbKKLp. 663) Ko. *tšjčoppE*, Not. *tšjčoppE*, Kld. *tšjčõp(E)* 'geschickt, (prädikative Form auch:) geschickter Mensch, Meister'. — BÁRCZI (SzófSz.) ezt a származtatást jelentéstani okokból nem fogadja el. E. ITRONEN (UJb. XXVIII, 58) szerint a m.—fi.—lp. szók összetartozása lehetséges.

A magyar és a rokon nyelvi szók hangmegfelelése szabályos: m. *sz* ~ fi. *s* ~ lp. *č* (< fgr. *š); m. *-p-* ~ fi. *-pp-*, lp. *-p'p-* (< fgr. *-pp-). A szóban feltehető fgr. *e-nek a m. *szép* eredeti *ě* hangja is (l. fent) szabályszerűen felel meg.

A magyar és a vele rokonított finn és lapp szók összetartozása jelentés-tanilag is kifogástalan. A finn—lapp szóban történt 'mester' → 'ügyes' és magyar szóban végbement 'mester' → 'ügyes' → 'szép' jelentésváltozásra több fgr. és nem fgr. nyelvekbeli példát idézhetünk:

1. A m. *ügyes* 'geschickt' melléknévnek Erdélyben 'csinos, takaros' jelentése is van, például: *ügyes fejérmép*; *Ügyes* egy színházatok van (MTsz.).

2. Vog. (AHLQV.) *mašter* 'Meister, gewandt', (KANN.) AK. *māošter*, KK. *mōāštar*, P. *maštar*, ÉVagK. *māšter*, AL. *māštar* 'Meister, gewandt' | osztj. (KT. 547) DN. *mā'star*, Kr. *mā'star* 'Meister, in etw. geschickt' (< or. *macmep* vö. KÁLMÁN BÉLA, RLW. 195).

3. Osztj. (KT. 1026) Kam. *tus* 'Meister', Ni. *tus*, Kaz. *tos*, O. *tos* 'Meister, geschickt (etw. zu tun); gut, geschickt gemacht', (STEINITZ, OVE. I, 132) Szi. *tūs* 'schön': *põrrijem mōš nēlam tūs nēnət ūχlijem* 'Mein Rumpf ist der schöne Frauenschlitten der moš-Frauen', (STEINITZ, OVE. II, 180) *tūs nūji tuttšəŋ soxije* 'mit schönen Tuch [verziertes] Nähbeutelchen'. Az osztj. szó a zürj. (WUo.) V., Sz., Lu. *tuz* 'As (Sz., Lu.); Haupthexenmeister, Grosszauberer' átvétele (TOIVONEN: FUF. XXXII, 94).

4. Török: kaz. *čibār* 'hübsch, wohlgestaltet', ufai tat. (PRÖHLE) *čibār* 'szép', kir. (RADL.) *šebār* 'ein Meister (in einer Sache)', alt., tel., leb., tar. *čabār* 'rein, sauber, vorsichtig, sparsam', kar. *čibār* 'schön, schön gebaut, tüchtig'.

Úgy vélem, hogy az itt felsorolt jelentéstani párhuzamokkal — számukat még szaporíthatnánk — sikerült meggyőzővé tennünk a m. *szép*nek a fi.—lp. szókkal való etimológiai összetartozását.

43. Vogul *sâ'r* 'Waldrücken'

1. BUDENZ (NyK. VI, 426) és LIIMOLA (FUF. XXII, 171—2) a vog. (MUNK.: VNGy. IV, 43) É. *sori* : *Porä-Munüt, türin sorit* 'A Porä-Munyi hegységben, a tavak közföldjein', (CSEBHY.) *sori* 'седловина между двумя вершинами гор, лесная перемычка между двумя болотами', (KANN. mscr.) TJ. *sarē*; TCs. *sāre* 'kleiner Sumpf', AK. *nāriχālsār* 'Landstreifen zwischen zwei Sümpfen', KK. *nērsār*, Szo. *nārsō'yi* 'schmaler Sumpfstreifen, der zwei Sümpfe miteinander verbindet' (Szo. *nāy* stb. 'Sumpf'), FL. *nōrsō'yi* 'Tal zwischen zwei Uralen', Szo. *ursō'yi* 'eine etwas niedrige Stelle zwischen zwei Abhängen (увал)', KK. (folkl.) *sâ'r* 'Waldrücken (грива) zwischen zwei Seen' szót a következő magyar szócsaláddal kapcsolta össze: *szor*- 'eng, schmal': *szoros* 1. 'eng, knapp; dicht, fest; genau, streng', 2. 'Enge, Engpass; Defilee'; *földszoros* 'Landenge', *tengerszoros* 'Meerenge'; *szorit* 'drücken, pressen, klemmen; drängen, zwingen'; *szorul* 'sich verengen; sich wohin klemmen od. ein-klemmen, auf einen (engen) Raum beschränkt sein; auf etw. angewiesen sein'. A két szó összetartozása lehetséges, figyelembevéendő azonban, hogy a magyar szónak más finnugor származtatása is van, vö. PAASONEN, *s*-Laute 42—3, 136; SzófSz.

2. Véleményem szerint idevonható még az alábbi zürjén szó is: (WIED.) *šur* : *mu-šur* 'Grund, Boden, Festland, Muttererde'; (WUo.) Ud. *šur* : *mu-šur* 'waldige Strecke Landes (bes. zwischen zwei Flüssen)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Ud. *šur* : *mu-šur* 'lange Strecke Weges'.

A zürj. *mu-šur* szóhoz tartozik még a (WIED.) *möser* 'Landstreifen zwischen zwei schiffbaren Flüssen', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *mešer*, Lu. *mešer* 'Strecke Landes zwischen zwei Flüssen' elhomályosult összetétel is, vö. KALIMA: FUF. XVIII, 32; FOKOS-FUCHS, SyrjWb. — A zürj. *šur* esetleges további zürjén (és votják) kapcsolataira vonatkozóan l. WUo.

Mind a magánhangzó-, mind a mássalhangzó-megfelelés szabályos. A vog. szóban ósvog. **ā*, a zürj. szóban pedig előpermi **a* hangot tehetünk fel.

A vog. és a zürj. szó jelentései közel állnak egymáshoz, ezért az etimológia jelentéstani bizonyításával nem kell foglalkoznunk.

44. Osztják *kīsər* 'Spielkarte'

Az osztj. (KT. 437) DN., C., Kr. *kīsər*, Cs. *kīsər*, Ni. *kīzər*, Kaz. *kīzər* 'Karte, Spielkarte', (STEIN., OVE. II, 146) Szi. *kāsər* 'Spielkarte' a zürj. (WIED.) *kōzyr* 'Trumpf', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Le. *kezir* 'Trumpf (beim Kartenspiel)' szóból származik. A zürj. szó orosz eredetű (*козырь* 'Trumpf'), vö. KALIMA: MSFOu. XXIX, 65. Arra azonban, hogy az osztj. szó orosz jövevénytől volna, hangtani okokból nem gondolhatunk. A zürj. *e* hangnak ugyanis megfelelhet az osztjákban *i* és *a* (*a* < ósosztj. **ə*), de az orosz *o*-nak sohasem. Ezzel szemben az osztj. (KT. 437) V. *kōsār* és Vj. *kō'sār* 'Spielkarte' alak — melynek első szótagbeli magánhangzója ósosztj. **ō* hangra megy vissza — vagy a tatárból (vö. KANNISTO: FUF. XVII, 133), vagy közvetlenül az oroszból való átvétel.

A vog. (MUNK.) É. *kasər*, *kāsər*, KL. *kāsər* 'Spielkarte', (KANN.) FL. *kāsār*, Szo. *kā'sār* ua. KANNISTOVAL (FUF. XVII, 133) és KÁLMÁNNAL (RLW. 178) ellentétben ugyancsak zürjén jövevénytől (vö. MUNKÁCSI: Ksz. XV,

347; LIIMOLA: FUF. XXXIV, 237). A vog. (KANN.) AK *kisər* 'Spielkarte' valószínűleg az osztjából származik (KANNISTO: i. h. és KÁLMÁN: i. h.).

45. Osztják *mětsədə* 'stossen, schieben'

Az északi osztják nyelvjárásokban előforduló (KT. 551) Ni. *mětšətdə*, *mē-*, Kaz. *mětšətdə*, *mětšətdə*, O. *mětsədə* 'stossen, schieben und dadurch bewegen (z. B. die Narte vom Fleck, das Boot ins Wasser), (mit einer Bootstange usw.) vorwärtsstossen (z. B. ein Boot von einer Untiefe); in etw. stecken (z. B. das Messer in die Scheide, etw. in die Tasche)', (RADANOVICS: NytudÉrt. 31: 42) Sur. *měttšətdə* 'dugni' ige talán a zürj. (SzrSzlKomi) Vm., Lu., Le., AV. Szkr., KSz., Ud. *medžni*, FV. *medžni* 1. 'доткаты конечную часть основы [a láncfonal utolsó részét hozzászöni] (Vm., Lu., Le., AV., Szkr., KSz., Ud., FV.)', 2. 'гнуть, сгибать (боронным оглобли) (Szkr.)', AV. *medžšini* 'ткаты конечную часть основы' szó átvétele.

A hangtani megfelelés nem világos. Az egyeztetés hangtani nehézsége az, hogy a zürj. szóbelseji -dž- affrikáta helyén az osztjában a várható Ni., Kaz. š, O. s helyett Ni. Kaz. -ts-, Sur. -tts- hangot, az O. nyelvjárásban pedig — minthogy ebben tš affrikáta nincs —, -ts- hangkapcsolatot találunk.

A zürjén szó eredeti jelentése 'bedug' lehetett. A szó ebben a jelentésében kerülhetett át az osztjákba. A 'bedug' alapjelentésből a zürj. *medžni* 'hozásszó' értelme könnyen megérthető, mivel a szövés művelete voltaképpen két derékszögben egymást metsző fonalsorozat egymásba fűzését jelenti. A 'bedug' ~ 'szó' jelentések viszonyára, vö. orosz *ткаць, тку* 'webe, wirke' ~ *ткнуть, ткну* 'stecke, stosse' (vö. VASMER, REW. III, 109).

46. Zürjén *běpucь* 'липа'

Volegov „Словарь Русско-перматский. Часть I. 1833 года” című kéziratos szótárának (kézirattári jelzete: MNyelvt. 4° 29. sz.)² *běpucь* 'лица' adata tudomásom szerint más forrásokban nem fordul elő. E szó etimológiai megfelelője megvan a votjákban: (WIED.) *bōryz*, *bōryz-pu* 'Linde'; (MUNK.) Sz. *berič*, *berič-pu*, M. *berič*, J., K. *berič* ua.; (WICHM.) G. *berič*, J. *berič* ua.

47. Zürjén *kokь зчемь* 'берцо'

Volegov kéziratos permják szótári anyagának sajtó alá rendezése közben (l. még a 46. sz. szócikket) bukkantam a következő szóra: *зчемь*: *kokь зчемь* [olvasata: *kok džem*] 'берцо'. E szót a SzrSzlKomi is ismeri: Szkr. *džom*, FV., Le., AV., KSz., Ud. *žem*, Ud. *žem*, *žeb* 'подъем (часть ноги)'. A zürj. *žem*, *žem*, P. *зчемь* szócška jövevényszóként átkerült az osztjákba: (KT. 943) *tšə'm*: DN. *kōr tšə'm*, DT. *kōrvže'm*, Kr. *kuw tšə'm* 'Schienbein', Ni. *kōržəm* 'Unterschenkel'. A zürj. ž- (dž-) hangot helyettesítő osztj. tš- (a várható és gyakoribb š- helyett) — ugyanúgy, mint a zürj. š- helyett álló

² Volegov kéziratos permják szótára rövidesen meg fog jelenni az Akadémiai Kiadónál.

osztj. *tš*- is, pl. osztj. DN. *tšok* 'Trauer, Leid . . .' < zürj. *šog* ua. (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 79) — arra mutat, hogy az osztj. DN. *tše'm* : *kör tše'm* stb. az osztják nyelv zürjén jövevényszavainak a legrégebb rétegébe tartozik. A zürj. *e* (*e*) ~ osztj. *e* magánhangzó-megfelelésre több példa van, vö. TOIVONEN: i. h. 134.

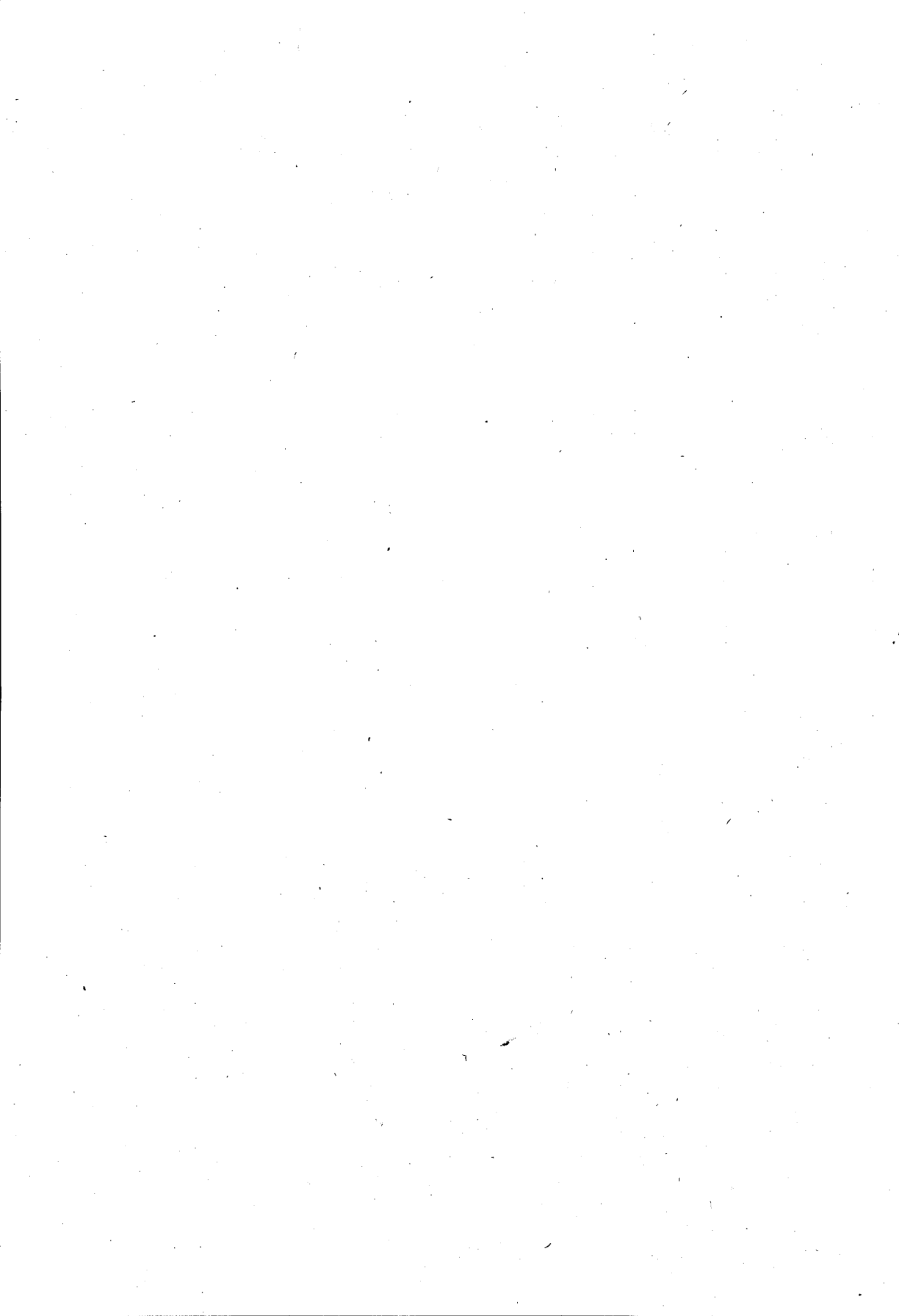
48. Finn *koi* 'Motte'

A címként szereplő finn *koi*, *koja* 'Motte', Made, Milbe' etimológiai megfelelői: l a p p (T. I. ITKONEN, WbKKLp. 159) Ко. *kuŋje* 'Käferraupe, die Kleider und Speisen benagt' | m o r d. (RAVILA: SUSAik. 61|3: 27) E. *ki* 'Kleidermotte' | c s e r. (PS.) K. *kije* 'Motte' | v o t j. (MUNK.) Sz. *kej*. K. *küj* 'moly; Motte'; (WICHM., idézi UOTILA: SUSToim. LXV, 261) Uf., J., M., G. *kei* ua. | v o g. (KANN.: FUF. XVII, 121) TJ. *kiŋ*, TCs. *kei* ua. (vö. VglWb, 34; WICHMANN: Vir. 1926: 37—8; UOTILA: SUSToim. LXV, 261; FUV.; SKES.).

Véleményem szerint ide kapcsolhatjuk még a következő zürjén szót is: (SzlKomi) FV. *kei* 'мелкий, белый, твердый червяк (в мясе)'.

A fi. *o*-nak szabálytalanul megfelelő zürj. *e* a szóvégi *i* hatásával magyarázható. A fi. szó *o* hangjának a mord., cser., votj. és a vog. szók magánhangzója is szabálytalanul felel meg. — Az egyeztetés jelentéstani szempontból is megállja a helyét. A zürj. szó 'мелкий . . . червяк (в мясе)' jelentéséhez különösen közel áll a fi. szó 'Made, Milbe' és a lp. szó 'Käferraupe, die Kleider und Speisen benagt' jelentése.

RÉDEI KÁROLY

Etimológiai jegyzetek

4. Vogul *āγpa* 'Donner'

1. A szóra MATTI LIIMOLA hívta fel a figyelmemet. Az ő utalása nyomán találtam rá a WogVd. IV. kötete (MSFOu. 114) 462–4. lapján. LIIMOLA a szót KANNISTO szótári jegyzeteiből, egy (északi) szoszvai medveének töredékéből ismeri. A szó KANNISTO feljegyzéseiben a medveéneken kívül mindössze egy, ugyancsak szoszvai növénynevében van meg; a szóra más adat nincsen (i. h.).

Az említett énektöredék a következőképpen hangzik:

nānrā ša šχ^{2l} mi'ra'ti, βā.γη ša šχ^{2l} mi'ra'ti,
nānrā āγupā mi'ra'ti, βā.γη āγupā mi'ra'ti¹

KANNISTO nyelvmestere a sorok jelentéséről csak ennyit adott meg: „крепкая туча гремить”, azaz: 'ein starker Donner rollt' (i. h.).

LIIMOLA (i. h.) az adatközlő szűkszavú közlését kiegészítve a két sort a következő módon fordítja:

'ein starker Donner dröhnt, ein kräftiger Donner dröhnt,
ein starkes Getöse dröhnt, ein kräftiges Getöse dröhnt'

LIIMOLA szerint a szó jelentése 'Donner', vagy 'das Donnern, das Dröhnen usw.', amit megerősít a már említett *āγupālōptā* = *ša šχ^{2l}llōptā* (*lōptā* 'Blatt') növénynév is.²

2. Az újabb forrásokban meglehetősen ritka (Szo.) *āγpa* 'Donner' szó megvan két XVIII. századi kéziratos szójegyzékben: FCsusz. 17: *aūba* : *aūba aui* 'tonitru, гремить'; DSzo. 30: *aube* 'tonitru'.³ A XVIII. sz. derekáról származó adatok közül a felső-csuszovajai a déli, a déli-szoszvai pedig vagy déli; vagy a délivel érintkező nyugati nyelvjárásterületről származik.

Bizonyára az itt tárgyalt szóhoz tartozik AHLQVIST (MSFOu. II, 37) *ōavi*, *ōvānti* 'es donnert' adata is.

3. Az adatok felsorolása után rátérhetünk a régi vogul szók — s egyúttal a szó ősvogul — hangalakja kérdésének a megállapítására. A KANNISTO-féle szoszvai szó *-pā*, a FCsusz.-i *-ba*, a DSzo.-i *-be* eleme kétségkívül képző (vö. LIIMOLA: i. h.). A visszamaradó *āγ-*, *aū-*, *au-* tő pedig minden bizonnyal azonos az (AHLQV.) *ōw-*, *ōv-* (?FCsusz. *au-* : vö. *au*) igetővel.

¹ A két sorra tördelés tőlem származik. — G. J.

² A *ša šχ^{2l}* szó 'Donner' jelentésére vonatkozólag l. KANNISTO, WogVok. 71 stb.

³ A forrásrövidítésekre vonatkozólag l. a NyK. LXV, 170. lapján levő jegyzetet.

A (déli) FCSusz., a DSzo. adatok *ü*, *u* betűi, AHLQVIST *v* (? *uv*) jele feltehetőleg *w* hangot jelölnek. A szóban a déli *w*, a szoszvai *γ* alapján kétségtelenül ősvogul **γ*-t tehetünk fel, aminek nem mond ellent AHLQVIST (keleti?, nyugati?) adata sem.⁴

Ami a szó magánhangzóját illeti, már nehezebb a helyzet. KANNISTO szoszvai *ayupa* adatának *ā* magánhangzójele kétségtelenül *ā* fonémát jelöl (vö. STEINITZ, WogVok. 25, 33, 263–4). AHLQVIST *ö* (? *ou*) jelének a pontos hangértékére vonatkozólag nincs semmi adatom (az adatok valószínűleg a keleti vagy nyugati nyelvjárásból származnak, vö. MSFOu. VII.). AHLQVIST ugyancsak *ö*-jelet tartalmazó adatai (i. h.) közül figyelemre méltó az *öske* 'Ochs' szó, mely minden valószínűség szerint a FK. *üöskä* (vö. KANNISTO, WogVok. 67) szóval azonos. Az *ö* az (AHLQV.) *önt* ~ *ant* ~ *int* 'Horn' szóban talán *āo*, az *ou* ~ *öv* ~ *au* 'Tür' szóban pedig *ē* (MUNKÁCSI *o*; l. MUNK.—SZIL.) hangot jelöl (vö. STEINITZ, WogVok. 251, 188). AHLQVIST *öske*, *önt* adatai alapján bizvást feltehetjük, hogy az 'es donnert' jelentésű szó *ö*-je valamely labiális jellegű palatális (*ö*, *ä*, *ü*, *äo*, *āo*) hangot jelöl. A FCSusz. és a DSzo. szók *a* betűi alsó nyelvallású hangra vallanak. Ha mindezek után egymás mellé állítjuk a (KANN.) Szo. *ā*, (AHLQV.) *ö*, a FCSusz. és a DSzo. források alsó nyelvallású magánhangzóra utaló jelölését és összevetjük a vogul magánhangzórendszerrel, akkor arra az eredményre jutunk, hogy szavunk ősvogul magánhangzója csak **ā*, vagy **ä* lehetett (vö. STEINITZ, WogVok. 176 kk., 257 kk.).⁵

Hogy a számbajöhető két hang, az **ā* és az **ä* közül szavunkban nagyobb valószínűséggel mégis melyiket tehetjük fel, azt nehéz eldönteni. Különösen azért, mert éppen e két hang képviselőjében számtalan átcsapást, magánhangzó-váltakozást ismerünk (vö. STEINITZ, i. h.). A (Szo.) *āypa* szónak a TJ. *mew'l* 'Brust', a TJ. *tew'l* 'voll' stb. (STEINITZ, WogVok. 259) szókkal mutatkozó alaki hasonlósága alapján, mely a 'Brust', a 'voll' stb. szók régi adataiban is megmutatkozik, úgy vélem, hogy a (Szo.) *āypa* szó FCSusz. alakváltozatának az *a*-ja inkább *ε*, mintsem *ā* hangot jelöl. Ez alapján a szóban az ősvogul **ä* hangot esetleg valószínűbbnek tartom (l. még alább is).

A vogul szó ősvogul alapjául **äγ*- (*? *äγ*-) alakot tehetünk fel, melynek jelentése minden bizonnyal 'es donnert' volt.

4. A vogul **äγ*- 'es donnert' szóval etimológiailag összetartozik az osztják (KARJ.—TOIV. 16a) Trj. *ḡuχ*, *ḡuχ*, *ḡuχ* 'ukkonen; Donner', *ḡuγ*: *ḡuγ* *məñəm fā'i* 'ukkosen raiskaama paikka, paikka, jossa ukkonen on tuhojaan tehnyt' szó.

Az osztják szóban levő *uχ*, *uχ* és *uγ* a Trj. *γo* fonéma variánsa (vö. STEINITZ, OstjVok. 117). A Trj. *γo* ősosztják **γ* hangra megy vissza (STEINITZ, OstjVok. 118).

Fogós kérdés, hogy mi volt az osztják szó eredeti magánhangzója. KARJALAINEN négy adatában ugyanis háromféle (*ḡ*, *ḡ*, *ḡ*) magánhangzójelölést találunk, melyek még némiképp ellent is mondanak egymásnak. KARJALAINEN *-uχ*, *-uχ*, *-uγ* (a négy adatban ugyancsak háromféle) mással-

⁴ Vö. TJ., TCs. *mew'lam*, AK. *möäyläm* 'ich stecke es ein' ... ÉVag. *müw- ~ maw-*, FL., Szo. *māy*- 'einstecken' (STEINITZ, WogVok. 178); TJ. *tew'l* ... ÉVag. *tāwlä*, FL., Szo. *tāyl* 'voll' (STEINITZ, i. h. 259) stb.

⁵ Ha AHLQVIST *ö*-jét *ē* hangnak fogjuk fel (l. az *ou* stb. 'Tür' szót), akkor esetleg ősvogul **ē* hangra is gondolhatnánk (vö. STEINITZ, WogVok. 186 kk.). Ez azonban több onból — elsősorban a továbbiakban tárgyalásra kerülő osztják megfelelés miatt — nem valószínű.

hangzójelölése egyértelműleg a mássalhangzót megelőző magánhangzó p a l a t á l i s voltára mutat (vö. STEINITZ, OstjVok. 117). Az adatok között első helyen szereplő (veláris) *ö* magánhangzó tehát minden bizonnyal másodlagos: valamely palatális magánhangzó késői fejleménye (vagy esetleg sajtóhiba). A kétszer is előforduló *ö* hangnak γ_0 előtt nem volna „szabad” állnia (vö. STEINITZ, OstjVok. 94; l. még i. m. 95, különösen a 233. jegyzetben mondottakat).

Meglepő, hogy a szónak milyen nagy az alaki változatossága: a négy adat mindegyike más és más hangalakú. Ennek (valószínűleg a szó ritka előfordulása (? elavultsága), esetleg a (? mítikus) jelentés miatti archaikus jellege lehet az oka. Annyi azonban mindezek mellett is bizonyos, hogy az osztják szó ősi magánhangzója **ö* lehetett (vö. STEINITZ, OstjVok. 94, 109, 129 stb.). Ennek alapján a szó ősosztják alakjául **öγ* alakot tehetünk fel.

5. A vogul **äγ-* 'es donnert' és az osztják **öγ* 'Donner' szó összetartozása jelentésánilag kétségtelen. Az 'es donnert' és a 'Donnert' jelentéseltérés ősi 'es donnert ~ Donner' jelentésű ige-névszó feltevésével igen jól magyarázható. A mássalhangzók azonosak. A magánhangzók között a vogul és az osztják szókban némi eltérés mutatkozik, anélkül azonban, hogy ez a két szó egybetartozását a legkisebb mértékben is kétségessé tenné.⁶

5. Magyar *ír* 'Salbe, weich Pflaster'

1. MUNKÁCSI (NyK. XXV, 181) szavunkat a következő vogul szókkal egyeztette: T. *tēr* 'orvosság', K. *tērp* ua. (l. még uő., VNGy. II, 0404: É. *tērpi* 'orvosság', L. *tērp* 'csalétek'). A szó megvan KANNISTO feljegyzéseiben is: (KANN.—LIIM., idézi STEINITZ, WogVok. 218) TJ. *tērpi*, TCs. **tiērp*, AK., KK., FK., P., ÉVag., DVag., KL. *tērp*, Szo. *tērpi* 'Köder'. A vogul szóhoz PAASONEN (OstjWb. 240. l.) nyomán odakapcsolhatjuk még az osztják (KARJ.—TOIV. 1090 ab) DN. *tārap*, (tbsz.) *tārbat* 'нажива; Köder, Lockspeise (für Wild, Fuchse) . . . Kam. *tārap* 'Köder für Fuchse (im Fuchseisen), V. *lērūz* (*lērūāt*) 'Köder', Vj. *ēruā* '(an einer offenen Stelle ausgelegter Fuchs- u. a.) Köder', Trj. *ārp* '3 Köder (z. B. Fischgräten)', Ni. *tārap*, Kaz. (ritk.) *ārbī*, O. *lārbi* 'Köder (für Fuchse)', (PAAS.—DONN. 2437) Ko. *tārap* 'Lockspeise', J. *lārpa*, (bszrag. egysz. l. sz.) *lārpām* ua.

PAASONEN (i. h.) a vogul és az osztják szót egybeveti a szanszkrit *trptis* szóval is. Az obi-ugor szók azonban szókezdő fgr. **š*, vagy **s* hangra mennek vissza (vö. NyH.⁷ 26, 27; STEINITZ, FgrKons. 28 kk., 39; COLLINDER, CompGr. 57—61 stb.), ezért az egyeztetés hangtani szempontból nem valószínű. Az egyeztetés ellen szól a tavidai vogul *p* nélküli alakváltozat is.

⁶ A vogulban ismeretes a szónak (KANN.) Szo. *āymη*; *ayumān*; (MUNK.) *āumiñ*, *āumiñ* stb. származéka (vö. KANNISTO—LIIMOLA, WogVd. IV, 463 stb.). Sőt (PÁPAY) *aumiñ*, (REGULY) *āming* alakban a szó megvan az (északi) osztjákban is (i. h.). A vogul szó jelentése kétségtelen '(menny)dörgő', ez jól illik az idézett helyen említett szövegösszefüggésekbe is. A szónak HORVÁTH K. nevéhez fűződő, az *ayī* 'folyik' igéből való származtatásának mind jelentéstani, mind hangtani szempontból súlyos nehézsége van; a 'krank' helentésű szóval pedig szavunk csak alakilag esik egybe. A 'krank' és az 'es donnert' jelentésű szó — téves, alaki hasonlóságon alapuló — azonosítását minden bizonnyal elősegítette az a tény, hogy az *ay-* 'es donnert' alapszó kiszorult a szókincs periferikus részébe (l. fentebb). Az (északi) osztják *aumin* (? *āming*) szó feltehetőleg ugyancsak az ősosztják **öγ-* szó származéka). (L. még WogVd. IV, 463—4.)

2. Az obi-ugor szók *-p*, *-pš* eleme denominális névszóképző (vö. LEHTISALO, AblSuff. 243). A vogul szó magánhangzója ősvogul **i* (vö. STEINITZ, WogVok. 218), az osztjáké ősosztják **e* ($\sim *ə$) (vö. STEINITZ, OstjVok. 70) hangra megy vissza.

3. A m. *ír* 'Salbe, weich Pflaster' szóra adataink a XVI. sz. elejétől vannak: (?) a XV–XVI. sz. határáról: *czyabaire* (EtSz.); 1519 körül: *ír* (DebrK.); 1529–1531: *yrrel* (ÉrsK.) stb. A szónak ismeretek még a következő ragozott és képzett alakváltozatai: R. *iratt* (LevT.), *íhrjával* (Szeg.: Aqu.), *írral* (Bal.: CsIsk.; Megy.: 6 Jaj.), *ira* (Tof.: Zsolt.) stb.; N. *ír*, *írja* (Kisújszállás), *irat* (Mezőtúr), *irul* (Tatráng), *irál* 'gyógyít' (Lozsád), *iralás* 'javaslás' (Székesfehérvár) stb.

A m. szó régiségbeli és nyelvjárási adatainak számottevő része a szó eredeti veláris hangrendűségére utal. A m. és az obi-ugor szók hangtanilag csak abban az esetben egyeztethetők egymással, ha a m. szó többeli magánhangzója eredetileg palatális hangrendű volt. Jelentéstani párhuzammal utalhatunk a (FOKOS-FUCHS, SyrjWb. 565) Pr. *l'ekarstvo* 'Arznei, Mittel [Gift um Tiere zu fangen]' szóra.

6. Osztj. *ǰńźár* 'Eck-, Reisszahn des Bären'

1. Az osztják (KARJ.—TOIV. 65a) Ni. *ǰńźár*, Kaz. *ǰńźǰr* 'Eck-, Reisszahn des Bären', O. *ǰńźár* 'hinten am Gürtel getragener Bärenzahn' szót az eddigi szófejtő irodalom a m a g y. *agyar* 'Hauer, Hauzahn, Stosszahn', a v o g. (KANNISTO, WogVok. 82) TJ., TCS. *ǰń. bšǰr*, AK., FK. *ǰńšǰr*, KK. *ǰńšǰr*, P. *ǰńšǰr*, ÉVag. *ǰńšǰr*, FL. *ǰńšǰr*, Szo. *ǰńšǰr* 'Hauzahn'; a z ü r j. (WIED.) *vodzir* 'Hauer, Hauzahn, Schneidezahn', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Pr. *vođzir* 'Eckzahn (Augenzahn); Hauzahn, Hauer'; a v o t j. (WICHM.) U. *uazer*, MU. *važer*, *uazer*, J. *važer*, M. *uazer*, Sz. *vađžer* ua. szóval egyeztetni (vö. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 271; SETÁLÁ: FUF. II, 232; NyH.⁷ 45; EtSz.; TOIVONEN: FUF. XIX, 185, 236 kk.; SzófSz.; COLLINDER, FUV. 71, CompGr. 388; l. még: MUSz. 720; MUNKÁCSI, ÁKE. 632–3; SETÁLÁ: FUFA. XII, 100–1).

2. A szóban COLLINDER (ComGr. 410) fgr. **onć3r3* alakot tesz fel. A feltett fgr. **o* hangnak a m. *a* (vö. COLLINDER, CompGr. 155 kk., 158), a permi (zürj. *o*, votj. *a*) szabályos megfelelője (vö. ITRONEN: FUF. XXXI, 273 kk.). A vogulban a szó magánhangzójának eredeti veláris hangszínét csak az archaikus TJ., TCS. (*a*) őrizte meg, míg a többi nyelvjárásban az ősvogul **ě* hang képviselőjét találjuk (vö. STEINITZ, WogVok. 265). A vogul szóban a rokon nyelvi megfelelők alapján **e* (STEINITZ **ě*) hangot várnánk (vö. COLLINDER, CompGr. 159 kk.). A vog. szó palatális magánhangzója a magánhangzót

⁷ Cs. FALUDI ÁGOTA (NyK. LIV, 270–75) az osztják DN. *ǰǰǰp* 'Köder, Lochspeise' szót a m. *ér* 'Ader...' szó megfelelőjeként ismert osztják (KARJ.—TOIV. 1086ab) DN. *ǰǰr* 'Faser (des Fleisches, Hanfes usw.)' (\sim vogul (É.) *tār* 'dünne Wurzel, Faserwurzel') származékának tartja. De az osztják 'Köder, Lochspeise' szó tőszava és a 'Faser' stb. jelentésű szó már az osztjákban sem azonos egymással (l. a szó DN., Vj., Ni., Kaz., O. stb. nyelvjárási alakváltozatait). A 'dünne Wurzel...' jelentésű vogul szó ősvogul magánhangzója **ā* volt (vö. STEINITZ, WogVok. 177). Az *ír* szó vokalizmusának (m. *i* \sim vg. **i*) az *ér* szó vokalizmusától (m. *é* $<$ *e* \sim vog. **ā* $<$ fgr. **ā*; vö. COLLINDER, CompGr. 410) való eltérése feltétlenül arra mutat, hogy két, egymással etimológiailag össze nem függő szócsaláddal van dolgunk.

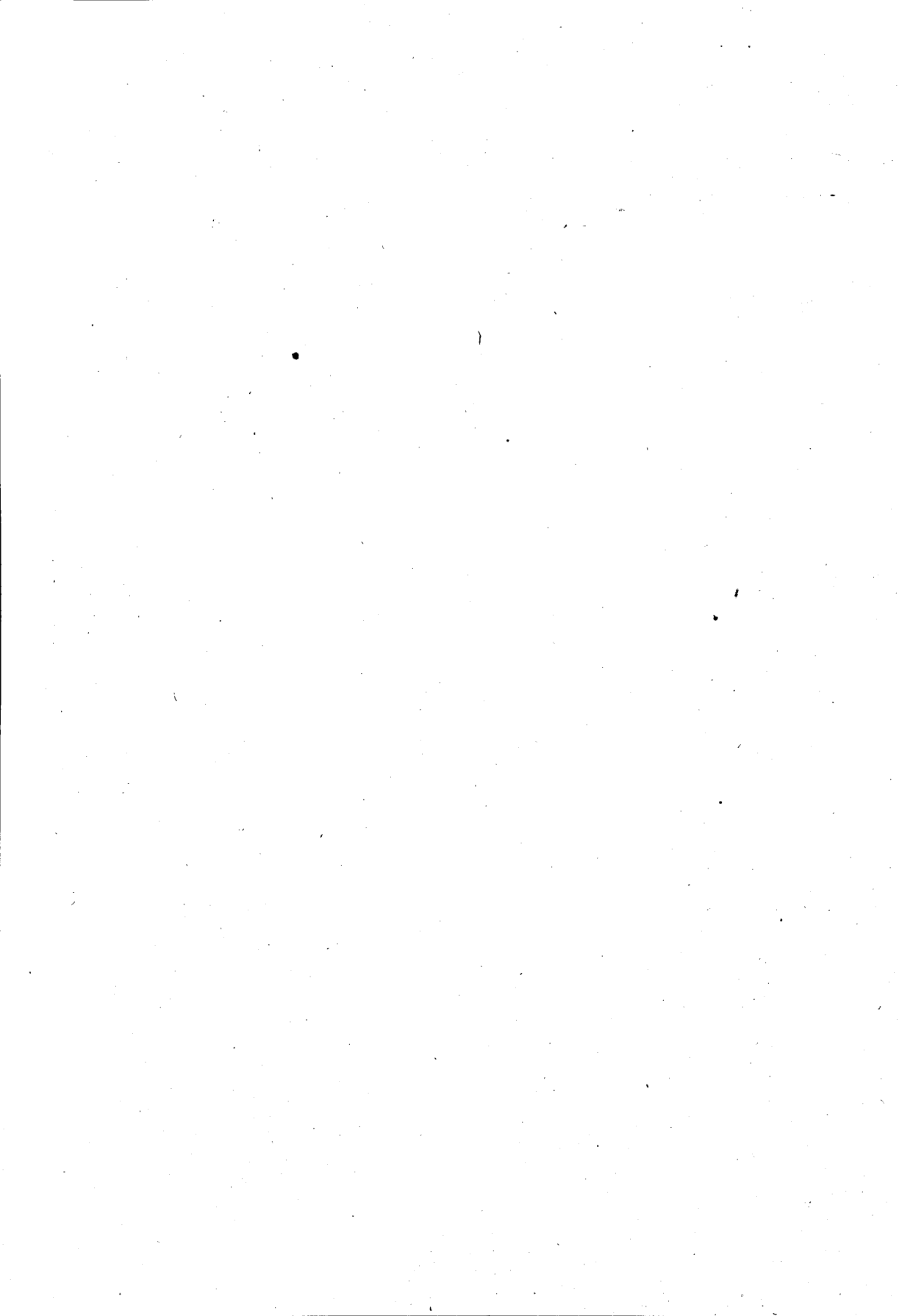
követő **ńc* mássalhangzókapcsolat hatására létrejött másodlagos fejlődés eredménye. (Vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 633. E jelenségre vonatkozóan l. még TOIVONEN: FUF. XXIX, 164; KANNISTO, WogVok. 79, 82, 83, 109 stb.; STEINITZ, WogVok. 188, jegyzet, 230 kk., 233, 292 kk., 304 stb.).

3. Az osztják szóban ugyancsak palatális magánhangzót találunk. Ezt azonban másodlagos palatalizációval nem lehet megmagyarázni. A várható **õ* hangnak (vö. COLLINDER, CompGr. 158) ugyanis Ni., Kaz. *ı*, Obd. *i* lenne a megfelelője (vö. STEINITZ, OstjVok. 94; l. még uo. 89 kk.).

Nézetünk szerint az osztjában a szó északi (FL.—Szo.-i) vogul jövevény.

Az osztjában a Ni., Kaz. \sim O. *ǰ* hangképviselet szokatlan (vö. STEINITZ, OstjVok. i. h., 96—7 stb., KARJALAINEN, OL. 261, 284, 289 stb.). A szó az osztjáknak csak az északi nyelvjárásaiban ismeretes, ahol mind az első s a második szótagbeli magánhangzó, mind a mássalhangzók tekintetében alakilag csaknem teljesen megegyezik az északi vogul nyelvjárási alakváltozatokkal (vö. vog. FL., Szo. \sim osztj. O. stb.). A kölcsönzés ténye mellett szól még az is, hogy a rokon nyelvek általános 'Hauer, Hauzahn' stb. jelentésével szemben az osztják szó csak speciális jelentésben ('medve foga'), „medve-műszóként” ismeretes.

GULYA JÁNOS

Etimológiai megjegyzések

14. Cseremisz *pańežáš* 'éget, pörköl'

SZILASI TROICKIJ szótárából idézi ezt a cseremisz szót. RAMSTEDTNél *pańežáš* 'braten, sengen; loben, preisen' alakot találunk. Mindjárt megjegyezhetjük, hogy a 'loben, preisen' jelentés csak átvitt értelemben a *ülmäžä piš pańežeš βelä* 'er lobt sich, ist gross in seinen Worten' szólásban fordul elő, amely szószerint azt jelenti: jól süt, pörköl a nyelve. Így tehát a cseremisz szónak a 'loben preisen' jelentését a továbbiakban bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk.

A cseremisz szóra vonatkozólag még a következő adatokat találtam: (VASZ.) *пањэжам, пањыжам* 'палю' *сöснәм пањыжам* [disznót perzselek]; *панежаш* 'палить, обжигать'; *пањыжаш* ua. (MarRSzl.); '*пањэжаш*', *нажарить* '*пањыжаш*'.¹

Tehát a cseremisz szó az idézett adatok szerint két alakváltozatban fordul elő. A hegyi nyelvjárásban a *pańežáš*, a mezeiben pedig a *pońäžáš* alak használatos, amint erre az egyes szótárak is utalnak.

A cseremisz igében a *ž* képző, amelynek inchoativ és gyakorító funkciója van, pl.: (WICHM.) KH. *äļem*, U. *ilem* 'leben, wohnen' ~ KH. *älžäm*, U. *ilžam* 'aufleben, wieder auflodern stb.'; (VASZ.) *йолга* 'сияет' ~ *йолгыжэш* 'блестит'; *йүлә* 'горит' ~ *йүлгыжэш* 'тлеет'.

A képző nélküli igető tehát *pańe-*, *pońä-*, amely hangtani szempontból pontosan megfelel a (PAAS.) mord. E. *pańems*, M. *pańäms* 'backen'; (JUHÁSZ)² *pańems* '1. égetni, 2. sütni; *pidäms-p.* 'sütni-főzni' alakoknak. A jelentésbeli eltérés csak annyi, hogy a cseremisz ige jelentése 'braten, sengen', a mordviné pedig 'backen'. E csekély jelentésbeli különbség figyelembe vételével is elfogadhatónak látszik a cseremisz és mordvin igék összetartozása. A mordvin alak és — véleményem szerint — a cser. *pańežáš* stb., a fi. *panna*, 'setzen, legen, stellen' igének felel meg (vö. PAASONEN, MordChr. 105; SETÄLÄ: SUSAik. XXX|15: 68; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 158; UAJb. XXVIII, 65; SKES.).

A cseremisz ige feltehetőleg a kenyérsütésnek egy ősi, nyílt lángnál történő módjára utal.³

15. Cseremisz *waša* 'vejsze-féle, Fischgerät aus Latten'

A SZILASITól származó idézett alakon kívül csupán egy adatot találunk még erre a szóra WICHMANN lejegyzésében, s ez a cser. M. *βaža* 'Fischzaun'.

¹ Мутэр (Русско-марийский словарь). Краснококшайск, 1928.

² JUHÁSZ J.: Moxsa-mordvin szójegyzék. Budapest, 1961.

³ Vö. G. RÄNK: Vanha Viro. Helsinki, 1955. 66. l.

A cseremisz szót általában finnugornak tartják és magy. *vész*, *vésze*, *vejsze*; oszjtj. (KT. 92) DN. *ǫt*, Trj. 'ǫt' stb. 'Zaun, Umzäunung' szavakkal szokás egybevetni (I. PAASONEN, Beitr. 124; TOIVONEN: FUF. XIX, 159; FUV. 124).

A cseremisz szóval kétségtelenül összetartozik a csuv. ASM. *važa* 'КОТЦЫ, Fischzaun', *vabža* 'вентер, Fischgerät aus Latten' (I. RÄSÄNEN: FUFA. XXIV, 52). RÄSÄNEN a csuvas alakokat cseremisz kölcsönvételnek tartja, nyilván azért, mivel más török nyelvben nem ismeretes a szó, s bizonyos hangtani körülmények is arra utalnak, hogy nem eredeti csuvas szóval van dolgunk.

Ha a cseremisz alakokat közelebről megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a kölcsönzés nem a cseremiszből a csuvasba történt, hanem fordítva. A cseremiszben nincs még egy olyan finnugor eredetű szó, amelyben intervokális helyzetben *ś* ~ *ž* váltakozást találunk. A csuvas *ž*-nek viszont szabályos folytatása a cseremiszben az *ś* (*s*, *š*) (I. RÄSÄNEN: SUSToim. XLVIII, 30), a csuv. *ǫž*-nek pedig a *ž* (*ts*, *tš*) például: csuv. *vubžax* > cser. (GEN.) P. *božak* 'Herd' (I. uo. 37). A legkézenfekvőbb azonban, ha a csuv. *vabža* alakot vesszük kiindulási pontul, amely történeti szempontból is régebbi kell hogy legyen (a *ž* másodlagos fejlődés eredménye *ǫž*-ből), s a *ǫž*-nek találunk a cseremiszben ugyanazon a szón belül is *ś* és *ž* (*tš*) folytatását, például: csuv. ASM. *kabža* cser. (GEN.) P. *kajža*; W. Uc. 33 *kaza*, *kaš* 'Ziege' (I. uo. 144). A hangtani érvek alapján tehát a cseremisz alakokat a csuv. *vabža* szó kölcsönvételének tarthatjuk.

Valószínűnek látszik, hogy a csuvas szó azonos jelentésben, de más alakváltozatban is megvan a cseremiszben talán későbbi másodlagos kölcsönzés eredményeképpen. Ez a szó a (SZIL.) *mača* 'vejsze; Fischreuse; КОТЦЫ, рыболовный снаряд из дранокъ; мача 'КОТЦЫ, рыболовный снаряд из дранок' (VASZ., MarRSzl.). A csuv. *ǫž*-nek a cser. *tš* szóbeljei helyzetben — amint erre fentebb zárójelben már utaltunk — teljesen szabályos folytatása lehet, és nem ritka jelenség ugyanabban a csuvas eredetű szóban cseremisz nyelvjárásközi *z*, *ž*, *tš* megfelelés. Jelentéstani nehézség nincs, egyedül a szókezdő *m* látszik problematikusnak.

A cseremiszben mind szókezdő, mind szóbeljei helyzetben elég közönséges a *β* ~ *m* (és *m* ~ *β*) hangváltakozás, pl.: (SZIL.) *menžajem* < or. венчать; мыньык < or. веник stb., de sok esetben, mint például: (SZIL.) *miher* ~ *wiher* 'vászon'; *winem* ~ *münem* 'gödör'; *würlänge* ~ *mürlänge* 'czinege' stb. minthogy a szó etimológiáját nem ismerjük, a hangváltozás irányát nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani. Annyi azonban ennyiből is kiviláglik, hogy a *vabža* ~ *mača* szavak megfelelésének nincs különösebb hangtani akadály, és a két szónak a kapcsolata legalább annyira valószínű, mint a cseremisz szó szamojéd megfelelése (I. FUV.).

A csuvas *ǫž* hanggal kapcsolatban RÄSÄNEN megjegyzi, hogy ... beegnet überhaupt nur in Fremdwörtern (SUSToim. XLVIII, 36). Azok közül a nyelvek közül, amelyekkel a csuvas valaha érintkezett, a zürjénben találunk olyan szót, amely jól megfelel a kérdéses csuvas szónak. Ez a szó a zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Pr. *vodž* 'Wehr zum Fangen vom Fischen (besonders: zum Fangen von Lachsen)'; (WIED.) *vodž* 'eine Reihe Pfosten quer durch den Fluss (zum Anhängen der Netze), Wehr, Fischwehr'; (SzlKomi) FV., Sz. *водж* 'зимняя рыболовная загородка около берега, устраиваемая осенью из ряда кольев, заплетенных хворостом, для ловли рыбы мордой зимою'; (KRSzl.) *водж* 'зимняя рыболовная запруда из кольев'.

A zürjén szót a fi. *vaato* 'Zugnetzstange, Netzstange' alakkal és ennek *lapp* megfelelőivel szokás egyeztetni (l. TOIVONEN: FUF. XIX, 94).

A zürjén szó tövéghangzója a csuvas alak tanúsága szerint még megvolt a kölcsönzés idején, s az első szótag magánhangzója is *a*-nak hangzott. Különbösen az *a* > *o* hangfejlődésre a zürjén nyelv csuvas jövevényszavaiban is találunk példát (l. WICHMANN: SUSToim. XXI, 26).

16. Magyar rész 'Teil, Stück'

A magy. *rész* 'Teil, Stück' szónak biztos megfelelőjeként a FUV. csak a zürj. *rōc* 'part, piece' alakot idézi, s a vog. *-räs* kicsinyítő képzőt, mint kétes megfelelőt.

E. ITKONEN a zürjén adatnak esetleges hangfestő volta miatt kétesnek tartja a magyar szóval való összetartozását (l. UAJb. XXVIII, 75).

A magyar szó pontos megfelelőinek látszanak viszont a cser. (VASZ.) *рызе, рызык* 'часть, доля'; КН. *резык* 'часть, доля' (MarRSzl.) alakok, amelyekben a *k* nyilván azonos a fgr. **k* denominális nomen-képzővel (l. NyH. 7 93).

A cseremisiz szó első szótagbeli magánhangzója a hegyi alak után ítélve *e* volt.

E. ITKONENNAK a zürjén szóval kapcsolatos kételyeit osztva is érdemes megjegyezni, hogy a cseremisiz és zürjén alak megfelelése teljesen szabályos. Az első szótagban eredeti magánhangzóként fgr. **ä*-t tehetünk fel, amelynek szabályos folytatása lehet mind a cser. *e* (l. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 253), mind a zürj. *e* (l. uo. 325). A cseremisiz szó *z*-je fgr. **tš*-re mehet vissza, amelynek ugyancsak szabályosan megfelel a zürj. *tš*, s a magy. *sz*.

17. Cseremisiz *нугъ* 'Hasel'

PAASONEN Ost-tscheremissisches Wörterbuch-jában a szóban forgó cseremisiz alakra a következő adatokat találjuk: *нугъ* 'ГОЛОВЬ, Hasel'; *нугъ*: *šūman нугъ* 'пискаръ, Grüngling'. Az orosz nyelvű szótárakban is több adatot találunk a cseremisiz szóra: (VASZ.) *ошманьюго* 'пискаръ', *пуньюго* 'вьюн, усаç' (a *пугол* szónál; *ошма* 'homok', *пи* 'kutya'); *ньюго* 'мелюзга, мелкие рыбы' (MarRSzl.).

Magam *нукто* 'пескаръ' alakban jegyeztem le a szót a Mari ASzSzk Morki kerületének *Pöt-jal* (or. петъял) falujában.

N. SEBESTYÉN I. WICHMANN nyomán a következő adatokat idézi a cseremisiz szóra vonatkozólag: C. *нукта* 'säynen sukuinen kala, pienempi (leuciscus idus féle hal, kisebb)', JU. *нукто* 'eräs kala (egy hal)'. A cseremisiz szó *ó* a fi. *neikonen* 'leuciscus rutilus' halnévvel veti össze (l. NyK. XLIX, 62). Ez azonban a fi. *neiti* 'Fräulein' szó tartozéka. L. SKES.

A cseremisiz adatokban előforduló szóvégi *-ta, to, to* képző (l. WICHMANN: SUSAIk. XXX/6: 24).

A cseremisiz szóval összetartozik a zürj. Szlu., KSz. *нугыль* 'угорь', Lu. *ньюгыль*, FVO. *ньюглея* 'пескаройка, личинка миноги, вьюн' (SzRSzl-Komi; KRSzl.) votj. *нугылес* 'пескаръ' (UdmRSzl.) halnév.

A cser. és a zürj. szóban szóbelseji — ηk — hangkapcsolatot tehetünk fel (vö. COLLINDER, CompGr. 131).

A zürjén és votják megfelelőikben az *-ыль, -лей -ылес* képzők (l. ЛЕНТИ-САЛО: SUSToim. LXXII, 52; 179).

18. Cseremisiz KH. *šo'lam*, U. *šola'm* 'sieden, hervorsprudeln'

A címben említett alakokon kívül igen közönségesek a cseremisiz szónak műveltető *t* képzős alakjai: (WICHM.) KH. *šo'ltəm*, U. *šolte'm* 'kochen'. РАА-SONENNÁL az említettek kivül a *šolam* igének van még 'gebraten werden (am Feuer)', a *šoltem* alaknak pedig 'braten (am Feuer)' jelentése is, RAMSTEDT pedig a szónak még 'brühen' jelentését közli.

A votj. *суляны* 'появиться пузырям (от ожога)' (UdmRSzl.) ige hangtanilag jól megfelel a fentebb felsorolt cseremisiz igéknek, de a jelentést illetően még nem egészen nyilvánvaló az egybetartozás. На azonban az ugyancsak *t* képzős votj. *сулятыны* '1. поджарить, 2. обварить (кипятком)' (UdmRSzl.) alakokat vesszük figyelembe, akkor már jelentéstanilag is kifogástalanná válik a cseremisiz és votják igék egyeztetése.

19. Cseremisiz *kuaš* 'gázló, zátony'

A cseremisiz szóra vonatkozólag БЕКЕ Ö. a következő adatokat sorolja fel: M. MM. *kuaš*, MK., USj. *kuaš*, C. Č. *kuakš*, J. *kuakš*, K. *ko'áš* 'seicht, nicht tief, flach, breit, niedrig (Wasser, Grube, Kahn, Trog, Teller, Mütze)' (FUF. XXII, 102); RAMSTEDTnél *kuaš* 'Sandbank'; VASZILJEVNél *куаш*, *куаки* 'мелкий, мелко', *куаш-вэр* 'мелкое место, пережат на реке'; a MarRSzl.-ban pedig *куаки* 'мелкий, неглубокий, мелководный' alakban találjuk a cseremisiz szót.

A rokonyelvek közül a votjában találunk olyan szót, amely mind hangtanilag, mind pedig a jelentést tekintve jól megfelel a cseremisiz alakoknak: (MUNK.) Kaz. *kuaš* 'sekély'; *kuašmi* '1. száradni, megszáradni, kiszáradni; 2. apadni, sekélyesedni (vízről mondva)'; *куаць, куацег* 'мелкий' (UdmRSzl.).

A votják szónak a FUV. a következő finnugor megfeleléseit ismeri: lp. *goikes* 'dry' stb.; mord. *koške* 'dry'; cser. *kukšo* 'dry'; *koške-* 'to dry (intr.)'; zürj. *koš* 'dry'; *košmy-* 'become dry'.

Az általunk említett cseremisiz szót nem találjuk a megfelelések között, s joggal, mert hangtanilag nem illik ide, másrészt viszont a votják szóval való egybetartozása szintén bizonyosnak látszik. Ez csak úgy lehetséges, ha a cseremisiz szó votják kölcsönzés. A votják alak *ua* diftongusa szabályos hangfejlődés eredménye a votjában, a cseremisizben viszont ez a jelenség teljesen ismeretlen, tehát a kölcsönzés iránya nem lehet kétes.

A votj. $s >$ cser. s , $š$ megfelelés is teljesen szabályos. A kölcsönzés idejére vonatkozólag a hangtani kritériumok alapján annyit tudunk csak megállapítani, hogy az a cser. $š >$ $š$ hangfejlődés lezárulta után történt, mert ellenkező esetben a malmizsi és a hozzá közel álló nyelvjárásokban nem s , hanem $š$ állna a szóvégen.

A C. Č. J. nyelvjárásokban a cseremisiz szó beilleszkedett a *-kš* képzős szavak kategóriájába.

20. Mordvin *нерьгазъ* 'барчук'

A folyóirat előző számában megjelent Etimológiai megjegyzések c. cikkemben a fi. *mäyrä* 'Dachs' szó kétes megfelelőjeként említtem — az általános felfogásnak megfelelően — az azonos jelentésű cser. *нєrye* szót. Közben ráakadtam az erzä-mordvinban a *нєрьгазъ* 'барчук'⁴ szóra, amely pontosan megfelel a cseremisiz alaknak. Érdekes, hogy a szó töve a cseremisizhez hasonlóan itt is azonos az 'orr' jelentésű szóval. Így nagyon valószínű, hogy mind a cseremisiz, mind a mordvin szó nem függ össze a finnségi alakokkal, hanem egyszerűen az orr szó származéka, ami feltehetőleg az állat jellegzetes hosszú orrával függ össze.

A cseremisiz *-ye* képző más állatnévvel kapcsolatban is előfordul (l. WICHMANN: SUSAik. XXX|6: 8), a mordvin képző pedig állatnevekben igen közönséges.

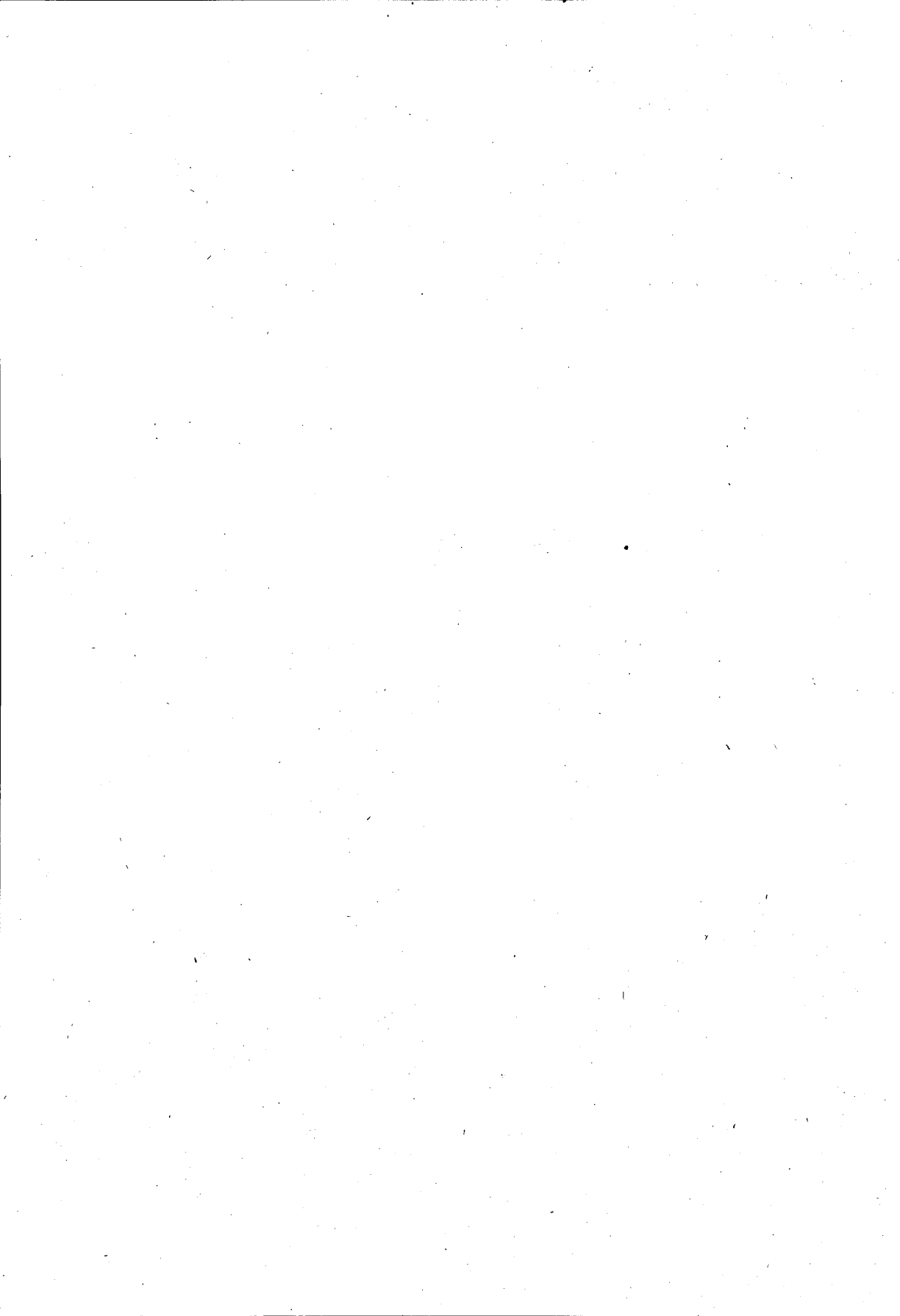
21. Csuvas *нyc* 'ступать'

A cser. *posem* elszaporodik szónak fentebb említett cikkemben a zürjénben kerések megfelelést. Azonban a csuv. *нyc* ступать (CsuVRSzl.)⁵ igének mellékjelentései között megtaláljuk a *заглушить (о растениях)* jelentést, amely pontosan megfelel a cseremisiz szó jelentésének, s a hangtani megfelelés is tökéletes. A cseremisiz szó *s*-es alakjai is valószínűbbé teszik a csuvas kölcsönzést, mint a zürjén megfelelést.

BERECZKI GÁBOR

⁴ Эрзянско-русский словарь. Москва, 1949.

⁵ CsuVRSzl. = Чувашско-русский словарь. Москва, 1961.

A mari U. *melna* K. *mele-nä* szó etimológiájához

BERECZKI GÁBOR (NyK. LXV, 175—6) tisztázta a mari U. *melna*, KH. *mele-nä* szó eredetét. Megállapítja, hogy a szó származásának orosz voltára helyesen utalt már RAMSTEDT (SUSToim. XVII, 78), azonban a mari alak hangtanilag nem magyarázható az orosz *блин* szóból, hanem csak annak *млии* változatából, amely SZREZNYEVSKIJ szótárának a tanúsága szerint már a XV. századból igazolt, tehát olyan korszakból, amikor az oroszok és a marik szoros területi és politikai kapcsolatba kerültek egymással, sőt a hegyi marik már katonai szövetségre is léptek az oroszokkal.

BERECZKI GÁBOR helyesen fejt ki az orosz *млии* > mari K. *mele-nä*, U. *melna*: átvételével kapcsolatban a mari nyelvi *i* > *e* változást és magyarázza a szóvégi *-a* keletkezését.

Ezen tények világában kiderül, hogy a finn *mämmi* 'rozsmalátából készült húsvéti kalácsféleség', lapp N. *meæmmä*, észt *mämm*, *memm* (SETÄLÄ FUF. XIII, 312—4) nem függhet össze az udmurt *mäl'im*, *bäl'im* 'Fladen' szóval, miként ezt TOIVONEN vélte (FUF. XVI, 216). BERECZKI kimutatja, hogy a *b*- kezdetű udmurt alak csuvas, az *m*- kezdetű viszont orosz eredetű (176). BERECZKI etimológiájának helyességét bizonyítja, hogy vele azonos eredményre jutott már MARTTI RÄSÄNEN is (SUSToim. LXVII, 362—3); illetve BERECZKI, noha nem ismerte RÄSÄNEN cikkét, ugyanúgy oldotta meg a mari szó eredetétését.

RÄSÄNEN abból a művelődési tényből indul el bizonyításában, hogy ez a 'lepény' mind a mariknál, mind az udmurtoknál leginkább a görögkeleti húsvéti szertartásoknál használatos (362), és az orosz szótárak a *блин* szóval fordítják (363). Magától értetődő, hogy evvel az orosz szóval kell kapcsolatba hozni a mari szót, csakhogy avval az alakkal, amelynek eredeti szókezdő hangja *m* volt: tehát *млии*. Megfelelői megvannak más szláv nyelvekben is: pl. ukrán *млынъци*, bolgár *млинь*, szlovén *młinc* stb. Az óegyházi nyelvben is van már *блинь* alakja a *млинь* mellett. Az *m*-es orosz alak az eredeti, mivel a szó a *молоть* 'örölni', *мелю* 'örölök' igével függ össze.

Az orosz szó tehát elkerült keleten az udmurt és a mari nyelvekbe, eljutott a komiba (*blin*), a tatárba (*bəln*), a csuvasba (*nělem*, ASMARIN-nál, idézi BERECZKI), de vándorolt a nyugati végeken is. A *блин* alakból valók: litván *blýnas*, lett *blinis*, német *Plinze*, *Plinse* (I. A. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка 30 és MAX VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch 93). Tehát egy eléggé elterjedt vándorszóra bukkanunk az orosz *блин* ~ *млии* elterjedésének a vizsgálatakor.

Az orosz *блин* szó főleg többes számú alakban használatos, többes számú alakjai pedig véghangsúlyosak, például: *печь блины* 'lepényt sütni';

ешь блины! 'égy lepényt!'. A marik tehát túlnyomórészt a többes számú alakot hallották az orosz beszélőktől. Lehetséges, hogy ezt az alakot vették át, mint pl. *toma* 'ház'. A mari nyelvben kétszótagú szavakban a végső *ə* hang nem lehet hangsúlyos. Ezért, noha fonetikailag ez állana legközelebb az orosz hanghoz, hanghelyettesítés léphetett fel, ha a mari *melna* alak valóban a többes számú orosz *блины* ~ *млины* alakból származtatandó. Már az 1775. évi anonim cseremiszi nyelvtanban is *млена* alakot találunk. Ez a körülmény — a hanghelyettesítés — is belejátszhatott az esetleges **mlen* ~ **meln* alakokban a szóeleji, illetve a szóvégi mássalhangzó-csoportnak a feloldásához. Ennek a csoportnak a mari nyelv struktúrájának megfelelően kellett feloldódnia. A mássalhangzó-csoport megszűntével a *melna* szó beilleszkedett az ilyen mari szavak közé: *Ила* 'Vjatka városának a neve', *копна* 'boglya', *окна* 'ablak', *сосна* 'disznó', *казна* 'gazdagság', *арна* 'Woche', *парна* 'ujj' stb.

Az udmurt nyelvben viszont az orosz szó a szókezdő mássalhangzó-csoport feloldása útján illeszkedett bele a nyelv fonetikai struktúrájába.

ERDŐDI JÓZSEF

Négykézláb

'Négykézláb' határozószavunk jelentése az ÉSz. szerint: 'Egyidejűleg két kezére és lábára ill. térdére támaszkodva', BALASSÁ-nál 'Kezén-lában mászik', BÁLINT SÁNDOR SzegSz.-ában 'kezével is a földre ereszkedve', — de megtalálható az előzőkkel azonos jelentésben, összes eddigi értelmező jellegű szótárunkban.

Ezt az igen érdekes kifejezést az obi-ugor nyelvekből már kimutatta FOKOS-FUCHS DÁVID (Nyr. XXXIX, 93) és BEKE ÖDÖN (NyK. LIX, 187). ERNST LEWY is megemlíti „Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindungen” c. értekezésében (53).

A 'négykézláb' határozószó az obi-ugor, illetve ugor nyelveken kívül megtalálható még a moksa mordvinban *nile ketsä-pilksä* 'négykézláb' (JUHÁSZ J., Moksa—mordvin Szójegyzék 60), a zürjén nyelv izsmai nyelvjárásában *нѣль киа-ноба йылын* 'на карачках, на четвереньках' (SzerSzlKomi. 18),¹ a cseremisiz és a votják nyelvben is (l. alább).

Igaza van BEKE ÖDÖNnek abban, hogy a 'négykézláb' kifejezést eredetileg a négylábú állatokra használták oly értelemben, hogy az állatoknak elülső lábát is lehet 'kéz' szóval jelölni. Az általa idézett vogul, osztyják és jurák-szamojéd példák (NyK. LIX, 187) javarészt a medve, néha az eb, rén és nyúl elülső végtagjára vonatkoznak. MUNKÁCSI írja a következőket: „... különben is a vogul-osztyják nyelvhasználat szerint az állatoknak előlába... nem 'láb', hanem 'kéz' (pl. *ämp, säli katäyä* 'az eb v. rén két keze — két előlába')” (VNGy. II, 0606). Vö. még KÁLMÁN BÉLA, A medve testrészeinek elnevezése c. fejezetben (VNGy. III|2, 154): „Láb, mancs: *kätlä, kätläm, kätläp* 'előlábak' (*kät* 'kéz')”. Ugyanezen a helyen olvashatók még KARJALAINEN és PAASONEN adatai is a hátsó lábaknak 'kéz' szóval való jelölésére.

Már MUNKÁCSI fölhívta a figyelmet arra, hogy tabu jelenséggel lehet dolgunk (A vogul nyelvjárások 86—87), mivel főként a medve mancsát nevezték kéznek az ünnepségek alkalmából: *äm uj kit kätläm äkwän rogteltiäm, | uj päti jäni turäl tül voqrilem.* | 'Én „állat”-beli két keze cském et összecsapom, | „állat”-támadó nagy ordítással ijesztem (ott) meg őt.' (VNGy. III, 349); *An ti vorin kät pä nürém=uj pi* | *kariñ paul karän sältämtavé.* | 'Most az erőszakos kezű erős állatfiát (a medvét) | a teres falu terére dobják.' (uo. 391); *särlä-jiw päl tül tūp* : | *kit kätlägem,* | *vort-jiw päl kit tūp* : | *kit la'ilägem.* | 'Lécfadarabból álló rossz evezőm: | két keze cském, Kemény fából való két evezőm: | két lábam.' (uo. 339); *jämäs päl älné kätlämém* | *pinililem,* | *χqt noχs qsmän χüri* | *kwonä patilem* ; | *vorti päl älné kätlä-*

¹ Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.

mém | *pinililém*. | 'Jobb oldalon levő keze cskémet | rakosgatom bele; (belevájok a földbe) | hat nyuszt fejealj-vánkoshoz elég [föld] | hullott ki; | bal oldalon levő keze cskémet rakosgatom bele.' (uo. 141).

KÁLMÁN BÉLA (VNGy. III 2, 29) osztják példát is idéz PÁPAY JÓZSEF Északi osztják medvénekek c. kötetéből: *uèt lüjvi kät i ä š mälémälém*: | *nöräm-icä uèt näzi xönti tümal*, | *uon't-icä uèt näzi xönti étmal*. | *uèt lüjvi kät k ü r äncartlän*: | *nöräm-icä k ä t šücäm xönti tümal*, | *uon't-icä kät k ä t l ä m xönti étmal*. | 'Öt ujjú két keze met megtapintom: | réti-öreg (é. medve) öt karma (tkp. horga) támadt rajta, | erdei-öreg (é. medve) öt karma (tkp. horga) már kinőtt. | Öt ujjú két láb a m ra tekintek: réti-öreg (é. medve) két medvetalpom (tkp. cipóm) támadt immár, | erdei-öreg (é. medve) két első láb a m már kinőtt.'

Ugyancsak a medvével kapcsolatban ERDŐDI is ilyen „eufemisztikus” használatnak tulajdonítja cseremiszi nyelvi példájában a 'kéz' szónak 'láb' értelemben való használatát (NyK. LV, 34).

A következő példák azt bizonyítják, hogy a cseremiszi nyelvben nemcsak a medve, hanem a ló elülső végtagját is a 'kéz' szóval jelölik: M. *topkata kit-tolan emne*, CÜ. *töpkata kät-tolan imne*, CK. *töpkata kät-tjolan emne*, JT. *knžyn kit-tjolan imni* 'vastag lábú ló' (tkp. kéz-lábú).²

Mivel BEKE ÖDÖN négy nyelvjárásból is följegyezte, valószínű az, hogy széles nyelvterületen lehet használatos a 'kéz' szó az első két végtagot magában foglaló jelentésben. Az észti nyelvben is ismeretes a *nelja káppa* 'auf allen Vieren' kifejezés (WIEDMANN, Esthnisch—deutsches Wörterbuch, 271).

Ezt a szemléletet támasztja alá a következő vogul példa, melyben a hat lábú állat lábait is a kéz-láb összetétellel fejezi ki: *an-man xat kätép-la'lep uj* | *vät jä-rqš*, *vät jä-völ* | *akväi' xujjänä, ta jänit*. | Hát a hat kezű-lábú állat | harmincz folyó- fővényparton, harmincz folyóvonalon | terül el végig: oly nagyságú. (VNGy. IV, 309).

Mindkét végtagot jelentheti a 'láb' jelentésű szó is (bár már nem állatra, hanem emberre vonatkozóan); fi. *nelinjaloim* 'négykézláb' (PAPP I., Finn—MagySz. 454), md. *ниле нильге лангса*, 'на четвереньках' (Русско-мокшанский словарь, 634), cser. (BEKE) JT. *aža kōda'leš nəl djo'lä*, 'a gyermek négykézláb esúszik', JO. *jèŋ kōrka'la nəl ja'la*, UP. *nəl jola: kudaleš*, K. *nəl ja'la kōda'leš* '(az ember) négykézláb megy' — névutóval is JT. *nəl djo'l mōtsno šo'lyä* 'négykézláb áll'.

Külön említést kíván egy votják adat, melynek az az érdekessége, hogy denom. igeképzővel alakult névszói összetételből igenévi összetétellel: *нбыльпыдыяскыны* 'стать на четвереньки' (tkp. négylábazni) *нбыльпыдыяскыса* 'на четвереньках' (tkp. négylábazva) (Русско-удмуртский словарь, 1220). Erről a jelenségről I. FOKOS-FUCHS: NyK. LXV, 218.

M. VELENYÁK ZSÓFIA

² Beke Ödön kéziratos mari nyelvjárás szótárából.

Az ős rokon nyelvi megfelelőinek szelkup tagja

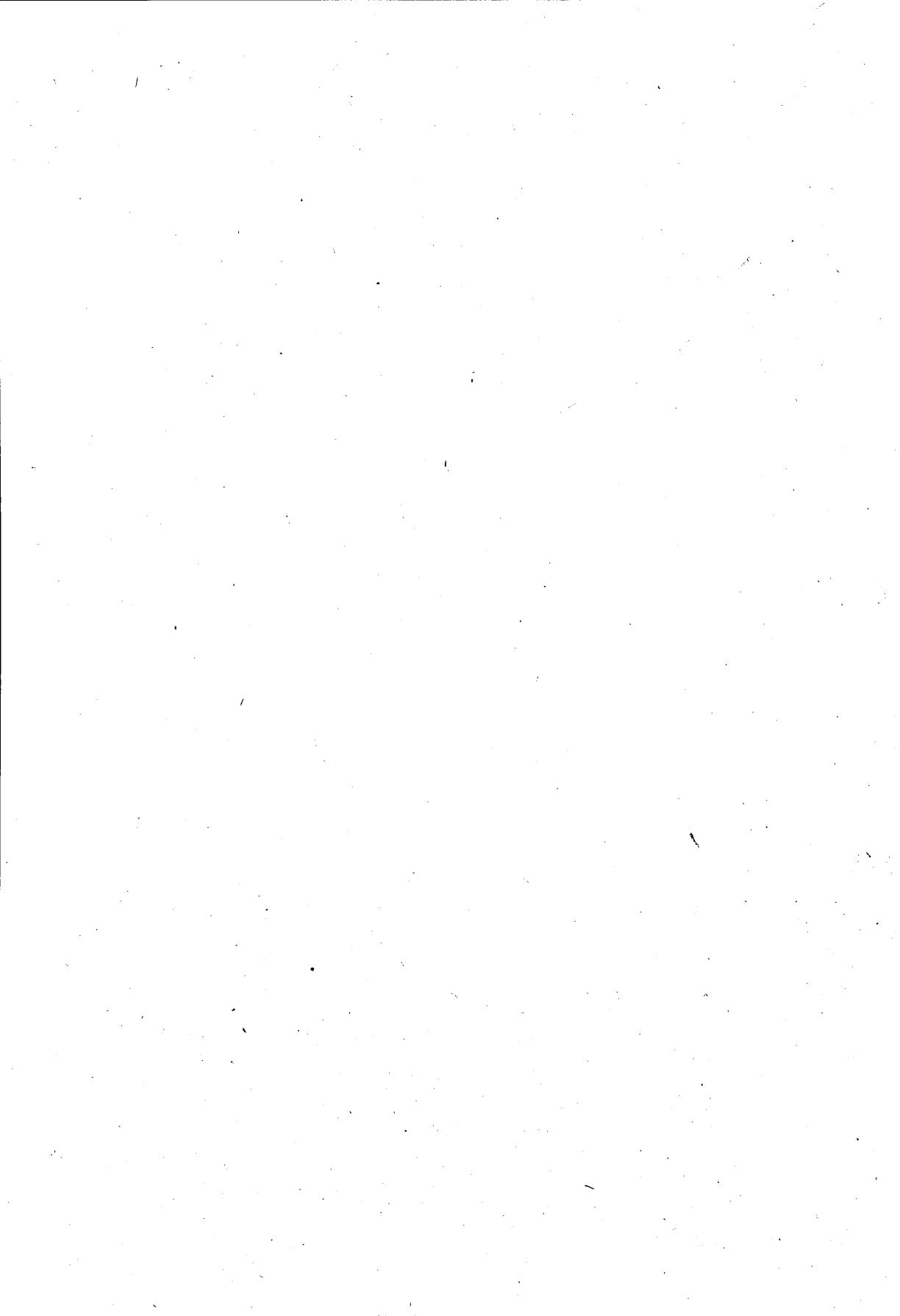
A mai magyar *ős* (HB. *isemucut*) rokon nyelvi megfelelői közül (~ fi. *isä* | lpKola *áččë ~ aže-* | md. *oče* | cser. *ozä*, M. *iza* | vog. *às* | szamJur. *nise* | tavgi *jase ~ jaje* | jenyiszjei szamojéd *ese* stb., l. MUSz., SzófSz., COLLINDER, FUV. stb.) a szelkup nyelvi adatokat a szakirodalom CASTRÉNTÓL (Wörterverzeichnis aus den Samojedischen Sprachen. St. Petersburg 1855.) ismeri és idézi: *asy, es, üsse* (CASTRÉN i. m. 99).

Ezzel kapcsolatban talán nem lesz érdektelen fölhívni a figyelmet PÁPAI KÁROLY szelkup szójegyzékének megfelelő alakjaira is, melyek a szelkup nyelvi adatokról való eddigi ismereteinket tovább gazdagítják. (A szójegyzékről l. HAJDÚ PÉTER: NyK. LIV, 141–83.)

PÁPAI adatai a következők: *aš, as* 'apa' (NyK. LIV, 156) | *ast i aut* 'szülők' | *auna š* 'az anya apja' (*au* 'anya'), tet *a žel* 'a te apád' (uo.) | *azn a s* 'nagyapa' (uo.), *ad'an á s* 'az apa apja' (uo. 155) | *ěžënd a š* 'nagyapa' (uo. 158).

Ezek az adatok több szempontból is figyelemre méltóak lehetnek. Gyarápítják a szelkup adatok eddig ismert nyelvjárási alakváltozatainak a számát. (PÁPAI adatai föltehetőleg az ИВАНКИНЫ-környéki nyelvjárásból valók; HAJDÚ i. m. 151.) Adalékot szolgáltatnak a szó szelkup nyelvi elterjedtségéhez és a szelkup rokonsági elnevezések történetéhez.

LŐRINCZ JENŐ

A magyar szószerkezet-rendszer néhány sajátosságáról

Az az örvendetes felpeszdlés, mely leíró nyelvtudományunkban az utolsó évtizedek során tapasztalható, természetesen nem került el a szószerkezetek tanát sem. Mégis — vagy talán éppen ezért — a filológus-olvasóban olyan érzés támad, hogy nem domborodnak ki kellőképpen ennek a rendszernek a magyar nyelvre sajátos vonásai. Predikatív—alárendelő—mellérendelő szintagmák, különösen az első kettő bizonyos sajátosan magyar r é s z l e t e k k e l, de lényegében más nyelvek tekintetében sokkal több megfeleléssel (amilyen mindjárt az alárendelő szintagmák o s z t á l y o z á s a) — vajon csak ennyi lenne az egész? Úgy gondoljuk, az eddig felhalmozott tényanyag lehetőséget nyújt arra, hogy olyan áttekintést adjunk erről a jelenségréől, mely az eddiginél hívebben visszatükrozi annak egyes sajátos vonásait, sőt annak rendszervoltát is. Külön bizonyítás nélkül ugyanis a címben feltüntetett terminusok joggal válhatnak ki kételkedést: Vajon beszélhetünk-e szószerkezet-rendszerről, mint r e n d s z e r r ő l, melyben az egyes tagok szigorúan feltételezik egymást, kapcsolatosak egymással úgy mint a fonémák vagy az egyes szavak ragos alakjai? És ha erre a kérdésre igennel is tudtunk megnyugtatóan válaszolni, vajon beszélhetünk-e külön m a g y a r szószerkezet-rendszerről, nem csupán arról van-e szó, hogy valamely általános sémát, csekélyebb módosításokkal, magyar morféma-sorok töltenek meg, és ezt nevezzük „magyar” rendszernek?

I. Pusztán szemléltetés céljából építsünk egy formális modellt a vizsgált jelenség-kör számára. A modell csupán a következő vonásokat tükrözze:

- a) melyik a szintagma alaptagja és melyik a determinánsa;
- b) azonos vagy más-más szófajhoz tartozik-e az alaptag és determinánsa;
- c) mire mutatnak a kötött morfémák: a szintagma tagjai közti belső kapcsolatra-e, vagy a szintagmának a mondat egészével való kapcsolatára;
- d) a szintagma alaptagján vagy determinánján helyezkednek-e el ezek a kötött morfémák;

e) mi a sorrend a szintagmát alkotó egyes elemek (szavak) között.

Mint látható, közvetlenül nem fogjuk ábrázolni — többek között — azt a lényeges körülményt, hogy milyen s z ó f a j o k b ó l áll a szintagma (csak azt, hogy azonos, vagy különböző szófajúak-e), hogy mennyire bővíthető egy szintagma (csak a legegyszerűbb, általában két teljes értékű szót tartalmazó szerkezetekkel fogunk foglalkozni). S tegyünk még egy korlátozást: foglalkozzunk csupán az alárendelő, majd a predikatív szintagmákkal, és most ne érintsük a mellérendelőket.

A modellben tükröződő vonások közül csupán a legelsőket kell bővebben kifejteni. Hogyan lehet formalizálni azt a megállapítást, amely szerint „Az

alárendelő... szó szerkezetben összekapcsolt két tag közül az egyik csak meghatározó... szerepű, nyelvtanilag és értelme szerint a másiknak alá van rendelve, annak feltételezője, mintegy függvénye...” (MMNyR II, 70). Számunkra a főrendelt tag, az alaptag az lesz, amelybe a másik tag felgöngyölhető olyan módon, hogy e művelet eredményeképpen az eredetileg nyelvtanilag helyes mondat helyes marad továbbra is.¹ Ebben a mondatban tehát: „*A fiú kalapját látom*” a kiemelt szó szerkezet alaptagja a *kalapját* elem lesz, mert a „*Kalapját látom*” mondat magyar mondat, míg az „*A fiú látom.*” — nem az.² Nem szeretnénk elkendőzni azt a tényt, hogy az alaptag ilyen módon történő meghatározásának is vannak nehézségei (vö. pl.: *A fiú kalapja szép.* : *A fiú szép.* és *Kalapja szép.* — mindkét mondat magyar mondat!), ezek azonban szempontunkból nem lényegesek.

Az ábrázolandó fogalmak számára a következő jelöléseket vezetjük be. A szintagma alaptagja: A , determinánsa, ha az alaptaggal megegyező szófajú — a , ha nem — b . Az x index azt a morfémát szimbolizálja, mely a szó szerkezeten kívüli (a mondat egészével való) kapcsolatra utal, vagyis

$$x = f(P)$$

az x elem a P mondat függvénye; ahogy változik a P mondat, úgy változik az x . A k index egy konstans (állandó) kötött morfémát jelent, mely a szó szerkezet alaptagjára utal függetlenül annak alakváltozásaitól — k_A —, illetve determinánsára, szintén függetlenül annak változásától — k_a illetve k_b , attól függően, hogy a determináns az alaptaggal megegyező szófajhoz tartozik-e vagy nem. Ha valamely egyébként ragozható szófaj az adott helyzetben nem vesz fel ragot, akkor ezt a tényt a szokásos módon „null-morféma” jelenléteként fogjuk fel, és az indexbe helyezett \emptyset -val jelöljük; ragozhatatlan szó „ragtalanságát” viszont nem jelöljük \emptyset -val (pl.: adott esetben a jelenthet határozószót, $a\emptyset$ — nem ragozott főnevet, melléknevet stb.). — Van végül két kapcsoló-jelünk: a „+” jel arra utal, hogy a szó szerkezet tagjai a felírt-hoz képest fordított sorrendben is állhatnak (pl.: *látni kíván* — $a + A_x$), a „-” — arra, hogy a tagok nem cserélhetnek helyet (pl. *egészen közel* — $a - A$).

E speciálisan értelmezett jeleken kívül az egyes szófajokat kezdőbetűjükkal (kezdőbetűikkel) jelöljük: F = főnév, M = melléknév, In = melléknévi igenév, I = ige, H = határozószó, azzal a megszorítással, hogy a főnévi természetű névmás főnévnek, a melléknévi természetű — melléknévnek számít. A formális logika két jelét is felhasználjuk a szokásos értelemben: a \cdot (sorközépi pont) az „és”, a \vee a „vagy” jele (kizáró értelemben).

2. Vegyük sorra a fellelhető (nem predikatív, alárendelő) szó szerkezeteket és ábrázoljuk őket a fent leírt eszközök segítségével (l. 1. sz. táblázat).

Néhány megjegyzés a felsoroláshoz. — Célunknak megfelelőbbnek tartottuk, ha nem funkcióik, hanem alaptagjuk szófaji hovatartozása szerint vesszük számba a szintagmákat. — A főneves alaptagú szintagmáknál nem vettük külön csoportba a számneves determinánsosokat, mert ezek szempontunkból ugyanúgy viselkednek, mint a melléknévi függő tagúak. — Ki kellett

¹ Erre a módszerre vonatkozóan vö. pl.: *И. И. Резвин, Модели языка.* — Москва 1962. — 123—4. o.

² Tehát nem azért, mert itt „a kalapról beszélünk”, „a kalap a fontosabb” (lehet, hogy ez nem is igaz s erről megfelelő intonáció is tanúskodhat); még csak nem is azért, mert a *fiú* értelme szerint alá van rendelve a *kalap*nak (ez sem egészen biztos).

1. táblázat

Az alárendelő szó szerkezetek modell-alakjai

Példa	Szófaji séma	Modell-séma	Sorszám
Alaptag: főnév			
<i>Kovács osztályvezető</i>	F + F	$a_{\sigma} - A_x$	(1)
<i>a fiú(nak a) kalapja</i>	F + F	$a_{\sigma} \vee k_A \pm A_{k_A} \cdot x$	(2)
<i>piros alma</i>	M + F	$b_{\sigma} - A_x$	(3)
<i>(vettem) almát, pirosat</i>	F + M	$A_x - b_x$	(4)
<i>(láttam) az osztályvezetőt, Kovácsot</i>	F + F	$A_x - a_x$	(5)
Alaptag: melléknév			
<i>sárgás zöld</i>	M + M	$a_{\sigma} - A$	(6)
<i>őlni képes, nagyon jó</i>	(I \vee H) + M	$b - A_x$	(7)
<i>félíg kész, nálam boldogabb, mindenre képes</i>	F + M	$b_{k_A} - A_x$	(8)
<i>kutya hideg</i>	F + M	$b_{\sigma} - A_x$	(9)
Alaptag: melléknévi igenév			
<i>tanuló vezető (?)</i>	In + In (?)	$a_{\sigma} - A_x$	(10)
<i>általam idézett</i>	F + In	$b_{k_A} - A_x$	(11)
<i>vihar okozta, az én idéztem</i>	F + In	$b_{\sigma} - A_{k_b} \cdot x$	(12)
Alaptag: ige			
<i>láttni kíván</i>	I + I	$a_{\sigma} + A_x$	(13)
<i>itt vagyok</i>	H + I	$b + A_x$	(14)
<i>az udvaron játszik, hallani a csengetést</i>	F + I	$b_{k_A} + A_x$	(15)
<i>a fiút várja, téged vár</i>	F + I	$b_{k_A} + A_{k_b} \cdot x$	(16)
<i>kezed(et) mossza</i>	F + I	$b_{\sigma} \vee k_A + A_{k_b} \cdot x$	(17)
Alaptag: határozószó			
<i>nagyon jól, egészen közel</i>	H + H	$a - A$	(18)
<i>a fiútól jobbra</i>	F + H	$b_{k_A} - A$	(19)

viszont külön csoportba emelni a melléknévi igeneveket, különösen az ún. alanyi szerkezetek (*vihar okozta*) megléte miatt. Ezek a szintagmák pontos másai ugyan a predikatívakénak, ám a predikatív szintagmák esetén nehezen, vagy elvileg sem lehet eldönteni, hogy mi az alaptag és mi a determináns, ezért még csak nem is anticipálhattuk az ott elérendő esetleges eredményeket. S egy másik probléma ugyanitt: vajon igenév-e még a vezető a tanuló-vezető-féle szerkezetben? Tekintettel arra, hogy a főnév és a melléknév (illetve itt melléknévi igenév) közti határt szintaktikai eszközökkel sokszor nehezen lehet megvonni, lehetségesnek tartottuk, hogy ebben az esetben a legdurvább morfológiai ismérvre támaszkodjunk: aminek -ó/-ő képző van a végén, az igenév. (Ezt a gyakorlati megoldást nem kívánjuk természetesen elvi érvényűvé tenni.)

Kissé talán részletesebb indokolást kíván a (16) – (17)-es alakzatokban az az ábrázolás, amelynek értelmében az ige rámutat tárgyára (ezt fejezi ki az $A_{k_b \cdot x}$ szimbólumból a k_b index az alaptagon); az objektuális szintagma éppen

ebben különbözik a határozóztól — vö. (15) —, ahol csak a határozó mutat konstans alakjával az igére, de az nem mutat vissza rá (a szórend természetesen nem releváns, erre mutat a + jel mindkét esetben). Azon, hogy az ige visszamatat tárgyára, azt értjük, hogy alanyi vagy tárgyas ragozású alakot vehet fel. Ezzel persze nem mutatott rá „pontosan” a tárgyára, csak annak bizonyos vonásaira — nevezetesen igen általános formában arra, hogy a tárgy határozott-e vagy határozatlan. Véleményünk szerint az egyéb grammatikai „rámutatások” sem pontosabbak ennél, sőt talán még kevésbé azok (vö. pl.: az *udvaron* alak kiemelt eleme „rámutat” a *játszik* tagra, kifejezi a függőséget ettől a tagtól — a *vár* null-morfémája vagy *-ja* ragja legalább ilyen világosan mutat a tárggyal való kapcsolatra). A jelenség lényege az, hogy az igének van egy olyan toldalék-morfémája, melynek milyensége a tárgy milyenségétől függ; hasonlóképpen kaphat a főnév valamely ragot, melynek milyensége a vele egy szintagmát képező igétől, másik főnévtől stb. függ.³

Még egy megjegyzést kell tennünk az (5) alakzatú szerkezetre (az *osztályvezetőt*, *Kovácsot*), mely szórendjét tekintve az (1) fordítottja (*Kovács osztályvezető*). Míg az (1) igen általános képletnek tekinthető, amennyiben a főnevek széles skálája állhat jelzőként egy másik főnév előtt, addig értelmezős szintagmában determinánsként nem állhat bármely főnév. Így például az ilyen szerepben igen gyakori anyagnevek, melyek a felérendelt szóval gyakran már egy összetételt is alkotnak (*faasztal*) és kielégítik az (1) képletet, alig vagy egyáltalán nem felelnek meg az (5)-nek: (*vettem*) *egy asztalt, fából valót* — lenne inkább az értelmezős konstrukció (bár éppenséggel még elképzelhető egyedi alakulatként az *egy asztalt, fát*). Máskor meg ugyan megmaradhat a főnév úgy, hogy előállhat egy (5) típusú szintagma, a két, ilyen sorrendben álló főnévet azonban inkább halmozott mondatrészekként tudjuk felfogni, vö.: *szomszéd szoba* és (*bementem*) *a szobába, a szomszédba*. — Ehhez hasonló kérdés van az igen gyakori *ez az asztal* ~ *az az asztal*-féle szerkezetekkel is. Az általunk fentebb említett eljárással nem lehet megállapítani, melyik e szintagma alaptagja: a *Láttam ezt az embert.* mondat helyes magyar mondat marad mind a *Láttam ezt.*, mind a *Láttam az embert.* alakban. Ezért tehát besorolhattuk volna őket a főnévi alaptagú szintagmák közé is, $b_x - A_x$ sorral jelölve őket, meg egy külön létrehozandó névmási alaptagú csoportba is, $A_x - b_x$ szerkezettel. Ugyanakkor az *ez (az)* felfogható főnévnek is (mint a többi főnévi természetű névmás — érdemes megjegyezni, hogy ez a magyar mutatónévmás; szemben számos indoeurópai megfelelőjével, főnévi természetű) s akkor a szerkezet $a_x - A_x$ vagy az $A_x - a_x$ alakú. Mi ez utóbbi megoldás második lehetőségét választottuk, ezeket a szerkezeteket tehát az V. csoport tárgyalásánál fogjuk érinteni.

3. Tekintsük át a kapott alakzatokat. Ehhez bizonyos csoportosítást célszerű végrehajtani rajtuk (l. 2. sz. táblázat).

A 2. sz. táblázatból látható, hogy a tizenkilenc különböző alakzat öt csoportra osztható. Jellemezzük az egyes így nyert csoportokat külön-külön.

³ A tárgy „milyensége”, melytől az igei morféma függ, természetesen többféle lehet elvileg, s az egyes nyelvek e többféleségből nem egy lehetőséget realizálnak. Vö. pl.: „... az obiugor és a szamojéd nyelvek tárgyas ragozásai... a tárgy (egyes, kettős és többes) számát fejezik ki... [a mordvinnak]... mindhárom személyű, egyes és többes számi határozott tárgyra vonatkozó tárgyas paradigmái vannak” (RÉDEI [RADANOVICS] KÁROLY, A tárgyas igeragozás kialakulása. — MNy. LVIII [1963], 4 : 432).

2. táblázat

A modell-alakzatok csoportosítása

A szószervezet alaptagja					Csoport- szám
F	M	In	I	H	
(1) $a_{\emptyset} - A_x$	(6) $a_{\emptyset} - A_x$	(10) $a_{\emptyset} - A_x$	(13) $a_{\emptyset} + A_x$	(18) $a - A$	I.
	(7) $b - A_x$ (8) $(a \vee b)_{k_A} - A_x$	(11) $b_{k_A} - A_x$	(14) $b + A_x$ (15) $b_{k_A} + A_x$	(19) $b_{k_A} - A$	II.
(2) $a_{\emptyset \vee k_A} \mp A_{k_a \cdot x}$		(12) $b_{\emptyset} - A_{k_b \cdot x}$	(16) $b_{k_A} + A_{k_b \cdot x}$ (17) $b_{\emptyset \vee k_A} + A_{k_b \cdot x}$		III.
(3) $b_{\emptyset} - A_x$	(9) $b_{\emptyset} - A_x$				IV.
(4) $A_x - b_x$ (5) $A_x - a_x$					V.

Az I. csoport tagjai az (1), (6), (10), (13), (18) alakzatok. E csoport egysége nyilvánvaló: ez az egység abban rejlik, hogy bármely kiindulási szó-fajnak lehet egy ugyanazon szófajhoz tartozó determinánsa, ha megelőzi a föléje rendelt szót (az ige esetén e szórend nem kötelező) és nem vesz fel semmi-féle ragot, még ha egyébként ragozható szófajhoz tartozik is. E csoportot a jelöletlen jelzősök csoportjának nevezhetnénk, és akkor a „jelző” kifejezés pusztán grammatikai értelmet kaphatna.

A II. csoport teljes egysége első pillanatra talán nem szembeötlő. De erőltetés nélkül megfogalmazhatjuk azt ilyen módon: valamely, az alaptagtól eltérő szófajú determináns áll az alaptag előtt (az igénéll a szórend megint kötetlen) és — ha csak egyáltalán ragozható — felvesz egy konstans formát, mellyel a föléje rendelt szóra mutat (ha ragozhatatlan szófajú — akkor persze nem vehet fel ilyen formát). E tartalomnak adhatnók a „határozói szintagma” elnevezést, s e név alatt akkor ismét tiszta grammatikai fogalom rejtőznék.

A III. csoport közös jellemzőjét még nehezebb megtalálni. De, mint látható, e csoport egysége abban rejlik, hogy a szintagma alaptagja — legyen bár determinánsával azonos, vagy attól eltérő szófajú — egy konstans formával okvetlenül rámutat determinánsára; ezen kívül természetesen ő mutat rá az egész szintagma mondatbeli kapcsolatára is (az előbbit fejezi ki a k_a illetve k_b , az utóbbit — az x index). A determináns emellett rámutathat egy konstans formával az alaptagra, de nem okvetlenül kell rámutatnia. Egy megkötés van, a (2) esetén: ha a szórend a felírttól eltérő, a determinánsnak okvetlenül rá kell mutatnia azz alaptagra (vö.: *a fiú kalapja* vagy *a fiúnak a kalapja*, de csak: *a kalapja a fiúnak*). Ezt a vonást kívántuk zimbolizálni e helyt a \mp jellel: a szórend kötött — „-” —, ha a determinánson nincs az alaptagra mutató toldalék, de szabad — „+” — az ellenkező esetben. E csoportnak már nehezen tudnánk hagyományos nevet adni. Lehetne őket nevezni talán jelölt jelzős szintagmáknak; emellett meg kell persze jegyezni azt a nevezetes körülményt, hogy az okvetlenül, mindig jelölt elem — a szintagma alaptagja.

A IV. csoportra az jellemző, hogy az alaptagétól eltérő szófajú determináns, bár ragozható, nem mutat rá alakjával az utána álló alaptagra és az sem vissza óréá.

Az V. csoport két tagjáról azt mondhatjuk, hogy az alaptag és a determináns egyaránt, ugyanazon toldalékkal, mutatnak a szintagma külső kapcsolataira; a determináns lehet az alaptaggal megegyező vagy attól eltérő szófajú, de mindig az alaptag után áll. Már maga az a körülmény, hogy a szintagma mindkét tagja egyaránt kifelé mutat, felkelti a kételyt: vajon nem mellérendelő szintagmákkal állunk-e szemben? Ha a „kihagyásos” ellenőrzést elvégezzük, mint föntebb az (5)-el kapcsolatosan láttuk, hasonló eredményre jutunk; ugyanez vonatkozik természetesen a (4)-re is (vö.: *Vettem almát, pirosat.* : *Vettem almát.* és *Vettem pirosat.* egyaránt lehetséges, bár az utóbbi esetben felmerülhet a kihagyásos mondat gyanúja). Az V. csoport tehát a vizsgált szintagmák határán áll, közel a mellérendelő szintagmákhoz.⁴

Az elmondottakat összegezzük, ha az egyes csoportok általános szerkezeti sajátosságait áttekintjük (1. 3. sz. táblázat).

3. táblázat

A modell-alakzat csoportok áttekintése

Csoportszám	Szerkezet általános alakja
I.	$(a_{\emptyset} \vee a) \mp A_x$
II.	$(b \vee b_{k_A}) \mp A_x$
III.	$(a_{\emptyset} \vee k_A \vee b_{\emptyset} \vee k_A) \mp A_{k(A \vee b)} \cdot x$
IV.	$b_{\emptyset} - A_x$
V.	$A_x - (a \vee b)_x$

Ez az áttekintés néhány következtetés levonására ad alkalmat. — Szemmel látható, hogy — ha a kétséges V. csoporttól itt és a továbbiakban eltekintünk — a vizsgált magyar szó szerkezetek négy alaptípus szerint épültek fel, s e típusok mindegyike legalább két fontos szófaj esetén képviselve volt az e szófaj mint alaptag köré építhető szintagmák sorában. Ebben látjuk az igenlő választ arra a kérdésünkre, hogy vajon a szintagmák is rendszert alkotnak-e. Az egyes szintagma-csoportok fentebb adott általános jellemzéseit úgy tekinthetjük, mint azoknak a törvényszerűségeknek a megfogalmazásait, melyek egymással is összefüggnek s melyek szintagma-rendszerünket összetartják.

A bevezetésben feltett második kérdésünkre a válaszadást itt csak megkezdhetjük. Az I., a III. és a IV. típusú szintagmákra ilyen formában nem találunk példát az indoeurópai nyelvekben; ugyanakkor a népes II. csoport jól megfelel egy az ott is fellelhető nagy típusnak. Szintagma-rendszerünk tehát nemcsak rendszer, hanem sajátos is, amennyiben számos más nyelv rendszerétől jellegzetes sarkalatos pontok sorában elüt; sajátossága nemcsak abban áll tehát, hogy magyar morféma-anyaggal töltöttünk meg egy egészen álta-

⁴ Vö.: KÁROLY SÁNDOR, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. — Budapest 1958. — 18 kk.

lános sémát, attól esetleg néhány részletben eltérve. Ennyi már az indoeurópai nyelvekre való egyszerű „rápillantással” megállapítható. A kérdés második felére, hogy ti. e vonásokból melyek, vagy melyek kombinációja a sajátosan magyar a hozzá tipológiailag hasonló nyelvekhez képest, a dolog természeténél fogva már nem lehet ilyen egyszerűen megválaszolni. A kérdés e második felének megválaszolásához a tipológiailag közel álló nyelvek ilyen jellegű tüzetes vizsgálata szükséges. Éppen az utóbbi évek leíró nyelvtudományának fejlődése adott olyan finomabb eszközöket a kezünkbe, melyeknek a segítségével remélni lehet, hogy az ilyen várhatóan kisebb eltérések is kimutathatók lesznek.⁵

4. Mind a rendszer-jelleg, mind annak egyes sajátos vonásai kimutathatók azonban egy másik oldalról közelítve is, mégpedig az egyes szintagmák belső kapcsolatait kialakító eszközök szemszögéből nézve.

Itt elsőként talán a nullmorfémás alakok tűnnek fel. Minden ragozható szófaj esetén láttunk olyan szintagmákat, amelyekben ez a szófaj determinánsként nullmorfémával (pontosabban: az alaptagra mutató \emptyset -morfémával) ellátva jelent meg. Ez egy az egész rendszert átfogó vonás volt, ugyanakkor olyan vonás, amely élesen szembeállítja nyelvünket az indoeurópai nyelvekkel. Ez utóbbiakban szinte elképzelhetetlen az, hogy ha egy szó ragozható, akkor ne vegyen fel valamilyen ragot determinánsi szerepben.⁶ — Ugyanennek a „lazaságnak” (melyen pusztán azt értjük, hogy egy különben megjelenhető rag nem jelenik meg bizonyos helyzetben — a szerkezet a szó köznapi értelmében még igen szilárd lehet) van egy másik oldala is. Nevezetesen: két olyan, egymástól egyébként eléggé eltérő jellegű, esetet is láttunk, amikor egy rag a determinánson meg is jelenhetett meg nem is [*a fiú (nak a) és kezed (et)*: vö. (2) és (17)]. Ez a jelenség — REVZIN terminológiájával élve — kiküszöbölhető nem-egyszerűséget okoz nyelvünkben (vö. REVZIN i. m., 86.; erről nagyará — NyK LXVI, 1:235).

Másrészt, míg a determináns sokszor ilyen releváns módon „nem mutatott rá” alaptagjára, rendszerünk egy másik jellemzője, hogy az alptag viszont rámutathat determinánsára (vö. III.). Ez ismét egy, az egész rendszert átfogó sajátosság, s megint éppen olyan, amelyhez hasonlót az indoeurópai nyelvekben csak elvétve találhatunk, egészen más (sokkal alárendeltebb) rendszerbeli hellyel.⁷ Az egész III. csoportban tehát az alptagnak kétfelé kell mutatnia: befelé, determinánsa felé is, meg kifelé, a mondat többi része felé is. Érdekes, hogy két centrális szófajunk, a főnév és az ige, más-más módon

⁵ Ezzel kapcsolatosan elsősorban egyes halmazelméleti nyelv-modellekre gondolunk. Így pl. az orosz, a cseh és a lengyel egy szerkezeti különbözőségére vonatkozóan I. REVZIN i. m., 88—92.

⁶ „... az urál-altaji nyelvekben jelöletlenek maradhattak és maradhatnak ma is olyan mondatbeli vagy szintagmabeli viszonyítások vagy kapcsolatok, amelyekre más nyelvek ... általában szabályszerűen valamilyen külön nyelvi jel segítségével utalnak” — írja FOKOS DÁVID (A jelöletlenség mint az urál-altaji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátossága. NyK. LXV [1963], 1 : 3—48). — A ragtalan határozókról a fentiekben nem tettünk említést. FOKOS példái: *másnap, tegnap* (ezek ma már határozószók, de kétségtelen, hogy e ragtalan alakjukban merevedtek azzá); *harmad nap feltámadta, szörnyű mód megijedt* stb. (i. m. 42). Szinkrón szempontból viszont ide kell még venni a *három napja nem evett* és ehhez hasonló szerkezeteket. E ragtalan határozók jól beillenek a ragtalanul is felléphető tárgyhatározós szerkezeteink közé, melyeket viszont rendszerünk már feltüntet.

⁷ L.: Ф. Пан, К построению одной структурной модели системы словосочетаний современного русского языка. — StSl. IX (1963), 1—4 : 229—37.

oldja meg ezt a feladatot. Az előbbi felhasználja a nyelvünk agglutináló rendszerében rejlő lehetőségeket és külön-külön toldalékelemekkel mutat a két irányba, az utóbbi — egyetlen szintetikus morfémával. (Vö.: *a fű könyv-ével*, ahol $-é = k_a$, $-vel = x$ és *szeret-lek*, ahol a $lek = k_b \cdot x$.)

Az elmondottakat a 4. sz. táblázaton összegeztük. A táblázat **A.** oszlopában foglalnak helyet azok az esetek, amelyekben sem a determináns nem mutat külön morfémával az alaptagra, sem ez utóbbi az előbbire (**O**). A **B.** oszlop azokat az eseteket tartalmazza, amikor csak az alaptag mutat külön toldalékkal a determinánusra (ezt szimbolizálja a lefelé mutató nyíl), a **C.** — amikor csak a determináns utal az alaptagra (\uparrow) és végül a **D.** — amikor az utalás „lefelé is, felfelé is” megvan (\updownarrow). A szokásostól eltérő szögletes zárójelbe helyeztük azokat a típusokat, amelyek két oszlopban is előfordulhatnak.

Külön figyelmet itt két körülmény érdemel. Egyrészt a **D.** oszlop: ez a belső kettős kapocs ismét egy érdekes vonása a vizsgált rendszernek.⁸ Másrészt az **A.** és a **B.** oszlopban külön ki kellett emelnünk azokat az eseteket, amelyekben a determináns relevánsan nem mutatott alaptagjára. Ezen azt értjük, hogy bár ragozható szófajú volt, mégsem vett fel az alaptagra mutató morfémát (l. az e két oszlopban bekeretezett típusokat). Jól látható, hogy bár maga az **A.** kapcsolat-típus fellelhető az indoeurópai nyelvekben is, ha ebből kiemeljük a bekeretezett részeket, igen kevés egyezés marad; e kiemelést fentebb indokoltuk. Úgy látszik, itt is csak egy csoport — a **C.** marad meg mint olyan kapcsolat-típus, amely egyaránt fellelhető mind a magyarban, mind az indoeurópai nyelvekben; ezen kívül közös még az **A.** csoport egy töredéke is.

4. táblázat

A szintagmán belüli kapcsolat-típusok áttekintése

A	O	B ↓	C ↑	D ↑↓
I — (1); (6), (10), (13), (18)		[III] — [2], 12, [17]	[II] — (8), (11), (15), (19)	[III] — [2], (16), [17]
[II] — (7), (14)				
IV — (3), (9) V — (4), (5)				

5. Szót kell végül ejtenünk két szószerkezet-típusról, melyet az eddigiek során nem érintettünk.

Némely esetben egy főnévtől függhet egy másik (ragos, névutós) főnév, illetve egy határozószó: *harc a békéért, tipikusra-törekvés, korán kelés* stb. E szerkezetek alakja tehát: $a_{k_A} + A_x$, illetve $b \pm A_x$. Különösen ez utóbbi (ahol tehát ragozhatatlan határozószó a determináns) önmagában jól „elférne” rendszerünkben, kitölténé azt az üres helyet, amelyet a II. csoportban a főnéves alaptagú szerkezetek esetén hagytunk (l. 2. sz. táblázat). E típus azonban

⁸ Cross-reference: vö. L. BLOOMFIELD, *Language*. — New York 1961. — 193—4. o.

igen közel van az $a_{k_A} + A_x$ alakúakhoz, sokszor szinte el sem lehet választani őket egymástól, vö. pl.: *egész úton hazafelé azon gondolkodám* — vajon a „hazafelé” már határozószó? Összeköti e két típust a szórendhez való különös viszonyuk is. Amíg valamennyi egyéb csoportunkban a „+” szabadon jelenthette a szórendi kötetlenséget, a „-” — ennek fordítottját, addig itt különös megkötésekkel kell élnünk, tehát lényegében nincs jogunk e jeleket használni. Így például hivatkozni kellene arra, hogy a determináns — akár határozószó, akár ragos (névutós) főnévi alak — csak akkor állhat az alaptag előtt, ha az deverbális, de akkor sem mindig (így pl. nem állhat ott akkor, ha e deverbális főnéven már van egy igekötő stb.). Másrészt nehezen formalizálható módon tilos a determinánsnak egyes esetekben az alaptag után állnia, vagy állhat ugyan ott, de akkor a szintagma „szétesik”: a determináns az igével fog egy szerkezetet alkotni. Végül szinte minden megkötöttség nélkül állhat a második helyen a determináns az elszigetelt szintaktikai egységekben.

Mind e rokon vonások figyelembevételével nem tartottuk lehetségesnek, hogy szétszakítsuk a két típust s a másodikként említettet a II. csoportba soroljuk. — Még sokkal rosszabb a helyzet, ha a főnévi függő taggal rendelkező, tehát a *harc a békéért*-féle szerkezetet tekintjük. A 3. sz. táblázatból kiolvasható, hogy a főnévi alaptagú, főnévi determinánsos szerkezetekről a következőket tudjuk. Ha az alaptag nem mutat rá determinánsára, akkor az sem mutat rá vissza és okvetlenül előtte áll, ha azonban az alaptag rámutat determinánsára, az is rámutathat. E két tételből következik, hogy ha a determináns nem mutat is rá alaptagjára, ez utóbbi egyes esetekben rámutat determinánsára, más esetekben nem. Ez a koherens rendszer, bár látszólag teljesebbé tennénk vele, a valóságban semmitmondóvá válnék, ha szabályosan hozzáillesztenők az $a_{k_A} \pm A_x$ típust.⁹ Ezeknél az okoknál fogva e két szerkezetet egy típusúnak kell itélnünk, ezt a típust pedig összeegyeztethetetlennek az egész eddig felvázolt rendszerrel. Ha úgy tetszik: éppen ez a kis „rendszer-ellenesség” is kidomborítja az eddigiekben ismerttetett rendszer sajátos rendszervoltát, ez is rámutatott arra, hogy nem lehet akármit beleilleszteni, még ha a tapasztalat szerint az adott jelenség fellelhető is.

Elvileg pedig a következő megoldást kell javasolnunk. Jelenlegi szószervezet-rendszerünk tulajdonképpen két egymástól különböző rendszer szerves kapcsolata. Az egyik rendszer (α) a fentebb felvázolt, a másik (β) — az e pontban érintett, két tagból álló csoport, mely szám szerint sincs túlságosan sűrűn képviselve nyelvünkben, legalábbis annak gondozottabb megnyilvánulásaiban. A két rendszer (α és β) közötti szerves kapcsolatot főleg az az említett tényező biztosítja, hogy a határozószós determinánsosnak — ha önmagában lenne — „meglenne a helye” a rendszerben. A (β) — rendszer oly kicsiny minden szempontból az (α)-hoz képest, hogy fentebb (l. 2.— 4.) lehetségesnek tartottuk szószervezet-rendszerünk általános jellemzését a (β)-rendszer figyelmen kívül hagyásával. A teljes jellemzéshez azonban természetesen ez a rész is hozzátartozik.

Valamivel könnyebben megoldható talán a *tanulnia kell*-féle szerkezetek kérdése. Akár főnévnek, akár — mint azt eddig tettük — igealaknak vesszük

⁹ Ezzel ti. azt kapnánk, hogy ha két főnév áll egy szintagmában, azok vagy egyoldalúan, vagy kölcsönösen vagy rámutatnak egymásra, vagy nem. Egy ilyen logikailag kerek állítás az előbbi állítás-rendszer specifikumát (mely éppen annak bizonyos csorbaságában, részleges meg nem fordíthatóságában rejlett) törné szét.

is a főnévi igenevet, e szerkezet, úgy tűnik, azzal a sajátossággal rendelkezik, hogy *determinánsa* mutat a szószervezen kívülre: $a_x + A$ (ha a *tanulnia* alakot igeinek vesszük), illetve $b_x + A$ (ha főnévnek tekintjük — megjegyzendő, ugyanez a két képlet érvényes akkor is, ha a *kell* igét a *szükséges* névszóval vagy hozzá hasonlókkal helyettesítjük). Világosan kell látnunk, hogy e szerkezet elvileg eltér a (13) alakútól. Ott is volt ugyan egy főnévi ige-név s egy másik ige — *látni kíván, látni kívánom, látni kívánlak* stb. — de ott az *alaptag* mutatott ki a mondatbeli kapcsolatokra (melyek egyébként olyan sajátosak voltak, hogy — a determináns determinánsát jelentették, de mindenesetre az adott kétszavas szerkezet határain kívül estek). Egy ilyen típusra viszont, ahol a determináns mutat a külső kapcsolatokra, sehol sincs példa rendszerünkben. Ugyanakkor ez az elszigetlet jelenség lényeges rokonságot mutat az (α)-rendszerrel. Míg ez utóbbira, mint láttuk, annyira jellemző volt az, hogy az alaptag mutatott egyes esetekben befelé, addig itt egy olyan szerkezetet kaptunk, ahol a determináns mutat kifelé. Szinte kiegyensúlyozatlannak kellene tekintenünk a rendszer egészét ezen ellenpólus megléte nélkül.

E két jelenség-csoport vizsgálata után meg kell állapítanunk, hogy a szintagma-szinten a 2.—4. alatt felrajzolt rendszer sem volt kivétel nélküli. Láttuk ugyanakkor, hogy ezek a kivételek is, maguk módján hangsúlyozva az uralkodó rendszert, szervesen hozzáilleszkedtek. Nyilván inkább azon kellett volna csodálkoznunk, ha ezen a szinten *nem* találunk „kivételeket”, melyek pedig a nyelv minden más szintjére annyira jellemzőek voltak; azt kellett volna „gyanúsna”, megvizsgálálandónak tartanunk, ha e szinten *egyetlen*, minden egyes esetet átfogó hálózatra bukkantunk volna.

6. Főntebb egy ízben már utaltunk az alárendelő szintagmáknak a mellérendelőkkel való kapcsolatára, az átmenetre az egyik csoportból a másikba. Most vessünk egy egészen rövid pillantást a predikatív szintagmákra, inkább csak abból a célból, hogy ezek kapcsolatát az alárendelő szintagmákkal kimutassuk.

Tekintsünk el újból az 5. alatt tárgyalt két kivételtől. Akkor azt mondhatjuk, hogy a mai magyarban a „nem predikatív” szintagma összetartozására vagy szegmentális morféma utal (mely vagy az alaptagon vagy mindkét tagon van kötelezően elhelyezve), vagy a szórend mint szuprasegmentális elem, mely a determináns előretételét követeli meg.

A predikatív szintagmák esetén viszont a következő a helyzet. Bár a predikatív szintagmát nem lehet egyetlen szóvá göngyölni, mint az alárendelő szerkezetet, mégis éppen abban különbözik a mellérendelő szintagmáktól, hogy tudunk benne egy független formát találni, az alanyét, mely a beszélő szándékától függően változtatható s akkor ez az állítmány változását már grammatikai szükségességgel, részben függetlenül a beszélő szándékától, maga után vonja.¹⁰ Ilyen megszorított értelemben állíthatjuk tehát, hogy a predikatív szintagmában az *alany* az alárendelő szintagma *alaptagjának* az analógja, az *állítmány* meg a *determinánsé*. S ekkor egy az előző bekezdéshez képest részben fordított felépítésű állítást tehetünk, nevezetesen: A predikatív szintagma tagjainak összetartozására vagy a determinánson elhelyezett szegmentális morféma utal, vagy a szórend, mely viszont

¹⁰ Csak részben vonja maga után, mert az olyan kategóriák, mint az idő, a mód, az aspektusé függhetnek a beszélő közvetlen szándékától.

az alaptag előretételét követeli meg. (Például: *Én várok.*, *A fiú vár.*, *Vár a fiú.* stb., de már sokkal kötöttebb szórenddel: *A ház magas.* az előbbi példákban a determináns elhelyezett szegmentális morféma mutatott rá az alaptagra; az utóbbiban — a szórend mint szupraszegmentális elem.)

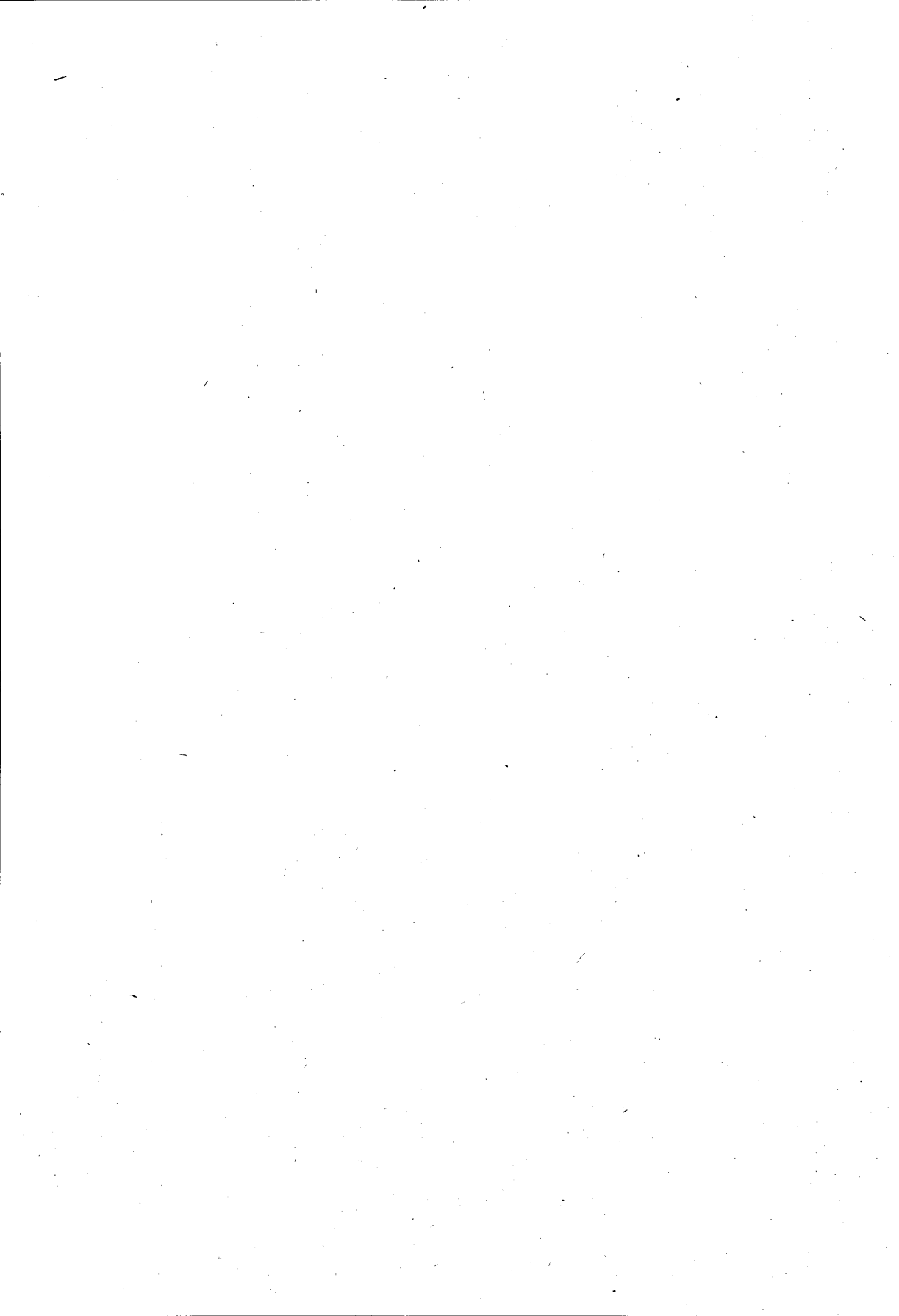
7. A magyar szószervezetek legtanulságosabb részét az alárendelő szószervezetek jelentették. E szervezetek összefüggő rendszert alkotnak, bár vannak olyan jelenségek, melyek — ha nem is túlságosan nagy súllyal — a rendszerhez illeszkednek ugyan, de annak nem részei. Az alárendelt szervezetek szerves kapcsolatban állnak egyfelől a mellérendelő, másfelől a predikatív szintagmákkal. Ilyen módon a magyar szószervezetek egész halmaza egy összefüggő egészt alkot. További kutatásra szorul az, hogy az ezt a rendszert jellemző törvényszerűségek milyen viszonyban állnak a hozzá tipológiaiilag közel álló nyelvek hasonló törvényszerűségeivel.

Az a modell, melyen ezeket a törvényszerűségeket illusztráltuk, a szószervezet-rendszernek csupán néhány, bár centrális jelentőségű, vonását tükrözte: az elemek szerepét a külső és belső kapcsolatok jeleinek viselésében, e kapcsolatok jellegét, az elemek közötti sorrendet. Számos más vonás figyelembevételével minden bizonynal még pontosabb képet kaphatunk a vizsgált jelenség-körrel. Így nem eshetett szó a fentiekben egy a magyar nyelvre annyira jellemző vonásról, mint a névelő felhasználásáról a lineáris szegmentálás világossá tételében¹¹ (vö. pl. a legutolsó példákat, ahol talán nem is annyira a szórend, mint a tagolás volt a döntő. *A ház magas.* és *Magas a ház.* egyaránt predikatív szintagmák, de a **Magas ház.* általában nem az, vagy ha az, akkor nem két főrészes mondat). A szegmentálás jelölése, legalábbis az esetek egy részében, annál is fontosabb, mert gyanítható, hogy a magyar nyelv más nyelveknél inkább felhasználja a rendkívül mély szervezeteket (V. H. YNGVE értelmében).¹² A szervezetek mélységének, mint jelentős tipológiai vonásnak a vizsgálata a magyar nyelvben szintén a jövőre váró érdekes feladat.

PAPP FERENC

¹¹ Vö.: ANTAL LÁZSLÓ, Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. — MNy. LVIII (1962), 4 : 449.

¹² A szószervezetek „mélységére” vonatkozó modellt és hipotézist l. a következő tanulmányban: VICTOR H. YNGVE, A Model and a Hypothesis for Language Structure. — Proceedings of the American Philosophical Society, 104 (1960), 5 : 444—66.

A szavak stilisztikai értékeléséről

A MNyR. I. szójelentéstani fejezete megkülönbözteti a szó „jelentéstartalmát” és „érzelmi velejáróját” (143), s ennek alapján beszél a szó teljes jelentéséről. „Ez a műszó a fogalmi jelentésen túl a valóságra vonatkoztatással hangulati értékkel stb. kapcsolatos képzeteket is önmagában foglalja” (145).

Ezzel a megjelöléssel a magyar nyelvtani rendszerezésbe végérvényesen bevonult, és polgárjogot nyert az a tétel, amely Wundt Gefühlstonja s főleg Bally stilisztikai munkássága óta a stíluskutatók számára annyira sem volt kétséges. Az tudniillik, hogy a nyelvi jelek nem pusztán logikai tartalmat tolmácsolnak, hanem a beszélő vagy író érzelmi, hangulati megnyilatkozásait is kifejezik. Ebből az alaptételből szükségszerűen következik, hogy amint megjelöljük a szavak, illetve más nyelvi jelek értelmi jelentését (fogalmi tartalmát) és jelentésváltozatait, sőt a jelentésnek finomabb árnyalatait, megállapítjuk hangsorának összetételét és sajátosságait, ugyanúgy vizsgálni lehet és kell a szó lényegéhez hozzá tartozó érzelmi velejáró vagy Zolnai Béla találó megjelölésével a szóhangulat különféle megjelenési formáit, értékének változásait is. Persze ehhez meg kell keresnünk azokat az objektív vagy legalábbis társadalmilag érvényes, tehát kollektív támpontokat és útjelzőket, amelyekhez mint viszonyítási alapokhoz hozzá mérhetjük a szóhangulat állandóan vibráló higanyszálának magassági fokát.

Hogy egy ilyen igényű és jellegű rendszerezés mindeddig nem jött létre, abban nyilván jelentős szerepe van egy a hangulati értékkel kapcsolatosan elterjedt felfogásnak. Annak tudniillik, hogy a hangulat nincs kötve az objektív valósághoz, a hangulatnak nincs tárgya, következésképp reálisan nem mérhető és nem értékelhető. (Így pl. VITÁNYI IVÁN: Valóság 1962.2:37). Ezzel a felfogással nem tudok egyetérteni. A hangulat nem valóság feletti jelenség, hanem éppen úgy hozzátartozik az emberi élethez, mint az érzés, élmény, képzelet, álom vagy bármely más, akár tudatos, akár ösztönös szellemi tevékenység, életmegnyilvánulás. A hangulat tehát beletartozik az emberi élet realitásába, a valóságból keletkezik és táplálkozik még akkor is, ha valóság-alapja nem mindig világos, ha a valóság és hangulat közti összefüggés nem közvetlen és egyszerű, hanem bonyolultan összetett.

A hangulat tehát nem önmagától és önmagáért létező ok, hanem a szellemi élet valamely megnyilvánulásából fakadó, azzal együttjáró következmény; többek között a beszédbeli megnyilvánulásokkal, nyelvi tényekkel együttjáró következmény is. Kétségtelen, hogy a hangulat nem objektív jellegű, hanem mindenkor egyénhez kötött. A szóhangulat (vagyis inkább a nyelvi jelhez fűződő hangulat) meg kétszeresen is szubjektív, nemcsak a beszélő, hanem a hallgató egyéniségétől, valósághoz való viszonyától is függ. Ámde ugyanez

a kétoldalúan szubjektív jelleg megvan a nyelvi jel logikai értelmezésében, fogalmi tartalmában, általában a beszéd egészében is. Megvan még akkor is, ha az ún. egyjelentésű szavakra gondolunk, amelyek a beszélő és hallgató számára ugyanazt a fogalmat jelölik. De ez az azonos jelölés — mint közismert — csak egy bizonyos szociális körben egy kisebb vagy nagyobb nyelvközösségen belül érvényes a beszélők és hallgatók kollektív megállapodása, illetve a jelentés hagyományos átruházása alapján. Ez az azonos jelentés azonban a felhasználásban, vagyis a nyelvi jel alapvető funkciójának: a jelölésnek teljesítése közben különböző módosulásokon mehet át, s ezáltal a jelentés kollektív értelmezése könnyen labilissá válhat. Más kérdés, hogy lehetséges és helyes-e a jelentés és jelölés különválasztása, amint erre többen (pl. HJELMSLEV, GARDINER, ANTAL) kísérletet tesznek. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy sem a jelentés, sem a jelölés nem létezhet önmagában, mindkettő egyazon valóságnak, a nyelvi jelnek más-más aspektusú, de egymástól elválaszthatatlan függvénye, a jelölés csak jelentéssel bíró nyelvi jel által történhet, a jelentés viszont a jelölésnek, illetve jelöléseknek, mégpedig azonos vagy hasonló jelöléseknek alapján történt elvonás eredménye, akkor ebből az következik, hogy a jelentésnek van egy sztatikus, általában jól körülhatárolható, értelmezhető magva, amely azonban a felhasználás, tehát a jelölés során dinamikussá válik, rugalmasan tágulhat vagy összeszűkülhet (vö. alapjelentés — alkalmi jelentés). A nyelvi jelnek ebből a kettős: 1. jelentéssel bíró, 2. jelölő képességéből és dinamikusan harmonizáló jellegéből érthető az a két, látszólag éles ellentétben álló felfogás, amelyeknek egyike azt vallja, hogy egy szó jelentése elméletileg minden egyes felhasználásban más és más, tehát a jelentés annyiféle, ahány felhasználásban a szó (nyelvi jel) előfordul. (Így WALPOLE, *Semantics* 1941. 35); a másik szélsőséges álláspont szerint, ha a szó jelentése nem pontosan ugyanaz, akkor csupán hangalaki egyezéstről, homonimákról lehet beszélni, valójában megannyi külön szót (morfémát) kell megkülönböztetnünk. (Így a WALPOLET idéző és cáfoló ANTAL, *A magyar esetrendszer* 1961. 24.)

A nyelvi valóság világosan megmutatja, hogy a nyelvi jel jelentése a jelölés funkciójában bizonyos hullámmozáshoz van kötve. Innen a mindennapi beszéd gyakori félreértése vagy a költői nyelvnek számos olyan dilemmája, mint pl. a „Szabad-e sírni a Kárpátok alatt” verssor *sírni* szavának többféle értelmezhetősége (‘könnyezni, zokogni, panaszkodni, jajgatni’ stb.); nem is említve az ún. költői képek értelmezésének sokféleségét.

A jelentés és jelölés elkülönítése azért sem lehetséges, mert a jelentés azonosságát vagy különbségét mindig csak a jelölésnek egyes konkrét, szinkron eseteiben állapíthatjuk meg a jelölések diakronikája pedig gyakran maga után vonhatja a jelentés megváltozását is (vö. a jelentésváltozásnak olyan közismert eseteit, mint *lábás, proletár, trágyáz* stb.). A jelentésnek a jelölés során bekövetkező, imént említett hullámmozása s ezzel együtt gyakori elhomályosodása nem közömbös a nyelvi jel expresszív értéke, hangulata szempontjából sem. Erről azonban majd később.¹

¹ ANTAL LÁSZLÓNAK „A jelentés kérdései” c. cikke több olyan tételt tartalmaz, amely ellentmondásban van az előbb elhangzottakkal. Így elsősorban a nyelvi jelre vonatkozó felfogása. ANTAL szerint az a (nyelvi) elem, amely a nyelv tulajdonképpeni jelének tekinthető, (a szó, pontosabban) a morféma (Nyr. LXXXVII, 95). A fonéma nem jel — mondja tovább ANTAL —, mert nincs jelentése... a mondat viszont már jelekből áll, maga tehát nem lehet jel, hanem jelek csoportja, együttese (uo.). A SAUSSURE

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy

1. a hangulat a valóság talajából fakad, s bár önmagában nem realizálható, de létrehozó forrásai, valamint hatása alapján megismerhető és értékelhető (éppen úgy, mint például a mai életünkben olyan nagy szerepet játszó villamosenergia);

2. a nyelvi jel mind tartalmi (logikai), mind hangulati (expresszív) kifejezőség tekintetében kétarcú: közösségi és egyéni sajátságokat mutat;

3. a nyelvi jel egyéni felhasználási (jelölési) lehetősége nemcsak egyéneként, hanem esetenként is különböző és végtelen;

4. a jelölésnek a jelentésre gyakorolt visszahatása következtében a nyelvi jel tartalma a hallgató (olvasó) számára könnyen pontatlanná, homályossá válhat. (Ez a homály a művészi nyelvhasználatban általában pozitív értékű stíluselem).

*

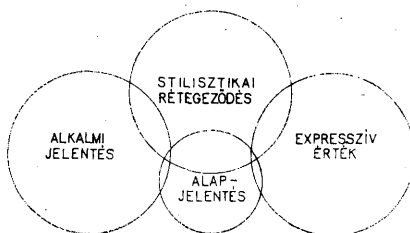
Az újabb jelentéstani, valamint lexikográfiai munkák jelentős segítséget nyújtanak a hangulati érték megállapításában és rendszerezésében. Az értelmező szótárak már nemcsak a szavak stilisztikai rétegződésére utalnak, hanem olyan hangulati vonásokra is, mint „durva”, „tréfás”, „bizalmas”, „mesterkelt” stb. (Vö. pl. a Szovjet Tudományos Akadémia kiadásában megjelent Orosz nyelv szótárát I—IV. 1957—61.; vagy a részben megjelent Wörterbuch der Gegenwartssprache. 1. u. 2. Lief, Berlin, 1961.; ugyanígy Slovník slovenského jazyka I. 1959; és természetesen a mi Értelmező szótárunkat I—VII.). Ezek a megjelölések azonban csak azokra a sajátságokra korlátozódnak, amelyek a szóra, mint önmagában álló lexémára vonatkoztathatók. Tehát az alapjelentésnek megfelelően mintegy alaphangulatát adják meg a szónak. Az ilyen rendszerezésben a hangulati hőmérő legtöbbször ki sem mozdul fagypontra nyugvó helyzetéből. A régi felfogás közhasználatú nyelvén szólva: a szavak túlnyomó többségének nincs hangulati értéke. Bally óta nyilvánvaló, hogy az úgynevezett közömbös szók 0 fokú hangulati értékkel bírnak, mint ahogyan 0 ragmorféma van a *látok, látsz, lát* rendszersor harmadik tagjában. Nem kétséges az sem, hogy ezt a 0 fokot a felhasználás során igen jelentős hangulati emelkedés vagy süllyedés válthatja fel. A hangulat igazi tápláló forrásai ugyan az alkalmi felhasználásban (tehát a jelölés funkciójában) keresendők, ahogyan a jelentéstartalom különböző árnyalatait is az alkalmi felhasználás hozza létre.

A szó jelentéstartalmának és hangulatának, pontosabban a szójelentés logikai és expresszív jellegének állandó és változó mozzanataira utal többek között P. GUIRAUD is jelentéstaniában (*La Sémantique*, 1959-es kiad. 30), s az alábbi sémába foglalja össze a szó tartalmi és hangulati sajátságait:

óta nagyon sokat használt, de különféleképpen értelmezett nyelvi jel fogalmára nézve legmegfelelőbbnek tartom W. A. KOCH felfogását. Szerinte a nyelvi jel a legkisebb jelentéshordozó elem. („Unter Zeichen verstehen wir die kleinsten Bedeutung tragenden Elemente [= Phonemreihungen]”), mely azonban nemcsak szó, illetve morféma vagy monéma, hanem szintagma is lehet (*Acta Lingu. Bp. XIII, 66*). A nyelvi jelet a jelentés síkjába tartozó egységnek tekintve azt mondanám, hogy nyelvi jel az egy dolog, egy jelenség, egy fogalom jelölésére használt nyelvi kifejezés, mely formájára nézve lehet szó (morféma), szó szerkezet, sőt mondat is. Pl. észre vesz (= észlel), húzza a bőrt a jégen (= horkol) stb.

sémantique	stylistique
sens de base	valeur expressive
sens contextuelle	valeur sociocontextuelle

A GUIRAUD által felsorakoztatott szósajátságok közül az úgynevezett alapjelentéshez mindenesetre lényegesen közelebb áll a stilisztikai rétegződés mint az expresszív érték; tehát e kettőnek a helyét feltétlenül meg kell cserélnünk. Hangsúlyoznom kell továbbá, hogy a jelentés logikai és expresszív összetevői nem elkülönülve, hanem elválaszthatatlan egységben realizálódnak, és köztük állandó fluktuálás van. Ezért — azt hiszem — helyesebb, ha a jelentéssel kapcsolatos alapvonásokat az alábbi sémában ábrázoljuk:

(Vö. erről bővebben: BENKŐ, A szépirodalmi stílus elemzése. 1962.).

Az eddigiekből világosan következik, hogy a hangulati elemek rendszerezésében egyaránt figyelemmel kell lennünk az állandó és alkalmi jellegű vonásokra. A szóhangulat állandó jellegű vonásait a MNyR. a következőkben jelöli meg: 1. A szó hangalakja (a kiejtés nehéz vagy könnyű volta, a szó hosszúsága, szerkezeti összetétele, a szó hangsorának változatossága, a hangkapcsolatok zenei szépsége, a szó írásmódja); 2. A használat társadalmi háttere (vagyis a szavak stilisztikai rétegződése); 3. A szó származása (168—72).

Ezek a hangulati források kétségtelenül fontosak és jó támpontokat nyújtanak a stilisztikai minősítéshez, de csupán kiindulási pontul szolgálhatnak; hiszen a szóhangulat alakulása sokkal bonyolultabb összeszövődésekben jelentkezik. Ezekre a bonyolult összefüggésekre utalt a stilisztika oldaláról újabban ULLMANN is főleg a szavak kiválasztási lehetőségeit, ugyanannak a szónak különböző hangulati értékeit, a szokásos használatától való eltérés fokozott kifejező erejét, illetve a már BALLY által felismert evokatív értéket hangsúlyozva (The French Novel. 1957. passim, főleg 6—9).

Mindezek a rendszerezések (beleértve a nem említettek is) azonban nem alkalmasak arra, hogy eligazítást nyújtsanak, kulcsot adjanak egy szövegben — akár versben, akár prózában — felhasznált valamennyi szó expresszív vonásainak megjelölésére. Márpedig ez volna a rendszerezés elsőrendű, gyakorlati célja és helyességének próbája.

Ebből a gyakorlati követelményből kiindulva kíséreltem meg egy olyan rendszerezést, amely ha nem tökéletes is, de legalább iránymutató jelzést adhat valamely szövegben felhasznált nyelvi jelek stilisztikai értékének, illetve a stilisztikai érték forrásainak megállapításához. Rendszerezésem Juhász

Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása során alakult ki. Más szövegekre való alkalmazása esetleg több-kevesebb módosítást von maga után. Ebben a rendszerezésben — mint már az eddigiékből is kitetszik — két alapszempontot kell mindenekelőtt figyelembe vennünk: 1. vizsgálunk kell a lexikális jellegű és 2. a felhasználásból származó expresszív értékeket. E két szempont megkülönböztetése legkevésbé sem jelenti a merev elhatárolást, ellenkezőleg nagyonis hangsúlyozni kell a kettő szoros egybetartozását és kölcsönhatását.

A nyelvi jelek sztatikus jellegű stílussajátságait három nagy, átfogó csoportba sorolom aszerint, hogy elsősorban

1. a jelentéstartalomból,
2. a hangsorból,
3. a kettő kombinációjából eredeztethetők.

(Azért „elsősorban,” mert az osztályozás alapjául választott szempont csupán kiemelkedő, de nem egyedülálló sajáttság). Mindhárom összefoglaló megjelölés persze számos alcsoportot, fajtaárnyalatot foglal magában.

A hangulati érték sztatikus jellegű elemeinek rendszerezése — mint már láttuk — nem újkeletű. Éppen ezért részletes taglalás nélkül csak egy-két példával utalok a megnevezendő sajátságokra:

A jelentéstartalom mindenképp magával hoz egy bizonyos képzetkeltő, emlékképeket felidéző, képzeletet mozgató erőt, s ezzel kellemes vagy kellemetlen hangulatot támaszt. (Idetartozik természetesen a közömbös hangulati hatás is): *csók, boldog, négytalálatos*; illetve *temetés, sáros, Lidice* stb. Nem véletlen sem itt, sem a következőkben, hogy tulajdonneveket is idézek példaként. A tulajdonnevekben rejlő stilisztikai értékekre gazdag példaanyaggal utalt már KOVALOVSKY MIKLÓS sokat idézett dolgozatában (MNy. XXX, 150—7, 210—33, 271—87). Itt a tulajdonneveknek olyan sajátosságait idézem fel, mint a szimbólummá érés. Pl. *Pusztaszer, Ferenc Jóska* (vö. Bóka Stilisztikai tanulmányok 140);; jellemzés: *Ridegváry, Tallérosy* stb.; képszerűvé alakítás: Veres Péter Számadásának első kiadásában ezt olvassuk: „... csudálkoztak és faggattak, hogy miért nem úgy hívnak, mint az apámat” (11). Az átdolgozott kiadásban ez a mondat így változott: „... miért vagyok én Veres Peti, ha az apám Nagy Józsi” (7). A két megfogalmazás szembeállításával világosan mutatja a tulajdonnév képalkotó erejét s ezzel a hangulati érték fokozódását.

A jelentéstartalom képzetfelidéző ereje fokozódik, ha a szó kevésbé ismert, nehezen értelmezhető fogalmat jelöl, ha tehát a jelentés fogalmi tartalma többé-kevésbé homályos, sejtésszerű marad. Ilyen hatásúak lehetnek többek között az idegen szók. Pl. *eldorádó, faun*. Főleg olyankor, ha kettős, konkrét és átvitt, illetve egyszerű és szimbólikus értelmezésük is lehetséges, amint ez a költői nyelvben gyakori: „Goethe Hades küszöbén Eros ölébe hevert”.

A hangsorból fakadó expresszív hatású sajátságok gyakoribb előfordulási formái:

Monotonság. Pl. azonos magánhangzó halmozásos ismétlése (*engesztelhetetlen*).

Kakofónia: Rendszerint kiejtési, hangképzési nehézségekkel párosulva (*fiaiéi*).

Zeneiség: A zenei hatás tekintetében kiemelkedő hangok: *á, é, a*, illetve *l, r, m, n, ny*.

Hosszúság: A rövidebb szók általában kellemes, a hosszabbak kellemetlen hatásúak, rendszerint mesterkéltén hatnak főleg képzőhalmozás esetén (*toldalékolhatóság*). (A hosszúság is válhat pozitív értékű stíluselemmé. Pl. „vérezem én is *orvosolhatatlanul*”. A hosszú szó mintegy jelképezi lassan elhaló dallamosságával, fokozatosan lefelé irányuló hanglejtésével a fájdalom vég nélküli, szünni nem akaró voltát. Játékos eleveenségűvé is válhat a hosszú szó: *csókolózhatnékság*).

Hangutánzás: (*visít, durran, böög, sicc*).

Hangfestés (hangulatfestés): (*villog, cammog, fityfiritty, Traitzigfritzig*).

Ritka, különleges, újszerű hangszorral bíró szók. Persze csak addig, míg gyorsan terjedő divattá nem válnak, és szürkivé nem kopnak (*halandzsa, maszek*);

tájszók (*sömlék, kákol*);

népi, népies (*hun = hol, jány = lány, kolompér*);

bizalmas, familiáris (*pofa = ember, szevasz*);

ritka (*vezettem ti sereg*);

régi, régies (*mondá, estve*);

elavult, elavulóban levő (*te lakol, konflis*);

újkeletű, újszerű (*eszmeforrás, elpintéresedik*);

zsargon (*apafej, irányt vesz*).

idegen (*spleen, zsen*) stb. szók.

A felhasználásból adódó stilisztikai értékek megállapításában és osztályozásában is célszerű az előbbi hármas rendből (tartalmi, formai, kombinált) kiindulni azzal a megtoldással azonban, hogy itt már nem lehet az expresszív értéket egy-egy szóra korlátozni, hanem nagyobb egységeket, (szószerkezetet, mondatot) kell figyelembe venni.

Tartalmi jellegű sajátságok:

a) Szócsere, vagyis a szokottól eltérő szinonima használata. Az ilyen változtatás előidézhet túlzást vagy enyhítést, rosszallást, szépítést, erősítést, gyengítést stb. A szinonimák kiválasztása, illetve a hangulati érték határfoka általában egyenes arányú a szokatlansággal, ritkasággal. De a leghétköznapibb, legszürkébb szinonima használata is fokozhatja a stilisztikai hatást megfelelő helyzetben, illetve felhasználásban. (A madarak szépségversenyéről szóló kis mesében a sas azzal emelkedett magukat cicomázó társai fölé, hogy az egyszerűséget tekintette szépségének). Ez a Bally által nulla fokú stílusesszköznek nevezett, minden emfatikumot kerülni szándékozó szóhasználat (vö.: erről ZOLNAI: III. Nyelvészeti Kongresszus előadásait 1956. 188—9).

Néhány példa a szinonim szócsereére: „Az elveszett bárányt *főllelte* s *enyhet* ad neki” (megtalálta; s oltalmat, védelmet, megnyugvást ad neki); „így majd *enyhébb* lesz a hóhér” (‘kevésbé szigorú,’ kevésbé fájdalmas);

b) A költői nyelv expresszív hatású eszköze a kétértelműségből fakadó homály (vö.: ULLMANN i. m. 14); több jelentésű szók olyan felhasználásának következménye, hogy a különböző jelentések egyaránt érvényesek lehetnek. Amikor a leány sorsáról panaszkodó Ilma azt mondja: „... aztán lépjen s ne botoljon”, egyformán gondolhatunk a *botlik* ige lábával valamibe ütközik konkrét cselekvést kifejező jelentésére vagy elvont, erkölcsi értelmezésére.

A homály forrása lehet a nyelvtani szerkezet is: „Még ifjú szívemben a láng-sugarú nyár” mondatban az *ifjú* lehet állítmány vagy a *szívemben* jelzője. Bizonyos sejtető, homályban hagyó jelleg adódik az olyan felhasználásból is, melyet nem fejt ki, csak valami rejtett utalással jelez a költő; „Megnézte Szegedet is éjjel Nagyon, kevés eséllyel”. Hogy mi az a „*kevés eséllyel*,” teljesen az olvasó képzeletére van bízva. De nyilván nem is a képzelet kielégítése, hanem felkeltése volt a cél, s éppen ebben van az ilyen sejtető homályosság stilisztikai értéke.

c) A képalkotás különböző fajtáit a klasszikus stilisztikák is ismerik és megkülönböztetik. Itt nem célozom a képalkotás egyes fajtáinak rendszerezése vagy vizsgálata. De utalok arra, hogy a nagyobb nyelvi egységekben (rendszerint mondatban) jelentkező kép kisugárzó expresszív erővel bír, és a belőle fakadó stilisztikai hatás a hozzátartozó valamennyi nyelvi jelre szétárad, illetve a kép olyan elemekből is tevődik össze, amelyek önmagukban konkrét értelműek: „mustja forr kevélyen és biztatón egy erjedő világnak”; „jövő ércrombitái zengenek”. *A must forr, az ércrombita zeng* szerkezetek önmagukban egyszerű, konkrét valóságokat fejeznek ki, de egy jelző, egy bővítmény, egy párhuzam képpé teszi őket, s mint ilyenek részesei a kép egészéből fakadó stílushatásnak. Tehát maga a kép legtöbbször a testesebb nyelvi jelekben, szószerkezetekben, mondatokban, nem egyszer mondatcsoportokban jelentkezik, de stilisztikai kisugárzó ereje, hatása van a képet tartalmazó mondat minden egyes elemére, a benne szereplő egyes szókra is. A szavak stilisztikai értékelésében ezt a körülményt mindig figyelembe kell vennünk.

A költői kép közismert formáinak (metafora, metonímia, szinekdoché stb.) sorába tartozik a most említett szempontból a költői (népi, köznyelvi) hasonlat is. Ennek részei, alkotó elemei éppen úgy megtelítődnek az egészről kisugárzó stilisztikai értékekkel, mint a szimbólumot vagy megszemélyesítést kifejező szavak, szókapcsolatok egyes elemei.

Formai jellegű sajátosságok:

a) Az *e* hanggal túlterhelt magyar nyelvben teljesen közömbös hatású egy olyan szónak három *e* hangja, mint pl. *elveszett*. De már egy ilyen szókapcsolatot, hogy *elveszett gyereksereg* monotonná tesz a hét egymás utáni *e* hang. Viszont az *elveszett tavaszom* szerkezet *e-e-e* : *a-a-o* párhuzama szerencsés és harmonikus egyensúlyt teremt a hangok akusztikai hatásában. Lehetetlen észre nem venni az *ódon tornyok porba omlanak* mondat *o* halmazából fakadó akusztikai hatást, mely monotonosságával az adott mondatban feltétlenül hozzájárul az eltűnés, a földdel egyszintűvé válás önmagában is valóságot lehelő képének hangulati érzékeléséhez. (A hangok emfatikus szerepének kötetnyi irodalmából mint legújabb összefoglalásra csupán FŐNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából [1959.] c. tanulmányára utalok, E kérdéskomplexumból ma már bátran summázhatunk annyit, hogy a hangokban, főleg hangkapcsolatokban szunnyadó affektivitás megfelelő körülmények között pozitív értékű, elevenen ható stíluselemmé válhat, amint ezt az iménti példa is igazolja).

b) Igen közismert formája a zenei hatást kiváltó hangismétlésnek az alliteráció, a Nyugat gárdájának ez a kedvelt, stíluselemmé avatott, expresszív eszköze. (Vö.: Karinthy Babitsról szerkesztett karikatúráját). Mégis talán annyit érdemes vele kapcsolatban megemlíteni, hogy stilisztikai hatása nemcsak a közvetlenül egymás mellett álló vagy csupán szókezdő helyzetben előforduló hangismétléseknek van (pl. *enyhe május estelen*) ; sőt még egymás-

tól jóval távolabbra eső alliteráló hangok is támaszthatnak stilisztikai hatást, ha egyéb expresszív elemek fölhangosítják őket: „Sárkányokat eresztettünk a réten S a szél elvitte messze”. Az *eresztette, elvitte* szavak szókezdő *e* hangjainak akusztikai hatását nyilván fokozza a szavak azonos szófajisága, illetve azonos mondatbeli szerepe, (sőt a szavak írásképeinek tipográfiai összefüggése: a két verssorban egymás alá került elhelyezése is). Ugyanígy a *szeme színére* szintagma *sz* hangjainak hatása megsokszorozódik azáltal, hogy a szókapcsolat az utána következő *visszaréved* ige determinánsa lesz. A *szeme színére* két szókezdő *sz* hangját már megelőzte a versszak előző sorbeli *sz* hangja (*szepemberi*), s a három szókezdő *sz* hangot nemcsak követi, hanem meg is előzi egy hosszú *sz*: *összel*. Ámde még ez sem a első *sz* ebben a mondatban és versszakban, mert a *szeme* szó már az első sorban is ott van. Tehát az egy mondatból álló, négy soros versszakban nem kevesebb, mint hétszer ismétlődik az *sz* (*ssz*) hang, s az expresszív hatást még az is megtétezi, hogy az első három sor egy-egy *sz* hangja után az utolsó sorba három egymás utáni *sz* sűrűsödik.

c) A formai jellegű, ugyancsak zenei-akusztikai hatású expresszív források között jelentős helyet foglal el a rím. Mégpedig nem kizárólag a versben, hanem olykor a prózában is. (Más kérdés, hogy míg a versben pozitív, a prózában legtöbbször negatív értékű). Viszont kétségtelen, hogy a stilisztikai érték foka fordított arányban van a megszokottsággal. (Ezért találunk minden művészi stílusban újszerű stíuselemeket). Ebből az ellentétes kettősségből; a hangok egybecsengéséből fakadó zenei hatásból egyfelől, a rímnek mint a vers természetes tartozékának megszokottságából másfelől az következik, hogy nem minden rím tekinthető aktív hatáskeltő eszköznek. A rím expresszív értéke hasonlatos a hangok hatáskeltő szerepéhez: csak bizonyos körülmények között, csak bizonyos többlet hozzájárulásával válik pozitív hatású stilisztikai elemmé. A magyar verstani hagyományok alapján ilyen stilisztikai többletnek tekinthető α) a teljes vagy majdnem teljes rím (*fonalat-vonalat*); β) a kettőnél több szótagra terjedő rím (*szereitek-eretnek*); γ) sorbelseji rím: „A Nyár *heves* s a kasza *egyenés*”; ϑ) rímjátékok, virtuozitások (*a gályát-dagályát*). (Nem térek itt ki a prózában felbukkanó rímekre. Ezek mint speciális előfordulások különleges vizsgálatot igényelnek. Vö.: ezzel kapcsolatban BENKŐ i. m. 109–17).

A kombinatív vagy inkább funkcionálisnak nevezhető stilisztikai sajátságok leggyakoribb és legjelentősebb csoportja a szokott és szokatlan reláción alapszik, fontosságát a művészi nyelvhasználatban már Kazinczy hangsúlyozta. A szavak különböző kötöttségű kapcsolatából származó hírértéket (entrópiát) ma már többé-kevésbé sorrendbe állítani és mérni is tudjuk (vö.: FÓNAGY: NyK. LXII, 73–100). A szavaknak közhasználatban megszokott vagy újszerűen szokatlan egybekapcsolása, igék különböző vonzatai, szórendi változtatások stb., stb. tartoznak ide. Pl.: „Özvegyek, árvák, *fájdalmas anyák vert tábora*”; „Múltamba ösvény nem vezet és *ködbe fullad* az emlékezet”; „Palota, kunyhó *téged tündököl* ma”.

A szerkezeti megoldáson nyugvó expresszív érték bizonyos formáival (kétértelműség, szórendi változások) már eddig is találkoztunk. Ide sorolom még a halmozás (ismétlés), párhuzamosítás, szembeállítás, valamint a ritmikus lejtés okozta expresszív hatásokat, végül a nyelvi kliséket.

a) A halmozás, ezen belül az ismétlés ősi, közismert stilisztikai eszköz: „én érző, vérző, sápadt aranyam”; „esküdjete, esküdjete és cselekedjete”.

b) A párhuzamosítást gondolatpárhuzam néven szintén jól ismeri a klasszikus stilisztika (vö. A magyar stilisztika útja 439). A szerkezet szemzőgéből nézve beszélhetünk részleges vagy teljes párhuzamról: „attól hübb esküvés, attól több csók fogan”; „annyi rablánc még nem volt e földön s az ég alatt nem volt még ennyi börtön”.

c) A szembeállítás szerkezeti megoldásai és stilisztikai értékei megegyeznek a párhuzamosításéival. De nem az azonosság (hasonlóság), hanem az ellentétes vonások egymás mellé helyezése révén jön létre, illetve fokozódik az expresszív hatás: „Éden, amelynek én is, te is, búsan faragva vagy vígan füttyürészve polgárai vagyunk”.

d) A nyelvi jelek ritmikus lejtése (akár szavak, szókapcsolatok vagy mondatok viszonylatában nézzük) egyike a legnehezebben realizálható és mérhető sajátságoknak, mert legtöbbször „elrejtve munkál s zajtalan.” Vagyis a stilisztikai érték forrásai közt általában kísérő jelenségként, másodlagosan húzódik meg. Aktív szerephez akkor jut, ha kilép ebből a megszokott, szerény köréből, s erőteljes fölhangosodásával a többi expresszív forrás fölébe kerekedik vagy éppenséggel teljesen hiányzik. A ritmikusnak ez az aktivizálódása érzékelhető a hangsúlyos és hangsúlytalan (kevésbé hangsúlyos) szavak (szótagok) szabályszerű váltakozásában, az időmérték szerinti rendszerbe igazodásban, illetve a kettő együttesében, amint ez a különböző verselési formákból ismeretes (vö. pl. GÁLDI, Ismerjük meg a versformákat. 1961.).

Ezek szerint tehát minden vers expresszív értéket képvisel az erőteljes ritmikus lejtés alapján. Ez valójában így is van. Éppen ezért a rímhez hasonlóan a ritmikus lejtést is csak akkor tekinthetjük pozitív értékű expresszív forrásnak, ha valamilyen sajátságával erőteljesen kiemelkedik, illetve más stilisztikai értéket hordozó elemekkel egygyé forrva hatása meghatványozódik. Pl. rövid és hosszú magánhangzók szimmetrikus elhelyezkedése: *Tiszaháton — faluvégen*; hangsúlyos versnek időmértékre is alkalmas szótagjai: *szűk fakoporsó* (— oo | —); azonos mondattani szerkezetben: „hátukon a zsákjuk . . . ajkukon a nóta”; rímmel is egybekötve: „Régi nóták kezdenek halakulni, Régi álmok csöndesen fakulni” stb.

e) A szókapcsolatok hírértékéből folyó pozitív expresszív érték mellett rendszerint negatívumként jelentkezik a nyelvi klisé: megmerevedett, megkövesült szókapcsolatok használata. Gyakoribb válfajai: köznyelvi, költői, saját. Vagyis a köznyelvben, más költői művekből elterjedt és a saját életműben többször alkalmazott kifejező formák: „Asztalosok, kik *fúrtok és faragtok*”; „*A nép, az istenadta nép* csak a rettenetes kéjgyilkosságokért veszi . . . az újságokat”; „*Lantom új dalra följajzom*”, „*Lantját följajzám még a romokon*”, „Már rég pihen a komoly *lantom* . . . most már *följajzom*”. (Juhász Gyula).

A stilisztikai érték forrásainak itt követett felsorolásával az volt a célom, hogy egy (főleg szépirodalmi, költői) szöveg szavainak stilisztikai szerepe — lehetőleg objektív fogódzók alapján — összeállítható és értékelhető legyen. A gyakorlati használhatóság megkívánja az egyes stilisztikai sajátságok könnyen, jól áttekinthető csoportosítását. Ilyen áttekintést nyújt az alábbi táblázat.

A stilisztikai érték forrásai

<i>Szó mint lexéma</i>	<i>Szó a felhasználásban</i>	
Közkeletű, köznyelvi (semleges)	Csere (szinonim)	Hanghatás
Expresszív értékű:	Kedveskedő, becéző	Halmazás
Szak (hiv, irod, költ stb.)	Tréfás	Alliteráció
Táj	Enyhítő, szépítő	Rím (teljes belső, több szótagos, játékos)
Nép (népi, népies)	Finomkodó	Ritmikus lejtés
Biz (bizalmas, familiáris)	Ünnepélyes, választékos	Grammatikai sajtás.
Ritk	Erősítő, túlzó	Vonzat
Rég (rég, régies)	Élénkítő	Szórend
Elavult (elavulóban levő)	Szemléltető, leíró	Régies
Új (újszerű, szokatlan)	Gúnyos, humoros, ironikus	Táj
Zsargon, idegen	Roszzalló, elítélő	Helytelen
Jelentéstartalom:	Nyers, durva (csúf, káromkodó)	Megszólítás, párbeszéd
Képzet, sejtés, képzelet	Sértő	Halmazás, ismétlés
Hangalak	Bizalmaskodó	Párhuzamosítás
Monoton (hang halm)	Szürkítő, tényközlő	Szembeállítás
Kakofon (hangképzési nehézség, szokatlanság)	Különböző rétegű szókcsereje	Fokozás
Zeneiség	Homály, kétértelműség	Körülírás
(á, é, l, r, m, n, ny)	Kép (metaf, megszem, szimb, szineszt, meton, szinek, hasonlat)	Szókapcsolat (hírérték)
Hosszú, rövid	Konkretizálás	Klisé (köznyelvi, költői, saját)
Kombinatív	Átv és konkr	
Hangut(ánzó)		
Hangf(estő)		
Ritk (különleges, szokatlan)		

Felhasználásának bemutatására hadd idézzek egy egyszerű példát: „A Köröst néztük és láttuk Velencét” (Juhász)

Körös földrajzi név, köznyelvi. Itt szembeállítva Velencével szimbólummá válik, amannak nagyvilági fényességet, eleven lüktetést idéző hangulatával szemben a hazai elmaradottság, mozdulatlanság, parlag jelképe.

néz ige, köznyelvi. Itt szembeállítva a *lát* igével bizonyos fokozati különbséget fejez ki, e szembeállítást erősíti a két ige főpalatális—veláris magánhangzója: *é—á* is.

és kapcsolatos kötőszó, köznyelvi. Itt ellentétet jelöl ('de'), tehát e ritkább szerepével kiemelkedik a megszokottságból. Magánhangzójával növeli a halmazott hosszú hangzók számát, s így hozzájárul a mondat (verssor) dallamának kialakulásához.

lát vö. *néz*

Velence vö. *Körös*. E sokat emlegetett, de csak szűk körben ismert város nevének önmagában is jelentős képzelet felidéző sajtásága van.

Az egész sor két azonos szerkezetű, egymást szimmetrikusan fedő tagmondatból áll.

*

A stilisztikai minősítésnek ez a módja talán szokatlanul szerény igényű, de azt hiszem eléggé reális és objektív.

BENKŐ LÁSZLÓ

Megjegyzések egy, a beszédtagolással foglalkozó elmélethez

1. A kibernetika által felvetett új feladatok — különböző készülékek működésének irányítása hangos beszéd által, továbbá olyan gépek megszerkesztése, amelyek a gép- és gyorsíró helyettesíténi — megoldásához elengedhetetlenül szükséges a beszéd folyamat egzakt elemzése. Ennek előfeltétele pedig a beszéd folyamat tagolása, nyelvi elemekre bontása.

JAKOBSON megkülönböztető jegyekről szóló elméletének megjelenése után (R. JAKOBSON—G. FANT,—M. HALLE, Preliminaries to speech analysis. Mass. Inst. Techn. 1952; R. JAKOBSON—M. HALLE, Fundamentals of language. 's-Gravenhage, 1956) az effajta kísérletek abból indultak ki, hogy a beszéd folyamat alapegységei hangtani síkon a megkülönböztető jegyek, illetve ezek nyalábjai — a fonémák. Ezek szerint a spektrogrammok segítségével rögzített megkülönböztető jegyek felhasználhatók a gépi programozásban. Ez a gépi programozás azonban a kísérletezések során lényegében véve nem vált be. A megkülönböztető jegyekkel történő programozás arra hívta fel a kutatók figyelmét, hogy a szelvényekre bontás és a beszéd felismerés emberi módja bonyolult pszichológiai és fiziológiai mechanizmusok működését tételezi fel. Ezért számos nyelvész arra a következtetésre jutott, hogy azt a „természetes szegmentálást”, azt az emberi elemző képességet, amely révén hangtípusokra — fonémákra — tagolódik a beszéd folyamat, csak akkor lehet gépesíteni, ha számot vetünk azzal, hogy az emberi appericipiálás alapegységei és az akusztikai vagy artikulációs tények között bonyolult, közvetett viszony áll fenn. Más szavakkal: ha elfogadjuk azt a nézetet, hogy az emberi beszéd felismerés alapegységei csupán fonematikus síkon a megkülönböztető jegy és a fonéma; tehát ezek konstruktumok, melyek akusztikai, illetőleg artikulációs megfelelői nyelvenként konkrétan interpretálандók (С. К. Шаумян, Проблемы теоретической фонологии. Москва, 1962. M. HALLE, The sound pattern of Russian. 's-Gravenhage, 1959., A. E. Кибрик, К вопросу о методе определения дифференциальных признаков при спектральном анализе. Вопросы языкознания 1962/5, 81—90., M. ROMPORTL, Zur akustischen Struktur der distinktiven Merkmale. Zeitschrift für Phonetik 1963 (1—3 Band 191—198).

A beszéd megértése elképzelhetetlen lenne a beszéd folyamat önkéntelen elemzése, intuitív tagolása nélkül. Ezt a tagoló tevékenységet tudatosították az első „spontán fonológusok” az ábécék szerkesztői. „Intuíción” itt azok az automatikussá vált bonyolult pszichológiai és fiziológiai mechanizmusok értendők, amelyeknek következtében létrejön az emberi beszéd felismerés.

Mindaddig, amíg olyan feladatok álltak a fonológusok előtt, amelyek erre az „intuícióra” támaszkodhattak (pl. egy nyelv fonéma rendszerének leírása, akár az anyanyelvi oktatás, akár az idegen nyelvi oktatás céljából)

el lehetett fogadni a megkülönböztető jegyeket és a fonémákat az elemzés alapjaként. Bár elméleti szempontból némi kételyt válthat ki az ilyen elemzés, hiszen a fonológiai egység meghatározásához olyan fonetikai adatokból kell kiindulni, amelyekhez az elvégzendő fonológiai elemzés már elvégzettnek tekintendő. Vagyis egy bizonyos circulus vitiosusról van szó: meg kell határozni egy adott nyelv fonémarendszerét, s ezt csak úgy lehet elvégezni, ha az emberi „intuíción” már adva vannak az adott nyelv fonéma-egységei. Tehát a fonológus feladata csupán az, hogy tudományos szinten valamilyen formában rendszerbe foglalja ezeket az egységeket.

A fonológus támaszkodhat az emberi „intuícóra”, a gépi analizáló-szintetizáló rendszerek azonban nem működtethetők intuitív nyelvi kriteriumok alapján. Nem lehet olyan egységekben (pl. fonémákban vagy megkülönböztető jegyekben) programozni, amelyek a kutató anyanyelvi tudatából kerültek a fonetikai elemzésbe.

2. A beszéd-folyamat tagolásának elveiről szól egy 1962-ben Moszkvában megjelent munka Dukelszkij N. I. tollából (*Н. И. Дукельский, Принципы сегментации речевого потока. Москва—Ленинград, 1962*).

A szerző végső fokon azt a célt tűzi ki, hogy fényt derítsen arra, hogy „... az anyagi, a materiális miként válik ideális, szubjektív képzetté” (i. m. 8.). — Vagyis, hogy az emberi apperceptiálás révén miként válik a beszéd-folyamat akusztikai, fizikai anyaga diszkrét nyelvi egységekké, fonematikus jegyekké.

2. 1. DUKELSZKIJ olyan objektív módszereket keres, amelyek segítségével a beszéd-folyamatot a nyelvi elemektől függetlenül, minimális rövid szakaszokra lehet tagolni. E szakaszok, amelyeket a szerző szegmentumoknak nevez, — akusztikai tények. A beszéd-folyamat akusztikai síkján a szegmentumok azok a szakaszok, amelyek az apperceptiálásban önálló funkcióval bírnak (azaz füllel egymástól megkülönböztethetők) és akusztikai jellemzőikben egymástól eltérnek. Ennek az eltérésnek a kritériuma a hangforrás jellegének változása. (Például a szótagkezdő *p-t-k* féle mássalhangzók a következő szegmentumokra oszthatók (i. m. 19–26): löketszerű zörejes szakasz (импульсно-шумовая часть), amelyet a zár felpattanásaként fogunk fel + hangos (zöngés) szakasz (голосовая часть) amelynek 1–2 periódikus rezgés felel meg. A hangos szakaszok teszik lehetővé a mássalhangzók megkülönböztetését. A *p*-nél a löketszerű-zörejes és a hangos szakaszok viszonylagos hosszúsága 16 + 8 ezredmásodperc; a *t*-nél 17 + 6, és a *k*-nél 48 + 3 ezredmásodperc.)

DUKELSZKIJ módszerének lényege tehát abban áll, hogy különböző eszközök segítségével kijelöli a beszéd-folyamat akusztikai síkján azokat a szakaszokat, amelyeket az emberi érzékelés különböztet meg egymástól. A szerző munkája bevezető részében szól arról, hogy olyan „módszereket akar alkalmazni, amelyek segítségével a nyelvi elemektől függetlenül a beszéd-folyamat minimális rövid szakaszokra tagolható.” Felmerül a kétely: valóban függetleníteni tudta-e a szerző a szakaszokat — a szegmentumokat — a „nyelvi elemektől”? Hiszen abban az esetben, ha az akusztikai „egységre” — a szegmentumra — való tagolást az emberi apperceptiáláson keresztül jelöljük ki, akkor akarva-akaratlanul az emberi „intuícóra” épül az objektív módszer. Mindez bizonyos kételyre ad okot: vajon az effajta szegmentálás valóban olyan egységekre bontja-e a beszéd-folyamatot, amelyeket fel lehet majd használni a gépi beszédfelismerési rendszereknél.

A szerző maga elé tűzi a kísérletezések eredményeinek gépi analizáló-szintetizáló rendszerek általi ellenőrzését. Munkájában azonban csak utal arra, hogy az orosz nyelv szegmentum állományának teljes listáját egy rövid időn belül megjelenő könyvében hozza nyilvánosságra (i. m. 121). Valószínűleg az orosz nyelv szegmentum állományának leírása után kerül sor a gépi ellenőrzésre. Hiszen a szerző érdeklődése a beszéd komprimálásának problematikája felé is irányul. (Erre következtethetünk abból a felszólalásából, mely a Leningrádban 1958-ban összehívott a beszédkomprimálást tárgyaló konferencián hangzott el.)

A módszer helyessége tehát a fent említett munka alapján nem nyilvánvaló. Ezt csak a további kísérletekkel, főleg a gépi analizáló-szintetizáló rendszerek általi ellenőrzéssel lehet végső fokon és határozottan eldönteni.

Semmi kétség sem fér ahhoz, hogy a felvetett kérdés — milyen pszichikus mechanizmusok segítségével alakulnak ki a fonematikus jegyek — úgy az általános mint az alkalmazott nyelvtudomány szempontjából lényeges probléma. Az is bizonyos, hogy a nyelv diszkrét egységei — a fonémák, az allofonok, a megkülönböztető jegyek — a nyelvész anyanyelvi tudatán keresztül kerültek a fonetikai elemzésbe (i. m. 100—101). Nem áll azonban, hogy ezzel a nyelvészek mindeddig nem foglalkoztak (i. m. 100). Utalni lehet fent R. JAKOBSON és M. HALLE már említett „Phonology in relation to phonetics” című munkájára (Selected Writings, 1962, 464—504), valamint a Haskins laboratórium munkatársainak cikkeire stb. stb. (pl. A. LIBERMAN, Some results of research on speech perception. „The Journal of the Acoustical Society of America”, vol. 29, 1957. 117 p.)

2. 2. JAKOBSON megkülönböztető jegyekről szóló elméletében gyakorlati célok érdekében azt állítja, hogy a fonémát (bizonyos helyzetekben és bizonyos feltételek mellett) kvázi-statisztikus spektruma képviseli. (R. JAKOBSON—G. FANT—M. HALLE, Preliminaries to speech analysis. 1952. p. 18.). Dukelszkij kísérletezései során arra a következtetésre jut, hogy főleg a mássalhangzók appercipiálásában a kvázi-statisztikus szakaszok és az átmeneti fázisok egyaránt döntő szerepet játszanak. A mássalhangzó felismerésében a rákövetkező magánhangzó fontos szerepéről kb. 15 éve szó van a szakirodalomban. A „visible speech”-rendszerű spektrográfokkal végzett kísérletek vezettek erre az eredményre. Jakobson és Halle a „Preliminaries . . .” című munka 1955-ben megjelent második bővített kiadásában is felhívják erre a figyelmet (i. m. 46.). A hallgató gyakran nem ismeri fel a szóból vagy a szótagból kiragadott, izolált mássalhangzót. Eszerint az érzékelés szintjének egységei — a megkülönböztető jegyek — és az akusztikai szint adatai között bonyolult a viszony.

Dukelszkij kísérletei során arra a következtetésre jut, hogy a hanghulámokban rejlő információ csupán az emberi érzékelés révén alakul át fonematikus jegyekké; valamint, hogy a fonémák és fonematikus jegyek érzékelése az egyes beszédhangoknál hosszabb szegmentumokon alapul. (Vö. erről még: H. T. ULDALL, Outline of Glossematics „Travaux de Cercle Ling. de Copenhague” vol. X 1957. orosz ford. Новое в лингвистике Том I M. 1960. 427.)

A megkülönböztető jegy és az akusztikai tények közötti viszony azért is bonyolult, mivel a megkülönböztető jegy nem lineáris egység. Ismeretes, hogy bármely jelentéssel bíró hangtestet úgy lehet felfogni, mint bizonyos fonémák lineáris egymásutánját (pl. $m + a + gy + a + r$). A fonéma a megkülönböz-

tető jegyek nyálábja. Ezek a megkülönböztető jegyek azonban nem lineárisan következnek, hanem együttesen, egymásba fonódva kétdimenzionálisan alkotják a minimális nyelvi egységet — a fonémát.

Mindezzel összefügg Dukelszkijnak az az értékes következtetése is, hogy a beszéd folyamatban az információ eloszlása általában nem egyenletes: az átmeneti szakasz hírértéke meghaladja az ugyanolyan hosszúságú kvázisztatikus fázisét, akár a magánhangzó kvázi-statikussá, akár a mássalhangzó alapfázisáról van szó (i. m. 124). Mindezt a szerző azzal magyarázza, hogy a rövid idő alatt ható ingerekre a fül egy időegységen belül kétszer vagy négyszer több impulzussal reagál, mint a hosszabb ideig ható ingerekre. (Vö.: A. Galambos és M. Davis „The response of single auditory nerve fibers to acoustic stimulation: Journal of neurophysiology VI—1943. 39p.)

2. 3. Szorosan összefügg a fent említett gondolatokkal DUKELSZKIJNAK az az állítása is, hogy a megkülönböztető jegyekről szóló elmélet szerzőinek egyik alaptétele kiegészítésre szorul. Szerintük a megkülönböztető jegyek közvetlenül levezethetők bizonyos akusztikai és artikulációs adatokból. DUKELSZKIJ véleménye szerint viszont a hanghullámokban, az artikulációban nincsenek „kész formában” adva a megkülönböztető jegyek. Ezek csupán közvetve alakulnak ki az emberi észlelés révén az akusztikai, illetőleg az artikulációs tényekből. A megkülönböztető jegyeket Dukelszkij véleménye szerint nem lehet közvetlenül összeegyeztetni bizonyos meghatározott akusztikai sajátosságokkal (i. m. 125). Ebből kifolyólag a szerző a megkülönböztető jegyekben történő osztályozást absztrakt modellálásnak tekinti, amelynek alapegységei közvetett viszonyban állanak az artikulációs, illetőleg akusztikai tényekkel. Itt Dukelszkij lényegében hasonló álláspontot képvisel mint N. СНОМСКИЙ (vö. N. СНОМСКИЙ recenzióját R. JAKOBSON and M. HALLE „Fundamentals of language” című munkájáról „International Journal of American linguistics”, Vol. 23 No 3, July 1957, p. 239).

2. 4. DUKELSZKIJ nem tartja elfogadhatónak akusztikai szinten a dichotomikus osztályozást. Az artikulációs tényeket sem lehet szerinte binárisan szembehelyezni egymással (i. m. 126). A szovjet fonetikusok közül nemcsak Dukelszkij képviseli ezt az álláspontot. A. R. Reformátszkij részletesen elemzi, miért elfogadhatatlan a bináris oppozíció az artikuláció szintjén (А. А. Реформатский, Дихотомическая классификация дифференциальных признаков и фонематическая модель языка. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М. 1961, 106—122).

2. 5. DUKELSZKIJ az auditív szintet tartja elsődlegesnek a beszéd felismerés mechanizmusában. Ebben azonos nézetet vall R. JAKOBSONNAL. Ugyanakkor azonban DUKELSZKIJ a motorikus szintnek lényegesen fontosabb szerepet tulajdonít, mint JAKOBSON a beszéd felismerésben és a beszéd tevékenységben, mert az — véleménye szerint —, az auditív szinttel kölcsönös kapcsolatban áll, s a két szint kölcsönös együttműködése következtében meg végbe a kódolás ellenőrzése és szükség esetén a kiejtés korrigálása.

Ismeretes, hogy a szovjet kutatók között olyan állásponttal is találkozhatunk, amely a beszéd felismerés mechanizmusában az elsődleges szerepet a motorikus szintnek tulajdonítja, s nem pedig az auditívnek (Л. А. Чумович, Классификация звуков речи при их быстром повторении. Акустический журнал 1960/XI. 392—398). Hazai nyelvészeink közül FÓNAGY IVÁN írt a motorikus szint elsődleges szerepéről a nyomaték felismerésében (A nyomaték hangos vetülete, NyK. LXIV. 159).

2. 6. Dukelszkij kísérleti eredményeinek elemzése során a megkülönböztető jegyekről szóló elméletnek még egy állításával polemizál. Ismeretes, hogy R. JAKOBSON az információelmélet bizonyos tételeiből kiindulva a nyelvi kód fonematikus szintjén informatív és redundáns jegyeket különböztet meg. Az informatív jegyek R. JAKOBSON szerint 1. a megkülönböztető (disztinktív) jegyek, amelyek kétdimenzionálisan, nyalábba kötve alkotják a minimális lineáris egységeket — a fonémákat; 2. konfiguratív jegyek, amelyek funkciója a kiemelés (a hangsúly), vagy a szétválasztás (határjelzés); 3. expresszív jegyek, amelyek a beszélő érzelmeit fejezik ki (R. JAKOBSON, *Selected Writings*, 468—471).

A redundáns jegyek — Jakobson szerint —, elősegítik a disztinktív és a konfiguratív jegyek (illetőleg ezek kombinációinak) felismerését, ezért a redundancia kiegészítő szerepét az informatív jegyek felismerésében nem lehet figyelmen kívül hagyni (uo.). Bizonyos esetekben a redundáns jegyek helyettesíthetők az informatív jegyeket (uo.).

A hagyományos fonológiai irodalomban (pl. a prágai iskola koncepciójában) nem szerepel még az informatív és a redundáns jegyek fogalma. Trubetzkoy csak kétféle jegyet ismer: egyfelől morfémák megkülönböztetésére alkalmas disztinktív, releváns jegyeket (*distinktive Eigenschaft*; *phonologisch relevante Eigenschaft*, — *Grundzüge der Phonologie*. p. 35), másfelől irreleváns jegyeket, melyek az adott nyelven belül fonológiai síkon oppozícióba nem állíthatók — (*phonologisch irrelevante Eigenschaft* — *Grundzüge* . . . p. 35).

Dukelszkij szerint redundancia csupán a hanghullámokban van. A nyelvvel a struktúrával kapcsolatban nem beszélhetünk redundáns jegyekről, mivel a nyelvben csak fonematikus jegyek vannak (i. m. 126—7). A jakobsoni differenciális jegyek megkülönböztetése, szerinte, helytelen, mivel azt tételezi fel, hogy a nyelvben redundáns jegyek is vannak (uo.).

A szerző állítása két okból vált ki meggondolást.

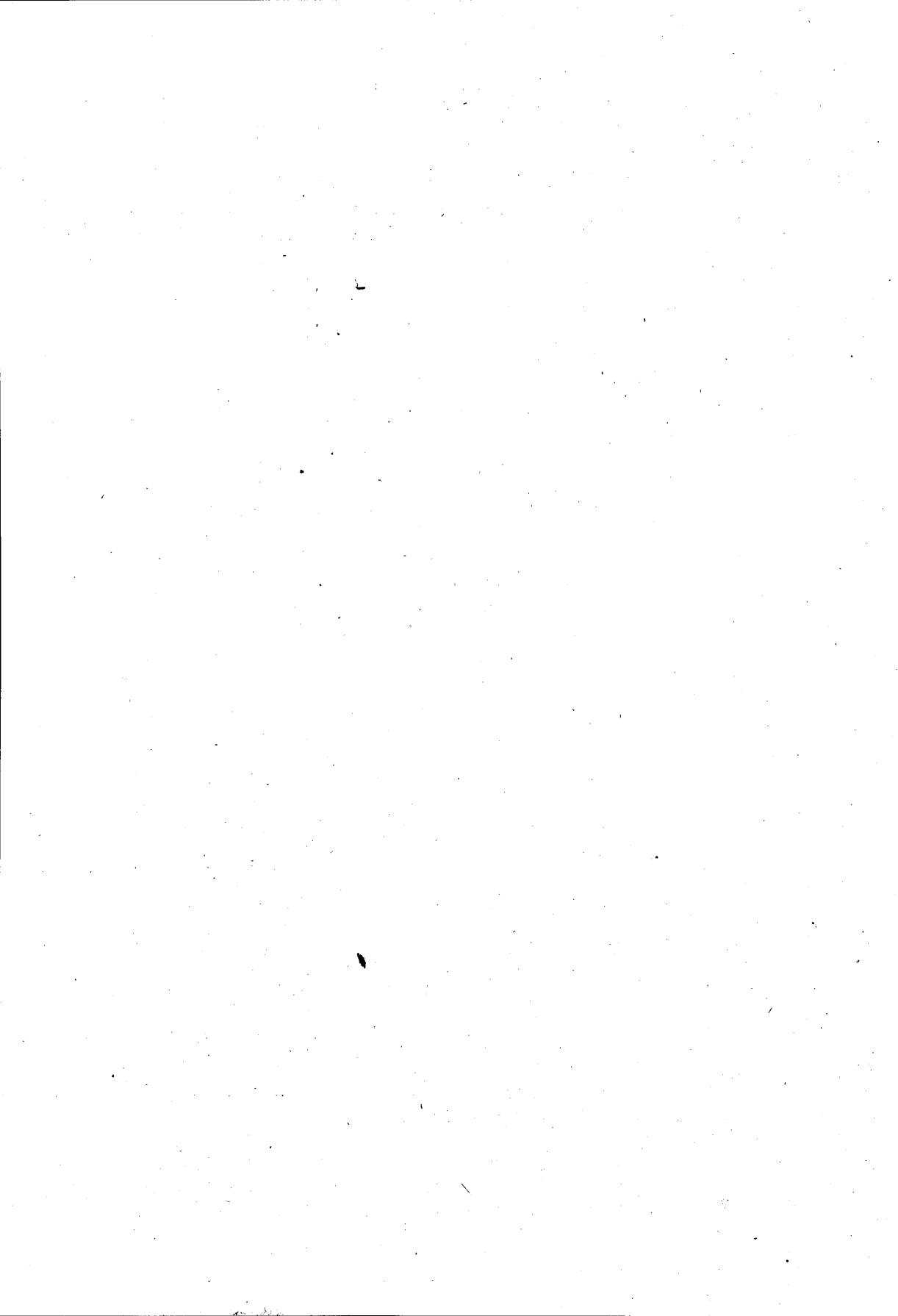
a) *Jakobson*t bírálva Dukelszkij a megkülönböztető jegyet a redundáns jeggyel állítja szembe (uo.). Ez az osztályozás nem felel meg a jakobsoni koncepciónak, mivel a megkülönböztető jegyekről szóló elmélet szerint a nyelvi kódban redundáns jegyek és informatív jegyek vannak, az informatív jegyek közé viszont nem csupán a megkülönböztető jegyek sorolhatók (vö. feljebb). Dukelszkij nem támasztja alá gondolatát világosan kifejtett érveléssel, s így három mondatban összefoglalt polemizáló állítása nem meggyőző.

b) DUKELSZKIJ állítása, hogy a nyelvben csupán fonematikus jegyek vannak, homályossá teszi az olvasó előtt, hogyan is értelmezi a szerző a nyelv fonematikus szintjének rendszerűségét. Ti. ha a fonematikus jegyek rendszert alkotnak, — s e gondolat a prágai iskola egyik alapvetően fontos vívmánya —, akkor felmerül a kérdés: a rendszeren belül milyen helyet foglalnak el azok a fonetikai sajátságok, amelyek nem fonematikusak (irrelevánsak), s amelyeknek létezése bármely konkrét nyelv elemzése során nyilvánvaló.

A szerző további publikálásra kerülő munkáiban remélhetőleg meggyőző, részletes érveléssel támasztja majd alá a redundanciával kapcsolatos állításait.

3. DUKELSZKIJ könyve rendkívül hasznos az általános nyelvészettel foglalkozók és különösen a beszédtagulás problematikájával foglalkozó nyelvészek számára.

SZÁNTÓ ÉVA

ISMERTETÉSEK – SZEMLE

Melich János
1872 – 1963

1963. november 25-én kísértük utolsó útjára Melich Jánost, aki életének 92. évében hagyott itt bennünket. Jelentőségét a magyar és az egyetemes tudománytörténetben erre hivatott nyelvészek többször méltatták a hosszú és termékeny életnek ünnepélyes fordulóján. E sorok tehát már alig adhatnak új vonásokat Melich János munkásságának értékeléséhez, céljuk csupán rövid sommázás lehet, s szeretnék megidézni érdekes, különleges személyiségét úgy, ahogy ma már őszülő diákjai látták.

Több mint kilenc évtizedet átfogó élet ritka ajándéka a sorsnak, de nagy teher is lehet, ha betegség, fájó tétlenség keseríti meg a sokasodó éveket. Melich Jánosnak nem volt terhes a hosszú élet, hiszen friss érdeklődését, munkakedvét a legutolsó időkig megőrizte. Midőn 90. születésnapján meglátogattuk, még minden érdekelt, ami a nyelvészetben történik, még ötletei, tervei voltak, még éppen olyan szellemesen, kissé csapongva beszélgetett, mint húsz vagy harminc évvel azelőtt. Talán csak az volt a különbség, hogy megsokasodtak a merengő emlékezés percei.

Igaz, volt mire emlékeznie. Hét évtizedet töltött örök alkotó munkában, több mint 1100 közleménye jelent meg, olyan barátai és munkatársai voltak, mint felejthetetlen professzorunk, Gombocz Zoltán, voltak éles tudományos vitái és főként tanítványai. Olyan múlt ez, mely csaknem egészében jelen és jövő a nyelvtudomány életében.

És szeretett is emlékezni. Egyéni életének kis és nagy eseményeiről, könyvekkel, tudományos elméletekkel, emberekkel és országokkal való találkozásairól szívesen mesélgetett tanítványainak is, abban a közvetlen, színes modorban, melyben a súlyos mondanivalót apró, szellemes, nem ritkán csipkelődő megjegyzések fűszerezték. Egyetemi előadásait, különösen szemináriumi gyakorlatait is gyakran tarkította olyan érdekes kis mozzanatokkal, melyek eltértek a téma fővonalától. Rendszeresen ekkor tolta homlokára egy hirtelen mozdulattal a szemüvegét. Hallgatóságának egy része letette ilyenkor a tollat, nem jegyzett, csak élvezte a szórakoztató, látszólag pihenést jelentő perceket. Sokan voltunk azonban, akik ezeket a kitéréseket is jegyeztük (csak éppen zárójelbe tettük őket), mert rájöttünk, hogy íz, szín, gyakorlati életbölcesség s nem utolsósorban tudás van bennük. Régi holmik között matatva a múltkor kezembe akadt egy ilyen Melich-jegyzet, s midőn beleolvastam, egyszerre felidéződött az évtizedekkel ezelőtt elhangzott előadások feledhetetlen jóíze, az egyetemes érdeklődésű, ragyogó fantáziájú tudós egyéniségének minden varázsa.

Az egyetemes érdeklődésből, az örökké éber szellem nyugtalanságából eredt az a képessége, melyet saját maga nevezett élete legnagyobb kincsének,

midőn hetvenedik születésnapját ünnepeltük, az ti., hogy képes volt, „a tényeket, eseményeket, embereket általában a szellemi élet örök folytonosságában” szemlélni. Élet és tudomány eredményeit sohase látta „véglegesen lezárt valami”-nek, hanem a fejlődés, változás örök sodrában, a megismerés újabb meg újabb fényeinek világosságában örökké kiegészülőknek. Ezt a szemléletet kezdte alakítgatni magában a kolozsvári egyetem hallgatója, az Oroszországban, majd Bécsben szlavisztikai tanulmányokat folytató ifjú kutató, s ezt teljesítette ki az érett, de fejlődésében soha meg nem álló, országosan ismert s egyhamar európai hírnű tudós. Ösztönösen felismert dialektikus látásmódot éreztet az a megállapítása, mely diachronia és synchronia összefüggését világítja meg tudományos elveinek már említett megfogalmazásában: „Tudományunk alapelveinek története . . . , azután tudományos munkában eltöltött idestova ötven évem életememmé kovácsolták a dolgok történeti, hogy egy sokat jelentő kifejezéssel éljek, diachronikus, de ugyanakkor a történeten belül egy-egy dolog, kérdés, elv mindenkor synchronikus, tehát a saját korában való szemléletét”. Ez a nagy egységben való történeti látásmód adja meg elvi jelentőségű műveinek és apró szófejtéseinek egyaránt azt a vonását, hogy nép és nyelv összefüggései nem sikkadnak el bennük.

A társadalom életének változásaira legérzékenyebb elemei a nyelvnek kétségtelenül a szavak. Ezek jelzik leggyorsabban a népek közötti érintkezéseket, népcsoportok vándorlásait, a kultúra változásait, művelődési rétegek sajátosságait, de emlékezetük is kitűnő: hű őrei a múltnak azok számára, akik ki tudják lesni titkukat. Melich János érdeklődése igen korán fordul a szókinckutatás felé. Ezen a területen már másodéves egyetemi hallgató korában ért el új eredményt, midőn első nagyobb tanulmányában a Besztercei Szójegyzék sok addig fel nem ismert szavának hangalakját és jelentését fejtette meg. Doktori disszertációja „Német vendégszók” címen nyelvünk német elemeivel foglalkozott. Ez a tanulmány 1900-ban — tekintélyesen megnövekedve — németül is megjelent (Lumtzer—Melich: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes), s még napjainkban is egyetlen maradandó értékű összefoglalása ennek a kérdéskörnek. Természetes, hogy ilyen előzmények után a magyar nyelvtudomány szófejtő részéből habilitálta Melich Jánost 1901-ben a budapesti egyetem, hol húsz éven át magántanárnaként adott elő, mint maga említi: „jövevényszavakról, szófejtésekről, tulajdonnevekről, helyesírásról, szótárakról, nyelvemlékekről, néha egy-egy nyelvemlékről”.

Erre a korszakra esnek azok a kutatásai, melyekkel nyelvünk szláv eredetű szavainak problémáit igyekezett tisztázni. A legfontosabb ide vonatkozó műve kétségtelenül „Szláv jövevényszavaink” című könyve (NyK. XXXIII—XXXV, külön is 1903.; 1905.), melyben elsőként határolja el egymástól az addig egységesnek tekintett szláv elemek rétegeit bolgár-szláv, szerb, horvát, szlovák, cseh, lengyel, orosz stb. átvételekre, megjelölve azokat a művelődési köröket is, amelyekből átjöttek. Ennek az el nem évülő munkának Kniezsa István emeli ki egy másik nagy jelentőségét, azt ti., hogy szóföldrajzi szempontokat is érvényesít, s „ezzel a nyelvatlaszok előfutárjának tekinthető.”

A szótörténeti kutatásokba bevonta Melich János a helynév- és személynév-kutatást is. Az egységben való problémalátás képessége itt is igen fontos eredményeket hozott: mindkét szócsoporthat feltételezi történeti, főként településtörténeti szempontok figyelembevételét is. Több értekezésen kívül egy nagy

jelentőségű, bár sok vitát kiváltó munka, a „Honfoglaláskori Magyarország” (1925—29.) is őrzi ennek a komplex szemléletnek az eredményeit.

Szókincsünk problémáinak vizsgálata természetesen lépten-nyomon felveti a helyesírás, a hangtörténet és a szóképzés kérdéseit is. Melich Jánosnak mindhárom területen köszönhetünk jelentős új eredményeket. Helyesírásunk története a Besztercei Szójegyzék rejtélyes szavainak olvasataitól kezdve rendkívül érdekelte. „Szláv jövevényszavaink” című munkájában már elvi jelentőségű helyesírási vonatkozású megállapításai is vannak. A hangtörténeti kutatásban úttörő volt attól kezdve, hogy feldolgozta okleveleink szórványait. „Keresztneveink” című tanulmányában pedig az Árpád-kor becéző képzőivel foglalkozik. (A példák számát persze könnyen megsokszorozhatnánk.)

Ez a sokirányú, jelentős munkásság mintha csak előkészület lett volna egy világviszonylatban egyedül álló vállalkozáshoz, a Magyar Etymológiai Szótárhoz. 1914-ben indította meg ennek munkálatait két, viszonylag fiatal tudós: Gombocz Zoltán és Melich János. 1935-ben barátja és munkatársa örökre letette a tollat, s ettől kezdve Melich egyedül birkózott a gigászi feladattal. Szótörténeti elveiben ez a munka is hozott fejlődést: felismerte, hogy szókincsünk legnagyobb része ún. belső keletkezésű szó.

Ez a szófejtő szótár állt Melich János szívéhez legközelebb. Minden szócikket maradéktalanul teljesnek akart, s ez a törekvés hihetetlenül felduzzasztotta anyagát. Azt hitte, győzi. Egyedül. Sokáig győzte is. S felsorolt és fel nem sorolt munkaterületei mellett még mi mindenre nem futotta idejéből és energiájából! Magántanár korában a Széchenyi Könyvtár tisztviselője, majd igazgatója volt, lelkiismeretes hivatalnok és könyvészeti tanulmányok írója. Az első világháborúig egymás után jelentek meg forráskiadványai. 1921-től a szlavisztika professzora (joga volt magyar nyelvészeti előadásokat is tartani), és szívvel-lélekkel foglalkozott tanítványaival. 1904-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik alapítója, s ettől kezdve a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek legszorgalmasabb munkatársa. 1915-től a folyóirat szerkesztője (Szily Kálmán, majd Gombocz Zoltán, ill. Pais Dezső társaságában). Nagy tekintélyű akadémikus — egy időben osztályelnök és igazgató tanácsi tag is —, s a Tanárképző Intézet ügyvezető alelnöke. Utóbbi tisztségében némileg tartottunk tőle, mert nemegyszer úgy viselkedett, mint egy pedáns hivatalnok. A „Kruzsok” keddi összejövetelén fehér asztal mellett azonban ismét a megtestesült kedvesség, a szellemes anekdotázó volt.

Úgy látszik azonban, mégis túlságosan sokat vállalt. 1943-ban váratlanul lemondott tanszékéről, s az Akadémiai Könyvtár vezetője lett. Ezt a tisztséget öt éven át töltötte be, de a negyvenes évek közepe táján lemondott minden nyilvános szereplésről, sőt írásai is eltűntek a folyóiratok hasábjairól. Legfőbb oka ennek valószínűleg az volt, hogy az Etymológiai Szótáron akart dolgozni, mely azonban az elhibázott arányok következtében csak nagyszerű torzó maradhatott alkotójának halála után. Több mint egy évtizedig semmit sem publikált, de 1956-ban a Pais-Emlékkönyv megtörte a hallgatás csendjét, s azóta újra találkozhattunk Melich János írásaival. Dolgozatainak utolsó gyűjteménye 1963-ban jelent meg a Nyelvtudományi Értekezések 41. számaként.

Most már kilobbant a hatalmas energia, megpihent a fűrge toll, mely annyiszor szállt harcba az igazságért. Mert az igazságot mindennél jobban szerette. Ha felismerte, hogy valamely tudományos állítása téves, maga helyesbítette. Hányszor írta le, hányszor hallották tőle tanítványai élőszóban

is ezt a mondatot: „Ma már hibásnak tartom ezt a magyarázatomat”. Igaz, hogy legtöbbször tévedései is termékenyek voltak, mert a nyomukban kelt viták gyakran felkavarták a tudomány állóvizét. S búcsúzóul nem mondhatunk hozzá méltóbbat, mint Husz János szavait, melyek egész életének törekvését fejezik ki: „Keress az igazat, hallgasd meg az igazat, tanulj az igazat, mondj igazat, óvd az igazat mindhalálig”.

T. LOVAS RÓZSA

Klemm Imre Antal
1883 – 1963

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportja 1963. évi december hó 4-én ünnepi felolvasó ülésén köszöntötte a 80 éves Klemm Imre Antalt tudományos munkásságának ötvenedik évfordulója alkalmával, — s néhány héttel később, december 23-án tanítványai és tisztelői seregét váratlan halál-híre döbbsentette meg.

Klemm Imre Antal mély humánumát tükröző emberi egyénisége, rendkívüli szerénysége, egyetemi előadásaiiban és tanulmányaiban megnyilatkozó nagy tudása a rendszeralkotás, az egységbefoglalás, az elvi összefüggések meglátásának különleges képességével kapcsolódott. Igazi könyves emberként európai műveltségű, széles látókörű tudós volt, de hiányzott belőle minden tudálékosság, — az egyszerű emberek és tanítványai között érezte jól magát, hisz értük élt, s kiváló pedagógiai érzéssel adta nekik tovább gazdag ismereteit. Klemm I. Antal munkáiban nincs ellentét vagy szakadék a leíró vagy a történeti vizsgálat között, és sohasem elégedett meg a nyelvi tények pusztá felsorakoztatásával, hanem szenvedélyesen kereste eredetüket, magyarázatukat a magyar és a finnugor őstörténet homályában is. A leíró rendszerezés és a történeti fejlődés figyelemmel kísérése, a történeti adatok és az őstörténeti konstrukciók, az elméleti és a konkrét nyelvi anyag hatalmas, harmonikus szintézise életműve.

1908-ban megjelent első önálló munkájától kezdve (Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. Bp., 1908. NyF. 50. sz.) a nyelvtudomány-nak szentelte életét, s egyike lett azoknak a tudósoknak, akik a nyelvelmélet, a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvek gazdag anyagában egyaránt otthonosak.

Klemm I. Antal nyelvszemlélete a beszéd és a nyelv ellentétének tanán vagyis a tulajdonképpeni beszélés, mint tevékenység és ennek eredménye szembeállításán alapszik. Többször és több helyütt hangoztatja, hogy a nyelv szociális természetű, kollektív jellegű produktum, s e társadalmi nyelvi rendszer törvényszerűségei határozzák meg az egyéni nyelv egyes beszédaktusainak lefolyását (vö. A mondattan rendszere és módszere: A Szent István Akadémia Értesítője VIII, 38—41. — A lélektani magyarázatnak a mondattanban való szerepe: MNy. XIX, 111—7. — A belső nyelvvalak: Minerva IV, 103—14. — Pozitívizmus és idealizmus a nyelvtudományban: MNy. XXIII, 10—24, XXIV, 151—60, 247—57. — A nyelvtudomány és a logika viszonya: Pannonhalmi Szemle III, 16—20. — A mondattan elmélete. Bp., 1928. 164; — ua.

Akadémiai Értesítő XXXIX, 34—42. — Der Satz und seine Teile: Ungarische Jahrbücher XV, 472—8. — Nyelvtudomány, logika, lélektan: MNy. XLIV, 118—27. — Bevezetés a nyelvtudományba. Az I. éves hallgatók számára. Szeged, 1953. 56 lap, egyetemi jegyzet. — A mondattan mivolta: MNy. LII, 406—15.) Klemm nyelvelméletében abból indul ki, hogy a „... nyelvet (beszédet) elsősorban tartalmi, jelentésbeli, helyesebben jelentésalaki szempontból kell vizsgálni” (Mondattan elmélete 13), — s e vizsgálatban a legelső nyelvi egység, amelyhez eljutunk, a mondat, még ha alkalomadtán ez a nyelvi egység nem több is egy-egy szónál. Hangoztatja, hogy minden nyelvi megnyilatkozás (mind a mondat, mind a szó) egy tartalomnak (semem vö. Noreen) és egy hangalaknak (morfem) kapcsolata, s ezért a nyelvi vizsgálódásban az alaki és a jelentésbeli szempontot szétválasztani nem lehet. Indokolatlannak tartja, hogy a nyelvtanban külön alaktanról és jelentésstanról szóljunk. E fel fogásában egységbe olvadnak Humboldt, Wundt, Saussure, Cassirer, Ries és mások vélekedései, — mégsem mondható eklektikusnak, hiszen a tények tisztelete, a nyelvi rendszer törvényszerűségeinek alapos ismerete az új szintézist keresők közé emelte őt is.

Első kiemelkedőbb tanulmányait a finnugor nyelvtudomány addig eléggé elhanyagolt területéről, a mondattanból írta. Ezek közül említésre méltó „A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi-osztják és votják nyelvben” (Pannonhalmi Évkönyv 1911—12, 219—84), valamint „A vogul alárendelő viszony” (uo. 1915—16, 134—92). Az első világháború alatt finnugor anyanyelvű hadifoglyokat telepített Pannonhalmára, s a tőlük gyűjtött szövegei közül ma is elismerést érdemel a „Mordvin szövegek” (Bp., 1917. 55) anyaga és ezek feldolgozásából megjelent tanulmányainak sora: „A mordvin alárendelő viszony (NyK. XLV, 357—400), „A mordvin tárgyias ragozás” (uo. XLVI, 194—204), „A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története” (uo. XLVIII, 382—402). A finnugor mondattan problémái iránt tanúsított érdeklődését még számos értékes tanulmánya bizonyítja: „A létige szerepe az osztjákban és a vogulban” (NyK. XLVI, 386—401), „A vogul és az osztják tárgyias igeragozás” (uo. XLVII, 95—112), „Zur Geschichte der sog. Tempora in den finnisch—ugrischen Sprachen” (FUF. XVII, 265—79), „A finnugor mondat őstörténete” (MNy. XXIII, 328—41) stb. E tanulmányaiiban nemcsak a bizonyításul felsorolt tényanyag, hanem a törvényszerűségek világos rögzítése és a vele kapcsolatos nyelvelméleti állásfoglalása érdemel figyelmet, — s többször és többféle vonatkozásban kiváltotta más kutatók véleménye megfogalmazásának szükségességét is (vö. LAZICZIUS GYULA, A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez. MNy. XXIX, 18 kk.)

A finnugor nyelvek mondattani kérdéseivel foglalkozva alakult ki benne évtizedek folyamán a finnugor összehasonlító mondattan koncepciója, s e munkája egyik kis részletét tette közzé a Pais-Emlékkönyvben „A létige mondatbeli szerepe” címen (Bp., 1956. 224—30). E tanulmányában felveti és bizonyos vonatkozásban igazolja is, hogy „a névszói-igei állítmány nem finnugor alapnyelvi sajátosság, hanem az egyes finnugor nyelvek külön életében fejlődött a névszói állítmányból”. — Hagyatékának kéziratosszerű anyagából minden bizonnyal lehetővé válik finnugor összehasonlító mondattani koncepciójának egyértelmű bemutatása, s e sok vonatkozásban problematikus anyag továbbépíthető felderítése.

Klemm életének főművét azonban a magyar nyelv történetéből írta: „Magyar történeti mondattan” (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 2.

köt. 6. füz.: 1—3. rész. Bp., 1928—42. 660 l.) SIMONYI nagy monográfiái után nagy jelentőségű feladat volt a magyar nyelv történeti mondattanának feldolgozása, s e téren GOMBOCZ ZOLTÁN is (Syntaxis. Bp., 1949.) inkább támaszkodik Klemmre, mint fordítva. Lehet, sőt valószínű, hogy egyik-másik megállapítása nem állja ki az idő próbáját, s talán helyesebb lett volna, ha mondattani rendszerét a maga egészében nem az alaki kifejező eszközök, hanem a belső rendszer szerint csoportosította volna. E munkája mégis ma már nélkülözhetetlen kézikönyve a tanárképzésnek és a tudományos kutatásnak, s nincs az a mondattani tanulmány, amely ne tőle indulna ki, vagy ne hozzá térne vissza. Ha vitatkoztunk és vitatkozunk is vele, akkor is megbecsüléssel gondolunk rá, s műveiben, főleg nagy művében ma is köztünk él (vö. PAIS DEZSŐ: MNy. XLVI, 198—201; TOMPA JÓZSEF: uo. XLIX, 139—40; KÁROLY SÁNDOR: uo. XLVIII, 103—12; B. LŐRINCZY ÉVA: uo. L. 50 kk; TÓTH PÁL LÁSZLÓ: uo. L, 439—40; MOLLAY KÁROLY: uo. LIII, 77—80; KÁROLY SÁNDOR: uo. LIII, 460; SULÁN BÉLA: Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 13—4; stb.) Klemm ötvenöt éves nyelvészeti munkássága alatt nagy jelentőségű tanulmányok egész sorát írta: „A *van* és *vannak* úgynevezett kihagyása” (MNy. XIII, 265—70), „A névszói állítmány” (uo. XV, 13—5), „A magyar mondat ősi elemei” (uo. XVIII, 10—7), „Van-e állítmányi mellékmondat?” (uo. XIX, 29—32), „A tárgyias igeragozás mondattanához” (uo. XXI, 188), „A magyar igealakok használata . . .” (uo. XXVII, 25—31), „A megengedő mondatok” (uo. XXX, 7—12), „Die indirekte Rede (oratio obliqua) im Ungarischen” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu, 1938. XXX, 254—63), „A magyar szerendi formák eredete” (NyK. LVI, 154—70); stb. — Ki győzné e rövid megemlékezés keretében felsorolni mondattani és egyéb tanulmányai közül csak a fontosabbakat is, hogy világossá válják belőlük a nyelvre, a nyelvi tények rendszerszerűségére és különösen a nyelv szerkezetes egységeire vonatkozó tanításának alapvető jelentősége.

Klemm I. Antal elköltözött közülünk, de műveiben és bennünk, tanítványaiban tovább él tanítása, példaadása, s hálás kegyelettel őrizzük tanárunk, a kiváló tudós és igaz ember emlékét. Köszönjük mély emberségét, mindenkit megnyerő kedvességét, azt a megértést, amellyel kezdő próbálkozásainkat irányította; köszönjük a tudást és a tudás szeretetét, az igazságra törő kutatás vágyát, — azt, hogy tanárunk volt.

TEMESEI MIHÁLY

Beke Ödön

(1883—1964)

A Magyar Tudományos Akadémia 1963. május 20-án köszöntötte Beke Ödönt 80. születésnapján. Valamennyien örömmel állapítottuk meg, hogy ezen ünnepnapon az ünnepelt tiszteletünk kifejezését jó egészségben és korát megcáfoló szellemi frissességgel fogadta. Épp ezért többünk számára meglepetésként érkezett 1964. április 10-én az a szomorú hír, hogy Beke Ödön, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem volt II. számú Finnugor Tanszékének nyugalmazott tanszékvezető professzora, a finnugor nyelvtudomány egyik legrégebb, leglelkesebb s messze hazánk határain túl is jól ismert művelője befejezte munkás életét.

Beke Ödön 1883. május 20-án Komáromban született. Középiskoláit ugyanitt és Pápán végezte. 1901-ben iratkozott be a budapesti egyetem bölcsészettudományi karára a magyar és a latin szakra. A doktori oklevelet 1905-ben, a tanárit pedig 1906-ban szerezte meg. Még ugyanezen évben helyettes tanári állást kapott a budapesti X. kerületi tisztviselő telepi állami gimnáziumban. Rendes tanárrá 1909-ben nevezték ki Nagyszebenbe, de innen már a következő évben visszahelyezték a fővárosba a VI. kerületi Munkácsy utcai gimnáziumba. 1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság kormánya a budapesti egyetemen heti 4 órában finnugor nyelvészeti előadások tartásával bízta meg. A forradalom bukása után azonban a reakciós kormányzat a Tanácsköztársaság ideje alatt tanúsított magatartása miatt még középiskolai tanári állásától is megfosztotta, s mivel további megtorlástól is oka volt tartani, Bécsbe távozott. Itt a magyar emigránsok kommunista pártjában működött. 1923-ban tért vissza Magyarországra. Politikai működését a szociáldemokrata párt tagjaként folytatta, de továbbra is állandó érintkezésben maradt kommunista elvtársaival. Egy ideig magántanítással foglalkozott, illetőleg magántisztviselőként működött. 1926-ban visszanyerte jogát a tanári működéshez. Az egyik fővárosi gimnáziumban kapott állást, s itt tanított egészen 1947-ben történt nyugdíjaztatásáig.

Tudományos munkásságát már egyetemi hallgató korában megkezdte: Veszprém, Vas meg Győr megye népnyelvét és népköltészetét tanulmányozta. Kb. 80 falut járt be, s alaposan megismerkedett a magyar falusi nép életével. Tanulmányútjainak eredményei hamarosan megjelentek nyomtatásban is, s ettől kezdve állandóan foglalkozott tudományos kutatással. Publikációi sűrű egymásutánban jelentek meg kisebb részben önálló kötetek alakjában, nagyobb részben pedig a hazai és a külföldi folyóiratok lapjain. A Magyar Tudományos Akadémia több munkáját jutalomban és dícséretben részesítette, majd pedig — 1948-ban — a Révai nagyjutalommal tüntette ki.

Beke Ödön egyetemi pályája csak a Magyar Népköztársaság megalakulása után folytatódott: a budapesti egyetem bölcsészettudományi kara 1948-ban magántanárává, majd pedig — 1949-ben — címzetes nyilvános rendkívüli tanárává fogadta, oktatási területül a magyar és a finnugor népnyelvkutatást jelölve meg. Rendes tanárrá 1953-ban nevezték ki, amikor kormányzatunk „II. számú Finnugor Tanszék” néven új tanszéket létesített számára. Új minőségében az oktatási feladatokon Zsirai Miklóssal osztozott, mégpedig olyképpen, hogy a permi és a volgai finnugor nyelvek oktatását vállalta magára. Fenntartotta magának a jogot finnugor összehasonlító mondattani előadások tartására is, minthogy több évtizede folytatott mondattani kutatásai révén e szakterület különösen közel állt szívéhez. Oktatóként szinte fanatikus tudományoszeretetet jellemezte. Tanítványai tudományos érdeklődését lelkesen méltányolta, sőt később — közülük egyet-kettőt maga mellé véve — oktatói munkáját is megosztotta velük. Ez az előrelátó „kádermunka” eredménnyel járt. 1962-ben történt nyugalomba vonulása után a mari nyelv kutatása nem vált gazdátlan területté: tanítványai és munkatársai folytatni tudják mind oktató munkáját, mind pedig azon publikációs munkálatokat, amelyeket meszterük már nem tudott befejezni.

Azon tények közül, amelyek Beke Ödön tudományos pályájának alakulását nagymértékben befolyásolták, ki kell emelnünk kapcsolatát a rokon mari nép fiaival. E kapcsolat az első világháború idején szövődött, tehát olyan külső körülmények között, amelyek a tudománynak általában csak ártani,

nem pedig használni szoktak. Ez esetben más volt a helyzet. A cári hadseregben jelentős számú, finnugor nyelvet beszélő katona is szolgált, s közülük sokan fogságba kerültek. A Magyar Tudományos Akadémia több más tudósunk között Beke Ödönt bízta meg, hogy nyelvüket tanulmányozza és jegyezze fel azokat a népköltészeti termékeket, amelyeket ismernek. Beke Ödön két és fél évig végezte ezt a munkát, s a mari (cseremisz) hadifoglyok köréből óriási anyagot gyűjtött össze. Ebből itthon a felszabadulásig a politikai elnyomás miatt semmit sem publikálhatott, szövegei egy-egy kötetének kiadását vállalta azonban a bécsi Tudományos Akadémia, az Oslói Néprajzi Múzeum, a helsinki Finnugor Társaság, s így értékükről a nemzetközi tudományos világnak alkalma volt meggyőződni. Szövegeinek további kötetei csak a második világháború után láthattak napvilágot, ekkor azonban kiadásukért már nem kellett a külföldre folyamodni: a Magyar Népköztársaság Tudományos Akadémiája vállalta a nyelvészeti szempontból rendkívüli értékű anyag közzétételét. Beke Ödön és munkatársai buzgón végezték a szövegek sajtó alá rendezését: 1951-től 1961-ig négy kötetet jelentettek meg, úgyhogy ma csupán egy kötet vár még kiadásra, s ez is jóformán nyomdakész állapotban van.

Beke Ödön egyéb tudományos munkássága nem kíván sem bővebb ismertetést, sem pedig részletesebb méltatást. E munkásság eredményeit állandóan számontartja és értékesíti a szakirodalom, kiemelésüket pedig még a nagyérdemű kutató életében elvégezték tisztelői és tanítványai egyrészt a Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia azon ünnepi ülésén, amelyen Beke Ödön 70., illetve 80. születésnapját ünnepelte a magyar tudományos világ (I. NyK. LVI. és I. OK. XX. kötet, stb.), másrészt a szakfolyóiratok ünnepi számának lapjain. De Beke Ödön ünneplése nem korlátozódott szűk szakmai körökre. Tudományos életművét és forradalmi eszmeiségét, amely egész pályáján vezérelte, messzemenően méltányolták a Magyar Népköztársaság legmagasabb szervei is, s a kiváló kutatót előbb a Magyar Népköztársasági Érdemrenddel és a Munka Érdemrenddel, majd pedig a Munka Vörös Zászló Érdemrenddel, meg a Kossuth-díjjal tüntették ki. Munkásságát 80. születésnapja alkalmából meleg szavakkal méltatta a Virittájá című finn folyóirat is, a helsinki Finnugor Társaság pedig, amelynek 1913 óta külső tagja volt, 1958-ban tiszteleti tagjává választotta.

A Nyelvtudományi Közleményeknek Beke Ödön 1905 óta munkatársa volt. Folyóiratunk LX. évfolyamának 1. számát születésének hetvenötödik évfordulója alkalmából Beke Ödönnek ajánlva jelentettük meg. Irodalmi munkásságának jegyzékét — tanítványának és munkatársának, M. Velenyák Zsófiának az összeállítása alakjában — a NyK. tavalyi évfolyama tartalmazza.

Beke Ödön tudományos munkájának az értékelését ma még nem zárhatjuk le. Mari szövegeinek jelentőségét csak akkor mérhetjük le igazán, ha majd megtörténik e szövegek sokoldalú feldolgozása és értékesítése a nyelvtudomány különféle területei számára. Élete főművének, a nagy mari szótárnak a kiadása pedig még hátravan. Minthogy a mari nyelvnek nagy, korszerű nyelvjárási szótára még nincs, Beke Ödön szótárának a megjelenésétől a finnugor etimológiai kutatások jelentős fellendülését várhatjuk, ennek bekövetkezése pedig a finnugor népek ősi műveltségéről eddig nyert ismereteink lényeges kiegészítésével járhat, és számos őstörténeti következtetés módosítását vonhatja maga után. Beke Ödön tudományos munkássága tehát nem a múlté, nem is csak a jelené, hanem a jövőé. A fáradhatatlan

kutató távozása miatt érzett fájdalomkban is megnyugtató számunkra az a tudat, hogy nagy mari szótára kiadását Akadémiánk elvállalta, a szótár munkálatainak a befejezése pedig a nagyérdemű gyűjtő és kiváló szakember közvetlen tanítványainak a kezében van. A mesternek és tanítványainak művében Beke Ödön neve még sokáig élni fog.

LAKÓ GYÖRGY

A IX. Nemzetközi Nyelvészkongresszus záróelőadása

Elnök úr, kedves barátaim, igen tisztelt kollégáim!

Az itt összegyűlt számos tudós társaságában én ama kevesek közé tartozom, akik a legtöbb előző nyelvészkongresszuson részt vettek, kezdve a sorozatot az 1928-ban megnyitó nagygyűléssel, amelyen a jelen kongresszusnak csak tizenegy tagja volt jelen. Ez sugallja azt szinte kényszerítő erővel, hogy hasonlítsuk össze ezt a legutóbbi kongresszust a korábbiakkal és különösen a hágai nyitánnyal. Természetesen nem szándékozom osztályozni vagy minősíteni a kongresszusokat; ha ezt tenném, én is beleesnék abba a hibába, amelyet Kolakowsky lengyel filozófus így gúnyol ki nemrég írt vígjátékában: minden utód jobb, mint az elődje, de az előd is egész jó volt! — Én csupán — ha szabad kedvenc kifejezésemmel élnem — az összehasonlított kongresszusok megkülönböztető jegyeit próbálom majd napvilágra hozni. Az a körlevél, amelyet az első kongresszus hírneves holland kezdeményezői szétküldtek, a kongresszus összehívásának fő okaként kiemelte az általános nyelvészeti nemzetközi együttműködést kívánó egyre nagyobb szerepét. Valóban alapvető elméleti viták folytak annak a kongresszusnak teljes ülésein, jóllehet a teljes ülések eredetileg gyakorlati kérdések megbeszélésére voltak szánva. Mindamellet a Hágában felolvasott negyven értekezés csekély számából csak tíz volt általános nyelvészeti kérdéseknek szentelve, míg a többi harminc egyes nyelveknek vagy nyelvcsaládoknak a fejlődésével, különösen az indo-európai területen folytatott történeti tanulmányokkal foglalkozott. És még ama tíz értekezés közül is, amely általános nyelvészeti jellegű volt, hét diakronikus témákkal foglalkozott. A Hágában felolvasott negyven értekezéssel szemben a kilencedik kongresszus 158 beszámolót és közleményt hirdetett meg; ezeknek két harmada általános nyelvészeti kérdéseket fejtegetett. Míg a hágai tanulmányoknak több mint 90 százaléka a diakronia kérdéseiről szólt, a jelen kongresszuson az előadóknak csak körülbelül egy negyede foglalkozott ezzel a témakörrel. Az idézett néhány adat bemutatja azt az óriási eltolódást, amely a nyelvészet tematikájában a legutóbbi évtizedekben végbement, és nem szorul további kommentárra.

Szeretnék most egy másik szembetűnő különbséget is megemlíteni az első és a kilencedik kongresszus között. A hágai összesereglés, csekély kivétellel, csak a nyugat-európai tudósok találkozója volt. Valóban jellemző a helyzetre, hogy olyan kiváló amerikai és orosz nyelvészek, mint Bloomfield, Sapir és Scserba szerepelnek ugyan a tagok névjegyzékében, de nem jelentek meg Hágában. Ezzel szemben a ma záruló kongresszus valóban a világ minden részének a nyelvtudományát képviseli.

Ez a képviselőlet még teljesebb volna, ha nem fordultak volna elő bosszantó esetek tudósoknak kimenetele és bemenetele (input, output) körül, vagy — adminisztratív kifejezéssel élve — nem lettek volna akadályozások a ki-

és belépési engedélyek terén. Így egyfelől a kongresszusunknak le kellett mondania olyan világviszonylatban is kiváló tudósok jelenlétéről, amilyen Wolfgang Steinitz, a CIPL-nek (a nyelvészek állandó nemzetközi bizottságának) tagja, aki nem szállhatott partra ebben az országban, másfelől kongresszusi bizottságunk minden kérése és erőfeszítése ellenére a Prágai Nyelvész-kör világhírű hagyományának kiváló képviselői nem léphették át hazájuk határait, hogy részt vegyenek megbeszéléseinken, és készülő naplónkban, sajnos, meg kell ismételnünk az oslói jegyzőkönyv sokat mondó kifejezését: „... akadályozva volt, hogy részt vegyen a kongresszuson”. Véleményem szerint a nemzetközi nyelvtudomány⁴ és a nemzetközi tudomány a maga egészében csak egy méltóságáteljes archimedészi válasszal vághat vissza a vak és nyomasztó bürokráciának, a nemzetközi vaskalapnak: *Noli tangere circulos meos!* — Köszönöm, hogy egyetértetek velem.

Elkerülhetetlen, hogy ne legyenek hiányok ebben az áttekintésben amelyet a kongresszus munkájáról próbálok adni. Gyakran eszembe jutottak ezekben a napokban Majakovszkij orosz költőnek ezek a szatirikus sorai: „Egyszerre két gyűlésen vannak... Akár tetszik, akár nem, az embernek kétfelé kell szakadnia.” Részt venni egy időben tizenegy csábító csoportgyűlésen, ahogy ezt a mi kongresszusunk kívánta volna, ez még bonyolultabb művelet.

Ennek az összefoglalásnak kiindulópontjául szeretnék felhasználni egy szép tételt a teljes ülés elé terjesztett egyik beszámolóból: „Le sens d'une unité linguistique se définit comme sa capacité d'intégrer une unité de niveau supérieur”. (A nyelvészeti egység értelmét úgy határozhatjuk meg, hogy az egy magasabb színvonalú egység megteremtésének a képessége.) Az integráció fogalma a jelenkori tudomány és élet egyik középponti fogalma. Két poláris ideológiának — az egységbe rendeződésnek és az elkülönülésnek — az összeütközését behatóan megtárgyalta Chatterjie szocio-lingvisztikai tanulmányában. Ha ezeket a fogalmakat magára a kongresszusra vonatkoztatjuk, megállapíthatjuk, hogy itt határozottan az integráció szelleme uralkodott. Ha például összehasonlítjuk a nyelvtudomány jelenlegi helyzetét a párizsi kongresszus idejében, 1948-ban való állapotával, azt az időszakot úgy jellemezhetjük, mint a viszonylagos partikulárizmus egyik stádiumát, egy olyan elkülönülést, amely különösen a negyvenes évek vége felé volt nyilvánvaló az Egyesült Államok és a Szovjetunió nyelvészeti életében. Azóta ez a kép gyökeresen megváltozott. Szeretném az önök emlékezetébe idézni azt a jelentős kijelentést, amelyet 1957-ben az oslói kongresszus zárógyűlésén tett B. A. Szerebrennyikov: „Mi, a Szovjetunió nyelvészei semmiképpen sem vagyunk hívei a tudományban a szektariánizmusnak és az elszigetelésnek.” A további fejlemények megerősítették ennek az állításnak a helyességét. Különösen az orosz és az amerikai nyelvészek között most nemcsak gondos kölcsönös figyelmet és megértést észlelünk, hanem ezenfölül még a haladásnak konvergens útjait is. Mindkét felgömbön városok vagy tanító mesterek nevét viselő különféle regionális iskolák mindinkább elvesztik kizárólagos jellegüket, és elfelejtik a közelmúltban felmerült nézeteltéréseiket. Ha itt-ott még mindig vannak a regionalizmusnak vagy az esprit de clocher-nak (a lokálpatriotizmusnak) rezervációi, azok lehet hogy vonzzák az ódonságok kedvelőit, de az egész világra kiterjedő tudományos kutatásban aligha van lényeges szerepük.

A térbeli integrációra való törekvéssel párhuzamosan észlelhető egy hasonló időbeli folyamat. Tegnap még a strukturalistának mondott nyelvészek

dacosan szembenálltak a hagyományos tanokkal. Ha ma olyan jelszavakat hallunk, amelyek a „hagyományos nyelvtan” rehabilitációjára hívják fel a nyelvészeket, ez se nem visszavonulás, se nem eklekticizmus. Hegel terminusaival élve azt mondhatnánk, hogy a hagyományos tan ellentétele (antitézise) meghátrált a tagadás egy tagadása előtt, azaz a közvetlen közeli és a távoli múlt létrejött szintézis előtt. A távoli múltnak ezt a rehabilitációját, amelynek ezen a kongresszuson tanúi voltunk, nem szabad összetévesztenünk a megidézett múlt utánzásával vagy tényleges visszaállításával. Az ősök alig ismernének rá leszármazottaikra, jöllehet az utóbbiak azt állítják, hogy „felfogásuk szilárdan a hagyományos nyelvészetben gyökerezik”.

Az időbeli integráció a látókör jelentékeny kiterjedésével jár együtt. Ennek tipikus példáit figyelhettük meg e kongresszus „A nyelvészeti tanulmányok története” nevezetű szakosztályában. Ez a tudományunkban meglevő több évszázados folytonosság felismerése mellett érvelt, a modern nyelvtudomány előfutárait főleg a felvilágosodásban és a reneszánszban kereste, és a visszatekintésnek ezen az útján még tovább ment egészen az ősi és időálló ind nyelvtudományig.

Ha az első kongresszust „un acte d'émancipation”-nak, a felszabadulás egy aktusának nevezték is, jelenleg a nyelvészet autonómiája határozottan biztosítva van, és fel lehet, sőt fel kell vetni azoknak a hidaknak a kérdését, amelyek ezt az autonóm területet összekötik más tudományokkal; ez a kapituláció nélküli együttműködés kérdése. Az a kapcsolat, amely egyre szorosabbá válik a nyelvészet és a logika között, ezen a héten két csodálatos tanulmányban — a Saumjanében és a Chomskyében — kapta meg világosan megfogalmazott kifejezését; mindkettő „A nyelvészeti elmélet logikai alapja” címet viselte — ma pedig szembenéztünk azzal az alapvető és nehéz kérdéssel, „vajon teremthetünk-e, s ha igen, hol, természetes kapcsolatot egyfelől a grammatika, másfelől a Wittgenstein, valamint az oxfordi filozófusok elgondolása szerinti »logikai grammatika« között”. Örvendetes, hogy a nyelvfilozófia ismételten szóba került a nyelvész-kongresszuson.

A matematikai logikához való közeledést, a halmazelméleti modellek nyelvészeti használatának korlátait és kilátásait, de mindenekelőtt a nyelvészetenek a matematikával, annak statisztikai aspektusával való kapcsolatait élénken megvitaták itt. Ajánlották a kvantifikálást, mint a szintaktikai elemzés egyik segédeszközét, mint az összehasonlító nyelvészet egyik kiegészítő eszközét és általában mint hasznos, a többi kiegészítő eszközt, mindig feltételezve előtte a kvalitatív elemzést, ahogy arra Spang-Hanssen, aki mind a matematikában, mind a nyelvtudományban szakember, emlékeztette a kvantitatív nyelvészet híveit. Szóvá tették a statisztikai kritérium mint az úgynevezett glottokronológiában használt önálló eszköz túlbecsülésének a veszélyét és az ebben az elméletben rejlő ellentmondásokat. Kimutatták, hogy a számológép új, nagyon értékes technikai segítség a szintaktikai és morfológiai szerkezet elemzéséhez, a fonéma-izotópia meghatározásához és a nyelvjárástanhoz.

Óvtak bennünket matematikai megnevezéseknek és fogalmaknak a nyelvészetbe való kritikátlan áttételétől, mi viszont óvunk mindekit egy olyan hiperkritikus purizmustól, amely még olyan műszavakat is hajlamos elvetni, mint „a redundancia” (terjengősség), amelyet állítólag az információelméletől vettünk kölcsön, jöllehet ezt a műszót és fogalmat a valóságban a matematikusok vették kölcsön a nyelvtudománytól, ahol mindkettő legalább Quin-

tilianus óta meggyökerezett. Bárhogyan áll is a dolog, jelenleg alig tudunk elképzelni nyelvészeti elemzést a redundancia kiküszöbölésének, illetve felhasználásának két poláris eljárása nélkül, ahogy azt Kenneth Pike meggyőzően kimutatta közleményében.

A számításnak a gépi fordításban való felhasználása zavarba ejtő nyelvészeti kérdéseket rejt magában. A hosszú ideig lebecsült vagy figyelembe sem vett kétnyelvűség lassanként egyik legfőbb ügye lesz tudományunknak. Figyelemre méltó, hogy az ember által végzett fordítás csak akkor kezdett kellő elemző figyelmet magára vonni, amikor már megvolt annak a lehetősége, hogy összehasonlítsák a fordításnak ezt a módját egy másik móddal, amely Chao szerint rokon vele, és mégis lényegesen különbözik tőle, nevezetesen a gépi fordítással. Akárhogyan gondolkodunk is ennek a világszerte folyó, újszerű kísérletnek a jövőben várható gyakorlati hasznáról, a gépeknek mint a verbális „kimenet és bemenet” eszközeinek az eddig tisztán emberközi műveletek terén való feltűnése gazdag felvilágosítást nyújtott a kódolás és az átkódolás folyamatairól, valamint a verbális kód alkotóelemeiről. Szerencsés dolog, hogy „A fordítás nyelvészeti aspektusai”-t tették meg a teljes ülések öt alapvető témája közül egynek. Andrejevnek erre a témára vonatkozó beszámolója tele van mély és gondolatkeltező megfigyelésekkel, jó tanácsokkal és megmondásokkal; kár, hogy a szerző nem volt jelen, mert távollétében nem lehet igazán termékeny megbeszélést folytatni az ő beszámolójáról. Csak osztoznunk lehet Hammerichnek abban a bizakodásában, hogy azok a nyelvvvel, a beszéddel és az írással végzett kísérletek, amelyeket bemutattak a kongresszuson, és amelyeket mostanában néha pusztán cirkuszi trükknek minősítve megvetéssel elutasítanak, elméleti és gyakorlati szempontból hasznosnak fognak bizonyulni. Amikor a zongorát feltalálták, senki sem hitte, hogy szerepe lehet a komoly zenében, és valóban hosszú ideig cirkuszokban és orfeumokban csak bohóckodásra használták fel.

A negyvenes években, amelyeket a nyelvészeti életben szektárius elfogultság jellemez, Giuliano Bonfante nagy nehézségekkel küzdött azokban az erőfeszítéseiben, amelyekkel egy olasz—amerikai *lingua francát* keresett a mi tudományunk számára. Azóta azonban mind ő, mind pedig amerikai ellenfelei megérttek és megváltoztak, úgyhogy van kilátásunk egy közös szóhasználatra. Bonfante hitvallása, amelyet itt ismertetett, tökéletes összhangban van az ezen a kongresszuson megnyilvánuló integrációs irányzattal. Különösen ami azt a kijelentését illeti, hogy „a crocei vagy esztétikai nyelvelméletet lehet és kell is egyesíteni a strukturális elmélettel”, és hogy „különös figyelmet kell fordítani a nyelv »periférikus« zónájára — az argóra, a zsargonra, az érzelmileg színezett és expresszív kifejezésekre, a gyermeknyelvre, a hangutánzásra és az indulatszókra”; látjuk gyűléseinken, hogy milyen intenzíven foglalkoztatja a nyelvészeket éppen mindezeknek a periférikus jelenségeknek a struktúrája. Hadd idézzük itt a bemutatott értekezéseknek csak egynéhány témáját: „érzelmileg színezett nyelvi jelek”, „expresszív és appellatív fonológia különös tekintettel a hangmagasság sokféle funkciójára”, „a közlés nem értelmi szférái”, „az emfázis mint grammatikai kategória”, az érzelem a mondatban”, „hangszimbólika”, „a grammatika kialakulása a gyermeknyelvben”. Mindezeket a problémákat fokozatosan beépítik a nyelv strukturális elemzésébe. A verbális (nyelvi) alkotóképességnek crocei hangsúlyozása meglepő visszhangra talált a kongresszus elé terjesztett végső jelentésben, ahol megállapították, hogy „az olyan nyelvelmélet, amelyek elhanyagolja a nyelvnek ezt a

»teremtő« oldalát, csak periférikus érdeklődésre tarthat számot.” Hasonlóképpen egy korábbi teljes ülésünkön a mondatot helyesen úgy jellemezték, mint „création indéfinie-”t. Az alkotóképeseknek ez a hirtelen és egyre jobban előtérbe nyomuló kiemelése még radikálisabban jut szóhoz a fordításról szóló beszámolóban, ahol egy mesterséges közvetítő nyelvnek a gépi fordítás számára megkísérelt megalkotása arra a merész következtetésre készíti az előadót, hogy „mostanig mi nyelvészek csak *magyarázni* mertük a nyelveket”, míg most „eljött az az idő, amikor a mi fő tevékenységünk a nyelv *teremtése* lesz”. Viszont Haugennek az emberi erővel végzett fordításra mint »újjátéremtésre« vonatkozó találó megjegyzése rámutat a nyelv teremtő aspektusára, a humboldti energiára.

A nyelvészeti tanulmányok mélyreható integrációja a nyelv különféle funkcióival való komoly foglalkozást kíván. Először foglalkozott a nyelvész-kongresszusnak egy külön szakosztálya stilsztikával és poétikával: a költészet tanulmányozását a nyelvészettől elválaszthatatlannak és körébe tartozó feladatnak tekintették a résztvevők. Napjainkban a poétika iránti élénk érdeklődést mennyiségileg fejezte ki az a sokatmondó tény, hogy ennek a szakosztálynak az ülésezése idején még a nagy Kresge-auditorium lépcsőin sem maradt egy hely sem üresen. „Egy költemény leírása” helyénvaló és tiszteletreméltó téma lett. Elemezték és megbeszélték (de Groot, Halliday és Schramm közreműködésével) Wallace Stevens, Yeats, Tennyson és Moses ibn Ezra verseit, és Benveniste szellemes konklúziója szerint mostantól kezdve bármely nyelvészeti folyóiratnak vagy társulatnak viselnie kellene a nevében ezeket a kiegészítő szavakat: [nyelvészeti] „és költészeti.”

Ismételten rámutattak arra, hogy a nyelvek közti és a nyelvekben belüli különbözőséget Bright és Ramannjan fogalmazása szerint „három szinkronikus dimenzióban — földrajzi, társadalmi és stilsztikai dimenzióban — kell tanulmányozni”. A variálódásnak ezt a hármas aspektusát és kölcsönhatásukat alaposan megtárgyalták, különösen diaszisztémákkal, nyelvjárás-közi és nyelvközi határokkal, érintkezésekkel, kölcsönzésekkel, kölcsönös kiegyenlítődésekkel, „a variációk megtűréseivel vagy nem-tűréseivel,” a két-nyelvjárású (és sok-nyelvjárású) vagy kétnyelvű (és soknyelvű) egyének vagy közösségek szerepével kapcsolatban. Több tanulságos „szocio-lingusztikai” tanulmány (pl. Gumperz és Readé) feltárta-e fontos kutatási területnek sokat ígérő fejlődését, azét a területét, amelyet először Lévy-Bruhl vázolt fel 1936-ban a koppenhágai kongresszus teljes ülésén. Mégis aligha tekinthetjük a nyelvet érő társadalmi-nyelvi hatásokat pusztán külsődleges tényezőkné. Ha úgy közelítjük meg a nyelvészetet mint az egyesített közléstudományok közül egyet, akkor a közlés szerepében mutatkozó bármely változásnak „erős hatása” lehet a szóbeli közlésre. Így például az a szerep, amelyet egy nomád társadalom jelöl ki a közlés szélesebb sugara számára, egyrészt a szállítás technikai tökéletesítésére, másrészt a nyelv egységülésére vezet.

Martinet beszámolójában „Strukturális variálódás a nyelvben”, téren és időn keresztül szembeállította a változatokat, és „tisztán leíró tanulmányozásuk mellett” sürgeti magyarázó tanulmányozásukat is. Ő józanul hangsúlyozza az időbeli és térbeli változatok szétbonthatatlanságát; ezentúl meg kell majd vizsgálnunk és tisztáznunk az *időbeli* variációknak a *stilsztikaiaktól* való elválaszthatatlanságát és a visszafordítható ingadozásoktól a visszafordíthatatlan változásokig való átmenetet, amelyet a történeti fonológiáról szóló legújabb értekezésekben még távolról sem ragadtak meg.

A szinkronikus kutatásban való fáradhatatlan és folytonos előhaladás adta meg az ösztönzést a nyelvi változások újabb megvitatására, törvényességük foka természetük és típusaik szempontjából. Különösen meggyőző példákon mutatták be az összehasonlító nyelvészet szempontjából a szintaktikai rekonstrukció sürgető szükségességét mind indoeurópai (Watkins), mind eskimó-aleut (Bergsland) anyagon. Az általános és az indoeurópai nyelvtudomány jelenlegi állása, ahogy azt Georgiev jogosan igényelte, sürgősen egy új *Grundriss*-t és egy új etimológiai szótárt kíván, amelyek mind módszerükben, mind tényanyagukban korszerűek, különösen azoknak a nyelveknek a leltárára vonatkozólag, amelyekre hivatkoznak.

Kurylowicznak a plénum előtt tartott előadása „A belső rekonstrukció módszereiről” elbűvölő kitekintést adott nekünk az indoeurópai grammatika őstörténetére. Amint az előadó világosan kimutatta, „ezek olyan diakronikus következtetések, amelyeket a nyelvi adatok szinkronikus elemzéséből lehet levonni.”

Ennek a vizsgálódásnak az alapjaiban van három olyan szembevetendő vonás, amely egyesíti a szóban forgó előadást a nyelvészeti elemzés szintjeiről és a nyelvelmélet logikai aljáról szóló két másik beszámolóval. Ezek közül a lényeges vonások közül az egyik a *paradigmatikus* tengellyel való elsődleges törődés, szemben a *szintagmatikus* tengellyel való kizárólagos törődéssel, ahogy azt a közelmúltban a disztribucionalisták tették a jelenségek megközelítése során.

Egy második vonás, amely szoros kapcsolatban van az elsővel és nem kevésbé fontos, az a paradigmátikus sorozaton belül a *hierarchikus rend* felismerése és vizsgálata, egy oly magatartás, amely szöges ellentétben van, az ortodox disztribucionalisták dogmájában, az elrendezés lebecsülésével. Vajon nem a „hierarchia”-e a divatos jelszava ennek a kongresszusnak? — Bebizonyosodott, hogy világosan kivehető hierarchikus kapcsolatok vannak nemcsak a nyelv különféle szintjei között, hanem egyugyanazon szintnek korrelát egységei között is, és nem véletlen, hogy a nyelvben levő jelölt és nem-jelölt ellentétek közti viszony újra meg újra felbukkant a tanácskozások során. A *visszafordíthatlan prediktibilitást* (előre való megjósolhatóságot) úgy tüntették fel, mint ebből a hierarchikus elrendezésből levonható hatásos következtetést.

Az a harmadik vonás, amely egységbe foglalja az idézett beszámolókat, az az állhatatos és következetes kutatás abban az irányban, hogy melyek ennek a rendnek egyetemes, panchronikus alapjai. Ez határozott elvetését jelenti az olyan paradoxszerű, defetista, — mondhatjuk egyszerűen tudományellenes jelszavaknak, mint az, hogy „a nyelvek korlátlanul és előre megjósolhatatlan módokon különbözhetnek egymástól.” A prediktibilitásnak ez az állítólagos hiánya szükségképpen a nyelvtudomány halálát jelentette volna. Ennek a komor paradoxonnak a bukása megengedi, hogy bizton számíthassunk további nyelvészkongresszusokra. Meg kell jegyeznünk, hogy napjainknak a nyelv egyetemes tulajdonságai (nyelvi univerzálíák) iránti kutató érdeklődése kifejeződött a mi kongresszusunkon is, ahol pl. a szórendet (Greenberg) és a hanglejtést (Bolinger) ebből a szempontból vizsgálták.

Benveniste előadása, amelyet az elemzés szintjeinek szentelt, és amelyben remekül szintetizálta az ő személyes kutatását és a nemzetközi kutatást, bepillantást engedett valamennyi kódba foglalt nyelvi egység hierarchiájába (le système de la langue), kezdve a legalacsonyabbal, a megkülönböztető jeggyel (*distinctive feature*) — vagy *merizmussal*, ahogy javasolja, hogy ezt a végső

egységet nevezzük — a legmagasabbig, a mondatig, amely ugyanakkor úgy szerepel, mint a szabad, már nem kódolt beszéd alkotó-része. Különleges tanulmányok foglalkoztak ennek a hierarchiának némely problémájával, különösen az osztók rangszámaival (Buyssens) és közvetlen koordináta-rendszerükkel (Seiler). Azoknak a verbális jelenségeknek a kérdésével, amelyek túlhaladnak a mondat szinten, azaz a mondat és kontextusa közti viszonyokkal szintén foglalkoztak (Reichling és Uhlenbeck; Winburne) éppen úgy, mint ennek az ellenkezőjével „a kontextusmentes nyelv” korrelát problémájával (Schützenberger).

Ha összehasonlítjuk azt a két beszámolót, amely a nyelvelemzés alapvető kérdéseiről szól, észrevesszük, hogy Chomskynak „A nyelvelemzés logikai alapjai”-ról szóló bátor tanítása a mondatannal kezdődik, és úgy száll az alsóbb szintekre, hogy szétbontja a magasabb egységeket alkotórészeikre a magasabb szint szempontjaiból és annak terminusaiban. Viszont az elemzés szintjeiről szóló beszámoló más utat választ: *une démarche inverse, partant des unités élémentaires, à fixer dans la phrase le niveau ultime* (fordított utat választ, kiindulva az elemi egységekből, hogy a mondatban rögzítse a végső szintet). Az előbbi eljárás, *les opérations descendantes de l'analyse* (az elemzés deszcendens műveletei) az alsóbb szinteknek a felsőbb szintektől való függésére mutat, míg az utóbbi módszer, *les opérations ascendantes* (az aszcendens műveletek) először minden egyes szintnek a sajátos, autonóm jellegét tárja fel. Azt hiszem, teljesen önkényes dolog volna az egyik fajta elemző műveletet realiztikusabbnak, megfelelőbbnek vagy eredményesebbnek tekinteni, mint a másikat. A két eljárás, amint Niels Bohr mondaná, komplementáris *egymást kiegészítő viszonyban* van egymással. A deszcendens művelet pl. a morfonológia alapja, amely, mint azt több hozzászóló (pl. Lehiste, Harms, Graur és Rosén) feltárta, egyre fontosabb helyet foglal el mind a szinkronikus, mind a diakronikus tudományos nyelvtan felépítésében. Másfelől pedig Malmberg gondolatokban gazdag tanulmánya új bizonyosságot hoz fel magának a fonémarendszernek autonóm struktúrájára és rétegződésére vonatkozólag.

Az ember csak egyetérthet a záró előadásnak azzal a megállapításával, hogy „amint a szintaktikai leírás elmélyül, egyre inkább ennek a körébe esik az is, ami jelentéstani kérdésnek látszik”. Mindamellett az alaktani kategóriák is megkívánják jelentéstani értékük kutatását, amint ezt a gondolatot több értekezésben ékesszólóan támogatták (Ferguson, Haas, Palmer, Barbara M. H. Strang). Őszintén megmondták, hogy mivel elemző eljárásainkban mindnyájan felhasználunk „jelentéstani kategóriákat, nem vagyunk becsületesek, ha úgy intézzük el őket, mint pusztán »heurisztikus útmutatók«-at”. A morfémák azonosításában filozófiailag bizonytalanoknak és azonkívül kivihetetlennek nyilvánították „azt a kísérletet, hogy lemondjunk a jelentéstani kritériumokról.” Röviden megfogalmazva, többé már nem tekintik mentalista eltévelyedésnek azt a tautológikus tételt, hogy az értelem nélküli nyelvészet értelmetlen. Sokat jelent az is, hogy senki sem emelte fel szavát azért, hogy a régebbi mechanisztikus disztribucionalizmus mellett érveljen. Ennek a monopóliuma elleni visszahatás azonban semmiképpen sem tagadja azt a kísérleti értéket, amelyet ez a munkahipotézis és technika jelentett és jelent a nyelvészeti elemzés számára, és egyesek érintették azt a lehetőséget, hogy még jelentéstani problémákat is meg lehet közelíteni nyilvánvalóan disztribucionalista módon.

A jelentéstannak a nyelvtannal való összeolvadását szükségképpen kísérte a kongresszus tárgyalásain az az újra meg újra felhangzó követelés,

hogyan foglalják bele a lexikológiát (Glinz, Heilmann, Coates) és az onomasztikát mint annak különleges alosztályát (Utley) strukturális nyelvészeti tanulmányokba, és kapcsolják össze a lexikológiát a grammatikával. Mint ahogy azt Lounsbury kimutatta, a szókinés bizonyos részeit „alá lehet vetni egy olyan fajta elemzésnek, amelyik hasonlít ahhoz, amelyet a nyelvben levő más paradigmatis halmazokon végeznek”.

Mihelyt a verbális jel külső és belső oldalai közt levő kölcsönös viszony kérdéseit kifejezetten felvetették, ennek folyamánaként a gyűlés komoly érdeklődést kezdett tanúsítani a szinonimia és a hominimia problémái iránt, és minden valószínűség szerint ezek a kérdések szerepelni fognak egy következő kongresszus központi témái között. A szemantikai érték gondolata előmozdította két összefüggő fogalomnak, az értelmeknek (sense) és az értelmetleneknek (nonsense) vizsgálatát: és bebizonyult, hogy az utóbbi a megkülönböztethető árnyalatok egész skáláját (*Unsinn, Widersinn* stb.) foglalja magában, amelyeket gondosan meg kell különböztetni a nyelvészeti elemzésben a kongresszuson ismételten elhangzott figyelmeztetés szerint.

Az a figyelem, amellyel itt a »discourse« [kb. az élő beszéd folyamat teljes megvalósulása] különféle kérdései felé fordultak, a beszédfelismerés felé, a nyelvnek a kultúrában és a társadalomban betöltött különféle funkciói felé és az alkalmazott nyelvtudomány óriási területe felé, mindez még egyszer illusztrálja azt, milyen messze jutott most már tudományunk attól a definíciójától, amelyet (ahogy Godel kimutatta) tévesen Ferdinand de Saussure-nek tulajdonítanak: „La linguistique a pour unique et véritable objet la langue envisagée en elle-même et pour elle-même.” „A nyelvtudománynak egyetlen és igazi célja a nyelv, önmagában és önmagáért szemlélve.” Kétségtől a mi tudományunk a nyelvet „önmagában” nézi, de nemcsak „önmagáért”, hanem a nyelvet használók és formálók szempontjából is, mert a nyelv szerzősége, és egy szerzősége öncélúsága kifejezésbeli ellentmondás volna.

A nyelv és a discourse (vagy más szóval a kód és az üzenetváltás) úgy látszott, hogy az eszköz és a cél viszonyában van, ugyanabban a viszonyban, amely a *signans* és a *signatum* vagy a forma és az értelem között van (Benveniste definíciója szerint ez a disszociáció és az integráció közti viszony).

A szembeállítás viszonya az azonosításhoz, szintén az eszköz és a célok közti viszony. Valóban tüneti jelentősége van annak, hogy az azonosítás sarkalatos szerepe, amelyet először de Groot vetett fel több mint harminc évvel ezelőtt, újra meg újra szóba került ezekben a napokban gyűléseinken.

Mindenki számára, aki figyelte ennek a kongresszusnak a megbeszéléseit, teljesen nyilvánvalóvá lett az az általános tendencia, hogy leküzdjék a nyelvnek bármilyen nivellálását vagy ellaposítását. A figyelemnek a szintek hierarchiájára irányuló összpontosítása feltárta a szinteknek, al-szinteknek és közbeeső fokozatoknak a nyelvben való egymásra helyeződését, szigorú rendet a származtatás szabályaiban és az absztrakciónak különféle fokait a nyelvészeti elemzésben. Minden nyelvi egység és maga a nyelv is egyidejűleg és szétoldhatatlanul úgy mutatkozott meg mint egész és mint egy magasabb és szélesebb szöveggörnyezetnek egy része; és még akkor is, ha egy nyelvész tudná is magát egyénileg e skála némely különálló fokozatára korlátozni, a nyelvtudomány akkor sem hagyhatna el vagy törölhetne ki egyetlen sem a fokozatok közül. Pontosan ennek a változatos tudománynak a korlátlan területét mutatta meg nyilvánvalóan ez a mi kilencedik kongresszusunk.

ROMAN JAKOBSON

Finnugor szak a magyar egyetemeken

Szocialista művelődési forradalmunk igényei mélyreható reformokat kívántak az oktatásügy minden vonalán és minden szintjén. Az egyetemi oktatásban előtérbe kerültek a tanárképzés szempontjai, és ez a körülmény lényeges módosításokat tett szükségessé minden tanári szak, köztük a magyar nyelv és irodalom szak tantervében is.

A módosítások a finnugor nyelvészet oktatási rendjét közvetlenül érintették. A finnugor tanulmányok ugyanis — mióta egyetemeken intézményes tanárképzés folyik — a magyar nyelvtörténeti tanulmányok szerves részét alkotják. A jelenleg érvényben levő új tanterv — a korszerű tanárképzés követelményeinek megfelelően — a mai magyar nyelv kérdéseit állítja az oktatás középpontjába. Ez nem jelenti egyben a történetiség mellőzését, mert a mai magyar nyelv rendszerét a tanterv úgy kívánja bemutatni, mint hosszú történeti fejlődés eredményét. A történeti előzmények föltárása az első két tanulmányi évre esik, s így természetesen a nyelvünk legősibb korszakát megvilágító finnugor tanulmányok szintén ide kerülnek. Ez a megoldás logikus, és megfelel a tanárképzés igényeinek.

Magának a finnugor nyelvészeti oktatásnak szempontjából azonban ez a helyzet nem kedvező. A nyelvtörténeti stúdiumok ugyanis a tantervi elgondolás értelmében az első szigorlattal lényegében lezárulnak, ami azt jelenti, hogy az egyetemi tanulmányok második, kétségtelenül érettebb szakaszába a tanárjelöltek — legalábbis kötelező formában — nem találkoznak többé finnugor előadásokkal. Azok a hallgatók tehát, akik a finnugrisztikát megkedvelték, csak szakkollégiumokon képezhetik magukat tovább. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy szakkollégiumok látogatására a kötelező kollégiumok mellett egyrészt alig jut idő, másrészt ez a megoldás még a különösen érdeklődő és tehetséges hallgatóknál is túlterhelést okoz. Alig túlzás azt mondani, hogy a tanárjelölt finnugor tanulmányokat csak vagy szaktárgyai, vagy egészsége, vagy mindkettő rovására végezhet.

De a továbbképzésnek az az „egyéni” formája, amit a szakkollégiumok legjobb esetben nyújthatnak, tudományos szempontból sem kielégítő. E kollégiumok anyagát ugyanis — éppen a hallgatók jelentkezésének esetlegessége, érdeklődési irányuk különbözősége, ráfordítható idejük egyenetlensége miatt — legfőleg két félévre szólóan lehet egységesen átgondolt részletekként megszerkeszteni, e részletek egybehangelására, szerves továbbépítésére pedig szinte egyáltalán nincs mód. E körülmények azzal a következménnyel fenyegettek, hogy a finnugor nyelvészet terén a tudományos utánpótlás az eddiginél is bizonytalanabbá, alkalmoszerűbbé válik, sőt a folyamatosság teljes megszakadása is bekövetkezhet. Pedig a szakemberhiány már most is érzik, és nem kis zökkenőt okoz pl. a finnugor tervfóladatok megoldásában.

E nehézségeket a hazai finnugrisztika képviselői közül aligha tapasztalta valaki oly közvetlenül, mint Lakó György, aki több kollektív finnugor tervmunkát irányít. Ez indítékból is, de meg azon kötelezettség miatt is, amely a finnugor kutatások terén a magyar tudományosságra nemzeti és nemzetközi vonatkozásban hárul, mély aggodalommal gondolt az utánpótlás esetlegességének, szervezetlenségének várható súlyos következményeire. Mint a budapesti egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének vezetője, maga is részt vett a tantervi reform munkálataiban, s ezek során az a meggyőződés alakult ki

benne, hogy a szakmai képzés legkedvezőbbben szaktárgyi alapon történhet, mert a tervszerűséget csak így lehet biztosítani.

Ezért még az 1961. évi átmeneti tanterv idején javaslatot terjesztett a Magyar Tudományos Akadémia Finnugor Munkabizottsága elé. Ebben rámutatott, hogy finnugor nyelvészek nevelése a magyar nyelv és irodalom tanári szak tanulmányi keretén belül nem látszik biztosíthatónak, s hogy az utánpótlás problémáját az egyszakosítás sem oldhatja meg. Kielégítő megoldás csak az volna, ha — mint sok más országban (Szovjetunió, Finnország, Svédország, Norvégia, Németország stb.) — a magyar egyetemeken is létesítenének finnugor nyelvtudományi szakot. Ez elsősorban a magyar nyelv és irodalom szakkal lenne társítható, s ugyanolyan értékű második szak lenne, mint pl. a turkológia, a néprajz, a könyvtáros szak stb. — A Bizottság melegen támogatta a javaslatot, s egyhangúlag úgy döntött, hogy megküldi közvetlen fölöttes szervének, a MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának azzal a kéréssel, hogy azt pártolólág a Művelődésügyi Minisztériumhoz továbbítsa. Az ügyet az Osztály — Akadémiánk hagyományainak szellemében — magáévá tette, s lépései eredményéről 1962. évi zse nagygyűlésen a következőket jelentette:

„Az OV. a Finnugor Munkabizottság elnökének, Lakó György lev. tag-nak javaslatárakezdeményező lépést tett a finnugor szak egyetemi bevezetésére. A Művelődésügyi Minisztérium kedvezően ítélte meg javaslatunkat, s elhatározta a finnugor szak megindítását. Az Osztály nagy jelentőségű eredménynek tekinti a szak bevezetését, nemcsak azért, mert a régóta aggasztó finnugor tudományos utánpótlás kérdését is ezzel lényegében megoldottnak tekinthetjük, hanem országunknak megkülönböztetett helye és kötelezettsége van a finnugor kutatások fejlesztésében.” (I. OK. XX, 148).

A Művelődésügyi Minisztérium az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán rendeletileg az 1963/64. tanévtől szervezett finnugor szakot. Ezt a magyar szakos hallgatók az utasítás értelmében a II. év után, másik szakjuk elhagyásával vehetik föl, tehát a III—V. évben magyar—finnugor szakcsoporton folytatják tanulmányaikat. A rendelet a szakra két évenként 2—3 hallgató föl vételét engedélyezi.

A miniszteri rendelet alapján a budapesti egyetemen 1963 őszén 3 hallgatóval megindult a finnugor szakképzés, annak a nagy tudományos körültekintéssel és pedagógiai érzékkel szerkesztett tantervnek alapján, melyet (a szak célmeghatározásával és programjavaslatával együtt) Hajdú Péter dolgozott ki. A tanterv a fő hangsúlyt az összehasonlító nyelvészeti kollégiumokra és a finn nyelvi tanulmányokra veti. A finnen kívül előírja még két-három másik rokon nyelvnek, valamint a finnugor népek irodalmának tüzetesebb tárgyalását. Szerepelnek a tantervben általános és magyar nyelvészeti szakkollégiumok, finnugor nyelvészeti gyakorlatok, továbbá néprajzi, régészeti és embertani kollégiumok. Ez utóbbi, nem nyelvészeti stúdiók célja, hogy ismertesse e tudományok vizsgálati módszereit és a finnugorság kutatásában elért eredményeit. Ez segíti a hallgatókat abban, hogy a finnugor őstörténet bonyolult, komplex kutatást igénylő kérdéseiben tájékozódni tudjanak.

A tananyagnak ez a futó áttekintése is mutatja, mily sokoldalú, képzést fognak kapni e szakon a hallgatók. Lakó György javaslatának megvalósulása olyan szervezeti kereteket biztosít finnugor nyelvészek nevelésére, amilyen a magyar egyetemi oktatásban azelőtt soha nem volt. A tudományos képzés

ezen lehetőségeinek föltárulása művelődési forradalmunk nagy távlatokat nyitó vívmánya, melytől joggal reméljük, hogy új, termékeny korszak kezdetét fogja jelenteni a hazai finnugrisztika történetében.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA

Az Észt SzSzK TA Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének munkájáról*

1963. január 7-től 21-ig tanulmányúton voltam Tallinnban, ahol alkalmam volt tanulmányozni a Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének életét, munkáját, terveit. Bár LAKÓ GYÖRGY a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. VI. 15-én tartott felolvasó ülésén részletesen beszámolt a Szovjetunióban folyó finnugor nyelvészeti munkálatokról (OK. 1964: 183–211.), és több nyelvészeti központban megfordulván, képet nyújtott az ott folyó munkáról és nyelvtudományi nézetekről, az azóta eltelt évek indokolják, hogy az újabb kutatásokról is számot adjunk. Beszámolómm nem lesz teljes. A Szovjetunióban folyó nyelvészeti kutatás egységes egészet alkot, és különösen kiegészíti egymást a tallinni Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetben és a tartui egyetemen folyó munka. Mivel Tartuba nem volt alkalmam ellátogatni, csak tallinni tapasztalataimat mondom el, különös tekintettel azokra a nyelvtudományi vállalkozásokra, melyek Lakó György ottani látogatása után folytak és folynak a tallini Intézetben.

Az Intézetnek 6 szektora van. A 3 irodalomtörténeti szektort (a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtti észt irodalom, a Forradalom utáni észt irodalom, valamint az észt folklór szektorát) nem tanulmányoztam. A 3 nyelvészeti szektor közül kettőről (az észt nyelvjárásokat kutató részlegről és a szótári szektorról) csak röviden fogok beszámolni, részletesen csupán a finnugor szektor kutató munkájával, eredményeivel és terveivel szándékozom foglalkozni.

1. A dialektológiai szektor (hivatalos néven: a nyelv [tkp. az anyanyelv] kutatásának szektora) fő feladata az észt nyelvjárási szótár elkészítése (vö. LAKÓ id. m. 190. 1.).

Csak a szektor egyik csoportja vesz részt az észt nyelv mondattanának kidolgozásában, mely jelenleg (1963. jan.) félig készen van. (A hangtan és az alaktan Tartuban készül). A szektor másik ága a toponimikai csoport. E csoport tagjai jelenleg több monográfián dolgoznak.

Óriási mennyiségű kéziratos gyűjtemény van birtokukban. Ebből a hatalmas mennyiségű nyelvjárási szöveggyűjteményből eddig csak egy kötet jelent meg: *Tanning S.*, *Mulgi murdetekstid*, Tallinn, 1961. (vö. *Kálmán Béla*: *Magyar Nyelvjárások VIII*, 153).

A dialektológiai részleg észt nyelvjárási anyagot tartalmazó magneto-fonfelvételeinek mennyisége órában kifejezve: kb. 200.

2. Az Intézet szótári szektorának munkatársai írták (vö. LAKÓ id. m. 191) az észt nyelvhelyességi szótárt (E. NURM, E. RAIET, M. KINDLAM Öige-

* Rövidítések :

- ESA. = Emakeele Seltsi Aastaraamat.
- KK. = Keel ja Kirjandus.
- KKIU. = Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused.
- TRÜT. = Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised.

keelsuse sonaraamat, Tallinn, 1960). E részleg fő munkája jelenleg az észt irodalmi nyelv értelmező szótárának készítése. Ezt a munkát 1961-ben kezdték. A szótár előmunkálatai során majdnem másfél millió cédula készült. A szótár terjedelme kb. 100 ív lesz, mely 5–6 kötetben fog megjelenni. Az első kötet valószínűleg 1964-ben kerül kiadásra.

Ezzel párhuzamosan különféle szakszótárak összeállításán is dolgoznak. Ezek a szótárak kétnyelvűek, orosz—észt szótárak lesznek, melyeknek végén észt nyelvű mutató lesz.

3. Az Intézet fiatal, de gyorsan fejlődő egysége a finnugor szektor. 1958-ban kezdte működését PAUL ARISTE vezetésével. Itt nem szándéksom méltatni ARISTÉNEK a munka megindításában vállalt szerepét és jelentőségét az egész fiatal észt nyelvészemzedék nevelésében, és nem szándékozom foglalkozni a finnugor szektor régebbi munkásságának már ismert eredményeivel sem (vö. LAKÓ i. m. 190–193. b.) KÁLMÁN BÉLA: NyK, LXI. 119–21; SZABÓ LÁSZLÓ: NyK, LXIII, 418–20). Csupán az utóbbi évek munkájáról és a szektor terveiről számolok be.

1960-tól kezdve a finnugor szektor vezetője VALMEN HALLAP. Jelenleg (1963-ban) a finnugor részlegnek HALLAPON kívül négy tudományos munkatársa van: KARL KONT, ARVO LAANEST, ELNA PAJUS és ALU PAUL KOKLA. Rajtuk kívül két laboráns és egy könyvtáros dolgozik a szektorban.

A finnugor szektor kutatási területe elsősorban a finnugor nyelvcsalád finn-volgai ágára terjed ki. Ezen belül központi helyet foglal el a finnségi nyelvek kutatása, de jelentős kutató munka folyik a lapp és a volgai finnugor nyelvek vizsgálata terén is.

Az egész szektor közös munkája a vót szótár összeállítása. Ez a szótár tartalmazni fogja az eddig megjelent irodalom teljes szóanyagát, valamint TSVETKOVNAK és ARISTENEK az Intézetben levő, régebben feljegyzett kéziratok gyűjteményének szavait. E nyomtatott és kéziratok régebbi anyagokon kívül saját gyűjtésükre is támaszkodnak a szerzők. KONT, PAJUSALU és KOKLA az utóbbi években sokszor elutaztak a vótokhoz, és szófeljegyzést végeztek a helyszínen. A szótár szerzői munkaközössége többször változott. Jelenleg (tanulmányutam időpontjában) 131391 cédulájuk van. A szótár kézírata az *m* betűig majdnem készen van. Megjelenése 1967–68-ban várható.

A vót szótár elkészítésének gyorsaságát gátolja az a körülmény, hogy a legtöbb munkatárs foglalkozik a finnugor nyelvészettel egy-egy más ágával is. A szótáríró munkaközösség munkatársainak egyéb elfoglaltságát ismertetve egyben számot adok a szektor más irányú finnugor nyelvészeti kutatásairól is, kiindulva a finnségi nyelvek kutatásából, folytatva a lappal, a mordvinnal és a cseremisszel.

ELNA PAJUSALU a munkaközösség egyetlen olyan tagja, aki jelenleg teljes munkaidejét a vót szótárnak szenteli. De régebben foglalkozott más finnségi nyelvekkel is. Kandidátusi disszertációját a keleti-tengeri finn nyelvek külső meghatározó eseteinek funkcióiról írta. A szerzői referátum 1958-ban Tallinban, a disszertáció egyes részletei pedig folyóiratokban jelentek meg, pl. az allativus funkcióiról írt cikke (KKIU. 5, 1960: 88–116).

ARVO LAANEST az izsór nyelvjárással foglalkozik. Kandidátusi disszertációját a keleti-tengeri finn nyelvek főnévi jelzős szerkezetéről írta és 1959-ben védte meg. Disszertációjának jelentős része megjelent folyóiratokban. Cikkét írt a főnévi jelzős szerkezetek meghatározói funkcióiról (KK.

1959: 32—39), a keleti-tengeri finn nyelvek partitívusszal kifejezett főnévi jelzős szerkezeiteiről (ESA. 4, 1959: 214—232), a belső helyhatározói esetraggal ellátott főnevek jelzői szerepéről a keleti-tengeri finn nyelvekben (KKIU. 5, 1960: 69—87). Megjelent több publikációja az izsór nyelvről. Az orodeži izsór nyelvjárásról írt cikkében (ESA. 6, 1960: 179—195) e nyelvjárás néhány jellemző fonetikai és szókészleti sajátosságával foglalkozik, és szövegmutatványokat is közöl. Érdekes megállapítása, hogy e nyelvjárás szókészletében (ellentétben a többi izsór nyelvjárással) nem figyelhető meg az ingermanlandi finn nyelvjárások szókészletének hatása. LAANEST az utóbbi években sokszor járt az izsór falvakban; már majdnem minden faluban megfordult. Sok tanulmányútjának tapasztalatát gyűjtötte össze és térképet is közölt az izsór nyelvjárások csoportosításáról írt cikkében (KKIU. 6, 1961). Cikket írt arról a 286 izsór szóról, melyek Pallas soknyelvű szótárában maradtak fenn, mint az izsór nyelv XVIII. századi emlékei (ESA. 8, 1962: 163—170). Oroszul írt egy nagyobb összefoglaló munkát az izsór nyelvjárások hangtanáról és alaktanáról. Ebben megtalálhatók az izsór nyelvjárásokat beszélő falvak részletes földrajzi adatai is. Ez a munka legkésőbb 1964-ben jelenik meg.

Az Intézet lapp szakértője KARL KONT. Disszertációját ő is a finnugri nyelvekről írta: a tárgy kifejezésének nyelvi eszközeiről a keleti-tengeri finn nyelvekben. A szerzői referátum Tallinnban jelent meg 1959-ben. A szerző véleménye sok részletkérdésben eltér a félig-meddig általánosan elfogadott nézetektől, különösen az egyes esetek részleges, illetőleg teljes tárgyi funkciójának kialakulása tekintetében. A disszertációnak sok részlete megjelent nyomtatásban: folyóiratcikket publikált a szerző a tagadómondat tárgyáról (ESA. 4, 1958: 233—248); a teljes és részleges tárgy fejlődésének különböző útjairól (ESA. 5, 1959: 132—150); a mozgást jelentő igék tárgyáról (KK. 1959, 283—294); a szenvedő szerkezetek tárgyáról (KK. 1959, 609—616); a keleti-tengeri finn partitívusról, a mordvin ablatívusról és a baltiszláv genitívusról (KKIU. 6, 1961: 190—199). KONT disszertációja még ebben az évben teljes egészében meg fog jelenni észtil, monográfia formájában.

Már a disszertáció megírása közben végzett a szerző mordvin és lapp nyelvtanulmányokat, majd a lapp nyelvet újabb fő kutatási területül választotta. Kétszer volt a Kola félszigeten anyaggyűjtés céljából, és terve szerint e sorok feljegyzésének évében újra elmegy a lappokhoz. Kola félszigeti tanulmányútjáról egy képekkel illusztrált cikkben számolt be (KK. 1960: 683—689). Az a terve, hogy megírja a jokangai lapp nyelvjárás nyelvtanát.

A finnugor nyelvek közül a lapon kívül igen sokszor a mordvin szolgál értékes felvilágosítással a finnugri nyelvek egyes történeti kérdéseinek megoldásához. Ezért fordul a lapon kívül éppen a mordvin felé a tallinni Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet finnugor nyelvészeinek érdeklődése. Az Intézet mordvin specialistája: VALMEN HALLAP. A mordvin igeképzőkről írt kandidátusi disszertációjának szerzői referátuma 1955-ben jelent meg Tallinnban. A disszertációnak több része megjelent folyóiratokban (pl. a KKIU-ban, vö. SZABÓ LÁSZLÓ: NyK. LXIII, 418). Hatszor-hétszer járt a mordvinoknál.

Disszertációján kívül több folyóiratcikket írt. Ezeknek témája részben a mordvin nyelvvél (a szerző szerint: a mordvin nyelvekkel) kapcsolatos. Érdekes pl. a mordvin—orosz keveréknyelvről írt cikke (KK. 1960: 220—3). Sok mordvin — elsősorban a férfiak, közülük nagy számban az értelmiségi foglalkozásúak — keveri az orosz nyelvet és a mordvint. Egymás között

mordvinul beszélgetve legtöbbször oroszul mondják pl. a számneveket vagy olyan kifejezéseket, mint 'hány éves vagy?', 'mennyibe kerül?', 'viszontlátásra' stb. A mai mordvin népköltészetben vannak ilyen keverék-nyelven született népdalok (ahogyan HALLAP beszélgetésünk alkalmával nagyon találóan nevezte őket: „makaróni-dalok”).

A mordvin nyelven kívül foglalkozott HALLAP a hangjelölés, a fonetika és a fonológia kérdésével. Cikkét írt a hangok időtartalmáról az észti nyelvben (ESA. 8, 1962: 238–50), valamint a finnugor hangjelölés és a fonológiai jelölés kérdéséről (KKIU. 6, 1961: 217–37).

A finnugor szektor eddig bemutatott (finnségi, lapp és mordvin) kutatását kiegészíti a másik volgai finnugor nyelvnek, a cseremisznak a kutatása. Ezt a feladatot egy fiatal nyelvész, PAUL KOKLA végzi. Kandidátusi disszertációja majdnem készen van; hangtani, alaktani és mondattani szempontból vizsgálja benne a cseremiszi birtokos személyragot. Disszertációjának több részlete megjelent folyóiratokban. A cseremiszi nyelv egyes számú első és második személyű birtokos személyragjairól (ESA. 7, 1961: 210–19) írt cikkében azt vizsgálja, hogy milyen szavakhoz járulnak e személyragok. Másik dolgozatában a birtokos személyraggal ellátott névutós szerkezetek mondattani szerepét vizsgálja a cseremiszi nyelvben (TRÜT. 1962: 171–87). A harmadikban a cseremiszi birtokos jelzős és a „habeo”-szerkezetekről ír (ESA. 8, 1962: 197–212). Kétszer járt a cseremiszeknél; helyszíni anyaggyűjtéséről nyomtatásban is beszámolt (KK. 1959: 733–37).

A finnugor szektor munkájával kapcsolatban szólnunk kell a fonetikai laboratóriumról. Ez nem önálló egység, hanem szervezetileg a finnugor szektorhoz tartozik (de a finnugoron kívül a többi szektor is használja). A laboratóriumnak van 2 beépített, és 5 könnyű, hordozható, elemmel működő magnetofonja.

A fent bemutatott kutatók és elődeik (elsősorban PAUL ARISTE) anyaggyűjtő útjaikról nagymennyiségű hangfelvétellel tértek vissza. A felvételek legnagyobb része eddig még nem publikált szöveget tartalmaz majdnem valamennyi finnugor nyelvből.

Néhány szót még a tudósképzésről, ill. a finnugor szektor aspiránsairól, témáikról, terveikről. Három finnugor nyelvész aspiránsa van az Intézetnek, mind a három finnségi nyelvekkel foglalkozik. TIIT-REIN VIITSO a vepsze nyelvről írja disszertációját. Kétszer volt a vepszeknél anyagot gyűjteni. Folyóiratokban már publikált; írt a *nužitsa*-i és *livtšulä*-i vót nyelvjárás fonológiájáról (ESA. 7, 1961: 142–174), valamint a tő belsejében levő fokváltozásról, különös tekintettel az észti nyelvre (ESA. 8, 1962: 44–62). MERLE LEPPIK az ingermanlandi finn (nem izsór!) nyelvjárások hangtörténetével foglalkozik. Már kétszer végzett helyszíni anyaggyűjtő munkát. ELLEN NOOT az észti mondat hanglejtését vizsgálja.

Itt említem meg a hamarosan meginduló kísérleti fonetikai vizsgálatokat is, mivel szervezetileg Tallinnban ezek is a finnugor szektorhoz tartoznak. Ezzel a munkával GEORG LIIV foglalkozik, aki eddig Leningrádban végezte kísérleteit. Disszertációjában az észti nyelv hangsúlyos monoftongusait vizsgálta artikulációs és akusztikai szempontból.

Az Intézet munkájának ismertetésében nem törekedtem teljességre. A felsorolt publikációk a megjelent cikkeknek, tanulmányoknak csak egy részét alkotják (nem szóltam azokról a Tallinnban megjelent könyvekről, cikkekről, melyeknek szerzői jelenleg nem az Intézet munkatársai), de ez is elég ahhoz,

hogy érzékeltesse a nyelvtudomány, különösen a finnugor nyelvészet művelésének előretörését észt nyelvrokonainknál.

Befejezésül köszönetet mondok észt barátainknak azért a rendkívül meleg, a nyelvrokonság tudatától és az őszinte barátság érzésétől áthatott fogadtatásért, melyben részesítettek.

SZABÓ LÁSZLÓ

Az uráli őshaza kérdéséről

Őszinte köszönettel tartozom LAKÓ GYÖRGYnek és ZÓLYOMI BÁLINTnak „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című könyvemről írt bírálatukért. Higgadt ítélettel és tudományáguk mély s alkotóként művelt ismeretével szölkak hozzá könyvemnek éppen azokhoz a részeihez, amelyekben — mint régész — csak kívülállóként tájékozódhattam. Több olyan meggondolást vetettek fel s több olyan tényt fogalmaztak meg, amelyeket könyvem munkapéldányába — később talán újabb magyar vagy idegen nyelvű kiadásába — örömmel veszek át. Úgy látom azonban, hogy e kiegészítések pontosabbá teszik ugyan feltevéseim megfogalmazását, de alapjában érintetlenül hagyják vitára bocsátott tételeimet. Ennek bizonyosságául röviden sorra veszem a két, nagyjértékű hozzászólás legfontosabb megállapításait.

1. LAKÓ GYÖRGY joggal figyelmeztet arra, hogy nem tisztáztam az őshaza szónak a nyelvészeti irodalomban használt jelentését, és rámutat, hogy az uráli, illetőleg a finnugor őshaza helyét kereső nyelvészek (az előbbiről valóban csak N. SEBESTYÉN IRÉN nagy körütekintéssel írt dolgozata szól) azon területet igyekeztek meghatározni, amely az uráli, illetőleg a finnugor népek a szétválásukat közvetlenül megelőző időkben laktak, jómagam pedig az uráli nép kialakulásának helyét keresem. Ezért LAKÓ GYÖRGY úgy véli, hogy a két felfogás között nincsen olyan szakadék, mint amilyent jelzek. Bár magam örvidenek legjobban, ha vitára bocsátott tételeim egyeztethetők lennének az elődök nagyra becsült munkásságával, úgy látom, hogy — legalábbis egyelőre — erre nincs alap. Röviden kifejtem azt is, hogy miért.

Jól tudom, hogy az őshaza, illetőleg a legkorábbi szállásterületek földrajzi elhelyezkedése egy jöttányit sem változtat a nyelvészetnek az uráli és a finnugor nyelvi rokonságot illető gazdag eredményein. Nemcsak hogy nem változtat, hanem rajtuk alapul. Mégis bizonyos jelentősége van a szállásterületek meghatározásának, mert az ott talált régészeti emlékek gazdagíthatják az anyagi és a szellemi műveltségről alkotott képünket, és szilárdabb időrendet adhatnak e népek őstörténetének, a szétválások és más népekkel való érintkezések korának megállapítása útján.

Az életföldrajzi jelenségek alapján (erről még szó esik a következőkben) a Riga—Oka környékére meghatározott első szállásterület legrégebbi műveltségét, a szvidérit, nyomon követhettük keletre, utódainak útját pedig a mai finnugorok lakta területre. Ellenben semmi olyanféle jelenséget nem ismerünk a régészeti anyagban, hogy ez a műveltség még az uráli korban felvándorolt volna a Káma mentére, hogy később innen népesítse be a szamojéd és a finnugor területeket, részben visszavándorolván oda, ahonnan elindult. Ám erre az lehetne a felelet, hogy hátha téves a feltevés, és a Káma mentén alakult ki az uráli korban olyan műveltség, amelyet nyomon követhetnénk a szétvándorlás irányában. Ilyen műveltség azonban nincs. Semmi nyoma is elég bőven ismert régészeti anyagban annak, hogy a Káma mentén ilyen korán kialakult volna valamiféle egységes műveltség, még kevésbé annak, hogy innen nagyméretű szétrajzás indult volna meg. Egyetlen érveként az úgynevezett Sperrings kerámia szolgálhatna, amely egyaránt megjelenne az Urálban és a balti területeken. Nemrégiben LUHO professzorral beszélhettem meg ezt a kérdést. Ő a fésűs kerámia legjobb ismerője, s módjában volt a szovjetföldi régészeti anyagot is eredetiben tanulmányozni. A Sperrings kerámiát illetően azt közölte, hogy az Urálban nincs meg; amit annak véltek, csak távolról hasonló hozzá, nincs közvetlen kapcsolatban vele, s egyébiránt is sokkal későbbi, mint a nyugati Sperrings edénművesség.

A Káma menti őshaza feltevése tehát a régészet szemszögéből tekintve meddőnek bizonyult, s az életföldrajzi vizsgálatok is erre az eredményre vezetnek. Ezért nem tudom magamévá tenni LAKÓ GYÖRGY áthidaló javaslatát.

Igazat kell adnom LAKÓ GYÖRGYnek, hogy a nyelvészeti szakkifejezések értelmezésében és szabatos használatában, valamint — főként a finn nyelvű — irodalom

jegyzékében is kívánni valók vannak. Erre mutatott rá — könyvem méltatása után — INGRID SCHELLBACH is (FUF. XXXIV, 245). Nem szeretném ennek ódiumát nyelvész lektoraimra hátrítani, mert ők elsősorban tartalmi szempontból szólnak hozzá munkámhoz.

2. Az életföldrajzi következtetésekhez fűződik ZÓLYOMI BÁLINT hozzászólása. Amit mond, teljes egészében el kell fogadnom, hiszen ő a pollenkutatás legkiválóbb szakembere, magam pedig csak néhány munkán keresztül tudtam az eredményeket használni. Bár ZÓLYOMI BÁLINT megjegyzéseinek nyomán szövegemben több fogalmazásbeli és ténybeli javítást kell tennem, ezek — úgy látom — nem olyan jellegűek, hogy az általam felvázolt megoldás alapjait érintenék, sőt arra is alkalmat adnak, hogy bizonyos következtetéseket még tovább fűzhessek. Két lényeges megállapításához a következőket fűzném hozzá:

a) A Káma mente az uráli nép kialakulásának idejében, tehát az ősköror végén és az átmeneti kőkorban nem volt lakhatatlan, sőt bizonyos fokig az életkörülmények jobbakk voltak itt, mint a szvidérik területén. Ez így van, s magam is több helyen írtam könyvemben az ide felvándorolt steppei vadászokról. Fogalmazásom tehát pontatlan volt, s helyette a következőképpen javítottam az szövegemet: „A ma uráli-finnugor népek által lakott terület nagy részén még nem lakott ember abban a korban, vagy a Káma mentén csak átmeneti vadász-szállásokon telepedett meg, de ezek műveltsége nem előde az itt jóval később feltűnő sigiri és fésűskerámiás nép anyagi műveltségének.” Ezzel a fogalmazással lényegében ugyanoda jutottam el, ahová a Káma mentének település történetét kutató régészek (Indreko, Brjusov, Rauschenbach, Bader, Oborin) is eljutottak, akik egyeznek abban, hogy az átmeneti kőkori vadászoknak semmi közük a később az Uráiban felbukkanó Sigir műveltséghez, mégkevésbé az uráli fésűskerámiás népséghez.

ZÓLYOMI BÁLINT ugyan azt írja, hogy növényföldrajzi alapon egyaránt feltehető a Volga—Káma—Urál vagy a Riga—Oka terület, ámde ezt a megállapítását már nem a régebben felhasznált növénynevek által jellemzett fajtákra alapítja, hanem arra, amit én is tekintetbe veszek. Nem arról van ugyanis szó, hogy a Káma mente mai növényföldrajzi határai az uráli korban kissé mások lehettek, mint most, tehát a mai térkép alapján levont következtetések kisebb eltolódásokkal helyesek lehetnek, hanem arról, hogy a Káma mente növénytakarója abban a korban teljesen más volt (vö. erről Östört. 57—61. stb.). Az a növényföldrajzi állapot, amelyet az eddigi nyelvészeti életföldrajzi munkák alapul vettek, csak az időszámításunk előtti 1000 tájától figyelhető meg ezen a tájon, ekkorra pedig már nemcsak az uráli egység bomlott fel, mégpedig évezredekkel korábban, hanem a finnugorok is törzsekre szakadtak.

b) ZÓLYOMI BÁLINT másik lényegbevágó megfigyelése, hogy a világos aljnövényzetű fenyvesek és nyíreszek nemcsak a NEUSTADT által megrajzolt Riga—okai sávra voltak jellemzők, hanem ez a sáv elnyúlt az Urálig, sőt át is lépte azt. Nézzük: miként hat ki e tétel feltevéseim megfogalmazására. Kérdésünk továbbra is az: van-e ebben a sávban olyan egységes régészeti műveltség, amelynek utódai a szamojéd finnugor népek régészeti műveltségének alapjaivá váltak. A felelet — a megváltozott földrajzi sávot illetően is — ugyanúgy hangzik, mint a szűkebbnek gondolt területen: egyetlen ilyen zárt műveltség van, a szvidéri. Ellenben a területnek e kibővítése magyarázhatja a szamojédok és az obi-ugorok keletre való vándorlásának útját: ugyanolyan növényföldrajzi környezetben vonultak, mint amilyenben életkörülményeik (vadászlat, halászat stb.) kialakultak. Ezek után lehetséges az is, hogy nem ellenséges nyomás (tardenoisiak) miatt kellett elhagyniuk szállásterületüket, hanem valamilyen más okból (túlnépesedés?) folytatták azt a vonulást, amelyet Közép-Lengyelországtól az Okáig nyomon követhetünk. A közép- és észak-lengyelországi őshazára vonatkozólag Kniezsa Istvánnak a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásomhoz való hozzászólásában értékes adatokat kaptunk. Ő ugyanis kifejtette, hogy a lengyel nyelvészek e terület legrégebbi helynévi réteget finnugorból magyarázzák, és a fésűs kerámia elterjedésével egyeztetik. Feltevésem megfogalmazása után mód nyílik arra, hogy ezt a helynévi réteget még sokkal korábbról, a szvidéri időkből keltezhessük.

Visszatérve ZÓLYOMI BÁLINT bírálatára, megnyugtató volt számomra, hogy a pollenvizsgálat eredményeinek felhasználásakor nagyjából helyes irányban tapogatóztam, amit megerősít az a megjegyzés is, hogy az eredmények „botanikus szempontból nézve lényegükben megalapozottak, csupán egyes részletek módosítandók”. Ezeket a módosításokat — s ez vonatkozik kisebb megjegyzéseire is — adandó alkalommal végre is fogom hajtani.

*

Újból szeretném leszzegezni, hogy feltevéseimet azzal a szándékkal foglaltam könyvbe, hogy velük s a körülöttük kialakuló vitával közelebb jussunk az uráli és a finnugor nyelvcsalád őstörténetéhez. Éppen ezért örvendek minden olyan hozzászólás-

nak, amely a kérdések megoldása felé vezet, akár abban az irányban, amelyet felvázoltam, akár más irányban. E két nagy értékű hozzászólás máris jobban hozzáillesztette az őstörténet kutatandó valóságához a kérdéseket. Lassú és türelmes munka vár még reánk és utódainkra. A hozzászólások egyúttal arra is figyelmeztetnek, hogy a komplex feldolgozási mód túllépi egy ember erejét. Nem elegendő más tudományterületeket csak könyveken keresztül megismerni, hanem — ebben is igaza van ZÓLYOMI BÁLINTNAK — a terület szakembereivel való állandó és szívsós megbeszélések szükségesek, hogy feltevéseinket hibátlanabban formálhassuk meg.

Végezetül itt szeretnék választ adni arra a többfelől — itthonról s külföldről — nekem szegezett kérdésre, hogy mikorra várható a II. kötet. Ez a kötet a bronzkortól a honfoglalásig tárgyalná már nem az egész finnugorságnak, hanem a magyarságnak néppé válását. Ezekben a korokban már kevés segítséget várhatunk a növényföldrajztól, hiszen ettől kezdve a növénytakaró valóban csak kisebb mértékben változik. Kevés segítséget kaphatunk a nyelvészetől is (iráni és bolgár—török szóréget), az alapot a régészet s részben az embertan biztosítja a kutatásnak. A Volga jobb partjának ásatásai jórészt még kiadatlanul rejteneznek a múzeumok raktáraiban. A II. kötet megírását tehát meg kell, hogy előzze a múzeumi leletek tüzetes tanulmányozása.¹

LÁSZLÓ GYULA

Béla Szent-Iványi: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und Ungarkunde an der Berliner Universität

Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin.
Beiheft zum Jubiläumsjahrgang (IX) 1959/60.

SENT-IVÁNYI BÉLA, a Humboldt egyetem professzora a finnugrisztika és a hungarológia németországi múltjáról és jelenéről számolt be az egyetem tudományos folyóiratában. Folyóiratunk olvasó közül bizonyára többeket érdekel, hogy milyen mértékben foglalkoznak külföldön a finnugor nyelvekkel, köztük épp a mi anyanyelvünkkel is. Ezért látjuk hasznosnak a Berlinben végzett, illetve folyamatban levő munka ismertetését. A külföldi finnugrisztika mai állapotának tükrében e tudomány hazai helyzetét is némileg más megvilágításban láthatjuk, mint egyébként.

Bevezetőben a németiség érdeklődésének a magyarság felé fordulásáról szól a szerző. Majd a finnugor nyelvtudomány német úttörőit mutatja be, kiemelve Wilhelm Humboldt szerepét, aki előmozdítója volt a német és a magyar tudósok kapcsolat-felvételének. A berlini egyetem megalapítása újabb lépés volt a finnugrisztika németországi meghonosítása terén. Magyar diákok németországi egyetemi tanulmányai nagyban hozzájárultak a finnugor nyelvek iránti érdeklődés fennmaradásához. A Berlinben tanult későbbi neves tudósok közül Toldi Ferencről, Kriza Jánosról, Székács Józsefről, Gáspár Jánosról és Erdélyi Jánosról szól a szerző, ismertette röviden munkásságukat. A jövő szempontjából nagyon jelentős Ungarische Bibliothek megalapítása is jelentőségéhez mért helyet kap az ismertetésben. Ezt a könyvtárat 1842-ben alapította 25, Berlinben tanuló magyar diák azon céllal, hogy az ott tanulók figyelemmel kísérhessék a magyarság kulturális fejlődését.

Mindeme tények előmozdították a termékeny német—magyar tudományos együttműködést a múlt században. Az 1840-es években azon volt a hangsúly, hogy a magyar kultúrát és tudományt német nyelven ismertté tegyék Németországban. Ez a törekvés folytatódott 1867 után is, de akkor már a magyar kulturális élet rendszeres bemutatása volt a cél.

A magyar—német tudományos kapcsolatok történetében újabb fejlődést az 1916. év nyitott meg, amikor a hungarológia a berlini egyetem kezébe került. Az egyetem Magyar Intézete (Ungarisches Institut) nemcsak a könyvtár bővítésén és folyóiratok kiadásán fáradozott, hanem magáévá tett minden olyan törekvést, mely a magyar művészet és tudomány eredményeit kívánta ismertté tenni Németországban. Meleghangú sorokat olvashatunk Gragger Róbertől, a magyar filológiai tanszék első vezetőjéről. Szól a szerző a magyar lektorátus létrehozásáról (1918), a hallei egyetem magyar könyvtárrezlegének Berlinbe történt áthelyezéséről (1921), a Magyar Intézet kiadvá-

¹ Minthogy az uráli őshaza kérdéséhez az Acta Linguistica lapjain tudomásom szerint további hozzászólás várható, nem tartom időszerűnek, hogy László Gyula fenti válaszára észrevételeimet megtegyem. — LAKÓ GYÖRGY szerk.

nyairól, az Ungarische Jahrbücher és az Ungarische Bibliothek kötetéről is, megállapítva hogy ezek a finnugor filológia gazdag nemzetközi eredményeinek ma is nélkülözhetetlen gyűjteményei. Nemesak nyelvészeti, irodalmi és történelmi témákat feldolgozó cikkek jelentek meg bennük, hanem az irodalmi, népgazdasági és földrajzi tárgyú tanulmányokat is tartalmaznak. Végül a hitleri politikának a tudomány fejlődését gátló befolyásáról és a Magyar Intézet megszüntéről szóló sorok következnek.

Új fejezete kezdődött a németországi finnugrisztika történetének a második világháború után. Az újjáépítés, a demokratizálódás, majd a könyvtárrendezés és az oktatás megszervezése az első eredmények. A Magyar Intézet Finnugor Intézet néven folytatja tevékenységét Wolfgang Steinitz vezetésével. Steinitz professzor felelősségteljes szerepkörét, sokoldalú tevékenységét, eredményekben gazdag munkásságát részletesen ismerteti a szerző. Steinitz professzor a német finnugrisztika hivatott vezére, biztoskezü kormányosa. Az ő vezetésével dolgozták ki 1947 nyarán a finnugrisztika első tantervét. A finnugor filológia az új irányelveknek megfelelően két ágra oszlik, amelyekben vagy a magyar, vagy a finn nyelv és irodalom tanulása van a hangsúly. A finnugor filológia felvehető fő- és mellékszakként egyaránt, más szakokkal párosítva. A tanulmányi idő nyolc félév; államvizsgával zárul. Elkerülve az egyetemről, a finnugor filológusoknak megvannak mindazok a finnugrisztikai ismereteik, amelyek szükségessé teszik őket a szakterületeken, ahol a német—magyar vagy német—finn kulturális kapcsolatok szerepet játszanak. SZENT-IVÁNYI BÉLÁT, aki előbb lektorként működött, 1953-ban nevezték ki a magyar nyelv és irodalom professzorává a berlini egyetemen. Előadásaiiban, valamint magyar szépirodalmi művek német kiadásaihoz írt előszóiban az új magyar irodalom szemléletet teszi ismertté, s a német—magyar kulturális kapcsolatokat mozdítja elő. Rendkívül sokat tett országunk kulturális élete új arculatának külföldön való megismertetése érdekében. Itt ismertetett cikke végén egy kis statisztikát ad, mely a legbeszédesebb bizonyítéka a finnugor tudományok NDK-beli fellendülésének. Szól az első nagyobb tudományos vállalkozásról is, amelyet a Finnugor Intézet a Német Tudományos Akadémia támogatásával a Szovjet Nyelvtudományi Intézettel kötött egyezmény alapján hajtott végre. Egy osztyák tudományos szótár és nyelvtan szerkesztéséről van szó, mely Steinitz professzor gyűjtéseiből, valamint az eddig közzétett osztyák szótárak és szövegek anyagából készül. Az eddigiekhez képest több előnye lesz: 1. felöleli az egész szókincsent, 2. egyszerű, tudományosan mégis kifogástalan átírást használ, 3. a szóváltozatokat a régebbi hangalakokat megőrzött nyelvjárások sorrendjében veszi számba.

Az Intézet 1951/52 óta két asszisztenssel dolgozik, s szoros kapcsolatban van a finnugor népek tudományos életével. Az utóbbi tíz évben 13 hallgató végezte el a finnugor filológiát mint főszakot, egy hallgató pedig mint mellékszakt. Az Intézet előadásait, főleg a nyelvtanfolyamokat más szakosok is látogatják. A finnugor szakot végeztek szakterületükön, valamint magyar és finn irodalmi művek kiadásában gyümölcsözőtetik tudásukat.

Minden hozzáfűzött magyarázat nélkül is kitetszik SZENT-IVÁNYI BÉLA soraiból, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban — élvezve az NDK tudománypolitikájának támogatását — egyéb tudományok mellett a finnugrisztika is nagy fejlődés előtt áll. Ezt mindenekelőtt az a körülmény biztosítja, hogy messzemenően gondoskodnak szakmai utánpótlás neveléséről. Emiatt joggal érződik SZENT-IVÁNYI professzor soraiból is a tudós szakember büszke meglepődése. Ma, amikor a finnugrisztika nemzetközi méreteiben fellendülőben van, nyilvánvaló a mi szerepvállalásunk szükségessége is. Kötelességünk, hogy mint legnagyobb lélekszámú finnugor nép lépést tartsunk a fejlődéssel az utánpótlás nevelésében is. Feltétlenül hasznosnak kell tehát mondanunk a rendszeres finnugor oktatás megindítását nálunk is, mert nemzetközi téren csak ennek alkalmazásával vívhatjuk ki magunknak a bennünket megillető helyet a finnugrisztikában.

KISS JENŐ

Hajdú Péter: The Samoyed Peoples and Languages

Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Vol. 14. Bloomington
The Hague [1963]. Indiana University — Mouton & Co. 114 l.

1. A szamojéd nyelvek és népek nem csupán az uralisztika — jelesül a finnugrisztika — szempontjából igen fontosak, hanem az általános nyelvészet és az egyetemes néprajz szempontjából is. Persze, minél behatóbb, korszerű ismeretük elsősorban a finnugrisztika számára a legfontosabb. Minél jobban megismerjük ugyanis a szamojéd nyelv-

veket, annál teljesebben tudjuk rekonstruálni az uráli alapnyelvet, egyszersmind annál több olyan kérdésre kapunk feleletet a finnugor nyelvtudományban, amelyek jelen pillanatban még csupán a probléma vagy a hipotézis stádiumában vannak a felszínen.

Másrészt az uráli ősnép egyéb népekkel való kapcsolatainak felderítéséhez is bizonyára nagymértékben hozzá fog járulni a szamojéd nyelvek s a szamojédság képviselte archaikus kultúra jobb megismerése. Nem lehetetlen, hogy például az ún. paleo-ázsiai népek eredetének rejtélye s sok szempontból Szibéria története is új megvilágításba kerül, ha egyszer részletesebb képet tudunk megrajzolni az egész szamojédságról.

2. Igen fontos volna tehát, hogy minél többen s minél sokoldalúbban foglalkozzanak — nyelvészek és etnográfusok egyaránt — a szamojéd nyelvekkel és népekkel. Az idő egyébként is sürget, hiszen a civilizáció rohamos terjedése egyre gyorsabban pusztítja mindazt, ami a szamojédok kultúrájában tudományos szempontból a legbecsesebb. De — annak ellenére, hogy a szovjet kormány mindent megtesz ennek megakadályozására — maga a szamojédság is egyre inkább elveszti sajátos népi jellegét, egyre inkább asszimilálódik a körülötte élő népekhez. Egységes szamojéd népről már régóta nem is lehet beszélni. A szétporlás folyamata leginkább a szelkupoknál haladt előre, ahol úgyiszlán minden család már egy külön nyelvjárást beszél, s a szelkupoknak mindössze a fele tud anyanyelvén. S ott van intő példának a déli szamojédság kipusztult képviselőinek (kamaszok, szojótok, motorok, kojbalok, karagaszok, tajgik) az esete.

3. A szamojéd nyelvekről már a XVII. század eleje óta vannak szórványos adataink, főként szójegyzékek formájában, de az első nyelvtani vázlat csak 1811-ben jelent meg (J. S. VATER, Bruchstücke einer samojedischen Grammatik). A szamojédság tudományos kutatása nagyjából a finnugrisztikai kutatások intenzívebbé válásával kezdődik meg. Az igazi úttörés munkáját ezen a téren is Castrén végezte, aki a múlt század negyvenes éveinek az elején — harmadik kutatóútján — kezdte el tanulmányozni a jurák (nyenyec) nyelvet. 1845 és 1849 között pedig — bejárva a szibériai vidékeket a Jeges-tenger partja melletti tundráktól egészen a Szaján-hegységig — felbecsülhetetlen értékű nyelvi anyagot gyűjtött a többi szamojéd nép között is. Lényegében véve ezeknek az utaknak az eredménye az 1854-ben megjelent „Grammatik der samojedischen Sprachen”, melyet 1855-ben még a szövegmutatványokat is tartalmazó „Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen” egészített ki.

Castrén munkássága nyomán főként finn, magyar és orosz kutatók foglalkoztak behatóan a szamojédsággal. Kutatómunkájuk révén sok becses adalék gyűlt össze a szamojédság ismeretéhez, korántsem mondható el azonban, hogy minden feladat el van végezve. Igen hiányosak ismereteink a jenyiszeji szamojéd (enyec) és a tavgi szamojéd (nganaszán) nyelvről. A legtöbb teendő tehát ezeknek a nyelveknek a kutatása terén volna. A most élő s az ezután következő nyelvészgenerációk feladata, hogy minél céltudatosabban végezzék el a szamojéd nyelvek kutatása terén még elvégzendő és elvégezhető munkát.

4. HAJDÚ PÉTER — aki maga is kitűnő ismerője s kutatója a szamojéd nyelveknek — ezzel a mostani munkájával jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a tudományos érdeklődés jobban ráterelődjék a szamojédságra. Másrészt konkrét segítséget is ad azoknak, akik szamojéd kutatásokkal akarnak foglalkozni a jövőben.

Ez a könyv lényegesen bővített s korszerűsített változata annak a tanulmány-sorozatnak, amelyet a Magyar Nyelvőr LXXIII. évfolyamában adott közre, s amely „A szamojéd népek és nyelvek” címmel önállóan is megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak 76. számaként.

A jelen munkát THOMAS A. SEBEOK professzor szerkesztői előszava (Editor's Foreword; V. l.) vezeti be, ezt követi HAJDÚ PÉTER szerzői előszava (Author's Preface; VI. l.). Ez utóbbiban a szerző rámutat a szamojédság kutatásának fontosságára. — Maga a könyv tizenkét fejezetre tagolódik: 1. Általános tájékoztatás a szamojédság egyes csoportjairól, lakóhelyéről, lélekszámáról (The Distribution, Habitat, and Number of the Samoyeds; 1—5. l.); 2. A szamojédok elnevezései (Appellations; 6—7. l.); 3. A szamojédok antropológiai alkata (Physical Anthropology of the Samoyeds; 8—9. l.); 4. A szamojéd szokások (Samoyed Customs; 10—27. l.); 5. A szamojédok társadalmi szervezete (Samoyed Society; 28—31. l.); 6. A szamojédság vallásos hiedelmei (Samoyed Religion; 32—36. l.); 7. A szamojéd népköltészet (Folklore; 37—41. l.); 8. A szamojédok története (The History of the Samoyeds; 42—52. l.); 9. A szamojédok s egyéb népek érintkezései (Samoyed Contacts with Foreign Peoples; 53—56. l.); 10. A szamojéd nyelvek ismertetése (The Characteristics of the Samoyed Languages; 57—81. l.); 11. A szamojéd nyelvek kutatásának története (Research on the Samoyed Languages; 82—88. l.); 12. Bibliográfia, amely magában foglalja a szamojédokra vonatkozó nyelvészeti és néprajzi munkákat, továbbá a jurák és a szelkup nyelvű kiadványokat, azonkívül a rövidítések jegyzékét

(Linguistic and Ethnographic Works on the Samoyeds; Abbreviations; Publications in Nenets; Publications in Sel'kup; 89—114. l.).

5. Mint látható, a szerző minden szempontra tekintettel volt ennek a könyvnek a megírásakor. Természetes azonban, hogy a többi kérdéshez viszonyítva a legtöbb helyet a szamojéd nyelvek ismertetése kapta. Ez a fejezet — viszonylagos terjedelmessége ellenére is — vázlatos, s elsősorban a részletesebben leírt jurák és szelkup nyelv ismeretét adja, mégis az olvasó eléggé teljes képet kap belőle a szamojéd nyelvek fonológiai, alaktani és mondattani struktúrájáról, az egyes szamojéd nyelveknek — ideértve a jenyiszeji szamojédot (enyecet), a tavgit (nganaszánt) és a kamaszt is — és az egyes nyelvek dialektusainak egymáshoz való viszonyáról s a szamojéd (jurák és szelkup) irodalmi nyelvek kialakításának történetéről, problémáiról.

Az egész fejezet igen gazdaságosan, a korszerű elméleti tájékozottság szintjén, rendkívül világosan van megírva. A szerző igen jó érzékkel csak a legfontosabb kérdéseket tárgyalja meg, a leglényegesebb és legfontosabb jelenségeket emeli ki, s így valóban lehetővé teszi, hogy olyanok is fogalmat, tiszta képet tudjanak alkotni maguknak a rendkívül bonyolult szamojéd nyelvi struktúráról, akik a nyelvtudomány más területein járatosabbak, sőt olyanok is, akik nem nyelvészek.

6. Igen becses HAJDÚ könyvének a bibliográfiai fejezete, ennek is különösen az a része, amely a szamojédokra vonatkozó nyelvészeti, néprajzi, antropológiai stb. munkákat veszi számba. Ez a rész 322 tételt foglal magában, s ma — legjobb tudomásom szerint — az egyetlen lényegében véve teljes szamojéd vonatkozású bibliográfia.

Nem érdektelen a szamojéd nyelvű kiadványok bibliográfiája sem. Ez 43 jurák és 13 szelkup nyelven megjelent munka adatait ismerteti. Ez a bibliográfia azonban korántsem teljes.

7. Még néhány szót a sorozatról, amelyben HAJDÚ PÉTER könyve megjelent.

Az „Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series” című sorozat Thomas A. Sebeok bloomingtoni professzor gondozásában jelenik meg. Az eddigi 21 kötet közül 9 foglalkozik az uráli nyelvekkel. A sorozat elsődleges célja az, hogy az Amerikai Egyesült Államokban minél jobban előmozdítsa az uráli és az altaji nyelvek ismeretét, kutatását. Egyszerűsége azonban — mivel a sorozat egyes darabjai angolul jelennek meg — világszerte is ráirányítja az érdeklődést az uráli és az altaji nyelvekre, s egyben az érdeklődők kezébe kitűnően használható kézikönyvet s nívós tanulmányköteteket is ad. Ezzel Sebeok professzor s az általa szerkesztett sorozat igen nagy szolgálatokat tett már eddig is az uralisztikának s az altajisztikának, s minden bizonnyal még tesz is a jövőben. Ezért, úgy érzem, elismeréssel kell adóznunk Sebeok professzor vállalkozásának. Jó alkalom erre éppen Hajdú Péter könyvének a sorozatban való megjelentetése.

8. Befejezésül még csak ennyit: HAJDÚ PÉTER ezt a könyvét elsősorban a külföldi tudományos közönség számára írta. Mivel azonban ez az angol nyelvű verzió teljesebb, terjedelmesebb, szakszerűbb és korszerűbb, mint az előző magyar nyelvű változatok (a Magyar Nyelvoktatási és Szaknyelvtudományi Intézet kiadásában megjelent már utaltam, s a Gondolat Kiadónál 1962-ben megjelent „Finnugor népek és nyelvek”-nek a szamojédokról szóló fejezetei), joggal tarthat számot a magyarországi nyelvészek és etnográfusok érdeklődésére is. Bizonyos, hogy nemcsak külföldön, hanem itthon is elő fogja mozdítani a jövőben a szamojéd nyelvek és népek kutatását.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Sulo Haltsonen: Suomalaista kaunokirjallisuutta vierailia kielillä

Tietolipas 24. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1961. 138 l.

1961 őszén jelent meg az idegen nyelvekre lefordított finn szépirodalom bibliográfiáját tartalmazó könyvecske. Ezt a katalógust más nagyobb bibliográfiai munkái mellett több év alatt készítette a szerző. A munkát lassította, hogy a finn könyvtárakban korántsem volt meg minden fordítás. A szerzőnek levél útján adatokat kellett szereznie külföldi könyvtáraktól, magánszemélyektől. Viszont az utóbbi években készült több bibliográfiai mű (pl. Erich Kunze alapos műve német nyelvű fordításokról) segítséget nyújtott a szerzőnek.

Csak az idegen nyelvre lefordított k ö n y v e k vannak benne a katalógusban, a külön megjelent versek, novellák nincsenek katalógizálva. A kiadatlan szépirodalmi művek, mint a külföldön játszott finn színdarabok (ezek között említi a szerző a Magyar

Nemzeti Színházban 1940-ben játszott finn darabot: Järviluoma „Pohjalaisia” e. művét) szintén hiányoznak. A szerző azonban említ jónéhány olyan idegen nyelvű antológiát, amelyekben finn írók alkotásai szerepelnek. Ezek között kilenc magyar nyelvű is találunk. A könyv névmutatója csaknem 300 finn író tüntet fel, műveiket pedig 33 idegen nyelvre fordították le. A fordítókról is külön jegyzéket kapunk.

A francia nyelvű alcímek bizonyára megkönnyítik a katalógus használatát a külföldiek számára. Érdemes lett volna a könyv bevezetőjét is lefordítani franciára vagy valamelyik más nagy kultúrnyelvre. Annál is inkább fontos lett volna ez, mivel a Kalevala fordításairól, melyek szintén érdekelnék a külföldieket, csak itt ejt szót a szerző. A Kalevala-fordítások hiányát meg is említették néhányan mindjárt a könyv megjelenése után.

Ezt írja a szerző a Kalevaláról: „A Kalevala először hazánkban keltett érdeklődést. Így láttak munkához a Kalevala-fordítás előharcosai. 1841-ben fejezte be M. A. Castrén svéd nyelvű Kalevala fordítását, és négy év múlva Léouzon le Duc franciául mutatta be a Kalevalát Nyugat-Európának. Az Új Kalevala megjelenése után ez kezdte meg hódító útját külföldön. Száz év alatt a Kalevala-fordítások és kiadások száma szépen meggyarapodott. Az érdeklődés a Kalevala iránt máig sem lanyhult. Ezt jelzi a Kalevala megjelenése izlandi nyelven és több éppen most készülő fordítás.”

A legrégebb fordítási kísérletek mutatványok voltak a finn népköltészetből. Széles körben ismertté vált például az ének „Medzän dyris woiteltu”, amelyet a viipuri püspök, Petrus Bång 1675-ben adott ki. Ez a vers 1682-ben német nyelven tűnik fel D. G. MORHOF tanulmányában: „Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie”. Körülbelül száz év múlva JOH. GOTT. GEORGI „Russland. Beschreibung aller Nationen des Russischen Reiches” e. művében, amely francia és orosz nyelven is megjelent, a finn verselő-készség példajaként idézi ugyanezt az éneket. Majd később két külön angol nyelvű fordítást is adtak ki a versből.

Az első műköltészeti fordítások — akárcsak a prózai fordítások — svéd nyelvűek voltak. Közöttük az elsőkhöz tartozik JAAKKO JUTEINI két verse, amelyet Runeberg nyomtatott ki a Helsingfors Morgonbladét c. újságban 1835-ben. Más nyelveken csak a XIX. század vége óta indult el nagyobb mértékben a finn szépirodalom fordítása. PIETARI PÄIVÄRINTA volt az első, akinek a műveit jellegzetesen finnek és fordításra méltónak találta a külföld. Päivärinta néhány elbeszélést magyar nyelven is kiadták az 1892-ben megjelent „Finn elbeszélések” c. gyűjteményben; ezenkívül a XIX. században még három finn műfordítás jelent meg Magyarországon: két kötet JUHANI AHO novelláiból és SUONIO egyik műve, „A hold regéi”. Ez utóbbit Vikár Béla fordította le.

Päivärintával ellentétben Aleksis Kivi sohasem volt olyan felkapott író, akinek a munkáit azonnal megjelenésük után lefordították volna idegen nyelvekre. Fő műve, a „Seitsemän veljestä” (A hét testvér), már 1870-ben napvilágot látott Finnországban, de az első svéd fordítása csak 1919-ben jelent meg. Ma már a „Seitsemän veljestä” több mint húsz nyelven olvasható. A katalógusból az derül ki, hogy a negyvenes és ötvenes években készült a fordítások túlnyomó része. Ez a föltámadt érdeklődés összefüggésben lehet azzal is, hogy a háború folyamán Finnországra irányult a világ figyelve. Magyar nyelvre kétszer is lefordították a „Seitsemän veljestä”-t: először Kodolányi János 1949-ben, majd pedig Ráczy István 1956-ban.

A történeti áttekintést a jelenre is kiterjesztve HALTONEN így nyilatkozik: „Irodalmunk fordításában döntő fontosságú és új távlatokat nyitó időszaknak kell tartanunk függetlenségünk első éveit. Ezt megelőzően a fordítások elsősorban a finnek kulturális törekvését meg a külföldiek hazánk iránt megnyilvánult rokonszenvét tükrözték. Később azután megváltozott a helyzet: a fordítási munkálatok egyre inkább szervezeten, kulturális megfontolások alapján folytak. A döntő változást az hozta, hogy a Finn Irodalmi Társaság elnökhelyettese, Juhani Aho kezdeményezésére 1907 tavaszán létrehozták a Finn Irodalomsegítő Alapítványt (Suomalaisen kirjallisuuden edistämisyhdistys), és hogy ez az alapítvány feladatául tűzte ki, hogy támogatja a finn irodalom idegen nyelvre fordítását.” Az utóbbi időkben — folytatja a szerző — a finn irodalom fordítása túlnyomórészt kereskedelmi célatokhoz igazodik. Az irodalmi különlegességekre vadászó kiadók gyakran figyelembe veszik a kisebb nemzetek íróit is, ha műveik portékának bizonyulnak saját hazájukban. Tehát a könyv világirodalmi hódítása valójában piaci értékétől függ. Ez természetesen azt jelenti, hogy nem mindig azt a művet fordítják le több nyelvre, amely erre igazán érdemes lenne. Sajnálatos az is, hogy a finn műveket nemegyszer csak közvetítő nyelven keresztül s nem az eredeti nyelvből fordítják le. A közvetítő nyelv régebben a svéd vagy a német volt, az utóbbi években inkább az angol és az orosz.

A magyar nyelvű fordítások között csak egy verskötetet találunk, EINO LEINO „Helkavirsiä”-jét („Tavasznünnepi dalok”, ford. Somkuti [Zolnai Gyula], 1914). Ehhez

járulnak még a már említett antológiák, amelyek közül a legújabb s egyben a legtekintélyesebb, KÉPES GÉZA gyűjteménye, a „Finn versek és dalok” 1959-ben jelent meg. Valójában persze sokkal nagyobb a magyarra lefordított finn versek száma, mint amennyit e könyvek felölelnek. A múlt század óta ugyanis sok finn versfordítás jelent meg s jelenik meg mindmáig a különféle sajtótermékekben. NÉMETHNÉ SEBESTYÉN IRÉN — akinek nevéhez fűződik a katalógusban összegyűjtött magyar nyelvű fordítások jelentős része — említi a Magyarországon megjelent finn irodalomról írt érdekes cikkében (Suomalaista kirjallisuutta Unkarissa. Virittäjä 1960), hogy Aleksis Kivi nevezetes „Lea” c. művének a forrítása is csak a Kisfaludy-Társaság évkönyvében látott napvilágot. Ebből a cikkből kiderül az is, hogy LINNANKOSKI népszerű „Dal a tűzpiros virágról” c. regé-nyének első kiadása már 1914-ben jelent meg. HALTONEN csak a könyvmá sodik, 1957-ben megjelent kiadását említi.

Bármeekkora körültekintéssel készülnek is az effajta bibliográfiák, elkerülhetetlen sorsuk, hogy megjelenésük pillanatában máris idejétmúltak. A magyar nyelvű fordításokhoz hozzátehetnénk például ELVI SINERVO „Az ekserélt gyermek” című könyvét és MARTTI LARNI „A negyedik csigolya” című művét, melyek azóta jelentek meg.

ULLA HAUHIA

Virittäjä

Kotikielen Seuran Aikakauslehti [Az Anyanyelvi Társaság folyóirata].
Helsinki, 1963/1—2.¹

PAAVO RAVILA: Transformaatioteoria [Transzformációelmélet] (1—16).

Az Egyesült Államokban hosszabb időt töltött finn akadémikus a transzformációs elméletet ismerteti Bloomfield, Harris és Chomsky munkássága alapján. Németül a Journal de la Société Finno-Ugrienne-ben fog megjelenni.

FELIX J. OINAS: Vesitiellä viipyneen neidon runo itämerensuomalaisilla ja slaaveilla [A vízi úton időzött hajadon verse a keleti tengeri finneknél és a szlávoknál] (17—30).

Az énekek elterjedése mutatja, hogy a finn—észt változat orosz hatás alatt keletkezett. Az orosz ének szolgáltatta ugyan a mintát az ismertetett verzió alkotására, de direkt kölcsönzésről nem beszélhetünk. Antti Aarne ragaszkodása ahhoz a véleményéhez, hogy az észt énekek nyugati finn eredetűek, alaptalan. A részletek elemzése alapján kiderül, hogy az ének Észtországba Inkeriből került.

GYULA WEÖRES: Suomalais-ugrialaisten kielten tutkimus Unkarissa 1800-luvun alussa [A finnugor nyelvek kutatása Magyarországon az 1800-as évek elején] (32—39). A szerző főként Sándor István és Révai Miklós finnugor vonatkozású munkáival foglalkozik. A tárgyalt korszakban szembeűnő a kutatók közti együttműködés hiánya.

GÖRAN KARLSSON: Suomen kielen subjekti- ja predikaattikysymyksiä. [Az alany és az állítmány kérdéseiről a finmben.] (40—55).

A partitívus alanyként való alkalmazhatóságának hagyományos szabályát támadja. Szerinte ahhoz azt az óvatos pótlást kellene tenni, hogy a partitívus mint alany, egy bizonyos mértékben tárgyas igék mellett is előfordul, ha nincs mellettük tárgy és jelentésük létezését fejez ki. A nominatívus alkalmazásában — az eddigi hagyományos megfogalmazástól eltérően — nem az ige tárgyassága, hanem ennek tárggyal való összefüggése a legfontosabb tényező.

A szerző azokat az eseteket is tárgyalja, amikor az alany nem áll sem nominatívusban, sem partitívusban (legalábbis nem történeti szempontból nézve).

V. I. LYTGIN: Syrjäänin *ñebeg*-sanan alkuperästä [A zürjén *ñebeg* szó eredetéről] (58—60).

Eredeti alakja **ñebag* lehetett, valószínű ugyanígy hangzott abban az iráni nyelvben is, amelyikből az átvétel történt. Lehetséges, hogy a protopermiek még az alánoktól kölcsönözték, vagy még inkább azok közvetítésével. A szó eredeti jelentése: 'könyv, írott papíros'.

IGOR VAHROS: Kaksi mytologian piiriin kuuluvaa sanaa [Két, a mitológia körébe tartozó szó] (62—68).

¹ A nyelvművelő cikkeket általában nem annotálom.

A finn *hiimosti* 'Besessenheit' stb. a karjalaiból származik, ahova viszont az oroszból került, de ennek eredetije tkp. a karjalai-aunuszi *hiimoi* 'Teufel'. A zürjén *kimeštitiņi* 'behexen' is orosz.

Az orosz *puhtat* 'zaubern stb.' a déli vepszből került az oroszba: *puhtta* 'Zauber-sprüche lesen stb.'

MARJATTA ROIMU: Suomen virkkeen ja sanaston rakenteesta [A finn mondat és szóképzlet szerkezetéről] (69—73).

A szerző statisztikát közöl Mika Waltari neves finn író Koiranheisipuu [Hólabdabokor] c. regénye alapján a mondatok számáról és hosszúságáról, a szavak és szótagjaik számáról, a beszédrészekről, a szóképzlet eredetéről, az összetett szavakról és a birtokos névmásról. A statisztika tartalmazza az abszolút értékeket és a százalékarányt is.

A Szemle rovatban VEIKKO RUOPPILA ír megemlékezést Lauri Kettunenről (74—76).

MUUSA VAHROS-PERTAMO: Syrjäänien asuinseuduilla [A zürjének lakóhelyein] (77—85) címmel ír 3 hetes Szovjetunióbeli tartózkodásáról, amikor is a zürjén lakóházat, udvart és a gazdasági épületeket tanulmányozta.

VILJO NISSILÄ ismerteti a névtudományi kongresszus munkáját, amely Helsinkiben zajlott le 1962. aug. 24—27. között Pohjoismaiden nimistön tutkijain kongresssi Helsingissä [Északi névkutatók kongresszusa Helsinkiben] címmel (86—91).

ILKKA RUOPPILA: Herra Martin jäljillä [Martti lelkész nyomában] (91—92) címmel Bo PALMGREN cikkét ismerteti.

Martti stockholmi káplán volt az első, aki a XVI. sz. közepén az akkor svéd uralom alatt élő finneknek törvényeket fordított finnre.

Ismertetések:

PAAVO PULKKINEN: Erkki Itkonen—Aulis J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja III. (92—96).

S. HNEN: E. Ertis, M. Løpik, L. Raud, A. Vinkel, Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. (96—97).

S. HNEN: Julian Krzyżanowski, Polska bajka lodowa w uktadzie systematycznym I. (97).

Kielemme käytäntö [Nyelvünk használata]:

VILHO SETÄLÄ, Suomen kieli valokuvauksen kuvastimessa [A finn nyelv a fényképezés tükrében] (98—103).

A fényképezés finn műszavait vizsgálja nyelvhelyességi szempontból.

CARL-ERIC THORS: Sanojen kuolema [A szavak halála] (105—111).

A szerző a skandináv nyelveket vizsgálta meg. A szó eltűnését okozhatják kulturális és más, nyelven kívüli okok. Pl. annak idején a kereszténységre való áttérés is okozta szavak kipusztulását. A szavak elhalásának okai közé tartozik még a szerző véleménye szerint az eufémia, a poliszémia és az a tendencia, amely elveti a szemantikai-lag rokon szavakkal való kapcsolatok nélküli izolált szavakat. A szinonimák ütközésének nagy jelentősége van. Ugyanis egyes szinonimák óhatatlanul mind ritkábbak lesznek, míg végül teljesen kikopnak a szóhasználatból. A jövevényszavak is kiszorítanak — sokszor eredeti — szavakat.

JAAKKO AHOKAS: Kielellisen analyysin automatisointi [A nyelvi analízis automatizálása] (113—132).

A szerző a gallaratei (Olaszország) Centro per l'Automatizzazione dell'Analisi Letteraria, a besançon-i egyetem Centre d'Etude du Vocabulaire Français és a nacyi Trésor Général de la Langue Française gépi munkáját ismerteti az ott tett tanulmányút alapján. Több fényképet is közöl az alkalmazott gépi cédulákról stb.

AULIS J. JOKI: Omenan vaellus [Az „alma” vándorlása] (134—142).

Kivonat a Studia Orientalia XXVIII. k.-ben (Festschrift Martti Räsänen zum siebzigsten Geburtstag) megjelent német nyelvű cikkéből.

IGOR VAHROS: Kupanitsan Greplan murteen venäläisperäisistä sanoista [A gupanica-i körzet greplai nyelvjárásának orosz eredetű szavairól] (143—149).

A szerző P. VIRTARANTANAK (Kalevalaseuran vuosikirja 43. 1963: 200—216) az inkeriek közti gyűjtéséből fejt meg szavakat az orosz alapján.

KNUT BERGSLAND, Suomalais-skandinaavin **rebäs* 'kettu' [A finn-skandináv **rebäs* 'róka'] (150—154).

A lapp alapján vizsgálja a szót. A cikk meg fog jelenni angolul a Norsk Tidskrift for Sprogvidenskap legközelebbi számában (XX.).

SEPPÖ SUHONEN, Sonagrammimittauksia vatjan (e)-vokaalin formanteista [A vót e magánhangzó formánsnak szonogramm-mérései] (155—162).

A folyamatos beszédből vett kísérleti szótagokat úgy választotta ki a szerző, hogy az e különféle mássalhangzók, labiális, dentális stb. hang — illetőleg i-re végződő

diftongus után következtek. A kísérlethez amerikai Kay-sonográfot használt. Az eredmény szerint a két legfontosabb formáns (F1 és F2) közül F2 az ϵ hosszú változatában általában mélyebb, mint a rövidében és az F2 akkor a legalacsonyabb, amikor ez a magánhangzó labiális mássalhangzóhoz csatlakozik. Mindkét megfigyelés egyezik A. Sovijärvi professzoréval, aki a korvettulait ϵ magánhangzót oszcillogrammal és a finn vokálisokat röntgenogrammal vizsgálta.

VEIKKO RUOPPILA: Inkeriläisiä aineksia J. H. Hoppiuksen runoissa [Inkeri elemek J. H. Hoppius' költeményeiben] (164—168).

A XVIII. sz.-ban Inkeriben működő finn lelkipásztor kéziratban maradt finn Aesopus fordításaiban mutat ki a szerző inkeri hangtani, szerkezeti és szóképzési elemeket. A finn irodalmi nyelvet nyilvánvalóan beszélő költő az alliteráció vagy a versmérték, olykor nehezen észlelhető stilisztikai okokból alkalmazott inkeri nyelvjárási elemeket.

A szemle rovatban megemlékezéseket találunk a 80 éves Beke Ödönről (169—170) (Erkki Itkonen), a 60 éves Matti Liimoláról (171—172) (Erkki Itkonen) és a szintén 60 éves Sulo Halttonenről (173—176) (Matti Kuusi). — Pentti Soutkari titkár az Anyanyelvi Társaság 87. (176—177), Ritva Halttu titkár az anyanyelvet tanítók Siula [Szárny] egyesületének 13. működési évéről (177—178) közül beszámolt.

Az Irodalom [Kirjallisuus] c. sorozatban a következő könyvismertetéseket találjuk: LAURI HAKULINEN: Björn Collinder, Finskan som kulturspråk [A finn mint kultúrnyelv] (179—183); PAAVO PULKKINEN: Oma maa [A haza] lexikon (megvan a Nyelvtudományi Intézet könyvtárában), (szerkesztette Edwin Linkomies) 7—12. k. (183—185); PAULI SAUKKONEN: Aimo Turunen (VI—VIII. k.) és Kauko Haahtela (IX. k.) szerkesztésében: Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja [Az anyanyelvet tanítók szövetségének évkönyve] (185—189); RAIJA JOKINEN: D. R. Fokos-Fuchs, Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandschaft (190); MIKKO KORHONEN: Károly Rédei (Radanovics), Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen (191—193); AARNI PENTTILÄ: László Elekfi, Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz (193—194). — A nyelvünk használata c. rovatban: AARNI PENTTILÄ: Tarpeettomasta *mitä*-sanasta [A szükségtelen *mitä* (*mi*) szóról] (195—196); HEIKKI LESKINEN: Tekijän- ja tekimennimistä [A cselekvőt és a cselekvés eszközt jelentő szokról] (196—197); MATTI SADENIEMI: Tavan adessiivista [A szokás adesszívuszáról] (198). Az utolsó közlemény: Suomen Akatemian kielilautakunnan tiedonantoja [A finn Akadémia nyelvi bizottságának közleménye] (199).

K. SAL ÉVA

Paula Palmeos: Karjala valdai murrak

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised Nr. 5.
Tallinn, 1962. 226 l.

PAULA PALMEOST elsősorban úgy ismerik nálunk, mint aki az utóbbi évtizedek során legtöbbet tett Észtországban a magyar nyelv és kultúra népszerűsítéséért. Az ő áldozatos munkájának az eredménye, hogy a tartui egyetemről a magyarul tudó fiatal nyelvészeknek és műfordítóknak egész sora került ki, s nem egy magyar szépirodalmi mű észt fordításának ő maga is aktív részese volt.

Itt ismertetésre kerülő könyvében P. PALMEOST más oldaláról, mégpedig mint a karjalai nyelv kiváló kutatóját ismerjük meg. Műve, mely a novgorodi kerületben lakó valdaji karjalaiak nyelvére vonatkozólag közöl gazdag anyagot, már azért is különös figyelmet érdemel, mert egy rövid időn belül végleg kivesző finnugor népcsoport nyelvjárását örökíti meg.

Novgorodi karjalai szövegek eddig csak E. LESKINEN Karjalan kielen näytteitä I. (1932) és A. R. NIEMI Suomen kansan vanhat runot II. (1927) c. művében jelentek meg, melyek több múlt század végi és e század eleji gyűjtő folklórszövegeit tartalmaznak. Ezek azonban elsősorban nem nyelvészeti célokat szolgáló feljegyzések voltak.

A valdaji karjalai nyelv jelenlegi helyzetét illetően igen tanulságosak a szerző által felsorolt adatok. A Valdaji körzet következő falvaiban beszélnek még karjalaiul (a falvak neve után zárójelben a beszélők száma áll): Navolok (3), Haritonuiha (9), Grozdki (4), Kosztyelovo (11), Sztarina (23), Trufanovo (5), Jablonka (15), Okunovo (5). A valdaji karjalaiak tehát összesen mintegy két és félszázan vannak. A szerző nem említi, élnek-e még az általa kutatott területen kívül is novgorodi karjalaiak. Ha vannak is, nyilván elenyésző számban. (A novgorodi karjalaiak számát a múlt század végén KOEPPEN kb. 10 000-re teszi, az 1926. évi szovjet népszámlálási adatok szerint pedig

már csak 850-en voltak.) A szerző még megjegyzi, hogy a karjalaiul tudók valamennyien 50 éven felüliek, és ezek közül is csak néhány öreg használja még a mindennapos érintkezésben a karjalai nyelvet.

A tartui egyetem — P. ARISTE professzor kezdeményezésére — 1951-től 1960-ig kilenc nyáron szervezett kutatóutakat a valdaji karjalaiakhoz. Ezek 1953-tól kezdve P. PALMEOS vezetésével zajlottak le.

A kötet anyagát a szerző egészében maga jegyezte le, jórészt közvetlenül hallás után, egy rövid részt pedig magnetofonszalagról. Ebben a mondathangsúlyt és a szüneteket is jelöli.

A mű eltér a hagyományos szövegkiadványoktól: módszerében sokkal modernebb, a tárgyalt nyelvjárás monografikus feldolgozását adja. A bevezető részben a nyelvjárás részletes fonetikai (16 l.) és morfológiai (53 l.) leírását találjuk, s csak ezután kerül sor a szövegek bemutatására.

A szövegek csoportosítása az adatközlőkhöz és az egyes falvakhoz igazodik. A szövegek észtvény fordítással vannak ellátva. A szerző a Setälä-féle átírást használja, csupán az affrikáták jelölését egyszerűsíti (*č, ž, c*).

A szövegek tartalmukra nézve nagyjából a mindennapi életből vett kisebb-nagyobb elbeszélések, apró történetek, életrajzok, különböző munkafolyamatok leírása stb., de szép számmal találunk népi hiedelmeket, babonákat, továbbá közmondásokat, szólásokat, dalokat és meséket is.

A külsőre is tetszetős könyvet számos, a nyelvmenteseket, munkaeszközöket és a festői valdaji tájakat ábrázoló kép díszíti.

BERECZKI GÁBOR

Очерки мордовских диалектов

Том I. МоКИ. Саранск, 1961. 396 l. — Том II. МоКИ. Саранск, 1963. 448 l.

A két mordvin nyelvnyelvjárási szempontból mind ez ideig a legkevésbé tanulmányozott finnugor nyelvek közé tartozott. Pedig a mordvin nyelvjárások tanulmányozása igen fontos a finnugrisztika számára. Ezért üdvözöltük örömmel annak idején (1958-ban), hogy a Mordvin Tudományos Kutatóintézet elkezdte a nyelvjárások tervszerű tanulmányozását. Az eddigi kutatások eredményét foglalja magában az ismertetendő két kötet. A kötetekben levő tanulmányok beosztása nagyjából azonos: a nyelvjárás fonetikai és grammatikai (szófajok szerinti) sajátosságainak, az irodalmi nyelvtől eltérő jellegzetességeinek tárgyalása után hosszabb vagy rövidebb nyelvjárású szöveg következik. — A nyelvjárások részletes ismertetése helyett célszerűnek látszik, ha csak azokra az érdekesebb nyelvjárású sajátosságokra mutatunk rá, amelyek leginkább tarthatnak érdeklődésre számot a finnugor nyelvtudomány művelői részéről.

1. *Ф. П. Марков*: Приалатырский диалект эрзя-мордовского языка (I 7—99). Az Alatír-folyó melléki nyelvjárásban öt magánhangzó és huszonnnyolc mássalhangzó-fonéma van. A nem-első szótagban általában az *a, e, o* magánhangzók szerepelnek, mert igen erős az *i > e, u > o* tendencia. A mássalhangzó-rendszer fő jellegzetessége az *-ŋ* fonéma jelentkezése, melynek az irodalmi nyelvben (ezentúl: ir. ny.) veláris szavakban *-v*, palatális szavakban *-j* a megfelelője (például: ir. ny. *E ej*, Alatíri *eŋ 'jég'*). Az ir. ny.-től eltérő a határozott névragozás képzése. Míg az ir. ny. függő eseteiben *-ŋt, -ŋt* elem jelöli a névszó határozottságát, addig az alatíri nyelvjárásban *št, -št* (az alany eset mindkettőben *-š* végű). A részleges tárgy kifejezhető inesszívusszal is. A melléknév — az ir. ny.-től eltérően — gyakran egyezik számban a főnévvel (például: *part lomaf 'jó emberek'*, ir. ny.: *paro lomaf*). Az ir. ny.-től eltérően gyakran használják a II. (körülírt) múlt időt és az infinitívus *-ms* képzője helyett a *-meks, -moks* képzőt. — Markov munkájának igen értékes része az orosz fordítással közölt nyelvjárású szöveg.

2. *В. Д. Обедкин*: Старо-турдаковский диалект эрзя-мордовского языка (I 100—196). E nyelvjárás fonémaállománya azonos az E. ir. ny.-ével. Szabad hangsúly van. A nem-első szótag vokalizmusa alapján az ún. előreható-hasonulásos típusba tartozik. Ha az első szótag *a, u-t* tartalmaz, akkor a nem-első szótagban *u-t* találunk az ir. nyelvi *o, i-t* meg az ir. ny. *e*-je helyett. Nincs meg az *ä* fonéma (illetve egybeesett az *e*-vel, mégpedig akkor, amikor már befejeződött a szóbelseji magánhangzók asszimilációs folyamata). Az E. ir. ny. *š > nyj, i č*. A jelenidő többes első személye: *-tam* (E. ir. ny.: *-tano*).

3. *А. В. Якушкин*: Дракинский диалект эрзя-мордовского языка (I 197—293). E nyelvjárás beszélői „tisztá erzáknék” vallják magukat, nyelvükben mégis sok moksa vonás található. A nem-első szótagban jelentkező redukált magánhangzó azonban nem

moksa hatásra utal, nem is fonéma, hanem az E. ir. ny. *o*-jának a variánsa, s csak újabban kezd elterjedni. Ha az első szótagban *a*, *u* található, akkor a következő szótagok eredeti *u*, *i*-je *o*, *e*-vé lett. Megvan a nyelvjárásban a magánhangzó-illeszkedés, s ВУВРИСН csoportosítása szerint (Историческая грамматика эрзянского языка. МОКЦИ. Саранск 1953. 9 l.) az első csoportba (диалекты простейшие) tartozik. A hangsúlynak nincs fonematikus szerepe. A mássalhangzók közül az *l'*, *l'*, *r'*, *r'*, *ix* kétségtelenül moksás jellegű. E. ir. ny. *č* ~ Dr. *š*; *-tšt* ~ *-tj*; *-lt* ~ *-lj*; *-tšt* ~ *-tšf*. Az esetragoknak az ir. ny. esetragjaival való összehasonlítása is erős mokska hatást árul el. A birtokos személyragos esetek használata ritka, inkább birtokos névmással és a határozott névragozás megfelelő eseteivel fejezik ki. Az igei személyragok inkább a moksával, a tárgyias igeragozás személyragjai pedig az erzável mutatnak hasonlóságot.

4. Д. В. Цыганкин: Шугуровский диалект эрзя-мордовского языка (I 294—395). A vizsgált nyelvjárás területe a múltban mokska település volt. Az erzák megjelenésekor a moksák átvették az erzá nyelvét, de megtartották régi nyelvük számos fonetikai, alaktani és szókincsbeli sajátosságát. Ezért ez a nyelvjárás ma jelentős mértékben eltér a többi erzá nyelvjárástól. Megvan a magánhangzó-állományában az *ä* fonéma, de használata ellentét a M. ir. ny.-ével, s a fiatalok nyelvében már *ä* > *e* fejlődés tapasztalható. A redukált magánhangzót ismeri, s ebben is közel áll a moksához, bizonyára éppen a hangsúlyviszonyok moksás jellege miatt. Az ir. ny. *o* (< **u*) a nem-első szótagban *-ə*-v. *-i*- (például: E. ir. *mastor* 'föld', M. *mastār*, Šug. *mastār* v. *mastīr*). A szóvégi *-o*, *-u* > *-ä*; *-i* > *-e* v. *-ä*. A névragozás esetragjai moksás jellegű erzá ragok (például: az ablatívus ragja E. *-do*, M. *-da*, Šug. *-dov*). A Pх. Sg. 1. *-m*, a 2. *-t* (ir. ny. *-t*, *-t'*). A jelen idő többes 1. személyének ragja *-tanä*, *-tanä*, *-dana*. Sajnos, ebből az erősen keverék nyelvjárásból kevés szöveget közöl a tanulmány.

5. В. Д. Обьедкин: Говор села Мордовское Давыдова Кочкуровского района Мордовской АССР. (II 37—98). E nyelvjárás beszélői erzáknak nevezik magukat, de nyelvük fonetikai és morfológiai felépítése a moksához hasonló. Az *ä* fonéma használatát nehéz megállapítani, mert az E. ir. ny. (melyben nincs *ä* fonéma) igen erős hatással van e nyelvjárásra. Mindenesetre joggal feltételezhető, hogy még nem is olyan régen megvolt az *ä* ~ *e* fonémapár. A hangsúly szabad, de — mint az erzá ir. ny.-ben is — lehetőleg az első szótagra esik. Az *l'*, *l'*, *r'*, *r'* mássalhangzók idegenek az erzá fonémaállománytól, s moksás jellegűek. Morfológiai szempontból mokska alapon erzás vonások figyelhetők meg a határozatlan és a birtokos személyragos névragozásban, de vannak olyan sajátosságai is, amelyek mindkét irodalmi nyelvtől idegenek. A határozott névragozásban három eset van, mint a M.-ban (az E. tíz esetével szemben). Az igeragozásban még szembetűnőbb az erzá befolyás, mint a névragozásban. Ez a nyelvjárás tehát erősen kevert jellegű.

6. М. М. Давыдов: Больше-Игнатовский диалект эрзя-мордовского языка (II 118—233). Fonéma-állományában nem tér el az erzá ir. ny.-tól. A nem-első szótagbeli vokalizmus alapján az ún. regresszív-asszimilációs típusba tartozik. E. ir. ny. *tš* > *t*; *št* > *št*. A határozatlan névragozásban tizenegy eset van, mint az E. ir. ny.-ben, s a ragok is megegyeznek az ir. ny. ragjaival. Érdekesként megemlíthető, hogy az inessívus *-so*, *-se* ragja mellett használatos a kétségtelenül eredetibb *-sne* (*-ne*) rag is. Чукалы falu nyelvjárásában a határozatlan névragozás birtokos esetének ragja *-n* (az összes többi nyelvjárás és az irodalmi nyelv *-n*-jével szemben). A határozott névragozásban az egész paradigmáson át megmarad a mutatónévmási eredetű és az alanyesetben a többi nyelvjárásban is meglévő *-š* (< *še*), úgy mint az alatíri nyelvjárásban. Például az E. ir. ny. datívusának ragja: *-niten*, itt: *-šte*. A birtokos személyragozás egysz. 1. és 2. sz. alakjaiban a genitívus (s így az accusatívus is) azonos a nominatívussal. Ez a helyzet az egysz. 3. sz. sorban is, ha a tárgy élettelen. Ha azonban élő tárgy fordul elő a mondatban, akkor — mint az irodalmi nyelvben — *-n* a tárgy ragja, s ezt nem genitívusi, hanem a többes szám *-n*-jének tartják, úgyhogy az ilyen tárgyat tartalmazó mondatokban a tárgy számát vagy az állítmány fejezi ki (a tárgyias igeragozás paradigmája éppen az egysz. 3. sz. sorban teljes) vagy pedig a határozott névragozás többes birtokos esetét használják a többes szám érzékeltetésére. — Az infinitívus végződése *-ms*, de *o* és *e* után kevés kivétellel *-moks*, *-meks*. A jelen idő többes szám első személyének ragja *-tanok*, *-tank* (E. ir. ny.-ben *-tano*).

7. С. З. Деваев: Средне-Вадский диалект мокша-мордовского языка (II 261—432). ДЕВАЈЕВ tanulmánya az egyetlen mokska-nyelvjárási tanulmány a két kötetben. A M. ir. nyelvben meglévő *ä* ~ *e* fonémapár ebben a mokska nyelvjárásban nincs meg (például: M. ir. ny. *prä* 'fej', Vadi *pre*, de a többes alanyeset a határozatlan névragozásban mindkettőben: *prät*). Az ősmd. **ä* > *e*, az ősmd. **e* > *i*. A redukált *ə* fonéma PAASONEN (Mordwinische Lautlehre 96) és ВУВРИСН (Историческая грамматика эрзянского языка 166) szerint *u*, *i*-ből keletkezett hangsúlytalan helyzetben. ДЕВАЈЕВ szerint fordítva

történt. Az $a > E. u, i$ (v. o, e), $M. a, s, e$ tetszetős magyarázatát éppen a moksza hangsúlyviszonyokkal teszi elfogadhatóvá. Az a, e, i ($< e$) bármely szótagban hangsúlyos lehet. Az o mindig hangsúlyos. Az a, u , (nem e -ből lett) i nem lehet hangsúlyos, ha a szóban a, e , (e -ből lett) i van. Ha viszont a szóban csak a, u és (nem e -ből lett) i van, akkor a hangsúly az első szótagon áll, tehát az a, u és (nem e -ből lett) i az első szótagon kívül sohase volt hangsúlyos. A névragozás esetragjai általában megegyeznek a $M. ir. ny.$ esetragjaival. A határozatlan névragozás birtokos esetében az $-n$ ragnak van $-n$ variánsa is. A határozott névragozásnak négy esete van mind az egyes, mind a többes számban (a $M. ir. ny.$ -nek csak három!). A genitívus ragja $-t < -ít$. A pluralitás $-k$ jele megtalálható a birtokos személyragos névragozás egyes és többes első személyű alakjaiban. Az igeragozásban a tárgyias ragozás paradigmája teljesebb, mint az $ir. ny.$ -ben.

8. *Д. В. Цыганкин*: Об особенностях говора села Мокшалай (Фонетические особенности говора села Мокшалай эрзя-мордовского языка) (II 99—117). Ebben a nyelvújításban megvan az \bar{a} fonéma, s használata azonos a $M. ir. ny.$ -ben meglevő \bar{a} fonémával. Ha az első szótagban \bar{a}, e áll, akkor a második szótagbeli $i > e$. Jellegetes hangtani sajátossága: az utolsó szótag nyíltabbá válik, s visszaható hasonulással a nem-első szótagbeli $u, i > o, e$. Az $E. ir. ny.$ $\bar{s} \sim \bar{c}$. A fgr. $*-n$ veláris szókbán $-v$ (*kudov*), palatálisokban $-j$ -vé (*virij > viri*) válik. Az $E. ir. ny.$ a $Px. Sg. I.$ személyben mind a birtokos egyes ($-m$), mind a birtokos többes számát ($-n$) ki tudja fejezni, ebben a nyelvújításban mindkét számban $-m$ a rag. A határozott névragozásban — az $ir. ny.$ -től eltérően — a helyhatározó eseteket nem ragokkal, hanem névutós szerkezettel oldják meg. Az igeragozásban a jelen idő többes szám első személyének a ragja $-tam$ ($ir. ny. -tano$) s a tagadó igeragozásban az ige végén $-k-t$ v. $-t$ ($-t$)-t találunk (az $ir. ny. \emptyset$).

9. *Д. В. Цыганкин*: Об одной фонетической особенности в некоторых говорах Присурья (II 234—240). A nem-első szótagbeli $*i$ ebben a nyelvújításban (hat falu) v, f és ritkábban m előtt u -vá vált (például: $E. ir. tikšev$ 'füves', $E. nyj. tikšiv, M. tišu$, itt: *tikšuv*). A nyelvújítás jellegzetessége, hogy a nem-első szótagban mind az idősebbek, mind a fiatalok nyelvében van redukált vokális — s ennyiben moksás jellegű ez az erzá nyelvújítás. Ha az első szótagban a, u van, akkor a következő (hangsúlytalan) szótagban levő u ($ir. ny. o$) redukálódik. Ha pedig az első szótagban o áll, akkor a következő szótagban előrébb képzett redukált magánhangzót találunk. Mindkét redukált magánhangzó minősége a megelőző mássalhangzó minőségétől (kemény v. lágyított) függ. Mindezek a sajátosságok erősen eltérnek az $E. ir.$ nyelvtől, s ezt a nyelvújítást a moksához közelítik. Ezt egyébként történeti tények is megerősítik: az erzák ideköltözése előtt moksák lakták ezt a vidéket. Nyelvújítási szöveget nem közöl e rövid tanulmány szerzője.

10. *Д. В. Цыганкин*: Об одном говоре Присурья бывшего Больше-Березниковского района Мордовской АССР (II 433—477). Косогоры, Гузынцы és Дегилевка erzá nyelvújítási jellegzetességeit foglalja össze ez a cikk. Ez a nyelvújítás az előreható-asszimilációs típusba tartozik, s fonetikai szempontból jelentősen különbözik az $E. ir.$ nyelvtől, sőt a šugurovoi (I. 4), a st.-turdakovói (I. 2) és az alatiri (I. 1) nyelvújástól is. A nem-első szótagban megtalálható benne a redukált vokális, melynek minősége az orosz ti hanghoz hasonló. Ennek megléte arról tanúskodik — s ezt a települések története is igazolja —, hogy jelentős hatással volt rá a moksák nyelve. Az első, zárt szótagbeli $\bar{a} \sim e$ fonéma párnak fonológiai jelentősége van, de az $\bar{a} \sim e$ használata ellentétes a moksával.

11. *В. Д. Обьедкин*: Говоры, имеющие общность со старо-турдаковским диалектом эрзя-мордовского языка (II 240—260). Ичалки, Кендя és Лобаски falvak nyelvújítása többé-kevésbé megegyezik a st.-turdakovói (I. 2) nyelvújítással. Mindhárom falu erősen az orosz és az erzá $ir. ny.$ hatása alatt áll, s így a kutatás a lakosság idősebb rétegére támaszkodott. A $K.$ -i nyelvújításban megvan az első szótagbeli \bar{a} fonéma, de miként a šugurovói nyelvújításban, ellentétes a moksával ($M. \bar{a}, K. e$). Az \bar{a} meglehetett az $L.$ és $I.$ -i nyelvújításban is. Ezt bizonyítja, hogy a második szótagbeli várható $-e$ helyett $-i$ -t találunk. A nyelvújítás az előreható-asszimilációs típusba tartozik. Az alaktani eltérések a nyelvújítás fonetikai sajátosságaival magyarázhatók. Az infinitívus képzője $-ks$, s a tagadó igeragozásban az ige végződése $-k$ ($ir. ny. \emptyset$).

12. *А. П. Феоктистов*: Мордовские языки и диалекты в историко-этнографической литературе XVII—XVIII вв. (II 3—36). A szerző a XVII—XVIII. századi történelmi és néprajzi irodalomban található mordvin nyelvi anyagot vizsgálja, s megkísérli a szójegyzékek, s általában forrásainak a mordvin szavai alapján nyelvújítási szempontból elhelyezni. Forrásai a következők: Witsen (1692.; 325 mordvin szó, főként moksza, valószínűleg a $DNy.$ -i nyelvújításból), Strahlenberg (1730.; 28 mordvin szó, valószínűleg erzá), Miller (1791.; több mint 310 erzá szó, mégpedig az $-n$ -es nyelvújításból). Néhány azóta kivesztett szót is tartalmaz, s nemcsak szókinségi, hanem morfológiai következtetésekre is alkalmas), Fischer (1744., németül 1768.; 23 szó valamelyik erzá

nyelvjárásból), Lepjochin (1771—1805.; foglalkozik az erzä és a moksa közti különbséggel, kisebb szövegeket is közöl). Megemlíti a karatájokat is, de az ebben az időben már beolvadt terjuchánokról nem szól), Pallas (1773—88.; csak néhány szó, gyógynövény és ruha-félék nevei), Faljk (1824—5.; 17 erzä szó az -η-es nyelvjárásból), Georgi (1776—7.; az előző útítarsa; felfigyelt a mordvinban levő török elemekre s a moksa és erzä közti különbségre). Valamennyi szójegyzék a történeti nyelvjárás- és szókincs-kutatásnak fontos forrása.

A két kötet tehát hosszabb nyelvjárasi tanulmányokat és rövidebb, az egyes nyelvjárásoknak csak néhány sajátosságát tárgyaló dolgozatokat tartalmaz. ФЕОКТИЗТОВ cikke pedig mintegy a mordvin történeti nyelvjárás-kutatás első kísérletének tekinthető. Mindkét kötet anyaga igen értékes. Kár, hogy a mordvin szókat cirillbetűs átírásban, nem pedig egységes finnugor fonetikus lejegyzéssel kapjuk, és hogy nem csatoltak egyik kötethez sem legalább vázlatos nyelvjárasi térképet. Így a legtöbb esetben csak sejtethető, hogy hol beszélük az illető nyelvjárást. De a két kötet így is használható, így is érdeklődésre tarthat számot. Kíváncsian várjuk a további kötetek megjelenését.

ERDÉLYI ISTVÁN

Современный марийский язык. Фонетика

Марийское книжное издательство. Йошкар—Ола, 1960. 162 I.

A Mari Tudományos Kutatóintézet „A mai mari nyelv” címen négy kötetben kiadta a mari nyelv leíró nyelvтанát. A fonetikai részt tartalmazó I. kötet előszavának tájékoztatása szerint a II. kötet a lexikológiát és a lexikográfiát, a III. az alaktant, a IV. pedig a mondattant foglalja magában. A sorozatnak az a célja, hogy lehetőleg teljes képet adjon a mai mari irodalmi nyelv rendszeréről. A tények megvilágítása céljából olykor utalnak a szerzők a mari nyelvjárásokra és (nyelvtörténeti fontosságuk miatt) a rokonnyelvekre is. Nyelvi anyagul az eredeti mari szépirodalom és folklór legkiválóbb alkotásai, továbbá a mari tankönyvirodalom és időszaki sajtó termékei szolgáltak. Célja a sorozatnak az is, hogy tankönyvvül szolgáljon a pedagógiai főiskolán tanuló mari diákoknak, és hogy a mari iskolákban a mari vagy az orosz nyelvet tanító pedagógusoknak segítségére legyen. A sorozat számot tart ezenkívül a finnugor nyelvészek érdeklődésére is. Az I. kötet szerzője L. P. GRUZOV. A mintegy 30 lapnyi bevezető részt N. T. PENGINOV, a Mari Tudományos Kutatóintézet akkori igazgatója írta. Ez a mari nyelv rokonságának az ismertetésével kezdődik.

A mari egyike a Középső-Volgavidék legősibb népeinek. Az 1939. évi népszámlálás adatai szerint a marik száma 481 362, s ezek közül mintegy 274 ezren a Mari ASzSzK területén élnek. Itt meg kell jegyeznünk, hogy azóta újabb adatok is ismeretesek: az 1959. évi népszámlálás 1960 elején közzétett adatai szerint a marik száma (ezresekre kerekítve) 504 ezer, s 95,1%-uk beszéli anyanyelvét (l. KÁLMÁN BÉLA: NyK. LXII, 360). Története folyamán a mari nyelvet számos idegen hatás érte (bolgár, tatár, csuvas, baskir, orosz stb.). Különösen jelentős az az orosz hatás, mely már a szovjet korszak idejére esik. Ennek következtében a mari irodalmi nyelvben új fonémák (ϕ , x , y) jelentek meg, amelyek régebben csak variánsként fordultak elő, vagy csak nyelvjárasi szinten voltak ismeretesek (x , y). PENGINOV szerint a mari több képzőt is kölcsönzött az oroszból. Kár, hogy erre nem említi példát, mert eddig ilyenről nem tudtunk. Az egyes mari tankönyvekben felsorolt „orosz eredetű” képzők ugyanis kivétel nélkül mind orosz jövevényszavakban fordulnak elő, a mari nyelv szempontjából tehát semmi esetre sem tekinthetők képzőeknek (mint ahogy az orosz nyelvben sem tartanak számon *-шафт* képzőt, jóllehet előfordul pl. a *ландшафт брыдершафт* stb. szavakban).

Ezután rövid áttekintést olvashatunk a mari nyelv kutatásának történetéről. Ebben felsorolja a szerző az összes jelentősebb hazai és külföldi szakmunkát, mely 1775-től, az Orosz Akadémia kiadásában megjelent mari nyelvtan megjelenésétől napjainkig napvilágot látott. Érdekes a mari nyelvű írásbeliség fejlődéséről szóló rész. Az első mari nyelvű nyomtatott szövegek a XVIII. század végéről származnak. Ezek versek, fordítások, melyeket a kazányi újonnan megkeresztelték iskolájának növendékei II. Katalin cárnő üdvözlésére készítettek. Ezen emlékek tele vannak sajtóhibáival és nyelvi tévedésekkel, úgyhogy majdnem lehetetlen megérteni őket.

1821-ben jelent meg hegyi mari nyelven az újtestamentum fordítása, ezt 1834-ben a katekizmus követte, majd 1841-ben egy falusi szabályzat látott napvilágot. E fordítások nyelve a marik számára nehezen érthető, idegenszerű volt, megbízhatat-

lanságuk miatt nyelvi kutatásokra is csak a legnagyobb óvatossággal használhatók, bár BUDENZ hasznosította őket munkáiban. Nem sokban különböznek ezektől a XIX. század 70—90-es éveitől a mezei, keleti és hegyi marik számára kiadott elemi iskolás tankönyvek sem. Ezek a kiadványok nem tudták megalapozni a mari irodalmi nyelvet. Az 1905-ös forradalom utáni idők lényeges változást hoztak. V. M. VASZILJEV mari tanítók, papok és szeminariumi hallgatók segítségével 1906-ban megszerkesztette az 1907-es kalendáriumot. Ez volt a *Maria Kalendar*. A kalendárium munkatársai az első számtól ügyeltek arra, hogy az egész mari nép számára érthető nyelven írjanak. Itt fiatal mari írók irodalmi próbálkozásai is napvilágot láttak. Az azóta klasszikussá lett CSAVAJNNAK is itt jelentek meg első versei.

A kalendárium rendkívül nagy népszerűsége tett szert a nép körében. Nem kevesebb népszerűségnek örvendtek a később megjelent mari könyvek sem, mint CSAVAJN: „Elbeszélések a hajdani időkből” (1908), vagy a V. M. VASZILJEV, Sz. G. CSAVAJN és P. P. GLEZGYENEV írta elemi iskolás tankönyvek.

Az októberi forradalomig azonban a mari irodalmi nyelv normái nem alakultak ki, a helyesírás és a központoszás szabályai sem állapodtak meg teljesen. A szovjet hatalom idején nagy fejlődésnek indult a mari irodalom, óriási mértékben megnőtt a kiadványok és az olvasók száma. 1958-ban a Mari Könyvkiadó 76 könyvet adott ki, 334 ezer példányban.

A mari nyelv fő nyelvjárásai: a mezei, a keleti és a hegyi. Ez a fölosztás lexikai, hangtani és nyelvtani eltéréseken alapul. A szerző nem a finnugor nyelvészeti szakirodalom hagyományos nyelvjárás felosztást követi, sőt nemcsak, hogy nem igazodik hozzá, de meg sem említi. Ezt joggal hiányolhatjuk. Így marad ki tárgyalásából az archaikus jellegénél fogva olyannyira fontos malmizsi nyelvjárás.

A mezei nyelvjárást a Mari ASzSZK-ban és a vele határos Kirovi területen beszélik. Déli határa a Volga, nyugati a Mamoksa, Jaranka és a Bolsaja Koksaga, keleti a Mari és a Tatár ASzSZK határvonala, valamint a Moszara, Mari Kitnya, Izi Morko. Kisebb tájszólások e nyelvjáráson belül a morki-szernuri, a volgai és a joskar-olai. A morki-szernuri tájszólás az irodalmi nyelv alapja, tehát nem sokban tér el az utóbbi-tól. Hangállományát 8 magánhangzó-fonéma (a, u, ö, y, ý, ы, э, о) és 19 mássalhangzó (в, г, д, ж, з, й, к, л, ль, м, н, нь, нг, п, р, с, т, ч, ш) alkotja. A б csak м után fordul elő, pl.: *комбо* 'liba'. А ч, х, ф pedig még csak most kezd meghonosodni a műveltek beszédében, újkéletű jövevényszavakban. E tájszólás szókincse szegényesebb az irodalmi nyelvénél, egyébként alig tér el tőle. Néhány tájszavát is megemlíthetjük: *пычырик* 'kevés', *ызыра* 'nagyon' stb. Nyelvtani rendszerét is több, az irodalmi nyelvtől eltérő vonás jellemzi. A többes szám jele a *-шамыч*, pl.: *ушкал-шамыч* 'tehének'. 1953 óta az irodalmi nyelvben a többes szám jele a *-влак*. Határozók többesének megalkotására szolgál a *-ла* suffixum: *тидэ кэчылаштэ* 'ezekben a napokban'. A viszonzossági pluralis jele a *-мыт*, pl.: *ачамыт* 'apámék'.

A volgai tájszólás magánhangzórendszere a következő: a, u, o, y, ý, ы, э, о. Ez utóbbi nyíltabb és kevésbé labiális, mint az y; mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan szótagban előfordul. Pl.: *эжар* 'zöld'. E tájszólásban is sok tájszóra bukkanunk: *авула* 'falú', *кэчарка* 'piszkavas', *лодымандаш* 'beszélgetni', *сүмо* 'világos', *пошкыч* 'lépcső' stb. A kellest kifejező infinitívus a *-мыла* suffixummal alakul, szemben az irodalmi nyelvi *-ман*-nal. Pl.: *лудмыла* 'kell olvasni' stb.

A joskar-olai tájszólás magánhangzói: a, o, y, ы, u, э, ý, ö, о, о. Az utóbbi két hangra példa: *п>н* 'haj', *э>л* 'árnyék'. Figyelemre méltó jelenség a mássalhangzók köréből a ч hang hiánya. ч vagy т' felel meg neki: *воцко* (ehelyett: *воцко*) 'sajtár', *пам'а* (ehelyett: *пача*) 'bárány'. Sajátosan alakul az ún. II. múlt idő tagadó formája: *лудынам огыл* (ehelyett: *лудын омыла*) 'nem olvastam' stb.

A keleti nyelvjárást a Tatár, az Udmurt és a Baskir ASzSZK területén élő marik beszélik, de idesorolhatjuk még a Szverdlovszki, Permi és a Kirovi Terület délkeleti részének mari nyelvjárását is. Határai pontosan nincsenek is megállapítva; ez összefügg a nyelvjárás kutatásának elhanyagolt voltával. Magánhangzórendszerének jellemző sajátossága, hogy — a megfelelő irodalmi nyelvi kemény spiránssok helyén — lágy é és э hangot találunk. Pl.: *калацаш* 'mondani', *күжэ* 'kés' stb. A többi nyelvjárásban is ismeretes lágy ч itt is megvan: *ача* 'apa', amellett kemény ч-vel (= џ) is találkozunk: *кочкаш* 'enni' stb. Zárt szótagban magánhangzóharmónia van: *ужун* (ehelyett: *ужын*) 'látott', *сүан* (ehelyett: *сүан*) 'lakodalom'. Irodalmi nyelvi ы, э, ý helyén — első szótagban gyakran u áll: *мин'* (ehelyett: *мый*) 'én', *кызыт* (ehelyett: *кызыт*) 'most' stb. A többes szám jele a *-влак*: *юдыр-влак* 'leányok'. Ez egyúttal a viszonzossági pluralis jele is.

A hegyi mari nyelvjárást a Mari ASzSZK Kilemári és Hegyi Mari kerületében, valamint a Kirovi terület egy részén beszélik. Két tájszólása van: a kozmgyemjanszki

vagy déli és a jaranszki vagy északi. A különbség közöttük jelentéktelen. A jaranszki tájszólás nem ismeri a *u-t*, helyette minden esetben *ü-t* találunk:

mezei	koz. m.	jar.	
<i>кочкаш</i>	<i>качкаш</i>	<i>кацкаш</i>	'enni'
<i>тачэр</i>	<i>тагачы</i>	<i>тацы</i>	'ma'

Példák a két tájszólás közötti szókinszbeli eltérésre:

<i>лэм</i>	<i>шти</i>	'leves'
<i>момоца</i>	<i>паньы</i>	'fürdő'
<i>мижгэм</i>	<i>элингэ</i>	'halinacsizma'

Jellemző a hegyi nyelvjárásra az *a ~ ä* és az *ü ~ ü* fonológikus szembenállása. Pl.: *араш* 'dühöngeni': *äpäü* 'elkeríteni, elfoglalni', *аты* 'berek': *ämtü* 'edény' stb.

A hegyi és a mezei nyelvjárás első szótagbeli magánhangzóinak a következő megfelelőseit állíthatjuk össze:

mezei	hegyi
<i>a</i>	<i>a, ä, э</i>
<i>o</i>	<i>o, a, ü</i>
<i>y</i>	<i>y, ü, o</i>
<i>ü</i>	<i>ü, ü, u</i>
<i>ы</i>	<i>ы, ü, u</i>
<i>э</i>	<i>э, ä, u</i>
<i>ö</i>	<i>ö, ü, э, ä</i>

A többes szám jele a *-алä*, pl.: *хала* 'város': *халавалä* 'városok'. Ez a jele a viszonsági pluralisnak is. Tájszónak kereken ezer szót minősíthetünk. Pl.: *вырсы* 'háború', *олуя* 'utca'.

A nyelvjárások ismertetése után következik a mű fonetikai része. A fonetika tárgyának, más tudományokkal való kapcsolatának a fejtegetése után a fonéma fogalmát tisztázza, rámutatva fonéma és hangjelenség dialektikus egységére. A mari irodalmi nyelvben összesen 30 fonéma van. A magánhangzó-fonémák: *u, y, e, ö, a, o, y, ü*. Ha ezt a rendszert egybevetjük a nyelvjárások magánhangzóállományával, látjuk, hogy több ponton eltérés van közöttük. A keletiben pl. 9 magánhangzó-fonéma van, a felsoroltakon kívül *ä* is; a hegyiben még eggyel több: *ü* is. 9 magánhangzó-fonéma van a mezeiben is, többek között az irodalmi nyelvből hiányzó *o*.

E fonémák némelyike önálló szó is lehet: *u* (de írásban *uu*) 'év', *y* (de írásban *yy*) 'vaj', *y* 'új', és mint kötőszó az *a* is előfordul magában.

A mari nyelv magánhangzórendszerét a következő táblázat szemlélteti.

	palatális sor	„vegyes” sor	veláris sor
lab.	illab.		
	<i>u</i>		
	<i>ü</i>	(<i>ü</i>)	<i>y</i>
	(<i>o</i>)		<i>ы</i> (<i>o</i>)
	<i>e</i>		
	<i>ö</i>		<i>o</i>
	(<i>ä</i>)		
	<i>a</i>		

Az *u* bármely hanghelyzetben előfordul. Hangsúly utáni helyzetben, abszolút szóvégen ugyan ritka, akkor is inkább csak jövevényszavakban: *узү* 'kicsi', *äzu* 'Äzsia' stb. Alapszíne hangsúlyos helyzetben fordul elő.

Az *э* hang (írásban *e*) csaknem valamennyi fonetikai helyzetben előfordul, kivéve hangsúlyos szótag után, mássalhangzó előtt. Pl.: *эм* 'orvosság', *кэнэ'эж* (de írásban *кэнгэж*) 'nyár'. Kiejtésekor a nyelvhát majdnem párhuzamos a kemény szájpaddal boltozatával, mintegy középső helyet foglal el az *u* és az *a* között.

Az *a* általában hangsúlyos, ez szóvégi helyzetére is vonatkozik. Ennek az a magyarázata, hogy a mari nyelvben az *a* hang a viszonylag leghosszabb, s intenzitása

miatt magára vonja a hangsúlyt. Tudtunkkal palatális *a* hang csak bizonyos helyzetben, fonémaváltozatként fordul elő. Azzal, hogy a fonetikai rész szerzője az *a-t* palatálisnak tekinti, a szerkesztőbizottság sem ért egyet, amint arra lábjegyzetben utal is.

A nyelvjárási *ä* abban különbözik az *a-tól*, hogy magasabb nyelvállású annál, a középső nyelvállású *e*-hez közeledik. Képzésekor a rezonátor fala és az ajkak is feszesebbek, mint az *a* esetében.

„Vegyes” hang a mariban az *ɛ*. Bármely helyzetben előfordul, az abszolút szöveg kivételével. Képzésekor a kissé fölemelt helyzetet elfoglaló nyelv hegye jóval előrébb van, mint veláris hangok képzésekor, a nyelv töve azonban hátrább helyezkedik el. Mindig rövid, olykor egészen elmosódott, pl. hangsúlyos szótag utáni helyzetben: *uúw^um* 'tavasszal'. A hegyi nyelvjárásban meglevő *ei* abban különbözik tőle, hogy képzésekor a nyelv palatális irányban mozdul el, az *ɛ* és az *e* közötti helyzetet foglalja el. Összefoglaló táblázatot találunk a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzetben levő magánhangzók átlagos hosszúságáról is.

A mari nyelv mássalhangzórendszere:

A képzés módja \ A képzés helye	Ajak-hangok	Palatálisok			Vegyes hangok	Velárisok
		kakuminálisok	apikálisok	dorzálisok		
Explozívák	м п	(ч)	т (т') ц н		ч н'	к нг
Spiránsok	ф в	ш ж	д л	с (с') з (з')	й л'	х г
Tremulánsok		р				

A mássalhangzók palatalizációja a mariban csupán palatális magánhangzók — különösen a felső nyelvállású *u, ý* — előtt következik be. Szűk térre korlátozódik, és fonematikus értéke sincs. A mássalhangzók bizonyos fokú labializációnak is alá vannak vetve, melynek mértéke a környező magánhangzók labialitásától függ. Az asszimiláció a mariban általában előreható.

A mari nyelvben mássalhangzóváltakozással is találkozunk, mely leíró és történeti jellegű lehet. Ez utóbbi intervokalikus helyzetben fordul elő, amikor is zöngétlen explozívák a megfelelő zöngéssel váltakoznak: *kum* 'kéz' ~ *кудым* 'kezet'.

A mű befejező részében a mari irodalmi nyelv helyesírására vonatkozó tudnivalók kaptak helyet. A mari nyelv helyesírásának története összefügg a mari irodalmi nyelv és írásbeliség történetével. A korai mari nyelvű kiadványok szövegét az orosz ábécé betűivel írták, csekély módosításokat és kiegészítéseket hajtva végre rajta. Kiegészítő jelek voltak: *ä, ö, ý, ei, нг*. Jövevényszavak, de olykor mari szavak leírásában is használták a *я, е, э, ю, у, ф, х, у* betűket is. Az *ɛ* magánhangzót hangsúlytalan magánhangzók: *o, e, ö* jelölték.

1922 után a különböző nyelvjárásokat képviselő kiadók összpontosításával megteremtődtek az irodalmi nyelv kialakulásának a föltételei. Ezután mari nyelvű könyveket csak két nyelvjárásban (a mezein és a hegyin) nyomtattak ki. A további egységesítés volt tárgya a 1925-ös összefoglaló tanári konferenciának, továbbá az 1937-ben és 1953-ban tartott tudományos ülészeknek. Teljesen a kérdést máig sem sikerült megoldani.

A kötet végén álló könyvészeti rész a szakirodalom, különösen az orosz nyelvű szakirodalom sokrétű felhasználásáról tanúskodik. A mintegy 70 megemlített cikk, tanulmány, önálló munka közül 54 orosz nyelvű, ami azt mutatja, hogy a mari nyelvre vonatkozó kutatások a Szovjetunióban igen jelentősek. Ehhez járult hozzá L. P. GRUZOV. Sok bonyolult hangtani jelenség tisztázásában saját kísérleti fonetikai kutatásaira, részletes méréseire támaszkodott. Röntgen- és fényképfelvételei, a szemléltető palatogramok, kimogrammok a műben foglaltak jobb megértését nagymértékben elősegítik. Öröndetes, hogy a finnségi nyelvek és a lapp után a mariból is áll rendelkezésünkre olyan kézikönyv, mely a kísérleti fonetika eredményeit is gazdagon hasznosítja.

LÓRINCZ JENŐ

Коми-пермяцкий язык. Введение, фонетика, лексика и морфология

Учебник для высших учебных заведений.

Под редакцией и при соавторстве проф. В. И. Лыткина. Кудымкар, 1962.

Коми-пермяцкое книжное издательство. 340 I.

I. A permják-zürjén irodalmi nyelv nyelvtanának megírása (a permják nyelv-járások figyelembevételével) jóval nehezebb feladatot jelentett, mint a komi-zürjén nyelvtan elkészítése. Mikor a „Современный коми язык” c. (1955-ben megjelent) komi-zürjén nyelvtan előkészületeihez hozzáfogtak, már adva voltak a munka előfeltételei: voltak már iskolai tankönyveken kívül a tudományos szempontoknak is megfelelő nyelvtanok és nyelvtani vázlatok (CASTRÉN, WIEDEMANN, G. SZ. LITKIN, BUBRIH, WICHMANN—UOTILA munkái), és volt már egy, az egyik — nevezetesen a középvecsegdai (sziktivkari) — nyelvjáráson alapuló, általánosan elfogadott és számos szépirodalmi munkában használt egységes irodalmi (és hivatalos) nyelv (amelynek jelképe már a fővárosnak *С и к т и в к а р* — és nem **Syktylkar*, sem pedig **Syktjkar* — neve is volt), rendelkezésre álltak kisebb-nagyobb jó szótárak, és készen állott a munka elvégzésére egy tudományosan képzett tehetséges nyelvész-gárda, mely a külföldi nyelvészekkel egyetemben a zürjén nyelvtan számos problémáját már tisztázta. Egy kiváló nyelvésznek, LITKINnek, a vezetésével valóban egy kitűnő összefoglaló nyelvtant készítettek el.

Más volt a helyzet a permják nyelvjárásokkal és a permják irodalmi nyelvvel kapcsolatban.

Itt mindenekelőtt egy új egységes irodalmi nyelvet kellett létrehozni, teremteni: elsősorban a nyelvjárásoknak egymástól annyira eltérő hang- és alaktani vonásai közül a legmegfelelőbbnek látszókat kiválasztani és bennük megállapodni.

A permjákoknál — számottevő hagyomány híján — hosszabb ingadozás előzte meg az egységes irodalmi nyelv megalkotását (erről alább szólunk még), hosszú tanácskozások után csak 1927-ben született meg a megállapodás a főkérdésben: a Коми-Пермяцкий Округ fővárosának, Kudimkarnak a nyelvjárása lett az irodalmi és hivatalos nyelv alapja, de különösen egy fontos módosítással: a kudimkari *l*-nélküli *v*-s nyelvhasználattal szemben a komi-zürjén *l* ~ *v*-s jelleg bevezetése mellett döntöttek. De nemcsak az egységes irodalmi nyelv hiánya jelentett súlyos nehézséget és akadályt egy összefoglaló és irányadó nyelvtan elkészítésének szempontjából; nagy hátrányt jelentett az is, hogy igen kevés képzett nyelvész állt rendelkezésre, aki ezzel a feladattal meg tudott volna birkózni. Hiszen jellemző, hogy — bár ma már ezen a téren is sokkal kedvezőbb a helyzet — még ebben az 1962-ben megjelent permják nyelvtanban is, 35 évvel az irodalmi nyelvben való megállapodás megszűlése után is, a szerzők munkaközösségének többsége nem a permják-zürjének közül került ki. Évről-évre természetesen szaporodik ott is az újonnan munkába álló fiatal nyelvészek száma. A jelen esetben azonban az említett helyzet azzal a hátránnyal járt, hogy a szerzők egymástól távol, három különféle helyen (Kudimkarban, Sziktivkarban és Moszkvában) dolgoztak. Ennek az lett a következménye, hogy — bár szemmel láthatólag egységes (és a komi-zürjén és az udmurt nyelvtanban bevált) eljárásban állapodtak meg —, nem mindig tudták az egyes felmerülő problémákat egymással megvitatni és közösen tisztázni. (Egy ilyen esetre alább utalunk; l. a 211—2. laphoz írt észrevételünket.)

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy — miként az előző is hangsúlyozza — ez a nyelvtan „első kísérlet” volt egy főiskolai tankönyv megírására. Ez magyarázza a könyv egyes hiányait és hibáit; ezekkel kapcsolatban a könyv szerzői kérik az olvasók megjegyzéseit és kívánságait, hogy ezeket a következő kiadásban hasznukra fordíthassák. Ezt a célt akarják szolgálni a mi észrevételeink is. De hangsúlyozzuk, hogy őszinte elismerés és köszönet illeti a szerzőket teljesítményükért; a válasz nehézségek ellenére is — szinte előzmények nélkül, vagy igen kevés előzmény után — hasznos és jelentős munkát kezdeményeztek és alkottak. És osztatlan elismerés és köszönet illeti a könyv szerkesztőjét (aki egyben maga dolgozta ki a nyelvtan számos fejezetét): V. I. LITKINT, akinél többet senki sem alkotott a zürjén összehasonlító nyelvtudomány terén. Számos kitűnő munkája után még két munkát várnánk LITKINTÓL: az *l*-es zudjai permják nyelvjárás feldolgozását (erről a nyelvjárásról l. LITKIN: Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам 10, 18, 25, 37—9) és egy másik, kilátásba helyezett fontos munkát: a permi nyelvek etimológiai szótárát.

2. A permják nyelvtan szerzői munkaközösségének tagjai a következők voltak: V. I. LITKIN professzor (együttal szerkesztő), B. A. SZEREBRENNYIKOV akadémikus, R. M. BATALOVA moszkvai aspiráns, JE. V. BOTJEVA és A. SZ. GANTMAN komi-permják

kandidátusok, JE. SZ. GULYAJEV sziktivkari tudományos kutató és G. A. NYECSAJEV sziktivkari docens.

A könyv részei: I. Bevezetés (és általános tudnivalók a permják nyelvvel kapcsolatban) (5—56); II. Fonetika (57—99); III. Helyesírás (100—109); IV. Lexika (szókincs) és frazeológia (110—151); V. Morfológia (152—333). A könyvet a tartalomjegyzék zárja be (334—340).

A permják nyelvten többet nyújt, mint amennyit a címe ígér. Tüzetesen tárgyalja a permják nyelv jelenségeit, sokszor a komi-zürjénhez, a votják nyelvhez, sőt a többi finnugor nyelvhez, e nyelvek megfelelő jelenségeihez való viszonyukban, ezenfelül azonban általános nyelvészeti ismereteket is közöl, a nyelvtani kategóriák és fogalmak értelmezését is adja, így kíván főiskolai tankönyv jellegének és feladatának is megfelelni. Tárgyalási módszere egységes. A tárgyalásra kerülő nyelvi jelenséget először definiálja, mivoltát példákkal világítja meg, azután következik az illető nyelvi jelenségnek a permják nyelvten belül való részletes tárgyalása.

Így mindjárt az első fejezetben, illetőleg első részben, mindenekelőtt szól a permják nyelv helyéről a finnugor nyelvcsaládban és ezen belül a komi-zürjénhez és az udmurthoz való viszonyáról, majd az egész permi ágnek néhány fontos jellemző hangtani, alaktani és szintaktikai vonását, valamint fontos szókincsbeli egyezéseit mutatja be, végül a permják nyelvjárásoknak és a permják irodalmi nyelvnek azokat a jellemző sajátosságait elemzi, amelyek ezt a nyelvet a komi-zürjéntől elválasztják; például: komi *voj* ~ P. *oi* 'éj', k. *von* ~ P. *en* 'függöny', k. *kiid* ~ P. *ki-ji* 'kezed', k. *puis* ~ P. *pu'is* 'fából', k. *kvait* ~ P. *kvat* 'hat', k. *bošni* ~ P. *bo'sni* 'venni', k. *munj'sni* ~ P. *munj'sni* 'kicsit menni', k. *juan* 'iszol' és 'ital' ~ P. *ju'an* 'iszol' és *ju'an* 'ital' stb. — A többesszám jele k. *-jas* ~ P. *-ez* [*ker'kuez* 'házak', *bord* : *borddez* 'szárnyak'; 1. még alább]; az allativus ragja k. *-li* ~ P. *-le*; az igeragozásban a jövő idő többes 3. sz.: k. *-asni* ~ P. *-ase*. — Szókincsbeli eltérések: k. *aski* ~ P. *a'sin* 'holnap', k. *lsoj* ~ P. *soj* 'nővér' stb.

Érdekes az a megjegyzés (15—6), hogy a P. nem ismer olyan fajta kapcsolatokat, mint a k. *vil-šapkaas'is* 'új sapkát öltött, vett föl' (ahol a *šapkaas-* 'sapkát felölt' mellett megmaradhat a *vil* 'új' jelző, amely egyébként csak a főnévi *šapka* előtt volna alkalmazható). (Ezekre a feltűnő összetételekre több példát idéztünk a komiból és az udmurtból; l. NyK. LXV, 218, továbbá Volksdichtung der Komi (Syrjänen) 366, SWb. 803.)

Ki kell emelnünk, hogy a nyelvten a finnugor és a permi népek őstörténetéről, az őstörténeti kutatások mai állásáról is tájékoztatja olvasóit. Az őshaza kérdése után a vándorlásokról és a más népekkel való érintkezésekről, az ezek folyamán átvett jövevényszavakról szól, ezek rétegeit mutatja be. — Tanulságos és jellemző ЛИТКИНnek az a megállapítása (116), hogy a permi nyelvek (tehát a komi-zürjén, permják és votják nyelv) mai szókincseben a tőszóknak vagy 80%-a a permi alapnyelv meggy vissza.

A rákövetkező fejezetek (27 kk.) a permják nyelvjárásokat ismertetik: a) az északi (Kosza-Káma melléki) nyelvjárás (a Kosza a Kámának egyik jobboldali mellékfolyója) az *l*-es csoporthoz tartozik (az eredeti *l* minden helyzetben változatlanul megmarad); b) a déli csoport területén fekszik a Коми Пермский Округ fővárosa: Kudimkar; ennek a területnek főfolyója az (ugyancsak a Kámába torkolló) Inyva folyó. Ez a kudimkar-inyvai nyelvjárás teljesen *l*-nélküli, azaz az eredeti *l* helyén minden helyzetben *v*-t (o: β-t) ejtenek. A terület déli és délkeleti csücskében beszélt nyerdvai és onyi-i nyelvjárás azonban *l*-ező nyelvű. — A két nyelvjárás (az északi és a déli) nemcsak az *l* szempontjából tér el egymástól (itt igen tanulságos a *vilje* 'fölé, reá' névtű alakja: É. *pizan vilje* 'az asztalra' ~ D. *pizanve* < **pizan vilje*; l. alább. Eltérés mutatkozik a hangsúly és a szókincs terén is.

Tájékoztatást kapunk a permják lakosság lélekszámáról is: 1926-ban a P. kerület területén 120 000 permják lakott, a permják területeken kívül lakó permjások (a jažvai és zudai permjásokkal együtt) 17 ezren voltak (l. ЛИТКИН Chresztomátiáját 10), így 1926-ban 137 000 volt a permjások száma.

Itt (34 kk.) vázolja azután a nyelvten az egységes permják irodalmi nyelv kialakulásának történetét.

A két nyelvjárás — mint láttuk — két végetlet alkot. Az északi *l*-es nyelvjárással szemben a déli nyelvjárás *v*-s (o: β-s) nyelvjárás (pl. É. *lijm* 'hó', *lez* 'kék', *nijl* 'leány', *polni* 'félni' ~ D. *vim*, *vaz*, *njo*, *pojni*), sőt bizonyos hangtani helyzetben (magánhangzók közt) ez a *v* ki is esik (pl. *tu'is* = irod. *tu'lis* 'tavasz', *sua'vni* = irod. *sula'vni* 'állni', *vo'ema* = irod. *vo'lema* 'volt', *deo* = irod. *delo* 'dolog', még eredeti *v* esetében is: *soe't* = irod. *sove't* 'cover', *zdo'ro'o* = *zdo'ro'vo* 'здорово (köszöntés)'). Most tehát választani kellett a kettő között. Irodalmi hagyomány alig köthette meg az ebben az ügyben 1927-ben tanácskozó permják szellemi vezetők kezét, hiszen addig mindössze néhány

olvasókönyv, vallásos tárgyú füzet és mesefordítás jelent meg permják nyelven, mégpedig nem is permják területen, hanem Kazánban, az 1900-as években. Talán csak Rogov nyelvtana és szótára (1860, illetőleg 1869) jöhetett számba; Rogov a nyelvtanában *v-s* alakokat, szótárában *v-s* és *l-es* alakokat idéz párhuzamosan, pl. *kju, kyl* 'nyelv, szó' (szótár 83, 373, 407). Ez tehát inkább a déli nyelvjárás mellett szólhatott volna; e mellett szólt az is, hogy az összes permjások 62 százaléka (120 ezer közül 74 ezer) beszélte a *v-s* nyelvjárását. Úgy látszott, a versenytől a déli nyelvjárás ki győztesen. És valóban a forradalom utáni első években (1921 és 1927 között) a szépirodalom a *v-s* dialektust használja (ami könnyen érthető, az akkori írók ti. éppen erről a területről kerültek ki). A permjások szellemi vezetői azonban úgy érezték, hogy mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 46 ezer permjáktól idegen az *l-nélküli* ejtés. Nagyon megfontolandó volt az is, hogy az *l-es* nyelvhasználat közelebb állt a komi-zürjén irodalom *l ~ v-s* nyelvéhez, és ennek elfogadása lényegesen közelebb hozhatná a komi-zürjén fejlett szépirodalom termékeit a permják néphez; egy pedagógiai megfontolás is javasolt ugyanilyen irányú döntést: a *v-s* anyanyelvű tanulók előtt így nem lett teljesen idegen az orosz nyelvi *l*. Végül bölcs megoldást találtak, amely megakadályozta a veszélyes szakadást, azt ti., hogy a 120 000-nyi kis permják nép két irodalmi nyelvet használjon. Elfogadták alapul a kudimkari nyelvjárását, de — tekintettel az északi *l-es* és a komi-zürjén *l ~ v-s* ejtésre — e nyelvjárás *v-s* jellege helyett a komi-zürjén *l ~ v-s* nyelvhasználat mellett döntöttek (maradt tehát *l* is, *v* is). Az azután már nem váltott ki féltékenykedést vagy ellenzést, hogy több más vonatkozásban is (különösen a hangsúly tekintetében, de más vonalakon is) a kudimkari nyelvhasználatot vették alapul. A mai permják irodalmi és hivatalos nyelvben tehát olyan alakok használatosak, mint: *o'lasę* 'voltak' (251), *li'ini* 'lőni' (278), *tev* 'tél' (44), *po'vni* 'félni' (uo.), (újabb [?] orosz jövevényszavakban azonban: *stul, stu'lsę, stu'lis, stu'lez*, ill. *mo'iv*; *mo'ivęn* 45. l.).

Az egységes permják irodalmi nyelv születési éve tehát 1927; normáinak megállapítása persze hosszabb időt vett igénybe. Az *l ~ v-s* alakokat használta már 1927-ben NYOBINDSA VITTOR (= V. A. SZAVIN) „*Rajin*” ('A paradicsomban') c. komi-zürjén nyelvű vígjátékának permják nyelvű fordítása, és azóta ez a nyelvhasználat általános lett az irodalomban (így A. N. ZUBOV, M. P. LIHACSOV, F. G. TARAKANOV és más írók és költők műveiben), és természetesen az iskolákban is. Hasznos a permják nyelvtani irodalom bibliográfiája (51—54), de ez csak a könyvtalokban megjelent munkákat sorolja fel és nem idézi a folyóiratokban megjelent cikkeket.

Külön paragraftus szentel a nyelvtan a *vjl-* névutó nyivai hangalakjának (49); mint már fentebb említettük, itt az irodalmi *vjle-*nek nyivai *vive* > *vve* felel meg, így: magánhangzós *tő* után: irod. *pu-vjle* 'fára' ~ I. **pu-vive* > *puvve*, *kerku-vjle* 'a házra, a ház fölé' ~ I. *kerkuve*; mássalhangzón végződő *tő* után egyszerű *-ve-t* találunk: *ib-vjle* 'a mezőre' ~ I. **ib-vive* > **ibvve* > *ibve*. Itt tehát a *vjle* névutóból valóságos rag lett, amely az *ibve* féle alakokban az allatívis *-ve* alakjával teljesen egybeesett; a jelentést adott esetben csak az összefüggés alapján lehet megállapítani.

3. A fonetikai rész behatóan és világosan tárgyalja a hangok képzésmódját, a fontosabb hangtani jelenségeket és részletesebben a hangsúly kérdését. Ez az utóbbi a fontos szerepet játszik a déli és az irodalmi permjákban alakotani és jelentéstani szempontból egyaránt (mint erre már fentebb a 197. lapon utaltunk), úgyhogy egy permják szótárnak komoly hiánya, sőt hibája, ha elmulasztja a hangsúly jelölését.

Strukturális szempontból jelentősek az ebben a részben közölt statisztikai kimutatások.

A permják irodalmi nyelv 35 fonémája közül a magánhangzók és mássalhangzók aránya 41% : 59%. Ezen belül az egyes hangok frekvenciája százalékokban: *e* (9,7), *a* (7,9), *i* (6,0), *ı* (5,9), *o* (5), *e* (4,5), *u* (3,2) (a számok nem egészen pontosak, összegük 42,2%, a fenti 41%-kal szemben). A mássalhangzók frekvenciája (szintén %-ban) a következő: *s* (8,6), *n* (6,5), *k* (4,7), *t* (4,7), *m* (4,1), *r* (3,6), *l* (3,5), *v* (3,4), *š* (3,1), *tš* (2,5), *d* (2,4) stb. Legkisebb arányszámban a *đž, tš, đ, l, dž, ž, ž, t* hangok szerepelnek (az adott sorrendben).

Az itt közölt számok bizonyos mértékben eltérnek a Современный Коми язык 35. lapján közölt adatoktól (ezekre vonatkozólag l. NyK. LXIV 414—5). Nagyobb az eltérés az *n*-nél (itt 6,5%, ott 5,5%) és az *s*-nél (8,6, — ott 8,0%).

A komi-zürjén állapottal összehasonlítva ezeket a nyelv struktúrája szempontjából tanulságos adatokat, a következő képet kapjuk: a komi-zürjénben is hasonló a magánhangzók és a mássalhangzók aránya, nevezetesen 42 : 58; ott is leggyakoribb magánhangzók az *e, a, i*, a mássalhangzók közül azonban ott az *n, s, š, m*.

Tanulságos a magánhangzók eloszlása a permjákban egyfelől a) a tőszótagokban és az ezekhez számítható nem-produktív képzőkben, másfelől b) a (tehát nem első szó-

tagként szereplő) produktív képzőkben. A magánhangzókat együttvéve 100%-nak számítva, az egyes magánhangzók eloszlása a következő: (L. az alábbi táblázatot)

Tőszótagokban (illetve az a) csoportban) tehát leggyakoribb itt az *a*, *o*, *i* (a komi-zürjénben pedig az *a*, *o*, *e*), produktív képzőkben itt az *e*, *i*, *i* (a komi-zürjénben az *e*, *i*, *a*). Legritkább a permjákban: tőszótagban az *e*, *i*, *u* (a komi-zürjénben az *e*, *i*, *u*), produktív képzőkben a permjákban az *e*, *o*, *u* (a komi-zürjénben is az *e*, mely egyáltalán nem fordul elő ilyen helyzetben, továbbá az *o*, *u*).

Persze tanulságos volna olyan statisztika is, amely különbséget tesz az első és a többi szótag magánhangzói közt; ezenkívül a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok közti megoszlás is tanulságos lehet.

4. Ami mármost az írást illeti, természetes, hogy a permjások — éppúgy, mint általában a Szovjetunió népei — az orosz (cirill) ábécét vették át (közben a 30-as években átmenetileg ők is a latin ábécét használták). Ma egységes az irodalmi nyelv és egységes az írásmód is.

Eszerint a permják ábécé 35 betűből áll, nevezetesen a teljes orosz ábécéből (ebben benne van a csak orosz jövevényszavakban előforduló *ф*, *х*, *и*) és az ezt kiegészítő *i* és *ö* [= *e*] jelből.

A helyesírás elvei általában egyeznek a komi-zürjén helyesírás elveivel. A *tš* hangot *čk* is *тш*-sel, a *dž*, *dž* hangokat *дж*, *дз* betűkapcsolatokkal jelölik; a cirill *e* hangértéke *je*, illetőleg a permjákban palatalizálható mássalhangzó után jésítést (tehát *d*, *l*, *n*, *s*, *t*, *z* után *d'*, *l'*, *n'*, *s'*, *t'*, *z'* hangot) jelöl, nem palatalizálható mássalhangzó után egyszerű *e*-nek olvasandó, éppúgy mint minden esetben a cirill *э*. Tehát pl. *em* [= *jem*] 'tű', *cer-* [= *šet-*] 'adni' (260), *de verli* [= *ve'li*] 'jártam' (316), *тэ 'te'* (312). Ha palatalizálható mássalhangzónak palatalizálatlanul való maradását akarják jelölni *i* előtt (mint pl. a most idézett *vetli* esetében), akkor a cirill *и* helyett latin *i*-t használnak. A *й* a *j*-nek és *ĵ*-nek a jele (pl. *йөв* [= *jev*] 'tej', *яй* [= *jaĵ*] 'hús', de pl. *ён* [= *jon*] 'erős'.

	a) %	b) (produktív képzőkben) %
<i>a</i>	18,8	16
<i>o</i>	18,8	1
<i>i</i>	16,6	27
<i>e</i>	14,2	35
<i>u</i>	12,5	1
<i>i</i>	9,6	17
<i>e</i>	9,5	3

Egyes (talán még idegennek érzett?) orosz szavakban megtartják az orosz írásmódot, pl. *район* (nem: *раён*), *бульон* (nem: *бульён*).

Érdekes, hogy pl. a magyar *kéz* szót fonetikusán így írják át a permják hangjelölés szabálya' szerint: *кээз* (115); itt az első *e* nem jelentheti a *k* palatalizálását (mert *k* nem fordul elő a permjákban), az utána következő *э* a magánhangzó hosszúságát jelöli (a permjákban nem fordul elő hosszú magánhangzó), de ezt nem jelölhetik az *e* megismétlésével, mert itt már *je*-nek kellene ezt olvasni (külön magyarázat nélkül tehát **kejez*-nek olvasnák ezt a szót).

Feltűnő, hogy a kétjegyű affrikáták kettőztetésében más (kevésbé helyeselhető) eljárást követnek, mint a komi-zürjének. Az utóbbiban a kiejtésnek megfelelően (ahol a zár a hosszabbik elem) pl. *аддзыны* [= *adđzyni*] 'látni', a permjákban ellenkezőleg

a második elemet kettőztetik meg, pl. *sođž*: többesszám: *sođđžez* (írva: соддзез) 'marok' (98), *kj'žžez* (írva: кытшшез) 'körök' (uo.). Hogy ez nem tükrözi esetleg a kiejtést, azt olyan fonetikus átírások igazolják, mint pl. „джодж-джез (орфографическое джоджжез)” (181. l.). Viszont más esetekben (más elgondolás alapján) az első elemet kettőztetik meg: *лыддыны* 'olvasni' (100), *ve'v'f'f'ini* (вев'в'т'т'ыны) 'befődni' (99), sőt *mi'ss'ini* (ми'ссыны) 'mosakodni' (uo.); etimológiai alapon megint más az írásmód: *sot- 'éget'*: *сотчыны* 'égni' (100), tőszónak érzett alakban pedig *tse'tt's'ini* (чеч'чыны) 'főlkelni' (uo.). A fejlődés folyamán bizonyára egyszerűsítés és egységesítés várható, ami talán ezeknek a megkülönböztetéseknél a megszüntetésére is fog vezetni.

Az elválasztás szabályairól annyit nyelvtanunk (98), hogy a *dž, dž, tš, džž, džž, tšš* kapcsolatot nem választják el, tehát: кы-дзыс 'a nyírfa', кы-тшшез 'körök'. A könyv más helyeiről vett példákban: *kni'ga-ezen* 'könyvekkel' (188), *ви-льось* 'újak (állítm. szerepben)', *tea'tr-lan* 'a színház felé' (192); feltűnő az orosz szó etimológiája alapján elválasztott *два-дцать* '20' és a 130. lapon.

Hasznos áttekintést ad végül egy táblázat (107—8), mely a permják hangjelölésnek a tudományos átíráshoz való viszonyát mutatja be.

5. A szótan (lexika) és frazeológia a permják szókinés különféle rétegeit mutatja be a szavak eredete és fogalmi köre szerint csoportosítva, művelődéstörténeti fontosságukat is kiemelve, majd szólásokat tárgyal, ezeknek eredeti jelentését is kutatva. Itt foglalkozik a könyv a figura etymologicával is. A különféle szempontok szerinti tárgyalás folyamán ismétlések sem voltak elkerülhetők. Talán az elméleti részek rövidítése és ezzel szemben nagyobb példaanyag elemzése gyümölcsözőbbé tenné ezt a fejezetet. A terjedelem szempontjából rámutatnánk arra, hogy ez a fejezet (a lexicográfia nélkül) a СоврКЯз.-ban 22 lapot foglal el, itt pedig 37 lapot tesz ki. Hadd említsük meg, hogy a komi-zürjén is, a permják is ismeri a magyar *széltoló* kifejezés megfelelőjét 'lustálkodó, naploró' értelemben: (Komi—RusszkSzl. 753:) *tev tšužjavni* 'бездельничать, копить небо (букв. пинать ветер)' [azaz: 'a szelet rúgni'], (SovvrKJaz. 97—8:) *tev tšužjavni* 'лодыря валить, бездельничать', P. (itt 142, 145) *tev tšužjavni* 'бездельничать (букв. ветер пинать' (142), 'лодыря гонять' (букв. 'ветер пинать') (145).

A lexicográfiai részben (146—151) áttekintést kapunk a permják nyelv szótáráról. KUZNYECOV—SZPороVA orosz—permják szótára (1946) 15 000 szónál többet tartalmaz, de ezek közt sok a nép körében ismeretlen orosz eredetű szó. Sz. F. GRIBANOV helyesírási szótára (1945, 1955) vagy 9000 permják szót közöl. Régibb szójegyzékek és szótárak: (a XVIII. századból): MÜLLER, FISCHER, LEPEHIN, PALLAS munkáiban, A. POPOV két kézirati szójegyzéke, (a XIX. századból): kézirati szójegyzékek kívül Rogov szótára (1869, vagy 13 000 permják szóval), WIEDEMANN, G. Sz. LITKIN, SAHOV, NYECSAJEV, WICHMANN—UOTILA, A. Sz. GANTMAN (kéziratban), GENETZ, V. I. LITKIN szótárai, valamint egy 1906-ban megjelent kazáni tankönyv. Értesülünk egy kézirati zuzdai szótárról is, mely 1650 permják szót tartalmaz.

6. A nyelvtan legterjedelmesebb része, amely a könyv nagyobb felét foglalja el (152—333), az alaktan. Ez mindenre kiterjedő figyelemmel tárgyalja az alaktan (és részben a szintaxis) körébe eső nyelvi tényeket; ennek a résznek a kidolgozásában a munkaközösség valamennyi tagja vett részt, és ennek a munkának az eredménye sok jelentős megfigyelés és magyarázat.

7. Ezzel a résszel, de az egész munkával kapcsolatos észrevételeinket, amelyeknek nagy része csak egyes megállapítások fontosságának kiemelését célozza, itt tesszük meg.

A jelen nyelvtan, mint mondtuk, első kísérlet egy összefoglaló permják nyelvtanra, mely a leíró nyelvtan követelményein túl a történeti nyelvtan igényeire is figyelemmel kíván lenni; ennek megfelelően a nyelvi jelenségeket nemcsak regisztrálja, hanem meg is akarja őket magyarázni összehasonlító és — ha lehet — történeti alapon is. Természetes, hogy egyes magyarázatok is csak kísérlet-jellegűek. Nem egyszer maguk a szerzők mutatnak rá arra, hogy az általuk adott magyarázat mellett más magyarázat is lehetséges vagy jogosult; ezt teszi például SZEREBRENNYIKOV az igeragozással és ige-képzéssel foglalkozó mintaszerű fejezetben (283—292); de nem minden esetben találjuk meg itt ezt a helyes eljárást, amelynek pedig nagy nevelő hatása is van és gondolkodásra, további kutatásra is ösztönzi az olvasót. (Egy ilyen esetről alább szólunk, a nyelvtan 211—2. lapjához fűzött észrevételeink kapcsán.)

Talán még két általánosabb jellegű megjegyzésnek is van itt helye. 1. Bár több helyen utal a nyelvtan egy-egy jelenség tárgyalása vagy említése folyamán arra a helyre, ahol ugyanaz a jelenség vagy csupán szóba kerül, vagy esetleg még részletesebben tárgyalva szerepel, ezt az utalást néha hiába keressük (l. pl. a *v* kiesésével kapcsolatban a 31. lapon utalni lehetne a 47. és 49. lagra. A főnevek többesjeléről több helyen esik szó,

más-más fontos megállapítások kíséretében, pl. 13, 89, 180—2; itt is hasznos, sőt egyenesen szükséges volna a megfelelő utalás). 2. Egyes helyeken, mint például annak ismeretetésével kapcsolatban, hogy az *l*-es nyelvjárásokban is hol marad meg a *v* (mert eredete szerint is *v*) (l. 44, 48. l.), bizonyosan egyszerűbb lesz a tárgyalás módja a következő kiadásban, amikor már a finnugor hangtörténetben jártasabb hallgatókhoz szólhat a könyv.

8. Egyes helyekre vonatkozó észrevételeink a következők:

7. 1. Azzal kapcsolatban, hogy az ablativust birtokos esetnek (притяжательный падеж-nek) nevezik el, már ismételten kifejeztem aggodalmaimat (l. pl. NyK. LXIV 240, 416).

12. 1. Amikor szembeállítjuk egymással a permják *-is* alakú ragot és képzőt a komi-zürjén *-is* alakkal, kívánatos volna annak a megjegyzése, hogy egyes komi-zürjén nyelvjárásokban is *-is* alak használatos. Helyesnek tartanók, hogy itt külön is megemlítenék, hogy a fenti megállapítás csak az irodalmi komi-zürjén nyelvre és egyes nyelvjárásaira érvényes.

16. 1. A *vil sapkaasis* 'надел новую шапку', *gerd deremasis* 'надел красную рубашку' rendkívül jellemző komi-zürjén összetételekkel kapcsolatban (a *vil* eredetileg csak a *šapka* szónak, a *gerd* csak a *derem* főnévnek volt a jelzője) hivatkozni lehetne más hasonló komi-zürjén és votják összetételekre; l. e nyelvtan 210. lapjához írt megjegyzésünket és NyK. LXV 218. L. még itt a 197. lapon.

99. 1. A *j* és a *j*-s magánhangzók (ë, я, ю) előtt indokolt a *ъ* jel alkalmazása (pl. и зъ я 'köves', mert a nélkül *iza*-nak olvasnák ezt a szót), de miért nem lehet ezt valamennyi mássalhangzó után alkalmazni? Miért kell a *bi'gja* 'tajtékos, habos', *tšišja'n* 'kendő' szavakban lágy *ь*-t írni: бы'гъ я, чышья'н? (Talán azért, mert ezekben úgysem palatalizálható a permjákban a *g, š*?) A komi-zürjén helyesírás ezeket is бы'гъ я, чышья'н alakban írja. Az említett megkülönböztetés nem fontos, másfelől megnehezíti a tanulóknak is a helyesírás szabályainak követését. Nehézséget fog okozni néhány más megkötöttség is a helyesírásban (l. uo.), úgyhogy maga a nyelvtan is kénytelen egyes esetekben a helyesírási szótár használatát ajánlani.

167. 1. Jellemzők a *kerni* igével összetett igék (*bajitni kerni* 'поговорить', *pukavni-kerni* 'посидеть'). Ezekkel kapcsolatban a következő helyekre (és hasonló jelenségekre) utalunk: Фокус-Фучс: SWb. 379, 577, VotjSz. 128—133, Удм.-русский слов. 126, Грамм. соврем. удм. языка 249—252, és itt e komi-permj. nyelvtan 259—60., 325—6., 329. lapjaira.

168. 1. Túlságosan kategorikus az a megfogalmazás, hogy a névragok (esetragok) „szigorúan egyjelentésűek”, és hogy egy bizonyos grammatikai funkció jelölésére mindenkor „egy és ugyanaz a rag” szolgál. A nyelvtan maga is idéz (191) ennek ellentmondó példákat. Pl. illativusok: *tšetlad piriše škola e* 'a gyerekek bementek az iskolába' és *eta lun e me veti gorin* 'ezen a napon otthon voltam'. Vagy gondoljunk olyan komi-zürjén mondatokra (consecutívusi alakokkal), mint: *šetina mun e vala* 'a fiú vízért megy' (SzovrKJaz. 146), és V. *šogisla omeltšema* 'er ist vor Kummer abgemagert' (SWb. 998).

180—2. 1. A többesszám jelétől a nyelvtan rendszerint az *-ez* alakot említi. Ez az alak magánhangzók után jelentkezik (pl. *kerku* 'ház': *kerkuez*); mássalhangzón végződő szónál a szóvégi mássalhangzó megnyúlik az *-ez* előtt: pl. *ki'veez* 'szavak', *lu'neez* 'napok', *džodž* 'padló': *džo'ddžeez* (джоджжез) stb., ami annak a jele, hogy az eredeti *-jez* többesképző *j*-je hasonult a szóvégi mássalhangzóhoz. Déli nyelvjárásokban csak ugyan *-jez*-zel alakul a magánhangzón végződő szavak többesszáma: pl. (182) *ki'jez* 'kezek'. Rogov nyelvtana (28) *-jes* és *-jez* többesképzőkről beszél, UOTLA (Kons. 182) szerint a *-jes* *s*-je mondatfonetikai okokra vezetendő vissza (a *-z* a rákövetkező zöngétlen mássalhangzóhoz hasonult), azután átterjedhetett ez az alak más hangtani helyzetben is. Mármost ebben a nyelvtanban is találunk *-es* végződésű többesszámokat: *tšatšaes* 'játékszerék' (238), *kni'gaes* 'könyvek' (uo.), *tetra'ddes* 'füzetek' (232), *i'bbes* 'mezők' (296). A *kni'gaes* szó után valóban *s*-szel kezdődő szót találunk, ugyanígy a *tetra'ddes* szó után (l. itt a 203. lapon), de már a *tšatšaes* után *a'slameš*, *i'bbes* után *vilin* szó következik. Itt tehát nem beszélhetünk hasonulásról. Ezek az alakok NYЕСАЈЕВ (13) szerint összetevett alakok: *kerku-ez-is* 'az ő házai, a házak' > *kerku-e-s*, úgy, mint *kerku-ez-ít* 'a te házaid' > *kerku-e-t*.

183. 1. Nyelvtanunk a következő két mondatot állítja egymás mellé a comitativusi rag használatának megvilágítására: *Va'saket Ko'la udžalen'i bura*: 'Kolya (Nyikoláj) Vaszával (Vaszilijjal) [= K. és V.] jól dolgozik (tkp. dolgoznak)' és *Va'saket Ko'la jansettšise* 'V. és K. különváltak (elváltak egymástól)', és azt fejtegeti, hogy a második mondatban nem két dolgoznak (ill. személynek) egyesítésével vagy egyesülésével van dolgunk, hanem a cselekvésük azonosságáról, két személy azonos cselekvéséről

van szó, és ezt jelzi a comitativusi *-ket* rag. A második példa persze oroszul van megválasztva; itt ti. russzicizmussal van dolgunk: он хочет развестись с женой mintájára mondja a komi-zürjén is: *sije kesje jansedtsini babajsket* 'ő el akar válni a feleségétől' (SWb. 308 és KSz. XII 232). A nyelvtan magyarázatát tehát csak az orosz kifejezőmódra lehetne vonatkoztatni, a permják, a komi-zürjén és a votják (l. VotjSz. 756, NyK. XXXVI 417) kifejezés csak utánzása az orosz szerkezetnek.

198. l. Az osztják *vitis*-nek nem 'к пекe' a jelentése, a *vit* sem jelent 'peka'-t; АНЛQV. *vit* jelentése 'Ufer, Strand', *vitis* jelentése 'a part felé' (vö. ПАТК.—FUCHS 100).

199. l. A 3. személy birtokos személyragjának determináló szerepével kapcsolatban találó LITKINnek az a megjegyzése, hogy ez megközelítőleg az angol, német határozott névelő funkciójának felel meg.

210. l. A melléknévről szóló fejezetben a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a melléknévi jelzőnek magának is lehet melléknévi jelzője, pl. *pe'la šar'pkaa mort* 'человек в шапке с ушами', *kuž pe'la šar'pkaa mort* 'человек в шапке с длинными ушами'. Megjegyzendő azonban, hogy ez valószínűleg csak olyan esetekben lehetséges, amikor a második jelző főnévből képezett melléknév, és az első melléknév eredetileg tkp. ennek a főnévnek volt a jelzője (ez tehát olyan szerkezet, mint a magyarban pl. *nagyerejű szél*, *hosszúhajú ember*; transzformációval: „egy szél, melynek nagy az ereje”, „egy ember, kinek hosszú a haja”). Ez a szerkezet (az eredetileg a főnévhez tartozó melléknévi jelzővel) bizonyos tekintetben a fent a 15. lappal kapcsolatban említett szerkezetre („[új-sapkás] öltött ~ [új sapkás] emlékeztet. (Ez tehát egészen más szerkezet, mint pl. a magyar *jó nagy* stb.; l. SIMONYI: A jelzők mondattana 88 kk.)

211—2. l. E rész szerzője (NYECSAJEV) szerint a melléknév, ill. melléknévi jelző jellemző jegyei: 1. mindig közvetlenül megelőzi jelzett főnevét, 2. mindig változatlan, nem vesz fel semmiféle ragot (változatlan tehát számban, esetben, birtokos személyrag tekintetében is).

Ámbar NYECSAJEV nem állítja határozottan, hogy ezzel kimerítette volna a melléknév, ill. melléknévi jelző jegyeinek felsorolását, mégis azt a látszatot keltheti, mintha semmi egyéb nem dőntené el, hogy mit tekintünk melléknévnek; definíciója — ha ennek van szánya — hiányos. Erre LITKIN mindjárt rámutat egy szerkesztői megjegyzésben és véleményét azután bővebben is kifejti a 225—6. lapon.

LITKIN kifejti, hogy az említett meghatározás szerint pl. olyan kapcsolatokban is, mint *mes šur* 'tehén szarva' v. 'tehénszarv', *pižan-kok* 'asztal lába' v. 'asztalláb', a *mes*, *pižan* már melléknév lenne. Kétségtelen, hogy eredetileg, de még most is sok kapcsolat van főnév és melléknév között (l. pl. NyK. LXII, 213). Azt is tudjuk, hogy a ma már differenciálódott főnév valóban adjektívizálódhatik és a főnevet a finnugor nyelvekben valóban bizonyos kapcsolatokban valóságos melléknévi értékkel is alkalmazhatják, nevezetesen mikor a főnév nemet, kort jelöl, mikor anyagnév vagy mértékjelölő főnév (l. pl. SIMONYI: A jelzők mondattana, KÉRTÉSZ: Finnugor jelzős szerkezetek, FOKOS: NyK. LXII, 213 kk.). Mégis fogjuk tudni, — fejtegeti LITKIN — hogy azok az így alkalmazott jelzői névszók (tehát LITKIN példáiban: a *mes*, *pižan* is) mégis főnevek, mert valamilyen tárgyat stb.-t jelölnek és egyéb tulajdonságaikban is eltérnek a melléknévektől: más kapcsolatban felvehetnek névragokat, többesbe tehetőek, személyragokat vehetnek fel. Ezzel szemben a melléknév más szófaj: tulajdonságot jelöl, mint állítmány *-es*, és nem *-ez* végződést kap (pl. *ve'vevez jó'neš* 'a lovak erősek'), ha appozíciós szerepben tárgyragot kap, ez is különbözik a főnév tárgyragjától (az utóbbi *-es*, a melléknév *-e* ragot kap; ezt a fontos morfológiai vonást, amely tehát nemcsak a *me'ne*, *te'ne* 'engem, téged' névmásokra s néhány más alakra jellemző, egyébként NYECSAJEV is hangsúlyozza a 218. lapon, l. még a 176. lapot is; pl. *Sa'sajis va'jis kni'ga*, *vi'le*, *ba'sike*, *intere'sneje* 'Szasa [= Alekszandra] könyvet hozott, újat, szépet, érdekeset'). Mindez azt mutatja — állapítja meg LITKIN —, hogy a nyelvérzék is igenis különbséget tesz a kétféle szófaj között jelzői használatuk esetében is. A kétféle felfogra céloztunk fent is (196).

221. l. A *-sa* képzőre (pl. *su'vtsa* 'álló') vonatkozólag l. NyK. LX, 310 kk.

226—230. l. Néhány fontos dolgot tudunk meg a permják számnevekről. A komi-zürjénben tudvalevőleg (bizonyosan az orosz kifejezőmód hatása alatt; vö. часа два 'körülbelül v. mintegy két órá') a főnevet követő tőszámnev megközelítő mennyiséget jelöl; pl. (SzovrKJaz. 189:) *mort šizim* 'vagy 7 ember'. Hasonlót állapít meg nyelvianunk a komi-permjákkal kapcsolatban; pl. *a'sin vev ki'ken munasę star'ntsiјae* 'завтра приблизительно на двух лошадях поедут на станцию' (227). Ez a példa (— sajnos — egyetlen permják példa) azért nevezetes, mert itt a *vev-kik* összetétellel vált, mely a végén vette fel a viszonyító ragot. A nyelvtan ezzel kapcsolatban meg is jegyzi, hogy ilyen

esetben a számnév „может взять на себя некоторую грамматическую нагрузку существительного”. A komi-zürjénből is ismeretes ez a jelenség; pl. *oz voljvlj lun vitedz* 'he приходит дней до пяти' (SzovrKJaz. 189).

Ugyancsak tanulságos, hogy a permják számnevek csak 10-ig permják nyelviek, 11-től kezdve ma már orosz számnevek használatosak (*odi'nnadsat* stb.); ezekből az utóbbiakból azonban nem alakulnak kollektív számnevek (tehát pl. *kikna'nmim* 'mi mindketten', de *odi'nnadsat*-ból már nem használatos hasonló képzésű számnév. Különbözik egymástól a két csoport a sorszámnevek körében is (pl. *vitet* 'ötödik', de *odi'nnadsatez* 'tizenegyedik'). (Viszont van pl. *pjatna'dsata* származékszó '15-ös csoport' 228.)

223. kk. és 307. l. A személyes névmások névutós kapcsolatai olyanok, mint a komi-zürjénben, pl. *me ordjn* 'nálam, mellettem', *te viljn* 'rajtad, fölötted', *si dinjn* 'nálá, mellette', *ni dinjn* 'náluk, mellettük', *ni kolasjn* 'köztük', a déli nyelvjárásban a többes 1. és 2. személyében: *mija'n bokjn* 'mellettünk', *tija'n dinjn* 'mellettetek'. Ezek mellett a személyragos névutók is használatosak: *vilam*, *vilat*, *vilas*, *vilanjm*, *vilanij*, *vilanij* 'rajtám v. reám, rajtad v. reád', stb. (307).

Állítmányi szerepben a birtokos névmásul használt genitivusos személyes névmás a többesszámban a melléknévhez hasonlóan -*es* végződést kap: *ena tetra'ddes si'lenes* 'эти тетради его' (232); *piza'n vilas kni'gaes si'lenes* 'на столе книги его' (238), *tsemo-da'nas tsá'tsaes a'slameš* 'в чемодане игрушки мои собственные' (uo.). Hasonlót látunk az állítmányi szerepű határozószó esetében is: pl. (293) *ni'ja ta'lenes* 'они здесь' ('ők itt vannak', tkp. 'ők itten[j]ek'). (Az itt jelentkező -*es* többes képzőről l. a 180—182. laphoz fűzött észrevételünket.)

239. l. A nyelvtan szerint az *eta* 'это', *e'sten* 'вот здесь', *e'ttse* (э'тчö) 'вот сюда' névmás, ill. határozószói alakokban az *e* „означает указание 'вот'”. Az *e* azonban névmástö; l. pl. SKES. 33—4.

246. l. Amikor az *abu* tagadó szónak a perfectum historicum vagy obliquummal (прошедшее неочевидное время-val) kapcsolatos használatáról van szó, már itt is meg kellene említeni, hogy az *abu* (tkp. 'nincs', ill. 'non sum, es, est') csak névszót tagadhat, és így ez a használat is azt mutatja, hogy *mun'emij* tkp. nem „ragozott igealak” ('elmentél'), hanem névszói alak ('elmenésed, elmented', vagyis 'elmenésed nincs, elmented nincs'). Az igealak névszói eredetére persze helyesen mutat rá a 252—3. lap, de ott is a mondott értelemben kiegészítésre szorul az a megállapítás, hogy a perf. obliquumot ma már teljesen igei alaknak érzik.

248. l. Tanulságos a 3. személyű („személytelen”) ige tárgyalása (vö. most STPA: MSFOu. CX XV, 577). Azonban olyan kifejezések, mint pl. *va'en kir'etis berreg*, miként már az orosz fordítás ('водой размыло берер') is mutatja, nem jellemző permják szerkezetek, hanem orosz mintára vezetendők vissza.

257. l. A hangsúly helye, miként már (fent 198. l.) említettük, igen fontos a permjákban (helyét pontos hangtani szabályok határozzák meg); szerepe lehet a szófaj, sőt az ige aspektusa szempontjából is. Így az -*ist*- igeképző, ha hangsúlyos, akkor az illető ige a bevégzett cselekvést (законченное действие) jelöli (*soji'stnij* 'всё съесть'), ha viszont a képző hangsúlytalan és a hangsúly egy a képzőt megelőző szótagon van, akkor az ige mozzanatos jelentésű, pillanatnyi cselekvést (мгновенное действие) jelöl: *let'istnij* 'дёрнуть', de *let'istnij* 'всё выдергать'. L. még a nyelvtan 289. lapját és itt 197. l.

257—8. l. Az eredetileg frequentatív szerepű -*l* képző ma csak néha gyakorító igeképző, de általában egyszeri cselekvést (однократный вид) jelöl, pl. *ve'tnij* 'догнать', *ve'tlinij* 'догнать (на время с тем, чтобы прийти в прежнее состояние)', ugyanígy *add'zi'vni* (адззы'вны) jelentése 'увидать один раз'. Ezzel szemben a képzőnek kettőzötetése (esetleg háromszori alkalmazása) (-*ivl*-, *-livl*-, *-livl*-) szolgál a sokszorosított ige kifejezésére; pl. *add'zi'vlinij* 'увидеть много раз'; éppígy: *va'ilinij* 'принести (на время)'; *vaja'vlinij* 'приносить (много раз)' (291.) *va'ilinij* 'приносить многократно'. L. még a nyelvtan 290—1. lapját.

297. l. A nyelvtan szerint a *kidz* 'mint, ahogyan', *sudz* 'ügy' határozószók nem származékok, nincs külön szuffixumuk, viszont pl. *kimi'ni* 'arccal lefelé' elhomályosult képzőt tartalmaz. A *kidz*, *sudz* természetesen szintén ebbe a második csoportba való. Csak véletlenül történhetett itt az, hogy az *e'ni* 'most' szó mind a két csoportban szerepel.

298. l. Nagyon tanulságos, hogy az accusativusi *ar'se* (tkp. 'őszet, az ősz') határozószó is lehet 'összel' értelemben, pl. *sija šo'gmis ar'se* 'он родился осенью'; ugyanígy *te'vse* 'télén', *o'ise* 'éjjel, ночью', *lu'nsse* 'nappal'. Mármost az a nevezetes, hogy ugyanilyen kifejezőmódot látunk a komi-zürjénben; elsősorban az udorai nyelvjárásban

figyeltem meg ezt a használatot. Pl. (ZSzv. 151:) *pop oįse i saįdmas' ęjįel a pap fęlębred';* ugyanęgy *asu'vsę 'reggel,* (ZSzv. 151:) *asu'vsę keza'įin surtas 'reggel a gazda fęlkel';* (uo. 203:) *riįse 'este;* (SWb. 45:) *goęęmęę 'nyáron';* (uo. 558:) *lunęę 'nappal'* (pęldákat l. a SWb. megfelelelő szavai alatt). Ismeri ezt az accusativusi idęhatározót a prupi nyelvjárás is: (Svd. 253, 262:) *berja lunęę vois 'am letzten Tag kam er hin'. A votják is ismeri ezt a kifejezémódot; l. Wotj. Chrestomathie 2. kiadás 140—1.*

299. l. *ma'ti 'közlel' 'поблизости' természetesen nem tartalmazza ugyanazt a transitivusi ragot, mint *vę'vti 'поверху, чересчур', u'vti 'понизу',* ahogyan a 299: lapon olvassuk; a *-t- ma'ti*-ban a tőhöz tartozik, vő. pl. УОТЛА, Syrjånische Chrestomathie 115.*

317—332. l. A fejezet az indulatszokról, hangutánzó, hangfestő stb. szavakról szól bő anyaggyűjtés alapján.

9. Ismételjük: a permják nyelvten jelentős alkotás, amely nagyon elősegíti majd a permják nyelv tanulmányozását és megismerését. Nagy érdeme, hogy helyes pedagógiai érzékkel és módszeresen oktatja és vezeti a főiskolai hallgatókat, akiknek elsősorban szánták ezt a könyvet. Egy hamarosan várható második kiadás el fogja tüntetni azokat a hiányosságokat, amelyek ennél az első kísérletnél elkerülhetetlenek voltak. A könyv szerzői és szerkesztője áldozatos munkájukkal hálára kötelezték a finnugor nyelvtudomány minden művelőjét.

FOKOS DÁVID

A zürjénföldi régészeti irodalom új terméséből

A Komi Autonom Szocialista Szövetségi Köztársaság területének történetét a régészek még nem régen kutatják. A Pecsora és a Vicsegda folyók völgyei, a Nagyföldi Tundra régészetiileg csak az 1950-es évek második felétől kezdve váltak és válnak igazán ismertté. Bár a geológusok a Pecsora-parti barlangokat már a múlt század 30-as éveitől kezdve ismerték, a régészek pedig már 1851-ben ásattak a Vicsegda völgyében, mégis a leletek értelmezése a környező területek beható régészeti ismerete nélkül nem hozhatott kellő eredményeket a permi népek és az obi-ugorság története felderítésében. A szovjet korszakban már a 20-as évek közepén újabb ásátások indultak a Vicsegda folyó medencéjében, de az ásátások és a dokumentáció színvonala olyan alacsony volt, hogy a feltárt anyag alig alkalmas történeti interpretációra. Az 50-es évek második felében megjelenő régészeti kutatások előtt közvetlen a háború utáni évektől kezdve Csernov G. A. geológus terepbejárásai és vizsgálati ásátásai szolgáltatottak sok értékes anyagot a jelzett terület őslakossága történetének megírásához. Kelet-Európának ezt a távoli részét is érintő nagy régészeti összefoglalást elsőnek Fossz M. J. (Древнейшая история Севера европейской части СССР. МИА 29. 1952) és Врлuszov A. Ја. (Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. 1952) végezték el. A Komi ASzSzk történeti vázolata egészen a bronzkorszakig jórészt erre a két alapvető munkára épült. (Очерки по истории Коми АССР. I. 1955.) Újabban, Fossz M. J. halála után, GURINA N. N. az, aki olyan összefoglaló munkát írt, amely elsősorban a csiszolt kőkorszakra nézve ad új történeti alapvetést, különösképpen az Onyega folyótól nyugatra fekvő területre, a gödröskés-fésűsdiszes kerámia kultúrájának elterjedési vidékére nézve (Гурина, Н. Н., Этническая история Волга-Окского междуречья. МИА. 94). Az ő vizsgálati a volgai finnugorság (az Oka folyótól Karéliáig) történetére vonatkoznak. Azért, hogy hasonló összefoglalást lehessen írni a permi finnugorok és az obi-ugorok Urálon inneni törzseinek történetéről, feltétlenül szükséges a vicsegdai és a peccorai területek régészeti kutatásának folytatása. Ezt a kutatást ma már elsősorban a Szovjet Tudományos Akadémia Komi Filiáléja és a Komi Köztársasági Múzeum fiatal káderei végzik. A két, általunk most itt jellemzett gyűjteményes kötet is jobbára az ő írásaikat tartalmazza. (Историко-филологический сборник. вып. 7. és Материалы по археологии европейского Северо-Востока. I. Сыктывкар 1962.) A két kötetben négy szerzőtől 7 régészeti tanulmányt közöltek. Közülük négy őskori témájú: Буrow, Г. М., Новые стоянки в долине р. Вычегды; Долговременные поселения нар. Вис; Стоянки на Синдорском озере; valamint Чернов, Г. А., Стоянки в бассейне Р. Адзвы (Большеземельская тундра), kettő pedig középkori anyagot dolgoz fel: Канивец, В. И., Среднеазиатские и германские монеты на Северном Урале; Савельсва, Э. А., Некоторые материалы по средневековой археологии Выдегодского Края. A hetedik az Unijai barlang ásátásának publikációja, ős- és középkori rétegeket egyaránt tartalmazó emlékről szól: Канивец, В. И., Первые результаты раскопок в Уньинской пещере.

A felsorolt tanulmányok egyike sem érint olyan anyagot, amely a terület leg-regebbi lakosságával, más szóval a korai neolitikus mikrolit kultúrákkal volna kapcsolatban. BUROV elsőnek említett tanulmánya 3 olyan települést ismertet a Vicsegda folyó bal partjáról, illetve a Logesin folyó torkolata mellől, amelyek az i. e. II. évezredben már léteztek (Jagkodzs I., Podzseginszkaja, Nyidz I.). Pattintott kőeszközökön kívül BUROV nem talált ezeken edénytöredékeket. Eszközanyaguk alapján véve egymással megegyező. Hasonló leleteket közeli párhuzamként a Vimja folyó mellől említ, bár ezek a kőszerszámok a Szovjetunió észak-európai részén máshol is használatban voltak. — BUROV további két tanulmánya is a Vicsegda folyó medencéjével, illetve a Vimja és a Visera folyók medencéjének vízválasztójával (Szindori-tó) áll kapcsolatban. A Vicsegda medencéjében a régészek egészen 1959-ig egyetlen állandó régi települést sem ismertek. Ekkor a Komi Fiólé expedíciója egyszerre 8 települést is felfedezett, melyek közül 3-nak az ismertetését találjuk meg BUROV második cikkében. (A kutatást 1960-ban is folytatták, amikor már 2 téglalap alaprajzú házat is feltártak az egyik településen.) A 3 telepen, Visz I—II—III., a gödröcskés-fésűsdíszes kerámia kultúrája képezi a leg-régibb réteget (i. e. III. é. e. derekától az i. e. II. é. e. kezdetéig). A kőeszközök már nemcsak pattintottak, hanem vannak csiszolt balták is. A kerámia díszítése alapján BUROV a Vicsegda vidéke északi részét egységes etnokulturális területnek tartja, ideértve a Nagyföldi Tundra nyugati részét, valamint az ezek közé eső nagy területet is. Ettől az egységes területtől régészetileg mind a Káma vidék, mind a Volga—Oka-i kerámia elterjedési területe jól elkülönül. Jellegzetes dísz a kerámián a fogazás. Ennek a neolitikori (eneloit) kultúrának az eredetét ő még nem látja világosan; kétségtelen, hogy volt kapcsolata a Volga—Oka-i gödröcskés-fogazásos díszű kerámiával. GURINA szerint itt délnyugat felőli vagy nyugati eredetről lehet szó. Emellett a kerámián uráli hatás is érezhető, ui. a „lépkedő fésű” dísz oda vezet el bennünket. Nincs azonban kizárva az sem — kockáztatja meg BUROV —, hogy ez a kultúra a helyi mezolitik kultúrák alapján fejlődött ki, a vele szomszédos gödröcskés-fogazásos díszű kerámia kultúrájának hatása alatt.

A leírt telepeken talált későbbi jellegű fogazásos díszű kerámia párhuzamait a vicsegdai Lebjazsaja telep szolgáltatja. Nagyjából egy idejű lehet ez a fehér-tengeri régészeti kultúra első fázisával (i. e. 1800—1500), valamint a Jug folyó melletti Marmilin-i teleppel. Ez utóbbit Fossz az i. e. XIII—XII. sz.-ra keltezte. Délen a Felső-Káma vidékén vele egy időben az ún. turbinói kerámia létezett.

Az ugyanezen a telepeken talált zsinórdíszes kerámia megfelelőjét a Vicsegdánál a Miöldin-i és a Lebjazsaja telepek adják. Ez már a bronzkor vége és a vaskor eleje. Egy idős az ananyinói és a fehér-tengeri kultúrákkal.

A telepek legfiatalabb réteget gljadenovói típusú kerámia jellemzi, az i. e. I. évezred végén és az i. u. I. évezred elején.

Az említett kőeszközök a gödröcskés fogazásos díszű kerámia velejárói. A Vicsegdánál már nincsenek a többi kerámiatípussal együttes használatban pattintott kőpengék. Hasonló a fejlődés a Káma vidéken is; egy ütemben fogynak ott is a kőpengék. A könnyilhegyek egyik típusát a Vicsegdánál a zsinórdíszes kerámiával találjuk együtt, a vakarók pedig a gljadenovói típusú edényekkel együtt voltak még használatban.

Mind a kerámia, mind pedig a kőeszközök rövid jellemzéséből az derül ki, hogy ezek a települések igen hosszú ideig voltak lakottak. Lakóik elsősorban halászzattal foglalkoztak.

BUROV harmadik tanulmánya a Szindori-tó partján és szigetein levő telepet ismerteti, összesen 9 telepesoportot. Ezek kerámiája nagyjából a Visz I—II. településeket edényeinek felel meg. E települések bronzkoriak; egyik közülük kora-vaskori.

CSEBNOV tanulmánya a Nagyföldi Tundra régészeti emlékeinek van szentelve. A szerző tollából helyi és központi folyóiratokban sok tanulmány jelent meg, melyek mind a Pecsora medencéje vagy a tundravidék régészetével foglalkoznak. Itt most az 1952. évi kutatásainak eredményeit adja közre, melyeket az Adzjava folyó partján végzett. Kulik N. A. 1909. évi kutatásai óta 200 ősi település vált ismeretessé erről a tundráról, melyek felfedezésének nagy része éppen Csernov érdeme. A folyók partján ebben az évben 57 települést vizsgált meg, melyeket térképre vetítve is bemutat. A településeken, melyeknek élete az i. e. III. évezredre nyúlik vissza, tűzhelyeket, edénytöredékeket, pattintott könnyilhegyeket, valamint egy csiszolt kőbaltát is talált. Ez utóbbi nyugati (Finnország, sőt Észtország) kapcsolatról tanúskodik. Érdekes, hogy itt az Adzjava melletti településeken nem talált fémeszközöket, pedig más nagyföldi tundrai telepen találtak hasonló korú fémzserszámot. A települések kerámiája a gödröcskés-fésűsdíszes típushoz tartozik. Az Ural hegység érdekes lelőhelyei az áldozati barlangok. Egy ilyen barlang a KANYIVEC által ebben a kötetben leírt unjai barlang is, melyben még Csernov

kezdte meg a régészeti vizsgálatot 1955—1957-ben; már akkor áldozóhelynek tartotta. A folyó partjától alig 10 méterre levő, jól látható és megközelíthető bejárata délfelé tekint. Kanyivec 1959-ben 44 m² felületet tárt fel a barlang bejárati termében. A leletekből kiderült, hogy a bronzkorban, a korai vas- és a középkorban látogatta az ember. A magas talajvízszint sajnos nem engedte meg az ásítás további folytatását, ami igen fontos lett volna a barlang kőkori lakottsága kérdése eldöntéséhez. A leletek 3 tűzhely körül csoportosultak. Kanyivec szerint a barlang csak a középkorban volt szentély, még hozzá az obi-ugor lakosságé. Ugor kapcsolatra több lelet utal: egy medaillonszerű maszkos fémkorong, amely a hasonló vogul korongokra emlékeztet (párhuzamai a Felső-Vicsegda mellől ismeretesek). Ezt a korongot vele egy rétegben talált pénzek az i. u. X—XI. sz.-ra kelteztek. Előkerült továbbá egy ezüstlemezen levő bekarcolt szarvas- és emberábrázolás, valamint olyan agyagedények, amelyek az Alsó-Ob vidéki kultúrák nyomait viselik magukon. A bekarcolt ábrázolások is nyugat-szibériai típusúak. Ez a barlang is jó támpont lehet az Urálon inneni ősi obi-ugor kultúra régészeti kutatására, és a mai Urálon túli lakosság Urálon inneni településeinek elhatárolására, ami eddig még nem történt meg.

Ezt megelőzően az i. u. VI—IX. sz.-ban használták a barlangot, a kámai lomovotovói kultúra idején. Erre utalnak az itt talált övveretek és edények is. A rétegben levő pénzek közép-ázsiaiak.

A barlang leleteit komplex módszerrel dolgozták fel. Ez különösen kiemelendő pozitívum. Nemcsak a kerámia töredékek csiszolati-strukturális vizsgálatát végezték el, hanem pontosan meghatározták az állatesont-leleteket is. A halcsontokon és 16 különféle emlősszállat csontján kívül madárcsontok is kerültek elő. Rajtuk kívül a ló- és a juhcsontok csak 5%-os arányban vannak képviselve. (Réncsontok nincsenek, mert itt az Észak-Urálban csak a XV. században jelent meg a röntenyésztés, nyenyec hatásra.)

A koravaskori leleteket mindössze 2—3 edény képviseli (i. e. II.—i. u. III. sz.), melyek mind déli gjladenovói típusúak. Ez azt bizonyítja, hogy idáig feljártak a Káma vidéki vadászok.

A bronzkorszakból csak néhány pattintott kőtöredék származik.

A kötet egyik legérdekesebb tanulmánya, amely közép-ázsiai és nyugati pénzekről szól, szintén KANYIVEC tollából ered: Среднеазиатские и германские монеты на Северном Урале. Hat érmet közöl, melyek közül 4 az unjai, 2 pedig a kanyini barlangból származik. Véleménye szerint ezeket a mai obi-ugorok ősei hagyták itt hátra, ugyanúgy mint a Pelim szellemnek felajánlott pénzeket a voguloknál. A közép-ázsiai pénzek a X. sz. közepéről, a szászországiak pedig a XI. sz. második feléből származnak. Tudjuk, hogy nyugati pénzek még az Urálon túlra (Sajtan-barlang) is eljutottak. Útjuk a Szuhona, Vicsegda, Felső-Pecsora folyása mentén vezetett. A dénárokat, melyeket az unjai barlangban találtak, a helyi lakosok a komiktól kaphatták a XI. sz.-ban. (A pénzeket Szmirnova, O. I., Bikov A. A., Janyina Sz. A. határozták meg Leningrádban.)

A kötet utolsó tanulmánya a vicsegdai terület későközépkori leleteiről szól: Некоторые материалы по средневековой археологии Вычегодского края. SZAVELJEVA itt a XII—XV. sz.-i Karabjib földvár, a Gidszajjag, Kljanislaszta és a Dzsibjag XII—XIV. századi temetők leleteit ismerteti.

A Vicsegdánál XI. sz.-ban megjelent orosz kultúra tárgyai (novgorodi párhuzamok) adnak kellő támpontot a leletek keltezésére.

A leletanyag nagy része déli, a zürjén rodanovói kultúra elemeit mutatja. A zürjének vicsegdai ágának felvándorlása már az i. u. VII. sz.-ban megkezdődött; ennek szerkesztése az ő későbbi kultúrájuk elemeinek itteni megléte.

A temetkezési szokások érdekes képet mutatnak. A halottakat részben, vagy néha teljesen elhamvasztották. Ebben a korban a szlávoknál már ez a szokás teljesen eltűnt, a cseremiszeknél pedig a XI. sz.-ban volt eltűnőben. Itteni jelenlétét SZAVELJEVA kérdésként veti fel. Véleményünk szerint a kereszténység itteni igen lassú térhódítása kedvez a hamvasztásos rítus megmaradásának.

A tanulmányok megjelenését örömmel vettük mi, magyar régészek is, különösen az új sorozat megindítását. Reméljük, hogy mihamarabb közreadják benne a többi leletanyagot is, amely komoly alapja lehet rokonnépeink Urál vidéki ősi története megírásának.

ERDÉLYI F. ISTVÁN

Bárcai Géza: A magyar nyelv életrajza

Budapest, 1963. Gondolat Kiadó. 462 l. + 20 tábla (képek)

1. BÁRCZI GÉZA nem először jelentkezik szintézissel nyelvtudományunkban. Aki ma a magyar hangtan, szókincs és alaktan bármily — elvi vagy gyakorlati, átfogóbb vagy a részletekbe vágó — kérdésével akar foglalkozni, aki szavainak eredete után kíván nyomozni, mindenekelőtt BÁRCZI összefoglaló munkáit veszi kezébe. De a magyar helyesírás, a mondattan, továbbá a magyar nyelvjárások, az irodalmi nyelv, valamint a nyelvművelés, a stilisztika, a névtudomány, a lexikográfia, a nyelvtudomány-történet, a nyelvtörténeti módszertan stb. vizsgálója szintén nem nélkülözheti BÁRCZI GÉZÁNAK gyakran az egyes részdiszciplínák alapjait feltáró és mindig távlatokat nyitó idevágó dolgozatait. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy BÁRCZI írásait a problémák világos felismerése, az ezek megoldására irányuló igen jó módszertani érzék, a logikus, áttekinthető okfejtés, a rendkívül széles látókör, továbbá a mindig izes, változatos, elegáns stílus jellemzi, akkor szinte természetesnek tarthatjuk, hogy A magyar nyelv életrajza című legújabb szép könyvében tulajdonképpen a „szintézisek szintézisét”, a nyelvünk egészének teljes történetét felölelő munkát üdvözölhetjük.

2. Miben különbözik A magyar nyelv életrajza a szerző eddigi szintéziseitől? A felölelt témakört nem tekintve mindenekelőtt abban, hogy ez a többivel ellentétben a művelt nagyközönséghez szóló ismeretterjesztő munka.

Úgy gondolom, nyugodtan állíthatjuk, hogy hazánkban még sohase nyilvánult meg akkora érdeklődés a legkülönbözőbb nyelvi (helyesírási, nyelvhelyességi, stilisztikai, nyelvtani, sőt nyelvtörténeti stb.) kérdések iránt, mint éppen napjainkban. (Ezt mindennél jobban igazolja az a körülmény, hogy nem jelenhet meg olyan sok és olyan példányszámú efféle könyv, hogy hamarosan el ne kapkodnák.) És mintha újabban odáig jutottunk volna, hogy az egyre növekvő érdeklődő nagyközönség tekintélyes hányada már nem elégednék meg a szűkebb körű nyelvműveléssel, vagyis azzal, hogy tőle csupán a közvetlen gyakorlati — helyesírási, nyelvhelyességi, fogalmazással kapcsolatos stb. — kérdéseire kapjon választ. Most már a „hogyan?” mellett a „miért?”-re is kíváncsi. Kíváncsi például arra, hogy egy-egy szó milyen eredetű, hogyan kapta meg a kérdéses jelentést, hogyan formálódott olyan alakúvá, mint ahogy ma hangzik; hogy egy-egy szerkezet, amelynek pontos megfelelője van valamely — velünk érintkező — idegen nyelvben, miért nem számít mégsem idegenszerűségnek; hogy mi bizonyítja két nyelv rokonságát; hogy miben áll nyelvünk finnugorsága; hogy mikor és hogyan alakult ki irodalmi nyelvünk; hogy elvetendő-e ma már a tájnyelvi beszéd mód; stb. stb. Az efféle kérdésekre választ adó, szélesebb értelemben vett, magasabb fokú nyelvművelésnek mintaszere példája Bárcai Géza könyve. Mintaszere, mert érdekes, sőt izgalmas olvasmány formájában kalauzolja végig az érdeklődőt a magyar nyelv történetén, attól kezdve, hogy kivált a finnugorságból s egészen napjainkig.

3. Mi teszi mintaszerevé, érdekes és izgalmas, vonzó olvasmánnyá? Először is az, hogy a szerző a magyar nyelvtudományunk ügyszólván minden ágát művelő s a magyar nyelv történetének szinte minden korszakát vizsgáló tudós biztonságával tudja kiválasztani a legfontosabb láncszemeket abból a folyamatból, amelynek mai nyelvünket köszönhetjük. És hasonló módon hagyja el a kevésbé lényeges momentumokat és a nagyközönség számára nehezebben érthető, illetőleg a terjedelemez képest túlságosan nagy magyarázatot igénylő jelenségeket. BÁRCZI könyvében továbbá a szemünk előtt pereg le nyelvünk fejlődési folyamata, mégpedig úgy, hogy szinte érzékeljük, hogyan küzdenek meg egymással a régi és az új elemek, s hogyan vezetnek el egy magasabb szintézishez (l. pl. a nyelvújítás győzelmének s az ikes ragozás bomlásának bemutatását) — ezzel mintegy igazolva, hogy a dialektikus fejlődésnek igen jó példája a nyelv. Közben arról is meggyőződünk, hogy ez a fejlődés nem önmagától folyik, és nem önmagáért van, hanem — végső soron, gyakran többszörös, szinte kibogozhatatlan áttételekkel — a magyar nép gazdasági, társadalmi, politikai életében bekövetkezett változásoknak, továbbá az ezekkel kapcsolatos művelődési viszonyoknak a függvénye („A magyar nyelv életrajza” a magyar nép életrajza is!). Ugyanakkor a fejlődő gondolkodásnak is hű tükré, és azért megy végbe, hogy a társadalmat, a társas érintkezést szolgálja (a nyelv és gondolkodás dialektikus kapcsolatának kitűnő példája többek között a birtokos személyné ragozás, az igei személyné ragozás, továbbá a határozórag- és névutórendszer kialakulásának, a szókincs honfoglalás utáni bővülésének bemutatása: 55 kk., 63 kk., 101 kk.; l. még a hangváltozások okairól mondottakat: 127—8). BÁRCZI fejtegetése — a szűk keretek ellenére is — tükrözi azt a sokrétűséget, amely magát a nyelvi valóságot jellemzi: figyelme kiterjed a nyelv valamennyi összetevőjére, az egyes korokban azt ragadva ki,

amely akkor a legnagyobb lépést tette előre, és közben mindent a ma szemszögéből nézve és értékelve, igen sokszor gyakorlati tanácsokat is adva (l. például a *való* igenévről, a ragos névszó -i képzős alakjáról, a *miszerint s úgy . . .*, *mint* kötőszóról, a *jól áll neki*-féle idegenszerű szerkezetekről stb. mondottakat: 337—8, 351—3). Ilyenformán nemcsak a szűkebb nyelvtani: hangtani, szókinésbeli, alaktani, mondattani, hanem az irodalmi nyelvi, stilisztikai, nyelvhelyességi stb. kérdések iránt érdeklődők is feleletet kaphatnak belőle problémáikra. Nem lényegtelen pozitívuma továbbá e könyvnek az, hogy szerzője állandóan tekintettel van az olvasókra: semmit nem hagy megmagyarázatlanul, minden alkalmas eszközt megragad azért, hogy mondanivalója minél érthetőbb, minél világosabb legyen (l. a jegyzeteket, a régi nyelvet bemutató szövegrészleteket — a korabeli valószínű olvasattal és mai értelmezéssel —, a kitűnő összegezéseket, a képeket, a tájékoztató irodalmat stb.). Az elmondottakon s a mondanivalóhoz mindig jól simuló elegáns stíluson kívül a jól kiválasztott nyelvi—nyelvészeti érdekességek, „csemegék” teszik élvezetessé és vonzóvá a magyar nyelv életrajzát, anélkül azonban, hogy eluralkodnának a fő mondanivaló rovására (l. például az érdekes szóalakulásokat: régi és mai *szivárvány* szavunk 108, *házsártos* 124, *sírám* 141, *mókus* 252, *tupíroz* 351; az érdekes jelentésváltozásokat 261—3, a nyelvújítás „furesaság”-ait 296—310; a „nőstényítés”-t 304—5; stb.). Végül talán mégis e könyv olvasóját a szerzőnek a nyelv s magyar nyelvünk iránti mérhetetlen szeretete fogja meg leginkább, amely minden sorból árad feléje (. . . a tagolt, hajlékony emberi nyelv az emberiség legnagyszerűbb vívmánya, melyet mai változataiban a nemzedékek végláthatatlan sorainak állandó erőfeszítése teremtet meg; olyan eszköz, melyet sohasem tudunk nélkülözni, s mely az embert attól fogva, hogy zsenge korában eszmélni kezd, egész életén át kíséri és szolgálja. S »a nyelv« mindenki számára elsősorban az anyanyelv.” [5]; l. továbbá különösen az egyes korok összegezését és a mai nyelvünket értékelő zárószót).

4. Sietünk azonban megjegyezni, hogy a feladatuk magaslatán álló ismeretterjesztő munkák (effélék — mind tárgyakat, mind közlésmódjukat illetően — szép számban látnak napvilágot a Gondolat kiadónál) rendkívül hasznosak az érintett szaktudomány(ok) számára is. Hasznosak azért, mert új koncepcióban tárgyalják (vagy tárgyalhatják) az addig feltárt anyagot, egyébként az ilyenféle szintézisben más értéket, színt kapnak a kidolgozott, sőt véglegesen kidolgozott részek is; mert a szerzőjük kinyilváníthatja véleményét vitatott esetekben (és módosíthatja saját korábbi nézeteit); mert rámutathat az egyes diszciplínák kidolgozottságának hiányaira, továbbá távlatokat nyithat, kijelölheti az illető diszciplína közvetlen és későbbi feladatait, sőt hozhat új (rész)eredményeket; stb. Mindezt anélkül, hogy pontosan lemértük — vagy lemérhettük — volna, elmondhatjuk BÁRCZI GÉZA jelen munkájáról. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy „A magyar nyelv életrajza” első — mégpedig modern — összefoglalása a magyar nyelv történetének (Balassa Józsefnek 1937-ben megjelent, hasonló című könyvét lényegesen más jellege s kisebb terjedelme miatt figyelmen kívül hagyhatjuk), akkor nem kell nagyon találatosnak lennünk, hogy megjósoljuk: ez a kötet a magyar nyelvészettel és a magyar nyelvvel foglalkozó szakembereknek gyakran forgatott *k é z i k ö n y v e* lesz (ezt csak elősegíti nagyon gondos szó-, tárgy- és névmutató).

5. BÁRCZI GÉZA könyvében nyelvtudományunknak úgyszólván minden diszciplínája, sőt a nyelvészettel érintkező tudományok számára is hoz újat, érdekeset. Ezek bemutatására s egyáltalán a könyv tartalmi ismertetésére egy recenzió szűke szabott keretében nem gondolhatunk. Ezúttal csupán a magyar irodalmi nyelv történetével foglalkozó részekre térünk ki röviden.

Bárzsi a magyar nyelv életrajzában — a nyelv és az azt beszélő társadalom szoros kapcsolatából kiindulva (ez a kapcsolat egyébként a legközvetlenebbül éppen az irodalmi és köznyelv alakulásában mutatkozik meg!) — az adott kereteket tekintve jelentős teret szentel a nyelvi egységesülés nyomon követésének, ezzel — legalábbis ami a fejlődés fő vonalait illeti — nem kis mértékben gazdagítva nyelvtudományunknak most önállósuló, de még meglehetősen kidolgozatlan ágát: a magyar irodalmi nyelv történetével foglalkozó diszciplínát.

Nyelvünk története során megismerkedünk itt az anyanyelvű irodalom indulásával: a fordításokkal együtt jelentkező tudatos szóalkotással (90 kk., 108), az írott nyelvben mutatkozó alaktani és mondattani kötöttségekkel (amelyek — a szerző megállapítása szerint — a választékosabb beszélt nyelvben, sőt talán a népnyelvben is éreztették hatásukat, l. 161—6, 169 kk.). Megismerkedünk továbbá — miután bizonyos nyelvi eszmény, nyelvi norma-féle létrejött (l. 185—8) — a nyelvi egységesülés és normalizálódás két kezdeményével: az ún. kolostori nyelvvel, amelyben az egységesülés — úgy gondoljuk — elsősorban stilisztikai jellegű volt, azaz egyes mondattani jelenségek, a frazeológia és bizonyos stilisztikai formulák „egységet” jelentette (vö. HORVÁTH JÁNOS,

A magyar irodalmi műveltség kezdetei 258—90) és a királyi kancelláriai és udvari nyelvvel, amely meg főként a helyesírásban teremtett bizonyos egységet (l. 188—90).

BÁRCZI a mohácsi vész utáni időkre teszi a magyar irodalmi nyelv kezdeteit, s ezt követően — igen helyesen — nem lényegtelen mértékben ennek a nyelvi rétegnek s — a nyelvjárásokon kívül — a beszélt (köz)nyelvnek az alakulásával foglalkozik. („A XVI. századtól kezdve fokozatosan alakul ki a nyelvjárások fölé rétegződő irodalmi nyelv egysége, s ezért a XVI. század végétől a magyar nyelv története elsősorban az irodalmi nyelv története.” 383.) Az egyes íróknak — köztük nyelvtaníróknak —, továbbá a közben meggyarapodó deáki rétegnek és másoknak a nyelvét vizsgálva (204 kk.) arra a megállapításra jut, hogy a XVI. század végére az írott nyelv elkülönült a nyelvjárásoktól, s „különféle nyelvjárások összeötvöződéssel több, egymástól nagyobb területi egységenként kisebb-nagyobb mértékben eltérő írott nyelvváltozat keletkezett (összesen 4—5)” (230). Be is mutatja, hogy milyen hangtani, alaktani vonások jellemezték azt az írott nyelvet, amely a XVI. század végén Gömör, Abauj, Zemplén megyétől Ungon, Beregen, Szatmáron, Szabolcsban, Biharon, Krasznán át egészen Krassó-Szőrény vármegyéig uralkodott (219—22). A további egységesülés eredményeként — mint a szerző megállapítja — a vidékenként eltérő normák a XVII. század közepe tájára, lassan két fő típusra korlátozódnak: a keleti-északkeletire és a dunántúlira, a XVIII. században pedig az utóbbi is fokozatosan visszahúzódik az előbbi javára (233—46). — A mohácsi vésztől a felvilágosodás koráig terjedő szakasz tárgyalásával kapcsolatban három apró megjegyzésünk lenne: a nyelvtanok — kezdve Sylvester munkájában — mintha az itt vázoltaknál nagyobb mértékben képviselték és szolgálták volna — természetesen korukhoz mérten — a nyelvi egységesülést; az eddigi gyakorlatnál tovább menve szerintünk Szezevi Molnár Albert művei (zsoltárfordítása, bibliaátdolgozása, szótárai, nyelvtana stb.) is oda kíváncsnak a Károli-biblia és Pázmány Péter munkái mellé mint amelyek különösen jelentősek az írott nyelvi norma kialakításában és rögzítésében (l. 217); végül: a XVII. század végére — Misztótfalusinál és Tsétsinél — alapjaiban (az elveket tekintve teljes mértékben, de a legfőbb gyakorlati megoldásokban is) készen áll mai helyesírásunk, bár az általános gyakorlat — beleértve a nyomdákat is — még soká ér el ide (l. 231—3).

A nyelvi és helyesírási egységesülés további: felvilágosodás- és reformkori útjának részletes rajzát is megkapjuk, kiemelve az írók, a nyelvtanok, a szótárak, továbbá az iskolázás és természetesen az Akadémia szerepét (322 kk.). Ekkorra véglegesen felülkerekedik a keleti-északkeleti norma, kialakul a viszonylag egységes beszélt nyelv, a köznyelv, s ezzel létrejön a magyar nemzeti nyelv (329—7).

A XIX. század második felét és a XX. századot tárgyalva már arról értesülünk, hogy a magyar irodalmi nyelv hangtani egységesülése befejeződött (a beszélt nyelv megközelítőleg sem jutott el erre a fokra, l. 368—71), az alaktani, mondattani, helyesírási elemek egységesülése azonban természetesen tovább tart (371 kk.). Csak helyesírási szempontból hangsúlyozza a szerző, hogy az előbbi korszakkal ellentétben most már a köznyelv hat erősebben az irodalmi nyelvre, s hogy a szaknyelvek és a jassz nyelv szavai eddig nem tapasztalt mértékben áramlanak a köz-, sőt az irodalmi nyelvbe is (365—8). BÁCZI GÉZA nyelvünknek szépen és érdekesen megírt életrajzát azzal zárja, hogy jellemzi mai formáját (384—7), amelynek összegezése mindenképp ide kívánczik: „Nyelvünk jellegzetes érényei tehát: színes, változatos hangzás, rendkívüli metrikai rugalmasság; tömörség, szoros logikus kapcsolás; finom árnyaltság, képszerűség; pontos fogalomalkotásra való képesség. Mindezek nyelvünk öröklött készségeinek, lehetőségeinek és sok ezeres történetének közös eredményei.” (387.)

Végül még két megjegyzés. A szerző nyelvünk történetét a következő korszakokra osztva tárgyalja: I. Az előzmények (11—32); II. Az ősmagyar kor (33—72); III. A honfoglalástól a mohácsi vészig (73—191); IV. A mohácsi vésztől a felvilágosodás koráig (192—289); V. A felvilágosodás kora és a reformkor (290—342); VI. A szabadságharctól napjainkig (343—81). Ez a korszakbeosztás — kétségtelenül helyesen — a nyelv külső történetén, a magyar nép életében végbement s a nyelv alakulását is közelről érintő eseményeken alapszik. Meg kell azonban említenünk, hogy — különösen a nyelvi egységesülést és normalizálódást helyezve a középpontba — más korszakolás is elképzelhető és jogosult (vö. AnyMűv. 291—4; FelvÍr. 72—7). — A magyar nyelv életrajzához természetesen hozzátartozik annak bemutatása is, hogy hogyan alakultak, fejlődtek nyelvünk stilisztikai jelenségei, kifejező lehetőségei. BÁCZI GÉZA könyvében — az eddigi gyakorlatot messze túlhaladó mértékben — bontakozik ki előttünk, hogy hogyan gyarapodott nyelvünk stilisztikai fegyvertára fokról fokra (passim), amíg a magyar nyelv páratlan művészi eszközözzé fejlődött. Ezt kitűnően bizonyítja — írja a szerző — „a vers és próza nagy mestereinek művein kívül... igen jelentékeny és magas színvonalú

fordítási irodalmunk, mely sokszor virtuóz ügyességgel simul az eredetinek sajátos stílusához, levegőjéhez Homerosztól Verlaine-ig, Shakespeare-től Puskinig, Cervantestől Thomas Mannig.” (381.) Ezen kívül igen találó megjegyzéseket olvashatunk egyes korabeli nagy írónk, költőnk (pl. Pázmány, Zrínyi, Gyöngyösi, Faludi stb.) stílusára, s nem kerüli el a szerző figyelmét olyasmí sem, hogy nyelvünk miért oly alkalmas eszköze a klasszikus verselésnek (384—5), s miért könnyíti meg a gépi beszéd (mozi, rádió, magnetofon stb.) megértését (385).

6. Az elmondottakat összegezve A magyar nyelv életrajza című kötet nagy nyeresége mind az igazi ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő irodalomnak, mind pedig a szaktudománynak, illetve azok megoldása folytán — igen jelentős általános szükségünk.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Papp László: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika

Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 186 l.

PAPP LÁSZLÓ munkája elsőrendű fontosságú a magyar történeti nyelvjárás-kutatásban és az irodalmi nyelv kialakulásának kutatásában, ugyanakkor — az anyagban felmerült elvi problémák, illetve azok megoldása folytán — igen jelentős általános nyelvészeti szempontból is.

A szerző a bevezetésben (7—16) röviden áttekinti a magyar történeti nyelvjárás-kutatás múltját, rámutatván, hogy ez a stúdium nálunk tulajdonképpen BÁRCZI GÉZA munkásságával indul meg. A kutatások legsúlyosabb problémái a források helyhez-kötésében jelentkeznek. Nemcsak az írásos emlékek műfaji sokfélesége, időbeli és keletkezési hely szerinti különbözősége, hanem a megfelelő korból és helyről való hiánya is megnehezíti a kutatásokat. Korábbi munkásságának és érdeklődésének folytatásaképpen Papp László a XVI. századi keleti *i*-zés viszonyait elemzi statisztikai módszerrel. Saját levéltári gyűjtése alapján 400 különféle tárgyú és különböző terjedelmű szöveget (kéziratot) dolgozott fel az *i*-zés mértéke szempontjából. E szövegek kevés előbbi kezeltetésű kivétellel a XVI. század második felében keletkeztek ismert vagy ismeretlen írói tollából. A szerző a bevezetésben kiemeli a kutatások főbb statisztikai adatait (13):

1. A feldolgozott szövegek száma	400 irat
2. A feldolgozott szövegek terjedelme	230 000 szótag
3. Az átlagos szövegterjedelem	575 szótag
4. Az <i>i</i> -ző adatok (példák és ellenpéldák) szótagszáma	11 472 szótag
5. Az <i>i</i> -ző elemek százalékos aránya	4,99%
6. A vizsgálatba bevont <i>i</i> -ző morfémák száma	
a) Tőmorféma első szótagjában <i>i</i> -ző	91 morféma
b) Tőmorféma nem első szótagjában <i>i</i> -ző	51 morféma
c) Szuffixumok előtt <i>i</i> -ző	8 morféma
d) Szuffixumokban <i>i</i> -ző	18 morféma
Összesen	168 morféma

A bevezető utolsó részében Papp László az *i*-zés nyelvtörténeti kérdésének irodalmát foglalja röviden össze. Ő maga saját korábbi munkássága alapján is ahhoz a nézethez csatlakozik, amely szerint az *i*-zést történetileg nem lehet csak egy *é* > *i* változással magyarázni, továbbá a mai és a korábbi nyelvállapotok *i*-zésterületei nem esnek feltétlenül egybe. Ez a dolgozata ennek az utóbbi kérdésnek a mélyére kíván hatolni.

A vizsgálat anyaga három nagyobb fejezetre oszlik. Az első (Az *i*-zés belső nyelvi kérdései, 17—41) közli az adatokat, és tájékoztatást ad azok összeállításának módszeréről, olvasásukról és értelmezésükről. Az *i*-zés kategorizálása tekintetében a szerző Deme László elveihez csatlakozva, de azokat módosítva az alábbi csoportosítást követi: 1. zárt *i*-zés a tőmorféma első szótagjában (pl. *béke*); 2. zárt *i*-zés a tőmorféma nem első szótagjában (pl. *beszéd*); 3. zárt *i*-zés szuffixumok előtt (pl. *béke* — *békét*, illetve *keze* — *kezeit*); 4. zárt *i*-zés szuffixumokban (pl. *éret*). A szuffixumok előtt jelentkező *i*-zést Papp László két alcsoportra bontotta a *béke* — *békét*, illetve a *kéz*: *keze* — *kezeit* típusok szerint. Ezt az eljárását részint morfonológiai megfontolások miatt (valószínű rövid *i* ejtés az utóbbi típusban), részint statisztikai megfontolások miatt (*i*-ző vagy váltakozó *é* ~ *i* ejtés az utóbbi esetekben) tartja indokoltnak. Az anyagban csak a lehetséges *i*-zés példái szerepelnek, olyan morfémákat, amelyek sem a szerző anyanyelvjárásában (Hosz-

szúpályi), sem a XVI. századi emlékekben nem fordulnak elő *i*-vel, figyelmen kívül hagyott.

Ezután következik (20—33) a feldolgozott morfémák betűrendes felsorolása a szóban forgó négy csoportba (és alcsoportba) osztva. Minden egyes címmorféma után megkapjuk az iratok sorszámát (a sorszámozásra még visszatérünk) és az összes adatok számát, utána az *i*-zõ, az *é*-zõ, az *i* ~ *é* váltakozások, a diftongusok, a monofongusdiftongus váltakozások összesítõ adatszámát; ezen adatok elõtt zárójelben fel vannak sorolva az elõfordulási helyek az emlékek sorszámával megnevezve, tehát pl.:

vidék: 6 iratban 7 adat; *i*-zõ 4 iratban (92., 104., 237., 356.) 5 adat, *é*-zõ 2 iratban (96., 163.) 2 adat.

A következõkben a mû az *i*-zõ morfémák elõfordulásának gyakoriságával kapcsolatos egyes kérdéseket tárgyalja (34—36). Ebben a tekintetben a csupán egyszer vagy csak néhányszor elõforduló töveket számításon kívül kellett hagyni. Az adatokból kiderül, hogy a *keze* — *kezét* típus jogosan sorolható külön alcsoportba, sõt külön figyelmet érdemel. A többi típusnál ugyanis nem fordul elõ, hogy az iratok 46,03%-ában az adatok 67,48%-a *é* ~ *i* váltakozást mutat. Az *i*-zés ebben a típusban a legerõsebb, de a szóalakok itt is eltérõen viselkednek. Nem lehet tehát merev szabályt felállítani az *i*-zés nyelvi jelenségeire vonatkozóan, ahogy egyébként erre már mások is rámutattak.

A további fontos kérdés a szövegek szótagszám és jelek szerinti *i*-zése (37—41). PAPP LÁSZLÓ igyekszik teljes statisztikai képet adni, ezért az adatokat egyrészt a jelek száma szerint, vagyis jeltípusok (type) szerint dolgozta fel, tehát a code-ról adott statisztikai képet (jelölése *c*), másrészt a jelpéldányok (token) szerint, s ebben a vonatkozásban a message (*m*) jellemvonásait kapjuk. Mindezek az adatok az *i*-zõ (+*m*, illetve +*c*), az *é*-zõ (−*m*, illetve −*c*), továbbá a diftongusos (*D_m*, illetve *D_c*) realizáció szerint is szét vannak bontva. A diftongusos realizáció azt mutatja, hogy az *i* helyetti *ie* ejtés már megvolt a XVI. században, de a nyelvrendszeren belül még jelentéktelen helyet foglalt el (40—41).

A következõ összefoglaló fejezet címe: Az *i*-zés földrajzi kérdései (43—150). A szerzõ itt közli a nyelvi adatokat szövegek szerint csoportosítva. Az iratok maguk sorszámmal vannak ellátva, de az azonos származási helyre lokalizálható iratok egy csoportot alkotnak. E csoportok az erdélyi fejedelemség területérõl kiindulva haladnak sorszám szerint felfelé Bihar és Békés megyén át a török hódoltsági területre, majd Debrecentõl fel Kisvárdáig, Ugocsa megyén és Huszton át Beregbe, Ungba és Zemplénbe Tokajig, végül Abauj-Torna, Borsod, Gömör és Heves megyén át Versegdig. A sorszámozott adatok rovatában a levéltári és keletkezési adatokon kívül megkapjuk a zárt *i*-zés összes lehetőségének szótagszámát, továbbá, hogy hány különbözõ jel elõfordulása adja ezt a számot; ugyanezeket az adatokat megkapjuk „ellenpéldák” néven az *é*-zésre, végül a diftongusos realizáció adatai következnek. A számszerû adatok után találjuk magukat a nyelvi adatokat számmal különválasztva a jelenség négy típusa szerint. Például:

B O C S K Ó [= Bacskó]

322.

1596.

Bocskay Miklós saját kezû levele Zokadj Péterhez. (OL. Kállay cs. lt.)

Zárt *i*-zés: 21 szótag, 13 jel. Példák: 2 szótag, 2 jel (± 1). 1. *üetel*. 2. *zemljne* [= Zemplénbe]. Ellenpéldák: 19 szótag, 12 jel. 1. *eltese*, semj *kepen*, *leszen*, *lezen*, *Ret*, *reth* (2×), *reth*. 2. *beszelnenk*, *egessegh ben* [!], *egessegel*. 3. *Jdejen*, *leueleben*. 4. *giulesbe*; *egessegh ben* [!], *egessegel*; *emlekezhetik*; — *azerth*; *beszelnenk*.

Ezután a szerzõ a számadatokat különféle értelmezési lehetõségük szerint csoportosítja. Összehasonlítja a Magyar Nyelvatlasz kérdõívében szereplõ *i*-zõ adatokra utaló morfémák számát és százalékos arányát a saját vizsgálatának adataival, s megállapítja, hogy az õ adatfeldolgozása e vonatkozásban nagyobb terjedelmû (144—145). A továbbiakban PAPP LÁSZLÓ a szövegeket öt csoportra osztotta a —*c* értéke, vagyis az *é*-zõ adatok elõfordulásának nagysága szempontjából (a 6. csoportot alkotó egyetlen iratot, a csieseri 282. számút szándékosan úgy választotta ki, hogy abban nincs lehetõség az *i*-zésre). Eszerint 0—10%, 11—25%, 26—50%, 51—75% és 76—100% értékek közé vannak az iratok besorolva. A 76—100% —*c* értékû egyébként legtöbb iratból álló csoportot a szerzõ teljesen negatív értékûnek tartja az *i*-zõ góccok megállapítása szempontjából. Nézete szerint ugyanis minél nagyobb a —*c*, vagyis százalékosan minél több, annál kisebb mértékû benne az *i*-zés, és viszont. PAPP LÁSZLÓ azért választotta az ellenpéldákat, vagyis a fordított arányú számítás az összehasonlítás alapjául, mert az *é* ~ *i*

váltakozások miatt a $+m$ és $+c$ értékei közt nincs lehetőség a matematikai modell felállítására. Így a XVI. századi keleti i -zés földrajzi elhelyezkedésének mutatója a $-c$ különféle értékcsoportja. A legerősebb (a 0—10% és a 11—25% közti két csoport) és a közepes (26—50% közti) $-c$ értékű i -zés egy Kraszna megyei gócban van. Egy másik i -ző góc a Szamos és a Túr alsó folyásánál és a Felső-Tisza vidékén található. A szerző felteszi, hogy e két góc nem volt egymástól független, amint erre a szövegek adataiból következtetni lehet. Annyi bizonyosra vehető, hogy az i -zés mai fő területe (Hajdú, Bihar, Békés, Szolnok megye) a XVI. században nem i -ző (147—148).

Az ie diftongusra aránylag kevés adat található (már magában az olvasatban is lehetnek bizonytalanságok), de úgy látszik, hogy ez a jelenség a mai területét Ung megye déli és Szabolcs megye északi részéből kiindulva foglalta el. Messzebbmenő következtetésekhez azonban sokkal nagyobb terjedelmű és számú irat adatainak feldolgozása kell.

Az adatok értelmezésének másik nagy problémája az i -zés társadalmi kérdése (151—174). Az iratok ugyanazon a származási helyen is különböző erősségű i -zésre vallanak. Ez az ingadozás, illetőleg az $e \sim i$ váltakozás meglelte azt mutatja, hogy az i -zés társadalmilag visszaszorulóban volt ebben a korban az e -ző irodalmi norma hatására, s nem gondolhatunk arra, hogy az e -ző adatok nyelvjárásszigetet jelentenek i -ző területeken. Az egyes származási helyek értékelő áttekintése során a szerző különösen a kérésmejnői (159), a kölcsei (160—161) és a daróci (162—163) nyelvemlékek tanulságait emeli ki. Az irodalmi norma terjedésével, az írott nyelvi normákat jól ismerő deákok hatásával magyarázható az is, hogy erős i -ző pontokon e -ző iratok is keletkeztek (168—170). Az $e \sim i$ váltakozás $\pm c$ tehát az i -zés társadalmi mutatója különösen azokban az iratokban, amelyekben a $-c$ viszonylag kis értéke a $\pm c$ viszonylag nagy értékével együtt található meg (171—174). Persze a következtetések még ellenőrzésre szorulnak, hiszen általában kevés adatunk van az iratok szerzőinek személyére (anyanyelvjárására, iskolázottságára stb.) vonatkozóan. PAPP LÁSZLÓ rámutat még arra, hogy mennyire érdekes és megoldatlan kérdése a nyelvtörténetnek, hogy ez az i -ző nyelvjárás, amelyet ő esztétikailag nem tart szépnek, s amely már visszaszorulóban volt a XVI. században az írott norma hatására, területileg egyáltalában nem húzódtott vissza, sőt újabb területeket hódított meg azóta a XVI. századi helyzethez képest (167).

PAPP LÁSZLÓ a módszer problémái címen (177—180) mond pozitív véleményt a nyelvészeti statisztika felhasználhatóságáról, s rámutat arra, hogy habár a számítások jelenlegi formájukban (manuális adatfeldolgozással) rendkívül időrablók, és olykor egyes részletek tekintetében alig mondanak többet, mint amit minőségi elemzéssel meg lehetett volna állapítani, az összefoglaló kép, és egyes részeredmények pusztán szubjektív benyomások alapján aligha lettek volna kihozhatók. A számítások elvégzése végeredményben hasznos volt, csak az sajnálható, hogy viszonyításokkal és állandó százalékos összehasonlításokkal kellett operálni, mert nem sikerült matematikai modellt felállítani a négyféle (sőt a változásokkal együtt többféle) adattípus összefüggéseire, amely a jelenség lényegét és az oki összefüggéseket jobban megragadja. PAPP LÁSZLÓ úgy véli, hogy módszere, amely a példák és ellenpéldák százalékszerű szembeállítására épül, matematikai modell nélkül is alkalmas volt ennek a jelenségnek a leírására, sőt ugyanígy felhasználható más vizsgálatra, például a labiális $ö$ -zés adatainak történeti nyelvjárás-kutatás céljából való feldolgozására.

A külsőleg is szép kiállítású könyvet a feldolgozott iratok sorszáma és keltezési hely szerinti mutatói egészítik ki.

A mű gondolatmenetének és jellemzőbb adatainak áttekintése után néhány szót kell szólni annak értékeléséről.

PAPP LÁSZLÓ a töle megszokott alapossgággal gyűjtötte össze anyagát és valóban időrabló számítások tömkelegével hozta ki azokat a statisztikai adatokat, amelyekből következtetéseit levonta. Az alapossgágon túlmenő széleslátás jellemzi az adatokból levont következtetéseket. A magyar nyelvészet szempontjából ez a munka fontos állomás a nyelvjárástörténeti kutatások, azon belül egy nyelvi korszaknak, a XVI. század nyelv-állapotának leírása, továbbá az i -zés bonyolult történetének felderítése útján. A munka eredménye ebből a szempontból elsősorban az, hogy nagy számú statisztikai adat tanúsága alapján megrajzolja a XVI. századi keleti i -zés területét, rámutat az írott nyelvi norma hatására, amely abban az időben egyre inkább visszaszorította az i -zést, és bebizonyítja a mai és a XVI. századbeli i -zéstérületek közti nagy eltérést. A főbb eredményeken kívül nem lebecsülendő a mű néhány új megállapítása kisebb részletkérdésekben, így az, amely kellő óvatossággal a diftongus XVI. századi helyzetére vonatkozik.

Nagyjából egyetérthetünk a szerzővel a váltakozó $e \sim i$ ejtésről adott magyarázatával, kérdés azonban, hogy elegendő-e csupán társadalmi tényezőkkel magyarázni

ezt a jelenséget. A kettős nyelvi alakok a vizsgált emlékekben valóban csak az írott nyelvi norma terjedésével indokolhatók? Ha elfogadjuk is PAPP LÁSZLÓ érvelését, hogy aligha voltak kisebb *é-ző* nyelvjárásszigetek az *i-ző* területen belül, talán lehetne regresz-sziókkal magyarázni a változásokat, amelyek az újabb *i-ző* ejtéssel szemben levő korábbi *é-ző* ejtést képviselték. Hiszen a szerző által megrajzolt területi változások képéből arra is lehet következtetni, hogy az *i-zés* területe a XVI. században szintén nagyobb volt már, mint a korábbi nyelvállapotokban. De még nyelvjárási keveredések sincsenek kizárva azokban az iratokban, amelyek az *i-zés* és *é-zés* határterületeiről származnak. Ezekre a kérdésekre most még nem kaphatunk kielégítő választ, hisz — amint a szerző hangsúlyozta — ehhez még kevés adat áll rendelkezésre. Az általa feldolgozott iratok leíróinak személyét közelebbről meghatározó ismereteink általában hiányosak. Éppen ezért a szerző által adott egyetlen magyarázati lehetőség még joggal kelthet kételyeket, természetesen az ellenvetésekre éppen olyan kevés bizonyító anyagunk van. A kérdés végleges megoldása ebben az irányban csak a további vizsgálatoktól várható. Annyi azonban bizonyos, hogy PAPP LÁSZLÓ helyes irányban indította el őket.

A magyar nyelvészetben túlmenő általános elvi kérdések felvetése és megoldása, valamint a vizsgálatok módszere terén a tanulmány szintén jelentősnek mondható. Ilyen nagy anyagra terjedő és alapos statisztikai vizsgálatokat nyelvtörténeti anyagon hazánk határain túl sem végeztek.

A statisztikai adatok összeválogatása és értékelése tekintetében általában egyetlen érthetünk a szerzővel, eljárása azonban egy ponton vitatható: az iratoknak a — *c* szerint való öt csoportba osztására vonatkozóan. Kérdés, vajon a 75%-on felüli — *c* adatok valóban elhanyagolhatók-e, s nem kellett volna-e a határt 80% vagy 85%-ban megállapítani. Egyébként is túlságosan mesterkéltnek tűnik a csoportok aritmetikai arányosság szerint való elosztása. A közepes, illetőleg erős *i-zés* csoportjainak %-os beosztása másképpen is történhetett volna. Persze az ilyen jellegű munkánál valamiből ki kell indulni, s amúgysem hibáztatható feltétlenül a szerző eljárása, de a kérdés a vonatkozó indokolás hiányában joggal felvethető.

PAPPnak ahhoz a megjegyzéséhez, amelyet a módszerről szóló utolsó fejezetben említ meg, hogy ti. az ilyen jellegű statisztikai összehasonlításoknak a példákkal és ellenpéldákkal való operálás az egyetlen lehetősége, annyit kell hozzátennünk, hogy az eljárás nem építhető mindig csak kettős oppozíciókra, mert pl. az általa említett *ö-zés* esetében a zárt *ö-zés*en kívül a nyílt *e-zést* is figyelembe kell venni. Ilyenkor az egyetlen ellenpéldatípus helyett kétféle (háromféle vagy többféle) ellenpéldatípusra építve kell az adatok összehasonlítását elvégezni.

Vitatható a szerző rosszalló véleménye az *i-ző* nyelvjárás esztétikai értékére vonatkozóan. Vö. erre vonatkozó fejtegetéseimet (FODOR ISTVÁN, A nyelvek szépsége: Nyr. LXXXVI, 151—155).

A dolgozat hiányosságai közül elsősorban a térkép hiányát kell megemlíteni, amely az adatok földrajzi eloszlását szemléltetné.

Kifogásolható, hogy az adatesoportok közt nincs mindig kölesönös utalás egymásra. Így a 37. lapon levő táblázatból, amely az *i-zési* típusok eloszlását mutatja az iratok száma szerint, nem tudjuk meg, hogy azok milyen iratesoportokra vonatkoznak földrajzi hely szerint. A következő lapon, az adatok értékelésében vannak ugyan ilyen utalások, de nem mindenütt. Ugyancsak hiányzik az *i-zés* mértékét mutató táblázatnak (146) az előbbivel való egybevetése, illetőleg az iratok keletkezési helye alapján való részletezése.

A mű stílusa kifogástalan ugyan, de a tárgy természetéből kifolyólag nem olvasmányos. A számadatokra vonatkozó magyarázatok általában túlságosan lakonikusak, s ezért a matematikai nyelvészetben kevésbé járatos kutatóknak gyakran fejtörést okoznak. A levéltári rövidítésekhez is lehetett volna mutatót adni.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy PAPP LÁSZLÓ munkája a magyar nyelvészeti irodalom egyik jelentős alkotása, méltán megérdemelte tehát azt az akadémiai pályadíjat, amelyről a szerző az előszóban említést tett. A mű rövidebb összefoglalása (az adattár nélkül) franciául is megjelent (Application de la statistique linguistique aux recherches de dialectologie historique: ALH. XII, 67—94), hogy az eredményekről és a módszerről a külföldi nyelvészek tudomást szerezhessenek. Erre azért van szükség, mert PAPP LÁSZLÓ munkája a hazai nyelvtudomány nemzetközi viszonylatban is kimagasló alkotása.

FODOR ISTVÁN

RÁCZ Endre: A magyar nyelv következményes mondatai

Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 114 l. Nyelvtudományi Értekezések 39. sz.

RÁCZ ENDRE értekezése — kandidátusi disszertációja — a magyar nyelvtani-mondattani szakirodalomban jelentős helyet foglal el. Az úgynevezett sajátos jelentés-tartalmú (mellék)mondatok közül, amilyenek a hasonlító, feltételesek, megengedők is, a következményeseket dolgozza fel. Két fő részre oszlik. Az elsőben a mai magyar nyelv következményes mondatait vizsgálja, a másodikban kialakulásukkal foglalkozik.

A következményes mondat a főmondatban megnevezett vagy jelzett fogalomnak, illetőleg olykor a főmondat egész tartalmának a következményét fejt ki. A következményesség tehát olyan „keresztező” szempontú tartalmi viszonyt jelent, mely az ok → okozati viszony körébe vág. Példa. „*Akkora sár van, hogy alig lehet járni*”: a mellékmondat itt olyan jelzői (mondatrészkifejtő) mellékmondat, melynek egyben sajátos, következményes jelentéstartalma is van; más oldalról: ez olyan következményes (sajátos jelentéstartalma) mondat, mely a főmondat alanyának jelzőjét fejt ki. Ennek megfelelően a következményes mondatok mindenekelőtt a főmondatához való tartalmi viszonyuk (II. fejezet), továbbá a főmondatból való mondattani függésük alapján (III. fejezet) vizsgálhatók. E két szempont szerinti vizsgálatnak van a legtöbb általános nyelvészeti vonatkozása is. A mi érdeklődésünket is inkább ez a két fejezet kötötte le, de sietünk megjegyezni, hogy nagyon sok szép, jól hasznosítható eredmény kristályosodik ki a többi fejezetben is; így a IV. fejezet a következményes mondatok kifejezőeszközzeit tárgyalja; az V.-ben a következményes mondatokban használatos igemódokról esik szó; a VI—VII. a célhatározói, illetőleg a vonatkozó mellékmondatból való kapcsolatukat elemzi; a VIII—IX.-ben pedig nyelvhelyességi és stilisztikai kérdéseik szerepelnek.

A tartalmi viszony szerinti osztályozásban (7—12) előbb utalószerű főmondatok következményes mellékmondatait találjuk; a mellékmondatok itt valamely főmondatbeli dologfogalom tulajdonságát, mennyiségét, állapotát, helyzetét stb., illetőleg valamely főmondatbeli változást fogalom módját, intenzitását stb. fejezik ki azáltal, hogy megmondják a következményét. Pl. „*Úgy viselkedik az apja, hogy folyton szégyenkeznie kell miatta*” (9): a mellékmondat itt egyben körülményfogalmat fejt ki stb. — Főleg a körülményfogalmat kifejtő mellékmondat főmondatából az utalószó el is maradhat. Pl. „*Megrakott [ti. úgy v. annyira megrakott], hogy minden csontom ropogott*” — idézve Petőfitől (9).

A főmondatból való mondattani függésük alapján előbb a mondatrészkifejtő, majd a nem mondatrészkifejtő következményes mondatok osztályozása kerül sorra. Pl. „*Közben egy olyat ordított, hogy szinte megcsattant belé a torka*” — idézve Móricztól (15): a mellékmondat itt fokhatározó értékű tárgyi mellékmondat.

Az egyes (következmenyes) mellékmondatfajták finom és tanulságos elemzése után azonban továbbra is problematikus az a logikai és mondattani különbség, mely a mondatrészkifejtő és a nem mondatrészkifejtő következményes (mellék)mondatok közt fennáll. — A nem mondatrészkifejtő következményes mondat mondattani minősítésében nyilvánvalóan csak az a szempont jöhet számításba, hogy a következményes mondat mondattanilag független, a megelőzőnek egyik mondatrészét sem fejt ki; pl. „*Senki sem vette többé komolyan, úgyszólván rövidesen kénytelen volt állásáról lemondani* . . . — idézve az Esti Hírlapból (10).

Ami a következményességet mint logikai alárendelést illeti: a nem mondatrészkifejtőkben ez egyáltalán nem „keresztező” szempont, hanem a mondatalkotó szándék szerint „elsődlegesen”, „közvetlenül” mondattani mellérendeléssel fejeződik ki, ugyanúgy, ahogy az ugyancsak nem mondatrészkifejtő következtetőkben. A nem mondatrészkifejtő következményesek tehát jórészt a következtetők felé tolhatók el. A következtető mondat ugyanis a m a g y a r á z ó val szemben következtető, s ez a logikai alárendelésnek mondattani mellérendeléses kifejezésén belül mondatsorrendi probléma. A következtető mondat tehát más aspektusból — a következményesség felől — nézve (nem mondatrészkifejtő) következményes mondat, ha úgy tetszik, annak egyik pólusa.¹

¹ Épp a logikai alárendelés miatt — a mondattani mellérendelés ellenére — a következtető kötőszóknak, illetőleg névmási elemeknek az előzményre visszautaló jellege is van (vö. *ezért*; *ennek folytán*; *ennélfogva*; *ez okból*; *ilyesformán* stb.); az általuk bevezetett következtetést (következmenyt) alkalmi műszóval „visszamatatós” következménynek (következtetésnek) is nevezhetnénk. Pl. „*A világmindenségben állandóan sok test hat egymásra, ezért egyenesvonalú egyenletes mozgással rendelkező test nem létezik*” (idézve MMNyr. II, 434). Ilyen szempontból a hangsúlyát vesztett *úgy*

A másik pólus: a mondattanilag alárendelt, mégpedig a mondatalkotó szándék szerint „elsődlegesen”, valamilyen mondatrészt kifejtő alárendelt (mellék)mondat, melyben „keresztező” szempontként következményesség is kifejeződik, s ez már néha vitatható is, pl. „Emlékszem, aznap keltem fel először, aznap jutottam *odáig*, hogy át tudtam ülni az ágy széléről egy karosszékre” — idézve Mesterházi Lajostól (8—9).

Az ok → okozat alárendelő logikai viszonyoknak nem „keresztező” szempontú sajátos jelentéstartalomként, hanem „elsődleges”, közvetlen kifejezésében a mondatalkotó szándéknak megfelelően mondattani alárendelés és mellérendelés egyaránt lehetséges; ezen belül az ok → okozat kifejezése fel is cserélődhet (okozat → ok), a jelleg azonban megmarad; így az okhatározó alárendelésben a mellékmondat vagy követi, vagy megelőzi főmondatát; mellérendelés esetén pedig vagy következtető, vagy magyarázó mondat jön létre; ugyanez a helyzet a nem mondatrészkifejtő *úgyhogy*-os mondatok esetében is.

Más a helyzet azonban akkor, ha a mondatalkotó szándékhoz képest az ok → okozati viszony „csak” keresztező szempontú sajátos jelentéstartalomként fejeződik ki, pl. *Akkora a sár, hogy alig lehet járni*; ilyenkor ugyanis a sorrend megváltoztatásakor (*Alig lehet járni, akkora a sár*) a jelzői mellékmondati jelleg elvesztésével (hiányában) a következményes alárendelés is megszűnik, s lazán szerkesztett, de az okozat → ok viszonyt „elsődlegesen” kifejező magyarázó utótagú összetett mondat jön létre (kötőszó nélkül).

Az itt elmondottak természetesen csak némi, könnyen eliminálható szemlélet- és koncepcióbeli eltérést jelentenek. Annak ellenére, „hogy mai nyelvünkben az *úgyhogy* már-már szinte a következtető mellérendelés kötőszavává lett” (30), a szerző — úgy mond — „az *úgyhogy* kötőszós mondatokat egyelőre mégsem merném mellérendelt, következtető mondatnak nevezni” (31). Ebből is látszik, hogy a következményességet szűkebb értelemben fogja fel, mely elsősorban a mondattanilag alárendelt (mellék)mondatokban érvényesül. Az értekezés címében a következményes mondatok műszó ugyanakkor a tágabb értelmezést is megengedi. — A mondatrészt kifejtő alárendeltek és a nem mondatrészt kifejtő mellérendeltek szétválasztása a tartalmi viszonyok szerinti osztályozásban pedig azért nem sikerülhetett, mert az osztályozás további alszempontja a főmondati utalószó megléte vagy hiánya, s így egy csoportba kerültek az ilyen mondatok, mint például „Megrakott, hogy minden csontom ropogott” (9), illetőleg: „Senki sem vette többé komolyan, *úgyhogy* rövidesen kénytelen volt állásáról lemondani” (10).

Az értekezés második része a következményes mondatok kialakulásáról szól. A XVI. sz. elejéig keletkezett gazdag szöveganyag, nagy filológiai apparátussal mutatja be a következményesség jelentkezését a módhatározói mellékmondatokban, illetőleg áttérjedését más (mellék)mondatfajtákba. A két főfejezet (a Bevezetésen kívül) aszerint alakult, hogy a következményes mondat mondatrészt fejt-e ki vagy sem. A mondatrészkifejtők közül mindenekelőtt a mód-, fokhatározói, majd a jelzői, alanyi tárgyi, állítmányi következményes mellékmondatok kialakulását követhetjük nyomon. A mozgalmas képet, a legfinomabb részletekbe is behatólag, kiváló elemzőkészséggel párosult korszerű módszer segítségével sikerült megrajzolnia a szerzőnek. A tartalmi és formai szempontú vizsgálat egysége: a különféle jelentésárnyalatok megragadása, a latin és más kódexbeli párhuzamok felkutatása, a rámutatószókkal kapcsolatos, nem egyszer magvas szótörténeti fejtegetések, a statisztikák, s nem utolsósorban gazdag illusztrációs anyaga a történeti mondattan jelentős eredményévé avatják.

A nem mondatrészkifejtő *úgyhogy*-os következményes mondatok kialakulásukat tekintve feltétlenül ide illenek a különféle mondatrészt kifejtő következményesek mellé, ugyanakkor azonban megfelelnek a következményesség tágabb értelmezésének is. Éppen ezért a legőszintébben sajnálom, hogy a szerző disszertációjának függeléke — A magyar nyelv következtető mondatainak története — elmaradt a disszertációból (I. erről az Előszóban). Azt remélem azonban, hogy alkalomadtán ezzel is megismerkedhet az olvasó.

FARKAS VILMOS

rámutatósóból és a *hogy* kötőszóból összetapadt *úgyhogy* következményét „rámutatós” következménynek is mondhatnánk. Pl. A gyerek megijedt a sötétségtől, *úgyhogy* jobbnak látta visszafordulni (a beszélt nyelvből).

Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között

Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 353 l. Nyelvészeti tanulmányok 5.

Az utóbbi tíz évben örvedetesen gyarapodott azoknak a cikkeknek, tanulmányoknak, sőt könyveknek a száma, amelyek irodalmi nyelvünk kialakulásával foglalkoznak. Ezeknek a munkáknak a sorába illeszkedik bele MOLNÁR JÓZSEF könyve is. A szerző célja annak vizsgálata, hogy miképpen alakul a XVI. századi nyomtatványok nyelve a könyvnyomtatás hatására, mégpedig a hangállomány és a helyesírás tekintetében. A kutatás céljának illetően korlátozásával természetesen egyet kell érteni: az irodalmi nyelv körébe vonható más (szókészleti, jelentésbeli, morfológiai, szintaktikai stb.) jelenségek végigvizsgálása külön-külön egy-egy (sőt több) tanulmányban oldható csak meg.

Tárgyalt könyvünk a magyar könyvnyomtatás hőskorát dolgozza fel 1527-től 1576-ig, és ez alatt az ötven év alatt figyel, kutatja a szerző a könyvnyomtatás egységesítő hatásának fokozatos erősödését egészen a nyelvi egység szempontjából oly fontos kolozsvári központnak (Heltai nyomdájának) létrejöttéig és működéséig. Hogy miért éppen 1576 a határvető év, azt MOLNÁR nem indokolja meg külön könyvének Bevezetésében, de érthető, hogy miért járt el így. Összefoglalásában (a 338. lapon) más kutatókkal egyetértésben megállapítja, hogy míg a XVI. sz. harmadik negyedében Kolozsvár, Heltai nyomdája volt a nyelvi egységesülés középpontja, addig a század vége felé ez a központ a Felvidékre tevődött át. Az 1576. év tehát nem önkényesen választott dátum, hanem amolyan korszakhatárféle.

Említettük már, hogy a munka célja a XVI. századi magyar nyelv hangállománybeli egységesülésének és ezzel kapcsolatban a helyesírás fejlődésének a vizsgálata. Céljának eléréséhez Molnár a következő módszert választotta: viszonylag kisebb számú, de jellegzetes, úgynevezett kulcsjelenségek (pl. a *-ból, -ből, -ról, -ról, -tól, -tól* határozóragok; az *-unk, -ünk* igei és birtokos személyragok, a *tött, lött* stb. típus, a *-val, -vel* viselkedése másállangzós szóvég után stb.) szerint vizsgálja a korszakban megjelent művek nyelvallapotát, és ezek alapján jellemzi az írókat. Az egy nyomdában és a különböző nyomdákban kiadott művek kulcsjelenségeit összeveti egymással, hogy ennek révén megállapítsa, a nyomdász beleavatkozott-e az író nyelvébe vagy sem. Emez összehasonlítások során kiderül, hogy az egységre való törekvés milyen mérvű, hogyan egyenlítődnek ki a nyelvjárási jelenségek.

A helyesírás vizsgálata ugyancsak kulcsjelenségek szerint történt. A szerző — helyesen — nem foglalkozott a problémátlan hangjelölési módokkal (*p, b, t, d, f* stb.), annál alaposabban az egyéb jelölésmódokkal. Minden íróról, minden nyomdáról könnyen és jól áttekinthető táblázatot készített. Ezek alapján mind az írók, mind a nyomdászok helyesírásának fejlődését pontosan láthatjuk.

A könyv három részre oszlik. — Az első részben időrend szerint tárgyalja MOLNÁR a szerzőket. A tárgyalás rendje: rövid életrajz; művek és ezek nyelvallapota; a művek helyesírásának összefoglaló táblázata. Öszintén sajnáljuk, hogy a túl nem léphető terjedelem miatt a nyelvi példatárnak ki kellett a könyvből maradnia. — A második rész (szintén kronológiai sorrendben) a nyomdákkal foglalkozik, mégpedig főként helyesírásukkal. — A harmadik, összefoglaló részben summázza MOLNÁR kutatásainak eredményeit, megemlíti kiigazítva eddigi ismereteinket. Nevezetes megállapítása például, hogy a Vizsolyi Biblia nem egyszerűen Károlyi nyelvét őrzi, hanem Károlyi nyelvjárásiának egy kiegyenlítettebb változatát, amelynek kialakítása (többé-kevésbé tudatosan) Károlyi segítőtársainak közreműködésével történhetett (333. l.).

MOLNÁR JÓZSEF könyve több tudományzak számára is jelentős. — A nyelv-tudományt három területen viszi előbbre, mégpedig a nyelvjárástörténet, az irodalmi nyelv története meg a helyesírástörténet terén. Különösen az utóbbira nézve alapvető fontosságú MOLNÁR munkája: a magyar könyvkiadás első ötven évében megjelent nyomtatványok hangjelölése hiánytalanul fel van immár dolgozva. — Az irodalomtudományt, a könyvtörténetet, a nyomdászat történetét nyelvészeti eszközökkel segíti hozzá eddiginél pontosabb megállapításokhoz. MOLNÁR nyelvi „kulcs”-ainak és helyesírási táblázatainak segítségével például minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy Tinódi műveit ki, mikor, hol nyomtatta; a helyesírási ismérvek alapján köti Sztárai Mihálynak A papok házasságáról c. munkáját (RMK. I. 24.) a kolofon ellenére nem Krakához, hanem Kolozsvárhoz, Heltai nyomdájához. Vagy az 1576-ban megjelent, s eddig kolozsvári kiadásúnak tartott Trojai históriáról (RMK. I. 120) MOLNÁR bebizonyította, hogy Debrecenben jelent meg. Stb.

A filológiaiailag rendkívül pontos, hiteles munkának csak egyetlen dolgot lehet hibájául felróni: a nagy anyaghoz képest aránytalanul szerény a mindössze tíz lapnyi (329—338) elvi rész, amelyben valóban csak a legfontosabb tanulságok találhatók meg a XVI. század nyelvének alakulásáról. Vagy nem tartotta még a szerző elérkezettnek az időt egy nagyobb ívű fejlődésvonal megrajzolásához? Kár, mert az összefoglaló fejezetnek túlságosan leegyszerűsített volta miatt a könyv elsősorban kézikönyv jellegű lett, bár mint ilyen, nélkülözhetetlen. A XVI. század nyelvével és irodalmával foglalkozó kutatók hosszú évtizedekig fognak rá támaszkodni.

FÁBIÁN PÁL

Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjairól

Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó. 124 l. Nyelvtudományi Értekezések 34. sz.

A szerző egy másfél perces (tíz mondatból álló) moldvai csángó beszédfelvételt és egy félperces (kántált) verses szöveget meghallgattatott 9 emberrel, akik különböző módokon (összefüggő görbe vonallal, pontokkal, vízszintes vonalakkal) ábrázolták a mondatok hanglejtését. Az első felvétel túlnyomó részéről kimogrammmokat készítettek, s ezek alapján, az egyes periódusok meghatározásával, grafikusan ábrázolta az alaphang frekvencia-menetét. A frekvencia-görbe és a hanglejtés-élményen alapuló lineáris ábrák egybevetése a beszéddallam-észlelés bizonyos törvényszerűségeire engedett következtetni.

A prózai szöveg esetében a szubjektív dallam-ábrák az esetek 67, ill. 78%-ában megfeleltek a „mondatszakaszok” (szólamok) frekvencia-menetének. (67% volt a „találatok” száma az egymástól független lejegyzés alkalmával, 78% a felvétel közös megvitatása után.) A verses szöveg frekvencia-menetének az érzékelt dallam az esetek 84%-ában felelt meg (45—49).

A szótag hangmagasságának megítélésében a szótag intenzitás-csúcsának van döntő szerepe az első felvételtől készült hangnyomásszint-görbék tanúsága szerint (57). A magánhangzót megelőző zöngé hangmenetét a hallgatók általában nem vették tudomásul (61). „A szó hangtete csak az első szótag hangzós eleménél, sőt annak viszonylag állandó jellegű részénél kezd tudatosodni” (62). A hangsúlyos szótagokban a hallgatók általában több mozzanatot vesznek észre, mint a hangsúlytalanokban (63). A kis nyomatékú szótagokban a frekvencia hirtelen változását nem veszik tudomásul (64). A nyomatékos szótag előtti emelkedést a hallgató olykor nem ott érzékeli, „ahol valószínűleg hangzik, hanem ott, ahová funkciója szerint tartozik: a következő hangsúlyos szótag magánhangzójában”. A szerző ezt a jelenséget a hátraható asszimilációhoz és a zenei anticipációhoz hasonlítja (65). A hangsúly árnyékában levő második szótag gyakran mélyebben hangzik (66). Magasabbnak hat a szólam csúcsa, ha a hangsúlyos magánhangzón belül emelkedik a hangmagasság (68). Az ütem vége mélyebbnek hat az előző ütem végénél, ha az ütem egészen meredeken esik (71).

A szerző egyúttal ismerteti a beszéddallam érzékelés irodalmát, főként a fonometriai módszert (17—27), és a beszéddallam ábrázolásának módzatait (80—91), az alaphang frekvencia-menetének regisztrálására szolgáló eljárásokat (50—56).

Kitér a dallamérzékelés egyéni sajátosságaira, a „hallástípusokra” is (72—77).

ELEKFI LÁSZLÓ munkája hasznos kezdeményezés. Arra biztatja a kutatókat, hogy terjedelmesebb szövegrészekkel, nagyobb számú lehallgatóval végzett kísérletek segítségével ellenőrizzék és differenciálják az eddigi eredményeket. A szerző megállapításai olykor igen kis számú megfigyelésre épülnek. Így például az, amit a hanglejtésnek zárhangok előtti módosulásáról ír (58).

A magánhangzót megelőző zárhang hatásának értékelése már nagyobb anyagon (71 eseten) alapul. Ezúttal azonban megfelelő összehasonlító anyag hiányában ingatag az a konklúzió, mely szerint a megelőző zárhang hatására esik a frekvencia. A magyar szó- és ütemeleji nyomatékosulás következtében a szótag dallama általában ereszkedő. Abból tehát, hogy 71 ilyen eset közül 46-ban ereszkedik zárhang után a dallam, nem következik, hogy a zárhangok ilyen irányban befolyásolnák a frekvencia-menetet. Csak érdekes sejtésnek tekinthetjük — és feltevésnek tekinti Elekfi László is —, amit a dallam-anticipációról ír, mivel egyetlen markáns (és további három kevésbé jellegzetes) példán alapul (64 kk.).

Megnehezíti a kvantifikálást, hogy a 9 kísérleti alany különféle módszer szerint jegyezte az észlelt dallamot, hogy a kísérlet vezetője nem határozta meg a választható jelek számát (emelkedő, ereszkedő, egyenes vonalú dallam jele, é. i. t.). Így bizonytalan,

mikor tekinthetjük a vonalat egyenesnek, emelkedőnek vagy ereszkedőnek, sőt, azt sem tudjuk minden esetben, hogy a rajzolt vonal a mondatnak melyik szótagjára vonatkozik (hiszen a kísérleti alanyok egy része folyamatos görbét rajzolt a papírosra). Így azután a szerző kénytelen beérni azzal, hogy érzése szerint nyilvánítsa „kissé emelkedő”-nek vagy „kissé ereszkedő”-nek, vagy „nagyértékben eső”-nek, ill. egyenes vonalúnak a görbét (34). Kerülendő lenne kvantitatív jellegű leírásban az „aránylag csekély frekvenciaváltozás” (41) kifejezés is. Mivel a kísérleti alanyok nem diszkkrét jelkészletből választottak, nem érezzük megnyugtatónak a vélemények kategorizálását sem („legszigorúbban azonos”, „viszonylag csekély” eltérés, é. i. t., vö. 33 és kk.). Meglepő a tanulmány alapcélkitűzésére való tekintettel a szerzőnek az a megjegyzése, hogy néhány mondatról nem készített kimogrammat, „annyira világosan és egyértelműen megítható volt hallással is a hanglejtésük” (55).

Nem helyesíthető, hogy a szerző kimogrammák alapján beszél a szótagok „amplitúdó-maximumá”-ról. A kimográf írófejeének önrezgése a beszédhang alaprezgésének tartományába esik és többszörösére felnagyítja az amplitúdót, ha a hang magassága megközelíti az önrezgés frekvenciáját. Ennél is lényegesebb, hogy az írófej tökéletesen érzéketlen a 400 Hz feletti frekvenciákra, s így a beszédspektrum középső és felső tartományának energiájáról egyáltalában nem vesz tudomást. Ezért még „nagy általánosságban” (60) sem vehető tekintetbe a kimogramma ilyen szempontból. (A felvetett kérdést hangnyomásszint-író segítségével kellett volna eldönteni.)

A hangsúly- és hanglejtés-irodalom terminológiai tarkaságára való tekintettel igen okosan tette Elekfi László, hogy tanulmánya elején meghatározta a tanulmányában szereplő alapvető terminusokat (hangsúly, nyomaték, hanglejtés, intonáció, beszéd-ütem). (Meg kellett volna határozni a *kettős ütem* fogalmát is, vö. 42.) A meghatározás természetesen állásfoglalást tükröz. Ezzel az állásfoglalással nem mindig értek egyet. Véleményem szerint a *nyomaték* és *hangsúly* megkülönböztetése HEGEDŰSNÉL is, ELEKFI-NÉL is a nyomaték lényegének félreértésén alapul. Ha tudjuk (vagy úgy tudjuk), hogy a nyomaték a kiemelésként az a sajátos fajtája, mely a kilégzésben részt vevő izmok élénkebb tevékenységén alapul — és ezt a felfogást a szerző is osztani látszik (vö. 10 és k.) —, akkor indokolatlan és félrevezető a *nyomaték* és *hangsúly* (= nyomaték + nagyobb hangmagasság) megkülönböztetése. Ez a megkülönböztetés ugyanis azt a látszatot kelti, mintha a nyomaték a viszonylag nagyobb intenzitás, a viszonylag nagyobb időtartam összege, a „hangsúly” pedig a viszonylag nagyobb intenzitás, a viszonylag nagyobb időtartam és a magasabb hangfekvés összege lenne. A nyomaték nyelvi kategóriájának bázisa azonban a nagyobb erő kifejtés, mely minden esetben módosítja a hangszínt, a frekvencia-menetet, a nyomaték eloszlását (a viszonylag egyzinten tartott kántálás esetében is, elentétben ELEKFI ÁLLÍTÁSÁVAL, l. 22. l.). Igen sokféle és komplex akusztikai vetülete ellenére azonban anyagi és funkcionális szempontból egységes jelenség. Ha a nyomaték akusztikai vetületéből indulunk ki, akkor nem kétféle, hanem legalább tízféle nyomatékot kellene megkülönböztetnünk. Erre a nyomaték nyelvi szerepe éppoly kevésbé nyújt alapot a magyar köznyelvben, mint három vagy többféle időtartam megkülönböztetésére.

Indokoltabb lenne az alaphang frekvencia-menetének és az érzékelt beszéd-dallamnak megkülönböztetése. Nem helyes az egyiket is, a másikat is a *hanglejtés* vagy *beszéddallam* szóval jelölni, ahogyan ezt eddig tettük és teszi a szerző is.

Óvatosan kell bánni a metaforikus terminusokkal. A tanulmányban ismételtelen olvassuk, hogy „a fül” dallamot hall ott is, ahol a zöngemenet megszakad, vagy „nem veszi észre” a frekvencia hirtelen változását. A fül természetesen érzékeli, csak a beszéd-központ szelektálja, összegezi, módosítja „magasabb” nyelvi szempontok szerint a fülön, a hallóközponton át érkező jelenségeket. A metafora itt célszerűtlen, mivel elmosza a különböző szintek közötti határvonalat.

Világosabbak, szembetűnőbbek lettek volna Elekfi László értékes eredményei, hogyha tömörebb formában prezentálja őket. Elhagyható lenne nem egy triviális megállapítás („a zöngeszünetnek semmi funkcionális jelentősége nincs a hanglejtés szempontjából”, 55. l., „ütemesen recitált versben az ütemek elhatárolása legtöbbször nem kérdéses”, 48. l.). Felesleges volt az eredmények kialakulásának historikus ismertetése (vö. „Az eltérések kezdetben feltett okai” c. fejezet, 37—39). A szerző külön ismerteti az első kísérlet sorozatot, melyben 6 alany vett részt, és külön fejezetben (39—41) ír további 3 kísérleti alany csatlakozásáról. A kísérletben részt vett személyek életrajzát lábjegyzetben kellett volna közölni, ott sem ilyen részletesen (vö. 74—77). Elhagyhatók lettek volna olyan elemi részletek, mint a kimografálásnál használt szalmaszál rövidebbre vágása (54). A lejegyzés módszereit ismertetve a kevésbé lényeges részleteket állítja a szerző előtérbe (hogy a lejegyzés vonalkákkal vagy pontokkal történt-e) és elsikkad

a lényegesebb kérdés: ki tekinti invariáns, pertinens jelenségnek a szintkülönbségeket, ki hány szint megkülönböztetését tartja szükségesnek.

A tanulmányt gazdag bibliográfia zárja le. Itt sem ártott volna némi szelekció. Különösen sokallom a ma már csak historikus érdekű cikkek, tanulmányok nagy számát. Igen magas az idézett és felhasznált publikációk „átlagos életkora”. Ez abból is következik, hogy a szerző nem használotta kellő mértékben az alaphang frekvenciájának és a hangmagasság-élménynek viszonyával foglalkozó gazdag és sokrétű amerikai irodalmat. Nem szerepel a hatalmas bibliográfiában Flanagan, Pike, P. Denes, D. Bolinger neve; nem esik szó a dallamballás és időtartam, a dallamészlelés és hangszín összefüggésével kapcsolatos külföldi kísérletekről; nem említi meg a szerző a beszéddallam kottázásáról szólva Buning és Schooneveld kottázott feljegyzéseken alapuló orosz hanglejtéstanát sem. A frekvencia-menet rögzítésének módjairól szólva ismét túlteng a múlt, és szóba sem kerül az utóbbi évtized folyamán széles körben használt automatikus „dallamíró”.

Ezeknek a kisebb-nagyobb fogyatékoságoknak ellenére hálával kell fogadnunk Elekfi Lászlónak hosszas és szorgos munkán alapuló tanulmányát, mely angol nyelvű összefoglalója révén magyarul nem tudó nyelvész-olvasók számára is hozzáférhetővé válik.

FÓNAGY IVÁN

László Zsigmond: Ritmus és dallam. A magyar vers és ének prozódíja

Budapest, 1961. Zeneműkiadó Vállalat. 309 l.

Egy versértő zenész és kivételesen finomhallású esztéta irodalmi értékű, művészi élményt adó munkája ez a könyv.

LÁSZLÓ ZSIGMOND annak az Eduard Sieversnek a tanítványa, aki kiváló germanista, tekintélyes nyelvész és úttörő fonetikus létére sem restelt a hallására hagyatkozni. Sievers zseniális versérzékére, intuíciójára támaszkodva teremtette meg a vers (és próza) dallamtanát, az egyéni hanglejtés tipológiáját. László Zsigmond évtizedekkel ezelőtt a kuruc és Thaly-kuruc költészettel foglalkozva bizonyította be, hogy alaposan elsajátította Sievers módszerét, s ezáltal azt is igazolta, hogy ez a módszer nemcsak egyetlen ember kezében válhat hasznos munkaeszközzé.

Most is Sievers tanításaiból kiindulva, Sievers módszerét továbbfejlesztve építette fel egyéni szempontú magyar verstanát (11—192), kiegészítve ezt a magyar ének prozódíjával (195—309).

Újszerűvé teszi ezt a verstant a vers és ének egybekapcsolásán túl a beszéddallam bevonása a metrikába. Könyvét olvasva meggyőződünk arról, hogy nem valamilyen többé-kevésbé erőszakolt újításról van szó. A vers dallama elválaszthatatlan a vers ritmusaától, az időtartam és a dinamika mellett harmadik tényezője, harmadik dimenziója a versnek, mely dallam híján „elveszíti térbeliségét” (15). Tökéletesen elvész a három sóhajszzerű emelkedéssel induló „Szeptember végén” formai varázsa a dallam kiiktatásával (14). S hogyan érthetné meg a „Reményhez” szépségét az olyan ritmuselemzés, mely nem vehet tudomást a fő- és melléktémák játékos váltakozásán alapuló dallamról, a vers kompozíciójáról, a „zenei szellemű szöveg zenei kihatásáról” (74 és kk.).

A szerző felfogása szerint a metrikai séma és a természetes beszédhangsúly ellentmondása voltaképpen a hangsúly és a dallam divergenciájában realizálódik, a „dinamikus” és a „zenei” hangsúly szétválasztásával oldható fel. Ezzel megoldódik a magyar verstannak számos problémája (15 és kk.). A metrum eltolhatja helyéről a dinamikus hangsúlyt, a dallam ugyanakkor változatlan marad és a természetes hangsúly hullámzását követi (26, 43).

Ez az ellentmondás, ez a dialektikus játék teszi lehetővé az érzelmi mondani-valónak költői arnyalt kifejezését. Az egymást keresztező és az egymásba olvadó hullámok menetét követve fedezi fel a szerző a magyar versirodalom remekeinek eddigi részben rejtve maradt zenei mondanivalóját.

Az elemzések nyomán fokozatosan kirajzolódnak a magyar verstan megírandó szemantikájának körvonalai. A metrum ellenében felszökő dallamnak a kontextus szerint különböző értelme lehet. Érzelmi gazdagságot, szenvedélyt tükrözhet (56, 57, 58, 67). Az ember világát, a szubjektumot állítja szembe az élettelen környezettel (56, 67). Statisztikával is alátámasztja László Zsigmond, hogy a divergencia lényegesen gyakoribb érzelmekkel telített sorokban, szakaszokban (94). A beszédhangsúly elhalkítása (dallamátompítása) kifejezheti a lefojtottságot, a fékezett haragot, a rejtőző, maró gúnyt (71, 84).

A metrum ellenében felszökő dallamnak azonban pajtáskodó, legénykedő jellege is lehet (67), felpattanást, felriadást érzékeltethet, felfelé mutathat (73, 98, 100), drámai kérdéseket festhet alá (92). Amikor figyelmünk a magas csúcsról lesikló hangra irányul („↑ El- ↓ hull a virág . . .”) akkor a lehullás, alázuhanás, lezúdulás, elernyedés képzetét keltheti fel (56, 57, 68, 72). A hangsúly és dallam divergenciája, hullámaik kereszteződése lebegő jelleget kölcsönözhet a versnek, „lebegő gyengédséget”, hullámjátékot sejtethet (57, 91, 92, 101). Kifejezője lehet a tartalmi ellentétnek, a belső feszültségnek (85). A természetes beszédhangsúly fölébe kerekedő dallam zeneibbé teszi egyúttal a sorokat, halk zenezót hallathat, „méla moll akkordokat” (67, 72, 91) vagy gyászdobot (69, 72).

A dinamika és dallam egysége, a két hullám párhuzamossága viszont a határozottság, bizonyosság, higgadtság kifejezője (57, 58), nagyobb erőt képvisel (66, 93), feloldja a disszonanciát és ezáltal kielégíti a felkeltett várakozást, pontot tesz a zenei mondat végére (56, 65). A magyar versben tehát a dinamika és dallam párhuzamossága is kifejező lehet, mivel kevésbé általános, kevésbé magától értődő, mint más nyelvű versekben.

Külön fejezetben foglalkozik László Zsigmond a szabálytalan verselés szabályai-val, a „lazulás” zeneiségével, mondanivalójával (103—125). Hogyan fordul visszájára a jambikus vers a természetes hangsúly hatására, s hogyan állítják költőink a kifejezés szolgálatába a „vers apró lázadásait” (115 és kk.).

Behatóbban és részletesebben elemzi a rímet, asszonáncot, mint ahogyan ez ez verstani művekben szokás volt (126—188). A magyar rímek alaktanát építi fel, melynek előterében nem a rímfajtákról szóló hagyományos tanítások állnak, hanem gazdag példaanyaggal illusztrált újszerű megfigyelések. A „hívó rímre” felelő rímzésben megcserélődhet a mássalhangzók rendje (*merény — remény*, ablak *kilincset — mesebeli kincset*), a zenei variáció szabályainak megfelelően. A téma fokozatos kibontására emlékezett a rím kibontása, kifejezéstése (*virággal — virágos ággal, időz — itt az ősz*). Ennek ellentéte a rím fokozatos koncentrációja (*memorem — merem, minarét — minét*). A rím hatása rokonhangzású szavakat hívhat elő a soron belül is („Az is azért olyan kövér, Megáztatta tövét a vér”). A rím kisugárzásának nevezi ezt a jelenséget. Mozaikrímről beszél, amikor ugyanazok vagy csaknem ugyanazok a hangok, szótagok szerepelnek más felbontásban a rímelő sorok végén (*sikkaszt — „sikk” azt, én neked — éneked*). A rím-játék itt már a szójátékkal határos. Többnyire tréfás, gúnyos célzatú (170 és k.). Külön foglalkozik a szerző Szabó Lőrinc „visszasugárzó” rímeivel. A *Tücsökzené*-ben 156 határozott névelőre kicsengő rímstort talált (*átcsapta a — árama*). Ilyenkor a felelő sor, a második rím „szinte visszamenőleg ad színt, csengést az előtte járt egytagúnak” (146). „Zsúfolt” a rím, ha a nőrím mindkét szótagja nyomatékos (mivel az utolsó szótag önálló szó). Az ilyen rím lefejezi a vers ritmusát. Kitérően érzékelteti a „rím-távolság” szerepét két József Attila idézet. A „Jön a vihar”-ban az egymást követő *a-a*-a elhelyezését *lanka nyúl — lekonyul — alkonyul* zsúfoltsága a viharelőtti nyomottságot érzékelteti. A „Költőnk és korá”-ban távolabb kerülnek egymástól, a vers levegősebbé válik (*a tarló — lanka nyúl — az apró — lekonyul*).

Új megvilágításba helyezi a szerző a „rossz” rímeket. A vers egészében, más prozódiai tényezők társaságban a kevéssé váratlan „gyenge” rímnek sajátos funkciója lehet, a költői kifejezés szolgálatában állhat. Itt fogalmazza meg egyik igen értékes alapelvét: „a formaelemek nem különíthetők el egymástól”, „érvényük-értékük csak együttesükben forr ki teljessé” (181).

LÁSZLÓ ZSIGMOND könyve újszerű versesztétika. Gazdag példatára, az adatok szellemes csoportosítása egyúttal a jelenségek kialakulását, történetét is érzékelteti. A rímekről szóló fejezetben egy magyar rímtörténet körvonalai bontakoznak ki. (Bemutatja például, hogyan válik a költemény szerves részévé Tóth Árpád versében ugyanaz a *szelence — Velence* rímpár, mely Rimay versében még barokk cikornya, p. 128).

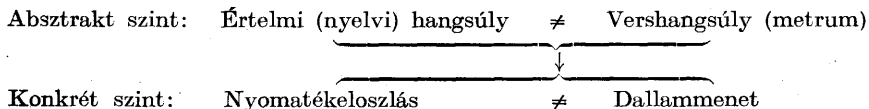
Nem szoltunk és illetékesség híján nem is szólhatunk a könyv második részéről, mely a magyar ének prozódijával foglalkozik (193—309).

A szerző nem az eszköz-fonetikus Sievers tanítványa. Egyik-másik megállapítását bajos lenne mérésekkel igazolni. Nem tapasztaltam miografikus vizsgálataink során, hogy a hangsúlytalan ütemnyitó szótag (például a névelő) bármiféle nyomatékot kapna (vö. 25. l.), s hogy „az ütemnyitóra következő, hangsúlyos, logikai nyomatékkal rendelkező szó viszont elveszti eredeti hangerejét” (26). Ellentétben áll tapasztalatainkkal, a hangszalagok működésével kapcsolatos ismereteinkkel, hogy a dallamcsúcsra eső nyomaték — a „három súly: az értelmi, a dinamikai és a dallami” egybeesése — „nem fokozza, inkább mérsékli a hangemelkedést” (69). Az erősebb kilégzés, a subglottális nyomás növekedése meggyorsítja a hangszalagok rezgését, emeli a hangmagasságot.

Ezzel a szép és meggyőző verselemzések jelentékeny része látszólag elveszíti fárgyi alapját, hiszen az idézett és cáfolt tételekre épül fel mindaz, amit a szerző a dallammenet és a dinamika divergenciájáról ír.

Olyan finom hallású elemző, mint LÁSZLÓ ZSIGMOND aligha lehet illúzió áldozata. Mindössze arról van szó, hogy a szerző nem határozza meg alaptételeinek érvényességi körét. Képes kifejezései néhol azt a látszatot keltik, mintha a beszéd (vagy legalábbis a verses beszéd) objektív általános törvényszerűségeiről lenne szó: „a logikai hangsúly dallamemelkedőt vált ki, dallambeli előnyhelyezettel szerez érvényt értelmi igényének” (43), „minden súlytalan helyre került súlyos szókezdet a melódiában kíván érvényre jutni” (45). Valójában a súlytalan helyre került szókezdetnek ezt a „kívánságát” László Zsigmond és más hozzá hasonló finom hallású versolvasó veszi csak tudomásul. Ezt kell mondanunk mindaddig, amíg a szerző kísérletekkel nem bizonyítja, hogy a „naiv” versolvasók többsége is így interpretálja az olyan verssorokat, melyben a vershangsúly eltér a beszédhangsúlytól. Kodály Zoltán zenei prozódiaja, és szavalóművészek előadásáról készült felvételeink, méréseink is alátámasztják, hogy az ellentmondás feloldásának ez az egyik lehetséges (talán tipikus) módja.

Nem helyeselhető, hogy a szerző nem állítja elég világosan szembe az általánost az egyedivel, a metrumot a konkrét ritmussal. A „valóságos metrikai-ritmikai helyzet”-ről ír például, egy fogalomba szorítva az ellentétpárt (175). Saussure-ön iskolázott nyelvész a metrum/ritmus antitezisben felismeri a *nyelv* (langue) és *beszéd* (parole) relációt. Ezt a párhuzamot Gáldi László évtizedekkel ezelőtt megvonta már. A metrum és ritmus alapvető ellentmondása (melyet Hegel is jól ismert) tükröződik ilyen vagy amolyan módon a versolvasás alkalmával. Nem érthető meg hiánytalanul ez a dialektika, ha kizárólag az ellentét alkalmi megnyilvánulásai, a versolvasással foglalkozunk, ha a *parole* szintjén maradunk. Így kényszerül a szerző arra, hogy egy szintre, egymás mellé helyezze a „három súly”-t, az „értelmi, a dinamikai és a dallami” hangsúlyt (69). Valójában az értelmi és a metrikai hangsúly összeütközése vezet a dinamika és dallam divergálásához:

László Zsigmond elemzései a költői művel szemben érzett tiszteleten és szereteten alapulnak. Néha mintha elforgultsághoz vezetne ez az érzés. Sylvester Jánosnak az Újtestamentum-fordítás elé írt disztichonjaival kapcsolatban leszögezi, hogy tökéletesen eleget tesznek a magyar nyelv igényeinek „ha ti. a dinamikai hangsúlyon kívül a melodikus akcentust is figyelembe vesszük” (362). Jótékonyan szemet húny afelett, hogy ezen az alapon minden kötött mértékű vers tökéletesen eleget k e l l hogy tegyen a követelményeknek. Hibátlan egyfelől az a szó, melyben a vershangsúly egybeesik a mondathangsúllyal, másfelől hibátlan akkor is, ha nem esik egybe, hiszen — a szerző felfogása szerint — ilyenkor „melodikus hangsúly” pótolja azt a nyomatékot, melyet a metrum megvont a szótól. Tautologikus igazságról van tehát szó.

László Zsigmond terminusai szinte kivétel nélkül pontosak, plasztikusak. Az „alliteráló rímek”-hez tennék csak egy kérdőjelet. Miért „alliteráló rím” az azonos mássalhangzót tartalmazó *coupée* — *échappée*? S ha ez alliteráló rím, milyen a nem alliteráló rím? Hiszen ha nem egyezik a mássalhangzó, akkor nem rímről, hanem asszonáncról kellene beszélnünk. Úgy gondolom, hogy ezt a terminust a *szinét* — *szertesztét*, *nekem* — *nemzetem* típusú rímzavakra kellene fenntartani (vö. 160 és kk.).

A szerző a nőrímekről szóló fejezetben foglalkozik a hangjátékkal, hangfestéssel, a rím visszaható sugárzásának tulajdonítva a sor konzonanciáját (167). A hanggal való kifejezés vagy akár a spontán „hangjáték” valójában nincsen a rímes vershez kötve (gondoljunk például Vergilius verssoraira) és így nem is vezethető vissza a rím hatására.

A rímek „alak és lélektaná”-ról szóló fejezet adósunk marad a lélektanall, a rímek szemantikájával. Pedig egy ilyen szemantika alapjait Jakobson megvetette már.

A szerző azonban sem a rimmel, sem a paralelizmussal kapcsolatban nem hivatkozik Roman Jakobsonra. Meglehetősen elhanyagolja általában a nyelvészeti szakirodalmat, különösen a külföldi szerzőket. (Nem találkozunk De Groot, Zsirmunzsikij, Tyimofejev, Grammont, Karcevszkij, Verrier, Suchier, W. Kayser vagy a magyar származású nyelvész-metrikus Lotz János névvel; nem használta fel a szerző az újabb nyelvészeti-poétikai gyűjteményes köteteket, a „Style in Language”-t, a varsói „költői

nyelv"-konferencia anyagát tartalmazó „Poetics” c. kötetet.) A helyes szavaslásról szólva nem említi meg Ascher Oszkár munkáját. Személy szerint sajnálom, hogy nem fejt ki a véleményét a „Költői nyelv hangtanából” c. könyvben foglaltakkal kapcsolatban, holott ezt egyik lábjegyzetében írja, ez a könyv „sok ponton érintkezik a jelen munka tematikájával”.

László ZSIGMOND könyve azonban olyan líraian egységes, egyéni mű, mely akkor sem igen módosulna, ha a szerző tekintetbe is venné az előbb említett (és nem említett) szerzők verstani tanulmányait.

FÓNAGY IVÁN

André Abraham Moles: Théorie de l'information et perception esthétique

Paris, 1958. Flammarion. 221 l.

A technika rohamos fejlődése lehetővé és szükségessé tette a földi távolságokat legyőző, a személyes jelenlétet pótló sokrétű hírközlést. Az új feladat a ménköket újszerű problémák elé állította, melyek fel sem bukkanhattak a fizikában. Hiszen a fizika nem foglalkozik a bioszféra és a társadalom mozgási törvényeivel. A mérnöknek a hallás és látás fiziológiájával, lélektanával, a fonémák mibenlétével, a beszédhangok felismerésének nyelvi, lélektani vonatkozásaival, a zenei hangok esztétikai hatásával is számolnia kellett ahhoz, hogy technikai feladatát kielégítően tudja megoldani. Ez az új helyzet egyúttal arra készítette a társadalmi tudományok képviselőit, hogy a felvetett kérdésekre a mérnökök és a készülékek igényeit kielégítő választ adjanak. A mechanikai mozgásnál sokszorta bonyolultabb törvényszerűségeket kellene nem kevésbé egzakt módon leírunk. Az új feladatok átfomálják az alkalmazott fizika, a nyelvtudomány, a zenetudomány módszereit. Egyúttal egy új tudomány kialakulásához vezettek, mely a szó tág értelmében vett — az érzéklést, a beszédet, a zenét, a gépekkel való érintkezést, az elektronikus számológépek tevékenységét is magában foglaló — hírközléssel, hírfeldolgozással foglalkozik. A hírközlés talajából kinőtt információ elméletnek módszereit alkalmazza az esztétikának, az érzéklés lélektanának területén A. A. MOLES.

A szerző telekommunikációs mérnök, pszichológus és zeneesztéta. Többoldalú, alapos tájékozottsága tette lehetővé, hogy erre az új feladatra sikerrel vállalkozzék.

Világosan és alkotó módon elemzi, ismerteti könyvének első fejezetében (15—62) az általános információelméletet. Pontosabban: nem is ismerteti, hanem velünk együtt fedezi fel a számszerűen meghatározható hírérték és terjedősség fogalmát, a térbeli és időbeli közlés különféle módjait. Plasztikus és szellemes példái nemegyszer új eredményeket, önálló kutatásokat tételeznek fel (így a koncert programok információelméleti analízise, 35—39. l., a nyelvi és zenei információ mennyiségi párhuzama, 42. l., egyes írásrendszerek hírértékének elemzése, 49—50. l., a következők valószínűség meghatározása olyan francia szövegek segítségével, melyekben a betűk 10, 20... 50%-a hiányzik, 51—55. l.).

A formákról és struktúrákról szóló fejezetben (63—81) a közlemény elemi egységeinek elemzésével foglalkozik, az érzéklés lélektanára konkretizálja és tovább fejleszti az információ-elméletet. Abból a tényből indul ki, hogy az ember egy elemi időegység alatt, az „egyidejű”, globális észlelés folyamán (ezt az időegységet igen plasztikusan „épaisseur du présent”-nak nevezi) csak meghatározott hírmennyiséget képes felfogni. Ha a közlemény hírértéke nagyobb ennél, az észlelés „exploratív”, kitapintó jellegű. Az észlelő megelőző tapasztalatokból indul ki és struktúrákat (a nagyobb következtési valószínűség által egybefűzött elemekből álló egységeket) keres. MOLES ennek alapján autokorrelációs függvény segítségével határozza meg a jelenség belső koherenciáját, a forma fogalmát (71 kk.). A produktum középértéke 0, hogyha teljesen rendszertelen jelenségről van szó és rendezettségének foka szerint közeledik az 1-hez. A forma élmény, tehát az emlékezésen alapul. A legelemibb időbeli forma a periodicitás. Adva van ezáltal egy információ-elméleti alapon nyugvó metrika kialakításának lehetősége.

A közlés ideális körülményei között vizsgálta itt az elemi egységeket a szerző. A valóságban azonban minden hírvételi csatorna „zajos”. A zaj fogalmát is úgy kell meghatározni, hogy a híradástechnika körén kívül, az érzéklés, az esztétika területén is alkalmazható legyen. Az „adó” (émetteur) és a „vevő” (récepteur) szempontjából tekintve a jelet szándékossága, célzatossága (intentionalitás) különbözteti meg a véletlenszerű „jel”-től, a zajtól (84). Az értékes jel rendezett, kisebb vagy nagyobb mértékben redundáns. A nagyobb autokorreláció formai szinten is megkülönböztethetővé teszi az

értékes jelet a zajtól, melynek autokorrelációja alig több a 0-nál (vö. 88, 91, 105). A rend/rendezetlenség thermodinamikai törvényének függvénye a jel/zaj vagy esztétikában az alak/háttér dialektikája. Mivel a zaj eleve kiküszöbölhetetlen, a jelenségek megismerhetősége sem korlátlan (91). Két bizonytalansági korrelációt állít fel MOLES, melyek a hírérték növelésének korlátaikat jelzik (90—94). Az értékes jelet szervezethez felytán még a nálánál lényegesen nagyobb intenzitását (de szervezetlen) zaj sem fedheti el (94—95). A valóban megkülönböztethető elemek száma ennek ellenére az állandó zaj következtében lényegesen kisebb, mint ahogyan ezt a pszichofizikai kísérletek sejtetik (98).

A zaj szerepéről, az érzéklés bizonytalansági tényezőiről szóló fejezet végén arról ír a szerző, hogyan hat a jel szervezethez a „felvevőre”, s itt a *tanulás* és a *szimbólum* fogalmát közelíti meg a hírtvitel felől. A tanuló a jelek struktúrájának fokozatos felismerése következtében egy *n* elemből álló jelkomplexum bármelyik reprezentáns eleme alapján felismeri (érezkeli) a jelet. A reprezentáns elem az elemek összességének szimbólumává válik (101—104). Ezt a mechanizmust jól ismeri a fonológus, a beszédhangok felismerésével foglalkozó akusztikus. Az egyes beszédhangok, a nyelvi időtartam, a nyomatok, a hanglejtés érzéklése nem egy-egy akusztikai jegynek, hanem egy-egy jegykomplexumnak felelnek meg. A hallgató azt is megtanulja azonban, hogy meghatározott fonetikai kontextusban hogyan alakul (hogyan módosul) a /k/-t vagy a nyomatok helyét jelző akusztikai jegyek struktúrája, és egy jól megválasztott akusztikai jegy alapján felismeri a fonémát, a nyomatékos szótagot akkor is, ha a jegyek egy részét elfedte a zaj, ha például a /k/ felpattanási zöreje nem hallható, ha a nyomatékos szótag történetesen kevésbé hangos a többinél.

A negyedik fejezetben egy jól definiálható alapegységéből kiindulva vázolja fel a zene mikro- és makro-struktúráját, egy új, információ-elméleti harmonisztika körvonalaival (108—128).

Az ötödik fejezet (129—170) tartalmazza a munka leglényegesebb, legújszerűbb mondanivalóját. A hírérték fogalmát differenciálva kétféle hírt különböztet meg MOLES: szemantikai és esztétikai hírt. Abból a kétségtelen s mégis váratlan tényből indul ki, hogy egy és ugyanaz a konkrét közlemény az egymásra rétegződő közlemények egész sorát tartalmazza (133). Egy nyomtatott oldal, melyen hangulatos verset talál az olvasó, nyelvemlék lehet a történész számára, bizonyos betűtípusokból álló sorok rendje a tipográfusnak, fekete vonalak, pontok halmaza a kisgyerek szemében és így tovább. Mindegyikük másképpen értelmezi a közleményt tudásának, érdeklődésének megfelelően.

A szerző szerint két alapvetően különböző nézőpontot különböztethetünk meg: a szemantikai és az esztétikai szempontot. Ennek megfelelően különbséget kell tennünk szemantikai és esztétikai közlemények között (133 és k.). Szemantikai információt tartalmaznak a tűzbiztonsági intézkedések, az elektronikus számológépek adott utasítások, a műszaki kézikönyvek, a katonai vezényszavak; esztétikai információt tartalmaz túlnyomó részt a művészi alkotás, a nyelvvel szemben a zene. A szemantikai közlemények a külvilág felé irányulnak, meghatározott cselekvéseket akarnak kiváltani, célirányosak s a logikai törvényeknek vannak alávetve. Az esztétikai közlemények belső állapotot tükröznek, érzelmeiket váltanak ki, nem célra irányulók, nincsen gyakorlati szerepük. Másfelől: szemantikai információt tartalmaz a partitúra, esztétikai információt a partitúrát megszólaltató zene, ugyanígy szembeállítható a festmény tárgya (szemantikai információ) az ecsetkezeléssel (esztétikai információ), a fonémák sora és az egyéni hangszín és így tovább, tehát a norma és a realizáció.

Élesebben határolják el talán a kétféle közleményt a formai ismérvek. A szemantikai közlemények strukturáltak és lefordíthatók, tágabb megfogalmazásban: átvihetők egyik csatornáról a másik csatornára, mivel az általános logika törvényein alapuló és ezek szerint rendezett szimbólumokból épülnek fel. Az esztétikai információ csatornához kötött (egy szimfóniát nem lehet rajzzal helyettesíteni). A szemantikai közlemények hírértéke pontosan meghatározható, a strukturálatlan (aleatorikus) esztétikai közlemények hírértéke viszont igen nehezen határozható meg, hiszen a „vevő” (récepteur) ismeretkészletének, felfogásának függvénye. A zene példáján mutatja be a szerző, hogyan kísérlelhetjük meg mégis az esztétikai hírérték számszerű meghatározását. A partitúrából kiindulva meghatározható az interpretáció tere („*champ de liberté du signal musical*”, 144. l.), s ez együtt nő vagy csökken az esztétikai hírértékekkel.

Az esztétikai és a szemantikai információ arányát „kioltási” kísérletek segítségével határozhatjuk meg, ha kiiktatjuk valamilyen módon az egyik vagy a másik közleményt. Így például a beszéd a felvétel megfordításával teljesen érthetlenné válik (148 és kk.). A zenét kevésbé érinti MOLES szerint az időrend megfordítása (150). Ez arra mutat, hogy a zenében lényegesen nagyobb a szerepe az esztétikai információnak.

A hatodik fejezetben (171—190) fejti ki a szerző az előbb felvetett gondolatot: a közlemények sokszólamúságával a szólamok egybekapcsolódásának módozataival foglalkozik. A közlemény kétféleképpen válhatik többszólamúvá: egyrészt több csatorna egybekapcsolásával, másrészt egy csatornának többszörös felhasználásával. A legtöbb művészet többszólamú (a balett például egyenlő mértékben veszi igénybe a vizuális és az auditív csatornát; a zene kétféleképpen is felhasználja az auditív csatornát: beszédet és zenét vizt át rajta, s kisebb mértékben használja a vizuális csatornát). De polyphon közlemény maga a személyes érintkezés is (szemben a telefonbeszélgetéssel). A továbbiakban felvázolja a polyphon közlemények strukturális törvényeit.

A könyvet lezáró fejezetben ismeretelméleti szemszögből értékeli röviden az információelmélet filozófiai jelentőségét, s egyúttal felhívja a figyelmet a módszer korlátaira, elsősorban éppen saját munkájának gyenge pontjaira (szimplifikáló tendenciájára, bizonyos fogalmak, így például a szemantikai közlemények meghatározásában szereplő *céludatoság* definiálatlanságára stb.).

A. A. MOLES vitatandó tézisként, lehetséges új szempontként prezentálja munkáját (193). Egy üttörő tanulmány valóban nem lehet egyúttal kézikönyv is. Egyes részek — főleg a legújserűbb ötödik fejezet, a szemantikai és az esztétikai közlemények elhatárolása — sokszor érezhetően tapogatózó jellegű. Meghatározásai itt kevésbé élesen körvonalazottak, mint az évtizedes tapasztalatra épülő első fejezetben. Többféle szempont szerint határolja el a szerző a kétféle közleményt: formális és tartalmi ismérvek alapján. S ez csak helyeselhető, mivel ez növeli a fogalmak plaszticitását. Zavarónak érzem viszont két tartalmi, pontosabban talán: a strukturális és a funkcionális szempont keveredését. MOLES egyfelől a sémával, a kódon alapuló jelsorozattal azonosítja a szemantikai közleményt, és a kód által meghatározott latitúdón belül mozgó realizációval (lényegében tehát a stílussal) állítja szembe. Másfelől funkcionális szempontból a hasznos, gyakorlati, értelmi jellegű közleményeket veti egybe az öncélú, az érzelmekre ható közleményekkel. Ez a kettősség ellentmondáshoz vezethet. Így például a zene mint túlnyomórészt nem intellektuális, főleg érzelmekre ható esztétikai közlemény áll szemben a nyelvvel. Ugyanakkor a zenei partitúra mint tipikus szemantikai jellegű közlemény áll szemben az interpretációval (134, 136 és k., 140). Nem meggyőzőek minden ponton a szemantikai, ill. az esztétikai információ kioltásáról szóló fejtegetések sem. Miért következik például abból, hogy a magánhangzók a visszafordított felvételen érthetőbbek, mint a mássalhangzók, az a megállapítás, hogy a magánhangzóknek nagyobb az esztétikai hírértéke? Bizonyos-e, hogy a megfordított zenei felvétel alig veszít eredeti értékéből (149 és k.)?

A szerző szerint többszólamú közlemények mindegyike ugyanazokból az elemekből tevődik össze, csak az elemek csoportosítása különböző („Superposition dans un même message matériel du plusieurs séquences de symboles distinctes faites avec les mêmes éléments groupés de façon différente”, p. 133). Úgy gondolom, hogy ez nem áll. Amikor a konkrét beszéd-folyamatot két rétegre bontjuk és fonémákból álló szemantikai közleményként fogjuk fel egyfelől, konkrét beszédhangokból álló esztétikai közleményként értékeljük másfelől, nem ugyanannak a jelkészletnek alapján értelmezzük a kettőt. A szemantikai dekódolás alkalmával 44 fonémából álló készletre vezetjük vissza a beszédhangokat, az „esztétikai” elemzéskor pedig a lehetséges és megkülönböztethető egyéni beszédhangokból indulunk ki, s ezek száma a 44 sokszorososa. A két közlemény fizikai alapja azonos, de mindkét esetben más jelkészlet alapján értelmezzük ezt a közös anyagi alapot, a két közlemény tehát más elemekből áll.

MOLES elméletében fontos helyet foglal el az a tétel, mely szerint a ritmust, a zenei dallamot mint periodicitást érzékeljük, az egyes hangos elemek fizikai periodicitása azonban csak közvetve érzékelhető, mint a hangos elem tulajdonsága, hangszíne, hangmagassága (197). Pontosabban talán: érzékeljük a hangos elem periodicitását is, de nem tudatosítjuk. Ha nem érzékelnék a periodicitást, akkor nem ismerhetnénk fel az egyes beszédhangokat, nem határozhatnánk meg az egyes hangok „magasságát”, s nem keltene szépérzetet a szabályosabb (a hangos elemen belül viszonylag konstans alaprezgésű) zenei hang szemben a zörejjel, nem is éreznénk az énekhang és a beszédhang közötti különbséget.

Bizonyítatlan az a tézis, hogy a partitúra esztétikai szempontból jelentéktelen, hogy a zenei közlemény lényegét az interpretáció adja meg (112, 128, 199). MOLES szerint az interpretáció határozza meg a mű igazi alakját („sa forme réelle”, 112). A kompozíció s általában a (helyes) absztrakció nem kevésbé reális, mint az ún. „realizációja”, egyedi, egyszeri megnyilvánulása.

A munka világos szerkezete, a fejezeteket lezáró összefoglalások, a munka tervét, vázlatát közlő bevezetés s főleg a szerző világos, élvezetes stílusa, gyakran költőien

plastikus terminusai („épaisseur du présent”, 23. l., „phosphorescence des sensations” 103), az igen szemléletes ábrák, a színes, élénk példák nagyon megkönnyítik az olvasó dolgát. De nem a példák teszik lebilincselően érdekes olvasmánnyá A. A. MOLES könyvét, hanem szemléletének frissesége, újszerűsége, széleskörű tájékozottsága, a munka széles filozófiai horizontja, a váratlanul kitaruló új perspektívák. A szerző jó pedagógiai érzékének köszönhető, hogy könyvét a laikus is — és ki nem laikus ennek az új tudománykomplexumnak egyik vagy másik területén — élvezettel olvashatja.

FÓNAGY IVÁN

Karel Sedláček — Antonín Sychra: Hudba a slovo z experimentálníhó hlediska

Praha, 1962. Státní Hudebni Vydavatelství. 96 l.

A legutóbbi évek folyamán a fonetikai kutatások előterébe került a beszéddallam. Ezúttal egy kitűnő szlovák zenetudós és egy akusztikus közelíti meg funkcionális és módszertani szempontból a kérdést.

A munka elsőrendű érdeme, hogy jól definiált alapfogalmak és exakt módszerek segítségével foglalkozik a beszéddallam mibenlétével, kifejezőségével. Az objektív hanglejtést, az alaphang frekvenciamenetét 45 Hz-es sáv szélességű szűrőkkel dolgozó sonagraph segítségével határozzák meg, és ezt vetik egybe abszolút és relatív hallású zenészek dallamélményével (54 zenész, zeneszerző, karmester és zenetudós vett részt a kísérletekben).

A zene és a beszéddallam szemantikájának felépítése nehezebb feladat. Ehhez érdekes szubjektív kísérletek adnak új támpontokat. Néhány színésszel 18 dal- és operarészletet hallgattattak meg a szerzők. A szemelvényeket úgy válogatták meg, hogy a szöveg önmagában ne határozza meg, milyen érzelmek, attitűdök kifejezéséről van szó. A színészek lényegében a zene által adott tájékoztatás alapján adták elő a hallottakat prózában. A felvételeket akusztikai elemzésnek vetették ezután alá, meghatározták az alaphang frekvencia-menetét, a mondatok hangszínképét. Egyúttal lejátszották a prózai felvételt egy heterogén összetételű hallgatóság előtt (a hallgatók számát nem közlik a szerzők), és felszólították a hallgatókat, határozzák meg, milyen érzelmet fejez ki a színész.

A sokoldalú vizsgálat érdekes eredményekhez vezetett. A relatív hallású zenészek dallammegítélése elég széles (2—7 félhangnyi) szórást mutat. Az abszolút hallású zenészeknél jóval kisebb a szórás, kisebb a hibaszázalék.

Nagyobb az eltérés a mély hangok megítélésekor, mint az a¹ körüli hangok esetében. A szórás szélessége fordítva aránylik az értékelt szótagok időtartamához. (Olykor rövid hangok magasságát is pontosan becsülték azonban.) Érdekes és új a szerzőknek az a megállapítása, hogy a becslések az objektív hangmagassághoz képest felfelé tolódnak el. A dallamhallást erősen befolyásolják nyelvi, tudati tényezők. A hallgatók figyelme a közlés szempontjából lényeges részletekre irányul. A zenész-hallgató hajlamos a hallott dallam stilizálására.

Szerényebbek a dallam és zene kifejezőségével kapcsolatos eredmények. A vizsgálatok kiindulópontját képező dallamok és színészek hanglejtése között voltak bizonyos egyezések. A zene és a beszéddallam érzelmábrázolása rokonvonásokat mutat, azonos törvényszerűségeket sejtet. Felismerték a hallgatók a színészek hangja alapján az ujjongó örömet, a rémületet.

A kétségtelenül értékes tanulmány a zenészek és akusztikus együttműködésének eredményes voltát bizonyítja, és számos impulzust ad különböző irányban folytatandó további vizsgálatokra.

A dallam szemantikájával kapcsolatos eredmények értékét csökkenti, hogy a szerzők nem válaszították (és ezzel a módszerrel nem is választhatták el) a dallammal közölt érzelmet a hangszínből tükröződő mimikával közölt érzelemtől. A hallgatók számos esetben elsősorban a hangszínrre alapították ítéletüket („félelemtől présett hangról” beszélnek például). A két tényező vocoder-technikával elválasztható lenne (ahogyan ezt egy magyar származású angol fonetikus, P. DENES kísérletei bizonyítják. Preliminary Investigation of Certain Aspects of Intonation: Language and Speech II-1959, 106—122). Ki kellene iktatni további kísérleteknél a szöveget is, mely óhatatlan tájékoztatást nyújt és megzavarja a kísérlet tisztaságát. Erre halandzsa-szavakkal, zümmögött mondatokkal végzett kísérletek is alkalmasak vocoder híján.

Nem tartom szerencsésnek a szubjektív kísérletek felépítését. A színészek hanglejtését kövzvetlenül is befolyásolhatta a zene dallama. A hallgatók megjegyzései is erre utalnak („a zenéhez közeledő hang”-ról, „önkéntelen éneklés”-ről beszélnek.

Érdekes lett volna egybevetni a szerzők eredményét külföldi vizsgálatoknak egyező vagy eltérő eredményével. (ELEKFI LÁSZLÓ ugyancsak meglehetősen széles szórást tapasztalt az objektív frekvencia-menet megítélésében hasonló kísérleteinél, vö. Vizsgálatok a hangléjtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelvtudományi Értekezések 34. sz. Budapest, 1962. A hamburgi fonetikai laboratóriumban végzett vizsgálatoknál a tapasztalt szórás kisebb volt. Vö. Sprechmelodie als Ausdrucksgestaltung. Szerk. O. VON ESSEN Hamburger phonetische Beiträge 1. Hamburg 1952.) A szerzők véleménye szerint a dallamhallás az akusztikai jel impulzus-számán alapul. FLANAGAN kísérletei arra mutatnak, hogy ez csak akkor van így, hogyha az impulzusok száma nem éri el a 100-at másodpercenként (vö. On the Pitch of Periodic Pulses: JAcSocAm XXXII-1960, 1308—1328, FLANAGAN és N. GUTTMAN, Pitch of Periodic Pulses without Fundamental Component: JAcSocAm XXXII-1960, 1319—1328).

A kitűnően szerkesztett, szépen kiállított kötethez hanglemezt is mellékelte a kiadó.

FÓNAGY IVÁN

Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences held at the University of Helsinki 4—9 September 1961

Edited by ANTTI SOVIJÄRVI and PENTTI AALTO. The Hague, 1962. Mouton & Co. XXIX + 825 l. Janua Linguarum. Studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata. Series major. X.

1. A kongresszusi előadások hatalmas anyagát — a száznál több értekezést — három fő részben csoportosították: A) akusztika és fiziológia, B) a fonetika lélektani szempontjai, C) fonetika és fonológia.

Finnugrisztikai szempontból ismertetvén a kötetet, elsősorban arról a néhány előadásról szólnunk, amely egy vagy több finnugor nyelv hangjait vizsgálja.

Az itthon működő magyar fonetikusok közül csak TARNÓCZY TAMÁS adott elő: ún. beszédkórus-módszerével 3 magyar férfi és 3 magyar nő egyéni beszéd spektrumát elemezte (Über das individuelle Sprachspektrum: 259—64). Úgy vélem, hogy ezzel a módszerrel a nemek lélektanának hangtani vetületeit is jobban megismerhetjük, s választ kaphatunk — például — arra is, hogy mi a férfi és a női hangmagasság viszonya az egyes nyelvekben.

ANTTI SOVIJÄRVI „Röntgenkinematografisch-akustische Untersuchungen über die Artikulation der Diphthonge” című tanulmányának (111—28) több eredménye már ismeretes a finnugor nyelvészet művelői előtt, hiszen a budapesti finnugor kongresszuson 1960 szeptemberében hallhattuk a szerző hasonló témájú fölolvasását. A finn *ai, äi, ei, au, iu* és *ie* diftongusok átmenetének vizsgálatakor megállapította, hogy a nyelv mozgásának sebessége az *ai* átmenetekor a legnagyobb; ezt a körülményt — természetesen — azzal magyarázza, hogy e kettőshangzó két elemének geniolingualis helyzete között nagy a különbség. Másik fő eredménye, hogy az átmenet formánstruktúrájának változása (egy-egy filmkockán) annál nagyobb (merkbarer), minél gyorsabbak a geniolingualis mozgások; az első helyen itt is az *ai* diftongus van. Ez utóbbi vizsgálatba csak olyan kettőshangzókat vont bele, amelyeknek mindkét eleme vagy labialis, vagy illabialis.

PAAVO RAVILA a finn, az észti és a lapp nyelv kvantitásviszonyait tanulmányozza, legfőképpen egy elméleti szempontból: érvényes-e rájuk Trubeckoj bináris kvantitás-elmélete. Következtetése szerint a finnugor nyelvek mennyiségi hangviszonyai „nem ellenségei” a bináris elméletnek. (Quantity and Phonemic Analysis: 490—3.) Az észti anyanyelvű ILSE LEHISTE hozzászólása szerint a hármaskvantitás rendszere igenis megvan az észtben, s az a kérdés, hogy hány releváns hosszúsági fok van egy nyelvben, nem dönthető el szegmentális síkon (493). ILSE LEHISTE egyébként az észti időtartamok kérdését érinti Acoustic Studies of Boundary Signals c. tanulmányában is (178—87; a második és a harmadik hosszúsági fok közti különbséget 1. főleg a 179. és a [182.] lapon).

GEORG LIIV dolgozata már a címében is ellentétben van az előbb említett bináris fölfogással: On the Quantity and Quality of Estonian Vowels of Three Phonological Degrees of Length (682—7.). Kutatása során 994 mondatról készített kimogrammot, 95 mondatról pedig oszcillogrammot. Ezekon kívül 200 röntgenképpel, 1205 palatogrammal, 600-nál több hangspektrummal és más módon is ellenőrizte eredményeit. A három hosszúsági fok egymáshoz való viszonya (hangsúlyos szótagok-

ban): 100 : 172 : 202. Érdekes, hogy a hangsúlytalan szótagokban levő hosszúsági fokoknak az aránya fordított a hangsúlyos szótagokban levőkéhez képest. Míg a hangsúlyos szótagokban az I., a II. és a III. hosszúsági fokozatú vokálisok átlagos időtartama rendre: 118,8; 204,4; illetve 240,4 ezredmásodperc, addig a hangsúlytalan (második) szótagoknak ugyanezen adatai: 162,9; 127,1; illetve 93,1 ezredmásodperc.

Azért is érdekesnek tartjuk a három fokozat nyelvi felhasználását, mert az észt beszédsebesség aránylag nagy. A magyar és a francia beszéd gyorsaságának összehasonlításakor ugyanis megemlítették, hogy a gyorsan pergő franciában nincs olyan kvantitárendszer, mint a lassúbb, tempósabb magyarban.

A három hosszúsági fokozathoz a vokálisoknak más-más hanglejtése fűződik, s a kvantitatív jegyekhez a beszélőszerveknek más-más mozgása egyéb minőségi különbségeket is társít. Érdekes az a megállapítás, hogy az egymástól jelentősen különböző I. és II. hosszúsági fokozathoz kisebb minőségi különbségek társulnak, mint az egymáshoz közel álló II. és III. kvantitatív fokhoz. Úgy gondolom, hogy itt a nyelvféjlődés bizonyos elemeinek „természetes kiválasztódásáról” van szó. A szerző vizsgálta a magánhangzók különféle átmeneti szakaszait is, amelyek — mint „redundáns” megkülönböztető elemek — eltérő módon viselkednek a három hosszúsági fokozatban. Az átmeneti szakasz fontossága különben a kongresszusnak más előadásából is kitűnik (vö. PIERRE DELATRE: *Le jeu des transitions de formants et la perception des consonnes.* 407—17; W. TSCHESCHNER: *Verfahren und Ergebnisse der Analyse deutscher Vokale und Konsonanten.* 280—98, különösen: 294).

Az oppozíciókat illetően hadd idézzük ROMAN JAKOBSON előadásának befejező mondatából ezt az elvi jelentőségű kijelentést: „*Per definitonem every distinctive opposition is binary . . .*” (The Phonemic Concept of Distinctive Features. 454).

ILSE LEHISTE már idézett tanulmánya a többi között az észt és az általános hangtannak egy másik érdekes kérdésével foglalkozik: a szótaggal. A szótaghatárokat subglottalis és egyéb mérésekkel állapította meg, majd összehasonlította az észt és az angol szótaghatárok jellegét, valamint szerepét. Elvi kérdést érint, mikor vizsgálódás nyomán kijelenti, hogy a szótag fonológiai alapegység („In Estonian, the syllable constitutes the basic phonological unit”).

BOHUSLAV HÁLA nem éppen könnyedén ható új meghatározása szerint is alap-egység a szótag (mégpedig fonetikai): „La syllabe est l'unité phonétique fondamentale du langage parlé, produite par chaque mise isolée en phonation des cordes vocales, rendue possible par le passage des organes d'articulation de la position de stricture à celle d'aperture et modifiée au passage des cavités sus-glottiques, notamment de la cavité buccale, sous formes de diverses productions sonores” (La nature phonétique de la syllabe: 418—27). L. még A. ROSETTI szemléjét: La syllabe phonologique (494—9).

Számos kongresszusi előadásból kiderül, hogy a spektrográfok és a beszéd szintetizálók a fonetika legfontosabb technikai eszközei közé kerültek; l. különösen FRANKLIN S. COOPER és GUNNAR FANT dolgozatait: 3—13, ill. 14—33; ezekkel a készülékekkel vizsgálta a finn magánhangzók akusztikai szerkezetét KALEVI WILK (Phoneme Boundaries of Finnish Vowels: 795—9).

ROMAN JAKOBSON zárószavaiban (XXV—XXIX) rámutatott a jelenkori fonetikának — e kongresszuson is megnyilatkozó — főbb jelenségeire, így matematikai módszereknek a beszéd elemzésében való alkalmazására, főleg a topológia szerepére s a beszédpatológia iránti növekvő érdeklődésre. A jövő főadataként jelölte meg a beszédhallás fiziológiájának (ill. lélektanának) a kutatását, a fonológiai elemek neurológiai subsztrátumának vizsgálatát („the neurological substratum of the ultimate phonemic elements”). (Ez utóbbi tárgykörbe vág H. MOL dolgozata: Aural Stimuli and their Interpretation. 320—329. L. még: H. MOL, *Foundamentals of Phonetics. I.: The Organ of Hearing.* The Hague, 1963).

2. A kongresszuson bemutatott filmeknek mégoly rövid ismertetését is nélkülözünk kell. Pedig tanulságos lehetett volna tudnunk valamit — például — SOVIJÁRVINEK e filmjeiről: X-ray film on phonetic movements, High speed film on a disorder in vocal cords, „Pakkanen ja Jänis” (nyelvkotató film).

Aránylag igen kevés vitáról olvashatunk: 10 értekezés közül 8—9-hez semmi hozzászólás sem volt. Nem tudom megállapítani, hogy ez a fogyatékoság a köteté-e vagy pedig magáé a kongresszusé. Bizony sok minden szót érdemelt volna! Csak kettőt említsünk meg. M. GOROSCH voltaképpen a RANSCHBURG-féle gátlásnak egy esetét tárgyalta (620—1) — anélkül, hogy a szerzőnek tudomása lett volna arról. Vitatható E. ZWIRNER érdekes előadásának bevezető megjegyzése is, amely szerint a fonetika részben ZOEGÁNAK egy megjegyzése óta alapul a beszéd hangjainak a létezésén (500). ZOEGÁNAK, a neves régésznek ZWIRNERTŐL idézett szavai („classis notarum phonetica-

rum”) az egyiptomi hangjelölő írásra vonatkoznak, s a dán tudós munkájának idézett helyén semmi különösebb nincs, ami akkor (a XVIII. század vége körül) fordulatot jelentett volna tudományágunk történetében. Egyébként a ZOEGA előtti nyelvtani és fiziológiai irodalomban ismerték a beszédhangnak és a hangértéknek a fogalmát.

Kár, hogy a kiadványt számos (írás- vagy) sajtóhiba ékteleníti.

VÉRTES O. ANDRÁS

Henry & Renée Kahane—Andreas Tietze: *The Lingua Franca in the Levant*

Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin. Urbana, 1958.

University of Illinois Press. XVI + 752 l.

Az oszmán-török szókincs történetének kutatása hosszú évtizedeken keresztül igen elhanyagolt területe volt a turkológiának. Éppen ezért örvendetes jelenségként kellett elkönyvelnünk e kutatásoknak az elmúlt évek során való megjelenülését, az oszmán-török szókincs különböző jövevényszórétegeire vonatkozó tanulmányok gyarapodását. Jelen monográfia, amely egy fontos és mindaddig szinte egyáltalán nem kutatott jövevényszóréteget tár elénk, fontos határkének számít e tanulmányok sorában.

A mű tartalmát és feladatát lényegében alcíme, ill. az előző határozza meg pontosan. A szerzők az oszmán-török szókincs olasz és görög eredetű elemeinek vizsgálatával kívánják a kelet-mediterrán medence hajózási nyelveinek ismeretéhez adalékokat nyújtani. A cél kettős, és e kettősség sok mindent determinál. Az adott jövevényszóréteg feltárása és bonyolult kapcsolatainak tisztázása — éppen e kettősség miatt — mind az anyaggyűjtés, mind pedig a helyes feldolgozási módszer megválasztása szempontjából különleges problémák elé állította a kutatókat.

A szerzőknek az előszóban a cím megindokolására, elsősorban a „Lingua Franca” terminus használatára vonatkozó megjegyzései minden, a téma korlátaival kapcsolatos esetleges aggodalmat és kételyt eloszlatnak. A témának e szűkszavú meghatározása önmagában azonban nem világítja meg eléggé a mű jelentőségét, amely miatt joggal tekinthetjük mérföldkének a mediterrán, ill. oszmán-török szókincs kutatásának történetében.

A jelen esetben két fontos tudománytörténeti mozzanatra kell utalnunk: egyfelől az oszmán-török jövevényszókatásokrak a mediterrán medence irányában való kiszélesülésére, másfelől pedig a mediterrán stúdiumoknak a török nyelvre való kiterjedésére. E két tényezőnek szerencsés összelellekzése és összhangja a műnek mint török nyelvtörténeti, mind pedig a mediterrán nyelvi stúdiumok szempontjából különös jelentőséget kölcsönöz. A mű célkitűzését egyéni munkában megvalósítani — ha csak magára a nyelvi anyag egyszerű feltárására gondolunk is — aligha lehetett volna, s így feltétlenül szükségesnek és jogosnak, eredményét látva pedig termékenynek ítéltetjük.

A mű célkitűzéseit és módszerét ismertető előszó után (VII—XIII) részletes tanulmány világítja meg az oszmán-törökségnek a tengerrel kialakult történelmi kapcsolatát az Oszmán Birodalom kialakulásától a XVIII. század végéig (3—38). Az első kapcsolatok problémáját tárgyaló fejezet rövid kitekintést ad a mediterrán érintkezéseket megelőző korszak török eredetű tengerészeti szókincséről, majd a mű három alfejezete a török hajózás, s ezzel párhuzamosan, a hajózás szókincsének történetén vezet át bennünket. Valamennyi alfejezet kitér a kor idevonatkozó okleveles, krónikai, ill. irodalmi forrásainak ismertetésére is. A bevezető tanulmányt a török tengerészeti szókincs nyújtotta tanulságok összegező elemzése zárja le (38—45). A mű gerincét kitevő szövegyang és azt kísérő szökdokumentáció (49—59) két csoportra, az olasz (49—476) és a görög (476—597) eredetű jövevényszavak csoportjára oszta kerül bemutatásra. A csoportosítás vezérfonalául az átadó nyelv szóalakjai, tehát az olasz, ill. görög szavak szolgálnak; az anyagot ezek ábécé rendjében közlik a szerzők. A 878 szócik hatalmas adatsorában való tájékozódást a mintaszerűen megszerkesztett appendix (599—752) index verborum-ja (647—752) könnyíti meg, amely 15 alcsoportban, a használt nyelvek szerint tagolva adja meg a szükséges visszautalásokat. Ugyancsak az appendixben kap helyet a források (600—615) és a rövidítések (616—638) jegyzéke, továbbá az index rerum is (639—646).

Mint minden szókincstörténeti kutatásban, itt is fontos kérdésként merül fel a források problémája. A török nyelvcsaládon belül az oszmán-török nyelv története a leggazdagabban dokumentált. Az évszázadról évszázadra terebélyesedő oszmán-török

írásbeliség hatalmas anyagot tár a nyelvtörténeti kutatás elé. A lexikográfiai munkálatok pedig, mint csaknem minden nyelv esetében, egyáltalán nem állnak arányban ezzel az anyaggal, távolról sem tartanak lépést a kutatási igényekkel. Az utóbbi évek munkájának gyümölcseként — s itt elsősorban a Török Nyelvészeti Társaság úttörő kezdeményezését kell méltatnunk — nyelvjárási és nyelvtörténeti szótár ugyan rendelkezésünkre áll már, mégis ezek aligha csökkentik azokat a nehézségeket, amelyekkel a kutatónak a szóanyag szinkron és diakron vizsgálatában meg kell küzdenie. A történeti igényű lexikográfiai munkálatok ilyen állapota miatt minden szókincestörténeti tanulmány igen alapos és sok időt igénylő előzetes forrástanulmányra és gyűjtőmunkára kényszeríti a kutatót.

Kétszeresen érvényes mindez az olyan speciális stúdium esetében, amely a szaknyelvi szókincestörténetét, a köznyelvhez fűződő bonyolult kapcsolatainak problémáját hivatott tisztázni. Az oszmán-török irodalom kitűnő ismerőjének, A. Tietzének érdeme az, hogy a mintaszerű török forrásapparátus és annak feldolgozása semmi kívánivalót nem hagy maga után. A nyelvi anyag valóban páratlan gazdagságban kerül bemutatásra: a forrásnyomozó és szógyűjtő munka több évszázad irodalmi és történelmi munkáit — a költészettől az okleveles anyagig, a krónikáktól a modern regényig — veszi bonckés alá és olyan kutatási mélységet nyújt, amely az oszmán-török szókincestörténeti tanulmányokban mindmáig ismeretlen volt. E munkának külön érdeme az, hogy — a török nyelvtörténeti szótárt nem számítva — először tárja élénk contextusban a vizsgált szóanyagot. A műnek az adott szektorban a nyelvtörténeti szótárt kellett pótolnia, a történeti szóvizsgálat bonyolult kérdéseit, így a kronológiai, jelentéstörténeti stb. problémákat önmagának kellett megválaszolnia. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ezt a hatalmas munkát igénylő feladatot a szerzők valóban kitűnően oldották meg.

Talán egyetlen török nyelv szókincestörténeti kutatása sem állítja olyan sokrétű, s nem egyszer bonyolult problémák elé a kutatókat, mint az oszmán-török nyelv. Az oguz-törökség számban legjelentősebb nyugati csoportjának Anatóliában, ill. a Balkánon való letelepülése, majd Közép-Európa és a Mediterrán-medence felé való későbbi hódító kirajzása e nép számára az élénk nyelvi érintkezéssel, esetenként nyelvi szimbiózissal kísért etnikai érintkezések feltételeit teremtette meg. Az objektív földrajzi és történeti körülmények így olyan nyelvi kölcsönhatások rugójává váltak, amelyek nyomát részint magában az oszmán-török szókincestörténetben, részint pedig az érintkező nyelvek oszmán-török eredetű jövevényszavaiban találjuk meg. Mindkettő érthető módon a török nyelvtörténetész érdeklődésének középpontjában áll, mindkét stúdium — ha az első anyaga és jellege miatt összehasonlíthatatlanul fontosabb is — becses anyagot nyújt a nyelvtörténeti vizsgálatok számára.

Természetesen, a kutatás mai szintjét tekintve, még messze vagyunk attól, hogy a török nyelv sokoldalú kapcsolatainak bonyolult problémáit kielégítően ismerjük. Az oszmán-török szókincestörténet különböző rétegeinek szétbontása, ill. az érintkező nyelvek török eredetű jövevényszavainak feltárása számos kutató munkáját igényli majd, s bizony, hogy nem kevés időnek kell addig eltelnie, amíg világos képet alkothatunk magunknak a török szókincestörténelmi kapcsolatairól: mi az, ami az eredeti oguzszórétegre ráülepedett, mi az, amivel a török nyelv szókincestörténete folyamán gazdagodott, s mi az, amit a nyelvi érintkezések során más nyelveknek adott? Ennek a felhasznált adatok számát tekintve is tanulságos nyelvi és kultúrtörténeti képnek a megrajzolásához azonban még jókora idő kell. A „Lingua Franca” érdeme az, hogy e rendkívül bonyolult és szerteágazó vizsgálatok egyik területét szilárdan megalapozza.

A munka a XIII—XVIII. századi török hajózási szókincestörténet tárgyalja, azaz a hajózás nagyipari korszakának szóanyagát — a halászás és jachtterminológia szókincestörténetével együtt — kirekeszti tanulmányjaiból. Az anyagnak ez az elhatárolása — ha sajnálatosnak is tekinthető — jogosnak ítélandó. E szóanyagban, azaz a török hajózási szókincestörténetének megrajzolásáról a szerzők későbbi tanulmányaik során bizonyára nem fognak lemondani. Ez fog majd lehetőséget nyújtani e speciális szóréteg egészének történeti és statisztikai vizsgálatához, a nyelvben felbukkanó és eltűnő elemek történeti arányának, azok feltehető használati súlyváltozásainak, továbbá esetleges eltolódásainak megállapításához.

Minden jövevényszótörténeti stúdiumnál fontos kérdés az átadó, ill. közvetítő nyelv kérdése. A könyv már a szóanyag csoportosításával is világos választ ad erre a kérdésre. Az olasz és görög eredetűnek tartott elemek külön-külön fejezetben kerülnek tárgyalásra. Az egyes szócinkek anyaga, de sokszor maga a török hangkép is meggyőzően bizonyítja, hogy a tengerészeti szókincestörténet kölcsönzésében a beszélt nyelvi szóátvitel bonyolultabb feltételeit, formáit kell feltételeznünk. Kétségtelen, hogy a Mediterrán-medence tengerész köznéjának hordozói nyelvi származásukra való tekintet nélkül

megannyian formálói voltak e közösen használt szókincsnek. Természetesen maguk a törökök is, akik ugyancsak e kojnén keresztül jutottak a tengerészeti szókincs birtokába. Jogosan tételezhetjük fel azt is, hogy egyes jövevényszavak sok esetben az idegenek által beszélt török nyelv csatornáin keresztül kerültek a török szókincsbe. A szóközvetítés e speciális jellege, a többszörösen párhuzamos átvételek szerepe jól érthetővé teszi a szóréteg hangrendszerében lezajlott, esetenként torzulásnak tűnő változásokat. Hogy a szerzők a szóanyagot végső eredete szerint görög—olasz csoportra bontották, annak az anyag elrendezésén túlmenően elsősorban kultúrtörténeti jelentősége van. Ilyen módon ui. a keleti- és nyugati-mediterrán művelődési összetevők nyelvészeti vetülete is élesebb megvilágításba kerül.

A jövevényszó kutatás másik jelentős kérdéscsoportja a nyelvbe került jövevényszavak további sorsával kapcsolatos. A kérdéses jövevényszavaknak az átvévo nyelv oldaláról szenvedett változásai, e változások nyelvtörténeti és nyelvjárási kapcsolatai, a jövevényszavak szófaji kategóriáinak esetleges eltolódásai, a szemantikai változások rendszerezése és története, esetünkben a szaknyelvből a köznyelvbe vezető út problémáinak tisztázása, egyszóval a szó török státuszának, a török nyelvben való további sorsának megrajzolása különös értékkel bír a nyelvtörténész számára. A morfológiai, szemantikai kritériumok alapján összetartozó szavak családjának együttes vizsgálata bizonyosan több olyan, a közösségi magatartásból adódó mozzanatra derít majd fényt, amelyet a szótári rend érthető módon eltakar.

Mindezek megválaszolásához, sőt bizonyos statisztikai vizsgálatok megejtéséhez a hatalmas forrásanyagra támaszkodó szótári fejezet kitűnő lehetőségeket nyújt, s reméljük, hogy a szerzők e vonatkozások megrajzolásával — amelyet érthető módon nem tekinthettek a kutatás e fázisában feladatuknak — a későbbiekben, esetleg a kirekesztett anyagot is bevonva, nem maradnak adósok.

A munka kultúrtörténeti jelentőségét az idáig elmondottak, de a témaválasztás és a szócikkszám önmagában is aláhúzza. A török és mediterrán kultúrtörténet kutatói kitűnő forrásanyagot kapnak a „Wörter und Sachen” problémájának vizsgálatához. Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk esetünkben annak a körülménynek, hogy a mű egy eddig igen kevésbé kutatott szöszféra, egy szakmai szóréteg történetét világítja meg. A szókincs egészének szempontjából e szektor talán periferikusnak ítélnélhető, kultúrtörténeti szempontból azonban különös jelentőségű. A kultúrhistorikus feladata lesz majd a szóréteg tárgyi hátterét tisztázni.

A „Lingua Franca” a török és mediterrán jövevényszó kutatás nagy nyeresége, olyan mű, amely e stúdiumok párhuzamos kiszélesülésének és összelellekezésének jegyében jött létre, s mint ilyen igen értékes számunkra. A mű komoly előtanulmány a tervezett mediterrán nyelvatlaszhoz, bizonyítéka annak, hogy a jövevényszó kutatás határai — különösen a tengeréről importált szókincs esetében — szinte sohasem lezártak. Mindezekon túl pedig a Lingua Franca kiváló bizonyítéka a különféle szakterületek művelői közötti sikeres tudományos együttműködésnek, amely nélkül a nyelvészeti kutatómunka nem egy területének, de mindenképp a „languages in contact” problematikájának vizsgálata nehezen képzelhető el, s amelynek széles alapokon való megteremtését parancsoló szükségként írja elő számunkra napjaink óriási arányú tudományos specializálódása. A részterületek beható vizsgálatában szerzett eredményeknek az alkotó tudományos együttműködés révén való szintézisre emelése, ezen együttműködés eredményes módszerének megragadása — ez a mű egyik legfontosabb eszmei eredménye és tanulsága.

HÁZAI GYÖRGY

. Psycholinguistics: A Book of Readings

Edited by Sol Saporta. New York, 1961. Holt, Rinehart and Winston. XVII + 551 l.

Amint az alcím mutatja, ez a gyűjteményes munka olvasókönyv, tudományos antológia; a szerkesztő előszaván kívül a benne szereplő valamennyi cikk már megjelent valahol (önálló tanulmányként folyóiratban, vagy egy könyv részleteként). A magyar kutatók számára már csak azért is fontos ez a gyűjtemény, mert számos részlete eddig nem volt nálunk megszerezhető (pl. VYGOTSKIJ tanulmánya, SKINNER, LASHLEY munkái), nem található meg nyilvános könyvtárainkban a Journal of Abnormal and Social Psychology és a Journal of the Experimental Analysis of Behavior című folyóiratok sem, amelyekben e gyűjtemény több tanulmánya eredetileg megjelent.

A pszicholingvisztika elnevezés új terminus technikusaink közé tartozik. Tulajdonképpen nyelvlélektannak lehetne fordítani, és végeredményben ez lenne a legjobb megoldás, de azért a pszicholingvisztika mégsem egészen azonos ezzel a régibb keletű diszciplínával, amely STEINTHAL, WUNDT és mások működése nyomán indult virágzásnak. A kettő közti különbség részben nem lényegi, részben lényegi természetű. Nem lényegi az a különbség, hogy a pszicholingvisztika nem közvetlen folytatása a régi nyelvlélektannak; 1954-ben indult el útjára, amikor 1953-ban az Egyesült Államokban egy nyelvészekből, pszichológusokból és antropológusokból álló összejövetel tanácskozásának eredményeként 1954-ben kiadták a *Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems* című munkát CHARLES E. OSGOOD és THOMAS A. SEBEOK szerkesztésében, az *International Journal of American Linguistics* című folyóirat 10. különia kiadványaként.

A lényegi különbség a két fogalom közt az, hogy a nyelvlélektan magva a lélektani irányú nyelvbölcsélet, illetve az analógiás, asszociációs nyelvi változások értelmezése volt, a jelenségek pusztá megfigyelésén túl alig jutott, kísérleteket alig alkalmazott (habár WUNDT maga volt a kísérleti lélektan megteremtője), ezzel szemben a pszicholingvisztika súlypontja éppen a lélektani kísérletben van, s a nyelvészek szolgáltatotta elméletet kísérletekkel, illetőleg megfigyelésekkel igyekszik ellenőrizni, módosítani vagy új elmélethez nyersanyagot adni. Jellemző példa erre JAKOBSON elmélete az afáziáról, amelyet H. SCHUELL—J. J. JENKINS, illetve H. GOODGLASS—J. HUNT igyekezett ellenőrizni.

Tulajdonképpen nem lényegi, de igen jellemző vonása a pszicholingvisztikának, és az itt ismertetett műnek, hogy szinte kizárólag az Amerikában keletkezett és ott ma is hivatalos irányzatként működő viselkedéslélektan (behaviorizmus) alapján áll. A jelen műben csak VYGORSKIJ tanulmánya kivétel ez alól, erre még visszatérünk. Hogy pedig a behaviorizmus nem lehet az egyetlen módszer, amely a nyelvi jelenségek lélektani aspektusának megértéséhez közelebb visz, azt a kétnyelvűség természetéről szóló, önmegfigyelés (introspekció) útján szerzett fontos ismeretek (lásd. EINAR HAUGEN erre vonatkozó véleményét a 396. lapon) is igazolják, holott az önmegfigyelés módszere összeegyeztethetetlen a behaviorizmus elméletével.

A felsorolt különbségek ellenére a nyelvlélektant és a pszicholingvisztikát összeköti az a kapocs, hogy mindkettő tárgya végeredményben azonos: a nyelvtudomány és a lélektan érintkezési területeinek komplex vizsgálata. A nyelvtudomány feladata a nyelv vizsgálata a maga absztrakt valóságában, a lélektané pedig a beszéd, tehát ahogyan a nyelv mint folyamat realizálódik a beszélő és a hallgató között. A pszicholingvisztika zászlóvivője (lásd Sol Saporta előszavát) úgy fogalmazza ezt meg, hogy a nyelv elvont aspektusa áll szemben a fizikaival, vagy más kettősségekben így jelentkezik: code — message, langue — parole, nyelv — beszéd, rendszer — folyamat, meta-nyelv — tárgy nyelv. Tehát ha a nyelvlélektan virágkora óta jó félvévszázad eltelt is, ha azóta mind a nyelvtudomány, mind a lélektan sokat fejlődött is, a komplex vizsgálatok módszerei sokat változtak is, a lényeg ugyanaz maradt, s a régi, de soha ki nem halt diszciplína új alakban való feléledését örömmel kell fogadnunk. A jelen cikkgyűjtemény célja az, hogy beszámoljon, hogyan valósította meg a pszicholingvisztika ezeket a célkitűzéseket zászlóbontása óta.

A tanulmánygyűjteményt két cikk vezeti be. Az első, LOTZ JÁNOSÉ (*Linguistics: symbols make man*, 1—15), szellemes összefoglalása a nyelv és a nyelvi jelenség lényegének, a nyelvtudományi megismerés nehézségeinek és problematikájának. A cikk nem nyelvészek számára készült, de kitűnően megállja a helyét egy ilyen gyűjteményes munka élén. F. W. HOUSEHOLDER JR. (*On linguistic terms*) tanulmánya a nyelvi kategóriákról és ezek elnevezéséről szól. A szerző szerint a fonémán és morfémán kívül, amely a nyelv két alapvető egysége, az összetett nyelvi egységek és kategóriák közt is elnevezési és fogalmi rendet kell teremteni. A cikkíró gondolatai — számos helyes észrevételtől eltekintve — vitathatók.

A két bevezető értekezés után következik a gyűjtemény tulajdonképpeni anyaga, amely 7 probléma körül csoportosul.

Az első témakör nehezen határozható meg, maga a cím e vonatkozásban keveset mond (*Approaches to the study of language*). BLOOMFIELDnek az a korábbi tanulmánya vezet be, amely a koncepcióinak az alapját adja (*A set of postulates for the science of language*, 26—36). Ezt követi két kisebb szemelvény CHOMSKY *Syntactic Structures* című alapvető munkájából *The independence of grammar* és *On the goals of linguistic theory* (34—36, illetve 37—44) címmel. Az elméleti munkák sorát az információelmélet úttörőinek, SHANNON—WEAVERnek a műve (*The Mathematical Theory of Communication*) zárja be, de nem eredetiben, nem szemelvényekben, hanem CH. F. HOCKETT-nak

a Language 29. számában megjelent értékelő ismertetésében (44—67). Ilyen formában a nyelvész és a pszichológus számára is könnyebben érthető olvasmányból ismerhető meg az elmélet lényege. A kísérleti anyagot B. F. SKINNER (A functional analysis of verbal-behavior, 67—74) és L. KRASNER (Studies of the conditioning of verbal behavior, 75—96) írásai tartalmazzák. Mindkettő a verbális viselkedés vizsgálatával foglalkozik: SKINNERÉ az alapelveket, KRASNERÉ 31 e tárgyban végzett kísérlet eredményeit foglalja össze. E cikkek, azaz a bennük kifejtett vizsgálatok a tulajdonképpeni nyelvi jelenségekkel csak lazán kapcsolhatók össze, és a megelőző elméleti fejtegetésekkel sincsenek szorosabb viszonyban.

A hangos beszéd észlelésével (Speech perception) foglalkozó tárgykörben a fonetikai és fonológiai problémákról szóló írásokat találjuk. Köztük van J. D. O'CONNOR (Recent work in English phonetics, 97—111) összefoglalója az angol fonetikai szakdolgozatokról. Ez a cikk nemcsak az anglisták, hanem az általános fonetikusok számára is hasznos tájékoztatást ad. Utána következik E. FISCHER-JØRGENSEN (What can the new techniques of acoustic phonetics contribute to linguistics?, 112—142) tartalmas vitaelőadása, amelyet az 1958. évi oslói nyelvészkongresszuson tartott, majd két, kísérleti eredményekről beszámoló tanulmány (A. M. LIBERMAN: Some results of research on speech perception, 142—153 és G. A. MILLER—P. E. NICELY: An analysis of perceptual confusions among some English consonants, 153—175); közülük kiemelném az utóbbit, amely a beszédhangok füllel való (aurális) felismerésének, illetőleg összetéveszhetőségének néhány fontos kérdését kutatja.

A következő rész (The sequential organization of linguistic events) a sorrendiség problémáit foglalja magába. Ismét egy CHOMSKY-szemelvény (An elementary linguistic theory, 176—180) képviseli az elméletet. K. S. LASHLEY (The problem of serial order in behavior, 180—198) tanulmánya a szintaxis, illetve a nyelvi elemek sorrendiségének fiziológiai alapjait boncolgatja. A szerző rámutat arra, hogy ez a téma mind lélektani, mind élettani szempontból a legnehezebben megfoghatók közé tartozik. G. A. MILLER—J. A. SELFRIDGE (Verbal context and the recall of meaningful material, 198—206) kísérletei azt vizsgálják, mennyire függ a nyelvi szövegek felidézése a szavak számától, illetve a szöveg jelentésétől. G. A. MILLER (Free recall of redundant strings of letters, 207—213) egyedül folytatott kísérletei pedig a felidzésnek az entrópiával való összefüggését kutatja. D. HOWES és CH. F. OSGOOD (On the combination of associative probabilities in linguistic contexts, 214—227) kísérletei arra adnak választ, hogy a szóképzettársításai hogyan zajlanak le a képzettársítást megindító szavaknak, az időnek és más tényezőknek viszonylatában.

A következő szakasz a jelentés kérdéseivel foglalkozik (The semantic aspects of linguistic events). B. F. SKINNER (The problem of reference, 228—239) a behaviorizmus hatás-válasz szemszögéből csoportosítja a jelenségek fajait, de a bloomfieldi „azonos” vagy „különböző” ismervén kívül felveszi a „hasonlót” is, amely a részleges szinonímia, a metafora stb. esetét tartalmazza. A jelentés mint nyelvi tényező vizsgálatának és bírálatának első legnagyobb amerikai kutatója, BLOOMFIELD nézetei nem maradhatnak ki ilyen összeállításból. BLOOMFIELD Language (New York 1933) című munkájának 9. fejezete, amely a jelentés kérdéseiről szól, található meg a gyűjteményben (Meaning, 239—251). A matematikus és logikus W. V. QUINE is hozzászól a kérdéshez (The problem of meaning in linguistics, 251—261), de lényegesen újat a jelentés ismert kritikáján kívül nem ad hozzá, az az állítása pedig, hogy a szótárak valójában nem a szavak és szókapcsolatok jelentését adják meg, hanem a szinonimák rendszerét kísérlik meg felállítani, vitatható tétel. CHOMSKY könyvének újabb részlete (Syntax and semantics, 261—269) után R. WELLS elemzi a jelentés és a használat összefüggéseit (Meaning and use, 269—283) BLOOMFIELD, RUSSEL, WITTGENSTEIN, WHITEHEAD, MILL nézeteinek rövid értékelő áttekintésével. Ezután C. E. OSGOOD, G. SUCI és P. TANNENBAUM (The logic of semantic differentiation, 283—300) közös munkájának egy részlete következik, amelyet ANTAL LÁSZLÓ korábban ismertetett (Nyr 82 : 504—505). I. POOL (Trends in content analysis today: a summary, 300—330) egy új vizsgálati módszerrel ismertet meg bennünket (Amerikában már nem új), amelyet tartalomelemzésnek (content analysis) hívnak. Ezzel az eljárással a szerző (írott vagy leírt szövegeket vizsgálunk) rejtett gondolataira, szándékaira vonatkozólag próbálnak következtetéseket levonni a szöveg nyelvi szerkezetéből (szók, szerkezetek használatára, gyakorisága, bizonyos kifejezések, szerkezetek találkozása, kontingenciája stb.). Ez a módszer tehát, amely behaviorista és nyelvészeti strukturalista elvekből kiindulva és annak gyakorlatával folytatva kísérli meg, hogy a tudatalattihoz vagy a szándékosan elfojtathoz közelebb jusson, több vonatkozásban találkozunk a freudi gondolatokkal és módszerekkel. A tartalomelemzés tulajdonképpen nem nyelvészet, nem is pszicholingvisztika, hanem olyan lélektani vizsgálat, amely

nyelvtudományi ismeretekre és módszerekre (a szöveg szerkezeti, lexikális elemzése) is támaszkodik.

A gyermeknyelv, továbbá a két- és többnyelvűség fontos témáját tárgyalja a következő rész (Language acquisition, bilingualism, and language change). J. B. CARROLL cikke (Language development in children, 331—345), amely egy lexikonban jelent meg (Encyclopedia of Educational Research, New York, 1960), igen alaposan foglalja össze a gyermeknyelv fejlődését és a gyermekek beszédtanulásának lépcsőfokait. R. JAKOBSON—M. HALLE (Phonemic patterning, 346—350) írása a Fundamentals of Language ('s-Gravenhage 1956) című művüknek vonatkozó fejezete, amely lényegében JAKOBSON-nak már korábban megjelent (Kindersprache, Aphasie, und allgemeine Lautgesetze, Uppsala 1941) fontos gondolatait tartalmazza a gyermeknyelv fejlődéséből és az afáziás zavarokból levonható tanulságokra vonatkozóan. W. F. LEOPOLD (Patterning in children's language learning, 350—358) saját megfigyeléseivel támasztja alá Jakobson nézeteit, és újabb adatokkal egészíti ki őket. Nagyon érdekesek J. BERKO vizsgálatai (The child's learning of English morphology, 359—375). A szerző 28, főleg iskolás kor előtti gyermekkel végzett tesztekéből kimutatja, hogy a (hagyományos) alaktani kategóriák reális elemei a gyermekek nyelvkészségének, és ezeknek az állományából könnyen alkotják meg analógiás úton az újabb nyelvi kifejezéseket. U. WEINREICH (Languages in Contact, New York 1954) fontos művéből (lásd SZÉPE GYÖRGY ismertetését: Filológiai Közöny 7: 439—440) vett két szemelvény foglalkozik a két- és többnyelvűséggel (Languages in contact, 376—380 és Mechanisms and structural causes of interference, 381—395). E. HAUGEN (The bilingual individual, 395—407) az újabb irodalmat is áttekintvén tovább mélyíti a témát, és néhány újabb problémát vet fel. W. E. LAMBERT—J. HAVELKA—C. CROSBY (The influence of language-acquisition contexts on bilingualism, 407—414) kísérletei azt vizsgálták, hogyan és mitől függően növekednek a szemantikai különbségek és eltérések, amikor a kétnyelvű személyek egyik nyelvről a másikra fordítanak.

A beszédzavarok jelenségeivel foglalkozik a következő rész (Pathologies of linguistic behavior). Az elméletet itt is JAKOBSON hipotézise képviseli (Aphasia as a linguistic problem, 419—427). Két tanulmány próbálja kísérletek útján ellenőrizni JAKOBSON és más kutatók, pszichopatológusok feltevéseit. H. SCHUELL—J. J. JENKINS (The nature of language deficit in aphasia, 427—448) kísérletei, amelyeket 123 betegen végeztek el, azt mutatják, hogy az afázia nyelvi rendellenességei egy dimenziójúak, és nem lehet köztük több típust felállítani. Ez a vizsgálat tehát nem látszik igazolni JAKOBSON és mások nézeteit. H. GOODGLASS—J. HUNT (Grammatical complexity and aphasic speech, 449—454) más módszerrel végzett kísérletei alátámasztják JAKOBSON elméletét, de a szerzők megjegyzik, hogy további ellenőrzésre van szükség. W. E. LAMBERT—S. FILLENBAUM (A pilot study of aphasia among bilinguals, 455—459) a kétnyelvű személyek afáziás jelenségeit kutatja. B. FLANAGAN—I. GOLDDIAMOND—N. AZRIN (Operant stuttering: the control of stuttering behavior through response-contingent consequences, 415—419) beszámol a dadogás körében végzett kísérletekről.

Végül a mű utolsó része a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát tárgyalja (Linguistic relativity and the relation of linguistic processes to perception and cognition). A bevezető elméleti munka B. L. WHORF ismert könyvének (Language, Thought and Reality, J. Carroll kiad., Cambridge, Mass., 1956) egy részlete (Science and linguistics, 460—468), s lényegében a többi itt szereplő cikk, VYGOTSKIJÉ kivételével, Whorf munkájával és gondolataival foglalkozik (WHORF nézeteit ANTAL LÁSZLÓ ismertette: Észrevételek a metalingvisztikáról: Nyr. 82: 343—351). J. H. GREENBERG értekezése (Concerning inferences from linguistic to nonlinguistic data, 468—480) inkább csak vitairat. E. H. LENNEBERG—J. M. ROBERTS (The language of experience, 493—502) munkájának itt közölt szemelvénye egy ellenőrzési módszer vázlatja. R. W. BROWN és E. H. LENNEBERG (A study in language and cognition, 480—492) angol, zuñi (a Colorado mellékfolyása táján élő, uto-azték családba tartozó indián nép nyelve) és angol-zuñi kétnyelvű személyek válaszaiból színek elnevezése és felismerése közti összefüggéseket kutatja. R. W. BROWN (Linguistic determinism and the part of speech, 503—509) gyermekekkel végzett kísérletével a szófajok (névszó, ige) szemantikai jellegének erősségét vizsgálja. D. T. HERMAN—R. H. LAWLESS—R. W. MARSHALL (Variables in the effect of language on the reproduction of visually perceived forms, 537—551) kísérletei annak kutatására irányultak, hogy az elnevezés mennyire befolyásolja a vizuális reprodukció hatékonyságát. Utolsónak említtem L. S. VYGOTSKIJ (Thought and speech, 509—537) nálunk ismeretlen kitűnő tanulmányát, amelyet a gyűjtemény angol fordításban hoz (az eredeti teljes munka címe: *Л. С. Выготский: Мышление и речь. Москва—Ленинград 1934*). A szovjet pszichológus a belső beszéd (endofázia) kérdésével foglalkozik. PIAGET-val szemben úgy véli, hogy a gyermekek (3—8 év) egocentrikus beszédének (hangos mono-

logizálás) megvan a maga funkciója: a belső beszéd előkészítése. A belső beszéd strukturális jellemzője közé tartozik a szerző szerint többek közt az alany hiánya (az alany személye ismert, tehát elmaradhat).

A gyűjteményben szereplő anyag rövid áttekintésével néhány szót kell szólni annak összeválogatásáról és elrendezéséről. A pozitívumok helyett előbb néhány negatívumra mutatok rá. Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a tárgyalt problémakörön kívül még akadnak fontos témák, amelyek a pszicholingvisztika tárgyai: a nyelvismeret és nyelvérték, a nyelvi hibák és tévedések kérdései, a rokon nyelvek és nyelvjárások egymás közti érthetőségének, a keveréknyelveknek vizsgálata stb.

A gyűjtemény anyagát a dán ELI FISCHER-JØRGENSEN és a szovjet VYGOTSKIJ értekezésének kivételével amerikai, vagy Európából az Egyesült Államokba emigrált, ill. ott publikáló kutatók munkáiból válogatták ki, tehát a könyv nyelve kizárólag angol (VYGOTSKIJ fordítás). Érdekes, hogy még az angliai tudományos irodalom sincs képviselve a gyűjteményben, habár pl. a *Language and Speech* című folyóirat cikkei szinte többségben pszicholingvisztikai tárgyúak. Nem is beszélünk a nem angol nyelvű szakirodalomról, amelynek bibliográfiáját megtaláljuk KAINZ *Psychologie der Sprache* című hatalmas szintézisében. WHORF elmélete európai előzményekre megy vissza, habár ezekre Whorf nem hivatkozott; GREENBERG, LENNEBERG, és WHORF más bírálói tudják is ezt, hivatkoznak is HUMBOLDTRA és másokra, mégis WHORF képviseli egyedül a gondolatot. Mondhatná valaki, hogy a gyűjtemény cikkei az 1950-es évekből valók. De akkor VYGOTSKIJ 1934-ben megjelent munkája hogy került mégis bele?

A szerkesztés nagyon is amerikai érdeklődésű jellegétől eltekintve egyéb kifogások is emelhetők. Helyes lett volna LENNEBERGnek WHORF hipotéziséről szólni, a *Language* 1953. számában megjelent cikkét (*Cognition in Ethnolinguistics*) is közölni. QUINE gondolatai inkább kuriozumok, mint hasznos hozzájárulás a jelentés vitájához. Az utolsó dolgozat (HERMAN—LAWLESS—MARSHALL) helyett CARMICHAEL—HOGAN—WALTER cikkét kellett volna közölni, amelyre a szerzők hivatkoznak is, mivel a szóban forgó kísérlet enélkül nem is igen követhető. A kiadvány egyéb negatívumai közt meg kell említeni, hogy a cikkekben közölt irodalmi források bibliográfiája pontatlan, hiányos (pl. HAUGEN, WEINREICH cikkei). A teljes kiadásból ugyanis nem hozták át a szemelvényekbe a hivatkozások pontos könyvészeti adatait.

A munka fő érdeme mégis az, hogy ráfordítja a nyelvészek és a pszichológusok figyelmét a közös munkaterületen elvégzendő feladatokra, amelyek fehér folt gyanánt éktelenkednek a mai napig is. Az elmélet és a megfigyelésekkel, kísérletekkel igazolt gyakorlat közt még olykor nagy a szakadék. A szerkesztő tárgyilagosságát dicséri az a körülmény, hogy maga a válogatás is megmutatja az ellentmondásokat.

A gyűjtemény végeredményben hasznos olvasókönyv mind a nyelvészek, mind a pszichológusok számára. Remélhetőleg a jövőben még szélesebb lesz a pszicholingvisztika művelőinek tábora, akik az amerikai és a behaviorista horizontot kiszélesítve fogják majd folytatni a kutatásokat.

FODOR ISTVÁN

И. И. Ревзин: Модели языка

Москва, 1962. Изд. АН СССР. 191 л.

REVZIN könyvének már külalakja is meghökkentheti a magyar olvasót: egyszerű átlapozása után inkább matematikai-logikai műnek vélné az ember, mint nyelvészetinek, annyi képlet húzódik meg lapjain. Am a szerző a bevezető fejezetben, melynek a „Nyelvi modellek típusai” címet adta, meggyőzően bizonyítja, hogy a nyelvtudományban az eddigi induktív módszerek mellett igény van a deduktív módszerek alkalmazására is. A deduktív módszereknek pedig szükségszerű velejárója ma a modellek széleskörű alkalmazása. Rámutat arra is, hogy a modellálás segítségével számos fontos általános nyelvészeti kérdésre kaphatunk választ; az általános nyelvészet néhány korszerű gyakorlati alkalmazása meg éppenséggel elképzelhetetlen egzakt modellek nyelvre való alkalmazása nélkül. — A modellálás valóban nemcsak az ismertetett mű, hanem az egész mai matematikai nyelvészet szemszögéből olyan centrális probléma, hogy nem árt, ha kissé terjedelmesebben idézzük rá vonatkozóan a szerző két, egymást követő és kiegészítő meghatározását is. A modellálás lényege eszerint az, hogy „absztrakt sémák bizonyos egymásutánját építjük meg, e sémáknak kisebb-nagyobb mértékben a konkrét valóság adatait kell megközelíteniük” (8). És tovább: „... a nyelv modellálása... módszer, melynek alkalmazása során a kutató az egyes konkrét nyelvek egyes leg-

általánosabb sajátságaiból indul ki, bizonyos hipotéziseket állít fel a nyelvnek mint absztrakt szemiotikai rendszernek a felépítését illetően, majd megállapítja, hogyan viszonylanak az ezekből az absztrakt hipotézisekből levonható következtetések a reális nyelvi tényekhez, mely tényeket az egyes konkrét nyelvészeti diszciplínák írják le" (uo.). — A modellálás előfeltétele, hogy bizonyos primér fogalmat vezetünk be és néhány viszonyt rögzítünk e fogalmak között, amelyeket a továbbiak során posztulátumoknak tekintünk. Minden egyéb állítást szigorúan deduktív módon ezekre az elsődleges posztulátumokra kell visszavezetni. Ha a modell nyelvi anyagot tükröz, akkor az interpretáció során a primér fogalmaknak egy-egy nyelvi szint elemei felelnek meg, valamint az ebből alkotható sorok, melyek kitüntetettek (grammatikailag helyesek) vagy nem kitüntetettek lehetnek. Az elemek és elemsorok bizonyos halmazokat alkotnak, melyeket bizonyos követelményeknek megfelelően részhalmazokra bonthatunk: ez az eljárás a harmadik fontos tényező a modellekben. — Az első fejezet során a szerző ezeknek az alapfogalmaknak a tisztázásán túl kísérletet tesz arra, hogy osztályozza az elképzelhető nyelvi modelleket különféle szempontokból, majd rámutat arra, hogy mennyire fontos a modellálás a nyelvnek tipológiai összevetése során.

A második fejezetet a fonológiai modellek kérdésének szenteli. A fonológia a leghagyományosabb terület a „nem hagyományos” lingvisztikában, különösen az az orosz nyelvtudományon belül, mely közismert módon nemzetközileg is úttörő volt e tudományág létrehozásában. Ezért talán itt volt a legkönnyebb dolga a szerzőnek, amikor az eddigi eredményeket kívánta szigorúbb, formális rendbe szedni; ugyanakkor az itt mondottak elkalmasint a legkönnyebben érthetők, még a matematikai logika formanyelvébe alig beavatottak számára is. A bevezetőben mondottaknak megfelelően a szerző leszögezi mindenekelőtt azt, hogy milyen kiinduló fogalmakkal fog dolgozni e fejezet során: a beszédhangok, a fonetikai jegyek és a „fonetikai szó” fogalmát használja fel csupán. — A fejezet első része ezt követően a fonémák paradigmaticus rendszerét vizsgálja. A fonéma meghatározására vonatkozóan elfogadja JONES ismert definícióját („Ha két beszédhang a környező hangokhoz képest ugyanabban a helyzetben előfordulhat, akkor ezek különböző fonémákhoz tartoznak” — vö. TCLP 4, 77), majd érinti TRUBECKOJ felfogását és formális meghatározást ad az „archifonéma” fogalmára, hasonló módon kitér az ún. moszkvai fonológiai iskola koncepciójának formalizálhatóságára. Ő maga a fonéma következő meghatározását adja: „... f o n é m á n a k f o g j u k n e v e z n i a z i n h o m o g é n r e l e v á n s s a j á t s á g o k n a k o l y a n t e t s z ö l e g e s ö s s z e s s e g é t, m e l y e t e g y b e s z é d h a n g g a l á l l í t o t t u n k m e g f e l e l é s b e” (24). Nem kívánjuk e definíciót mint egy újabb fonéma-definíciót értékelni: kissé meglepő benne a beszédhangokra való nem túlságosan világos utalás, mely szinte azt a gondolatot ébreszti az emberben: csak azért kellett bevenni, hogy az elsőként említett primér fogalom — a beszédhangé — egyáltalán szerepeljen. A meghatározás másik két kifejezése („inhomogén” és „releváns”) viszont már pontos, bár a szokásostól kissé eltérő definíciót kap az előzők során. Így az „inhomogenitás”-t nem a szó trubeckoji értelmében kell vennünk (vö. GRUNDZÜGE III-2-A), hanem egyszerűbben: ez a viszony áll fenn két sajátság között akkor, ha az egyik sajátságnak a másikkra cserélése is valamely beszédhangot ad az adott nyelvben. Relevánsnak kell másrészt tekintenünk minden, az egyes pozícióktól függetlenül megnyilvánuló sajátságot (vö. 23—24). Igen érdekesek azok a viszonyok, amelyeket a szerző az egyes fonéma-alosztályok között, mint a fonémák halmazának részhalmazai között felállít; itt már a szerző kimutatja azokat az oroszulánkörmeit, melyek kivált a következő fejezetről kezdődően érezhetők. — E fejezet második része a fonémák szintagmatikus elrendezésének modelljeit vizsgálja. TRUBECKOJ tevékenysége óta talán e téren történt a legnagyobb változás a fonológiában, mégpedig a gráfelmélet fonológiai alkalmazása következtében. REVZIN szerencsés módon ki is emeli az óriási kurrens fonológiai irodalomból a gráfelméletet alkalmazó munkákat (itt elsősorban S. MARCUSRA és EM. VASILURA kell gondolnunk, akik az ismertetett könyv megjelenése óta is számos érdekes publikációval léptek fel e téren).

Az ezt követő három fejezet, mely a munka legérdekesebb részeit tartalmazza, a könyv terjedelmének több mint felét foglalja le a grammatikai modellek leírására. A harmadik fejezet ezen belül néhány alapfogalmat definiál és magyaráz meg, a negyedik az e téren felállítható paradigmaticus, az utolsó, ötödik — az ennek megfelelő szintagmatikus modelleket tárgyalja. A LJAPUNOV—KULAGINA-féle halmazelméleti modell jóvoltából éppen itt igen jelentős eredményei vannak a szovjet iskolának a maga egészében; ezen belül nem elhanyagolhatóak azok a tanulmányok, melyeket korábban maga REVZIN publikált. A szovjet iskola eredetisége és eredményessége különösen a paradigmaticus modell-rendszer területén érezhető; ha első pillanatra merésznek is tűnhet, talán nem túlzás az az állítás, hogy a KULAGINA-modell paradigmaticus része jelentőségére nézve

egyenrangú a CHOMSKY-féle szintagmatikus modellel. Különös érdeklődésre tarthat tehát számot a szerzőnek ez a kísérlete, melynek során először fejti ki ilyen részletességgel magát a Kulagina-modellt, annak számos következményével együtt, és ennek alapján, az ott alkalmazott fogalmakkal élve, egybe kívánja azt olvasztani a CHOMSKY-féle modellel. A kísérlet további kihatását ma még nem lehet pontosan lemérni. Annyi máris bizonyos, hogy rendkívül érdekes, sok gondolatot szülő lapjai ezek a könyvnek; maga az elmélet pedig impozánsan koherens. Úgy tűnik, hogy a szűkebb értelemben vett grammatika hagyományos felosztása alaktanra (morfológiára) és szó szerkezet-, ill. mondattanra (szintaxisra a szó speciális értelmében) itt újabb értelmezést kap. E két rész analógja ui. REVZIN könyve alapján a paradigmaticus modelleknek és a szintagmatikus modelleknek a rendszere. Pedig kézenfekvőnek tűnik egy másik megoldás is, amely szerint mind az alaktan, mind a szintaxis terén felállítunk mind paradigmaticus, mind szintagmatikus modelleket.¹

A grammatika szintjén a modell „elem”-fogalmának REVZIN nem a morfémát, hanem a szót (pontosabban — a szóalakokat, vö. ANTAL, Esetrendszer 59—60) felelteti meg, mert egyelőre csak ezt a jelenséget lehet kellő formalitással és egyértelműséggel kiválasztani a beszédfolyamból. A következő fontos halmazelméleti fogalomnak, az elemsornak viszont a *frázis* (φραση) felel meg, annak KARCEVSKIJ-adta értelmezésében (vö. TCLP 4, 190). Eszerint „frázis”-nak tekinthető egyetlen szó, vagy több egymást követő szó (KARCEVSKIJ ehhez még hozzáteszi: melyet az adott szituációban az intonáció egyesít). Más szavakkal: a frázis — szó szerkezet a szó legtagabb értelmében; természetesen egyetlen tagból (egyetlen szóból) álló szót is lehet szó szerkezetnek tekinteni ezen a szinten. További fontos fogalom a *kitüntetés*; kitüntetettnek egy szélesebb értelmezés szerint az adott nyelv összes potenciálisan előfordulható frázisát kell értenünk, vagyis a grammatikailag helyes frázisok halmazát, szemben a nem megkitüntetettekével vagyis a grammatikailag helytelenekével. Hogy mi helyes grammatikailag és mi nem, azt ezen a szinten a szerző eleve ismertnek és meg nem határozandónak tekinti — nyilvánvaló, hogy a „kentaúr kiitta a kerek négyzetet”-féle szerkezettől, mely grammatikailag helyes, az „én itta sok”-félén át számos lépcsőfok vezet a grammatikailag helytelenekhez (már az utóbbi példát is feltétlenül a nem kitüntetett közé kell sorolnunk, jóllehet jóval „értelmesebb”, mint az előbbi). A modellálásnak, mint láttuk, harmadik fő tényezője az adott halmaz rész-halmazokra való bontása. Ha a szavak halmazát rész-halmazokra bontjuk, több érdekes fogalomhoz jutunk. Így, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen szavak (ne felejtjük el: „szón” szóalakot kell értenünk, tehát az *asztal* — *asztalt* — *asztalnak* stb. sor minden egyes tagja egy-egy külön szó) fordulhatnak elő ugyanabban a szó sorban, a szavak halmazát a *családok* rész-halmazaira bonthatjuk. Egy családhoz tartoznak például a következő szavak: *fiú*, *házat*, *rakétakilövőhelyet*, *mákdarálot* . . . , mert mindegyikük előfordulhat abban a sorban, hogy *a . . . látja* (*issza*, *neveti*, *vetkőzteti* . . . : az „*a mákdarálot vetkőzteti*” épp annyira kitüntetett frázis, mint az „*a fiút látja*” — a magyar példák itt és a következőkben tölelem, nem az orosz példák fordításai. — P. F.). Viszont nem tartozik ebbe a családba pl. az *engem* szó (mert utána nem lehet *látja* szó, csak *lát*, nem lehet *látta*, csak *látott* stb.). De valószínűleg azért sem tartozik ebbe a családba az *engem*, mert előtte nem állhat *a/az*, s ha ezt formálisan ki tudjuk mutatni, akkor a magyarban nem tartozik a *fiút* családjába az *öt* sem. Ezen a szinten e tétel bizonyításának még akadályai vannak, ti. kitüntetettnek kell tekintenünk egy ilyen frázist: *az* (ti. *az az ember*) *öt látta* — vagyis első pillanatra nem lehet eltüntetni a határozott névelő és a mutató névmás homonímiáját. Nem kell azt gondolnunk, hogy az egy-egy azonos raggal ellátott szavak (illetve azonos szófajhoz tartozó ragozhatatlan szavak) okvetlenül egy-egy azonos családba kerülnek. Így például az *apát* és *apámat* szavak más-más család tagjai (vö.: *Apát lát* — *Apámat látja* : a nagy kezdőbetűvel azt kívántuk jelezni, hogy a vizsgált szó környezetébe balról \emptyset). Más esetekben még annyi formális fogódzónk sincs a szavak különböző családokba osztásánál, mint a birtokos személy-jel ebben az esetben: így mindjárt a magyar mutató névmások legalább két család-sorra oszthatók (vö.: *Ilyen esetben* — *Ebben az esetben* : kővér szedéssel az eltérő környezetet emeltük ki); az *ilyen*-típusú névmások meg nehezen választhatók le a melléknevek családjáról, sőt esetleg le sem választhatók.

Egy másik alapvető fontosságú rész-halmaznak, a *környezet* nek az interpretálása már jóval könnyebb. A környezet fogalmának a *szó felel meg* a maga szokásosabb jelentésében: vagyis egy környezetet a valamely tőből paradigmaticus úton képezhető (ragos) alakok összessége alkot: *asztal*, *asztalt*, *asztalnak* stb. Míg a családokat

¹ Vö. PAPP FERENC, Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje. — Általános nyelvészeti tanulmányok II. (sajtó alatt).

disztribúciós alapon állapítottuk meg, tehát mintegy „mi alkottuk meg őket” a kutató munka során, addig a környezetek eleve adva vannak: „Úgy tekintjük, hogy bizonyos kiinduló egységeken és ezek egyes kitüntetett sorain kívül adva van egy közös elemeket nem tartalmazó részhalmozokra való felosztás, ezeket a részhalmozokat fogjuk környezeteknek nevezni, vagyis minden egyes x elemre vonatkozóan tudjuk, hogy az milyen környezet tagja” (69). A szerző tárgyal egyes ezzel kapcsolatos nehézségeket, mint amilyen a homonímia kérdése, vagy maga az az alapvető probléma, hogy mit tekintünk paradigmaticusan képzett alaknak (konkrétan a magyar igére vonatkozóan ez utóbbi problémakörbe vágó fejtegetéseket találunk ANTALnál: MNy. LVII, 273 kk.). Egy közismert példán illusztrálva a terminológiát: valamely magyar főnév környezete 714 szóból áll (vö. ANTAL, Esetrendszer 50).

A paradigmaticus grammatikai modelleket tárgyaló negyedik fejezet először a szófaj fogalmának modellálásával foglalkozik. Az egymással ekvivalens családokat tartalmazó környezetek eszerint egy-egy típust alkotnak: a típus ilyen értelemben közel áll a hagyományos „szófaj” fogalmához. Nem teljesen azonos vele. Fentebb láttuk, hogy az *ilyen* és az ez más-más család tagja, tehát most nem lesz egy típusba egyesíthető. Vagy a *tele* melléknév (magyarban kevés számú társával együtt) egy, a többi melléknévtől eltérő család tagja, amennyiben függhet tőle (vagyis állhat mellette) egy, a *vel* családba tartozó főnév: *vízzel tele vödör* (nincs: *vízzel piros vödör, vízzel magas vödör, vízzel kurtafarkú vödör* stb.; újból megismételjük, hogy maga a *kurtafarkú vödör* még kitüntetett frázis — éppenséggel elő is fordulhat, például egy gyermekmesében). — Míg a szófaj modellálásánál a szerző különösen V. A. USZPENSZKIJ dolgozataira támaszkodott, a következő két alapvető fontosságú fogalom KULAGINÁra megy vissza. E fogalmak: az egyszerűség és az alaki homogeneitás (KULAGINÁnál a két fogalom közös neve volt az „egyszerűség”).² Az egyszerűség elve azt követeli, hogy két szó, mely ugyanannak a környezetnek a tagja, különböző családokhoz tartozzék; vagy szokásosabb terminológiánkkal elve, hozzátéve: ne legyenek benne szinoním esetformák. A *kezem* — *kezemet* párhuzam megléte mindjárt kizárja annak a lehetőségét, hogy a magyart egyszerű nyelvnek tekintsük (vö.: *megfogta a kezem* — *megfogta a kezemet*: a két szó ugyanabba a családba tartozik). Ám ez a nem egyszerűség még kiküszöbölhetőnek tekinthető, mivel a két szó azonos grammatikai kategóriához tartozik (a „grammatikai kategória” fogalmáról korábban említést tett már a szerző). Ellenkező esetben kiküszöbölhetetlen nem egyszerűségről beszélünk; példaképpen erre a szerző az észti comitativust és abessivust hozza fel (vö.: *Suure rõdmuga tulen sinna* — *Suure rõdmuta sinna* 'nagy örömmel jövök ide' — 'nagy öröm nélkül jövök ide'). — A homogeneitás viszont azt követeli meg, hogy ha van két azonos családhoz, de különböző környezethez tartozó szavunk, akkor mindkét környezet minden egyes szavának megfelelően egy azonos családba tartozó másik szó a másik környezetből. Az orosz nyelv például nem elégíti ki ezt a követelményt, amikor kiderül, hogy bár a *студья* és a *пеку* szavak azonos családba tartoznak, mindkettő környezetében találunk olyan szavakat, melyek családjába tartozó szó a másik környezetében nincs: a *смыл* szó más családba tartozik, mint a *пека* szó. A magyar nyelvet sem tekinthetjük homogénnek, ha másért nem, hát azért, mert számos főnevünknek nincsen többes száma s ebben az esetben pl. az *asztalok* szó családjának nincsen megfelelő tagja a *légűr* környezetben (nincsen *légűrök* — a példa egyben azt is mutatja, hogy alkalmasint egyáltalán nem léteznek idáig homogén nyelvek). Egyes esetekben az inhomogeneitás is kiküszöbölhető: ha pl. a magyarban a többes számú alakokat külön környezetként (vagyis külön önálló szóként, a szokásos terminológiával elve) kezeljük, az említett jelenség megszűnik. Érezhető mindenestre, hogy nem is annyira az inhomogeneitás maga, mint annak foka, megszüntethetősége, ill. meg nem szüntethetősége a lényeges: ezen az alapon a szerző több érdekes tipológiai észrevételt tesz egymáshoz viszonylag közel rokon nyelvek esetén (mint amilyen az orosz, a lengyel és a cseh).

Az utolsó fejezet végül a grammatika szintagmatikus modelljeit tárgyalja. Rendkívüli fontosságot kap itt KULAGINA konfiguráció-fogalma. A szerző szerint a deskriptív nyelvészetben szerkezeten (konstrukción) „általában egy olyan tőcsoportot értünk, melynek ugyanaz a disztribúciója, mint egy szónak, vagy egy tetszőleges kijelentést

² Talán szükségtelen megjegyeznünk, hogy az olyan kifejezések, mint „egyszerűség”, „homogeneitás” stb. úgy viszonyulnak e szavak nem terminológiai jelentéséhez, mint pl. a *derékszög* kifejezés előtagja a *derék* szóéhoz. Pusztán arról van szó, hogy bizonyos absztrakt strukturális sajátságok számára kellett valamilyen nevet találni. Ez még mindig jobb annál, mintha A-nyelvekről, B-nyelvekről stb. beszélnénk „egyszerű”, „homogén” stb. nyelvek helyett.

(высказывание)" (123). A konfiguráció fogalma pontosabbá teszi a konstrukció és összetevőinek fogalmát különösen abban a tekintetben, hogy segítségével meg lehet állapítani a konstrukció „rangját”. Ez utóbbin a következőt kell értenünk. Egy konfiguráció rangja 1, ha bármely kitüntetett sorban a szerkezet egyetlen szavával helyettesíthető és ettől a sor kitüntetett marad. Ha pl. a *kevés ember érti ezt jól* sorban a *kevés ember* konfigurációt az *ember* szóval helyettesítjük, a sor kitüntetett marad (*ember érti ezt jól*), tehát úgy tűnik, hogy a *kevés ember* rangja — 1. Am egy ilyen sorban: *nagyon kevés ember érti ezt jól* már ugyanezt a felgöngyöltést nem tudjuk elvégezni: a *nagyon ember érti ezt jól* sor nem kitüntetett. Egy lépéssel vissza kell tehát mennünk: fogjuk fel a *nagyon kevés* konfigurációt 1-es rangúnak, mely összegöngyölíthető a *kevés* szóba. Sorozatos próbálkozások után meggyőződhetünk arról, hogy a *nagyon kevés* valóban bármely sor esetén helyettesíthető egyszerűen a *kevés*-sel úgy, hogy attól a kitüntetett sorok kitüntetettek maradjanak. Tehát: a *nagyon kevés* rangja valóban 1. Am ha ez utóbbi konfiguráció rangja 1, akkor az azt helyettesítő *kevés* szó rangja is 1. Az eljárás mármost az, hogy ha egy 1-es rangszámú elemet olvasztunk bele egy másik elembe, annak rangszáma 2-es kell hogy legyen. Eszerint a *kevés ember* (éppen úgy, mint a *nagyon kevés ember*) konfiguráció rangszáma 2, és így tovább. Hasonló módon fel lehet göngyölníteni az állítmányi részt is, ahol az *érti ezt* 2-es rangú konfigurációt még egy hármass rangúba lehet göngyölníteni — nevezetesen egy tetszőleges intranszitiv igébe: (*ember*) *sétál*. A fokozatos felgöngyöltés során végül néhány szót kell kapnunk, melyek tovább már nem göngyölíthetők. Ahány ilyen szót kaptunk, annyi az adott szerkezet normája. A mondat tehát (bizonyos mondatfajtákat egyelőre figyelmen kívül hagyva) 2-es normájú szerkezet; a szerző ennek fordítottját is bebizonyítja: ha egy megjelölt szerkezet normája 2, akkor ez a szerkezet mondat. — A fejezet további részében a szerző igazolja, hogy valamely nyelv kitüntetett frázisainak száma végtelen kell hogy legyen; részletesen tárgyalja a transzformációs elemzés formalizálhatóságának kérdéseit a szovjet iskola által bevezetett fogalmak segítségével stb. E gondolatokban gazdag részekből csak egyetlen pontra utalunk. REVZIN ismerteti YNGVE nevezetes hipotézisét a frázisok mélységének az emberi agy gyorsműködésű emlékező egységének korlátozott volta miatt fellépő korlátozottságáról. YNGVE gondolatát kissé durván úgy önthetjük szokásosabb szavakba, hogy az alaptag e l ő t t (tehát tőle balra, ha írásról van szó) álló determinánsok száma, amennyiben azok egymásnak alá vannak rendelve, nem lehet több 7 ± 2 -nél. Revzin ezt a hipotézist általános nyelvészeti szempontból is igen fontosnak tartja, összeköti említett teorémájával, mely szerint 2-esnél nagyobb normájú szerkezet nem fordul elő a nyelvekben. Ez a fontos kérdés még nyilván további latolgatásra szorul.

A könyv függeléként a szövegben foglalt 24 tétel formális, matematikai-logikai apparátussal leírt bizonyítását adja; ugyanitt foglalnak helyet egyes absztraktabb példák is, majd egy igen hasznos, bár egészen rövid — mindössze kétoldalas — mutatót találunk az egyes fogalmak meghatározásának helyéről.

REVZIN fő érdemét talán nem is abban kell látnunk, a m i t leírt, hanem a h o g y a n azt leírta. Munkájának olvasása felfrissítőleg hat a hagyományosan induktív beállítottságú nyelvész-agyra. Hozzászoktat ahhoz, hogy megpróbáljunk és tudjunk elszakadni az anyag egyes konkrét megnyilvánulási formáitól azzal a céllal, hogy így jobban megláthassuk a teljesen formálisan kifejezhető, mélyen rejlő belső összefüggéseket. — Maga az elmondandó anyag elé egyébként ésszerű korlátokat állított a szerző: egy másik helyen utalt arra, milyen nehézségek következtében nem foglalkozott itt a szemantikai modellekkel, hogy tehát könyvében miért csupán a formai oldalt érinti.³ Munkájának befejező sorai megnyugtatták az olvasót arra vonatkozóan is, hogy nem kívánja elvileg figyelmen kívül hagyni a statisztikai modelleket, tudatosan korlátozta magát itt a felállítható logikai (halmazelméleti) modellek ismertetésére. Ha a szintaxis korszerű kidolgozása, mint említettük, nagyrészt angol nyelvterületen, az angol nyelvről író tudósok tollából született meg, nem lehet csodálkozni azon, hogy a morfológia terén viszont a legtöbb újat éppen orosz nyelvterületen dolgozó tudósok hozták, amikor, kimondva vagy kimondatlanul, oly gazdag alaktani rendszerrel bíró anyanyelvüket tartották szem előtt. A felhozott példákon keresztül kívántuk közvetve kifejezni azt a meggyőződésünket, hogy a magyar kutatók mind az alaktan, mind a mondattan terén minden bizonnyal igen sokban gazdagíthatják eddigi általános ismereteinket az emberi nyelv struktúrájáról — ha nem is tesznek mást, „csak” anyanyelvük szerkezetét tartják a szemük előtt.

PAPP FERENC

³ В. И. И. Ревзин, Некоторые трудности при построении семантических моделей для естественных языков. — Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Тезисы докладов. Москва, 1962. 17—24 л.

Választás és véletlen a nyelvben

Megjegyzések Gustav Herdan „Language as Choice and Chance” című könyvéhez

„A nyelv mint a közlés eszköze három fő szempontból vizsgálható: a fonéma-rendszer, a szókincs és a grammatika szempontjából. Valamely nyelvközösséghez azok a személyek tartoznak, akik — a különböző variációs lehetőségektől eltekintve — ugyanazt a fonéma-rendszert, szókincset és grammatikát használják. Kvantitatív vizsgálatok megmutatták azonban, hogy nemcsak ezekben egyeznek meg valamely nyelvközösség tagjai, hanem abban is, hogy milyen gyakorisággal használnak bizonyos fonémákat, szavakat, grammatikai formákat és szerkezeteket. Hasonlóság tehát nemcsak abban van, hogy mit használnak, hanem abban is, hogy milyen gyakran.” G. HERDANNak ez a megállapítása a nyelvnek lényeges aspektusát tárja fel, melyet a nyelvészek már régóta felismertek. Az a tény, hogy a nyelv nemcsak minőség, hanem mennyiség is, képezi alapját a nyelv statisztikai modelljének. Régóta tudjuk, hogy statisztikai módszerek alkalmazhatók a nyelv mennyiségi jellemzőinek leírására, tehát például a szógyakoriság, fonéma-gyakoriság vizsgálatára. Amikor azonban modellről beszélünk, akkor ennél többet kívánunk. A modellbe, akárhogy vesszük is, bele kell férnie az egész nyelvnek. Igaz, hogy általában a nyelv egyetlen aspektusát tárja fel, de a koncepciót igyekszik az egész nyelvre kiterjeszteni. A valószínűségszámítás, illetőleg a statisztika alkalmazása nyelvi jelenségek vizsgálatára része lehet ugyan a nyelv statisztikai modelljének, de önmagában még csak alkalmazásról van szó, mégpedig a valószínűségszámítás, illetőleg a statisztika sok alkalmazási területe közül az egyikről. A nyelv statisztikai modelljével újabban többen foglalkoznak (HERDAN, MANDELBRÖT, SIMON stb.),¹ jelen ismertetésben HERDAN gondolatmenetét szeretném röviden vázolni.

A valószínűségszámítás viszonylag fiatal tudomány, ismertetésével a nyelvészeti alkalmazások szempontjából többen foglalkoztak már hazai viszonylatban is.² A következőkben csak a valószínűségi törvények lényegét foglalom össze röviden.

A valószínűségszámítás véletlen tömegjelenségek vizsgálatával foglalkozik. Mit értünk azonban véletlenen? Vannak a természetben olyan jelenségek, amelyek a következő székémba foglalhatók: ha a körülményeknek, feltételeknek bizonyos K komplexuma fennáll, akkor szükségképpen bekövetkezik egy bizonyos A esemény. Az ilyen székémet k a u z á l i s s z k é m á k nak nevezzük. Például ha desztillált vizet 100° C-ra hevítünk, minden esetben forni kezd 760 torr. nyomáson. De vannak olyan jelenségek is, amelyek a következő székémával írhatók le: a körülmények (feltételek) bizonyos K komplexumának fennállása esetén az A esemény be is következhetik, meg nem is. Az ilyen eseményeket nevezzük **v é l e t l e n e s e m é n y e k** nek, az ilyen székémet pedig **s t o c h a s z t i k u s s z k é m á k** nak. Így például, ha egyetlen rádiumatomot egy bizonyos időn keresztül figyelünk, előfordulhat, hogy ez az atom ez alatt az idő alatt elbomlik, de az is előfordulhat, hogy nem bomlik el. A véletlen eseményeknek természetesen szintén megvannak az okai, de a feltételek közt szereplő okok nem elegendők ahhoz, hogy az A esemény szükségszerűen bekövetkezzék.

A valószínűségszámítás azonban nem foglalkozhat egyszeri véletlen eseményekkel, hanem csak véletlen tömegjelenségekkel. Vagyis, a véletlen események közt meg kell különböztetnünk azokat, amelyek tömegesen fordulnak elő azonos körülmények közt és egyszeri véletlen eseményeket, amelyeknél a körülmények és így maga az esemény sem ismétlődik meg, illetőleg nem ismételtető meg. A véletlen tömegjelenségek olyan véletlen események, amelyek bekövetkezése vagy be nem következése azonos körülmények között igen sokszor figyelhető meg. Valójában tehát a valószínűségszámítás nem egyes

¹Vö. főleg G. HERDAN, *Language as Choice and Chance* (P. Noordhoff N. V. - 1956-Groningen); G. HERDAN, *Type-token Mathematics* (Mouton & Co. 'S-Gravenhage, 1960); B. MANDELBRÖT, *Théorie informationnelle (sémiologique) de la structure statistique des langues* (Technical Report, Massachusetts Institute of Technology, Research Laboratory of Electronics, 1953).

²Vö. ANTAL LÁSZLÓ, *Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatához*: Nyr. LXXXIII., 307—11; FODOR ISTVÁN, *A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése*: Nyr. LXXXIV., 196—203; FÓNAGY IVÁN, *Beszéd és valószínűség*: Nyr. LXXXVI., 308—20; PAPP FERENC, *A matematikai módszerek alkalmazásáról nyelvtudományunkban*: I. OK. XVII., 289—306; TARNÓCZY TAMÁS, *A jelölés a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságairól*: NyK. LXIII., 161—178; VÉRTÉS EDIT, *Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez* (Statisztikai vizsgálódások): NyK. LIV—LVI., hogy csak a legfontosabbakat említem.

eseményekkel, hanem egymással megegyező, tömegesen előforduló események összességével, eseménykategoriókkal foglalkozik.

Valószínűségi összefüggések igen nagy szerepet játszanak ma a legkülönbözőbb tudományágakban. Ha a valószínűségi relációk a klasszikus oksági törvényekhez való viszonyát akarnánk meghatározni, azt kellene mondanunk, hogy a klasszikus törvények mintegy „határértékei” a statisztikai törvényeknek, amennyiben azok ugyanis igen nagyszámú mikroszkopikus eseményre vonatkoznak. Ezt a „kettősséget” a nyelvben is tapasztalhatjuk. A klasszikus szemlélet szerint egy szó használatát különböző körülmények határozzák meg. Amikor ki akarunk fejezni valamit, akkor a kifejezendő tartalomnak megfelelő szót (szóalakot) kell keresnünk. Más szóval ez azt jelenti, hogy egy szó használata és a beszélő vagy az író szándéka közt oksági viszony áll fenn. Az író, illetőleg beszélő a nyelvi formák mennyiségi összetevőit illetően viszont valószínűségi törvényeknek van alávetve. Oksági viszonyt illetően meghatározottságot tulajdonképpen akkor is látunk, ha a nyelvi jelenségek összességét tekintjük például egy adott szövegben. Ha a nyelvről teljes képet akarunk alkotni, mind a mennyiségi, mind a minőségi oldalát figyelembe kell venni. Választás (oksági törvények) és véletlen (statisztikai törvények) ugyanannak a nyelvi valóságnak különböző aspektusai.

Ugyanakkor a nyelv minőségi jellemzőinek, mint például a stílusnak is vannak „mennyiségi” oldalai. Mennyiség és minőség tehát nem választható el egymástól. Hiszen két író stílusának különbözősége abban is megnyilvánul, hogy például bizonyos nyelvi formákat különböző gyakorisággal használ, vagy hogy például különböző nagyságú a szókincsük. Így lesz a nyelv statisztikai modelljének egyik legfontosabb területe a stílus-statisztika.

A szókincs vizsgálatánál különböző arányokat szokás kiszámítani. Ezek közül a stílus statisztikai vizsgálata szempontjából különösen fontos a következő három arány: speciális szókincs : teljes szókincs; speciális szavak (szóalakok) előfordulásának száma : összes szavak előfordulásának száma; speciális szókincs : összes szavak (szóalakok) száma. Ezek az arányok azonban mind függenek a minta nagyságától, mégis felhasználhatók szűk keretek közt a stílus jellemzésére. Ilyen arányok segítségével lehet valószínűsíteni valamely mű ismeretlen szerzőségét. (Ezt tették például Chaucer „The Equatorie” című műve esetében.³)

Az említett arányokat természetesen csak akkor tudjuk megállapítani, ha meg tudjuk számolni a szavakat. Amíg arányokról van szó, kvalitatív statisztikáról beszélünk, amikor azonban eloszlásokat és sűrűségeket vizsgálunk, a kvantitatív statisztika módszereit alkalmazzuk. A mintavételnél két módszert alkalmazhatunk.

1. **V a k p r ó b a** alapján veszünk mintát, ami azt jelenti, hogy *a*) a kiválasztás alapja az a tény, hogy a sokaság minden egyes eleme kiválasztásának ugyanaz a valószínűsége; *b*) két egymás után következő kiválasztás független egymástól. Ha például egy szótárban található szavak számát akarjuk meghatározni, meg kell állapítanunk, hogy egy oldalra általában hány szó jut. A vakpróba-hoz különböző, úgynevezett vakpróba-számok használhatók (például a Tippett-féle táblázatok).⁴ 2. Szavaknál ez a módszer azonban nem minden esetben használható, hiszen általában összefüggő szöveget kell megvizsgálnunk, és az ilyen szövegek bizonyos fajta szavakat több példányban tartalmazhatnak, amelyek egy-egy gondolat vagy esemény leírására szolgálnak; ezért, ha a fenti módszert használjuk, helytelen következtetésre jutnánk. A mintavételt tehát valamilyen rendszer szerint az egész szövegre ki kell terjeszteni. Elfogadhatunk például olyan megoldást is, hogy minden oldalon bizonyos sorokat veszünk figyelembe, vagy hogy a vakpróba alapján kiválasztott mintákban megvizsgáljuk az *n* első vagy utolsó sort.

A stílus statisztikai vizsgálatához azonban nem elég a számlálás. HERDAN olyan mutatót (paramétert) keres, amely a minta nagyságától független, és ezért egyértelműen felhasználható a stílus statisztikai jellemzésére. HERDAN paraméterének, melyet v_m -mel jelöl, állandóságát matematikai módszerekkel is be lehet bizonyítani. HERDAN megállapításai szerint v_m állandó értéket mutat, bármekkora mintát vegyünk is ugyanannak a szerzőnek a műveiből. A kérdés most már az, hogy állandó-e a v_m egy adott korszakon belül is, hiszen írói stíluson túl korstílusról is beszélünk. A detroiti egyetem

³ Vö. G. HERDAN, Chaucer's authorship of the Equatorie of the Planetis: Language 32 (1956), 254.

⁴ Vö. L. H. C. TIPPETT, Random Sampling Numbers, Vol. XV., Tracts for Computers, Cambridge, 1927. A vakpróba-számok tulajdonképpen véletlen számok. Ha például egy könyvből véletlenszerűen akarunk elolvasni néhány oldalt, akkor kezünkbe vesszük a Tippett-féle táblázatot és felütjük a könyvet a táblázatban megadott oldalakon.

szláv intézete szó-statisztikai vizsgálatokat végzett orosz szövegek alapján.⁵ A szövegeket 25 százalékban a XIX. századból, 25 százalékban az 1800—1918-as évekből, és 50 százalékban pedig 1918-tól napjainkig terjedő időszakból válogatták össze. Minden periódusra meghatározták v_m értékét. Úgy találták, hogy v_m még inkább jellemző egy egész korszakra, mint valamely író stílusára. Tekintettel arra, hogy a mintákat a legkülönbözőbb írók műveiből vették, a v_m stabilitása a közös szókincsnek köszönhető, amely 1830-tól napjainkig körülbelül változatlan maradt.

A v_m most már mint egyfajta „langue—parole”-viszony jelzője (indexe) fogható fel, vagyis v_m megmutatja, hogy a teljes szókincs (la langue) és az előfordulások (la parole) aránya egy eléggé tekintélyes korszakon belül állandó marad. Mivel az előfordulások számának megváltozásával szemben v_m invariáns, változás a v_m értékében így csak akkor következhet be, ha a szókincs (akár a részleges, akár a teljes) megváltozik. Ez utóbbit a vizsgálatok messzemenően igazolták. A változások a tapasztalatok szerint csökkenő tendenciát mutatnak. A nyelv bizonyos vonatkozásokban rokonságot mutat tehát a fizikai rendszerekkel és azok jellemzőjével, az entrópiával. Tudniillik ez a csökkenő tendencia más szóval azt jelenti, hogy a szavak használatának gyakorisága a legtöbb szó esetében egy középtérték köré csoportosul, a gyakoriságok az idő múlásával pedig mind kisebb variációs eltérést mutatnak. Amint a szógyakoriság relatív fluktuációja egy minimum felé közeledik, az „állapot” valószínűsége maximális lesz.

A Herdan-féle v_m paraméter YULE K-jellemzőjéhez hasonlít, és lényegében csak abban különbözik tőle, hogy nem függ attól a feltételtől, amelytől K függ. A K -ról YULE ugyanis feltételezte, hogy a szógyakoriságok Poisson-féle eloszlást mutatnak.⁶ A v_m egyetlen hiányossága, hogy a YULE által javasolt kontroll-lehetőségeket HERDAN nem használta ki a v_m használatánál, és így eredményei nem tekinthetők 100 százalékosaknak. HERDAN e hiányosságot részben kiküszöböli második könyvében (Type-Token Mathematics), ahol a stílus jellemzésére újabb paramétert talál.⁷

Nyelvészek körében felmerülhet az az ellenvetés — és ezzel HERDAN is tisztában van —, hogy bár ilyen paraméterek használata bizonyos kényelmet jelent, de ezek nem mondanak semmi újat és érdemlegeset a jelenség nyelvészeti oldaláról. HERDAN azonban utal arra, hogy ha olyan, a nyelvészetben egyébként jól ismert tény, mint hogy a szókészlet arányosan növekszik a szöveg hosszának növekedésével, kvantitatíve le tudunk írni, az jóval több mint kényelmi szempont. De a gyakorlatban is nagy jelentőségű két stílus összehasonlításánál az a tény, hogy ugyanarra az eredményre jutunk, ha statisztikai paraméterekkel dolgozunk, éppúgy mint amikor az eddig szokásos módszereket alkalmazzuk. Tulajdonképpen amikor a statisztikai módszereket alkalmazzuk a nyelvben, a következő hipotézisből indulunk ki: ha egy adott szöveg különböző részeiből veszünk mintákat, amelyek mindegyike elegendő szót tartalmaz, akkor a szavak gyakorisági eloszlása az előfordulások gyakoriságának megfelelően nem fog lényegesen különbözni egymástól a különböző minták esetén, még akkor sem, ha mintákat az egész szöveget vesszük. Más szóval ez azt jelenti, hogy bármely megfelelő nagyságú szövegrészt úgy tekinthetünk a szókészlet gyakorisági eloszlását illetően, mintha a teljes szövegből vakpróba alapján vettünk volna mintát. Ezért a szóelőfordulás statisztikai hipotézise nem azt igyekszik megmagyarázni, hogy miért használunk egy bizonyos szót, vagy miért használunk egy bizonyos grammatikai formát. Függetlenül attól, hogy valamely összefüggő szövegben milyen sajtószerű szavak fordulnak elő, vagy hogy azokat hogyan fűzik egybe a nyelvtani szabályoknak megfelelően, egy elegendően nagy szövegrész vakpróba alapján vett mintának tekinthető a szógyakoriság, a fonémák, a szóhosszúság szempontjából.

Természetesen már magában is fontos tény az, hogy bizonyos nyelvi formák statisztikai törvényeket követnek, amely semmi esetre sem „a priori” tény. Ha azonban a legkisebb nyelvi egységekből — a betűkből, fonémákból — indulunk kis, és így jutunk a nagyobb egységekhez: a morfémákhoz, szótagokhoz, mondatokhoz, akkor a tárgy

⁵ Vö. H. H. JOSSELSON, The Russian Word Count (para. 5 by B. Epstein, Detroit 1953).

⁶ Annak feltételezése, hogy a szógyakoriság egy határozott valószínűségi törvényt követ, nem indokolható kellőképpen. Ezért HERDAN paraméterének matematikai levezetésében a fenti feltételt kizárja.

⁷ HERDAN egyik leghasználhatóbb statisztikai paramétere e tekintetben a logaritmus jelpéldány (type-token) arány, ahol a jel a nyelvi forma (fonéma, morféma stb.), a példány az illető jel előfordulási száma. Ez a paraméter a minta nagyságától független (legalábbis különböző nagyságú minták esetén az eltérések elhanyagolhatók), és ezért jól használható a stílus statisztikai vizsgálatára.

(tartalom) és az egyéni stílus egyre nagyobb hatást fog gyakorolni a statisztikai paraméterekre; a különbözőségek, a változások a statisztikai paraméterekben pedig igen fontosak lehetnek mind a tartalom, mind a stílus megváltozásában. Ez az oka annak, hogy a statisztikai nyelvészet, többek között mint a stílus statisztikája, oly fontos szerepet kap a nyelvészet különböző ágaiban (glottokronológia, stílusstatisztika, nyelvtörténet, gépi fordítás, nyelvtanítás stb.). Ha tehát fentiek figyelembevételével nem is becsülhetjük túl HERDAN eredményeit, annyi bizonyos, hogy bizonytalan becslések, szubjektív értékelések helyébe egyértelmű jellemzőket kapunk a matematika módszereinek felhasználásával.

HERDAN könyvének fontos részét képezik azok a vizsgálatok, amelyekben több szerző műveinek stilisztikai összehasonlítását végzi statisztikai módszerekkel. A v_m ilyen esetekben nem alkalmazható, bár kiszámításával kapunk valamilyen adatot a stílus egyhangúságát vagy változatosságát illetően, de tekintettel arra, hogy a v_m változik a szókészlettel, és két szerző szókészlete általában nem egyezik meg, összehasonlításra alkalmasabb módszert kell keresni. Két szerző összehasonlítása a közösen használt szavak szempontjából a korrelációs módszer segítségével válik lehetővé. A korrelációs számítás segítségével megállapítható különböző írók stílusának hasonlósága, illetőleg különbözősége. De ebben az esetben is a filológus feladata, hogy eldöntse, mennyiben tudja ezeket az adatokat felhasználni.

HERDAN könyvében a nyelv statisztikai modelljén kívül az információelméleti modellel is foglalkozik. Sok esetben csak kísérletekről, félkész megállapításokról beszélhetünk ugyan, de így is ízelítőt kaphatunk a statisztikai modell lényegéről és a matematikai statisztika, korrelációs számítás, információelmélet különböző nyelvészeti alkalmazási lehetőségeiről. A könyv áttanulmányozása után (minden kétséget kizáróan) megbizonyosodik előtűnk, hogy itt egyrészt a nyelv egy új koncepciójáról van szó, másrészt arról, hogy részleteiben is milyen nagy mértékben segíthetik az említett matematikai diszciplínák a filológust kutatásaiban. Sok esetben ugyan HERDAN eredményeinek nyelvészeti interpretációja nehézségekbe ütközik, talán nem is minden állja meg a helyét megállapításai közt, könyve minden kétséget kizáróan igen fontos mű, és elsősorban azok számára az, akik a matematikai nyelvészet különböző területeibe szeretnének bepillantást nyerni.

KIEFFER FERENC

Sprachwissenschaftliches Wörterbuch

Hrsg. von Johann Knobloch. Heidelberg, 1961. Indogermanische Bibliothek. II. Reihe. Wörterbücher. Lief. 1. 80 l.

A nyelvtudományi terminológiának J. MAROUZEAU ismert könyvénel (Lexique de la terminologie linguistique. 3e éd. Paris, 1951) részletesebb, pontosabb összefoglalása a mai nyelvészetnek egyik legsürgősebb feladata. Éppen a terminológia tisztázatlansága miatt már van olyan nyelvész, mint J. R. FIRTH, aki — a jelen munkának sajnos nagyon szűkre szabott előszava szerint is — valamiféle „increasing Babel in linguistics” veszélyére figyelmeztet. E feladattal most J. KNOBLOCH, az innsbrucki egyetem professzora próbál megbirkózni, s munkájában olyan jeles erők támogatják, mint W. PORZIG, M. REGULA, H. SEILER, L. WEISBERGER és W. WISSMANN. A munkának egyelőre nincs azonban semmiféle bibliográfiája, s ezért nehéz megállapítanunk, mennyiben lesz az új terminológiai szótár valóban nemzetközi jellegű, mennyiben öleli fel a nyelvtudomány tárgya és nyelv szerint annyira különböző területeit. Mindezen kérdések persze súlyosan vetődnek fel történeti vonatkozásban is. Annyi máris feltűnő, hogy például az orosz, illetve a szovjet nyelvtudománynak, sőt általában a szlavisztikának egyelőre nagyon kevés nyoma akad az új összeállításban,¹ amelynek egyébként nagy előnye, hogy rendszeresen idézi a ritkább műszavak lelőhelyét. *Abbreviatursprache* alatt Wundt, *Abgeschlossenheit des Satzes* alatt E. Lerch, *Abglitt* alatt A. J. Ellis, E. Sievers és M. Grammont nevét találjuk; A. J. Ellis ó-angol fonetikájának (1869) említése talán megközelítő korhatárt jelent a feldolgozott művek felső korhatára szempontjából is. Nagyjából tehát az utolsó 100 évnek elsősorban német nyelvészeti bibliográfiáját

¹Vö. azonban az *Ablautreihe* cikkel, ahol utalás van Leskien ó-bolgár nyelvtanára. *Aktionsart* alatt viszont szláv anyag egyáltalában nincs Fr. Celakovsky ismert tanulmányán kívül (1853). *Akambe* alatt egyetlen orosz szerző neve sem szerepel; az új orosz akadémiai szótárban adatok Dal' óta.

várhatja KNOBLOCHTól az olvasó. Ha itt-ott régebbi korokra történik utalás (vö. *Ableitung* [seit Schottel 1641], akkor is elsősorban a német nyelvészet múltjáról van szó. Az ókori grammatikai hagyomány felé csak szórványosan történik kitekintés (vö. ugyan-csak *Ableitung* Dionysios Thrax, Platon és Apollonios Dyskolos említésével).

A kezünkben levő I. füzet 5 iven a (phonetische) *Akustik* szócikkig jut el (sajnos, az utóbbinak szövege mindössze 4 sor!). Ha a címszóanyagot a Marouzeauval összevetjük, a haladás kétségtelenül ugrásszerűnek tűnik: Marouzeaunál még hiányzott — hogy csak néhány szót említsünk — *a mobile, a-Mode, Abbildetendenzen, Abengung, Abessiv(um), Abessiv(us), Abfolge der Lauten, Abgrenzung, Abhängigkeitskompositum* stb. Mindezzel MAROUZEAU a megvizsgált részben csupán 1—2 „pluszt” tud szembeállítani: ilyen például *Abhängig*, illetve *Abhängiger Casus* (= cas oblique). A felvett anyag tehát kétségtelenül gazdagabb és változatosabb. A finnugor nyelvészek és a kaukázológusok annak is örvendhetnek, hogy Knoblochnál megvannak olyan nem indoeurópai esetnevek, mint pl. a Marouzeau-tól kihagyott *Adessiv(us)*.

További jelentős mozzanatot a legfontosabb szócikkek tartalmi bővülése. Marouzeau-nál az *Ablaut, Apophonie* és *Alternance phonétique* cikkek együttesen sem tesznek ki annyit, mint Knoblochnál az *Ablaut* cikk, a szó összetételeivel együtt.² Azt persze kevésbé helyeselhetjük, hogy az *Ablaut* fogalma váratlanul a finnugor fokváltakozással keveredik (12); a két jelenséget másutt — pl. az *Alternationen* szócikkben — jobban lehetett volna rokonítani. Gombocz Zoltán az *Ablauthoz* hasonló jelenségnek csak az olyan *a ~ á ~ o* váltakozást tartotta, aminőt az *al/szik ~ ál/om ~ ol/i* esetében tapasztalunk. Még alaposabb és mélyrehatóbb a gyarapodás az *Adjektivum* cikkben, ahol Knobloch szemantikai osztályozása sokkal tagoltabb, mint a konvenciókhoz jobban ragaszkodó Marouzeau-é. Meglepő azonban a melléknévnek mint szófajnak a nem fogalmához való kötése több szerző, elsősorban G. Scarpat nyomán.³ Említést érdemelt volna, legalább utalás formájában, a melléknév helyének kérdése is a jelzős szintagmában.

Problematikusknak látjuk némely szócikk túlságos széttagoltságát; az *Akkusativ* „főszócikk” után tipográfiailag egyenrangú részként következik *Akkusativ, absoluter; Akkusativ, adnominaler*, stb. E vitatható tagolás ellenére örvendünk azonban annak, hogy Knoblochnál megvan többek közt a latinból is jól ismert *Accusativus interiectionis* (vagy *exclamationis*, pl. Vergiliusnál: „O fortunatos nimium . . . agricolas”), amelyről korábban Marouzeau, klasszika-filológus létére, legalábbis Lexique-jában megfeledezett.

A szótár további füzetait nagy érdeklődéssel várjuk; fontos pozitív vonásai joggal fokozzák fel vele szemben támasztott igényünket.

GÁLDI LÁSZLÓ

Ф. П. Филин: Проект «Словаря русских народных говоров»

Москва—Ленинград, 1961. Издательство Академии Наук СССР. 199 I.

Az első — és ez ideig egyetlen — általános orosz tájszótárt 1852-ben adta ki az Orosz Tudományos Akadémia (Опыт областного великорусского словаря, изданный Вторым отделением Имп. Академии Наук. СПб. 1852.). A hat évvel később megjelent pótkötettel együtt (Дополнение к Опыт областного великорусского словаря. Издание Второго отделения Имп. Академии Наук. СПб. 1858.) e szótár címszóanyaga megközelítette a negyvenezretet. Tulajdonképpen azért készült, hogy az orosz nyelvjárások szókincsének bemutatásával kiegészítse az orosz irodalmi nyelvnek 1847-ben közzétett akadémiai szótárát (Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым отделением Имп. Академии Наук. I—IV. СПб. 1847.). Számos fogyatékosága ellenére jelentős szerepe volt az orosz nyelvjárások szókészlete iránti érdeklődés fokozásában és a gyűjtőmunka élénkebbi tételében. A mai kutató azonban a legtöbb esetben könnyen nélkülözheti munkájában. Az 1852—1858. évi tájszótár címszavainak jó háromnegyed része megtalálható ugyanis V. I. Dal' szótárában, amely a XIX. századi orosz nyelv szókincsének eddig legteljesebb gyűjteménye В. И. ДАЛЬ, Толковый

² E ponton KNOBLOCH már támaszkodhatott E. ISING tudománytörténeti alapvetésére: Die Begriffe 'Umlaut' und 'Ablaut' in der Terminologie der frühen deutschsprachigen Grammatik. Sb Berlin, 1955, 3.

³ „G. Scarpat, in АНТИΩΡΩΝ Hugoni Henrico Pauli oblatum, Genua 1956 erkennt das wesentliche Merkmal des Adjektivs darin, dass es kein eigenes Genus besitzt, wie jedes Substantivum, sondern in dieser Hinsicht dem determinierten Substantivum übereingestimmt ist” (38).

словарь живого великорусского языка. I—IV. Москва 1863—1866. СПб. — Москва 1880—1882, 1903—1909, 1912—1914.). Dal' szótárának tájszavai között nagy számmal vannak olyanok is, melyek Dal'-nak vagy másoknak a saját gyűjtéséből származnak és ekkor kerültek először szótározásra. Minden szempontból a legmegbízhatóbb és a tájszavak tekintetében is a leggazdagabb e szótárnak a III. és IV. kiadása, melyet J. Baudouin de Courtenay szerkesztett. A benne feldolgozott szavak száma a 220 000 körül jár. Ennek a hatalmas szómennyiségnek mintegy fele népnyelvi jellegű (tájszavak, mesterségszavak, a városi népnyelv szavai stb.). DAL' szótárát számos kisebb-nagyobb regionális tájszótár követte. Majdnem mindegyik egy-egy északorosz nyelvjárásnak a tájszóanyagát tartalmazza. A legjelentősebb északorosz tájszótárak sorában meg kell említeni A. I. PODVYOCKIJ arhangelszki (1885.), P. I. JAKUSKIN jaroszlavlai (1896.), G. I. KULIKOVSKIJ olonyeci (1898.), I. T. SMIRNOV kasini (1901.), V. VOLOCKOJ rosztovi (1902.), A. GRANDILEVSKIJ holmgori (1907.), N. M. VASNECOV vjatkai (1907.), M. K. GERASIMOV cserepoveci (1910.) szótárát. A délorosz nyelvjárások tájszótárai közül A. V. MIRTOV doni szótára (1929.) a legszámottevőbb. A fehér-orosz nyelvterülettel érintkező orosz nyelvjárások szempontjából fontos V. N. DOBROVOL'SKIJ szmolenszki szótára (1914.). A kaleidoszkópszerűen változatos szibériai orosz nyelvjárásoknak a szókincsébe, melyeknek a legrégebb rétege XVI—XVIII. századi északorosz telepésekre vall, PATKANOV és ZOBININ tobolszki szójegyzéke (1899.), valamint V. G. BOGORAZ kolimai tájszótára (1901.) nyújthat betekintést. Ha az orosz regionális tájszótáraknak ehhez a korántsem teljes felsorolásához hozzávesszük a folyóiratok, évkönyvek stb. közleményeiben szétszórt óriási tájszóanyagot és a kéziratban fekvő gyűjtéseket, elképzelhetjük, milyen fáradságos munkát kell végeznie annak a kutatónak, aki az orosz nyelvjárások szókincsével foglalkozik. A külföldi kutatóknak még a nyomtatásban megjelent nagyobb szótárak sem állnak mindig rendelkezésére, pedig finnugrisztikai, turkológiai stb. célokból is égető szükség volna rájuk. Mindenképpen megérett tehát a helyzet arra, hogy új általános orosz tájszótár foglalja össze és tegye hozzáférhetővé a XIX. és XX. századi orosz tájszótárak és kéziratok gyűjtéseinek anyagát.

Ez lesz a feladata annak az új orosz tájszótárnak, amelynek elkészítése a Szovjet Tudományos Akadémia Orosz Nyelvtudományi Intézetének a tervmunkái között szerepel. A vállalkozás részletes Tervezetét F. P. FILIN, a kiváló leningrádi dialektológus és nyelvtörténész dolgozta ki. A Tervezet tüzetesen tárgyalja az új szótár feladatát, címszóanyagát, kronológiai kereteit, forrásait, a kartotékcédulák megírásának és rendezésének gyakorlati kérdéseit, továbbá a szócikkek összeállításának lexikográfiai elveit. 41 lapnyi terjedelemben próbaszócikkeket is közöl.

A Tervezet szerzője szerint az új orosz tájszótárnak a lehetőséghez képest teljes képet kell adnia a XIX. és XX. századi orosz tájszókincsről, és szervesen kell illeszkednie ahhoz a nagyszabású lexikográfiai komplexumhoz, amelyet a készülő vagy tervbe vett orosz nyelvtörténeti szótárak alkotnak: 1. a XI—XIV. századi őrosz nyelv szótára; 2. a XV—XVII. századi orosz nyelv szótára; 3. a XVIII. századi orosz nyelv szótára; 4. a XIX—XX. századi orosz irodalmi nyelv történeti szótára. Összegeznie kell a következő fontosabb forráscsoportokat: 1. az Orosz Nyelvtudományi Intézet lexikális archívumában található, mintegy 150—200 ezerre becsült tájszóanyagot; 2. a nyomtatásban közzétett tájszótárak, tájszójegyzékek stb. anyagát; 3. a szerkesztőség számára elérhető helyen őrzött kéziratok tájszógyűjtések anyagát; 4. a dialektológiai tárgyi kandidátusi disszertációkhoz csatolt szótári mellékletek anyagát. Helyszíni gyűjtést a szótár szerkesztősége nem szándékozik végezni. A szótárban felölelendő tájszóanyag alsó időhatárát 1800-ban állapítja meg a Tervezet. Ezt az időpontot az teszi indokolttá, hogy a tájnyelvi gyűjtések csupán a XIX. század elején kezdtek rendszeresebbé válni. A szótár felső időhatára a szerkesztésnek, illetőleg a megjelenésnek az idejével lesz azonos. Elvileg valamennyi orosz nyelvjárás tájszóanyagának bele kell kerülnie a szótárba, de bizonyos egyenetlenségek előreláthatók. Az északorosz nyelvjárások tájszóanyaga sokkal alaposabban fel van gyűjtve, mint a délorosz nyelvjárásoké. A legkevésbé a szibériai és a távolkeleti orosz nyelvjárások szókincsé ismeretes.

Az új orosz tájszótár differenciális dialektológiai szótár lesz, tehát olyan, amelyik csupán a tájszavakat, azaz a nyelvjárásoknak az irodalmi és köznyelv szókincsétől eltérő lexikális elemeit veszi figyelembe. Minthogy pedig a tájszónak a nyelvészeti irodalomban is szokásos, közkeletű meghatározása — „olyan szó, amely csak egy vagy több nyelvjárásban használatos” — annyira általános, hogy a lexikográfiai gyakorlatban félreértéseket, zavarokat okozhat, a tájszó fogalmának új, szabatos és egyértelmű definíciójára van a szerkesztőségnek szüksége. F. P. FILIN felfogása szerint tájszóról akkor beszélhetünk, amikor az illető szó az alábbi két kritérium mindegyikével ren-

delkezik 1. a nyelvterületen belül izoglosszája van, azaz a használata területileg körülhatárolható; 2. nem tartozik bele a mai irodalmi és köznyelv szókészletébe. Ezt az utóbbi megszorítást F. P. FILIN azért tartja szükségesnek, mert az egyes nyelvjárásoknak nem kevés olyan, sajátos szavuk van, amelyek az idők folyamán utat találtak az irodalmi és köznyelv szókincsébe is. Az irodalmi nyelvben meghonosodott *лѣтъ* 'ugat' például bizonyos nyelvjárásokban él csupán; sokfelé a *бредѣтъ* 'ua.' igét használják helyette. Hasonló a helyzet az irodalmi nyelv *ржѣтъ* 'nyerít' (vö. nyj. *гоготѣтъ* 'ua. '), *бѣчь* 'nagyon' (vö. nyj. *дѣше, горѣдо, порѣто* 'ua. '), *навѣз* 'trágya' (vö. nyj. *поѣм, навѣм, оѣм* 'ua. ') stb. szavaival is. A *лѣтъ* típusú szavak ki fognak maradni a tervezett orosz tájszótárból. Ez feltétlenül sajnálatos abból a szempontból, hogy a szótárból nem lehet majd választ kapni arra a rendkívül érdekes kérdésre, milyen arányban vett részt ennek vagy annak a nyelvjárásnak a szókincse az orosz nemzeti nyelv legfontosabb és legértékesebb változatának, az irodalmi nyelvnek a kialakításában. Be kell azonban látni, hogy az izoglosszával rendelkező irodalmi és köznyelvi szavak felvétele a szótárba nagymértékben megnehezítené a szerkesztők munkáját és szerfölött megnövelné a szótár terjedelmét. Az efféle „tegnapi tájszavak” izoglosszáinak megállapításához nyelvatlaszt kell használni: hátha szerepeltek a kérdőívben.

A tájszavakat F. P. FILIN a következőképpen osztályozza: I. az irodalmi és köznyelv szavaitól morfológiai és fonetikai felépítésükben, azaz anyagi megformálásukban eltérő szavak, melyeket lexikális tájszavaknak lehetne nevezni; II. a megfelelő irodalmi és köznyelvi szavaktól jelentésükben eltérő szavak, melyek szemantikai tájszavaknak nevezhetők. Ez az osztályozás csupán annyiban különbözik a magyar nyelvudományban SZINNYEI JÓZSEF Magyar Tájszótára óta alkalmazott hármas felosztástól — 1. tulajdonképpeni tájszavak; 2. jelentésbeli tájszavak; 3. alak szerinti tájszavak —, hogy a lexikális tájszó elnevezés alá vonja mindazt, amit mi „tulajdonképpeni tájszó” és „alak szerinti tájszó” névvel szoktunk jelölni. A lexikális tájszavak kategóriáját F. P. Filin így tagolja tovább: 1. olyan töveket tartalmazó szavak, amelyek hiányzanak az irodalmi nyelvből (pl. *вѣна* 'gyarjú', *лѣни* 'tavaly', *кѣдлий* 'csenevész, satnya'); 2. az irodalmi nyelvben is meglevő tövekből alakult, különleges jelentésű szavak (pl. *суѣм* 'mocsaras erdőség', *нѣсерѣка* 'harag, rosszindulat', *рѣститься* '〈tyúk〉 tojni készül'); 3. olyan szavak, melyeknek a tövük és jelentésük egyezik az irodalmi nyelv megfelelő szavaival, az affixumuk vagy affixumaik viszont mások (pl. *чернѣца, чернѣга* 'fekete áfonya', vö. *чернѣка* 'ua. '); *зѣгородѣ, зѣгородѣка, изгорѣдина* 'sövény', vö. *изгородѣ* 'ua. '); 4. olyan szavak, amelyek szabályokba nem foglalható, fonematikus jellegű hangtani és alaktani eltéréseket mutatnak az irodalmi nyelv azonos tövű, affixumú és jelentésű megfelelőihez képest (pl. *иржѣ* 'rozsa', vö. *ржѣ* 'ua. '); *ловѣнѣй* 'ön-, önből készült', vö. *оловѣнный* 'ua. '); *пѣхмурный* 'borús', vö. *пѣсмурный* 'ua. ').

Az új orosz tájszótár címszavai között az eredeti orosz szavak mellett a nyelvjárások jövevényszavai szintén helyet kapnak, még akkor is, ha csupán szűk területen élnek és idegen nyelvi származásuk nyilvánvaló. Vonatkozik ez a nemrégiben eloroszosodott etnikai csoportok tájszavaira is. Ilyenek például az uráli Pelim (Пѣлым) folyó mentén beszélt nyelvjárásoknak a vogul jövevényszavai, amelyeket A. K. Matvejev jegyzett föl 1955—1957-ben: *вѣт* 'áradáskor víz alá kerülő rét', vö. vogul *оѣт, оѣм* 'ua. '; *шош, сош* 'patak', vö. vogul *сѣс* 'patak, nedves horhos'; *лѣпча* 'erdei folyóba zuhant fákból keletkezett torlasz', vö. vogul *лѣпчи* 'ua. '; *ѣбхѣла* 'napon szárított sózott hal', vö. vogul *ѣхѣлы* 'ua. ' (Филин, Проект 139).

Tulajdonnevek a tervezett szótárban nem lehetnek címszavak. Az egyes szócikk végén azonban kiegészítésképpen fel fogják sorolni azokat a helyneveket, amelyek a tárgyaltnál köznévből alakultak. A szócikk végén szükség esetén történeti, néprajzi és egyéb felvilágosítás, jövevényszavak esetében pedig etimológiai magyarázat is lesz.

A tervezett szótár szócikkeinek a felépítése nagyjából az újabb orosz értelmező szótárakéra emlékeztet azzal a különbséggel, hogy a címszó egyes jelentéseit a földrajzi elterjedés megadása követi, feltüntetve a forrást és évszámot is. A szóhasználatot a forrásokból vett példamondatok szemléltethetik. A szócikkékből megtudhatók a címszavak nyelvtani, hangsúlyozási stb. sajátosságai, valamint a velük alkotható állandósult szókapcsolatok.

A gondosan kidolgozott próbaszócikk, melyek között 5—8 lapnyi terjedelműek is vannak, arról győzik meg az olvasót, hogy az új orosz tájszótár ügye tudományos felelősségérzettel áthatott és magas színvonalbeli követelményeket támasztó szakemberek kezében van. A *нѣдѣ* 'hajófajta' szócikke a magyar szókincs szláv elemeinek a vizsgálatához is becses adalékokat szolgáltat. A homonimák szétválasztására azonban néhol jobban kell ügyelni. A sokjelentésű *лѣда* 'irtványföld; stb.' 11—15. jelentéseként

besorolt *лѧда* 'padlás- vagy pinceajtó', *лѧды* 'spalletta, ablaktábla', *лѧда* 'tolózár, retesz', *лѧда* 'bolti pult', *лѧда* 'a szövőszék alkatrésze' etimológiailag nem az ősi szláv *лѧда* 'irtványföld' szóval, hanem a következő, német eredetű szavakkal függ össze: ukrán *лѧда* 'bolti pult felhajtható táblája; nyílás-záró fedő; padlás- vagy pinceajtó; a szövőszék alkatrésze; stb.', lengyel *lada* 'láda, pult; stb.', román *ladă* 'láda, fiók', magyar *láda* stb. (vö. BERNEKER, SLEtWb. I, 682). Ugyancsak nem a *лѧда* 'irtványföld' szóhoz tartozik a 16. jelentésként nyilvántartott *лѧда* 'lusta ember' sem. Minden bizonnyal annak az ukrán *лѧда* 'lusta ember' szónak az átvételével van itt dolgunk, amelyik a 'lusta ember; semmirekellő' jelentésű *лѧдѧй*, *лѧдѧка*, *лѧдарь* főnévvaltozatok valamelyikéből vonódhatott el (vö. *Преображенский*, ЭтСлов. I, 463; VASMER, REW. II, 25). A *лѧда* szócikke tehát végeredményben három, önálló szócikkbe kívánczozó homonimára bontandó föl.

A tájszótárak szerkesztésének elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó szakirodalom sem nálunk, sem külföldön nem mondható különösen gazdagnak. Már csak ezért is örömmel fogadjuk F. P. FILINnek a Tervezetét, amely sok elvi jelentőségű kérdést tárgyal és számos gyakorlati útbaigazítást is nyújt. A legmélyebb benyomást azonban az teszi a Tervezet olvasójára, hogy az előkészítő munkálatok bonyolult részlet-problémáival való megismerkedés során egy óriási területen beszélt nyelv impozáns méretű és nagy tudományos értékű tájszótárának a körvonalai bontakoznak ki előtte, egy olyan régen várt szótár, amely most már belátható időn belül meg fog valósulni. Őszintén kívánjuk, hogy az új orosz tájszótár minél előbb napvilágot lásson.

KISS LAJOS

Historia osadnictwa i organizacja społeczna pasterstwa oraz słownictwo pasterskie Tatr Polskich i Podhala

Opracowali S. Górzynski, J. Kolowca, B. Kopezyńska-Jaworska, Z. Korosadowicz, Z. Radwańska-Paryska, A. Szyfer, J. Zborowski, Z. i S. Zwolińscy.

Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962. Zakład narodowy im. Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. — Polska Akademia Nauk. Wydział I — nauk społecznych. Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala. Redaktor Włodzimierz Antoniewicz. Tom IV. 272 l.

A lengyel Táttra és a tőle északra, Nowy Targ körül elterülő medence, Podhale (tkp. 'a havasi legelők alja', vö. lengyel *hala* 'havasi legelő') néprajzi és nyelvészeti tekintetben egyaránt számos sajátossággal tűnik ki. Lakóinak, a csekély lélekszámú lengyel guráloknak (vö. lengyel *góral*, tkp. 'hegyi lakó') olyannyira jellegzetes, egyéni areulaturak van a lengvelség etnikai csoportjai között, mint — mondjuk — a székelyeknek a magyarság néprajzi csoportjai között. Mindenképpen érthető tehát az a fokozott figyelem, amely a tátrai gurálok iránt nemcsak a lengyel közönség, hanem a lengyel művészet és tudomány részéről is megnyilvánul. A lengyel irodalomnak nem egy jeles képviselője írt gurál tárgyú műveket, a lengyel tudományosság pedig régóta foglalkoztatja a gurálok története és jelenkori élete. A hegyvidékek és lakóinak a tanulmányozásához önálló folyóirat (Wierchy. Kraków, 1921—.) áll a kutatók rendelkezésére. Nemrégiben a tátrai és podhalei pásztorkodásnak a tüzetes feldolgozására indított vállalkozást a Lengyel Tudományos Akadémia I. Osztálya. A 10 kötetes tervezett sorozat részmonográfiák alakjában mutatja be azt a havasi pásztorkodást, amely jó ideje tartó általános hanyatlás után napjainkban végképp megszűnik. A nyájakkal nem kevés erdei kárt okozó havasi pásztorkodás és az erdők megóvását szorgalmazó erdészeknek a szakadatlan viszálykodása ugyanis a Tátrai Nemzeti Park létrehozásával lezárult: a természetvédelmi területen tilos a legeltetés. Ezért hát a kutatónak sietnie kell. A tátrai pásztorkodás fölött már megkondult a lélekarhang. Eltűnőben és átalakulóban van az az évszázados tátrai állattartási mód, amely szoros magyar kapcsolatai révén a magyar szakemberek érdeklődésére is számot tarthatott (vö. KNEIENZA ISTVÁN, A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethn. XLV, 62—73).

A nagyszabású sorozat első kötetei a tátrai és podhalei pásztorkodásnak néhány földrajzi és néprajzi problémáját tárgyalják. A kötetek címe a következő: I. Fizjografia i geografia pasterstwa Tatr Polskich i Podhala. 1959. — II. Pastwiska podgórskie i górskie Tatr Polskich i Podhala. Terazniejszość i przyszłość. 1960. — III. Hodowla owiec i bydła w Tatrach Polskich i na Podhalu. Terazniejszość i przyszłość. 1961. —

A legutóbb megjelent és most ismertető IV. kötet történeti, néprajzi és nyelvészeti tárgykörű tanulmányokat foglal magában. Minden tanulmány végén francia nyelvű összefoglalás van.

Folyóiratunk jellegének megfelelően csupán a két utolsó, nyelvészeti tárgyú dolgozathoz fűzök egypár megjegyzést, kiemelve a magyar vonatkozásokat. ANNA SZYFER tanulmánya a tátrai és podhalei pástorkodás szókészletének nyelvföldrajzi módszerű leírását adja. A 75 kérdésből álló kérdőívére kapott feleleteket a szerző szöveges formában és — részben — térképre vetítve tárja az olvasók elé. Az összegyűjtött anyagot etimológiai szempontból is rendezti. Feltűnő, hogy szlovák eredetű réteg teljesen hiányzik ebből az összeállításból, holott nyilvánvaló, hogy a szerzőtől cseh eredetűnek tartott szavak tulajdonképpen nem a csehből, hanem a szlovákból valók. Az etimológiai elemzés a dolgozatnak egyébként is gyenge oldala. A szerző egyáltalán nem használta — többek között — V. Machek cseh és szlovák etimológiai szótárát, pedig a *redyk* 'tavaszi nyájkijajtás a havasi legelőre', *kierdel* 'a havasi legelőre hajtott nyáj' és számos más szó magyarázatához érdemes lett volna. A dolgozatban a következő szavak fordulnak elő mint magyar származásúak, illetőleg mint magyar alapszóból képzettek: *baca* 'juhászgazda, bacsó', *juhás* 'juhász', *juhásic* 'juhot legeltet, juhászkodik', *bojtár* 'bojtár', *szalas* 'szállás', *buňkos* 'bunkós pástorkot'. A *baca* azonban minden bizonnyal nem a magyarból, hanem a szlovák *bača*-ból való (KNEZSA: *Studia Slavica* VIII, 435). Ugyancsak a szlovákból származik a szerző által ismeretlen eredetűnek minősített *habarka* 'a megoltott tej szétkavarására használatos eszköz', maga a szlovák *habarka* 'kavarófa' viszont egy magyar *habaró*-ból alakulhatott (MACHEK, *EtSl.* 119).

Z. RADWAŃSKA-PARYSKA tanulmánya a Táttra és Podhale gurál növényneveinek a szótárát tartalmazza. Az 508 növénynevből 184 a szerző saját helyszíni gyűjtéséből, a többi pedig mások gyűjtéséből és a korábbi szakirodalomból származik. A legrégebbi adatokat a Vörös Kolostorban élt Ciprián barátunk az 1760-as évek táján készült herbáriumában olvasható jegyzetek szolgáltatják. A magyar vonatkozású gurál növénynevek közül az 'áfonya' jelentésű *jafer*-re szeretném felhívni a figyelmet. E név úgy függhet össze a magyar *áfonya*-val, hogy végső forrásuk azonos. (A kérdés újabb irodalmából lásd MACHEK, *EtSl.* 120; E. BELCARZOWA: *Język Polski* XL, 284; CIORANESCU, *DiccEt-Rum.* 10). A gurál *nedregula* 'nadrágulya' a szerző szerint a szepesi német *Nadragulle* közvetítésével a magyar *nadrágulya*-ra megy vissza. Nem lehet azonban számitáson kívül hagyni a keleti szlovák *nadragul'a* közvetítő szerepét sem.

A fényképekkel és térképvázlatokkal gazdagon illusztrált, reprezentatív kiállítású sorozat a lengyel Táttra és Podhale komplex módszerrel végzett kutatásának az eredményeit összegezi. Köteteit számos tudományág művelői fogják haszonnal forgatni. A nyelvész számára a IV. kötet nyújtja a legbővebb anyagot, de értékes adalékok a többi kötetben is találhatóak.

KISS LAJOS

Jaroslav Jelínek—Josef V. Bečka—Marie Těšitelová: *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*

Praha, 1961. Státní pedagogické nakladatelství. 587 l.

Az orosz nyelv gyakoriságszótára¹ után újabb szláv nyelv szókincsének ilyenfajta feldolgozását üdvözölhetik örömmel a szakemberek. A cseh nyelv gyakoriság-szótárának munkálatait 1940-ben kezdték meg, s 1953-ban fejezték be. A szótár beilleik azon nyelvészeti munkák sorába, melyek a „matematikai nyelvészet” címszó alá tartoznak, s amely matematikai nyelvészetet így vagy úgy, de általában a strukturalizmus fogalmával kapcsolnak egybe. (Bár a matematikai, közelebből statisztikai módszerek alkalmazása nyelvészeti munkákban ismeretes volt már a strukturalizmus megjelenése előtt is.)² Az utóbbi években különösen a lexikológiában, de a nyelv más síkjain is egyre inkább

¹ JOSSELSON, HARRY H., *The Russian word count*. Detroit, 1953.

² Андреев, Н. Д.—Зиндер, Л. Д., *Основные проблемы прикладной лингвистики* В. Я. 1959/4. 19. l.

érvényesítik a matematikai módszereket.³ A jelen munka kiadása is összefüggésben áll ezzel a tendenciával, s arra mutat, hogy a prágai strukturalisták (funkcionális nyelvészek) feltámadásának 1957-es deklarációját⁴ nagy jelentőségű munkák is követik. Éppen ebben a cikkben olvashatjuk, hogy „для полного познания языковой действительности следует сочетать качественный анализ элементов языка с количественным (статистическим) анализом.” (52. l.).

A cseh gyakoriság-szótár első fejezete (A) ismerteti a munka megindulásának előzményeit és a munka lefolyását, majd tömör értékes összefoglalót ad az eddig megjelent gyakoriság-szótárakról (M. TĚŠITĚLOVÁ). JAR. JELÍNEK leírja azokat az elveket, melyek a szójegyzék összeállítását irányították. Összesen 75 műből 1 623 527 szót dolgoztak fel. A feldolgozott műveket 8 csoportból merítették: A) széppróza, B) költészet, C) ifjúsági irodalom, D) dráma, E) szakirodalom, F) újság, G) tudományos irodalom, H) beszédek. Két szójegyzéket is közöl a szótár. Az első jegyzék (99—159. l.) a leggyakoribb 10 000 szót tartalmazza, gyakorisági sorrendben. A második jegyzék (163—583. l.) a 3 vagy 3-nál nagyobb gyakoriságú szavak betűrendes jegyzéke. Bemutatok egy szót a két jegyzékben:

co 7907—8 — 75

Az első szám azt jelenti, hányszor fordult elő összesen a szó. A második, hogy hány műfaji csoportban szerepelt, s a harmadik, hogy hány műben. A betűrendes jegyzékben még bővebb az egyes szavak adatolása:

		A	B	C	D
co	7907 — 8 — 75:	2889/15	381/10	1375/10	1571/10
		E	F	G	H
		343/9	235/7	553/10	554/4

Az újabb számok jelentése: hányszor fordult elő a szó az egyes műfaj-csoportokban, és ezeken belül hány műben volt fellelhető.

A szótár második (B) fejezete tartalmazza az itt elmondottakat, és ugyanakkor foglalkozik a szó megállapított gyakoriságának értékelésével. Helyesen állapítja meg a fejezet szerzője, JAR. JELÍNEK, hogy az értékelésnél mind a három számadatot figyelembe kell venni. Azonos gyakoriságú szónál annak lesz magasabb a besorolása, amelyik több műven szerepelt (3. szám), s ha ez a szám is azonos, akkor a 2. szám dönt: az a szó a magasabb rangsorú, amely több műfaj-csoportban szerepelt. A harmadik (C) fejezet (JAR. JELÍNEK) az ún. szóismétlési indexet és az egyes szófajok gyakoriságát közli. A szóismétlési index a felhasznált összes szó (jel) és a felhasznált különböző szavak (típus) hányadosa. Ez a szám tehát bizonyos mértékig jelzi a mű nyelvének gazdagságát. A szótár közli az egyes műfaj-csoportok, majd ezeken belül az egyes művek szóismétlési indexét (60—64. l.). JAR. JELÍNEK érdekes statisztikát közöl az egyes szófajokról, azoknak jel-gyakoriságáról, típus-gyakoriságáról és ismétlési indexéről az egyes műfaj-

³ Az ismertetett könyv végén gazdag irodalom-jegyzék van, amely tartalmazza egyrészt a szótár elkészítéséhez felhasznált anyagot, másrészt a matematikai módszer alkalmazását hozó legfontosabb irodalmat. Ezenkívül megemlítjük még a következő cikkeket, amelyek a legújabb eredményeket ismertetik és egyúttal új bibliográfiát is közölnek: a SaS 1959/1-ben megjelent két nagyszerű cikk: PETR SGALL, Nové otázky matematických metod v jazykovědě. 44—55. l. és JIŘÍ KRÁMSKÝ, Teorie sdělné promluvy 55—66. l. Ugyancsak e folyóirat hasábjain jelent meg JITKA ŠTINDLOVÁ két cikke: Stroje na zpracování informací a jejich význam pro jazykovědu. SaS 1961/3. 208—215. l. és Uplatňování metod mechanizace a automatizace v lexikologické a lexikografické práci v zahraničí. SaS 1962/1. 67—71. l. Az utóbbi főként az Olaszországban és Franciaországban elektronikus számológép segítségével folyó munkálatokat ismerteti. A szovjet nyelvészek e kérdéssel foglalkozó cikkei közül a 2. alatt említetten kívül mindenképp fel kell hívni a figyelmet P. M. Фрумчина cikkeire: Применение статистических методов в языкознании ВЯ. 1960/4. 129—133. l. és Статистическая структура лексики Пушкина. ВЯ. 1960/3. 78—81. l. A matematikai s ezen belül a statisztikai módszert ismertető magyar cikkek közül a következőket említem meg: FODOR ISTVÁN, A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése. Nyr. 84: 196—205. l.; PAPP FERENC, Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban. NyK. LXI, 392 kk.; PAPP FERENC, A matematikai módszerek alkalmazásáról a nyelvtudományban. I. OK. XVII, 289—306. l. A statisztikai módszer stilisztikai felhasználására példa PAPP FERENC szép dolgozata: A stíluselmzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere: Filológiai Közlöny, 1961. 1—2. sz. 69—85. l.

csoportokon belül (32—59. l.). Általános lexikológiai szempontból is különleges érdeklődésre tarthatnak számot azok az adatok, melyek az egyes szófajok kölcsönös viszonyát világítják meg: ez a viszony jellemzi a különböző műfaj-csoportokat is (65—82. l.). Az utolsó (D) rész JOSEF V. BEČKA munkája (83—96. l.). Itt a szóalakok gyakoriságáról és viszonyatairól kapunk képet. Az ismertetett bevezető rész után (9—98. l.) következik a már említett két szójegyzék.

Egy gyakoriság-szótár milyenségét két, egymásba kapcsolódó tényező határozza meg: 1. hogyan sikerült az anyagot kiválasztani, 2. milyen a munka felhasználhatósága. Az első követelménnyel kapcsolatban azt jegyezni meg, hogy én a címet túl tágnak érzem. Tágnak egyrészt azért, mert a szótár csak a cseh *irodalmi* nyelv anyagát dolgozza fel. Ugyanis a beszélt nyelvi anyag még akkor is kicsiny lenne, ha a drámai művek nyelvét is ideszámítom ($96\ 031 + 140\ 215 = 236\ 246$ szó), de ez az eredmény is hamis, hisz nem azonos a köznyelvvél a dráma nyelve (s elsősorban szógyakorisági szempontból nem azonos), s még kevésbé a nyomtatásban is megjelent, előre megfogalmazott beszédek nyelve. Ugyanakkor jó lenne a munka címében meghatározni az időszakot is, amelyet a feldolgozott művek felölelnek, hisz éppen ez a munka, melyet több mint húsz éve kezdtek el, bizonyította be a legfényesebben, hogy mennyire nem időtálló egy ilyen szótár egésze. (Mint kirívó példát a „pán” szót hozza fel Jaromír Belič a szótár előszavában e tétel igazolására.)

A gyakoriság-szótár megbízhatóságának egyik alapja a szerzők és műveik helyes megválogatása.⁵ Itt egyedül talán Vladislav Vančura művének a beválogatása kifogásolható. Nem hiszem, hogy Vančura annyira egyéni szókincse mérvadó lehet egy gyakoriság-vizsgálatkor.

A szótár megítélésének másik és fő szempontja: felhasználhatósága. Az ismertetett mű e szempontból már eddig is fényesen kiállta a próbát. Marie Těšitelová szerint a gyakoriság szótárak három kérdés-kör⁶ megoldásához járulhatnak hozzá:

1. A nyelv lexikai oldalának megismerése.
2. Stilisztikai elemzés.
3. Nyelvtani kérdések megoldása és egyéb kérdések (pl. didaktika).

Az első ponttal kapcsolatban már eddig is jelentek meg erre a szótárra alapozott munkák. Elsősorban MAC VEY értékes megjegyzései csillantották fel az ilyen irányú kutatás komoly távlatait.⁷ Csak egy érdekességet említek meg: eddigi optimista elképzeléseinkkel szemben a cseh gyakoriság-szótár azt bizonyítja, hogy a szókincs 90%-ának megértéséhez 8000 szó szükséges!

A másik két ponttal kapcsolatban a szótár szerzői tettek figyelemre méltó észrevételeket. Tekintve, hogy az egyes művek cédulái külön vannak elraktározva, ez az anyag az egyes írók szókincsének stilisztikai elemzésekor igen becses lehet. A gyakoriság-szótárak didaktikai szerepéről nem is kell beszélnem.

Az elmondottakat összegezve: A cseh gyakoriság-szótár megjelenését örömmel üdvözölhetjük. Haszna, értéke már eddig is megmutatkozott. Meggyőződésem, hogy e munkát kézikönyvként fogják használni mind a cseh szókincssel foglalkozók, mind a szókincs törvényszerűségeit kutatók általában.

BOJTÁR ENDRE

Hibaigazítás

„XVII. századi közlés a Volga menti magyarokról” című közleményem (NyK. LXV, 411—2) 2. bekezdésének egész 7. sora az eredeti szövegben kurzív; a 3. bekezdés 8—9. sorában az *impohterum* szó helyes elválasztása: *impohterum*; ugyane bekezdés 9. sorában az első álló szedésű szó helyesen: *cæterum*, 11. sorában a *fi* után az eredetiben kötőjel van.

V. O. A.

⁴ Б. Трнка и др.: К дискуссии по вопросам структурализма. ВЯ. 1957/3.

⁵ A JOSSELSON-féle orosz gyakoriság-szótárral kapcsolatban többek között éppen e téren merültek fel jogos kifogások. Л. А. Новак—Р. Г. Пуотровский, Н. Н. Josselson: The Russian word count and frequency analysis of grammatical categories of standard literary Russian. Detroit, Wayne unio press, 1953. ВЯ, 1958/3. 134. l.

⁶ TĚŠITELOVÁ, MARIE, K. statistickému výzkumu slovní zásoby. SaS 1961/3. 171—181. l.

⁷ Az ismertetett szótár előszavában fel vannak sorolva M. VEY cikkeinek bibliográfiai adatai.

TARTALOM

RÉDEI KÁROLY: Obi-ugor jövevényszók a zürjén nyelvben	3
VÁSZOLYI ERIK: Zürjének a Kanyin-félszigeten	17
MIKOLA TIBOR: Szamojéd nyelvtanulmányok I.	35
MOÓR ELEMÉR: Szláv jövevényszavaink kvantitási anomáliái	43
KNIEZSA ISTVÁN: Szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitása	59
KÁROLY SÁNDOR: A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából	67

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

GÜLYA JÁNOS: A vahi osztják főnevek tipológiai osztályozása a fonémaeloszlás alapján	89
FOKOS DÁVID: Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok	95
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	103
GÜLYA JÁNOS: Etimológiai jegyzetek	111
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	117
ERDŐDI JÓZSEF: A mari U. <i>melna</i> , K. <i>mele-nä</i> szó etimológiájához	123
M. VELENYÁK ZSÓFIA: Négykézláb	125
LŐRINCZ JENŐ: Az <i>ős</i> rokon nyelvi megfelelőinek szelkup tagja	127
PAPP FERENC: A magyar szó szerkezet-rendszer néhány sajátosságáról	129
BENKŐ LÁSZLÓ: A szavak stilisztikai értékeléséről	141
SZÁNTÓ ÉVA: Megjegyzések egy beszédtagolással foglalkozó elmélethez	151

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

T. LOVAS RÓZSA: Melich János	157
Temesi Mihály: Klemm Imre Antal	160
Lakó György: Beke Ödön	162
JAKOBSON, ROMAN: A IX. Nemzetközi Nyelvészkongresszus záróelőadása	165
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Finnugor szak a magyar egyetemeken	173
SZABÓ LÁSZLÓ: Az Észk SzSzK TA Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének mun- kájáról	175
LÁSZLÓ GYULA: Az uráli őshaza kérdéséről	179
KISS JENŐ: <i>Béla Szent-Iványi</i> , Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und Ungarn- kunde an der Berliner Universität	181
FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: <i>Hajdú Péter</i> , The Samoyed Peoples and Languages	182
HAUHIA, ULLA: <i>Sulo Haltsonen</i> , Suomalaista kaunokirjallisuutta vierailta kielillä	184
K. SAL ÉVA: Virittäjä	186
BERECZKI GÁBOR: <i>Paula Palmeos</i> , Karjala Valdai murrak	188
ERDÉLYI ISTVÁN: Очерки мордовских диалектов	189
LŐRINCZ JENŐ: Современный марийский язык. Фонетика	192
FOKOS DÁVID: Коми-пермяцкий язык. Введение, фонетика, лексика и морфология.	196
ERDÉLYI F. István A zürjénföldi régészeti irodalom új terméséből	204
SZATHMÁRI ISTVÁN: <i>Bárczi Géza</i> , A magyar nyelv életrajza	207
FODOR ISTVÁN: <i>Papp László</i> , Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	210
FARKAS VILMOS: <i>Rácz Endre</i> , A magyar nyelv következményes mondatai	214
FÁBIÁN PÁL: <i>Molnár József</i> , A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között	216
FÓNAGY IVÁN: <i>Elekfi László</i> , Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	217

FÓNAGY IVÁN: <i>László Zsigmond</i> , Ritmus és dallam. A magyar vers és ének prozódiaja	219
FÓNAGY IVÁN: <i>André Abraham Moles</i> , Théorie de l'information et perception esthétique	222
FÓNAGY IVÁN: <i>Karel Sedláček—Antonín Sychra</i> , Hudba a slovo z experimentálních hlediska	225
VÉRTES O. ANDRÁS: Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences	226
HAZAI GYÖRGY: <i>Henri & Renée Kahane—Andreas Tietze</i> , The Lingua Franca in the Levant	228
FODOR ISTVÁN: Psycholinguistics: A Book of Readings	230
PAPP FERENC: <i>И. И. Резун</i> , Модели языка	234
KIEFER FERENC: Választás és véletlen a nyelvben	239
GÁLDI LÁSZLÓ: Sprachwissenschaftliches Wörterbuch	242
KISS LAJOS: <i>Ф. П. Филин</i> , Проект „Словаря русских народных говоров”	243
KISS LAJOS: Historia osadnictwa i organizacja społeczna pasterstwa oraz słownictwo pasterskie Tatr Polskich i Podhala	246
BOJTÁR ENDRE: <i>Jaroslav Jelínek—Josef V. Bečka—Marie Těšitelová</i> , Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce	247
Hibaigazítás	249

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1964. I. 28 — Példányszám: 650 — Terjedelem: 22 (A/5) ív

64.58362 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésre), ritkított (értelmi kiemelésre), = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ~ ~ kapitálchen a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI: LAKÓ GYÖRGY

LXVI. kötet 2. szám

Budapest, 1964

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
LAKÓ GYÖRGY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap
Iroda Vállalatnál, Budapest V.,
József nádor tér 1. Távb.: 180-850.
Előfizetési díj: 28.— Ft.
Csekkszámlaszám: 61.257

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Vannak-e az előmagyar – permi érintkezésnek nyelvi nyomai?

1. ZSIRAI MIKLÓS „Finnugor rokonságunk” (Budapest, 1937) című műve 147–8. lapjain olvashatjuk a következő sorokat: „Valószínűleg laza volt az ugor csoport tagjainak egymáshoz való kapcsolata, s a később magyarrá fejlődő ugor részek tán a permiekkel (a zürjének és votjások ősei) is fenntartottak valamelyes érintkezést. Ilyenre látszanak utalni a permi nyelvekre és a magyarra korlátozódó meglepő egyezések (pl. a jellegzetes denazalizáció jelenségei: $mp > b$, $nt > d$, $nk > g$ és a főnévi igenévek meglepően hasonló $-ni \sim ni$ képzője), föltéve természetesen, hogy azok nem önálló fejlődések eredményei.”

2. ZSIRAI ezen óvatos feltevése óta többen hozzászóltak az ún. permi–magyar, ill. permi–ugor érintkezések kérdéséhez, sőt néhányan ezt a problémát tüzetesebben is megvizsgálták. LIGETI LAJOS (A magyarság őstörténete. Budapest, 1943. 40–1) szerint a magyarok és permiek között az érintkezés az i. e. 1000. év táján következhetett be (a Bjelaja alsó folyása vidékén), tehát akkor, amikor a finnugorság többi része (a finn–volgai csoport) már elszakadt a permiektől.

BÁRCZI GÉZA (MNY. XXXIX, 286–8) úgy véli, hogy a finnugor egység felbomlása után az ugarság azon nyugati ága, amelyből a magyarság sarjadt, nem szakadt el teljesen a finn–permi ág keleti csoportjától, a permiektől, hanem azokkal „még sokáig közvetlen, bár laza” kapcsolatban állt. Ilyen, szinte a nyelvi egységig menő szoros kapcsolattal magyarázhatók a jellegzetes magyar–permi egyezések: denazalizáció, közös szerkezeti elemek (főnévi igenévképző, mozz. $-m$, műv. $-l$ igeképző). BÁRCZI „Régi magyar nyelvjárások” című dolgozatában (Néptudományi Intézet. Budapest, 1947. 3–4., I. még MNY. XLIII, 83) óvatosan arra a lehetőségre utal, hogy a szókezdő b -, d -, g - keletkezése a magyarban szintén a magyar–permi kapcsolatok idejébe tehető. — „A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez” című kitűnő tanulmányában (MNY. LVIII, 1–10) BÁRCZI arra a következtetésre jutott, hogy a denazalizáció megindulása a magyar és a permi nyelvekben ugyan közös jelenség volt, a teljes denazalizálódás azonban nem történhetett meg az előmagyarban az ugor egység korában. Úgy véli, hogy a fejlődés a magyarban hosszú ideig tartott. A végleges denazalizálódást egy közbeeső — talán évszázadokig elhúzódó — fok előzte meg, ahol a zárhang már zöngés volt, a nazális már eltűnt, de nyoma még megmaradt abban, hogy a megelőző magánhangzó nazális színezetűvé vált: $*\sim b$, $*\sim d$, $*\sim g$. *Hód* 'Bieber' szavunk vog. (MUNK.: Ethn. IV, 293) É. *χüntél*, AL. *khuntél*, T. *khontél* 'hód', (VNGy. II, 454) É. *χuntíl* 'vakondok', osztj. (AHLQV.) É. *χundił* 'Maulwurf' megfelelőivel együtt egy tör. $*qund$ ugor kori átvétele. (Osztj. < talán vog., vö. N. SEBESTYÉN IRÉN: I. OK. I, 365,

ALH. I, 291). E szavunk világosan arra mutat, hogy a denazalizáció az ugor egység felbomlása után az ősmagyarban zárult le teljesen.

A magyar nép és nyelv kialakulásában az ugor—permi, illetőleg a magyar—permi kapcsolatoknak különösen nagy jelentőséget tulajdonít MOÓR ELEMÉR (vö. Nyr. LXXII, 242—3; NyK. LIV, 90—5; ALH. II, 76, 417—29 és IX, 133—42). A magyar és a permi nyelvek hangrendszerének és bizonyos alak-tani vonásainak a hasonlóságát általános kétnyelvűséggel magyarázza. Úgy véli, hogy az előmagyarok és az őspermiek egykori szoros kapcsolatának emléke őrződött meg a magyar népnévben is. Feltevése szerint a magukat *mońs*-nak nevező ugorok a szomszédságukban élő permieket **ser* vagy **seri* névvel jelölték. (Ez utóbbiból származtatja a zürjének *серьянин*, *зырянин* külső elnevezését.) Az előmagyarok egy csoportja i. e. 750—500 között különvált az ugorágtól, és a permiekkal szorosabb kapcsolatba került, velük kölcsönösen exogám házassági közösségbe lépett. Ez az új közösség magát a két név egymás mellé helyezésével nevezte meg: **mońs-ser*. Ebből az alakulatból jöhetett létre a magyarság magyar elnevezése: **mońs-ser* > **mońs-her* > *mogyer* > *magyar* (népnév), *megyer* (törzsnév) (l. NyK. LIV, 90 kk.).

MOÓR úgy vélekedik, hogy az előmagyar—permi kétnyelvűség következtében a permi csoport nyelve mélyreható hatással lehetett annak az ugor nyelvi alaknak a fejlődésére, amelyből az ősmagyar nyelv létrejött. Az eddig tárgyaltakon kívül a magyar nyelv „permies vonásainak” tartja a következőket is: 1. Szóeleji zöngés zárhangok: *bal*, *berek*, *bíz*, *bodor*, *bog*, *bonyolódik*, *bőr*, *buzog*, *darázs*, *dög*, *gödör* stb. 2. Megőrződött *k*-t és *p*-t tartalmazó szók: *komor*, *komoly*, *kopál* 'herausschälen', *kupa*, *kopolya* 'Vertiefung' stb. 3. Permies sajátosságok az alaktan és a szókins területén. Alaktan: egyes személyes névmások: *te*, *ti*, *mi*; kérdőnévmás: *ki*; egysz. 2. sz. igei és birtokos személyrag: *-d*; *-r* névszóképző; néhány számnév *-c*, *-nc* (~ permi *-mis* '10') eleme: *nyolc*, *kilenc*, *harminc*. Szókins: *kenyér*, *tavas*. Permi eredetre utal a *z* néhány szóban: *ázik*, *ezüst*, *íz*, *izzik*, *meztelen*. MOÓR permi eredetűnek tekint számos olyan, permies hangtani sajátosságot nem mutató szót is, amelyeknek az obi-ugor nyelvekben nincsenek megfelelőik: *ág*, *csap*, *csepeg*, *csíp*, *ég* 'brennen', *íz*, *kell*, *kigyó*, *köd*, *lebeg*, *légy*, *lép*, *lesz*, *mos*, *nyúl*, *nyúlík*, *őn*, *öv*, *szag*, *szarv*, *tol*, *var*, *vékony*, *vigyáz* stb. (vö. Nyr. LXXII, 242—3; ALH. II, 76, 417—29 és IX, 133—42).

PAIS DEZSŐ (MNy. XLIX, 279 kk.) szintén intenzív előmagyar—permi kapcsolatokat tesz fel, s MOÓR ELEMÉRhez hasonlóan lehetségesnek tartja, hogy a magyarság ugor és permi elemekből alakult ki. Úgy véli, hogy a két ősi törzs közül a *Megyer* ugor, a *Nyék* pedig permi eredetű lehet.

Legutóbb A. KÖVESI MAGDA foglalkozott a magyar nyelv „permies” vonásaival (Vir. 1963: 239—51). A magyar—permi egyezések közül a legjellemzőbbet, a denazalizáció kérdését vizsgálta meg. Más kutatókhoz csatlakozva mind a magyarban, mind a permi nyelvekben a denazalizáció kezdetét az i. e. 8. század utáni időkhöz, végéig pedig az i. u. 7—8. századba helyezi.

Külföldi tudósok közül tudtommal csak B. A. SZEREBRENNYIKOV fogadta el a magyar—permi kapcsolatok hipotézisét (vö. NyK. LVIII, 199—200). Ezen nyelvek közötti számos közös vonás alapján arra gondol, hogy a magyar nyelv összetett igeidő is (*kérek vala*, *kértem vala* stb.) permi hatásra alakultak ki (a magyar összetett igealakokról l. még PAIS: MNy. XL, 193—7; NyK. LVIII, 202; HORVÁTH KÁROLY: MNy. XL, 197—8).

3. Az ugor—permi, ill. előmagyar—permi érintkezések hipotézisével szemben több kutató kételyét fejezte ki. Közülük ERKKI ITKONEN (FUFA. XXXII,

67–96; FUFU. XXXIII, 74–81) határozottan tagadó álláspontot képvisel. Véleménye szerint a legjellemzőbbnek tartott magyar–permi egyezést, a denazalizációt teljesen felesleges ősi érintkezéssel magyarázni, mivel ez fonetikailag nagyon természetes folyamat, mely más uráli nyelvekben (pl. a lapp nyelvjáráások többségében és a jeneszeji-szamojédban) is végbement. Az elmélet helyessége ellen szól az is, hogy — bár a magyar és a permi konzonantizmus között vannak kétségtelen hasonlóságok — az ősspermi vokalizmus teljesen különbözik a magyartól. Az pedig nehezen volna elképzelhető, hogy a permi hatás, illetőleg a közös magyar–permi nyelvi változások csupán a más-salhangzókra terjedtek volna ki. A magyar és a permi nyelvek egyező alak-tani vonásaival (pl. infinitívus, *-d* igei és birtokos személyrag stb.) és egyes névmásokkal kapcsolatban (*ki, te, ti, mi*) ITKONEN megjegyzi, hogy ezek nem tartoznak azok közé a nyelvi elemek közé, amelyek könnyen átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba.

HAJDÚ PÉTER (Finnugor népek és nyelvek 80) szerint az ugor–permi érintkezések jelentőségét egyesek eltúlozták: „önmagában véve semmi különös nincsen abban, hogy az ugorok és a finn–permiék, majd később az ugorok és a permiék kapcsolatai nem szakadtak meg teljesen. Csupán az vitatható, hogy lehettek-e ezek a kapcsolatok annyira mélyek, hogy egyező nyelvfejlődési mozzanatok okozzanak.”

4. A továbbiakban sorra megvizsgáljuk a magyar nyelv „permies”-nek tartott vonásait abból a célból, hogy azok valóban előmagyar–permi érintkezések nyelvi nyomainak tekinthetők-e, avagy inkább belső magyar fejlődéssel magyarázandók.

4.1. Mint láttuk, az utóbbi időben néhányan permi hatással magyarázták a szókezdő zöngés zárhangok keletkezését a magyarban. LAKÓ GYÖRGY (AUFU. XVII, 9–26; NyK. LXIV, 56–70; ALH. XII, 226–46) azonban meggyőzően igazolta, hogy a szóeleji *b, d, g* hangokat tartalmazó biztos vagy lehetséges finnugor eredetű szavaink zöngés zárhangjai nem permi hatásra keletkeztek. Ezek *b-, d-, (g-)* hangja zöngétlen **p-, *t-, (*k-)* hangokból jött létre szóbelseji zöngés zárhang (pl. *bog, dob, dug*), likvida (pl. *?bal, bél, ?berek, bőr, daru*) vagy valamilyen más zöngés mássalhangzó (pl. *?bonyolit, búvik*) hatására. A szóeleji zöngés zárhangok elterjedését és megerősödését LAKÓ szerint *b-* kezdetű török jövevényszavaink is elősegíthették. — A magyar és a permi szókezdő zöngés zárhangokról hasonlóképpen vélekedik RAVILA (FUFU. XXXIII, 20) és E. ITKONEN (uo. 79–80) is.

A szóeleji *b-, d-, g-* hangok keletkezése a permi nyelvekben is belső nyelvi okokkal, szóbelseji zöngés mássalhangzók hatásával függ össze. UOTILA (SUSToim. LXV, 2–5) szerint a korai ősspermi alapnyelvben már lehettek *b-, d-, g-* kezdetű szavak. E mellett szólnak a permi nyelvek szókezdő zöngés zárhangot tartalmazó jövevényszavai is. Például: zürj. *dar* 'Schöpflöffel, Kochlöffel' | votj. *durî, durj* (vö. szanszkrit *dârvi-* 'Löffel'); zürj. — votj. *das* 'zahn' (vö. oszét *das* ua.). A *b-, d-, g-* hangok az ősspermi — ugyanúgy, mint a magyarban — szóbelseji zöngés mássalhangzók asszimiláló hatására keletkeztek. Ilyenek: zürj. *bad*, Ud. *baid* 'Weide' | votj. *bad-pu* ua. (*pu* 'Baum') ~ finn *paju* ua.; zürj. *baideg* 'Schneehuhn' ~ m. *fajd* 'Auerhahn'; zürj. *gada*: P. *tšeri-gada* 'Möwe' ~ finn *kajava* ua.; zürj. V. *gibavni* 'scharenweise schwimmen, wobei das Wasser sich kräuselt (Fische); schweben (Schöpfkelle in einer Wuhne)' ~ m. *hab* 'Schaum' ~ finn *kummuta, kumpua-* 'quellen, hervorquellen'; zürj. *din*, P. *din* 'dickes Ende (des Baumes)' | votj. *diñ*, K. *diñ* ua. ~ m. *tõ* 'Stamm(ende),

Ansatz' ~ finn *tyvi* 'Wurzelende, dickes Ende, Stammende; Wurzel'; zürj. *dor* 'Nähe, Umgebung, Seite' | votj. *dor* ua. ~ cser. KH. *tor-*, J. *tör-*, *tò'ran*, *tò'ràn* 'zu, in die Nähe'.

Noha ezen asszimilációs okokkal magyarázható zöngésülés — az iráni jövevényszók tanúsága szerint — már a korai őspermiben megindult, szórványos $p > b$ -, $t > d$ -, $k > g$ - változás később, a zürjén és a votják nyelv külön életében is történt. Például: zürj. *geb* 'eine sehr kleine Fliege' ~ votj. *kibi* 'Art kleiner Fliege, Blasenfuß', zürj. *goz* 'Paar' ~ votj. *kuz* ua. (vö. UOTILA i. h. 8 kk.). Újabb kori nyelvjárási zöngésülés: zürj.: *pe*, KP. *pø*, *bø* 'verstärkendes Wort, wird bei angeführter Rede eines anderen gebraucht' | votj. *pø* ua.; zürj. *dundini*, P. *tundini* 'schwellen, aufschwellen'; Ud. *bikminis*, I. V. *pikmini* 'quellen (Gefäß im Wasser)', vö. UOTILA i. h. 5—12). — A szóbeljei zöngés mássalhangzók hatásával függ össze a szókezdő zöngés szibilánsok (*z*, *ž*) és affrikáták (*dž*, *dž*) kifejlődése is a permi nyelvekben (vö. UOTILA i. h. 20 kk., 36 kk.).

4.2. Vajon a magyar és a permi denazalizáció valóban összefügg-e egymással? Hogy feleletet kaphassunk erre a kérdésre, meg kell vizsgálnunk, hogy e hangváltozás a permi nyelvekben, mikor és milyen feltételek között zajlott le. Mindenek előtt azt kell figyelembe vennünk, hogy a permi denazalizáció egyrészt az 1. és 2. szótag között, másrészt az első szótagnál hátrább időben és a denazalizálódás módjában lényegesen különbözik egymástól.

Ismeretes, hogy a finnugor szóbeljei egyszerű $*p$ -, $*t$ -, $*k$ - — feltehetőleg $*-β$ -, $*-δ$ -, $*-γ$ - fokon keresztül — eltűnt; e hangok spirantizálódása, ill. eltűnése valószínűleg már a korai őspermiben, még a denazalizáció megindulása előtt megtörtént. E hangváltozás után — mint az alábbiakban látni fogjuk — $*p$, $*t$, $*k$ az 1. és 2. szótag határán csak szórványosan (elsősorban képzői szerepben) fordulhatott elő.

A finnugor nazális előzményű zárhangok és affrikáták egyszerűsödése az 1. és 2. szótag között a következő módon mehetett végbe: $*mp > *p > b$, $*mt (> *nt) > *t > d$, $*nt > *t > d$, $*ŋk > *k > g$, $*ntš > *tš > dž$, $*ntš > *tš > dž$.

A denazalizáció itt vázolt hangfejlődési fokozatait a következő hangtani megmondolások támogatják:

1. A finnugor szóbeljei $*p$, $*t$, $*k$ eltűnése után — főleg képzőként — előforduló $*p$, $*t$, $*k$ hangoknak az 1. és 2. szótag között ugyanúgy b , d , g a folytatói, mint a nazális előzményűeknek. Lássunk néhány példát: zürj. I., Ud., Pecs., V., AV., P., AI., PK. *abu*, Ud. *ab*, Sz., Lu., Le. *abi*, KP. *óbo*, *óbel*, ópermi *abul* 'ist nicht, nicht' | votj. (WIED.) *evyl*; (MUNK.) Sz. *ovol*, K. *uvül*, J. *ovol*; (WICHM.) G. *evel*, M. *övöl*, J. *övövu*, MU. *ebövu* ua. Zürj. $*abvel > *abül > abi$, $*abvel > abul > abu$. A permi alakok zürj. *ab-*, KP. *ób-* votj. e -, $ö$ -, eb - stb. előtagja a finn *epä*: *epävarma* 'unsicher' stb., mord. M. *af* 'nicht' tagadószóval, utótagja pedig a zürj. *vel-* ~ *vül-* (~ finn *ole-*) létingével azonos. A zürj. *ab-*, fi. *epä* stb. $-b$, $-pā$ eleme a fgr. $*p$. deverbális névszóképzőre megy vissza. A votj. *evel* stb. alakokban $*ebvil > evyl > evel$ > *evel* fejlődési sor tehető fel. A MU. *ebövu* b -je ugyanúgy szóbeljei $*bv-$ (< $*pv-$) folytatója, mint a zürj. *abu* stb. alakoké (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 196, 303). A zürj. (WUo.) AV., Pecs. *ob* 'Vaterschwester' b -je talán szintén eredeti $*p$ -ből származik, vö. vog. (MSz.) KL. *ūp* 'néne; Tante', osztj. (KT. 66) C. *āpə*, *ābə* 'ältere Schwester; Tochter (älter als ego) des Bruders, des Vaters', O. *vbi* 'ältere Schwester, jüngere Schwester des Vaters' (etimológiai összetartozásukról l. PATKANOV 3;

KARJALAINEN: FUF. XIII, 216). — Uráli *-t névmásképző van a zürj. *kod*, *kodi* 'wer, welcher?', votj. *kud*, ua., *kudiz* 'welcher; einige' névmásban. Vö. cser. *kãðð*, *kùðð* 'wer?, welcher?; irgendeiner', lapp *gutti* 'which, what...'. (WICHMANN: FUF. XIV, 106; UOTILA: SUSToim. LXV, 103; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 390). Véleményem szerint ugyanez a *-t képző lehet meg a zürj. *mëd* 'ander(er), zweite(r)', votj. *mïd*, K. *mëd* ua. (~ fi. *muu*, m. *más*) névmásban is. A zürj. tagadó ige jelen idejű tbsz. 2. sz. V. *od*, *ode*, *odeg*, Lu. *od*, P. *od*, *ode*, KP. *ódø* és múlt idejű tbsz. 2. sz. Lu., Le. *ed*, P. *ed*, *ede*, KP. *idø*, valamint a votj. tagadó ige jelen idejű egysz. és tbsz. 2. sz. *ud* és múlt idejű egysz. és tbsz. 2. sz. *ed*, *ed* stb. alakjainak -d eleme eredeti *-t-re visszamenő igei személyrag (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 109 kk.). Lehetségesnek tartom, hogy a (GEN.) KP. *sida* (tbsz. *nida*) 'er, der, dieser, jener' névmás a *si* (*ni*) és a *ta* 'dieser' névmás összetapadása útján keletkezett, tehát itt is *t > d változás történhetett. — A zürj. tagadó ige jelen idő egysz. 1. sz. *og*, tbsz. 1. sz. *og*, *oge*, *ige*, valamint a votj. tagadó ige jelen idő egysz. 1. és 3. sz. és tbsz. 3. sz. *ug* alakjainak -g eleme fgr. *k-ra visszamenő jelen időjel (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 136).

2. A nem-első szótagbeli *-nt- hangkapcsolatnak (többnyire képzett és idegen eredetű szók tartoznak ide) a zürjében -d, a zürjén P. nyelvjárásában és a votjákban -t felel meg (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 87, 103). A fgr. *nt. deverbális névszóképzőnek zürj.-d, P. -t, votj. -t a folytatója például: zürj. *piked*, P. *piket* 'Stütze', votj. *piket* ua. A zürj. -ed, P. -et, votj. -eti stb. sorszámnévképző is (vö. zürj. *koimed*, P. *kuimed*, votj. *kuimeti* stb. 'dritte') *-nt-re megy vissza. Ide tartozik még a zürj. -ed, P. -et (< fgr. *nt.) gyakorító képző is, pl. *nuedni*, P. *nuetni* 'mit sich wegführen, fortziehen, fortreißen, führen, leiten'. Ezekről a képzőkről l. UOTILA: SUSToim. LXV, 92–7. Ugyanilyen fejlődést mutat a nem-első szótagbeli *t hang is: zürj. -d, P. -t, votj. -t. Például: zürj. *kurid*, P. *kurit* 'bitter, scharf schmeckend; Bitterkeit', votj. *kurit* ua. (vö. UOTILA i. h. 94). Őspermi *t-t tehetünk fel az iráni (vö. pehl. *namat* 'grober Teppich') eredetű zürj. *nameđ*, P. *name't*, KP. *namet* 'Fußlappen, Fußzeug' szóban is (vö. UOTILA i. h. 96). — A nem-első szótagbeli *mp > *p > *b hangváltozásra nincs példánk. Az UOTILA (i. h. 86–8) által idevont zürj. -b, P. -p képző ui. nem *mp-re, hanem fgr. *p. képzőre mehet vissza (vö. RAVILA: FUF. XXIV, 56). — A nem-első szótagbeli *-k-nak — a zürj. -ig, P. -ik, votj. -(i)ki stb. igenévképző és a zürj. -teg, P. -teg, votj. -tek caritívusrag szerint — zürj. -g, P. -k, votj. -k felel meg (vö. UOTILA i. h. 87, 128–9), ellenben az *ŋk hangkapcsolatnak zürj. — votj. g a folytatója, például: zürj. -eg, votj. -eg (< *ŋk.). deverbális névszóképző: zürj. (WIED.) *polög* 'Furcht', votj. (WIED.) *sieg* 'Speise, Futter'. Ezért e hangkapcsolat esetében UOTILA (i. h. 137–40) őspermi *ŋk > *ŋg > g (és nem *ŋk > *k > g) hangváltozásra gondol. E hangfejlődés feltevésére azonban semmi kényszerítő okunk nincs, mivel úgy véljük, hogy a nem-első szótagbeli *ŋk ~ zürj.-votj. g megfelelés az őspermi nem-első szótagbeli *k két, egymástól eltérő fejlődésében leli magyarázatát. Ennek ui. nemcsak zürj. g, P. k, votj. k megfelelése lehetséges, hanem Ø is, mivel egyes *-k-ra végződő formások abszolút szóvégi helyzetben még az őspermiben lekoptak. Ilyenek: a *-k lativusrag: zürj. *karē* 'városba', votj. *karē* ua. (zürij.-votj. *kar* 'város') és a fgr. *k-ra visszamenő zürj. -a, votj. o denominális melléknév- és deverbális névszóképző (vö. WICHMANN: SUSAIK. XXX/6: 14; BEKE: NYR. LV, 47–8; UOTILA: SUSToim. LXV, 130; RADANOVICS: NYK. LXI, 79–85). Mármost nagyon valószínű, hogy a fgr. *ŋk-ból keletkezett őspermi *-k denominális,

ill. deverbális névszóképzőt még az őspermiben bekövetkezett $*k > g$ zöngésülés óvta meg a lekopástól. A nem-első szótagbeli $*\eta k > *k > g$ változás tehát abban tér el a nem-első szótagbeli $*nt > *t > zürj. d, P. t, votj. t$ hangváltozástól, hogy az előbbi esetében a $*k > g$ zöngésülés — a tárgyalt okból — még az őspermiben megtörtént, a $*t > d$ fejlődés azonban csak jóval később, a zürjén nyelv külön életében (a zürjén és a permják nyelvjárások elkülönülése után) következett be.

Láttuk, hogy az első szótagbeli $*mp, *nt, *\eta k$ kapcsolatoknak mindkét permi nyelvben ugyanúgy zöngés b, d, g hangok a folytatói, mint az első szótagbeli őspermi $*p, *t, *k$ mássalhangzóknak. Azt is láttuk, hogy a nem-első szótagbeli $*nt$ fejleményei szintén teljesen megegyeznek a nem-első szótagbeli $*t$ fejleményeivel (zürj. $d, P. t, votj. t$).¹ Mindebből nyilvánvalóan az következik, hogy az első szótagbeli nazális előzményű zárhangok és affrikáták zöngésülése sem a megelőző nazális hatására ment végbe, hanem a denazalizáció után a denazalizálódott $*p, *t, *k, t\check{s}, t\check{s}$ mássalhangzók — az eredeti $*p, *t, *k, t\check{s}, t\check{s}$ hangokkal együtt — intervokális helyzetben zöngéssé váltak.^{2,3}

Ezen őspermi zöngésülési folyamat természetesen nemcsak a zárhangokra és az affrikátákra terjedt ki, hanem az 1. és 2. szótag határán levő szibilánsokra is: $*s > z, *š > ž, *š > ž, vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 172$. Például: zürj. *koz* 'Fichte' | votj. *kiz* ua. ~ fi. *kuusi* ua.; zürj. *kiz* 'zwanzig' | votj. *kiz* ua. | m. *húsz* ua.; zürj. *ež* 'Hautteil des Felles (nicht Haare), die innere (nicht behaarte) Seite der Haut...' ~ fi. *iho* 'Haut'. Az első szótagnál hátrább az eredeti $*s, *š, *š$ szibilánsok megőrződtek. A mai zürjén és votják nyelvben 1. és 2. szótag között előforduló $s, š, ž$ hangok finnugor mássalhangzó-kapcsolatokra ($*ks, *kš, *kš, *ps, *pš, *sk, *šk$), ill. affrikátákra mennek vissza, vö. UOTILA: uo.⁴

4.3. Mikor történhetett a denazalizáció? A denazalizációban és az azt követő zöngésülésben részt vettek a permi nyelvek közös iráni jövevény-szavai is: zürj. *pad*: (WIED.) *pad-vež* 'ins Kreuz, kreuzweise, durchkreutz', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *pad-vež* 'kreuzweise' ~ osztj. (KT. 712) DN. *pañt* 'Weg (der Menschen od. Tiere)' stb. (vö. szanszkrit *panthan-*, *panthā* 'road, way, path'), l. FUV.; LITKIN: Вонр. Яз. 1953/3: 59; zürj. (WUo.) *egjr* 'glühende

¹ Az $*mp$ hangkapcsolatot az első szótagnál hátrább nem tudjuk kimutatni; az $*\eta k$ -nak a nem-első szótagbeli $*k$ hangétól eltérő fejlődése pedig — mint már tárgyaltuk — jól magyarázható.

² A zöngésülés az affrikátáknál — akár nazális előzményűekről ($*nt\check{s}, *nt\check{s}$), akár nazális nélküliekéről ($*t\check{s}, *t\check{s}$) van szó — nem minden esetben történt meg. Ezeknek ui. a mai permi nyelvekben a szabályos $dž, ž, dž, ž$ mellett $tš, š, ts, s$ hangok is megfelelőhetnek (vö. TORVONEN: FUF. XIX, 212–4, 219, 229–30, 237–8). Ez a szabályos hangfejlődéstől való eltérés — véleményünk szerint — az affrikáták erősen affektív-deszkriptív jellegével magyarázható.

³ Arra vonatkozóan, hogy a denazalizációnak nem szükségképpen velejárója a nazális után következő zöngétlen mássalhangzó zöngésülése, hivatkozhatunk pl. az obiugor nyelvekre. Az osztjákban (pl. a Muzsi és a Szinja nyelvjárásban) szótagzáró helyzetben az $mp, nt, nš, ns, \eta k, \eta \check{x}$ kapcsolatok oly módon egyszerűsödnek, hogy a nazális elem kiesik, például *ämpat* 'kutya' ~ *ap* 'kutya' (vö. RADANOVICS: NytudÉrt. 31: 11; l. még STEINITZ, OVE. I, 26–7). Hasonló jelenség a voguliban is ismeretes: *χāšī* 'tud, ismer' ~ *χāšum* 'tudtam' (KÁLMÁN, Chrestomathia Vogulica 45).

⁴ Az őspermi zöngétlen mássalhangzók zöngéssé válása idején a fgr. geminátá $*pp, *tt, *kk$ hangokból fejlődött zürj.-votj. p, t, k zárhangok még $*p, *t, *k$ fokon lehettek meg, mivel különben ezek is zöngésültek volna.

Kohle' | votj. (MUNK.) Sz. *ägir*, K. *ägër* 'szén; Kohle' (vö. óind *angārā* ua.), l. LITKIN: uo. A permi nyelvek legrégibb iráni jövevényszavai i. e. első évezred első századaiban kerülhettek be a korai őpermi alapnyelvbe. A denazalizáció kezdetét nem tudjuk pontosan meghatározni, csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a denazalizálódás és az azt követő zöngésülés a finnugor szóbelseji **p*, **t*, **k* spiránssá válása, ill. eltűnése után, valamint a legősibb iráni jövevényszók átvétele utáni évszázadokban indulhatott meg.

E hangváltozás lezárulását már tisztábban látjuk. A zürjén és a votják nyelv közös bolgár—török (csuvas) jövevényszavai ui. szintén denazalizálódtak. Például: zürj. *gob* 'Pilz, Schwamm' | votj. *gubj* ua. < csuv. *komba* ua.; zürj. *kud* 'Korb, Schachtel' | votj. *kudj* 'Korb von Rinde, Schachtel' < csuv. *kundj* 'Korb von Rinde'. Idetartozik még a votj. *kudjri*: J. *kudjri*, *izzj kudjri* 'Gebräme, Rand, Besatz (an Mützen)' < csuv. *χondor* 'Biber', *χondyr* 'Gebräme von Biberfell' szó is (vö. WICHMANN: SUSToim. XXI, 25, 57, 76, 129, 139). A legelső bolgár-török jövevényszók i. u. 6—7. században kerülhettek be az őpermibe. Tudjuk, hogy a permiek az i. u. 9. században váltak el egymástól. Az elválás után, a zürjének északra költözésével, már csak a votjakok lehettek közvetlen kapcsolatban a bolgár-törökökkel. A votják nyelv külön életében — tehát a 9. század után — átvett csuvas jövevényszók már nem denazalizálódtak, például: votj. *engej* 'Schwägerin (Frau des älteren Bruders)', *tingilj* 'Achse', vö. WICHMANN i. h. 25, 57, 107. A denazalizáció befejeződése után került be a késői őpermibe az iráni eredetű zürj. *jemdon* 'Stahl', votj. *andan* ua. (vö. JOKI: SUSToim. 125: 149) szó is. Mindezen tényezők figyelembevételével az 1. és 2. szótag közötti denazalizáció lezárulását az őpermi korszak végére, tehát az i. u. 8. századra tehetjük.

A denazalizáció az első szótagnál hátrább — legalábbis az **nt* esetében — szintén már az őpermi kor végén befejeződött. Az **nt*-ből fejlődött *t* és az őpermi nem-első szótagbeli eredeti **p*, **t*, **k* zöngésülése azonban csupán a zürjénben történt meg, e nyelv P. nyelvjárásában és a votjákban már nem.⁵ A denazalizáció befejeződése után kölcsönzött zürj. Ud. *karandis* 'Zuber' (< vepsze *kerandez* ua.) szóban az -*nd*- már megmaradt.

4.4. Ismeretes, hogy két nyelv közötti kapcsolat többnyire jövevényszók átadásában, ill. átvételében szokott megnyilvánulni. Alaktani elemek csak a legritkább esetben — jövevényszókon keresztül — juthatnak be egyik nyelvből a másikba. Valamely nyelv hangtani rendszerében egy másik nyelv hatására intenzív kapcsolat, kétnyelvűség esetén történhetnek változások. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a magyar nyelvbe csak 2—3 permi jövevényszó került be. Ez feltétlenül arra mutat, hogy az előmagyarság és a permiek kapcsolata nagyon laza lehetett. Ilyen laza kapcsolat esetén egyáltalán nem gondolhatunk arra, hogy akár a szókezdő zöngés zárhangok, akár a denazalizálódás útján keletkezett *b*, *d*, *g* hangok az előmagyar—permi érintkezések korából származhatnának. Ilyen feltevésekre azonban nincs is szükségünk. A szóeleji zöngés zárhangok — mint láttuk — a magyar nyelv külön életében jöhettek létre. BÁRCZI „A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez” című dolgozatában (MNY. LVIII, 1—10) — jóllehet felveti azt a lehetőséget, hogy a magyar—permi azonos fejlődés véletlen — a magyar denazalizációt, legalábbis annak megindulását közös jelenségnek tekinti, a változás lezárulását azonban

⁵ A votjákban szórványosan előforduló újabb kori nem-első szótagbeli *t* < *d* változásról l. UOTILA: SUSToim. LXV, 114—6.

az ősmagyar korba, a szorosabb magyar–török érintkezések előtti időbe helyezi. Egyetértünk mindazzal, amit BÁRCZI a finnugor zárhangok és a denazalizáció ősmagyar kori történetéről mond, a magyar és a permi denazalizációt azonban tőle és másoktól (pl. MOÓR E., A. KÖVESI MAGDA stb.) eltérően egymástól független hangváltozásnak tekintjük. A permi denazalizáció történetének ismeretében nem is gondolhatunk másra! A két denazalizáció közös vonása csupán az, hogy mind a kettő — legalábbis az 1. és 2. szótag között — azonos eredményekre (zöngés mássalhangzók) vezetett, a két hangváltozás lefolyása azonban gyökeresen eltér egymástól. (A nem-első szótagbeli permi denazalizáció még eredményében is különbözik a magyartól!) A denazalizáció egyfelől a magyarban, másfelől a permi nyelvekben más-más fokozatokon keresztül ment végbe. A magyar szóbeljei zöngés zárhangok a megelőző nazális elem zöngésítő hatására keletkeztek (tehát: $*mp > *mb > *~b > b$ stb.). A permi nyelvekben viszont a szóbeljei zöngés mássalhangzók (zárhangok és affrikáták) nem a denazalizáció eredményeképpen jöttek létre, hanem — mint részletesen kifejtettük — a denazalizálódással létrejött zöngétlen mássalhangzók ($*p, *t, *k, *tʃ, *tʃs, *s, *ʃ, *ʃs$ hangokkalegyütt az őspemiben (az első szótagnál hátrább csupán a zürjénben, e nyelvkülön életében) intervokális helyzetben zöngéssé váltak.

5. A magyar nyelv hangrendszerében nem találhatók tehát permies vonások,⁶ de nem mutathatók ki ilyenek nyelvünk alaktanában sem. A magyar–permi egyezések közt szokták emlegetni a következőket: *-ni* infinitívusképző, *-r* főnévképző, *-m* mozz., *-l* műv. igeképző, *-d* birtokos és igei személyrag, továbbá egyes névmások: *ki, te, ti, mi*. Ezekkel kapcsolatban elfogadjuk E. ITKONEN (FUFA. XXXII, 67–76) nézetét, aki szerint ilyen véletlen egyezések nemcsak a magyar és permi, hanem bármely finnugor nyelv között található. Figyelembe veendő az is, hogy képzők, ragok és névmások nem azok közé a nyelvi elemek közé tartoznak, amelyek könnyen átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba. A magyar és a permi nyelvek összetett igealakjai vagy párhuzamos fejlődéssel, vagy idegen nyelvi hatással (török *oldum-idi* 'lettem v. voltam volt') és nem ősi magyar–permi érintkezéssel magyarázandók. Összetett igealakok a cseremis nyelvben is vannak (vö. E. ITKONEN: FUFA. XXXIII, 79).

6. Természetesen a magyar–permi érintkezések lehetőségét nem vetjük el, de nem tartjuk lehetségesnek, hogy ezek a kapcsolatok a magyar és permi nyelvekben k ö z s nyelvfejlődési folyamatokat indíthattak volna el. Nagyon valószínű tehát, hogy az előmagyarok, ill. az ősmagyarok laza kapcsolatban állhattak a permiekkel, mivel nyelvünkéből kimutatható néhány permi eredetű jövevényszó. Ezek a következők: *ezüst, kenyér, a kilenc, harminc* számnevek *-nc* eleme. A *nyolc-* számnévbe a *-c* valószínűleg a *kilenc-*ből terjedt át analógiás úton (vö. RÉDEI: NyK. LXV, 159).⁷

⁶ MOÓR (l. a 2. pontot) permi hatással magyarázta a *k-* kezdetű veláris és a *p-* kezdetű magyar szavak szóeljei mássalhangzóját is. Úgy látszik, hogy az egyetlen helyes *k-* kezdetű etimológia a *kúszik*. Ez azonban — a cser. és mord. megfelelőiből következően — eredetileg palatális hangrendű lehetett (vö. TOIVONEN: FUF. XXII, 138–9; E. ITKONEN: FUFA. XXXII, 71). A csekély számú *p-* kezdetű szó (*pegyvet, por, para*) *p-*-je — amennyiben ezek etimológiája elfogadható a *p > j* változással ellentétes regresszív tendenciával magyarázható.

⁷ A MOÓR által idevont permies sajátosságot nem mutató szokat (*ág, csap, csepeg, csip* stb.) azért, mivel az obi-ugor nyelvekben nincsenek megfelelőik, még nem kell

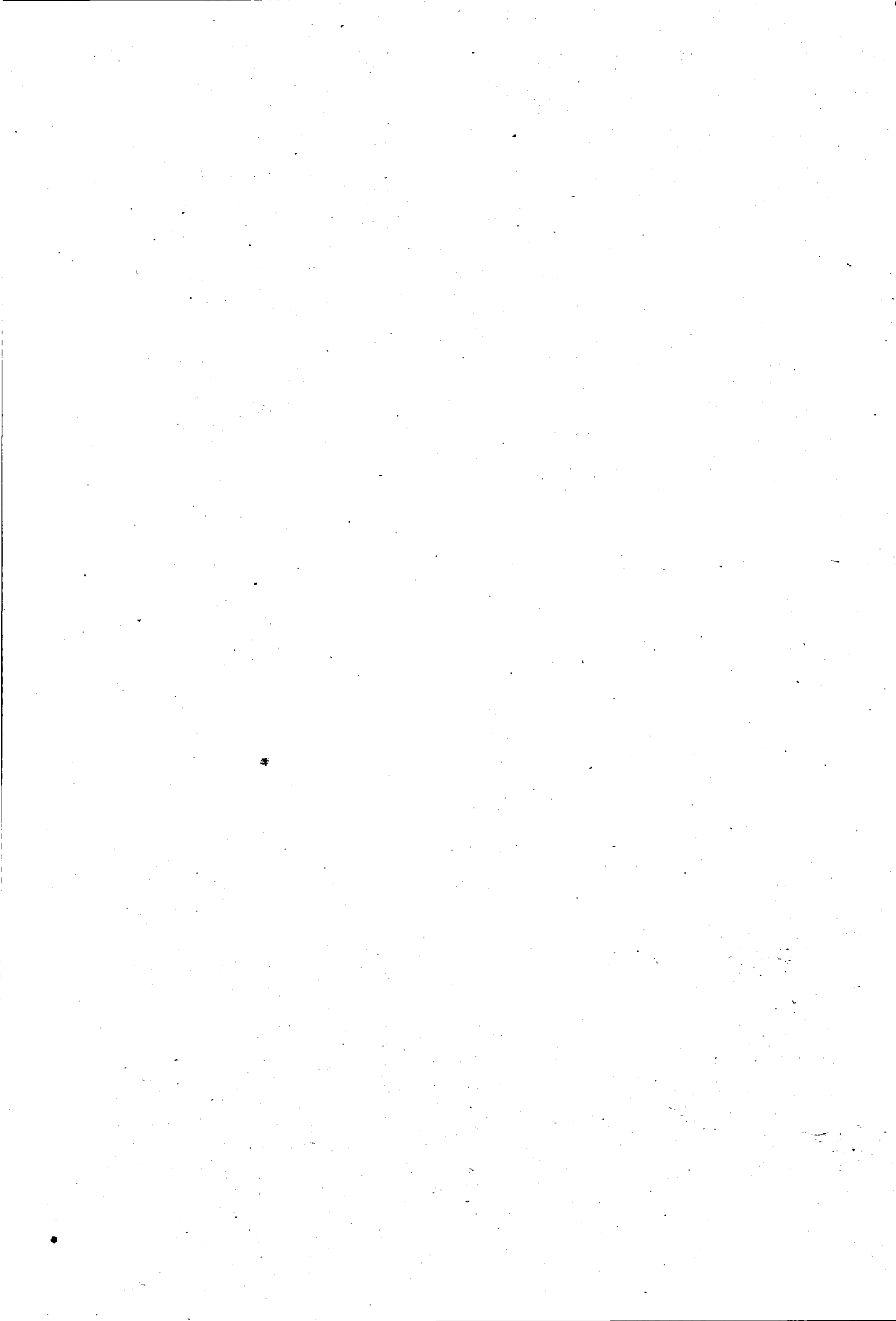
Ezüst szavunk egy feltehető ősspermi **ezv3s*, (-*3k*) (vö. zürj. *ezis* 'Silber', votj. *azves* ua.) alakból származhatik. (A szó etimológiájáról l. GYARM., Aff. 190—1, 268; MOÓR: NYK. LIII, 85; ALH. II, 421—4; WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 79). A permi szó bekerült az oszétba is: iron. *ævzist*, dig. *ævzestæ*, vö. JOKI: SUSToim. 125: 154—8. JOKI (i. h.) szerint a magyar és az oszét szó hathatott egymásra. Véleménye szerint a m. *ezüst* -*t*-je talán oszét (iron) hatással magyarázható.

Permi jövevénytiszó lehet a m. *kenyér* 'Brot' is, vö. votj. (MUNK.) Sz., M., G. *keñir*, K. *keñër* 'dara, darakása, derce', (WICHM.: FUF. XIV, 86) Uf. *keñir*, *keñër*, J., M. *keñir*, G. *keñer*, MU. *keñir* 'Graupe, Grütze' (MOÓR: ALH. VII, 344; IX, 140, 172; Slavica II, 56; Vö. még SIMONYI: Nyr. XXXIX, 438; WICHMANN: FUF. XIV, 86; TOIVONEN: SUSToim. LVIII, 231). Átvételre utal a szóbelseji konzonzantizmus is. A votj. szóban feltehető eredeti *-*ŋ*- hangnak ui. a magyarban — finnugor eredetű szókban — nem felelhet meg -*ny*. Valószínű, hogy a fgr. *-*ŋ*- már a korai ősmagyarban denazalizálódott *-*g*- > *-*ɣ*- hanggá (vö. BÁRCZI: MNy. LVIII, 6), ezért a *kenyér* szó esetében az ősmagyar nyelv hangrendszeréből hiányzó permi *-*ŋ*- hangot -*ny*-nyel helyettesíthették. A magyar szóban 'Graupe, Grütze' → 'Brot' jelentésfejlődés történhetett.

Permi eredetű lehet *kilenc* és *harminc* számnevünk -*nc* eleme, mely feltehetőleg egyes permi számnevek (pl. zürj. *kekjà'mis* 'acht' ~ votj. *támis* ua., zürj. *ekmīs* 'neun' ~ votj. *ukmīs* ua., zürj. Ud. *hela-mis* 'negyven', *veti-mis* 'ötven' stb.) -*mis* utótagját rejti magában (vö. MUSz. 420; ÁKE.606; BEKE: Nyr. XLVIII, 10; SzófSz.; MOÓR: ALH. II, 373, 427; HAJDÚ: ALH. II, 303 jegyz.).

RÉDEI KÁROLY

föltétlenül permi jövevénytiszóknak tartanunk. Ilyen szóegyezések ui. szép számmal találhatók nemcsak a magyar és a permi, hanem a magyar és bármelyik finnugor nyelv között.

A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjákban

Az osztják nyelv a múlt idő jelölésében — akárcsak a jelen időjében is — változatos képet mutat. Az osztják jelen időben voltaképpen csak egy fonémnek, az *l*-nek nyelvjárásonkénti szabályos megfelelőivel van dolgunk (vö. NyK. LXIII, 292—307), a múlt időnek azonban nemcsak látszat, hanem eredet szerint is több, mégpedig ötféle kifejezési módja van: 1. jeltelen, 2. *-s* jeles, 3. birtokos személyraggal ellátott participium perfectum, 4. *-yal*, *-yäl* és 5. *-yas*, *-yäs* jeles.¹

1. A jel nélküli praeteritum

Források: CASTRÉN, PATKANOW, PAASONEN, KARJALAINEN, KÁLMÁN B., GÜLYA J. és PÁPAI K.

a) (KARJ.—VÉRT. 304.) Ni. *mǎnem* 'Vergangenheit' < *mǎntä* 'mennä'²; (NyK. LXII, 339)³ Ni. *xutəm* 'hallottam'; vö. Ni. *xuttä* 'hallani'; (KT. 527b) Ni. *mǎnem* praet.; (CASTR. 58) Irt. *panem* 'ich legte'; (CASTR. 60) Szurg. *menem* 'ich ging'; (KT. 128a) Kr. *ütəm*; vö. (uo.) *ütta* 'sein' stb.; (PD. 595) Ko. *xütəm* 'kuulla'; vö. (KT. 377a) C. *xuttä* 'kuulla'; (KARJ.—VÉRT. 17) DN. *mənəm* praeteritum; (PF. 177—8) osztj. D. *mənəm* 'ich ging'; (KT. 127b) Szog. *ütəm*; vö. (uo.) *üttä* 'leben'; (KARJ.—VÉRT. 268) Trj. *mən* perf.; vö. (uo.) *menf'är'e* 'mennä'; (PD. 2398) Jug. *lǒǒlǐtəm* 'soutaa'; vö. (uo.) *lǒǒlǐtə'lləm* [praesens]; (PD. 2981) Jug. *wǎrrəm*⁴ 'machen'; vö. *wǎrləm* praesensszel és a Ko. *wǎrəm* praet.-mal; (PD. 2839) Jug. *wolləm* 'leben' stb.; vö. (uo.) a *wǎlləm* praesensszel. Tehát a múlt és a jelen idő megkülönböztetője az, hogy a jelenben a zöngétlen spirans *l* van (*l*), a múltban a zöngés (*l̥*); (KT. 527b) Vj. *mǎnem*; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pätəm* perf.; vö. (uo.) *pättä* 'jäättyä; frieren'.

b) (KT. 553ab) DN. *mǎiem*, Vj. *mǎiem* praet.; vö. (uo.) *mǎpä* 'antaa; geben'; (KT. 268b) V. *uǎiem*, C. *uǎiem* praet.; vö. (uo.) *uǎtä* 'ottaa; nehmen';

¹ Újabb források rövidítése: ÉONyvt. = Északi-osztják nyelvtan. Írta RADANOVICS KÁROLY. 1961. Nyelvtudományi Értekezések 31. sz. — Kny. a NyK. LXIII. kötetéből. — Dolgozatomban csak a különnyomat lapszámaim idézem. Ha ezekhez hozzáadunk 18-at, megkapjuk a NyK. azonos helyét. — KARJ.—VÉRT. = Grammatikalische Aufzeichnungen aus Ostjakischen Mundarten von K. F. KARJALAINEN, bearbeitet und herausgegeben von E. VÉRTES. SUSTOim. CXXVIII. — M. = Muzsi nyelvjárás.

² Ott, ahol a forrás az alakot értelmezés nélkül hagyja, jelentést nem írok, mert szövegi híján nem tudhatom, hogy a múlt időnek melyik minőségéről van szó.

³ KÁLMÁN B. 1957. évi kis terjedelmű értékes gyűjtése.

⁴ A Jug.-ban megfigyelhető, hogy a praet.-ban a tővégi mássalhangzó megnyúlik.

(KARJ.—VÉRT. 306) Ni. *miem*^c, (KT. 553b) uo. *miem*^c Vergangenheit; vö. (uo.) Ni. *mi-* 'antaa; geben'.

c) (KT. 1098b) C. *tēuam*, Kos. *tēuam* 'ich ass'; vö. (uo.) C. *tēdā*, Fil. *tēdā* 'essen'; (KT. 196b) DN. *iəuəm*, Kr. *iəuəm*, Fil. *iəuəm* praet.; vö. (uo.) Kr. *iətā* 'kommen'; (KT. 1031b) Ni *tōuem*^c; vö. (uo.) *tūtā* 'tuoda'; (KARJ.—VÉRT. 305) Ni. *iūəm*^c Vergangenheit; vö. (KT. 197a) Ni. *iūtā*^c 'tulla (joksikin); werden (etw.)'.

d) (KT. 196b) Trj. *iōvəm*^c praet.; vö. (uo.) *iōt'āvz* 'ankommen'; (KT. 1098b) Vj. *iγəm*^c, *iγən*^c perf.; vö. (uo.) *iūtā* 'syödä, juoda; essen' (uo.) *i's* imperf. sg. 3. sz.; (KARJ.—VÉRT. 181) Vj. *iəvəm*^c perf.; vö. *iəntā* 'tulla joksikin'; vö. még (uo.) *iəvā'səm*^c hist. imperfectummal, *iəvā'ləm*^c hist. perfectummal és *iələm*^c jelen idővel; (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *iōvəm*^c perfectummal; vö. (uo.) *iōntā* 'saapua, tulla', *iōləm*^c jelen idő, *iōsəm*^c imperf., *iōvā'səm*^c imperf. hist., *iōvā'ləm*^c perf. hist.; (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *iō'vā'vən*^c 'tuli'; vö. az előbbivel; (KARJ.—VÉRT. 191) Vj. *məvā'vən*^c 'antoi'; vö. (uo.) *məntā* 'antaa'; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pātāvən*^c perfectum egyes 3. sz.; vö. (uo.) *pātā* 'jäättyä; frieren'; (KT. 197a) Vart. *iəviγən*^c; vö. (190) Likr. *iətvā'vz* 'puuttua; anhaften' stb.; (KT. 197a) VK. *iəvəm*; vö. *iətā* 'tulla (joksikin), alkaa'; (KT. 196b) VK. *iōvəm*^c; vö. (uo.) Trj. *iōt'āvz* 'saapua, tulla(luo.)'; (KARJ.—VÉRT. 197) Vj. *tūvəm*^c perf.; vö. (uo.) *tunta* 'tuota; bringen'; (KARJ.—VÉRT. 271) Trj. *iəχ* perf. egyes 3. sz.; vö. a *iəvəm*^c perf. egyes 1. sz.-lyel és (uo.) *iəv'āvz* 'tulla (joksikin)' stb. inf.-szal; (KT. 538a) Trj. *mərvā'vəχ* praet.; vö. (uo.) *mərvā'vā'vz*; (KT. 197a) Likr. *iəχ*; vö. *iətvā'vz* 'puuttua; anhaften' inf.-szal és (uo.) *iəv* praesensszel, *iəv* praet.-mal. Szóvégen a többeli γ-ból χ lett; (PÁPAI K.: NYK. XXVI, 60) D. *menem*⁵ — A p a s s i v u m b a n : (KARJ.—VÉRT. 307) Ni. *miūiəm*^c; vö. (i. m.) *mi-* 'antaa'; (KARJ.—VÉRT. 43) DT. *senəvəiəm*; vö. (i. m. 41) *senktā* 'lyödä; schlagen'; (KARJ.—VÉRT. 54) C. *iəuāiəm* 'tultiin luokseni'; vö. *iədā* 'tulla (joksikin); werden'; (KARJ.—VÉRT. 200) Vj. *pātūiəm*^c perf.; vö. *pātā* 'jäättyä; frieren' inf.-szal és *pāt'āiəm*^c perf. hist.-mal; (KARJ.—VÉRT. 276) Trj. *məvōiəm*^c; vö. (KT. 553b) Trj. *məv'āvz* 'antaa; geben'; (KT. 1099) Trj. *iūvōiəm*^c praet.; vö. (uo.) *iūv'āvz* 'syödä; essen'; (CASTR. 64) *kitem ūdem* 'ich wurde geschickt'. Tehát a szokásos *kitsājəm* 'küldtettem' praeteritum mellett CASTRÉN körülírt pass. praeteritumról is tud. A *kitem* part. perf., az *ūdem* pedig a létige praeteritumának egyes 1. személye.

CASTRÉNNak az Irtis és a Szurgut vidéki adatok alapján tett általános érvényű megállapítása (Ostj. Sprachlehre 51, 58—60), hogy az osztjákban a praeteritumnak nincs jele, tehát téves. SETÁLÄ (TuM. 109) kimondja, hogy az északi osztjákban jel nélküli praeteritum nincs, tehát a jeltelen praeteritum a déli és a keleti nyelvjárásokban használatos.

Az egészen világosan jeltelen múlt alakok mellett (pl. [KT. 128a] Kr. *ūtəm* < *ūta* 'sein') jónak látszott külön figyelmet szentelni annak a néhány déli (beleértve a Ni.-t is) és keleti osztják ígének, amelyeknél a jeltelen múltat nem az infinitivus képzőjének leválasztása után megmaradt igealakokból kapjuk meg, hanem amelyeknél az igető végén *i*, *u* vagy *γ* (a Trj. és a Likr.-ben

⁵ Mivel MUNKÁCSI B. kiadásában helymegjelölést nem találtam, csak annyit tudhatok, hogy ez az adat az Irtis—Szurgut körzetből való.

a szó végén a γ -ból χ lett) jelentkezik: (KT. 553a) Vj. *məiəm* (< Vj. *məntā* 'antaa; geben'); (KT. 1098b) C. *tēuəm* (< C. *tē·dā* 'syödä; essen'); (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *iğyəm* (< *iğntā* 'saapua, tulla'. Területi elhelyezkedésük szerint a következő képet kapjuk: A *-i* az egész déli és keleti területen előfordul, a *-u* a délre jellemző, a *-γ* (χ) a keletre. A *-u* és a *-γ* között az átmenetet a Trj. szemlélteti. Itt ugyanis az általánosabb *-γ* mellett előfordul a *-uγ*-, szó végén a *-uχ* is. Szóvégi helyzetben a Trj. és a Likr. a *-γ* helyett *-χ* hangot mutat.

A *i*, *u*, γ eredetileg sem ezekben, sem más hasonló esetekben nem a múlt idő jele, hanem ezek is éppúgy jel nélküli praeteritumok, mint például a (KT. 527b) Ni. *mānəm*. A rokon nyelvek megfelelő szavainak hangalakja ugyanis egytől egyig megmagyarázza a *i*, *u*, γ eredetét (vö. FUF. XXX, 3). Ez a perfectumban jelentkező többeli hangtöbblet ugyanis csupán azokra az igékre korlátozódik, amelyeknél eleve megvannak a sajátos hangtani okok. A *məiəm*-re vö. (COLL. 37) finn *myö-* 'sell', a *iğyəm*-re (i. m. 4) magyar *av-* 'penetrare', a *tēuəm*-re (i. m. 117) finn *syö-* 'eat'. A Vj. nyj. ezeknél az igéknél az infinitivus képzője előtt egy *n* hangot is tartalmaz: *məntā*, *iğnt*, *iğntā*, viszont a (KT. 712b) Vj. *pnntā* 'panna; legen' ige jeltelen praeteritumában a *i*, *u*, γ hangok közül egyik sem jelentkezik, hanem *pā.əm* alakot találunk, mert ebben az esetben a rokon nyelvek vallomása is más (vö. FUV. 46), mint az előbb bemutatott igéknél. Sőt a jeltelen praeteritumban *i*, *u*, γ hangokat feltüntető nyelvjárások közül is csak a Vj.-ban jelentkezik az inf. képzője előtt ez az *n* hang.

Az elmondottak szerint tehát az osztják nyelv említett nyelvjárásai-ban a *i*, *u*, γ nyelvtörténetileg nem tekinthető praeteritum jelnek, hanem a tőhöz tartozó hangnak. Hogy az osztják nyelvérzéknek ez a három hang, azaz a *i*, *u*, γ mégis praeteritum jel értékű-e vagy sem, azt egy osztják leíró nyelvtan van hivatva eldönteni. Az alábbiak ugyanis fölbátorítanak bennünket arra, hogy legalábbis a γ végűeket szinkrón szemlélettel *-γ* jeles perfectumoknak tekintsük.

Bár a végső eredményen, azon ti., hogy diakronikusan mindegyik esetben jeltelen praeteritumról van szó, nem változtat, még azt is föl lehet vetni, hogy az egyes paradigmákban vagylagos-e a *i*, vagy a *u*, vagy a γ (χ). A finn *myö-* (szokásosabb alakja szerint *myydä*) 'eladni' a jeltelen múltat ismerő egész nyelvterületen *-i*-vel fordul elő: (KT. 553b) DN. *məiəm*, Vj. *məiəm* stb. Ahol a (KT. 268b) DN. *uəpā* 'ottaa; nehmen' ige jeltelen praeterituma előfordul, az is mind *-i*-vel van. (KT. 196b) DN. *iəpā* 'tulla (joksikin); werden (etw.)' ige jeltelen múltja pedig a déli nyelvjárásokban *-u*, a keletiekben viszont γ -hangként fordul elő, azaz a déli területen nincs *-γ*, a keletin pedig *-u* tövég-hangzós jeltelen praeteritum. Ezt jól tudjuk szemléltetni a (KT. 196b—197a) DN. *iəpā* 'tulla (joksikin); alkaa; werden (etw.)' stb. ige más-más nyelvjárás-beli praeteritumával: DN. *iəuəm*, C. *iəuəm*, Kr. *iəuot*, Vj. *iəyəm*, VK. *iəyəm*, Vart. *iəγiγəγ*, Likr. *iəχ*, Trj. *iəyəm*; KARJ.—VÉRT. (271) ugyanezen Trj. ige perfectumi egyszám 1. személye *iəyəm*, 3. sz.-e *iəχ*, a part. perf. pedig ugyanitt *iəuyəm* 'gekommen'. A (KT. 1099) Trj. *āi'āγz* 'syödä' stb. ige perfectumi egyes 1. sz.-e *āiūyəm*, a (KT. 196b) Trj. *iğt'āγz* 'saapua, tulla (luo)' ige perfectumából is közöljük az egyes 1.: *iəuyəm*, *iğyəm* és 3. személyt: *iəuχ*, *iğχ*. Az *-u* és a *-γ* közötti átmenet tehát nem merev, amint ezt az imént bemutatott Trj. példák mellett a (KT. 1031) Trj. *t'ūyəm*, vö. (uo.) *t'ūi'āγz* 'tuoda; herbringen' is bizonyítja.

Abból, hogy a (KT. 553ab) DN. *mə̀dā* 'antaa; geben' jeltelen praeterituma (*mə̀jəm* stb.) minden déli és keleti nyelvjárásban *ǰ*-vel van, azt lehet következtetni, hogy a jelenség oka az ige sajátos alkatában van. Hasonló megállapítást tehetünk még pl. a (KT. 268b) DN. *uədā* 'ottaa; nehmen' és (KT. 268a) DN. *uədā* 'nähda; sehen' igével kapcsolatban is.

A jeltelen múlt eredete

Az osztják jeltelen múlt eredetének magyarázatát lényegesen megkönnyíti, hogy ugyanez a jelenség ismerős a szamojédban és a magyarban. A szamojédban azonban csak a mozzanatos alapjelentésű igékből alakulnak jeltelen praeteritumok. A rendszertani teljesség kedvéért jónak látszik megemlíteni, hogy a szamojéd nyelv a frequ.—duratív alapjelentésű igék múltját és a momentán alapjelentésű igék jelenét külön nyelvtani elemmel fejezi ki (GYÖRKE: NyK. LI, 61—2). A magyar *tewm* (olv. *teüm* 'tevé⁶') azonos szerkezetű az osztják Ko. *tə̀wəm*, Jg. *Lə̀wəm* 'ich ass' igével (i. h. 59). A déli és a keleti osztj.-ban, továbbá a magyarban az ige alapjelentése nem számít az igeidő szempontjából. Akár mozz., akár tartós v. gyakorító az ige alapjelentése, egyféleképpen képezi a praeteritumot (mint a praesenset is). GYÖRKE nem tartja kétségesnek (NyK. LI, 62), hogy egykor a szó alapjelentése az osztj.-ban is meg a magyarban is hatással lehetett az igeidőre.

KLEMM szerint (NyK. XLVII, 94) a déli osztj. jeltelen múltjának az a magyarázata, hogy a tartós és a mozzanatos történésű pusztá igető a múlt felé átképzelt helyzetben rendszerint praesens historicum szerepű.⁷ Ez az időhasználat a déli osztj.-ban nem átképzeléses időhasználatra is kiterjedt, úgyhogy általában minden ige időjel nélküli alakja praeteritum vonatkozású lett. Ezt a helyzetet az az ellentét is segítette, hogy az osztjákban a jelen időnek van időjele.

A szamojéd azonban különbséget tesz a közeli és a távolabbi múlt között. Ha közeli múltat akar kifejezni, akkor jeltelen igealakot használ, ha távolabbit, akkor a momentán alapjelentésű igék is jelet kapnak. GYÖRKE ugyanazon az igén mutatja be mind a két fajta múltat (NyK. LI, 60; vö. még LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 109 stb.). Viszont a jeltelen praeteritumot ismerő másik két rokon nyelv, az osztják és a magyar a jeltelen múltat a maga elhatárolt keretei között egyaránt használja, ill. használta a közeli és a távolabbi múlt kifejezésére (GYÖRKE: NyK. LI, 61).

A jeltelen múlt keletkezésének jó elvi magyarázata található BUDENZ-nél (UA. 50). A mozzanatos igéknek ugyanis egyik jelentésárnyalata a cselekvés rövid, pillanatnyi időtartama. Ez a rövid időtartam abban áll, hogy a nyelv az egész cselekvésnek csak egy részét érzi fontosnak. A cselekvésnek ez a fontos szakasza lehet a cselekvés vége. Így jutunk el a perfectumhoz (vö. HORVÁTH K.: NyK. LI, 132).

⁶ HUNFALVY (NyK. XI, 145) az osztj. *panem*, a finn *panin* és a magy. *tevék* *e*, *é*, *i* hangjában egyaránt fgr. *é* praeteritum jelet látott. Ma azonban már nem kétséges, hogy az idézett osztj. és magy. alakokban praeteritumjel nincs, csak *tő* és személyrag.

⁷ KLEMM csak azért nem terjesztette ki magyarázatát a keleti osztj.-ra is, mert cikke írásakor PAASONEN és KARJALAINEN gyűjtései még nem jutottak a tudomány nyilvánosságáig.

CASTRÉN (Gr. der samojedischen Sprachen 373) az orosz nyelvet példának említi arra, hogy az ige alapjelentése hatással van az ige idejére. Az oroszban ugyanis a momentán ige nek praeterituma vagy futuruma lehet, de praesense nem.

2. Az *s* praeteritumjel

Források: REGULY, AHLQVIST, PÁPAY J., KARJALAINEN, STEINITZ, KÁLMÁN B., RADANOVICS, GULYA J., továbbá CASTRÉN és PÁPAI K.

(ONGy. 227) *Szig. ęllisen* 'kimentél', töve: (PB 6) *ęlli-* 'hinausgehen'; (ÉONyvt. 100) O. *tüsən* 'hozta'; vö. (KT. 1031b) O. *ty'da* 'hozni'; (KARJ.—VÉRT. 337) O. *māzem* 'vergangenheit'; vö. (uo.) *māda* 'antaa'; (ÉONyvt. 25) M. *jismən* 'mi ketten jöttünk'; vö. (i. m. 41) M. *jiti* 'jönni'; (ÉONyvt. 11) M. *mašəm* 'mentem'; vö. (uo.) *manči* 'menni' inf.-szal és a *mat-* tövel; (ÉONyvt. 26) M. *ūšem* 'voltam' stb.; vö. (i. m. 43) M. *ūlti* 'lenni' stb.; (ÉONyvt. 39) Surisk. *manəs* 'elment'; vö. (i. m. 42) Surisk. *man-* 'menni'; (OVD. I, 44—5; vö. ÉONyvt. 26) Szin. *mašti* 'adatok'; vö. (ÉONyvt. 42) M. *mači* 'adni'; (OVD. I, 133) Szin. *ūjtantəs* 'er fand'; vö. (OstjChrest.¹ 96) Serk. *ūjtant-* 'treffen'; (OVD. I, 106) Szin. *wěšallal* 'sie haben . . . getötet'; vö. (ÉONyvt. 44) M. *wēti* 'ölni'; (OstjChrest.¹ 66) Szin. *wēRset* 'csináltak'; vö. (ÉONyvt. 44) M. *wēti* 'tenni'; (AHLQV. 39) Ber. *tais* 'szülte'; vö. (i. m. 141) *tailem* 'bírok praesensszel és *hauram tailem* 'erzeugen (tkp. 'gyermeket szülök') kifejezéssel; (AHLQV. 15) Ber. *lišnen* 'sie (ketten) assen'; vö. (i. m. 96) *lelem* 'essen' (tkp. 'eszem'); (KT. 1099a) Kaz. *āšəm* praet.; vö. (uo.) *āšē* 'essen'; (NyK. LXII, 339) Ni. *mānsət* 'mentek'; (KT. 196b) Trj. *īšəm*, VK. *īšəm*, V. *īšəm* praet.; vö. uo. Trj. *īšāwz* stb. 'ankommen'; (NyK. LXIII, 211) V. *mānsəmən*; a 'menni' ige kettősszám I. személye; (KT. 1098b) Vj. *i's* imperf.; vö. (uo.) *i'ntā* 'essen, trinken'.

A p a s s z í v u m b a n: (ÉONyvt. 34) M. *kitsajəm* 'küldtettem'; vö. (i. m. 41) M. *kitti* 'küldeni'; (ÉONyvt. 10) M. *masa* 'adatott'; vö. (i. m. 42) M. *mači* 'adni'; (OVD. I, 46; ÉONyvt. 35) Szin. *kitsajəm* 'ich wurde geschickt'; vö. (ÉONyvt. 51) M. *kitti* 'küldeni'; (KARJ.—VÉRT. 324) Kaz. *māš'īym* 'Vergangenheit'; vö. (i. m. 321) *māči* 'antaa'. — Ö s s z e t e t t i g e a l a k b a n: (NyK. XI, 159) O. *mijim usem* 'adva voltam, adattam'; vö. (ÉONyvt. 26) a létige M. *ū-* múlt időbeli tövével.

Az adatokból tehát az tűnik ki, hogy az *-s* praeteritumjel az északi és a keleti osztják nyelvterületen fordul elő. Félreértés elkerülése végett külön is meg kell említeni, hogy a Ni. nyelvjárásban megtalálható az *-s*-es praeteritum. CASTRÉN éppen csak említi az *-s* jeles praeteritumot, pedig Szurgut vidékén bőven előfordul.⁸ Az északi osztj. praeteritumnak *-s*-es, a délinek pedig jeltelen jellegét a 'küldtettem' megfelelői is szemléltetik (vö. NyK. XI, 151): *kitim usem* ill. *kitem ūdem*. A PD. maradéktalan átvizsgálása nélkül is feltűnő, hogy a keleti nyelvjárás területre eső Jug. nyelvjárásból nincsenek *-s*-es praeteritumaink, hacsak a (PD. 1270) J. *müssəm* 'rakastaa' nem tartozik ide. Ez ugyanis a (i. h.) Ko. *mōšəm* 'rakastaa' alakkal szembeállítva *-s* jeles praeteritumnak látszik. De az óvatosság kedvéért meg kell említeni, hogy az *ss* lehet fonetikai nyúlás eredménye is (vö. i. m. 2981), és ebben az esetben ez is jeltelen praeteritum. KARJALAINEN a Jug. nyelvj. területén nem járt (vö. PD. XI), pedig az ő gyűjtése ezt a kérdést tisztázta volna.

⁸ Maga CASTRÉN (51) közli a *pansim* 'ich habe geglegt' példát. — PÁPAI K. hagyatékában is van idetartozó adat (NyK. XXVI, 60): *mēšəm* 'adtam'.

Az -s eredete

CASTRÉN a *pansim* 'ich habe gelegt' alakot *s* augmentatív képzővel alakult perfectumnak fogta föl, minthogy az augmentatív származék alkalmas a perfectum kifejezésére (vö. OL. 241). HUNFALVY szerint az -s a múlt idő jele (NyK. XI, 144). BUDENZ (UA. 100) szerint az -s jeles osztj. praeteritum „eredetileg csak határozottabb értékű momentán-féle igető”. Ez az -s a szamojédban is ismerős múltidejű igenévképző szerepben (vö. NyK. LI, 62). SETÄLÄ is azt a nézetet vallja (TuM. 177), hogy az osztj. praeteritum -s jele mozzanatos képzőből lett. Minthogy az osztj.-ban — mint a vogulban is — az -s-szel képzett praeteritum-tóhoz deverbális visszaható képző járulhat, az -s-szel képzett tövet *s* mozzanatos képzővel alkotott igetőnek foghatjuk föl. SCHÜTZ szerint (NyK. XL, 17) nem lehetetlen, hogy az -s praeteritumjelben -s nomen verbale képző rejlik. PÁPAY J. (FUF. XIII, 301) elgondolása szerint az osztj. -s praeteritumjelet végső fokon nominális képzőnek lehet fölfogni.

Az -s praeteritumjel finnugor eredetű (vö. pl. Vir. LXI, 19). SZEREB-RENNYIKOV véleménye szerint (NyK. LVIII, 193) a finnugor együttélés korában a fgr. alapnyelv keleti nyelvjárásaiban a transitív igéknek -s-es praeteritumuk volt. A jel legrégebb alakja a szakirodalom szerint (vö. FgrSprw. 123—4; NyK. LVIII, 189) **s* vagy **z* volt. SETÄLÄ úgy véli, hogy az *s* *z*-ből fejlődött (vö. NyK. i. h.). A magyarban az -s-es praeteritumnak nyoma sincs, nincs meg a permi nyelvekben sem (UOTILA: SUSToim. LXV, 180; vö. NyK. LVIII, 201). Leginkább ismert az osztjákban és a vogulban. HUNFALVY már a NyK. XI, 150. lapján idéz vogul -s-es praeteritumot.⁹ Megvan a csere-miszben, a mordvinban, sőt a lív nyelvben is (NyK. LXIII, 189—90). — GYÖRKE szerint (Tő, rag, képző 34) az **s* ~ **z* uráli eredetű. — SZEREB-RENNYIKOV (i. h.) főntartással él azzal az általános nézettel szemben, hogy az -s jeles praeteritum azonosítható egy deverbális névszó-, ill. melléknévi igenévképzővel (vö. FgrSprw.² 123—4).

3. Múlt idejű melléknévi igenéből birtokos személyraggal alakult múlt idő

Források: REGULY, AHLQVIST, PATKANOW, PÁPAY J., KARJALAINEN, STEINITZ, KÁLMÁN B. és RADANOVICS K.

(ONGy. 16) O. *olmal* 'volt'; (OH. I, 323) Szig. *χäimäl* 'ütődött', töve (PB. 9) *χäi-* 'anstossen' stb.; (OH. I, 339) Szig. *lělměn* 'szálltál', töve (PB. 32) *lěl* 'száll (lóra, csónakra)'; (OVD. I, 15) Szin. *manmem* 'ich ging'; (Ostj-Chrest.¹ 58) Serk. *juwmat*, töve (i. h. 78) *juw-* 'kommen' stb.; (AHLQV. 9) O. *χatmal* 'fährt herab' (tkp. 'jött le'); vö. (i. m. 71) *χatlem* (praes. imperf.) 'sich bewegen, vorwärts gehen'; (ÉONYvt. 36) M. *manmēm* 'mentem'; (NyK. LXII, 339) Ni. *pīmat* 'kezdet'; vö. (uo.) *pītēm* 'kezdtm' (jeltelen praet.) és *pītē* 'kezdi' (-t jeles praes.); (KARJ.—VÉRT. 83) Kam. *mānmēm*: „Verbum finitum der Vergangenheit”; (KARJ.—VÉRT. 322) Kaz. *mīmēm* praet. hist.; vö. (321) *māñi* 'adni'; (PATK. II, 160, vö. KSz. XII, 47) Irt. *ūtmen* 'wir (zwei) lebten'; (KT. 778a) V. *pəl'mēm*; vö. (i. h.) *pəl'tā* 'fürchten'; (KT.

⁹ A vog.-ban sem az -s az egyetlen múltidő jel. Bizonyos múltidejű cselekvés kifejezésére egyes igenévi alakok is használatosak (LAKÓ: NyK. LVII, 50).

778a) Trj. *р'амтамъ я боюць* (tkp. 'én félek'); vö. V. *mä pälmöm*; ez VÉRTES E. szerint (NyK. LXI, 437) valószínűleg part.

Igenévi használat: (ONGy. 226) O. *χολιμαλ jupina* 'eltelte után'; (OVd. I, 106) Szin. *jāsəη χῦλμαλ kēmen* 'als diese Rede hörte'; (Ostj-Chrest.¹ 69) Kaz. *vūtmaλ pati* (tkp. 'léte miatt'); (OstjChrest.¹ 46) Serk. *jama rūpijmat pata* (tkp. 'jól dolgoztáért').

A part. perfectum alkalmazása a múlt idő kifejezésére sokkal gyakoribb a hősénekekben és a medvénekekben, mint egyéb szövegekben.¹⁰ Már PÁPAY J. észrevette (vö. FUF. XIII, 300), hogy a birtokos személyraggal ellátott, befejezett történésű *-m* képzős igenév a múlt kifejezésére a népköltészetben majdnem általános, a köznyelvben csak itt-ott fordul elő.¹¹ Ez a part.-perf.-ből alakult *-mal*-féle múlt egyetlen szövegegységben sem egyeduralkodó.

A *-mal* típusú múlt eredete

Ma általánosan az a nézet, hogy a *manmal* a *manəm* part. perfectum egyes 3. személyű birtokos személyragos származéka, de nem általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy a *manmal* perfectum értékű verbum finitum. Szerintünk az osztják nyelben a *manmem* nem mindig birtokos személyragos part. perfectum, hanem lehet perfectumot kifejező verbum finitum is. Tehát itt voltaképpen az állítmányi értékben használt melléknévi igenév lett természetes úton igei állítmánnyá, vagyis végeredményben igévé.

Ha a fejlődés menetét végig akarjuk kísérni, óvatosságból ne az igéből, hanem a part. perfectumból induljunk ki, mert ha ma minden part. perf. igéből származott melléknévi igenév is, nem tudhatjuk a szófajták hajdani egymás közötti viszonyait, és arra is gondolhatunk, hogy a mai értelemben vett part. perf. kialakulásában az analógiának is lehetett szerepe. A part. perf. betölthette a névszói állítmány szerepét, és mivel egyrészt a part. perf. alapszó cselekvésszó, másrészt pedig gyakran hordozta az állítmány funkcióját, igévé fejlődése természetes következmény.

Mégis fölmerülhet a kérdés, vajon azok a birtokos személyragos part. perfectumok, amelyeket mi múlt idejű igéknek tartunk, voltaképpen nem névszói állítmányok-e még ma is: pl. *manmem* 'menésem' vagy még hűbben 'mentem'.

Mivel a birtokos személyraggal ellátott osztják participium perfectumot a fordítások verbum finitumnak szokták értelmezni, szinte gyanútlanul hajlandó az ember ezeket a rendes igeragozás körébe sorolni, pedig névszói állítmány volta is komolyan számításba jöhet. PATK.—FUCHS (221) és SCHÜTZ (NyK. XL, 67) megállapították, hogy a tárgyalt igealakok a mondat állítmányaként szereplő part. perfectumok. Tételüket szövegpéldákkal igazolják. Ha az említett példákat óvatosságból nem is tartjuk föltétlenül múlt idejű igéknek, a lehetőséggel mégis számolni kell, mert ma már kétségtelen adataink vannak a birt. személyragos part. perf. igévé alakulására. KARJALAINEN és STEINITZ már verbum finitumról beszélnek. KARJALAINEN nyelvtani és szó-tári gyűjtésében paradigmát is találunk. Ő ugyanis nem éri be a megállapítással, hogy tárgyalt igealakunk a Kam. nyelvjárásban verbum finitum

¹⁰ Az osztják népköltészetet négy csoportra választhatjuk: hősi énekek, medvénekek, istenidéző igék, népmesék.

¹¹ Ez csak egy azon számos eltérés közül, amelyben az énekek nyelve eltér a köznyelvtől (vö. PÁPAY J., ONGy. LXXVI).

(KARJ.—VÉRT. 83), hanem ragozását is közli: *mənmem*, *mənmen*, *mənmei*, sőt a *давно* határozószószóval a rég múltba is helyezi. A KT. 778a a *pə'tta* (DN.) 'pelätä; fürchten' igének közli az *-m* jeles praeteritumát a V.-ből: *pə'l'məm'*, *pə'l'mən*, *lǝγ pə'l'mī'γən* stb. Bár a 3. személyhez hozzáfűzi az *онъ боумся* értelmezést, mégsem kétséges, hogy alakilag part. perfectumból képzett származékkal van dolgunk. Igen fontosnak kell tartanunk, hogy a nem birtokos személyrag eredetű *-γən* személyrag megvan a perfectum egyes 3. sz.-ében (vö. pl. KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pätāγān* < *pättā* 'jäätyä; frieren' act. ind. perf. egyes 3. sz.). Ha egy part. perf. nem birtokos személyragot vesz föl, hanem perfectumi 3. személyút, akkor már nem beszélhetünk birtokos személyragozásról, hanem igeragozásról. A Kaz. nyelvjárásból pedig megtaláljuk (KT. 553b) a *mā'tti* 'antaa; geben' ige praet. historicumának, KARJALAINEN elnevezése szerint plusquamperfectumának ragozását mind a három számban (KARJ.—VÉRT. 323): *miimem* stb. Ragozása tökéletesen egyezik a *mā'ntti* ige azonos nyelvjárásbeli birt. személyragos part. perfectumával (vö. i. m. 320—1). Szintén a Kaz.-ból való (KARJ.—VÉRT. 325) a *pō'ymem* stb. praet. historicuma mind a három számban (vö. i. m. 324) *pō'ntti* 'panna, asettaa'.

Az múlt idő -s és a -mal jele a nyelv gyakorlatában

Ha a rendelkezésünkre álló forrásokat vizsgáljuk, megtudjuk, hogy az *-s* múltidő-jel igazi használati területe az élő beszéd, PÁPAY J. az ÉONyt. V. lapján említi, hogy az ott közölt népköltési termékekben a köznyelvről mennél hívebb képet akar nyújtani. Erről meg is győz bennünket az *-s*-es múlt idők uralkodó fölénye. RADANOVICSNAK a közeli múltban lejegyzett M. és Surisk. nyelvjárásbeli, hétköznapi tárgyú kis szövegei csak *-s* jeles múltat ismernek (vö. ÉONyvt. 38—9). Nyelvmestere a népköltészetben járatlan volt, pedig igen tanulságos volna tudni, hogy REGULY több, mint egy évszázada és PÁPAY J. több, mint fél évszázada gyűjtött népköltészeti szövegeinek földjén a *-mal* típusú múlt idő milyen arányban fordul elő az *-s* jeles mellett. Hogy az *-s* praeteritumjelnek az élő közbeszéd az igazi talaja, az látszik TYERJOSKIN ábécés-könyveiből, továbbá KARJALAINEN és STEINITZ gyűjtéseiből is. AHLQVIST PÁPAY J. és KÁLMÁN B. gyűjtéseiből szintén kiviláglik, hogy amennyivel közelebb van a szöveg műfaja az élőbeszédhez, annyival több benne az *-s* jeles múlt. Az ÉOMÉ.-ben (116—22) közölt eskümesék is majdnem teljesen *-s* jelesek, a *-mal* típus éppen csak mutatóba fordul elő. Az *-s* jeles múltnak legkevésbé kedvező műfajban, a hősénekekben (elsősorban REGULY gyűjtéseiben) is előfordul a *-mal* típus mellett az *-s*, de meglehetősen csökkent arányban. Bár az ÉONyt. népmeséi a népköltészet műfajcsoportjába tartoznak, és őrzik az epikus nyelv hagyományait, a múlt idő tekintetében mégis erősen a mai köznyelv módjára viselkednek, azaz nem a *-mal*, hanem az *-s* jeles múlt időt kedvelik. Ez mindenesetre a népmesének a hősénekekkel szemben fennálló kötetlenebb és hétköznapiabb formájából magyarázható. Érdemes azonban a háttérbe szorult igenévi eredetű múlt időkkel kapcsolatban megemlíteni az *olmal*, *manmal* nagyobb kedveltségét az egyéb, még ritkábban használt *-mal* típusú múltak mellett. A népmesékben aránylag több a múlt idő, mind a hősénekekben. PÁPAY J. az ONGy. 268—82. lapján négy kis saját gyűjtésű, Berjovzovban lejegyzett istenidéző éneket közöl. Ezekre az *-s* jeles múlt jellemző, az igenévi eredetű csak ízelítőnek fordul elő. Az ÉONyt. is túlnyomó

részt az *-s* jellel fejezi ki a múlt időt, a part. perf.-ből fejlődött múlt csak kisebb mértékben jut szerephez. AHLQVIST szövegei műfajilag PÁPAY J. ÉONyt.-beli anyagával rokonok. Ezekben is — bár korábbi gyűjtések — csak elvéve akad *-mal* típusú múlt idő- az *-s* jelesek mellett. STEINITZnek szerencsésen összeválogatott szövegeiben (OstjChrest.¹) szemléltetően látszik az *-s* és a *-mal* időjel egymáshoz való viszonya. Azok a szemelvények, amelyek a népköltészeti hagyatékból valók, az *-s* mellett gyakran használják a *-mal* múltidő jelet, amelyek viszont mai tárgyúak, azok legtöbbszörre *-s* jellel jelölik a múlt időt. Az ONGy.-ben a múlt idő jelölése túlnyomórészt *-mal* típusú igével történik, de egyetlenegy szövegegység sincs, amelyikben *-s* jeles is elő ne fordulna. Általában ez a helyzet az OH. I—II. kötetében is. Érdekes, hogy az OH. II. kötetében erősebb az arány a *-mal* típus javára, mint a hősénekeket tartalmazó egyéb kötetekben.

Hogy a múlt idő jelölése *-mal* típusú-e vagy *-s* jeles, az mégsem csupán a műfajtól függ, mert REGULY (ONGy. 219—47, ÉOMÉ. 102—16, vö. ONGy. LXXI, ÉOMÉ. XXVIII, OH. I, XII) és PÁPAY J. O. nyelvjárásbeli (ONGy. 248—67) *-mal* típusú medvéénekével szemben PÁPAY JÓZSEF Kaz. nyelvjárásbeli (ÉOMÉ. 24—101) medvéénekeiben éppen a fordított helyzetet tapasztaljuk, vagyis itt — noha a lejegyzés időpontjában számottevő eltérés nincs — az *-s* többségű múlt mellett a *-mal* típus fordul elő ritkán.

Az ÉOMÉ. első és második medvéénekének (24—34; 34—47) közlője egyaránt az *ǫs-pōγǫl*-ből való Torjkoptyn Grigorij, mégis csak az első darab múltjai *-mal* típusúak, a másodiké pedig *-s* jelesek. Az elsőhöz PÁPAY J. azt jegyezte meg, hogy: „Leírtam Berjozovban 1899. május havában” (ÉOMÉ. 132), a másodikhoz pedig: „... Berjozovban írtam le 1899. május havában n Torjkoptyn Grigorij *ǫs-pōγǫl*-i osztják éneke után” (i. m. 133). A műfaj és a közlő személyének azonossága miatt a második medvéénekekben is *-mal* típusú múltat várnánk. Hogy ezzel szemben mégis *-s* jeles, azt többféleképpen is magyarázhatjuk: 1. PÁPAY J. átírta és csak itt-ott hagyta meg benne a *-mal*-féle múlt alakokat.¹² — 2. Az énekmondó nemcsak régies, azaz *-mal* típusú medvéénekeket ismerhetett, hanem újabb keletűeket, vagyis *-s* típusúkat is. — 3. Végül az énekes nemcsak a Szigva (*-mal*), hanem a Kazim vidékéről eredő (*-s*) énekeket is tollbamondhatott.

KARJALAINEN szótárában csak szorgos kereséssel lehet *-mal* jeles múlt időt találni. Ennek oka az, hogy ő az élő nyelvből gyűjtött, ott pedig a múlt időnek effajta kifejezése szinte teljesen háttérbe szorul. Erre egészen friss példa RADANOVICS K. említett gyűjtése is. Mindamellett ott is van szó a befejezett melléknévi igenévből birtokos személyragok hozzájárultával képzett múlt idejű igealakról (*manmēm* 'mentem'), de ez nem szövegben fordul elő, hanem csak a nyelvtani részben (vö. ÉONyvt. 36).

A közlések műfajának természetéből adódó látszólagos hiányok ellenére is kétségtelen, hogy a keleti nyelvterületen is beletartozik az osztják nyelv rendszerébe a múlt idő *-mal* típusú kifejezése.

Nem lehet azt mondani, hogy az osztják nyelv teljesen számúzi a *-mal* jeles múltat. Bizonyára a nyelvi hagyományok ösztönös őrzése és a nyelvkészségben rejlő stilisztikai érzék fűszerezi az előadást egy-egy népköltészeti alakkal. STEINITZ megállapítása szerint (OstjChrest.¹ 38) a Serk. köznyelv-

¹² Analógiául szolgáljon: „A Reguly-féle *Nātenjāz-ār-t*... átírtam *Ās-kort*-dialektusban” (PÁPAY J.: BSz. 1905. 389).

ben az általánosan használt *-s* praeteritumjel mellett a 3. személyben előfordul a *-mal* jeles múlt is verbum finitumként. KÁLMÁN BÉLA Ni. gyűjtése pedig egyedülálló példa arra, hogy egymás mellett él mind a három fajta osztják múlt. Még ha megengedjük is, hogy a közlőt a mesélő stílus hagyományára készítette archaizálásra, akkor is ma élő *-mal* típusú nyelvalakkal találkozunk. Tehát azt a megállapítást, hogy a Ni.-ban a múlt időt időjel nélkül, az igetűhöz közvetlenül hozzáfűzött személyragokkal képezik, úgy kell módosítanunk, hogy a Ni.-ban a jeltelen praeteritum mellett az *-s* jeles és az igenév + birt. személyragos múlt is megvan, északabbra viszont csak az utóbbi kettő.

Vannak, akik a *-mal* ragú múlt népköltészetbeli kedveltségével kapcsolatban a *-mal* ódonysága mellett ritmusbeli igényekre is gondolnak. Ez azonban azok közé a kérdések közé tartozik, amelyekre egyelőre sem igenlő, sem nemleges választ nem tudnék adni. Ez a tartózkodó álláspont természetesen nem akarja kizárni azt a lehetőséget, hogy legalábbis a hősénekekben az előadás formájától függhetett a *-mal* vagy az *-s* típus használata. Az erre irányuló vizsgálatok (vö. pl. GÁLDI: NyK. LXI, 131—5; R. JAKOBSON und J. LOTZ, Axiomatik eines Verssystems am mordwinischen Volkslied dargelegt; LOTZ, Notes on Structural Analysis in Metrics: Helicon IV, 119—46; BÁN ALADÁR: Egyetemes Irodalomtörténet: IV, 191—224. — R. AUSTERLITZ, Ob-Ugric Metrics c. műve nem volt a kezemben.) arra a megállapításra jutottak, hogy a recitált versmondásban az *-s* jeles múlt járta, az énekben a *-mal* típusú. Engem zavar, hogy van *-s* típusú hősiének is, és hogy a *-mal* típusúakban az *-s* is előfordul, bár elképzelhető, hogy a verses költészetben a költemény előadása váltakozhatott a recitálás és az ének között; viszont a népmesék és a köznyelv *-mal* adatainál csak a prózai közlési mód jöhet számításba. Tehát a *-mal* és az *-s* típus közötti előadásbeli különbség csak a verses költészetre vonatkozhatik.

4. A *-yal, -yäl* jeles praeteritum

Források: KARJALAINEN, GULYA JÁNOS (NyK. LXIII, 209—13). — (NyK. LXIII, 210¹³ V. *nyy-lökkäl* 'felugrott'; vö. (KT. 1061b) Trj. *äök'f'äy3* 'hypähtää; aufspringen' stb.; (NyK. LXIII, 210) V. *mənyäləm* 'mentem'; vö. (KT. 527b) V. *məntä* 'mennä'; (KT. 128a) V. *uoläk'ätäyā əm*; vö. *uol'tä* 'elää, olla' stb.; (KT. 128a) Vj. *uol'k'äləm*; (NyK. LXIII, 210) V. *uol'yal* 'volt'; vö. az előbbivel; (uo. 211) *uol'yaləm* 'voltam'; (KT. 1098b) Vj. *i'yäləm*; vö. *i'ntä* 'syödä, juoda'; *iləm*, *išəm*, *iγəm* (uo.); (KARJ.—VÉRT. 193) Vj. *iäy3'k'äləm* 'historisches Perfekt'; vö. (192) *iäy3'tä* 'elättää; ernähren'; (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. *mänk'äləm* perf. hist.; vö. (uo.) *məntä* 'mennä'; (KARJ.—VÉRT. 199) *pät'k'äləm* hist. perf.; vö. (uo.) *pättä* 'jäättyä; frieren'; (KARJ.—VÉRT. 186) Vj. *mä uəyäləm* 'on ottanut aikoja sitten'; vö. (182) *uəntä* 'ottaa; nehmen'; *uəyäl* perf. hist. sg. 3. sz.; (KARJ.—VÉRT. 178) Vj. *uəl'k'äləm* hist. perf.; vö. (uo.) *uəl'tä* 'elää'; (KT. 537b) Trj. *mərek'i'nt'ə:γəA*; vö. (uo.) *mərek'i'nt'əy3* 'jyrähtää; aufdonnern'. — A p a s s i v u m b a n: (KARJ.—VÉRT. 200) Vj. *pät'k'älūyäm* pass. hist. perf.; vö. *pättä* 'jäättyä; frieren'.

A *-yal, -yäl* múlt idő jel a V. Vj. és Trj. nyelvjárásokban fordul elő. Képviseleve van TYERJOSKIN 1958-ban megjelent Vahi ábécés-könyvében is (vö. VÉRTES E.: NyK. LXI, 436).

¹³ A NyK. LXIII, 209—13 GULYA JÁNOS vahi gyűjtését tartalmazza 1956-ból.

A *-yal*, *-yäl* praesens historicum eredetére az a magyarázat kínálkozik, hogy a *-γ* végű perfectumokból keletkezett. Ezt a magyarázatot az a tény javasolja, hogy a *-γ* végű perfectum és a *-yal*, *-yäl* végű praesens historicum ugyanazon a területen, azaz a V., Vj., Trj. nyelvjárásokban fordul elő.

A *-γ* végű perfectumot eredetét tekintve jeltelen múltnak tekintettük, azaz a *-γ* nyelvtörténetileg nem múltidőjel, hanem a tőhöz tartozik. Tehát a *-γ* (és a *-i*, *-u*) végű ige-tövek, akárcsak egyéb jeltelen múlt idő értékű igealakok is (pl. [KT. 527a] DN. *mānām*) nem külön múlt időjel hozzátoldásával lettek múlt idejű igealakokká, hanem azzal az ellentéttel, amely az *-l* jeles praesens és a jeltelen praeteritum ellentétéből kifejlődött. Vagyis ezekben az igealakokban nem egy hang vagy hangcsoport volt a múltidejűség szerepvállalója, hanem a jelöletlenség. Mivel a *-γ* (*-i*, *-u*) végű praeteritumokban a paradigmásor alapján a *-γ* (*-i*, *-u*) anyagilag többletnek látszott (vö. pl. [KT. 197a] Trj. *iγām* praet. ~ *iγāγ* inf. ~ *iγām* praes. ~ *iγām* praet.), egészen természetes fejlődési folyamat volt az, hogy a *-γ*-ra (*-i*, *-u*-ra) a praeteritum képzete adaptálódott. Ezután már nem az egész igealak (pl. *iγām*) fejezte ki a múlt időt, hanem csak a *-γ*. A *-yal*, *-yäl* jeles praesens historicum pedig úgy keletkezett, hogy a *-γ* végű múlt-jelentésű igealakhoz hozzáfűzték az *-l* praesens jelet.

5. A *-yas* *-yäs* jeles praeteritum

Források: KARJALAINEN, GULYA J. — (NyK. LXIII, 210) V. *nōγayasāt* 'susogtak'; vö. (KT. 605b) Kr. *nōχēm̄ta* 'sanoa; sagen'; (i. m.) Trj. *iγγγ* *nāγymām* 'puhuin hiljaa, kuiskaten'; (KARJ.—VÉRT. 192) Vj. *iāyō'k'āsēm'* 'historisches perfekt'; vö. (KT. 1100) Vj. *iāyō'tā* 'elättää, syöttää; ernähren, zu essen geben'; (KT. 1098b) Vj. *i'yāsēm'*; vö. (uo.) *i'ntā* 'syödä; juoda; essen, trinken'; *i'ām'*, *i'sēm'*, *i'yām'*, (*i'yāsēm'*), *i'yälēm'* alakokkal. A KT. az *i'yām'*, *i'yāp'* alakokhoz hozzáteszi, hogy perf.; (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. *mānk'āsēm'* imp. hist.; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pāt'k'āsēm'*; vö. (uo.) *pättä* 'jäättyä; frieren'; (KARJ.—VÉRT. 185) Vj. *mā uγyāsēm* historisches imperfect; vö. i. m. 182) Vj. *uγntā* 'ottaa; nehmen'. — A passivumban: *pāt'k'āsüäm'* hist. imperf.; vö. följebb a *pāt'k'āsēm'* címszóval.

Ez a múltidőjel is ugyanolyan lélektani okoknak köszöni létét, mint a *-yal*, *-yäl*. Szintén a V., Vj., Trj. nyelvjárásban járatos, és élő időjel voltáról TYERJOSKIN 1958-ban megjelent Vahi ábécés-könyve is tanúskodik (vö. VÉRTES E.: NyK. LXI, 436). A különbség a két időjel közötti annyi, hogy itt nem *-l* praesens jel, hanem *-s* praeteritum jel járult a *-γ* végű ige-tőhöz, mert itt nem annak az érzékeltetése volt a cél, hogy a cselekvés a jelen időpontra befejeződött, hanem a praeteritum historicum kifejezése, vagyis annak érzékeltetése, hogy a történet a múltban tartós volt.

A déli nyelvterületen nem fejlődött ki a *-yal*, *-yäl* praesens historicum-nak és a *-yas*, *-yäs* praeteritum historicum-nak a megfelelője. Ha fejlődött volna, akkor az a *-i* szóvéggel **-iat*, **-iät*, **-ias*, **-iäs*, az *-u* szóvéggel **-uat*, **-uät*, **-uas*, **-uäs* formában hangzanék.

Tehát a *-yal*, *-yäl* és a *-yas*, *-yäs* praesens historicum ill. praet. historicum jel keletkezése olyan jeltelen múlt igealakokból indul ki, amelyeknél a szóvégen a szótőbe tartozó etimologikus *-γ* hang van. A múlt idő kifejezésében eleinte az egész igealak részt vett, később azonban nem az egész igealak hordozta a múlt jelentését, hanem ez a szótő utolsó hangjára, a *-γ*-ra adaptá-

lódott. A fejlődés még további foka az lett, hogy az *-l* ill. *-s* időjel hozzájárultával *-yal*, *-yál*, ill. *-yas*, *-yäs* képzőbokor keletkezett. A fejlődés még itt sem állt meg, mert mikor a *-yal*, *-yál*, *-yas*, *-yäs* időjel egységes képzőbokorként levált, és az igető határa nem a *-γ*, hanem az előtte levő hang lett, a *-yal* stb. olyan igék esetében is a múltidő jele lett, amelyeknek a tövében *γ* hang nem volt. Az, hogy ez az analógiás továbbterjedés csak a keleti nyelvjárásokban történt meg, azaz éppen ott és csak ott, ahol az igető szóbelseji mássalhangzója a fgr. **k ~ *γ* típusba tartozik (vö. NyH. 35), megerősíti azt, hogy a *-yal* stb. múltidőjelben egy múltidő-funkciót hordozó *-γ* hang van.

Az osztják múlt idejű igealakok az időminőség szempontjából

CASTRÉN (51, 49) különbséget tesz praeteritum és perfectum között. A praeteritum szerinte jeltelen, és a múlt minden árnyalatát jelölheti. Perfectumot kétféle is említ. Az egyikről (*wermen* 'ich habe gemacht') azt mondja, hogy az valójában *-m* deminutiv képzős ige, a másikat pedig (*pansim* 'ich habe gelegt') *-s* képzős augmentatív igének tartja,¹⁴ és e két képzésmód közül az Irt. és a Szurg. terület nyelvjárásaiban hol az egyik, hol a másik perfectumi szerepben használatos. CASTRÉN törekedett különbséget tenni a praeteritum imperfectum és a praesens perfectum között: *jástet* 'er sagte'; *dicebat*, *jástót* 'er hat gesagt; dixit', azaz az *-et* az imperfectumi, az *-ót* a perfectumi egyes 3. személy ragja.

Az actio megkülönböztetésére határozott megállapítást találunk KARJALAINENNél (OL. 240—1). Megállapítja, hogy a keleti nyelvjárásokban kétféle múlt idő fordul elő: egy be nem fejezett és egy befejezett cselekvést kifejező. Részletesebb tudósítása szerint (SUSA. XX/4, 4) a Vj. nyelvjárásnak a Szurg. nyelvjárásokkal közösen gazdag múlt idő rendszere van: imperfectum *mən'səm*, perfectum *mənəm*, perfectum historicum *mənγäləm*, imperfectum historicum *mənγäsəm*.

KARJALAINEN osztják nyelvtani hagyatéka alapján még teljesebb és pontosabb kép tárul elénk (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. imperf. *mən'səm*, perf. *mənəm*, imperf. hist. *mən'äsəm*, perf. hist. *mən'äləm*. A Trj.-ból a *mən'āγs* 'mennä' igének csak imperfectumát: *mən'səm* és perfectumát: *mənəm* közli (i. m. 268). KARJALAINEN szójegyzékében található olyan magyarázó megjegyzések, amelyek a perfectum hist. és az imperfectum hist. actioértékét egész világosan megmagyarázzák: (KT. 377a) V. *mä ilən k'ölγäləm*, *it əniz k'öllm* 'ennen kuulin, mutta nyt en mitään kuule'; (KT. 268b) V. *uə'γä'li'm* ('eilen') < (uo.) V. *uətä* 'ottaa; nehmen'; (KT. 235ab) Vj. *mä nōnš iäkəu möγäl'uzpīlay uə'rk'äləm* 'luulin sinua Jaakoksi'. (KT. 268b) V. *uə'γä'si'm* ('juuri') < *uətä* 'ottaa; nehmen'; (KT. 235a) Vj. *mä tēm k'ötL iūunš uə'rk'äsəm* 'tein tänään airoa (en saanut loppuun)'. Az actiónak ez a megkülönböztetése megvan a pass.-ban is. A (i. m. 199) Vj. *pättä* 'jäätyä; gefrieren, zufrieren' ige imperfectuma a pass.-ban: *pätsüäm*, perf.-a: *pätü-äm*, imperf. hist.: *pät'äsüäm*, perf. hist.: *pät'älüäm*. A Trj. *mä'āve* (i. m. 274, 276) 'antaa; geben' ige pass. imperf.-a: *mes'öäm*, pass. perf.-a: *mäi'öäm*.

¹⁴ BUDENZ (UA. I, 75) — teljes joggal — lehetségesnek gondolja, hogy CASTRÉN *-s* képzős praeteritumokat is mozzanatos igetőveknek nézett.

Viszont KARJALAINEN sem beszél minden nyelvjárással kapcsolatban időviszonyításról, világos jelül annak, hogy a múlt idő igealakjai az egész osztják nyelvterületen nem alkalmazkodnak a cselekvés befejezett vagy folyamatos minőségéhez. Így a Vergangenheit fogalma alá sorol jelöletlen és -s jeles múlt idejű alakokat az activumból és a passivumból egyaránt: (KARJ.—VÉRT. 54) C. *ḡaḡam*, vö. *ḡadā* 'tulla (joksikin)'; (304) Ni. *mānəm*, vö. *mā; tā* 'mennä'; (i. m. 82) Kr. *məḡəm*, vö. *məntā* 'mennä'; (KARJ.—VÉRT. 41) DT. *səḡgem*, vö. (uo.) *senḡktā* 'lyödä'; (i. m. 337) O. *māzem*, vö. *mādā* 'antaa'; (i. m. 86) Kr. *ūtəm*, vö. (KT. 128a) Kr. *ūtā* 'elää' stb.; a pass.-ban: (i. m. 324) Kaz. *māz'iqm*, vö. (KT. 553b) *māḡḡ* 'antaa'; (i. m. 307) Ni. *mūḡḡəm*, vö. (i. m. 305) Ni. *mā-* 'geben'; (i. m. 43) DT. *senḡḡəm*, vö. (i. m. 41) *senḡktā* 'lyödä; schlagen' stb.; (i. m. 86) Kr. *ūtātāḡəm* 'minua tahdottiin, pakoitettiin elämään; ich musste, ich wurde gezwungen zu leben'; vö. (uo.) *ūtā* 'elää' stb.

KARJALAINEN szerint (OL. 240—1) a V. és a Vj. nyj.-ban most (tehát a századfordulón) a perfectumképzés kevésbé járatos, mint a Trj.-ban. Nagy kár, hogy szövegünk mindeddig nem volt e gazdag múltidő-rendszer tanulmányozására. GULYA JÁNOS 1956-ban szerzett kis gyűjtése (NyK. LXIII, 209—13) azonban mégis nyújt némi ízelítőt a vahi nyelvjárás múlt idő-jelöléséről.

STEINITZnek a múlt idővel kapcsolatban a következő nyilatkozatai ismereteseek: (OVd. I, 15) Szin. *manmem* 'ich ging', *manmal* 'er ging, perf. hist.'; (Ostj. Chrest.¹ 38) Serk. — *joḡatmat* ... 'waren ... gekommen'; (i. h.): Das Präteritalsuffix ist -s, z. B. *man-s-əm* 'ich ging'.

Azokban a kis mutatóványokban, amelyeket RADANOVICS közölt a muzsi és a suriskári nyelvjárásból, akár folyamatos, akár befejezett múlt cselekvésről van szó, mindig -s az időjel. A „Járt, járt, megérkezett” mondatban (ÉONYvt. 39) mind a három igealak egyaránt -s jeles praeteritum: *ḡaḡḡas*, *ḡaḡḡas*, *joḡḡas*. Mivel az északi osztják nyelvterületről van szó, ez nem is lehet másképp, hiszen ott a mai élőnyelvben a múlt kifejezésének ez az egyetlen módja.

Az időviszonyítás szempontjából KÁLMÁN B. osztják szövege sem tesz különbséget a múlt idő fokozataiban. A jeltelen, az -s-es és az igeneves múlt megkülönböztetés nélkül fordul elő hol folyamatos, hol befejezett cselekvés kifejezésére. A (NyK. LXII, 339) *mūḡ aj rotew utmat atet* 'A mi kis családunk magánosan élt' mondatban folyamatos szemléletű cselekvés van. Az ... *aj unt-ḡo paši joḡtəmtimat* '... a kis erdei ember ismét megjelent' szakaszban viszont befejezett szemléletű a cselekvés, és mégis mind a két esetben -mat fejezi ki a múltat. Ugyanígy nincs megkülönböztetés — ahogy a kis szövegből meg lehet állapítani — a másik két múlt idejű szakaszban sem.

Az ÉONYt. szövegeiben sem lehet különbséget észlelni a folyamatos vagy a befejezett múlt jelölésében. Az (i. m. 100) *oḡsar joḡḡas* 'a róka megérkezett' és az *oḡsar manas*, *manas* 'a róka ment, ment' egyaránt -s-es múlt alakok, holott az első befejezett cselekvésű, a második pedig folyamatos, noha az északi osztják népmesékben az -s-es múlt mellett elő-előfordul a -mal típusú megoldás is, vagyis volna mód a kétféle múltat egymástól megkülönböztetni.

Ugyanez a helyzet a hősiénekekben is. — FOKOS (PF. 178) a *menöt* déli osztják jeltelen igealak jelentését 'er ging, ist gegangen' fordítással értelmezi. Ebből következőleg ennek az igealaknak praeteritum imperfectum és

praesens perfectum jelentése van. Itt csak emlékeztetünk arra, amit CASTRÉN a *jástet*, *jástöt* alakokkal kapcsolatban mondott (l. fent 274).

KARJALAINEN megjegyzése szerint (OL. 240—1) a keleti osztják nyelvterületnek időviszonyítást is kifejező múlt idejű igealakjai mellett egyéb osztj. nyelvterületeken a múlt idejű igealakok ily nemű rendszerének szintén megtaláljuk a nyomait. Erre lehetne gondolni pl. az O. nyelvjárásban (ÉONyt. 116) egymás mellett előforduló *manmal* 'elment' és *manas* 'ment' múlt idejű igealakokkal kapcsolatban. Csakhogy több próbát is téve (pl. ÉONyt. 99, 116) nem lehet az igealakok használatában időviszonyítást megállapítani: *ioytas* 'megérkezett'; *manas*, *manas* 'ment, ment'. Tehát a *-mal* típus ritka előfordulásának csak stilisztikai értéke van, vagyis semmi pozitív adat sem támogatja, hogy a *-mal* és az *-s* típus egymásmellettisége KARJALAINEN szerint valóban az actiomegkülönböztetés csökevénye volna. Viszont a Kaz. nyelvjárás nyelvteni jegyzeteiben határozott adatunk van erre: (KARJ.—VÉRT. 322—3) a *miimem* 'olin antanut', (vö. [KT. 553b] Kaz. *mätti* 'antaa; geben') — part. perfectumból személyraggal képzett és praeteritum historicumnak nevezett — igealakokkal kapcsolatban plusquamperfectum elnevezést használ. Mindebből megtudjuk, hogy a Kaz.-nak a múltban befejezett cselekvés kifejezésére is van igealakja.

Világos tehát, hogy az osztják nyelv csak kis területen tesz különbséget a múlt idő folyamatosságának és befejezettségének kifejezésében. Eszerint az osztjában — mint erre más nyelvekből is lehetne példákat említeni — a hallgató vagy az olvasó logikájára van bízva, hogy a múltbeli cselekvés, történés, létezés folyamatosságát vagy befejezettségét a szövegösszefüggésből, a helyzetből, a dolgok természetéből állapítsa meg. Tehát — hogy csak a feltűnőbb esetekről beszéljünk — a szurguti körzet nyelvjárásait kivéve (vö. SUSAik. XX/4, 4) az osztják múlt idejű igealakok általában a praeteritumot jelölik az actio megkülönböztetése nélkül.

Ezzel összefüggésben idézhető SETÄLÄ megállapítása (TuM. 107), amely szerint az északi osztj. *-s* praeteritum jele ugyanazt a funkciót tölti be, mint a német ige perfectuma és imperfectuma. CASTRÉN szerint (51) ugyanez a helyzet az Irt. és a Szurg. jeltelen praeteritumával kapcsolatban is azzal a kiegészítéssel, hogy a múlt idői szerepben funkcionáló *wermem* 'ich habe gemacht' és *pansim* 'ich habe gelegt' típusú igealakokat perfectum értékűeknek tartotta.

Az osztják múlt idők finnugor összefüggései

Lehetséges, hogy valamikor a múlt időnek három régi jelölési módja volt az egész osztják nyelvterületen, csak későbbi fejlődés eredménye a mai állapot. Ha az ember tanulmányozza KLEMM Mondattanának Az igealakok használata a történés minőségének (állapotának, status actionis) és idejének (tempus) szempontjából és GOMBOCZ Syntaxisának Az igés mondat, Az ige-idők, Az átképzeléses előadás, Oratio obliqua és az idővonzat kérdése c. fejezeteit, távlatokat kap annak a föltevésnek a lehetőségére, hogy az osztjában, sőt a finnugor alapnyelvben sem holmi hiányos nyelvi eszközök állhattak a múlt idő (és természetesen más nyelvi közlendők) kifejezésére, hanem a — rendszerbeli kiegyenlítődést korántsem igénylő — nyelvi tények bonyolult hálózata.

Összefoglalás

Az osztják jeltelen, *-s* jeles, a *-yal, -yäl* ill. a *-yas, -yäs* jeles és az igenévi eredetű múlt időből az adatok és a fgr. nyelvtudomány véleményének összegeképpen az *-s*-es múlt finnugor volta alakilag és mai jelentésnek legalábbis primitív fokáig nem lehet kétséges. A *-yal, -yäl* és a *-yas, -yäs* múlt idő jel a keleti osztják nyelvterület saját terméke. Azokat a múlt idejű fgr. nyelvtani alakokat, amelyek igenévi eredetűek ugyan, de nem az osztják *-mal* típus elemeiből alakultak, természetesen csak párhuzamos fejlődéseknek tarthatjuk. A permi nyelvek viszont ismerik a múltnak *-m* képzős part. perfectummal való jelölését. Ha ez nem is jogosít fel arra a megállapításra, hogy a finnugorságnak — legalábbis egy részében — közös tulajdona volt a birtokos személyranggal ellátott *-m* képzős part. perf.-nak múlt idő értékű névszói állítmányként való használata — föltéve persze azt, hogy a permieknek ez a múlt ideje nem különnyelvi fejlődés —, a lehetőségét bizonytalannal megengedi, mert tudtommal negatív érvek nincsenek ellene. Ha nincs is kényszerítő ok arra, hogy az osztj. jeltelen múltat rokon nyelvi megfelelőivel együtt alapnyelvi örökségnek tartsuk, de igen valószínűnek lehet tartani, hogy voltak az alapnyelvnek olyan jelentő egységei — ha ezek nem is azonosíthatók a mai szavakkal vagy éppen igékkel —, amelyek fogalmi tartalmuk szerint, külön nyelvi jel nélkül is a múltba helyezték a történetet. Így eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy megvolt-e már a fgr. alapnyelvben is a múlt idő. Megvolt-e a beszélés folyamatával szembeállított elmúlt folyamat tudata? Lehet-e erre következtetni az *-s*-nek majdnem minden fgr. nyelvre érvényes, múlt időt jelölő funkciójából? Ha a múlt idő képzete mindig az lett volna, ami ma, akkor igennel válaszolhatnánk.

Még azt sem merném biztosan állítani, hogy a mai osztj. nyelv réginek látszó háromféle múltja közül az alapnyelv szétbomlásakor az *-s*-es múlt volt legközelebbi fokon ahhoz a múlt idő fogalomhoz, amely a mi tudatunkban megvan. El lehet képzelni, hogy az alapnyelv korában a szó alapjelentése konkrétabb volt a mainál, és így a mozzanatos alapjelentések alapnyelvszerte alkalmasak voltak valamiféle múlt kifejezésére. De ugyanúgy az *-s* momentán jelentése is élénk volt, tehát nem lehet az egyik vagy a másik elsőbbségéről dönteni. Csak nyelvi tényekre támaszkodhatunk. Csak a rokon nyelvek adataiból és a primitív nyelvek megfigyeléséből lehet az okoskodás útját kirakni. A mai primitív nyelvekben vannak példák arra, hogy a szinte számtalan időalak mellett a jelen, múlt, jövő idő viszonyításában az elvileg lehetséges viszonyítások közül igen kevéssel megelégszenek (vö. LAZICZIUS: MNy. XXIX, 21).

Talán nem oktalanság annak a lehetőségét fölvetni, hogy nincsenek-e a primitív nyelvekben példák arra, hogy számtalan időalak helyett kevéssel megelégszenek, és az emberi szellem tudattalanul is működő rendszerező képességével a kevéssel jól gazdálkodnak? És miért kellene éppen csak az igékre háritani a múlt kifejezését? Nem lehetséges, hogy időjelölő szócskák rendszere akár önmagában is vagy igerzerű szókkal kapcsolódva megoldotta az időviszonyítást? A több ezer évvel ezelőtti nyelvi rendszer kikövetkeztetett adatai csak összevissza szaggatott, toldozott-foldozott foszlányai egy valamikor élő nyelvi rendszernek, amely szinte elképzelhetetlenül más lehetett, mint a mai. Az időviszonyítás pedig rendszertani kérdés.

Az időtudat és az időviszonyítás bonyolult kérdésében idézhetjük SETÄLÄ megfogalmazását: ... die Tempora [haben] ursprünglich keine Zeit-

stufe, sondern eine Aktionsart, das Präs. die dauernde, nicht abgeschlossene, und das Präteritum die abgeschlossene Handlung, bezeichnet. Auch aus dem Gebrauch der Tempora ersieht man, dass sie eigentlich keine Zeit bezeichnen, zu deren Angabe sie auch kein Element erhalten... (TuM. 174). SETÄLÄ „verflossene und nicht verflossene Zeit“ fogalma nem azonosítható a mai értelemben vett praeteritumokkal és praesensekkel (vö. LAZICZIUS: MNy. XXIX, 22).

Nem szabad arra sem gondolnunk, hogy a nyelv az igei időalakok tekintetében egyenes vonalban fejlődik a mindig tökéletesebb rendszer felé. Éppen a mi magyar nyelvünk is jó példa arra, hogy az igeragozási rendszer szegényülhet (vö. KLEMM, TörtMondt. IX. fej.).

Két megjegyzés: 1. CASTRÉN még csak a jeltelen múltat vélte praeteritumnak. Említi ugyan az -s-es és az igeneves igealak múlt idő szerepét is, de ezeket voltaképpen képzős igealakoknak tartotta. HUNFALVY (NyK. XI, 144) határozottan állást foglal amellett, hogy a *ponsim* 'letettem' nem deminutív képzős ige, hanem múlt idejű igealak. Az osztják nyelv kutatásának fokozatai szerint lassanként kialakul a mai kép. SETÄLÄ még úgy nyilatkozik (TuM. 107), hogy az északi osztjákban (és a vogulban) -s a praeteritum jele. — 2. Igen sűrűn lehet tapasztalni, hogy alakilag múlt idejű igealakok jelen idő értékében vannak az értelmező nyelvre fordítva. Ennek a fordítottját lehet észlelni az alakilag jelen idejű igéknél: (KT. 537b) V. *mərəkinjäs* (praet.), myös = *mərəyual*. Viszont (uo.) ugyanez a képző jelen idő értékű: *uät mərəyual* 'tuuli vonkuu jyristen (kovan rajuilman tullessa)'; (KT. 196b) Fil. *äyüt* 'tulee'. Ezt az adatot KARJALAINEN maga is perfectumnak jelzi (uo.), holott jelen idejűnek értelmezi. Mivel ez a jelenség több gyűjtőnél is és igen gyakran előfordul, nem lehet a fordító stilizálására vagy kivétel nélküli téves értelmezésre gyanakodni. Az igék jelentésének és a mondatbeli közlés szándékának alapos vizsgálatával talán okát lehetne találni ennek a jelenségnek.

Persze a nyelv nem áll tétlenül az ilyen jelenséggel szemben. A létige praesensénél is megesik, hogy hol a szokásos -l fonémmal képezik, hol pedig -s-szel. A két lehetőséget az osztják nyelv — akárcsak a vogul is — jelentésmegkülönböztetésre értékesíti (vö. PF. 185).

SÁMSON EDGÁR

Szamojéd nyelvtanulmányok II.

Ez a tanulmány folytatása a Nyelvtudományi Közlemények előző számában megjelent tanulmánynak. A jelen szöveg ugyanabból a nyelvjárásból, ugyanattól a közlőtől származik. Ez a történet tekinthető az első jéniszeji-szamojéd nyelven írott elbeszélésnek. Előző közleményem ugyanis két orosz nyelvű szöveg fordítását tartalmazta, s csak a néhány soros életrajzi adatok képviselnek eredeti szamojéd szöveget.

A hangjelölés és a szótári földolgozás az eddigi alapelvek szerint történik. Az egyedüli eltérés az, hogy a szószedetben nem adok etimológiai utalást olyan szavaknál, amelyek az első tanulmányban is előfordultak.

Otuznoju aba me' kivhon

kazu. sira. nudab otuzuj sira, siehua pesdue watazora, niga' ni', da ni', modin' szies niga' pumon dazodas' nin' dadukuj aduna. modin' — tiker mod, nekuj — ublajgu kasahej'. bu' szizt poaza, nida ruslan.

đuba. sira, is' koma, da sejagua, dedu tabugoz soboj pajraha. kasaj ornori soa. buda neaneda sermid oburu nabe. gorod taha' suame' ozima. ozhoda nomo bazada noduaz:

— *ača', eker obū? omuon sie dazubi? . . .*

bewoza aba uz sujzān tudugujas': uz'os' kuhori ukat. kasaj mudima. obuhua čuldoš kajbi. torē ezahada, mod' ru' aba modiaz. tūnij modin' niz kārāz; tabezāhazon', pedzēw: abaku kudīdašer sumojz.

ruslan ebada đira, nejuñ serliz:

— *obū dozutad?*

— *tolnoju tuo! — mod' neda manāz.*

bu kunobes peza. otuzuj niga pumon, suame' kāj sira niwon kunobes' kudahad' ned kanut. niga pugon sira mološ' đure. ožhoñ mod' šita otes' adij'. tua. ekazobi. tonikueahaz (tonikues') manā:

— *kazār?*

— *aba kazaz.*

— *kunā?*

— *inukujeza, modēr?*

ruslan nebrez. abakuda meaza, modisunaza. toz'ikohoz abada tuakuča sujzān puđ, nek uzahaneda abada tabur nojdekuš' pe'. tore dadukuj nejuñ peza.

— *obuš' dutuku silajgu? — ruslan šī' toeda.*

— *tiker dutu niŋa. eker aba — mod' manāz. — aba kujhon đire, sira iron kudiga. modēr eke bago? tiker aba čulduē. tiker abad me'. kazuda sōb enčēw ruhtore sira iron bagozodu čulowbi i torse sira bago min' kudiga'. ornoju dazos'*

obuhoru ni ozi', ozhodu nertābizu. mekodu tubotu, kašihitu mamobi „aba mekon segāba!” u manad. „obuš aba sīlajgu?” polzebuta, sīra nin kudahad nīw oziz. onān kudidahada, hanawaj šita nōda. hanawajier kuhori aba oza kometaza. tude, sezor, pīdu — tukēi aba oza ūŋa. ozhoda aba seŋmid sama pia. ozhoda sīranoju aba sīlajgu, tonojū — kuj daraha. torse ebuta šiehoru ŋeza kud. sīra ir tekarabuta ŋuš ni ozi'. sīra nin adībuta očkōn ozi: sīra dukčurha (dukčuraha). mekoñ tōbuñ, kašhit tore kitañir!

tike dere modīñ sujzān kadābīd. seo aba kazābīd. mekoñ toahazoñ, kasaj đureza ūkaš.

— otuznoju kujhon kuhori-kuhori sujza! — tore rustan đōrēda puazaš.

Ősszel a fogoly-csum körül

Hóvihar. Hó. Nedves őszi hó, valaki által fújt, (olyan) mint a vatta, a fűzfákra, a földre (és) ránk, a ketten a fűzfák között menőkre lassan leereszkedik (tkp. leül). Mi (ketten) — ez én, a másik (pedig) a kisfiam. Ő nyolc éves, a neve Ruszlán.

Meleg van. A hó, nem akarva, a földet beborítja, (s az) olyan, mint egy hatyútollal tömött fekvőhely. A társam egyre csak előre igyekszik. Neki minden dolog új. (Eddig még) csak a város mögé ment ki. Ezért egyre az ő szavát hallom.

— Apa, ez mi? Erre ki járt?

Nemsokára a fogoly nyomát jól felismerte: fogolynyom az sok volt. A társam elhallgatott. Valami állandóan kopogott (tkp. kopogni maradt). Amíg ez így volt (tkp. így levése alatt), megláttam egy fogolyt. Levettem a puskámat a vállamról, miután céloztam, lőttem. A foglyocska, ahogy aludt, leesett. Ruszlán fölemelte a fejét, rám nézett.

— Mit lőttél?

— Gyere ide! — mondom neki.

Futni kezdett. Az őszi fűz között, a csak (imént) hullott havon futva messzire nem jutsz el. A fűz között a hó már mély. Ezért én őt várva leültem. Odaért. (Úgy látszik) elfáradt. Kis idő múlva (azt) mondja:

— Megölted?

— Megöltem a fogolyt.

— Hol?

— Nem messze innen, látod?

Ruszlán futni kezdett. Fölvette a foglyocskát, nézegeti. Azután a fogoly szárnyaeszkait szépen (tkp. jól) összerakva, a másik kezével kezdi kiegyenesíteni a fogoly tollait. Így lassacskán felém indult.

— Miért fehér a libácska? — kérdez Ruszlán.

— Ez nem liba. Ez fogoly — mondom.

— A fogoly a tundrán él, a hó alatt szokott aludni. Látod ezt a gödröt, Ezt a fogoly ásta ki. Ez fogoly-csum. Ha a hóvihar erős, az emberek is gödröt ásnak maguknak, és így a hógödör belsejében aludnak. Előre menve semmi sem látható, ezért ottmaradnak. Ha hazamennek, a barátaiknak (azt) mondják: „fogoly-csumban éjszakáztunk.” — Te azt mondod: „Miért fehér a fogoly?” Ha fekete (volna) (akkor bizony) a havon messzire látható (volna). Most amíg alszik, a bagoly megfogja. A bagoly az nagyon szereti a fogolyhúst. A róka, a sarki róka, a hermelin — mindegyik állat mind fogolyhúst eszik. Ezért a fogoly minden állattól fél. Ezért télen a fogoly fehér, nyáron

(pedig) olyan, mint a tundrai föld. Ha ilyen, senki se fogja meg. Ha a hó alá elrejtőzik, egyáltalán nem látszik. Ha a havon ül, rosszul látszik, mint egy hócsomó, olyan. Ha hazaérünk, a barátainak így meséld.

Ezen a napon jól vadásztunk. Hét foglyot öltünk. Amikor hazaértünk, a társamnak sok beszélt.

— Ősszel a tundrán nagyon-nagyon jó. — Így fejeződött be Ruszlán elbeszélése.

Szójegyzék

<i>aba</i>	= fogoly(madár) — abad: ssgenPxsg2. — abada: ssgenPxsg3.		
<i>abaku</i>	= foglyocska — abakuda: sgaccPxsg3.		
<i>ača'</i>	= apa ~ náčē' (20) ~ lp. ač'če (22), az enyec szó eddig ismeretlen volt.		
<i>adij'</i>	= leül: aor. refl. sgl. — aduŋa: gyakorító képzős származék. — adibuta: gerundium Pxsg3.	<i>ekazobi</i>	= elfárad: narr. aor. sg3.
<i>bago</i>	= gödör — bagozodu: predest. accPxpl3. ~ wāŋk (55) ~ fi. onkalo (44)	<i>eker</i>	= ez
<i>bazada</i>	= beszéd: sgaccPxsg3.	<i>gorod</i>	= város < orosz
<i>bewoza</i>	= gyorsan	<i>hanawaj</i>	= bagoly — hanawajier: sgnomPxsg2. ~ χahipčō (157)
<i>buda neanada</i>	= neki	<i>i</i>	= és < orosz
<i>čuldue</i>	= kiás, kikapar ~ tülā (520)	<i>inukujeza</i>	= nem messze
<i>čulowbi</i>	= ás: narr. aor. pl3. ~ tülā (520)	<i>ir</i>	= alá ~ ŋil' (31) ~ al (2)
<i>čuldoš</i>	= kopog: inf.	<i>iron</i>	= alatt
<i>da</i>	= föld — daraha: hasonlító képzős származék.	<i>is</i>	= tagadó ige: inf. ~ fi. e- (10)
<i>dadukuj</i>	= lassacskán ~ jana (81)	<i>kadabič</i>	= vadászik: narr.aor.dul. ~ χāŋjē (171)
<i>dazos</i>	= megý: inf. — dazubi: narr. aor. sg3. — dazodás: melléknévi igenév essiv-translativusa.	<i>kāj</i>	= hull, esik: pass.part. ~ χāmā (167)
<i>dedu</i>	= hattyú ~ jatpi (86)	<i>kajbi</i>	= marad: narr.aor.sg3. ~ χāje (164) ~ hany (23)
<i>dozutad</i>	= ló: aor.sg2. ~ jadā (85)	<i>kanut</i>	= megý: imper.sg2., a tagadásnál használt igető — kanutaz: aor.sgl.
<i>dikčuraha</i>	= csomóhoz hasonló		= levesz: aor.sgl.
<i>dira</i>	= felemel ~ jilā (126) ~ emel (5)	<i>kāraz</i>	= férfi; társ: sgnomPxsgl. — kašhit: pldatPxsg2. — kašihitu: pldatPxpl3. — hiv: ? ~ ? āh- (172)
<i>dire</i>	= él	<i>kasaj</i>	= megöl: aor.sgl. — kazār: aor.obj.(1)sg2. — kazabič: narr.aor.dul.
<i>dōreda</i>	= beszéd: sgaccPxsg3.		= hóvihar — kazuda sgnomPxsg3. ~ χāđ (175) ~ észzt kidu (24)
<i>duda</i>	= meleg (van) ~ jadembā (105)	<i>katada</i>	= körül ~ χāew (178)
<i>đure</i>	= mély ~ jōr (135)	<i>kazaz</i>	= elmond, elmesél: igető + hír tagadó ige ~ χētā- (185) ~ lp.
<i>đureza</i>	= beszéd: sgnomPxsg3.		Lule giet'to (12), az enyec szó eddig ismeretlen volt.
<i>đuru</i>	= liba ~ japtū (83)	<i>kazu</i>	
<i>đutuku</i>	= libácska	<i>kivhon</i>	
<i>ebada</i>	= fej: sgaccPxsg3. ~ ŋāewa (22)	<i>kitahir</i>	
<i>ebuta</i>	= van: gerundium Pxsg3. — ezahada: A 'lenni' ige valamely igenevéből képzett szerkezet, sgdattPxsg3. rag-		

<i>koma</i>	= <i>akar</i> : imper.sg2., a tagadásnál használt igető.	<i>nojdekus</i>	= <i>kiegyenesít</i> : inf. ~ ? <i>nēnca</i> (318)
<i>kometaza</i>	= <i>szeret</i> : aor.obj.(1)sg3. ~ <i>zarwā</i> (152)	<i>nudaš</i>	= nedves: a -š nomen deverbale képző, < ^x p (LEHTISALO 258, GYÖRKE 22, COLLINDER 270)
<i>koruj</i>	= <i>kés</i> : sgnomPxsg1. ~ <i>zar</i> (151) ~ fi. <i>kuras</i> (29)	<i>ned</i>	= tagadó ige: aor.sg2.
<i>kud</i>	= <i>meztalál</i> : imper.sg2., a tagadásnál használt igető ~ <i>χō-</i> (196) ~ fi. <i>koke-</i> (25)	<i>ni</i>	= tagadó ige — <i>nūw</i> (НИВ): tagadó ige, erős állítás kifejezésére. A -w a jurák -wu- előképzőnek felelne meg? — <i>nīza</i> : aor.obj.(1)sg3.
<i>kudahad</i>	= <i>messzire</i> ~ <i>χū'</i> (200)	<i>ni'</i>	= -ra, -re — <i>nīn</i> : -on, -en, -ön — <i>nīh</i> : dulat. ~ <i>reánk</i> <i>kettőnkre</i> — <i>nīwon</i> : -on, -en, -ön: prolat. ~ <i>nī'</i> (323)
<i>kudahahan</i>	= <i>messze</i> (hol?)	<i>nida</i>	= <i>név</i> : sgnomPxsg3. Miért <i>da?</i> ~ <i>nūm'</i> (333) ~ <i>név</i> (39)
<i>kudiga</i>	= <i>alszik</i> — <i>kudiga'</i> : aor.pl3. <i>kudidahada</i> : sgdatPxsg3. valamely igenévből. Lásd <i>ezahada!</i> — <i>kudiedašer</i> : inf. + -r képző ~ jurák -ri. ~ <i>χōhō</i> (194)	<i>na</i>	= <i>van</i> ~ <i>nāe-</i> (25)
<i>kuhori</i>	= <i>nagyon</i> ~ ? <i>χurī'</i> (202)	<i>noṃo</i>	= <i>csak</i>
<i>kuj</i>	= <i>tundra</i> — <i>kujhon</i> : sgloc. ~ ? <i>χōj</i> (189)	<i>nus</i>	= <i>teljesen</i> ; <i>egyáltalán</i>
<i>kuna</i>	= <i>hol?</i> ~ <i>χū-</i> (197) ~ <i>hol</i> (26)	<i>obū</i>	= <i>mi?</i> — <i>obus</i> = <i>miért</i> : essiv-transl. ~ <i>nawē</i> (4)
<i>kunobés</i>	= <i>fut</i> : -be nomen deverbale képző (LEHTISALO 257—258, GYÖRKE 22, COLLINDER 270) + <i>š</i> essiv-translativ. rag = infinitivus ~ <i>χunā</i> (203)	<i>obuhua</i>	= <i>valami</i>
<i>kurhari</i>	= <i>minden</i> (всѣкий)	<i>obuhoru</i>	= <i>semmi</i>
<i>mamobi</i>	= <i>mond</i> : narr.aor.pl3.	<i>oburu</i>	= <i>dolog</i> , <i>tárgy</i> ~ <i>nawēri'</i> (4)
<i>manā</i>	= <i>mond</i> — <i>manāz</i> : aor.sgl. — <i>manad</i> : aorsg2.	<i>omuon</i>	= <i>itt</i> : prolat. ? ~ ? <i>am-</i> (4)
<i>meaza</i>	= <i>vesz</i> : aor.obj.(1)sg3. ~ <i>me-</i> (258)	<i>onān</i>	= <i>most</i> , <i>jelenleg</i>
<i>me'</i>	= <i>ház</i> , <i>csum</i> , <i>sátor</i> — <i>mekon</i> : sgloc. — <i>mekoh</i> : sglat-Pxdl. — <i>mekodu</i> : sglat-Pxpl3.	<i>ornoju</i>	= <i>előre</i> ; a -noju lativusi szuffix több esetben előfordul ~ <i>nj'</i> (32)
<i>mīn</i>	= <i>belsőjében</i> ~ <i>mū'</i> (279)	<i>ornori</i>	= <i>egyre előre</i>
<i>modēr</i>	= <i>lát</i> : aor.obj.(1)sg2. — <i>modjaz</i> : aor.sgl.	<i>otés</i>	= <i>vár</i> : inf. ~ <i>nētā-</i> (30)
<i>modisunaza</i>	= <i>megvizsgál</i> , <i>megnéz</i> : -aor. obj.(1)sg3.	<i>otuznoju</i>	= <i>összel</i> : a -noju lativusi szuffix egyéb évszakneveknél is megvan — <i>otuzuj</i> = <i>őszi</i> : a -j adj. denominale képző < *j (vö. LEHTISALO 60, GYÖRKE 31)
<i>modih</i>	= <i>váll</i> : sggenPxsg1	<i>oza</i>	= <i>hús</i>
<i>mokatās</i>	= <i>felállít</i> (<i>sátort</i>): ? ~ <i>makā</i> (239)	<i>ozj'</i>	= <i>lát</i> <i>szik</i> , <i>tűnik</i> : imper.sg2., a tagadásnál használt igető — <i>oziz</i> : refl.imper.sg2., tagadásnál használt igető.
<i>mudimta</i>	= <i>elhallgat</i> ~ <i>mū'</i> (263)	<i>ozjma</i>	= <i>kimegy</i>
<i>nabe</i>	= <i>új</i>	<i>pajraha</i>	= <i>ágyhoz hasonló</i> ~ <i>pāeŋ</i> (390)
<i>nəbrez</i>	= (<i>oda</i>)fut: aor.refl.sg3. ~ <i>nāwotā</i> (300)	<i>pe'</i>	= <i>kezd</i> : refl.aor.sg3. ? , aor.-sg3. ? — <i>peza</i> : ??
<i>neda</i>	= <i>neki</i>	<i>pedzēw</i>	= <i>lő</i> : aor.obj.(1)sgl. ~ <i>pā</i> (373)
<i>nejuh</i>	= <i>felém</i>	<i>pehon</i>	= <i>fa</i> : sgloc. ~ <i>pā</i> (371) ~ <i>fa</i> (53)
<i>nēk</i>	= <i>másik</i>	<i>pesdue</i>	= (<i>fel</i>)fúj pass.part. < *t (LEHTISALO 282) ~ <i>pōsā</i> (360)
<i>nekujju</i>	= <i>másik</i>	<i>ped</i>	= <i>ki</i> , az <i>utára</i> ~ <i>pī</i> (381)
<i>neritābizu</i>	= <i>megáll</i> , <i>ottmarad</i> (останавливаться): narr.aor.refl.pl3. ~ <i>nūltā</i> (293)	<i>pia</i>	= <i>fél</i> ~ <i>pīlū-</i> (384) ~ <i>fél</i> (47)
<i>niga'</i>	= <i>fűzfa</i> : plgen. ~ <i>nurka</i> (332) ~ <i>nyár</i> (<i>fa</i>) (42) az <i>enyee</i> szó eddig ismeretlen volt.		
<i>nōda</i>	= <i>megfog</i> : aor. obj.(1)sg3? ~ ? <i>nōdā</i> (330) ~ <i>nouta-</i> (41)		
<i>noduaz</i>	= <i>hall</i> : aor.sgl.		

<i>poaza</i>	= év: sgnomPxsg3.	<i>tekarabuta</i>	= <i>elrejtőzik</i> : gerundium Pxsg3. ~ <i>takal-</i> (460) ~ <i>csuk</i> (7)
<i>polzebuta</i>	= <i>fekete</i> : gerundium Pxsg3. ~ <i>paridē</i> (339)	<i>to</i>	= <i>tó</i> ~ <i>tō</i> (488) ~ <i>tó</i> (62)
<i>puzaas</i>	= <i>befejez</i> : múlt obj.(1)sg3. ~ ? <i>pozō</i> (356)	<i>toahazoñ</i>	= <i>megérkezik, jön</i> : sgabl-Pxdul., nomen actionis — <i>tōbuñ</i> : gerundium Pxdul.
<i>puđ</i>	= <i>összerak</i> : inf. ~ <i>pēn-</i> (351) ~ fi. <i>pane-</i> (46)	<i>toeda</i>	= <i>kérdez</i> : aor.obj.(1)sg3.
<i>puġon</i>	= <i>között</i> : sgloc. — <i>pumon</i> : sgprolat. ~ <i>pō'</i> (355)	<i>tolnoju</i>	= <i>ide</i> ~ <i>ta-</i> , <i>tā-</i> (457)
<i>ruslan</i>	= <i>Ruszlán</i> < orosz	<i>tonjúkueahaz</i>	= <i>műlik (idő)</i> : sgabl., nomen actionis ~ ? <i>tōnū</i> (492)
<i>segābat</i>	= <i>éjszakázik</i> : múlt pl. ~ <i>šengā</i> (440)	<i>tonjñ</i>	= <i>ott</i> ~ <i>ta-</i> , <i>tā-</i> (457)
<i>sejagua</i>	= <i>befed</i> ~ <i>šī'</i> (443)	<i>tonoju</i>	= <i>nyáron</i> ~ <i>tā'</i> (458) ~ fi. <i>suvi</i> (59)
<i>señliz</i>	= <i>néz</i> : refl.aor.sg3.	<i>torē</i>	= <i>igy</i>
<i>señmid</i>	= <i>minden</i>	<i>torse</i>	= <i>ilyen</i>
<i>siñajgu</i>	= <i>fehér</i>	<i>tuakuča</i>	= <i>szárnyacska</i> : place. ? ~ <i>tō</i> (489) ~ <i>toll</i> (62), az enyec szó eddig ismeretlen volt.
<i>siñra</i>	= <i>hó</i> ~ <i>siñra</i> (412)	<i>tubotu</i>	= <i>megérkezik</i> : gerundium Pxp13.
<i>siñranoju</i>	= <i>télen</i> ~ <i>siñra</i> (412)	<i>tude</i>	= <i>róka</i> ~ ? <i>tōhe</i> (518)
<i>soa</i>	= <i>igyekszik</i>	<i>tudugujzas</i>	= <i>megismer, felismer</i> : múlt obj.(1)sg3.
<i>sōb</i>	= <i>megeősödik</i> : gerundium ~ <i>sa'</i> (400)	<i>tūñij</i>	= <i>puska</i> : sgaccPxsg1. ~ <i>tūñi</i> (498) ~ fi. <i>tuli</i> (63) + <i>nyíl</i> (42)
<i>soboġ</i>	= <i>(meg)jóm</i> : pass.part. ~ <i>sabā</i> (398)	<i>tiker</i>	= <i>ez, az -r a főnévi alak képzője, eddig ismeretlen volt a szamojédban. Az eker is ezt tartalmazza.</i>
<i>suame</i>	= <i>csak</i>	<i>tukēi</i>	= <i>mind</i> ~ <i>tukū'</i> (520)
<i>sujza</i>	= <i>jó</i>	<i>uñlajgu</i>	= <i>kicsi</i>
<i>sujzān</i>	= <i>jól</i>	<i>ukaš</i>	= <i>sok</i> : múlt sg3. — <i>ukat</i> : múlt pl3. ~ <i>ñōka</i> (36)
<i>sumoġz</i>	= <i>(le)esik</i> : refl.aor.sg3. ~ <i>sulmā</i> (418)	<i>ūñā</i>	= <i>eszik</i>
<i>šī'</i>	= <i>engem</i>	<i>uz</i>	= <i>nyom</i> — <i>uz'os</i> : plnom. + nyomósító elem? ~ <i>ñu'</i> (41) ~ <i>út</i> (63)
<i>šīta</i>	= <i>őt</i>	<i>uzahanēda</i>	= <i>kéz</i> : sglocPxsg3. ~ <i>ñudā</i> (44) ~ <i>vog. još, jáš</i> (19)
<i>šīe</i>	= <i>ki?</i> ~ <i>šā-</i> (424) ~ <i>ki?</i> (Introduktion 175)	<i>watazora</i>	= <i>vattaszzerű</i> < orosz
<i>šīehoru</i>	= <i>senki</i>		
<i>sīehua</i>	= <i>valaki</i>		
<i>šizēs</i>	= <i>kettő</i> : essiv-translat.		
<i>tabezāhazon</i>	= <i>céloz</i> : sgablPxsg1. Milyen igenévből? Nomen actionis? (vö. Prokofjev', pl. <i>mota'e</i> 'vágás') ~ ? <i>tābedā</i> (475)		
<i>tabuġoz</i>	= <i>pehely</i> : sgabl. — <i>tabur</i> : place. ~ ? <i>tar'</i> (462)		
<i>taha'</i>	= <i>mögé</i> ~ <i>tahā</i> (500) ~ fi. <i>taka-</i> (61)		

*

A nganaszan nyelv egyike a legkevésbé ismert uráli nyelveknek. A nyelvtanát még csak ismerjük valamennyire CASTRÉN és PROKOFJEV leírásából, de összefüggő szövegekkel alig rendelkezünk: mindössze PROKOFJEV közöl néhány mondatot a „Jazyki i pišmennost narodov Severa” című kötetnek a nganaszan nyelvvel foglalkozó részében. Mindez arra indított, hogy a rendelkezésemre álló csekély terjedelmű nganaszan anyagot közzétegyem.

A nganaszanok két törzsből tevődnek össze: avamokból (*ña*) nyugaton és vadejevekből (*asa*) keleten. A vadejevek nyelve teljesen ismeretlen. Az itt közlésre kerülő szöveg azonban valószínűleg a vadejev nyelvjárást képviseli. Az alábbi mondatokat ugyanis levél útján kaptam SEMJON D. KUPČIK-tól, aki a Tajmyr Nemzetiségi Körzet hatangai kerületének Novorybnoje nevű

településén tanító. Mivel Novorybnoje a nganaszan nyelvterület legkeletibb részén fekszik, S. D. KUPČIK föltehetőleg a vadejev nyelvjárást beszéli, hacsak nem nyugatról helyezték ide. Adatközlőm egyébként 24 éves, amint ez a szövegből is kiderül.

A mondatokat S. D. KUPČIK oroszról fordította nganaszanra, s ez meg is érződik rajta: az állítmányt néha előre hozza a mondat végéről. Egyébként megállapíthatjuk, hogy ha a szöveg valóban vadejev nyelvjárásban íródott, akkor nem nagy az eltérés a nyugati és a keleti nyelvjárás között. Ezt igazolják az alábbi szavak: avam PR. *fā* 'fa' ~ KU. *fa*, PR. *ńim* 'név' ~ KU. *ńima* vagy *ńimłi*, PR. *ńāń* 'száj' ~ KU. *ńāń*, PR. *tāđaj* 'kulcsont' ~ KU. *tāđaj*, PR. *nori* 'pad a csónakban' ~ KU. *noře*, PR. *ńo'aj* 'egy' ~ KU. *ńo'aj*, PR. *siti* 'kettő' ~ KU. *siti*, PR. *matu* 'hat' ~ KU. *matu*, PR. *bi* 'tíz' ~ KU. *bi*, PR. *kam* 'vér' ~ KU. *kam*, PR. *ńōka* 'számos' ~ KU. *ńōka'a*, PR. *łiłsiń* 'taréj' (зрeдeнь) ~ KU. *łiłsi*.

A nganaszan szavakat hangról hangra írom át a cirill abc-ból. Mivel PROKOFJEV szerint a nganaszanban csak a *t*, *d*, *n*, *s* és *l* lehet lágy, ezért csak ezeknél a mássalhangzóknál lenne célszerű jelölni a lágyságot. A KUPČIK beszélt nyelvjárás azonban alighanem eltérő képet mutat, mert egy szóban szóvégi — *mb*, egy másikban pedig szóvégi —*pb* jelet ír, s ez minden bizonytalansággal —*m*-re, ill. —*r*-re utal. Ezért én minden mássalhangzó lágyságát jelölöm. Adatközlőm egyébként gondosan jelölte a mássalhangzók lágyságát, ill. palatalizáltságát, a 'kettő' jelentésű szót pl. *сыйты*-nek írja (PR. *siti*). Az *f* hangot, amely PROKOFJEV szerint a nganaszanban *f* és *h* közötti hang, hol *φ*-fel (*fa*), hol *χ*-val (*hiō*) írja. Az *ɨ*-t *i*-vel, az *ɛ*-t *e*-vel írom át.

S z ö v e g

mana torojtum školatanu, hodašimint'um (-минтюумь). én dolgozom iskolában tanítóként.

mana hišdou sitibi' četa hiō. maj kiladatanu tihica namacumadira matu'bi' nekem van huszonnégy év, május hónapban, ezer kilencszáz hatvan *nağur* (нагурь) *hiotanu part'jati łijem* (мием). *tełi ane' prazdnika mana jatana*. három évben a pártba léptem. ez nagy ünnep nekem volt.

Néhány testrésznév

mojbo 'fej', *bakada* 'nyak', *đu'di* (đuодү) 'kezek', *ńo* 'lábak', *šejmi* 'szemek'.

MIKOLA TIBOR

Kódolás a jelező viselkedés fejlődésében*

A beszédközlés tanulmányozható információs rendszerként, a természetes nyelv pedig a rendszerben használt kódként (JAKOBSON, 1961; PLATH, 1961; VON VEIZSÄCKER, 1959). — Ebből a szempontból hasznosnak látszik egyrészt az emberi közlés analóg és digitális jellemzőit tanulmányozni, másrészt az emberi és az állati közlési rendszereket összehasonlítani aszerint, ahogy az információt kódolják.¹

Digitális és analóg kódolás

A távközlési mérnökök gyakran tesznek különbséget kétféle ellenőrző gép: a számolásra és a mérésre szolgálók között. Az előbbieket, amelyek „minden-vagy-semmi” berendezések, néha digitálisnak nevezik; ezek „igen-vagy-nem” típusúak. Az utóbbiak, amelyek a megmért mennyiségek és az általuk képviselt mennyiségek közötti kapcsolatok alapján működnek, ezzel szemben analóg néven ismeretesek; ezek „több-vagy-kevesebb” típusúak. A digitális rendszer prototípusa az abacus [kézitolós számológép], az analógé pedig a logarléc; a biológia területén a szívverésünk szemléltetheti az első típusú folyamatot, a kapilláris áramlás pedig a másodikat. Az analóg rendszerek legfőbb korlátja pontosságuk mértékében van; viszont azok a fizikai rendszerek, amelyek „igen-vagy-nem” döntéseket képesek végezni, bármilyen kívánt precizitást elérhetnek elegendő kapacitás és idő esetén.

További megfigyelés az, hogy az idegrendszer működése első megközelítésben digitális „ha a bejövő üzenetek kombinációja nem gyújtja fel a kimenő

* Ez a tanulmány az emberi beszéd és az ember alatti fajok közlése között két különbséget vizsgál: (1) annak az információnak a különböző típusait, amelyet minden faj tud közölni; (2) és azt a különböző módszert, amellyel az információt kódolják. — A tanulmány angol változata: Coding in the evolution of signalling behavior: Behavioral Science IX, 430—42 (1962).

¹ A tanulmány egy korábbi változata „Az emberi közlés összehasonlító vizsgálata” [Comparative Aspects of Human Communication] című szimpoziუმra készült, s megvitátásra került a Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research által Ausztriában, Burg Wartensteinben 1960 szeptember 4-e és 10-e között. Egy másik változata az idő alatt készült el, míg a szerző a Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences kutatói ösztöndíját élvezte; a tanulmány tovább módosult 1962 januárjában; némileg eltérő formában egy fejezetként „The informational model of language: analog and digital coding in animal and human communication” [A nyelv információs modellje: analóg és digitális kódolás az állati és az emberi közlésben] címmel megjelent a P. L. GARVIN által kiadott „National Language and the Computer” [Természetes nyelv és számológép] című kötetben (New York, 1963. McGraw-Hill) a 47—64. lapon. Az említett alapítványnak és intézetnek itt is köszönetet mondok a kutatási lehetőségekért.

rostot, akkor azt mondjuk, hogy a küszöb alatt van; másképp, azt mondjuk, hogy a küszöb fölött van" (WIENER, 1950, 74). Az idegimpulzusok tehát kétértékű jelzőknek tekinthetők: az impulzus megléte (az acetylcholine kibocsátása?) a küszöb fölött egy értéket, mondjuk 1 bináris számjegyet képvisel, és az impulzus hiánya (a cholinesterase kioldása?) egy másikat, mondjuk a 0 bináris számjegyet. Azt, hogy az agy mégsem csupán egy dicsőített digitális gép, hanem egy primitívebb analóg alapon épült mechanizmus, és hogy az idegrendszeren keresztülhaladó folyamatok ismételtén megváltoztathatják jellegüket digitálisról analógra és arról vissza digitálisra, azt NEUMANN JÁNOS mutatta ki egy posztúmsz könyvében (1958, 68–9): „Az idegimpulzusok, vagyis a mechanizmus digitális része, szabályozhatják az ilyen folyamatok egyes szakaszait, például egy specifikus izom összehúzódását vagy egy specifikus vegyi anyag kiválasztását. A jelenség az analóg osztályba tartozik, de ez lehet oka az idegimpulzusok begyakorlásának, amelyek annak köszönhetőek, hogy megfelelő belső receptorok érzékelik őket. Ha ilyen idegimpulzusok jönnek létre, akkor ismét a digitális lefolyás vonalán vagyunk . . . ilyen átváltások digitális folyamattól analógra, és ismét vissza digitálisra, többször váltakozhatnak. Így a rendszernek egyrészt az az idegimpulzus része, amely digitális, másrészt az analóg típusú része, amely kémiai változást vagy izomösszehúzódásból eredő mechanikai elmozdulást von maga után — egymással váltakozva egy különleges kevert jellegű folyamatot eredményezhet.”²

Egy digitális szervnek vagy mechanizmusnak tehát az a döntő tulajdonsága, hogy majdnem mindig két szélső diszkrét állapotának egyikében található, vagyis igen alacsony annak a dinamikus valószínűsége, hogy egy összekötő kontinuumot alkotó közbülső állapotban legyen. Úgy tűnik, hogy a digitálisnak nevezett jelenségek a valóságban szintén folyamatosak, bár nagymértékben közömbösek a bemenő ingerküszöb alatti variálódásával szemben. Ezeket a jelenségeket úgy szokás kezelni, hogy nem vesszük figyelembe az átmeneti állapotokat, vagyis föltesszük, hogy az információt egy bináris kód továbbítja.³ (Kódoláson olyan, szigorú logikai szabályok által irányított műveletet értünk, melynek célja a hatékonyság emelése azáltal, hogy az elemi szignálokat váltakozó cselekedetek sémáiba szervezzük; a kódon mindazt értjük, ami a forrás és az üzenet vevője számára előzetesen ismeretes az üzenettel kapcsolatban.) Bármilyen legyen a pontos helyzet a központi idegrendszerben — ezt a kérdést többek között GERARD (1951, 1959) meggyőző módon világította meg —, a fent fölvázolt modell mindenképpen heurisztikus értékűnek mutatkozik, még ha néhányan úgy is gondolják, hogy a digitális eljárás a leírás céljára föltalált kezdetleges emberi készítmény, és hogy az alapjául szolgáló realitás valójában analóg. GERARD úgy képzei el az idegrendszert,

² „Kimutatható, hogy közelebbről vizsgálva az idegimpulzus nem egészen digitális a viselkedésben. De hiszen még az «elektronikus agy» digitális elemei is, a jelfogó és az elektroncső, végső soron folytonos-operátor elemekből állnak, amelyeket úgy állítanak össze, hogy digitális működést mutassanak. Az elektromagnetikus jelfogó, a terminikus cső és az idegsejt valójában bonyolult mechanizmusok, amelyek bizonyos speciális működési feltételek mellett digitális helységeként funkcionálnak” (SLUCKIN, 1960, 127–8). A két technika közötti viszonyra általánosságban lásd MACKAY (1959) klasszikus kifejtését, de vö. ELIAS (1961) terminológiai bírálatát is.

³ WEINBERG tétele (1951) „hogy az élő szervezet a leghatékonyabb és a leggazdaságosabb módszerhez folyamodik; s ez az információkódoló elemek esetében inkább ternáris, mint bináris”, egy másféle, de szükségtelenül bonyolított modellt mutat be, ahol a szignál a következő formát veheti föl: + ösztönzés; — gátlás, és 0 semmilyen hatás.

mint ami „viszonylag egyforma egységekből áll, melyek különféle módokon kombinálhatók; semmint, ami erősen szakosított egységekből áll, s olyanokból, amelyeknek mindegyike valami specifikus helyett szerepel.” Ennek a bizonyítéka a synapsisok létezésében rejlik; ezek ugyanis valójában döntési központok. Ez a modell kiterjeszhető olybá, hogy átfogja a beszédet; amint DUBRUL (1958, 90) nemrég megfogalmazta: „A beszéd olyan szikra, amely átüti a két idegrendszer közti szinaptikus hézagot.” (Az idegrendszer és a nyelvrendszer közötti összefüggés gondolatát SHANDS dolgozta ki [1960].)

Ennek a dolgozatnak azon hipotézis bemutatása a témája, mely szerint míg ember alatti fajok leginkább analóg módon kódolt jelekkel kommunikálnak, addig a beszédben (néhány nyelvészek véleményével ellentétben) bizonyos információ analóg módon, más pedig digitálisan van kódolva. Ezért a beszéd digitális mechanizmusa a filogenetikus sorban kései fejlődésnek tekinthető és talán kizárólagosan emberi képességnek. (Természetesen nem azt állítjuk, hogy ennek a kétféle mechanizmus-típusnak az eltérő használata az egyetlen jegy, amely kiemeli a beszédet a többi fajnak más lehetőségekkel történő kommunikációs viselkedései közül. C. F. HOCKETT például két [1959] — később tizenhárom [1960a, 1960b] — „egyetemes” nyelvi tulajdonságot azonosított meglepő nagy átfedési területtel, és még ez a lista is kétségtelenül nem kimerítő⁴.)

Neurológiai szempontból kissé durván szólva: a beszédben az érzelmek, analóg terminusokban kódolhatók, ebben az esetben a neokortikális, valamint a kerületi vagy neurohumorális területek egy időben működnek; a létezés egyéb vagyis „értelmi” oldalai pedig digitális módon vannak kódolva, amelyek föltehetően csupán agyi [centrencephalic] integrálást vonnak maguk után (RUESCH, 1955).⁵ FRISCH klasszikus méh-„nyelvi” tanulmányainak (1950)⁶ felülvizsgálata közben, KROEBER (1952) hasonlóképpen megkülönböztette a jeleket és a szimbólumokat sajátos funkciójuk (emotív; kognitív) szerint. Tanulmánya nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy néhány ember alatti fajok, nevezetesen a társas rovarok részben szimbólumok segítségével kommunikálhatnak; de ennek bizonyítékai még korántsem meggyőzőek. (Nem sokkal halála előtt, egy vita során KROEBER a szerzőnek megjegyezte, hogy már nincs azon a véleményen, amelyet az idézett tanulmányban kifejezett.)⁷

⁴ Még hozzáadhatnánk a „többféle kódolás lehetőség”-ét, vagyis azt a lehetőséget, mely szerint a nyelv az egyetlen közlési rendszer, amely lehetővé teszi, hogy a verbális jelek egyik halmazát (például a beszédet) átváltoztassuk egy másikba (például az írásba). Van olyan nézet is, mely szerint a nyelv egyetlen tulajdonsága sem kizárólagos tulajdona az embernek, hanem épp ellenkezőleg csupán a jellemzők sajátos kombinációja, az emberi közlés szükségleteit kielégítő komplex kódolási forma különbözteti meg egyértelműen más fajok közlési rendszereitől (lásd: KOEHLER, 1956).

⁵ Az uralkodó kéreg és thalamus azon részeit, mely a beszéd megtanulásának és használatának szerve, PEINFELD és ROBERTS írta le (1959). A patológiában előforduló „racionális” és az „emócionális” beszédre, valamint arra a filozófiai elképzelésre vonatkozólag, hogy érzelmi felkiáltások alkotják a nyelv alapját” lásd GOLDSTEIN művét (1948, 4. fejezet).

⁶ A terület legújabb kutatási eredményeit LINDAUER (1961) és VON FRISCH (1962) állította össze.

⁷ „A jeleket felhasználó viselkedés (amely nyelv előtti értelmes viselkedés), valamint a nyelvi viselkedés (amely a nyelvnek nevezett szimbólumrendszert felhasználó viselkedés) közötti különbség” beható tárgyalására vö. GREENBERG (1959). Számos nyelvész elemezte az emberi beszédet a méhek érintkezésével szembeállítva, például LAZICZIUS (1942, 31. l.), LOTZ (1950, 1951) és BENVENISTE (1952).

Közlési csatornák

A beszéd a legfőbb (de egyáltalában nem az egyetlen) mechanizmus, mely a közösségeket társadalmi szervezetteké fűzi össze személyközi közlési csatornákon át kicserélt üzenetek rendszeres áramlása útján. Ezek a csatornák különböző sávokból állanak, amelyeken át az üzenetek egyidőben mozoghatnak. Van egy vokális-auditorikus sáv, amely összekapcsolja a hangképző izmokat az auditorikus receptorok ingereivel. Van egy gesztikulációs-vizuális sáv, amely összekapcsolja az arc és test izmait a vizuális receptorok ingereivel. A személyek közti üzenetek a mindennapos közlésben egyidejűleg haladnak ezeken a hallásbeli és látásbeli utakon, általában egymást erősítve, de bizonyos helyzetekben alkalmilag egymással összeütközve.⁸ Más érzékelési módok (mint az érintés [FRANK, 1957; GELDARD, 1960; GILMER és GREGG, 1961] szaglás, ízlelés és hőérzekeles) részt vehetnek a közlésben — nyilván meg is teszik más fajok között (HALDANE, 1955; MARLER, 1955), és KELLER HELEN figyelemre méltó tettei mutatják, hogy ezek az emberi fajban is erősen megkülönböztető jellegűek lehetnek; de ezek általában korlátozott és szándékolatlan módon járulnak hozzá a közléshez, mivel ritkán állnak az akarat ellenőrzése alatt. És van végül egy cselekvésségi-helyzetbeli sáv, amely a cselekvésségi és megfigyelt „dolgok” közbenjöttével a forrást és a rendeltetési helyet kapcsolja össze (GOFFMAN, 1959; HALL, 1959; HAYES, 1957; OSGOOD és SEBEOK, 1954; RUESCH és KEES, 1956).

A közlési csatornák változatossága további tárgyalást és illusztrációt igényel. Így, TINBERGEN meggyőzően kimutatta, hogy a sirályok nemcsak kiáltások által érintkeznek egymással, hanem a testtartásuk és mozgásuk által is; L. T. EVANS pedig (1955, 274. l.) a krokodilus-fajtákkal kapcsolatban a következőről számolt be: „Amikor az érett hím amerikai alligátor ordít, akkor a középső része körülbelül két hüvelyknyire a víz felszíne alatt fekszik. Az üvöltés borzasztó visszhangja olyan, hogy egész szökőkutat lövell föl a teste fölé. Az ordítás, az állkapcsának sarkán levő mirigyekből kibocsátott pézsmailat, valamint a szökőkút a nőstény odavonzására szolgál, és talán a hím vetélytársak elűzésére.”⁹

A közlési hálózat legáltalánosabb modellje megkívánja, hogy egy rendszer (forrás) befolyást gyakoroljon egy másik rendszerre (rendeltetési helyre) az őket összekötő csatornában továbbított váltakozó szignálok útján. Úgy foghatjuk föl a hírforrást, mint amely egy vagy több üzenetet hoz létre, ezeket az üzeneteket egy vevőnek olyan szignálokká kell átalakítani vagy bekódolni, amelyeket a csatorna szállítani tud; végül a szignálokat egy adó által át kell alakítani vagy kikódolni olyan üzenetté, amelyet a rendeltetési hely elfogadhat (FANO, 1961; SHANNON és WEAVER, 1949). Ezt a közlési modellt,

⁸ A sávokon belüli ellentmondásnak egy találó példája olvasható a *Life*-ban (XLVIII.9, 106—22 [1960]). Egy hipnotizált nőbeteg azt az utasítást kapta, hogy igenlő válasz esetén a jobb mutatóujját emelje föl, tagadó válasz esetén pedig a bal. Mikor megszűnt a hipnózis, akkor orvosa kikérdezte. A beteg, mivel nem tudott megbirkózni érzelmi problémájával, erősen megrázta a fejét nyilvánvaló tagadásként, de fölemelte a jobb ujját, ami azt mutatta, hogy a helyes válasz „igen” volt. A normális és patológikus közlési viselkedés általános klinikai értékelésre vö. RUESCH (1957).

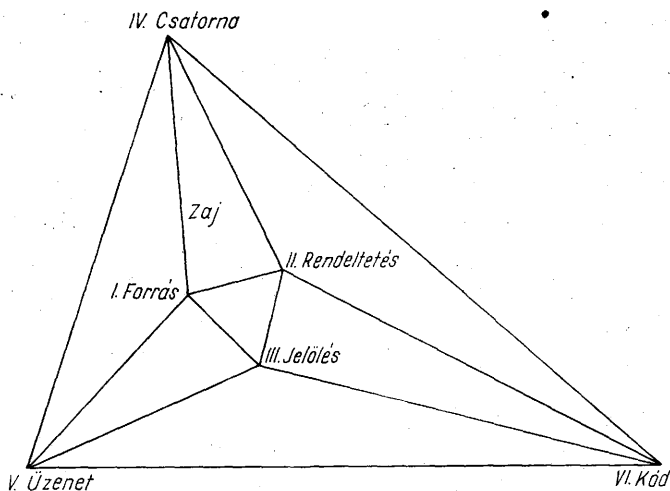
⁹ Ugyanazon a konferencián egy korábbi felszólalásában MARGARET MEAD úgy jellemezte a tehetséges embert, „mint akinek sikerült valamennyi lehetséges módon ösztönzést kelteni. Ha elemezzük a közlést, akkor azt látjuk, hogy az az ember tud legtöbbet közölni a csoportjának, aki több érzékelési módot használ ki” (1955a, 241. l.).

amelyet mérnöki kérdésekkel kapcsolatban építettek ki, nem szánták az emberi közlés „fénymásolatának”. Ez mindenekelőtt föltételezi a forrásnak és a rendeltetési helynek, az adónak és a vevőnek a normális szétválasztását, míg az egyedi ember mindkét minőségben többé-kevésbé egyidejűleg működik; az ember valóban különféle szervezet-egyensúlyi mechanizmusok segítségével rendszeresen kikódolja a saját maga által bekódolt üzeneteket.

Amennyiben a kicserélésre kerülő üzenetek a beszédhez tartoznak, addig a nyelvészek hagyományos munkaterületét alkotják. Más, részben vagy egészen szóbeli üzenetek tartalmazhatnak mítoszokat, különféle rítusokat, házassági törvényeket és rokonsági rendszereket, szokásjogot, a gazdasági csere bizonyos módjait és hasonlókat; ezek a szociális antropológia tárgyát alkotják általában, különösen pedig olyan speciális diszciplínákat, mint a jog, a közgazdaságtan és a folklór (LÉVI—STRAUSS, 1960).

Egy információelméleti modell

Egy igen elterjedt modellben, főleg annak BÜHLER-féle kidolgozásában, a beszédaktus három oldalra korlátozódott: a hangnak (I) a forrásra (*Kundgabe*; az első személy, a feladó jellemző jegyei); (II) amelyek a rendeltetési hely számára felhívást (*Appell*; a második személy, a címzett) alkotó jegyek;

1. ábra. A MORLEY-féle háromszög, amely a BÜHLER-modellje és a közlési hálózat információelméleti modellje közötti kapcsolatot mutatja be. MORLEY tétele szemlélteti BÜHLER modelljének (a kis egyenlő oldalú háromszögnek) és a közlési hálózat átfogóbb információelméleti modelljének a viszonyát. A bekódoló és a kikódoló gyakran ugyanaz a személy.

és amelyek (III) a jelölésre (*Darstellung*; az úgynevezett harmadik személy — akiről vagy amiről a beszéd folyik) utalók. Hasznosnak látszik ezt a háromszögű modellt kiterjeszteni egy hatszögűvé, amelyben a következő dimeenziók találhatóak: (I) feladó (vagy cselekvő), aki kiválasztja — vagyis sajátos statisztikai korlátozásoknak megfelelően bekódolja — az (V) üzenetet a (VI) kódból,

melynek — hogy a kódolást lehetővé tegye — egészen vagy részben a (II) címzett (vagy reagáló) birtokában is kell lennie; az üzenet megkövetel egy (III) referentet (vagy, inkább kontextust) is, és egy (IV) „csatornát”, amely lehetővé teszi a résztvevők számára a kapcsolat létesítését és fenntartását. (A zaj a közlésnek az a része, amely betolakodik a feladótól a címzethez úton levő üzenetbe; ez erősen, bár változó arányban, keveredik a szignállal, a közlésnek azzal a részével, amely a feladótól származik.)

Bühler modellje és a közlési hálózat információelméleti modellje közötti kapcsolatot MORLEY háromszöge szemlélteti (1. ábra).¹⁰

Ez a hat tényező határozza meg a nyelvi funkciók hierarchikus rendjét; és bármely üzenetnek a verbális szerkezete az uralkodó funkciótól függ. Bár a referent felé fordulás — az úgynevezett jelölő, kognitív vagy utaló funkció — minden üzenet fő tartalma, a másik öt járulékos funkció is mindig jelen van, és ezekkel is számolni kell.

KROEBER (1952) a következőkben kommentálja a különbséget a jelek között, melyek (a mi terminológiánkban) az (I) forrásra irányulnak, illetőleg a szimbólumok között, amelyek a (III) kontextusra összpontosulnak. Működésük közben a jelek, amelyek a közlésre szolgálnak, szenzoriális és zsigeri ingerekre történő cselekvés-válaszok, és valószínűleg mindig emocionális affektusok kíséretében jelentkeznek. Közvetlenül csupán a jelet produkáló egyén állapotára vonatkozó információt szállítanak a címzett egyéneknek. Riasztják az egyik organizmust a másik állapotával kapcsolatban; ami gyakran azonos. Az igazi szimbólumok azonban nemcsak a közlő organizmusra vonatkozó más dolgokra, információt is hordozhatnak. Az ilyen külső információt objektívnek nevezhetjük, ha összehasonlítjuk a nem-szimbolikus jeleknek alapvetően szubjektív jellegével.” (Lásd még WHITE [1940], CASSIRER [1944, 31–2. l.], MORRIS [1946] és FRANK [1960]. A kontextus fogalmát nemrég SLAMA—CAZACU [1961] dolgozta ki.)

A közlés hat funkciója

A jel/szimbólum kettős modellje nyilván túlságosan leegyszerűsített képe annak, ami a beszédben történik, és valószínűleg annak is, ami az állati közlés során játszódik le; legalább négyféle, az emotívától és a kognitívától eltérő funkciót nem tartalmaz. Ezek közül egyet megfigyelt és leírt B. MALINOWSKI, aki ezt „*phatikus* érintkezésnek [nevezte, vagyis] olyan beszédnek, amelyben a kapcsolat szálaít a puszta csere alkotja . . .” (MALINOWSKI, 1923, 315. l.). Az ilyen üzenetek, amelyek elsősorban a közlés létesítésére, meghosszabbítására vagy megszakítására szolgálnak, s arra, hogy ellenőrizzék: vajon jól működik-e a (IV) csatorna, — nem csupán az emberi beszédben tűnnek föl (vö. ezzel az üdvözlőlapon olvasható felirattal: „Ez a lap nem szolgál semmilyen hasznos célt, azon kívül, hogy pénzt hoz gyártójának és segítségemre van az Önnel való érintkezésben és az Önnel való kapcsolatunk fenntartásában”), hanem megtalálhatók a békák meg bizonyos madarak között, például a verebek és a papagájok között, madárnak madárhoz és madárnak emberhez való viszony-

¹⁰ MORLEY tételére, amely azt állítja, hogy ha egy bármilyen alakú háromszög három szögét háromfelé vágjuk, akkor a metszéspontok mindig egy egyenlő oldalú háromszög csúcaiban találkoznak, lásd COXETER művét (1961).

latában egyaránt.¹¹ A beszédben a (II) rendeltetési hely felé fordulás olyan mondatokat eredményezhet, amelyeknek nincs igazságértékük (tudniillik a vocativust és imperativust); vitatott dolog, hogy vajon ilyen üzenetek, melyeknek főleg akarati funkciójuk van, előfordulnak-e az ember alatti fajok között is. (Az idevágó nézeteket KAINZ foglalta össze [1943, 220—4. l.].) Talán a közönséges angol pintynek (*Fringilla coelebs*) a „csengő” hívása ilyen funkciót szolgál: ha egy ragadozó madár, mint például a bagoly feltűnően telepedett le egy fára, „a kis madarak szintén feltűnővé teszik magukat a »sereglsé« [vagy: »tömeges zajongás«] nevű viselkedés által.” Úgyszólván azáltal mutatnak rá a rablóra, hogy mindenkire szól. A csókának két kiáltása van, [angol] átírásban *Kia* és *Kiaw*, s állítólag azt jelenti: 'Repülj velem!', ezáltal a madár hívja a többieket a csapatból.¹² Mindenesetre a bekódoló és a kikódoló gyakran ugyanaz az egyén — akár egy botjával kopogtató vak ember —, amit például az a mód is bizonyít, ahogy az elektromos töltésű halak elforgatják a magas feszültségű elektromos erőterüket; továbbá a Chiroptera (denevér-félék) meglepő aerodinamikus szonár rendszere, valamint a cetféléknek még bonyolultabb szonár rendszere (GRIFFIN, 1958; KELLOG, 1961; LILLY, 1961). Az ötödik csoport, amelynek célja az (V) üzenetre irányul, a nyelv költészeti funkciója, amelyet legutóbb JAKOBSON világított meg ennek a témának a keretében (1960);¹³ és az utolsó csoportot, amely a (VI) kódra irányul, és amely lehetővé teszi a nyelvi jelnek az átfogalmazását vagy lefordítását valamely más, alternatív jelre, általában a glosszáló [áttételi] funkciónak nevezik (CHERRY, 1957, 3. fejezet, 2. pont; JAKOBSON, 1959).

Összefoglalásul: a hat közlő funkció közül kettő — az emotív és a phatikus — bizonyosan előfordul az ember alatti fajok körében is; két további — a kognitív és konatív — valószínűleg előfordul; de a megmaradó kettő — a költői és a metalingvisztikai — úgy látszik, kizárólagosan emberi. (Csupán az akusztikai oldal áttekintésére vö. COLLIAS [1960], MARLER [1959] és HASKELL [1961].)

Az emóció kódolása

Stankiewicz éles fogalmazásában: egy emberi lény beszélhet vagy csendben maradhat. Ha a beszéd mellett dönt, akkor szabadon választhatja meg a leadandó üzenetet. A kód irányában azonban korlátozott a szabadsága: olyan „előre gyártott elemek” közül kell választania, amelyek szimultán bináris megkülönböztetések halmazai (HALLE, 1957),¹⁴ s egy algoritmusban (vagy döntési eljárásban) levő, sorozat-sémába összefűzött elemek. Eszerint a választás szerint variálja üzenetének kognitív tartalmát vagy jelentését. De változatlan jelentés mellett is, színezheti, izesítheti a beszélő üzenetét többféle módon.

¹¹ Az üdvözlőlap üzenetét közölte a New York Times Magazine 1960. április 3-án, az 53. lapon. A „phatikus közlés” más fajtáira vö. KAINZ (1943) és RÉVÉSZ (1956). JAKOBSON (1960, 356. l.) a „beszélő madaraknak” a közlés megindítására és fenntartására irányuló igyekezetét kommentálva kijelenti, hogy „a phatikus nyelvfunkció az egyetlen, amelyben közösek az emberi lényekkel”, és hozzáteszi, hogy „a gyermek is ezt a verbális funkciót szerzi meg legelőször”. A madarak beszédutánzására, lásd például DE HAAN beszámolóját (1929).

¹² A pintyre vonatkozóan, lásd THORPE (1956); a csókára, LORENZ (1952); általánosabban: MARLER (1957) és THORPE (1961).

¹³ Ennek a tanulmánynak köszönhetem a nyelv hatszögű modelljének a kialakítását.

¹⁴ A dichotómia elvének filozófiai vizsgálatát lásd OGDENNÉL (1932).

A beszéd tárgya iránt tanúsított állásfoglalásának módosítási lehetősége az „emóció” pragmatikus dimenziója. A beszélőnek itt is szigorúan konvencionális sajátságok állanak a rendelkezésére; de nem feltétlenül kell bináris vagy ternáris döntéseket hoznia, mivel az ilyen eszközök minőségének alig észrevehető váltakozásával is tükrözni tudja emocionális intenzitásában lejátszódó különbségek sorozatát (amelyek föltehetően a növekvő hormontermeléssel kapcsolatosak).

Egy madár hasonlóképpen hangot adhat ki vagy csendes maradhat, azonkívül bizonyos választása lehet a leadandó üzenettel kapcsolatban: a közönséges mezei poszátánál (*Sylvia communis*) például huszonnégy veleszületett hangot találtak. Beszámoltak arról is, hogy a varjaknak négy vagy több különböző kiáltása van, amelyek közül kettő azonosítható: el is nevezték ezeket gyülekező és szétoszló kiáltásnak. Kimutatták azt is, hogy a varjaknak a kiáltásokra való reagálása csak részben velükszületett; más részük, úgy látszik, más egyedek utánzásának eredménye. De ha egyszer már a kapcsolat létrejött, akkor a káromások száma egy és öt között változik, a frekvenciájuk pedig közvetlenül az izgatottságukkal lesz egyenes arányban (SAUER, 1954; H. FRINGS és M. FRINGS, 1959). Természetesen vannak más típusú közlési helyzetek, ahol a frekvencia ~ intenzitás kapcsolat olyan mértékben uralkodhat, hogy a válasz frekvenciájában még nagyon lényeges különbségeket is csupán nagyon csekély formális módosulás kísér, s így a jelzésbeli kétértelműsége csökken. A különbséget a következő analógia segítségével világíthatjuk meg röviden: mennél erősebben hajt egy kerékpáros, annál gyorsabban mozog a gépe; de egy telefon változatlan mértékben cseng, tekintet nélkül a hívás sürgösségére (bár összemérhetően hosszabb ideig csenghet) (MORRIS, 1957).

Az emberi lény is beszélhet vagy csendben maradhat: a beszéd-szignál (mint az akusztikai szignálok általában) mulandó; vagyis gyorsan megváltoztatható vagy egészen kikapcsolható. Ez a tulajdonság azonban nem szükségszerűen található meg másféle közlési módokban, például a szaglás segítségével történőben. Így például a szkunksz [amerikai görény] nagyon hirtelen tud vegyi jelzést kibocsátani, de nem tudja lezárni: az üzenet nem ér véget, még a küldő távollétében sem. A szag által történő közlés ezért ebben és más tekintetben — beleértve különösen a késleltetett visszacsatolás képességét — inkább az íráshoz, mint a beszédhez hasonlóan működik.

A beszéd szimbolikus információ-hordozó hangbeli jegyei lehetnek disztingtívek vagy konfiguratívok (konstruktívok). Egyes nyelvészek meg vannak győződve arról, hogy minden nyelvi nyilatkozat kétértékű tulajdonságok halmazára bontható és ezek által jellemezhető (JAKOBSON és HALLE, 1956), míg más nyelvészek szívesebben folyamodnak bonyolultabb rendszerező elvekhez (MARTINET, 1957—1958), de mindnyájan megegyeznek abban, hogy az ilyen sajátosságok kódolása digitális. Amikor azonban más információval találkozunk, amelyről tudjuk, hogy azokat a vokális-auditórikus sáv hordozza, a kódolás természete sokkal kevésbé világos.

A nyelv eszpresszív sajátságai

CHARLES DARWIN az elsők között volt (ő maga HERBERT SPENCERnek „A zene eredete és funkciója” című esszéjét idézte ebben az összefüggésben), aki módszeres részletességgel kutatta és evolúciósan értelmezte azt, amit

„Az ember és az állatok érzelmeinek kifejezésé”-nek (1872) nevezett.¹⁵ A negyedik fejezetben, amikor egy kifejezetten „nagyon homályos témát” vet fel, a hangok kibocsátását, akkor borúlatoan megjegyzi: „Nem valószínű, hogy valaha is pontosan meg lehet majd magyarázni minden eltérő lelkiállapotban minden egyes hang okát és forrását.” Fél évszázaddal később, SAPIR (1927-ben) visszahangozta DARWIN véleményét: „Az emberi hang a reagálásoknak bonyolult nyalábja, és a szerző tudomása szerint mind ez ideig senkinek sem sikerült átfogó módon számot adni arról, hogy mi is az emberi hang és milyen változásokon mehet keresztül. Úgy láttzik, hogy nincs semmilyen könyv vagy tanulmány, amely osztályozná az emberi hang különböző típusait, és nincs rá nomenklátúra sem, amely a hangjelenségek szédítő tömegét fel tudná ölelni.” És egy negyed századdal még később, JAKOBSON és HALLE¹⁶ (1956, 11. l.) ismét kénytelen volt megállapítani, hogy az ilyen „arcimimikai mutatók” — ahogy ezeket nevezik — rendszeres tanulmányozása továbbra is napirenden marad.

Olyan nyelvészek, mint BALLY, DEVOTO, SPITZER, VON WARTBURG, VOSSLER és mások, akik — ismét STANKIEWICZ parafrázisával kifejezve — a kóddal szemben az üzenet elsőbbségét és esztétikai felsőbbrendűségét hangsúlyozzák, figyelmet fordítottak az expresszív nyelv kérdéseire. A strukturális nyelvészetben azonban tulajdonképpen figyelmen kívül maradt a morfofonemikus, morfológiai és szintaktikai kérdések expresszív oldala, hogy a természetes és emfatikus stílus közötti, meg az egyik és másik társadalmi nyelvjárási közötti kód-átkapcsolásról ne is beszéljünk. Csupán a fonémák szintjén érintette néhány strukturalista az expresszivitás fogalmát, a legeredetibb módon közülük LAZICZIUS, aki elsőként hangsúlyozta az általa „emfatikus”-nak mondott elemek konvencionális természetét.¹ TRUBETZKOY (1939) szerint ennek a területnek az adatai olyan csekélyek és megbízhatatlanok, hogy nyelvbéli szerepükről csupán spekulálni lehet; s végeredményben a fonológiának egy speciális ágába száműzte őket, amit fonológiai stiliztika (phonologische Stilistik) névvel kívánt jelölni. Csupán legutolsó években kezdtek nyelvészek és pszichológusok ismét bontogatni a teljes beszéd folyamat összefonódott fonalaikat. LOTZNAK (1950, 1954) köszönhetjük mindazoknak a sajátságoknak legátfogóbb, bár rendkívül lakonikus tipológiáját, amelyek a társadalmilag meghatározott vagy szerveink szomatikus jellege és beszéd szokásaink által megkötött variánsokat ölelik fel azokon a változó pragmatikus sajátságokon kívül, amelyek „folyamatosaknak” mondhatók, „amennyiben az emocionális kifejezés valamely változása az érzelem intenzitásának különbségét jelzi, vagyis

¹⁵ Lásd „Az ember származása” című művet is (1871). DARWIN megfigyelései leginkább a háziállatokon, macskákon és kutyákon, valamint az emberen alapultak. MARGARET MEAD a fenti könyv 1955-i kiadásához írott előszavában hangsúlyozza DARWIN könyvének fontosságát a „kinetika új tudománya számára”. DARWIN és a nyelvészet viszonyára lásd SCHLEICHER művét (1873) és a következő négy értekezést, mely a nyelv fejlődését a közlés fejlődésének részeként tárgyalja: GREENBERG (1957, 5. fejezet), BROSNAHAN (1960), CRITCHLEY (1960) és BIRDWHISTELL (1960).

¹⁶ JAKOBSON, FANT és HALLE (1962, 15. l.) az „expresszív jegyeket” a „neutrális, emóció nélküli” jegyekkel párosítják, ahol is az előbbieket — szerintük — „lépcsőzetes skálát” mutatnak a megkülönböztető jegyek dichotómikus skálájával szemben.

¹⁷ Ennek a fogalomnak és idézetnek a tárgyalását lásd SEBEOK írásában (1959).

¹⁸ Vö. még: MOSES (1954), valamint PITTENGER, HOCKETT és DANEKY [(1960). A lelkiállapotnak a verbális viselkedésben való visszatükrözésével foglalkozó gyorsan növekedő irodalom összefoglalását lásd MAHL művében (1960, jegyzet a 2–3. lapon).

minél hangosabban kiáltunk, annál dühödtebb benyomást teszünk". A társadalmilag meghatározott sajtáságokhoz tartoznak az úgynevezett vokalizációk — vokális jellemzők, minősítők és osztályozók —, amelyeket először H. L. SMITH JR. sorolt föl (1952; PITTINGER és SMITH, 1957), és amelyeket néhány munkatársa pszichoterápiai eszközként is felhasznált (McQUOWN, 1957; PITTINGER, 1958).² Egészen más csoportosítást — a tanult ~ tanulatlan, szándékos ~ akaratlan, állandó ~ megszakított kategóriák közötti bináris döntések sorozataként — javasolt egy nyelvészekből meg pszichológusokból álló csoport (OSGOOD és SEBEOK, 1954, 76. l.). Végül nemrég két egymástól független kísérlet is történt egy összefoglaló elmélet fölvázolására: az egyik TRAGER (1958, 1960) és a másik STANKIEWICZ (1960) műve.

A nyelvészek általában egyetértenek abban, hogy a különféle sajtáságok következetes tipológiája az egyik legsürgősebben megoldandó feladat. Nem kevésbé hasznos volna a sajtáságoknak megbízható leírása és osztályozása állatfajok szerint. Azt már tudjuk, hogy némely ember alatti közlési rendszer nemcsak a fajra jellemző, hanem elegendő egyéni változatot tartalmaz, amelyek közt olyanok is helyet kaphatnak, mint például a pintyek esetében a „nagyon furcsa dalok”, vagy idiolektusok: a pintyek dala úgy van megszerelve, írják, „hogy az egyes madarak még emberek által is felismerhetők személyes jelzőnúsokról”, amely fiókakorukban alakul ki. Továbbá: egy madár csapat egymás kölcsönös utánzása révén az általános sémába beleépíti a saját közösségtől a többitől megkülönböztető jelek sorozatát, s így dialektust alkot (MARLER, 1956; STADLER, 1930; a méhek dialektusára lásd: VON FRISCH, 1962). Jelenleg csak nagyon homályosan vehető ki, hogy a különböző fajokban az ilyen hálózatok hogyan vannak összeszöve, hogyan működnek és milyen értékük lehet az életbenmaradás szempontjából.

A legtöbb nyelvész, aki expresszív vagy paranyelvi jelenségekkel foglalkozik, úgy véli, hogy az ezekben levő sajtáságok kódolása analóg lehet — de nem szükségszerűen az. Így például TRAGER ezt írja (1958): „Ezek a leírt hangtulajdonságok, úgy látszik, páros jellegűek, de a terminus-párok inkább olyan szélső pontokat jeleznek, amelyek között folytonosság vagy több megszakított lépcsőfok található.” STANKIEWICZ (1960) pedig ezt mondja: „Az expresszív elemek . . . bináris viszonyban állanak a semleges kifejezésekhez, és lépcsőzetes skálát alkotnak egymáshoz viszonyítva. A fokozatosság azonban nem szükségszerű jellegzetessége az expresszív egységeknek. Ezek az expresszív szinten további bináris viszonyokat alkothatnak egymással . . .” Csakugyan úgy látszik, hogy ezeknek a sajtáságoknak csupán egyetlen közös tulajdonságuk van: nem eshetnek egybe mind formájuk, mind disztribúciójuk szerint azokkal a sajtáságokkal, amelyeknek megkülönböztető, vagyis kognitív funkciója van; ebben az értelemben a rendszer határozza meg őket, és ezért a nyelv részének kívánjuk őket tekinteni. Előfordulhat, hogy a fokozatbéli elemek az adott nyelv néhány megkülönböztető elemével formálisan azonosnak bizonyulnak, de ilyenkor másfajta disztribúcióval kell rendelkezniük. Így a magyarban a hosszúság fonematikus: /e/ („nyílt e”), például *el* disztinktív módon szembenáll az /e:/ („hosszú zárt e”) fonémával, mint az *él* [ige] esetében; de a hosszú (nyílt) /e:/ (változó időtartambeli fokozatokkal) csak emfaticusan állhat szemben a rövid /e/ fonémával: *ember* /ember/ szemben ezzel hogy *ember!* /ε:mber!/. Vagy pedig a lépcsőzetes elemek alakjuk szerint is különbözhetnek, ahogy a magyar *φu* [fű!] indulatszó, globális „gesztus” egyik része sem fordul elő ebben a nyelvben.

A diszkrét vagy a folytonos megközelítés

Részei-e a nyelvnek az ilyen sajátságok, vagy pedig nem? Jó néhány nyelvész olyan redukcionista magatartást tanúsít, amely a nyelvhez tartozónak mondott (akár bináris, akár nem) jellegű kategóriákat szembe kívánja állítani azokkal a jelenségekkel, amelyeket nem tudunk leírni pontosan ugyanolyan terminusokkal, s ezért ezeket „a való világ nem nyelvészeti elemei”-nek körébe utalják, amelyektől szerintük meg kellene tisztítani a nyelvészet tudományát. Íme ennek az állásfoglalásnak egy drámai kifejtése: „A rendes matematikai eljárások általában két osztályra oszthatók, a folytonosokra (vagyis infinitezimális kalkulusra) és a diszkrétre vagy megszakítottakra (vagyis a véges csoportok elméletére). Nos, ki fog derülni, hogy a »nyelvészet«-nek nevezett matematika a második osztályba tartozik. Még csak kompromisszumot sem köt a folytonossággal, ahogy azt a statisztika vagy a végtelen csoportok elmélete teszi. A nyelvészet kvantum-mechanika a legszélsőségesebb értelemben. Minden folytonosság, az infinitezimális árnyalás minden lehetősége — egyik vagy másik irányban — ki van rekesztve a nyelvészetből” (Joos, 1950).

Egy másik nyelvész, úgy látszik, szembeállítja a kontrasztok diszkrétiségét a skálák folytonosságával, mint a nyelvet a kultúra egyéb részeivel szemben: „A nyelvi üzeneteket körülvevő közeg . . . folyamatos dinamikus skálát mutat, amely valamennyire kialakult minden kultúrában: beszélhetünk halakban, hangosabban, vagy még hangosabban, vagy akármilyen közbülső módon az árnyalás mindenféle elméleti korlátozása nélkül. Általában azonban . . . ha folytonos-skaláris kontrasztokat olyasminék a szomszédságában találunk, amiről biztosak vagyunk, hogy nyelv, akkor kizárjuk őket a nyelvből (de nem a kultúrából)” (HOCKETT, 1955, 17. l.).

Az a két — némelyek szerint a nyelvésztől különálló — diszciplína, amelyre leggyakrabban átruházzák a folytonosságot: az egyik póluson a szemantika, a másik póluson a fonetika. A következő idézet az elsőt illusztrálja: „A lexikon bizonyos területein a szemantikai struktúra olyan bonyolult lehet, hogy lehetetlen vagy haszontalan azt az arisztotelészi osztály-logika vagy az »azonos vagy különböző« pragmatikus teszt segítségével, mint fő eszközökkel megközelíteni. Ezek helyett az éles dichotómiák helyett folytonos skálákat lehetne bevezetni . . .” (LOUNSBURY, 1956). A másik diszciplínában, a fonetikában épp a beszéd expresszív elemeit hajlandók a tudomány hatáskörén túl eső, ingadozó jelenségekként leírni.

Így például egy nyelvész ezt írta: „ . . . a retorikus hangsúly árnyalásokra hajlamos: a hosszúsága nyújtható vagy az intenzitása növelhető, hogy hordozza a félelemnek, bámulatnak, csodálkozásnak és sok más finom, nehezen megfogható magatartásbeli árnyalatnak a felhangját. Akár szándékban áll a nyelvésznek — az expresszív hangsúly különféle típusainak és stílusainak az elemzése és meghatározása, akár nem, ki kell selejteznie az ilyen expresszív tényezők által előidézett fonetikai többletet, hogy közvetlenül a nyomaték-hangsúly grammatikailag jelentős kategóriájával foglalkozzon” (NEWMAN, 1946). Ugyanezt olvashattuk, talán óvatosabb formában, egy amerikai intonációval foglalkozó monográfia konklúziójában: „A jellemzők csoportjai közötti legmélyebb a szakadék egyrészt a rendszeres kontrasztokba szervezett, másrészt a csupán árnyalati különbségekkel rendelkező tételek között . . . Ha a nyelvészet a nyelvi struktúra osztályozása, akkor csupán a rendszeres kontraszt-

tok leírására korlátozódik . . . Az árnyalt elemek általában ki vannak rekesztve a nyelvészetből mint olyanból . . .” (PIKE, 1945, 170. l.; lásd még: BOLINGER, 1961). Mintegy tizenhat évvel később azonban ugyanaz a kolléga ezt írta: „Az emberi hangminőség . . . véleményem szerint nyelvészetileg relevánsnak tekinthető, akár egységekre van bontva (vagyis »diszkrétén van kódolva«); kontrasztív fonémákba vagy komponensekből álló rendszerekbe szervezve — mint a suttogás az énekkel szemben —; akár pedig társadalmilag jelentékeny, de árnyalt (vagyis fokozatok által »folytonosan kódolt«), amilyen a beszédsebesség mértéke, a hangerő fokozatai vagy általában a hang magassága lehet” (PIKE, 1960, 52a l.).

Nagyon valószínű, hogy a nyelvi viselkedés kutatói, beleértve a pszichológia figyelembevételével által serkentett nyelvészeket, helyeslik és megfelelő hasonlatnak tartják az ilyen kifejezést, mint „a beszéd folyamata”; s így a másik véglét felé tartanak: „Hasznos volna — érvelt nemrég egy nyelvpszichológus — a dichotómiát a kontinuummal helyettesíteni” és „egy kategória tulajdonságának relatív »kritériumszerűségéről« beszélni”, folytatja (BROWN, 1958, 10. l.). Egy nyelvész és egy másik pszichológus józanabbul elválasztja a szegmentálható beszédszakaszok hamis folyamatosságát a hezitációs jelenségek funkcionális folytonosságától, és statisztikai megközelítést tart szükségesnek a szokásos diszkrét megközelítés kiegészítéséül, nem pedig helyettesítéséül: „Ha a *strukturát* úgy határozzuk meg, mint az elemek és a köztük lehetséges viszonyokra vonatkozó kijelentések listáját, akkor lehetséges, hogy a legelfogadhatóbb kompromisszum az egységek definícióját illetően a diszkrét jelleggel kapcsolatban bizalmat keltő megoldást hoz magával, az elemek kombinációjára és disztribúciójára vonatkozóan pedig folytonos statisztikai jelleget” (MACLAY és OSGOOD, 1959).

Végül, a szakmai közvéleményben való eltolódást tükrözi egy nyelvésznek itt következő jóslata; ez kilenc évvel később íródott, mint az idézet-sorozat első tagja: „Az olyan tényezőket, mint »érdesség, túl hangosság, kuncogás« stb. általában úgy emlegetik, mint amelyek a tulajdonképpeni nyelvészet területén kívül esnek, éppúgy, mint néhány évtizeddel ezelőtt az intonáció többé-kevésbé is kívül maradt a nyelvészetben. De azok is, akik a hangminősítőket manapság kívülre helyezik, úgy gondolom »éppen csak hogy kívülre« helyezik azokat. Ezeknek a minősítőknak a szerepe a pszichiátriai alkalmazott nyelvészeti kutatásban olyan fontosnak kezd látszani, hogy hamarosan polgárjogot kapnak a beszéd-rendszer leírható elemeiként” (TWADDELL, 1959, 151. l.).¹⁹

Volt legalább egy kiváló nyelvész, SAPIR (1944), aki nem tévovázott a fokozatosság elemzését bemutatni — jóllehet töredékes módon — a szemantika szintjén egy fontos, de mellőzött írásában. Tárgyalja és illusztrálja a nyelvben levő logikai, pszichológiai és nyelvi fokozatosságot, s a következőkben összegezi véleményét: „a logikai fokozás nyílt skála típusú, és vagy utal az objektív normára vagy statisztikai átlagra, vagy figyelmen kívül hagyhatja azokat, míg a pszichológiai, illetőleg a nyelvi fokozás erősen zárt skálájú, mégpedig akár a kapcsolatos, akár a szétválasztó típusú, és csak nehezen tudja összeegyeztetni a fokozás és normalizálás fogalmait annak a normalizált

¹⁹ A félfolyamatos természetes szignáloknak a diszkrét elemek sorozatává való áttételezés problémáját tárgyalja PETERSON (1957) és FANT is (1960, 1. fejezet, 12. rész, 3. fejezet, 1. rész).

területnek a fogalmával, amelyen belül a fokozás használatos." SAPIR foglalja az affektusoknak és a kinesztéziának a szerepével, még a poláris kifejezések használatával is, de sehol sem céloz arra, hogy ezeknek elemzésével a nyelvészetben kívül eső területen mozogna.

Tanulságos SAPIRnak a nyelv szemantikai fokozásra vonatkozó elemzését összevetni HALDANE tömör konklúziójával. „Az egyik állat-szignál átmegey a másikba”, amit egy liba-példával (Anser anser) illusztrál LORENZET idézve: „Egy nyugalomban levő liba-csapat körülbelül tíz »gágogás«-ból alkot kifejezéseket. A földön járva ez a szám úgy csökken, ahogy a járásuk gyorsul, repülés közben pedig a »gágogás« egyszótagú. A hangmagasság is változó” (1955, 392. l.).

A logikában — legalábbis PEIRCE óta — és a nyelvészetben — legalábbis DE SAUSSURE óta — elfogadott nézet, hogy a beszédjel hordozója (vagy a jelölő) és a jelentése (vagy a jelölt) között inkább önkényes, mint ikonikus a kapcsolat. HOCKETT (1959) szerint, „az önkényes és az ikonikus különbségét a digitális és az analóg számológép különbsége is szemlélteti. Egy analóg számológép gyakran nagyszerűen alkalmas egy szűk feladatra, és haszontalan minden egyébire. Éppen így, a méhek tudnak beszélgetni nektárról és kaptárnak való helyekről; az emberek pedig bármiről tudnak beszélgetni.” Az önkényesség tulajdonságával kapcsolatban a legérdekesebb az, hogy ez a kód digitális szerkezetének a következménye. A kapcsolatra egy matematikus, MANDELBROT mutatott rá, aki kimutatta azt is, hogy a nyelvi egységek diszkrét jellege szükségszerűen következik anyaguk folytonos természetéből: ha a nyelvi jelek diszkréték — érvel MANDELBROT —, ez épp azért van, mivel a folytonos hangok úgyszólván „hordozzák” őket. Továbbá az a felfogás, amely minden folytonos jelenséget ki akar űzni a nyelvből, nem lehet tekintettel a nyelvi változásokra sem; ahogy azt MANDELBROT megjegyezte: egy strukturális „diachronie interne” feltételezi azt, hogy a diszkrét jelleget nem határozták meg tökéletesen. Minden diakronikus törvény szükségszerűen ellentmond a stabilitás törvényének, amely megindokolja a diszkrétségi jelleget. Sőt ez egészen normális is, mivel a valódi diakronikus következmények csupán akkor jelennek meg, amikor az ismétlések száma igen nagy, és amikor nem tartható tovább fent az „ismétlés által érvényesülő stabilitás” effektusa (1954; lásd még: MARTINET, 1955).

Egy ragyogó kísérletsorozat foglalkozott az amerikai és francia varjaknak és sirályoknak a felvett közlési szignálokra történő reagálásával. A kölcsönösen ellenőrzött vizsgálatok arra a föltevésre vezettek, hogy a közösségtől elkülönülő egyedek akusztikai viselkedésében bekövetkező változások első lépést jelenthetnek az új fajta kialakulásában olyan állatok között, amelyek hangot használnak szexuális jelzésekre, feltéve, hogy az ilyen szabályok genetikailag vannak meghatározva. Szelektív párosodást, sőt annak következtében egymáshoz hasonló külsejű egyéneknek különállóan szaporodó csoportjait eredményezhetik (H. FRINGS, M. FRINGS, J. JUMBER, R.-G. BUSNEL, J. GIBIAN és P. GRAMET, 1958; lásd még: MARLER, 1960).

Lehetne arról elmélkedni, hogy a fejlődés szempontjából egy analóg mechanizmus célja a viselkedésbeli elszigetelődés létrehozása, amely megfelelő időben más genetikai változásokra és ezáltal alaki eltérésekre vezet az alcsoportban. A digitális mechanizmusok viszont később terjedtek el, amikor a sokkal nagyobb mennyiségű és pontosabb információk átfutása és koordinálása adaptációs értékre tett szert.

Az Amerikai Antropológiai Társaság 1960. évi közgyűlésének elnöki megnyitójában MARGARET MEAD felsorolt több területet, ahol a megfelelő interdiszciplináris hidak hiánya akadályozni kezdte a rendes fejlődést. „Van egy határtudományunk — mutatott rá —, amely hatalmas fejlődésen ment át az elmúlt három évtizedben, s amely ma már sokoldalú és olyan, igen alapos információkat tud számunkra nyújtani az élőlények viselkedéséről, amelyek nagyon gyümölcsözők lehetnek tanulmányaink számára. Ez az a tudomány, amelyet Európában ethológiának hívnak, az Egyesült Államokban pedig az állati viselkedés összehasonlító tanának. Itt az antropológus és az ethnológus, mindkettő gazdag részletanyag birtokában, mindkét terület számára igen értékes tárgyszerű szakkifejezésekkel érintkezhetnek és bizonyos biológiai alapismereteken túl semmilyen fogalmi modellre sincs szükség . . .” (1961, 479. l.). M. MEAD csalahatatlan szemmel vett észre egy sokat ígérő, de idáig elhanyagolt kutatási területet. Ahhoz azonban, hogy a különböző tartalmú és változatos hagyományokkal rendelkező két tudomány között világos eszmecserre lehetőségét megteremtjük, mégis legalább kiindulópontként minimális kívánalom volna egy olyan egységes elmélet, amelyet mindketten elfogadhatónak tartanak.²⁰

THOMAS A. SEBEOK

Bibliográfia

- BENVENISTE, E., Animal communication and human language [Állati közlés és emberi nyelv]: Diogenes I, 1—7 (1952).
- BIRDWHISTELL, R. L., Implications of recent developments in communication research for evolutionary theory [A közléskutatás újabb eredményeinek implikációi a fejlődéstudomány számára]: Report of the Ninth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies. Szerk.: W. M. AUSTIN. Washington, D. C., 1960. Georgetown University Press. 149—55.
- BOLINGER, D. L., Generality, gradience, and the all-or-none [Általánosság, fokozatosság és a minden-vagy-semmi elve]. 's-Gravenhage, 1961. Mouton.
- BROSNAHAN, L. F., Language and evolution [Nyelv és fejlődés]: Lingua IX, 225—36 (1960).
- BROWN, R.: Words and things [Szavak és dolgok]. Glencoe, I 11., 1958. Free Press.
- BÜHLER, K.: Sprachtheorie [Nyelvelmélet]. Jena, 1934. Fischer.
- CASSIRER, E.: An essay on man [Tanulmány az emberről]. New Haven, 1944. Yale University Press.
- CHERRY, C.: On human communication [Az emberi közlésről]. New York, 1957. Wiley.
- COLLIAS, N. E., An ecological and functional classification of animal sounds [Az állathangok ekológiai és funkcionális osztályozása]: Animal sounds and communication [Állathangok és az állati közlés]. Szerk.: W. E. LANYON és W. N. TAVOLGA. Washington, D. C., 1960. American Institute of Biological Sciences. 368—87.
- COXETER, H. S. M.: Introduction to geometry [Bevezetés a geometriába]. New York, 1961. Wiley.
- CRITCHLEY, M., The evolution of man's capacity for language [Az ember nyelvképességének fejlődése]: Evolution after Darwin [Fejlődés Darwin után]. Szerk.: S. TAX. Chicago, 1960. University of Chicago Press. II, 289—308.
- DARWIN, C.: The descent of man. London, 1871. Appleton. — Magyar fordítása: Az ember származása és a nemi kiválasztás. Ford. KATONA KATALIN. Bp., 1961. Gondolat Kiadó.
- DARWIN, C.: The expression of the emotions in man and animals. London, 1872. Appleton.

²⁰ 1962. május 17—19-én az Indiana Egyetemen tartottak egy szakmaközi munkaértekezletet a paranyelvészlet és a kinezika kérdéseiről („Interdisciplinary Work-Conference on Paralinguistics and Kinesics”). A konferencia előadásain és vitaanyagán alapuló kötet 1963 folyamán jelenik meg a Mouton kiadónál. A kötetet e tanulmány írója szerkesztette A. S. HAYES és M. C. BATESON társaságában. A konferenciáról megjelent egy belső jelentés: The Linguistic Reporter 1962, 4. szám, 4. lapon.

- Magyar fordítása: Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése. Budapest, 1963. Gondolat.
- DUBRUL, E. L.: Evolution of the speech apparatus [A beszédapparátus fejlődése]. Springfield, I 11., 1958. Charles C. Thomas.
- ELIAS, P., A note on the misuse of „digital” in neurophysiology [Jegyzet a „digitális” szó helytelen használatáról a neurofiziológiában]: Sensory communication [Szenzoriális közlés]. Szerk.: W. A. ROSENBLITH. Cambridge (Mass.), 1961. M. I. T. Press. 794—5.
- EVANS, L.: Transactions of the First Conference on Group Processes [Az első csoportfolyamat-konferencia anyaga] New York, 1955. Josiah Macy, Jr. Foundation. 274.
- FANO, R. M.: Transmission of information [Az információ továbbítása]. Cambridge, (Mass.) 1961. M. I. T. Press.
- FANT, C. G. M.: Acoustic theory of speech production [A beszédképzés akusztikai elmélete]. s-Gravenhage, 1960. Mouton.
- FRANK, L. K., Tactile communication [Tapintásos közlés]: Genetic Psychol. Monogr. LVI, 209—55 (1957).
- FRANK, L. K., A psychocultural approach to religion and science [A vallás és a tudomány pszichokulturális megközelítése]: Crane Review III, 19—40 (1960).
- FRINGS, H. és FRINGS, M., The language of the crows [A varjak nyelve]: Scientific American CCL, 119—31 (1959).
- FRINGS, H., FRINGS, M., JUMBER, J., BUSNEL, R.-G., GIBIAN, J. és GRAMET, P., Reactions of American and French species of *Corvus* and *Larus* to recorded communication signals tested reciprocally [A varjú és a sirály amerikai és francia fajtájának kölcsönösen kipróbált reagálása, fölvevett közlési szignálokra]: Ecology IX, 126—31 (1958).
- FRISCH, K. VON: Bees, their vision, chemical senses and language [A méhek, látásuk, kémiai érzékelésük és nyelvük]. New York, 1950. Cornell University Press.
- FRISCH, K. VON: Dialects in the language of the bees [Dialektusok a méhek nyelvében]: Scientific American CCVII, 78—87 (1962).
- GELDARD, F. A., Some neglected possibilities of communication [A közlés néhány elhanyagolt lehetősége]: Science CXXXI, 126—31 (1958).
- GERARD, R. W.: Transactions of the Seventh Conference on Cybernetics [A hetedik kibernetikai konferencia anyaga]. New York, 1951. Josiah Macy, Jr. Foundation.
- GILMER, B. v. H., és GREGG, L. W., The skin as a channel of communication [A bőr mint a közlés csatornája]: ETC. XVIII, 199—200 (1961).
- GOFFMAN, E.: The presentation of self in everyday life [Az én bemutatása a hétköznapi életben]. New York, 1959. Doubleday.
- GOLDSTEIN, K.: Language and language disturbances [A nyelv és a nyelv zavarai]. New York, 1948. Grune.
- GREENBERG, J. H.: Essays in linguistics [Nyelvészeti tanulmányok]. Chicago, 1957. University of Chicago Press.
- GREENBERG, J. H., Language and evolution [Nyelv és fejlődés]: Evolution and anthropology: a centennial appraisal [Fejlődés és antropológia, egy évszázad értékelése]. Szerk.: BETTY J. MEGGERS. Washington, D. C., 1959. Anthropological Society of Washington. 61—75.
- GRIFFIN, D. G.: Listening in the dark [Figyelés a sötétben]. New Haven, 1958. Yale University Press.
- HAAN, J. A. DE: Animal language in its relation to that of man [Az állat nyelve az ember nyelvéhez viszonyítva]: Biological Reviews and Biological Proceedings of the Cambridge Philosophical Society IV, 249—68 (1929).
- HALDANE, J. B. S., Animal communication and the origin of human language [Az állati közlés és az emberi nyelv eredete]: Sci. Progress XLIII, 385—401 (1955).
- HALL, E. T.: The silent language [A csendes nyelv]. New York, 1959. Doubleday.
- HALLE, M., In defense of the number two [A kettes szám védelmében]: Studies presented to Joshua Whatmough on his sixtieth birthday [Joshua Whatmoughnak hatvanadik születésnapja alkalmából átnyújtott tanulmányok]. Szerk.: E. PULGRAM. s-Gravenhage, 1957. Mouton. 65—72.
- HASKELL, P. T.: Insect sounds [Rovarhangok]. Chicago, 1961. Quadrangle Books.
- HAYES, F.: Gestures: a working bibliography [Gesztusok; munkabibliográfia]: Souther Folklore Quart. XXI, 218—317 (1957).
- HOCKETT, C. F.: A manual of phonology [Fonológiai kézikönyv]. Baltimore, 1955. Waverly.
- HOCKETT, C. F., Animal „languages” and human language [Állati „nyelvek” és az emberi

- nyelv]: The evolution of man's capacity for culture [Az ember kultúrára való képességének fejlődése]. Szerk.: J. N. SPULLER. Detroit, 1959. Wayne University Press. 32—9.
- HOCKETT, C. F., The origin of speech [A beszéd eredete]: Scientific American CCIII, 89—96 (1960) (a).
- HOCKETT, C. F., Logical considerations in the study of animal communication [Logikai szempontok az állati közlés tanulmányozásában]: Animal sounds and communication [Állathangok és állati közlés]. Szerk.: W. E. LANYON. Washington, D. C., 1960. American Institute of Biological Sciences. (b)
- JAKOBSON, R., On linguistic aspects of translation [A fordítás nyelvészeti aspektusairól]: On translation [A fordításról]. Szerk.: R. A. BROWER. Cambridge (Mass.), 1959. Harvard University Press. 232—9.
- JAKOBSON, R., Linguistics and poetics [Nyelvészet és poétika]: Style in language [Stílus a nyelvben]. Szerk. T. A. SEBEOK. New York, 1960. Wiley, 350—77.
- JAKOBSON, R., Linguistics and communication theory [Nyelvészet és közléselemélet]: Structure of language and its mathematical aspects [A nyelv struktúrája és annak matematikai vonatkozásai]. Szerk.: R. JAKOBSON. Providence, 1961. 245—52.
- JAKOBSON, R., FANT, C. G. M. és HALLE, M.: Preliminaries to speech analysis [Előtanulmányok a beszédelemzéshez]. Cambridge (Mass.), 1952. M. I. T. Press.
- JAKOBSON, R. és HALLE, M.: Fundamentals of language [A nyelv alaptételei]. 's-Gravenhage, 1956. Mouton.
- JOOS, M., Description of language design [A nyelv modelljének leírása]: Journal of the Acoustical Society of America XXII, 701—8 (1950).
- KAINZ, F.: Psychologie der Sprache [A nyelv pszichológiája]. II. kötet. Stuttgart, 1943. F. Enke.
- KELLOG, W. N.: Porpoises and sonar [Delfinek és a szonár]. Chicago, 1961. University of Chicago Press.
- KOEHLER, O., Thinking without words [Szavak nélküli gondolkodás]: Proceedings of the 14th International Congress of Zoology (Copenhagen, 1953) [A XIV. Zoológiai Kongresszus anyaga]. Kopenhága, 1956. 75—88.
- KROEBER, A. L. Sign and symbol in bee communication [Jel és szimbólum a méhek érintkezésében]: Proc. National Academy of Science XXXVIII, 753—8 (1952).
- LAZICZIUS GYULA: Általános nyelvészet. Budapest, 1942. Magyar Tudományos Akadémia.
- LÉVI—STRAUSS, C., Leçon inaugurale [Székfoglaló előadás]. Párizs, 1960. Chaire d'anthropologie sociale, Collège de France.
- LILLY, J. C.: Man and dolphin [Ember és delfin]. New York, 1961. Doubleday.
- LINDAUER, M.: Communication among social bees [Közlés a társas méhek között]. Cambridge (Mass.), 1961. Harvard University Press.
- LORENZ, K.: King Solomon's ring [Salamon király gyűrűje]. New York, 1952. Crowell.
- LOTZ, J. Speech and language [Beszéd és nyelv]: Journal of Acoustical Society of America XXII, 712—7 (1950).
- LOTZ, J. K. VON FRISCH (1950) recenziója. Word VII, 66—7 (1951).
- LOTZ, J., The structure of human speech [Az emberi beszéd szerkezete]: Transactions of the New York Academy of Science 373—84 (1954).
- LOUNSBURY, F. G., A semantic analysis of the Pawnee kinship usage [A Pawnee rokonsági szokások szemantikai elemzése]: Language XXXII, 158—94 (1956).
- MACKAY, D. M., On the combination of digital and analogue computing techniques in the design of analytical engines [A digitális és az analóg számológépes technika kombinálásáról az elemző gépek tervezésében]: Mechanisation of thought processes [A gondolkodási folyamatok mechanizálása]. London, 1959. Her Majesty's Stationery Office. I, 55—65.
- MACLAY, H. és OSGOOD, C. F., Hesitation phenomena in spontaneous English speech [Hesitációs jelenségek a spontán angol beszédben]: Word XV, 19—44 (1959).
- MAHL, G. F.: The expression of the emotions on the lexical and linguistic levels. [Az érzelmek kifejezése a lexikális és a nyelvi szinten]. New Haven, 1960. (Sokszorosított.)
- MALINOWSKI, B. The problem of meaning in primitive languages [A jelentés problémája a primitív nyelvekben]. Függelék C. K. OGDEN és I. A. RICHARDS The meaning of meaning [A jelentés jelentése] című könyvéhez. New York, 1923. Harcourt, Brace. 296—336.
- MANDELBROT, B., Structure formelle des textes et communication [A szövegek formális szerkezete és a közlés]: Word X, 1—27 (1954).
- MARLER, P., The voice of the chaffinch and its function as a language [A pinty hangja

- és annak nyelvként való működése]: *Ibis* XCVIII, 231—61 (1956). — Magyar fordítása: Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ: R. sz. 20.666.
- MARLER, P., Specific distinctiveness in the communication signals of birds [Specifikus megkülönböztetethezesség a madarak közlő szignáljaiban]: *Behaviour* XI, 13—39 (1957).
- MARLER, P., Developments in the study of animal communication [Eredmények az állati közlés tanulmányozásában]: *Darwin's biological work — some aspects reconsidered* [Darwin biológiai munkája — néhány szempont újrvizsgálása]. Szerk.: P. R. BELL. Cambridge, 1959. Cambridge University Press. 150—206, 329—335.
- MARLER, P., Bird songs and mate selection [Madárhangok és párválasztás]: *Animal sound and communication* [Állati hangok és közlés]. Szerk.: W. E. LANYON és W. N. TAVOLGA. Washington, D. C., 1959. American Institute of Biological Sciences. 348—67.
- MARTINET, A., Économie des changements phonétiques [A hangváltozások gazdaságossága]. Bern, 1955. A. Francke.
- MARTINET, A., Substance phonique et traits distinctifs [Hanganyag és a megkülönböztető jegyek]: *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* LIII, 72—85 (1957—1958).
- MCQUOWN, N. A., Linguistic transcription and specification of psychiatric interview materials [Nyelvi átírás és a pszichiátriai kikérdezések anyagának specifikálása]: *Psychiatry* XX, 79—86 (1957).
- MEAD, MARGARET, Transcriptions of the First Conference on Group Processes [Az első csoportfolyamat-konferencia anyaga]. New York, 1955. Josiah Macy Jr., Foundation. 241. 1. (a)
- MEAD, MARGARET, Előszó C. DARWIN „The expression of the emotions in man and animals” [Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése] című művéhez. New York, 1955. Philosophical Library. (b)
- MEAD, MARGARET, Anthropology among the sciences [Az antropológia helye a tudományok között]: *American Anthropology* LXIII, 479 (1961).
- MORRIS, C., Sings, language and behavior [Jelek, nyelv és viselkedés]; New York, 1946. Bratiller. 52—5.
- MORRIS, D., „Typical intensity” and its relation to the problem of ritualization [A „tipikus intenzitás” és annak viszonya a ritualizáció kérdéséhez]: *Behaviour* XI, 1—12 (1957).
- MOSES, P. y.: The voice of neurosis [Az emberi hang a neurózisban]. New York, 1954. Grune.
- NEUMANN, J. VON: The computer and the brain [A számológép és az agy]. New Haven, 1958. Yale University Press.
- NEWMANN S. S., On the stress system of English [Az angol hangsúly-rendszerről]: *Word* II, 171—87 (1946).
- OGDEN, C. K.: Opposition [Ellentét]. London, 1932. Kegan Paul.
- OSGOOD, C. E. és SEBEOK, T. A. [Szerk.]: *Psycholinguistics — a survey of theory and research problems* [Pszicholingvisztika — az elmélet és a kutatási problematika áttekintése]. Baltimore, 1954. Waverly.
- PENFIELD, W. és ROBERTS, L.: Speech and brain mechanisms [A beszéd és az agymechanizmusok]. Princeton, 1959. Princeton University Press.
- PETERSON, G. E., The discrete and the continuous in the symbolization of language [A diszkrét és a folytonos a nyelv szimbolizálásában]: *Studies presented to Joshua Whatmough on his sixtieth birthday* [Joshua Whatmoughnak hatvanadik születésnapja alkalmából átnyújtott tanulmányok]. Szerk.: E. PULGRAM. 's-Gravenhage, 1957. Mouton. 209—18.
- PIKE, K. L.: The intonation of American English [Az amerikai angol intonációja]. Ann Arbor, 1945. University of Michigan Press.
- PIKE, K. L. Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior [A nyelv az emberi viselkedés szerkezetének egységes elméletéhez való viszonyában]. III. kötet. Glendale, 1960. Summer Institute of Linguistics.
- PITTINGER, R. E., Linguistic analysis of tone of voice in communication of affect [A hangtónus nyelvészeti elemzése az affektív közlés során]: *Psychiat. Res. Repts.* VIII, 41—54 (1958).
- PITTINGER, R. E. HOCKETT, C. F. és DANEHY, J. J.: The first five minutes [Az első öt perc]. Ithaca, 1960. Martineau.
- PITTINGER, R. E. és SMITH, H. L. JR., A basis for some contributions of linguistics to

- psychiatry [Alapvetés a nyelvészetnek a pszichiátria számára nyújtható néhány adalékára]: Psychiatry XX, 61–78 (1958).
- PLATH, W. Mathematical linguistics [Matematikai nyelvészet]: Trends in European and American linguistics 1930–1960 [Az európai és az amerikai nyelvészet irányzatai 1930 és 1960 között]. Szerk.: C. MOHRMANN, A. SOMMERFELT és J. WHATMOUGH. Utrecht, 1961. Spectrum. 21–57.
- RÉVÉSZ, G.: The origin and the prehistory of language [A nyelv eredete és előtörténete]. Angolra ford.: J. BUTLER. New York, 1956. Philosophical Library.
- RUESCH, J., Nonverbal language and therapy [Nem-verbális beszéd és terápia]: Psychiatry XVIII, 323–30 (1955).
- RUESCH, J.: Disturbed communication [Megzavart közlés]. New York, 1957. Norton.
- RUESCH, J. és KEES, W.: Nonverbal communication [Nem-verbális közlés]. Berkeley, 1956. University of California Press.
- SAPIR, E., Speech as a personality trait [Beszéd mint személyiség-jegy]: American Journal of Sociology XXXII, 892–905 (1927).
- SAPIR, E., Grading: a study in semantics [Fokozás: egy szemantikai tanulmány]: Philos. Sci. XI, 93–116 (1944).
- SAUER, F., Die Entwicklung der Lautausserungen von Ei ab schalldicht gehaltenere Dorngrassmücken (*Sylvia c. communis* Latham) im Vergleich mit später isolierten und mit wildlebenden Artgenossen [A tojástól fogva hangszigetelt környezetben tartott tövises poszáta (*Sylvia c. communis* Latham) hangkifejezéseinek fejlődése a később elszigetelt és vadon élő fajtársaiéval összehasonlítva]: Zeitschrift für Tierforschung XI, 10–93 (1954).
- SCHLEICHER, A.: Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar, 1873. H. Böhlau.
- SEBEOK, T. A., Gyula Laziczius (obituary) [Laziczius Gyula — nekrológ]: Word XV, 178–82 (1959).
- SHANDS, H. C.: Thinking and psychotherapy: an inquiry into the processes of communication [Gondolkodás és pszichoterápia: vizsgálódások a közlési folyamattal kapcsolatban]. Cambridge, 1960. Harvard University Press.
- SHANNON, C. E. és WEAVER, W.: The mathematical theory of communication [A közlés matematikai elmélete]. Urbana, 1949. University of Illinois Press.
- SLAMA-CAZACU, TATIANA: Language et contexte [Nyelv és kontextus]. 's-Gravenhage, 1961. Mouton.
- SLUCKIN, W.: Minds and machines [Elmék és gépek]. Baltimore, 1960. Penguin.
- SMITH, H. L. JR., An outline of metalinguistics analysis [A metalingvisztikai elemzés vázlata]: Report of the Third Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Teaching. Szerk. S. J. CASTIGLIONE. Washington, D. C. 1952. Georgetown University Press. 59–66.
- STADLER, H., Vogeldialekt [Madárdialektus]: Alauda II (suppl.) 1–66 (1930).
- STANKIEWICZ, E., Expressive language [Expresszív nyelv]: Style in language [Stílus a nyelvben]. Szerk.: T. A. SEBEOK. New York, 1960. Wiley. 96–7. (Kivonat.)
- THORPE, W. H., The language of birds [A madarak nyelve]: Scientific American CXC, 129–38 (1956).
- THORPE, W. H. Bird-song: the biology of vocal communication and expression in birds [Madárdal: A madarak vokális közlésének és kifejezésének biológiája]. Cambridge, 1961. Cambridge University Press.
- TRAGER, G. L., Taos III: paralanguage [Taos, III. rész: a paranyelv]: Anthropological Linguistics II, 24–30 (1960).
- TRUBETZKOY, N.: Grundzüge der Phonologie [A fonológia alapvonalai]. Prága, 1939. = Travaux du Cercle Linguistique de Prague, VI. kötet.
- TWADDEL, W. F., Linguistics plus [Nyelvészeti plusz]: Report of the Tenth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies. Washington, D. C., 1959. Georgetown University Press. 151. 1.
- VEIZSÄCKER, C. F. VON, Sprache als Information [A beszéd mint információ]: Die Sprache. Darmstadt, 1959. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 33–53.
- WEINBERG, M., Mechanism in neurosis [A neurózis mechanizmusa]: American Science XXXIX, 74–98 (1951).
- WHITE, L. A., The symbol: the origin and basis of human behavior [A szimbólum: az emberi viselkedés eredete és alapja]: Philos. Sci. VII, 451–63 (1940).
- WIENER, N.: The human use of human beings [Az emberi lények emberi használata]. Boston, 1950. Houghton Mifflin.
(Lezárattott 1961. június 26-án)

A fonémarendszer változásának mennyiségi összetevői*

(A hangváltozások kérdéséhez)

Wolfgang Steinitz
60. születésnapjára

I. Bevezető megjegyzések; kérdésfeltevés

I.1. A nyelv — s ezen belül a hangrendszer — változásának a magyarázatára mind a régebbi, mind a „modern” nyelvészeti iskolák részéről számos elmélet született. Nézetük szerint a változás előidézője valamely, a nyelvvel, ill. a beszédtevékenységgel közelebről kapcsolatos „belső” tényező, mint pl. a rendszerszerűség helyreállítása (TRUBETZKOJ), gazdaságosság (MARTINET), kényelemszeretet (CURTIUS, WHITNEY, ZIPF), szubsztrátum (SCHUCHARDT, ASCOLI) stb., illetve valamely a nyelvvel távolabbi összefüggésben álló ok, pl. generációs különbség (PAUL), társadalmi változás (MARR), történeti események (JESPERSEN), földrajzi körülmény (OSTHOFF, neolingvisztika), művelődés (WUNDT), néplélek (GRIMM, HUMBOLDT) stb. (L. FODOR: NyK. LXV, 297 kk. FÓNAGY: ALH. VI, 173 kk. stb. további irodalommal.)

A felsorolt — és a még tovább sorolható — nézetek mindegyike kétségtelenül az igazság több-kevesebb részét tartalmazza. Főleg, ha úgy értelmezzük őket, hogy egy-egy változás létrejöttében egy időben több ok is szerepet játszhat.

Ismereteink szerint azonban az említett nézetek képviselői a kérdés megoldásakor nem számoltak több egymástól el nem választható, együttesen ható — szerintünk igen lényeges — tényezővel. Ezek a következők:

- a hangállomány és — a belőle fölépülő szó, valamint a szókincs terjedelme — a szavak száma közötti kapcsolat;
- a változások, a fonéma- ill. a szóállomány mennyiségi oldala; illetve a ma már szinte közhelynek számító megállapítás:
- a nyelv jel-rendszerszerűsége, s — a bizonyos értelemben vett — hírközlő jellege.

I.2. A nyelvi elemek (pl. a hangállomány) változása történeti folyamat. Törvényszerűségeinek a feltárásában a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy a nyelvek életéből a legrégebbi frott emlékeink, s az összehasonlító-történeti nyelvtudományi módszerek segítségével — még a legkedvezőbb helyzetben levő indoeurópai nyelvek esetében is — a nyelv életéhez viszonyítva alig számottevő műltra tudunk visszakövetkeztetni. Arról nem is beszélve, hogy az így megismert nyelvi állapot lényegében nem különbözik a ma ismert nyelvekétől. Nagymértékben nehezíti még a dolgot a nyelvi elemek nagy száma, a nyelv életében egymással gyakran ellentétes irányú hatások (asszimiláció, disszimiláció; regresszió stb.) kusza szövevénye s nem utolsó

* A dolgozatban szereplő probléma matematikai megoldását SRAJBER BENEDEK, az MTA Számítástechnikai Csoportjának a munkatársa végezte. Fáradozásáért ezúton is szíves köszönetemet fejezem ki. — G. J.

sorban a szókincs nagyságára vonatkozó konkrét adatok szinte teljes — és valószínűleg soha meg nem szüntethető — hiánya.

Mindezen objektívnehézségek ellenére anyelvtudomány az összehasonlító-történeti módszer, a szinkron nyelvi összefüggések vizsgálata, valamint a fentebb már említett hipotézisek, különböző általános, gyermek- és állatlélektani megfigyelések stb. segítségével igen sok, főleg ténybeli megállapításra jutott. A vázolt nehézségek miatt azonban úgy gondoljuk, hogy felvetett problémánk megoldásához célszerűbb lesz más, sajátos módszertani utat választanunk, mégpedig olyant, melynek segítségével — legalábbis a vizsgálat első részében — függetleníthetjük magunkat az említett nehézségek gátló hatásától.

E módszer lényege a következő: tételezzünk fel egy tértől és időtől, asszimilációtól, regressziótól stb. független, rendszerében és terjedelmében meghatározott **a b s z t r a k t n y e l v e t**, majd különböző feltételek (kikötések) mellett vizsgáljuk meg e nyelv változásait.

2. A módszerről

2.1. Tegyük fel tehát egy L (= *Lingua*) rendszerű, N tagból (szóból) álló nyelvet. Vegyük úgy, hogy az L nyelvnek első, kiindulási fázisában ezer szava (szó = nómen vagy verbum) van. E nyelv szavai a ma ismert nyelvekhez hasonlóan álljanak két elem, magán- (= **o**), ill. mássalhangzók (= **x**) ismétlődéses variációból. A magán- és a mássalhangzók eloszlása — fő vonalaiban — kövesse a finnugor nyelvek általános hangeloszlási szabályait: a) a szavak legyenek mindig kétszótagúak, b) a második szótag legyen mindig nyílt, és c) sem a szótag elején, sem a végén ne lehessen mássalhangzótorlódás (azaz: zárt szótag végén mindig egy csak egy mássalhangzó álljon). Ily módon az L nyelv szavainak a magán- és a mássalhangzó eloszlási lehetőségei (formációi) a következők lesznek:

OXO
OXXO
XOXO
XOXXO

2.2. E hangeloszlási rendszert érdemes önmagában is megvizsgálunk. Azt látjuk ugyanis, hogy benne mind a magán-, mind a mássalhangzó (**o**, ill **x**) egyenlően 8—8 helyen fordul elő. Eloszlás szempontjából azonban a magán- és a mássalhangzók még sincsenek azonos helyzetben: a magánhangzók (**o**) eloszlása egyenletes (két-két alkalommal fordulnak elő minden egyes formációban); a mássalhangzók (**x**) eloszlása pedig egyenlőtlen (az első formációban egyszer, a másodikban és a harmadikban kétszer-kétszer, a negyedikben pedig háromszor fordulnak elő). A formációknak ez a sajátossága a későbbi eredményekben is megmutatkozik, ezért ezt az egyes részeredmények mérlegelésekor sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

2.3. A nyelv hírközlő jellegéből kifolyólag vizsgálatunk célja annak a megállapítása lesz, hogy különböző, bizonyos megadott hangeloszlás (F , F_1 stb.) mellett az L nyelvnek — a homonímia és a poliszémia kizárásával — minimálisan hány jelre (hangra) van szüksége N , N_1 stb. számú szó létrehozásához.

2.4. Mielőtt azonban e vizsgálathoz hozzákezdünk, két kérdést még előzetesen tisztáznunk kell:

1. A minimálisan szükséges hangok számának a kiszámításakor többféle megoldás lehetséges, aszerint, hogy az o és az x számának az egymáshoz való viszonyát hogyan választjuk meg. E szempontból a következő három lehetőség felvétele látszik célszerűnek: „A” lehetőség, melyben a magán- (o) és a mássalhangzók (x) száma azonos egymással, „B”, amikor a mássalhangzók száma nagyobb, mint a magánhangzóké, és „C”, ahol a magánhangzók száma több, mint a mássalhangzóké.

2. Vizsgálataink során a magán- és a mássalhangzók számát jelölje k . A k értékeinek a kiszámítása kétféle módon történhet: a) a k -t felfoghatjuk folytonos változónak, ami azt jelenti, hogy a szóba jövő egész és tört értékeket egyaránt figyelembe vesszük; és b) tekinthetjük diszkrét változónak, amikor is a k -nak csak egész értékeivel számolunk.

Kérdésfeltevésünk szempontjából mind az a), mind a b) megoldási módoknak fontos mondanivalója van, ezért munkánk során mindkettő értékeit feltüntetjük. A 2/a pontban ismertetett eredménytípusokat jelöljük (latin) A, B, C betűkkel (l. még az 1. pontban), a 2/b szempont szerint létrejött eredményeket pedig (görög) α, β , valamint γ betűkkel, ahol is típusát tekintve az α az A , a β a B és a γ a C osztályozási csoportnak az *equivalence*.

2.5. A felvetett nyelvészeti probléma matematikai megoldásához a kombinatórika ismétléses variációinak az ismeretére van szükség.

Az n elemből képzett k -ad osztályú ismétléses variációk száma:

$$V_{n,i}^k = n_k$$

(V = variáció; k = a variációk képzésekor az n elemből kiválasztott elemek száma; n = az elemek száma; i = ismétléses).

A jobb megértés érdekében lássunk egy példát: az $a b c$ elemek 2-od osztályú ismétléses variációi a következők:

$aa \quad ba \quad ca$
 $ab \quad bb \quad cb$
 $ac \quad bc \quad cc$ (= összesen 9)

A variációk száma a képlet szerint:

$$V_3^2, i \text{ (ismétléses)} = 3^2 = 9$$

(A továbbiakhoz szükséges matematikai megjegyzéseket l. az egyes fejezeteknél, a jegyzetben.)

Most pedig különböző kikötések mellett vizsgáljuk meg az L nyelvnek az állapotát, hangrendszerének és szóképzésének az alakulását, majd vonjuk le a vizsgálódásokból adódó általános következtetéseket.

3. A vizsgálatok

3.1. Az első (I.) kikötés: a fentebb ismertetett

$F = \mathbf{oxo}$
 \mathbf{oxxo}
 \mathbf{xoxo}
 \mathbf{xoxxo}

hangeloszlás mellett vizsgáljuk meg, hogy az L nyelvnek hány magán-, ill. mássalhangzóra (k) van szüksége az alapként felvett ezer szó létrehozásához.

A 2.4. pontban ismertetett számítási módok szerint a k (azaz: a szükséges jelek száma) értékére vonatkozólag a következő eredményeket kapjuk:¹

	o	x	összesen		o	x	összesen
A	3,610	3,610	7,220	α	4	4	8
B	3,081	4,081	7,162	β	4	5	9
C	4,203	3,203	7,406	γ	5	4	9

3.2. Második (II.) kikötés: az I-es alaphelyzetből kiindulva vizsgáljuk meg az L nyelvet azzal a kikötéssel (L_1), hogy az egyes szavakban vagy csak magas, vagy csak mély magánhangzók fordulhatnak elő. Az I-es alaphelyzet formációja (F) tehát a következőképpen módosul (F_1):

(\emptyset = bármely magas hangszínű magánhangzó; θ = bármely mély hangszínű magánhangzó)

$\emptyset x \emptyset$	$\theta x \theta$
$\emptyset x x \emptyset$	$\theta x x \theta$
$x \emptyset x \emptyset$	$x \theta x \theta$
$x \emptyset x x \emptyset$	$x \theta x x \theta$

Az F_1 formáció mellett az L_1 nyelvben a következő minimális jelmennyiségre van szükség:²

	o	x	összesen		o	x	összesen
A	4,198	4,198	8,396	α	5	5	10
B	3,660	4,660	8,320	β	4	5	9
C	4,790	3,790	8,580	γ	5	4	9

3.3. A harmadik (III.) kikötés: az I-es alaphelyzetből kiindulva most azt a megszorítást tegyük (L_2), hogy az egyes hangeloszlási formációk végén

¹ A kérdés megoldása az adott F formáció mellett matematikailag a következő képlet szerint történik:

A) $o = k$, $x = k$ esetén [$N = a$ képezhető szavak száma]

$$N = kV^2k_i + 2V^2_{k,i} V^2_{k,i} + V^3_{k,i} V^2_{k,i} = k^3(1 - k)^2$$

$$k^5 - 2k^3 + k - N = 0$$

B) $o = k - 1$, $x = k$ esetén

$$k^5 - 2k^3 + k - N = 0$$

C) $o = k$, $x = k - 1$ esetén

$$k^5 - k^4 - N = 0$$

Az egyenleteknek mind itt, mind a következőkben csak a pozitív valós gyökeket vettük figyelembe.

² A megoldáshoz szükséges egyenletek (l. még az 1. sz. jegyzetet):

A) $k^5 + 2k^4 + k^3 - 2N = 0$

B) $k^5 - 2k^3 + k - 2N = 0$

C) $k - k - 2N = 0$

(a szóvégen) levő magánhangzó csak vagy o_1 vagy o_2 lehessen (F_2).³ Tehát:

oxo₁ oxxo₁ xoxo₁ xoxxo₁	oxo₂ oxxo₂ xoxo₂ xoxxo₂
--	--

Az F_2 formáció mellett az L_2 nyelvben a szükséges jelek száma a következő lesz:

	o	x	összesen		o	x	összesen
<i>A</i>	4,255	4,255	8,510	<i>a</i>	5	5	10
<i>B</i>	3,556	4,556	8,112	<i>β</i>	4	5	9
<i>C</i>	5,000	4,000	9,000	<i>γ</i>	5	4	9

3.4. Negyedik (IV.) kikötés: a kiinduló, I-es alaphelyzetet most módosítsuk (L_3) azzal, hogy az egyes formációkban az utolsó magánhangzót elhagyjuk.⁴ Tehát:

ox
oxx
xox
xoxx

E kikötés (F_3) mellett az L_3 nyelvi állapotra a következő eredmények adódnak:

	o	x	összesen		o	x	összesen
<i>A</i>	5,146	5,146	10,292	<i>a</i>	6	6	12
<i>B</i>	4,438	5,438	9,876	<i>β</i>	5	6	11
<i>C</i>	5,891	4,891	10,782	<i>γ</i>	6	5	11

3.5. Az eddigi vizsgálatainkban az L nyelv szókészletének a száma — kikötésünk szerint — mindig ezer volt. Most azt vizsgáljuk meg, hogyan alakul a minimálisan szükséges jelek (hangok) mennyisége minden egyes (L , L_1 , L_2 és L_3) kikötés mellett akkor, ha a szókészlet számát a már meglevő ezer szón felül megnöveljük. A szavak száma legyen: a) 1000, b) 4000, c) 8000, d) 24 000, e) 4 000 000 és g) egy millió.

Összefoglaló táblázataink számára — úgy véljük — elég lesz, ha csak az „összesen” értékeket tüntetjük fel. Ezek az L , L_1 stb. állapotnak megfelelően a következők:

³ Az idevágó egyenletek (l. még az 1. jegyzetet):

A) $2k^4 + 4k^3 + 2k^2 - N = 0$

B) $2k^4 + 2k^3 - 2k^2 - 2k = 0$

C) $2k^4 - 2k^3 - N = 0$

⁴ A szükséges egyenletek (l. még az 1. jegyzetet):

A) $k^4 + 2k^3 + k^2 - N = 0$

B) $k^4 + k^3 - k^2 - k = 0$

C) $k^4 - k^3 - N = 0$

I. (L, F)

A vizsgálat a szavak száma \ módja	A	α	B	β	C	γ
1000	7,220	8	7,162	9	7,406	9
4000	9,770	10	9,658	11	9,940	11
8000	11,308	12	11,200	13	11,496	13
24000	14,246	16	14,140	15	14,456	15
40000	15,880	16	15,748	16	16,060	17
400000	25,608	26	25,450	27	25,820	27
1000000	30,912	32	30,748	31	31,120	33

II. (L_1, F_1)

A vizsgálat a szavak száma \ módja	A	α	B	β	C	γ
1000	8,396	10	8,320	9	8,580	9
4000	11,308	12	11,200	13	11,990	13
8000	13,096	14	12,978	13	13,294	15
24000	16,496	18	16,362	17	16,688	17
40000	18,352	20	18,210	19	18,544	19
400000	29,530	30	29,368	31	29,726	29
1000000	35,624	36	35,456	37	35,820	37

III. (L_2, F_2)

A vizsgálat a szavak száma \ módja	A	α	B	β	C	γ
1000	8,510	10	8,112	9	9,000	9
4000	12,412	13	11,982	13	12,904	13
8000	14,936	15	14,494	15	15,430	17
24000	19,956	19	19,500	21	20,452	21
40000	22,804	23	20,344	23	23,300	25
400000	41,306	41	40,828	41	40,804	41
1000000	52,192	53	52,710	53	51,688	53

IV. (L_3, F_3)

A vizsgálat módja a szavak száma	A	α	B	β	C	γ
1000	10,292	12	9,876	11	10,782	11
4000	14,936	16	14,494	15	15,430	17
8000	17,942	18	17,490	19	18,436	19
24000	23,914	24	24,448	25	23,488	25
40000	27,302	28	27,832	29	28,978	29
400000	49,308	50	48,824	49	48,806	49
1000000	62,254	64	61,766	63	61,750	63

3.6. Vizsgálódásaink során utolsóként, vegyük szemügyre azt a magától értetődő esetet, amikor a két irányú változás együtt lép fel. Változzék a formáció (F, F_1, F_2, F_3) és ugyanakkor növekedjék a szókészlet száma is. Az eddigi közölt adatok és táblázatok alapján bárki bármely számú ilyen irányú kapcsolatot saját maga is végig követhet. Ezért itt mi most csak egyetlen példát mutatunk be. Vegyük az I/β esetet:

a) az L (I/β) esetben az 1000 szó alkotásához szükséges jelek ($\mathbf{o} + \mathbf{x}$) száma 9;

folyamatosan továbbmenve:

b) az L_1 (II/β) esetben a 8000 szó alkotásához szükséges jelek száma 13;

c) az L_2 (III/β) esetben a 24 000 szó alkotásához szükséges jelek száma 21;

és d) az L_3 (IV/β) esetben a 40 000 szó alkotásához szükséges jelek száma 29.

4. Következtetések

4.1. Vizsgálataink alapján a következő megfigyeléseket tehetjük:

a) egy adott F formáció mellett, N szó létrehozásához minimálisan meghatározott k mennyiségű jel (hang) szükséges (l. a **3.1.** pontot);

b) azonos szószám mellett a szó szerkezetének (a formációnak) a megváltozása a szó létrehozásához szükséges jelek mennyiségi változásához vezet (l. a **3.2.**, **3.3** és a **3.4.**, valamint a **3.6** pontban);

c) azonos formáció mellett a szókészlet, a szavak számának a megváltozása a szavak létrehozásához szükséges jelek mennyiségi változását eredményezi (l. a **3.5** és a **3.6** pontban).

A b) és a c) pontok tanulsága alapján kimondhatjuk azt a törvényszerűséget, hogy a hangállományon belül történő változásoknak a mennyiség kétségtelenül jelenlevő összetevője (faktora).

4.2. Ha a **4.1.** pontban kimondott törvényszerűséget tovább elemezzük, több, a nyelv életére jellemző sajátságra is fény derül.

Vizsgálataink során a hangrendszert alkotó jelek mennyiségének a változását két tényező eredményezte: a) a szó szerkezetének (a formációnak) a megváltozása (l. a **3.1**, **3.2**, **3.3**, illetve a **3.4**. pontokat), és b) a szókészlet növekedése (l. a **3.5**. pontban). (Sőt azt is láttuk, hogy két tényező együttes változása milyen eredményekhez vezet. L. a **3.6**. pontban.)

Most vegyük külön-külön szemügyre a minimálisan szükséges jelek mennyiségének az alakulásában részt vevő mindkét tényezőt.

4.21. A szó hangeloszlása, a szó szerkezete (formáció) — legalábbis egy meghatározott kortól (a mi esetünkben a kezdeti, a **2.1**. pontban leírt L állapottól) kezdődően — úgy látszik, hogy nyelvekként, bizonyos történeti előzmények következtében, az artikulációs bázistól stb.-tól függően adott, vagy legalábbis adottnak vehető. E kérdés behatóbb vizsgálata a nyelv és a nyelvcsaládok keletkezésének a kérdéséhez vezetne, mely messze túllépné az itt felvetett probléma kereteit. A formáció változása enélkül is kétségtelen tény, melyet példák sorával igazolhatunk (l. alább). Kétségtelen tény az is, hogy a formáció megváltozása a hangállomány törvényszerű megváltozásához vezet (l. fentebb). A magunk szempontjából talán elég arra rámutatnunk, hogy maga a formáció is — minden egyéb összetevője mellett — egyúttal meghatározott mennyiségi viszonyokat is magába foglal. Ilyen pl. az egyes formációk száma; a formációkban előforduló két elem — \circ ill. \mathbf{x} — számszerűleg is eleve meghatározott volta; más szóval élve, hogy a négy formáció maga is *n é g y* szó, mégpedig olyan szó, mely *k é t* jel — \circ és \mathbf{x} — variációból tevődik össze, stb. Mielőtt azonban a formáció szerepének a teljesebb magyarázatára rátérnénk, előbb nézzük meg a szókészlet kérdését.

4.22. A formációknál „mozgékonyabb” jellege van a szókészletnek. A formációk bizonyos stabilitása nyelvi szükségszerűség, a nyelv egész rendszerét is tekintve, számtalan más tényezőtől (pl. szótípustól, a ragok illeszkedésétől stb.) függő adottság. Ezzel szemben a szókészlet, a nyelvnek az élettel, a társadalmi és történeti eseményekkel stb. legközvetlenebbül és legszorosabban összefüggő része. A társadalom, a műveltség, a technika fejlődése az ismert dolgok és a köztük nagy számban létrejövő újabb relációk számát állandóan szaporítja, mely a közösséget mind újabb szavak „alkotására” készíti. Ez pedig óhatatlanul a szókészlet állandó növekedését eredményezi. Az eddigiek alapján úgy látjuk, hogy a társadalmilag szükséges (növekvő) szó mennyiség — a szókészlet állandó növekedése — a hangállomány változásának egyik legfőbb mozgató ereje.

Vegyük elő ismét a **3**. pontban végzett vizsgálódásaink adatait! Úgy véljük, hogy állításunk pusztán adataink alapján, egyetlen példával is meglehetősen szépen igazolható.

Az L (I/a) nyelvállapotban ezer szó alkotásához **8**, a szándékosan a legnagyobb eltérést mutató, igen erősen megváltozott L_3 (IV/a) esetben ugyancsak ezer szóhoz **12** jel ($\circ + \mathbf{x}$) szükséges. A különbség mindössze **4** jelben mutatkozik. Ez a különbség van az I/a esetben, akkor ha ezer helyett **8000**, ill. a IV/a esetben, ha ezer helyett **4000** szót alkotunk. Ha nem ilyen szélsőséges esetet választunk, hanem mondjuk az I/β -t, akkor azt látjuk, hogy az I/β és a IV/β között a különbség mindössze **2**. Ennyi a különbség az I/β esetben az ezer és a **4000**, a IV/β -ben pedig az ezer és a kb. **2000** szó létrehozásához szükséges jelmennyiség között. De még ennél is kisebb eltéréseket találunk az I/γ és a IV/γ viszonylatában (l. a **3.5**. pontban).

4.23. Mindezek után önként vetődik fel a kérdés: ha a szókészlet alakulása ennyire befolyásolja a hangrendszer elemei számának az alakulását, akkor a jelekből összetevődő formációk valamilyen közvetett módon nem függvényei-e a jelek száma alakulásának. Nézetünk szerint a kérdésre csak igennel válaszolhatunk. Ezzel teljes egészében előttünk áll a hangrendszer változásának teljes körképe: társadalmi—nyelvi szükségsszerűségekből, egy adott formáció mellett növekszik a szavak száma, a szavak számának a növekedése maga után vonja a hangrendszer elemeinek, a jelek számának a növekedését; a jelek számának a növekedése valami módon maga után vonja a formáció alakjának a megváltozását, ami ismét a jelek számának a változásához vezet. A tartalom és a forma között szerves, mennyiségi összefüggés van.

4.3. Próbáljunk meg most választ adni a nyelvi változás mikéntjére.

Fejtegetéseink során éppen csak érintettük az $A-B-C$ és az $a-\beta-\gamma$ megoldás kérdését (l. a **2.4.** pontban).

Kikötésünk szerint az $A-B-C$ értékek a minimálisan szükséges jellemnyiséget jelentik. Az így adódó értékek — legnagyobbbrészt — nem egész számok. A nyelvben viszont csak „egész” hang lehetséges s azért figyelembe kellett venni a matematikailag pontatlanabb, de ugyanakkor egész számot adó $a-\beta-\gamma$ értékeket is.

Futólagos áttekintés alapján is világosan láthatjuk, hogy az $a-\beta-\gamma$ értékek — egyes szélső értékek kivételével (a jelen anyagban mindössze a $III/C-III/\gamma$ esetben) — nagyobbak, mint az $A-B-C$ értékek, vagy — szélső esetben — azonosak vele. Ez azt jelenti, hogy a nyelvben csak szélső értéként ($a-\beta-\gamma = A-B-C$ esetén) van minden hangnak teljes információértéke (hírközlő tartalma, jelentésmegkülönböztető szerepe). Ezzel szemben az esetek általánosságában ($a-\beta-\gamma < A-B-C$ esetén) a hangok egy bizonyos része — az $a-A$, a $\beta-B$ és a $\gamma-C$ értékek közötti különbség — a nyelv és a hangképzési lehetőségek jellegéből kifolyólag nem hírközlő értékű, s mint ilyen, nem más, mint „felesleg”, redundancia. Ez a redundáns rész a hangrendszerben kétféle módon jelenhet meg: a) az egyes hangok mindegyikében (abban, hogy a fonémák jelentős részében egy-egy fonéma között nemcsak egy, hanem 2–3, sőt olykor több, megkülönböztető elem — mozzanat — van); illetőleg b) viszonylag önálló variánsok formájában.

Nézzük meg tehát, hogy a nyelvi valósághoz közelebb álló $a-\beta-\gamma$ értékek és a „tisztá” hírközlő funkciót hordozó $A-B-C$ értékek összefüggésében hogyan megy végbe egy-egy új hang (fonéma) létrejötte.

A már eddig megállapított törvényszerűségeket figyelembe véve a változás a következőképpen zajlik le:

egy adott F formációban k jel esetén N szó alkotható. Ha most megváltozik a formáció ($F \rightarrow F_1$) és növekszik az N ($N \rightarrow N_1$), akkor ennek hatására a k számú jel megterheltsége is növekszik. E növekedés először, az $A-B-C$ típusnak megfelelően, folyamatosan nagyobbodik, egészen az $a-\beta-\gamma$ típus nagyságrendjéig, majd amikor ezt túlhaladja, ugrásszerűen megjelenik az új hang. Pl. valamely F formációban ezer szóhoz 7,220 A -típusú (teljes hírértékű) jel szükséges. A nyelvben ebben az esetben valóságosan 8 (a -típusú) hang van. Ha most a szavak száma ezernél több lesz, akkor a hangok mennyi-

sege (a 8) nem változik mindaddig, míg az új helyzetben az A értéke 8, 000, illetve — elvileg — 8, 001 nem lesz. Ekkor a hangállomány a értéke 9-re ugrik, ami azt jelenti, hogy a hangrendszerben egy új hang (fonéma) jött létre.

Az új hang nem a semmiből, hanem a már eddig meglevő hangok (fonémák) redundancia (variáns) tartományából lép elő. A variánsból tehát fonéma lesz, a hangrendszerben a mennyiségi változások hatására új hang keletkezett.

Nézetünk szerint e törvényszerűség — e belső nyelvi, mennyiségi szükségszerűség — a magyarázata annak, hogy az egyes nyelvekben a — a pusztá hangképzési mechanizmus, a szubsztratum, a kétnyelvűség, a jövevényszók stb. következtében — mindig jelenlevő variánsok bizonyos előállott körülmények között miért válhatnak fonémákká az egyik és miért nem válnak azzá a másik nyelvben.

4.4. Az elmondottakból még két törvényszerűség következik: az egyik, a hangrendszer bizonyos $s z a k a s z o s$ fejlődésének a volta; s a másik, a fonémának rendszeren belül való létrejöttének a törvényszerűsége, hogy tulajdonképpen nem egy esetleges egyes hang, hanem valamely pontján (vagy pontjain) mindig a rendszer egésze változik meg.

5. A kifejtett vélemény igazolása

5.1. Elméleti szempontból is fontos követelmény, hogy megállapításaink a konkrét nyelvi tények világánál is megállják a helyüket. Ennek előtte még arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy vizsgálatainkat bár spekulatív alapon végeztük, feltevéseink minden eleme, és mozzanata a konkrét nyelvi valóságból származik. A nyelv nem matematikai variáció, de az is. A nyelv nem hasonlítható telefon-tárcsa szerkezethez, ahol minden számnak és tárcsázási sorrendnek hírértéke van, de $h a s o n l í t$ hozzá. Egy előző cikkemben (NyK. LXVI, 91) kimutattam, hogy a nyelvben a matematikai lehetőség nem azonos a nyelvi megvalósulással, de a nyelvi megvalósulás mindenestre $f ü g g v é n y e$ a matematikai lehetőségnek.

5.11. Most pedig lássuk a nyelvi tényeket! Először talán azokat, amelyek alapján feltevéseinket, pontosabban, kikötéseinket megtettük. Amint a **2.1.** pontban már említettük, gondolatsorunk alapjául a finnugor nyelveket vettük: a finnugor nyelvek általános hangeloszlását és szerkezeti törvényszerűségeit a **2.1.**, a magánhangzóharmónia más nyelvcsaládokban is ismert jelenségét a **3.1.**, a szóvégi magánhangzó bizonyos korlátozott előfordulási lehetőségeit a **3.3.** és a magyarból is ismert szóvégi magánhangzó eltűnést pedig a **3.4.** pontban. (E jelenségekre vonatkozólag l. KÁLMÁN: ALH. VIII, 99 kk.; GULYA: NyK. LXVI, 89—93; COLLINDER, CompGr. 204—6, valamint 405—15, 208—15 és 187—193).

A szókincs növekedésének egyes nagyságrendjeit (l. a **3.5.** pontot) sem teljesen önkényesen választottuk meg: átlag 4 ezer szót használunk a hétköznapi beszédben, 8 ezer szó egy 14—15 éves gyermek szókincse, 24 ezres nagyságrend körül mozog a Shakespeare, Molière, Arany János, Baudelaire, Valéry műveiben használt szókincs, 40 ezer szót ismer egy átlagosan művelt ember, míg a 400 ezer és a milliós szómennyiség, az ezer szóhoz hasonlóan, csak feltételezés. A szókészlet valóságos növekedésének a tényét valamelyest mutatja többek között az is, hogy a francia középkori irodalom (pl. a „Chanson de Roland”, az „Aucassin et Nicolette” stb.) mintegy 4000 szónyi szókész-

letével szemben a szókészlet nagysága Mallarmé-nál 31 000, Apollinaire-nél 33 000, Rimbaud-nál 42 000, Claudel-nél pedig 50 000 szó. (Irodalmi vonatkozásul I. P. GUIRAUD, *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique* [Dordrecht, 1959]; J. SOLTÉSZ K., *Ált. nyelv. tan. I.*, 263–72; VÉRTES E.: *Nyr. LXXIX*, 329–38; KELEMEN: *Nyr. LXXVIII*, 68–74 stb.)

5.2. A mennyiségi összetevőnek a hangrendszer alakulásában való szerepét — a várakozásnak megfelelően — az egyes finnugor nyelvek története is szépen tanúsítja. Az alábbiakban felsorolunk néhány olyan esetet, amelyben a mennyiségnek, mint változásra indító tényezőnek a szerepe már a jelenség elnagyolt felvázolásából is szembetűnik.

a)

A finn nyelvben az egyszerű mássalhangzó-állományt — a palatalizált hangok, a szibillánsok, az affrikáták stb. eltűnése, ill. más hangokkal való egybeesése stb. folytán — alig 12–14 hang (fonéma) alkotja.

Kialakult a fokváltakozás ($pp \sim p$, $p \sim v$; $tt \sim t$, $t \sim d$; $mp \sim mm$ stb.) rendszere.

b)

A zürjénben a magánhangzók száma mindössze 7 körül mozog.

A mássalhangzó-állományban a zöngétlen zár-, s-hangok és affrikáták mellett létrejött a zöngés zár-, s-hangok és affrikáták sora.

c)

Az ugor (a magyar, a vogul és az osztják) nyelvekben — az osztjákban feltehetőleg nagyon korán, a magyarban a XIII. századra, s lényegében a XV–XVIII. században a vogulban — eltűnt a szóvégi magánhangzó (az F_2 formációból F_3 lett; l. a 3.3. és a 3.4. pontokban).

A magyarban $vize(t) \sim viz$, R. $utu : uta(t) \sim út$ stb. pótlónyúlásos alakok keletkeztek (? fonémák lettek a hosszú magánhangzók); a vogulban létrejött az $\tilde{a} \sim \bar{a}$, $\tilde{e} \sim \bar{e}$, $\tilde{u} \sim \bar{u}$ stb. magánhangzó-quantitás-különbség (váltakozás, Vokalwechsel); az osztjákban pedig — az eltűnéssel párhuzamosan — az (V.) $\ddot{u}mp$ (birt. szragos) $\ddot{u}mp\ddot{u}m$ stb. típusú magánhangzó-váltakozás.

5.21. A mennyiségi tényező, mint a változások egyik összetevője elvet a finnugor alapnyelv hangállományára retrospektíve alkalmazva nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a finnugor alapnyelvben nem lehetett több fonéma, mint az egyes finnugor nyelvekben, sőt számuknak a mai nyelvekénel feltétlenül kisebbnek kellett lennie. STEINITZ (FgrVok., FgrKons.) a finnugor alapnyelvre 11 magán-, és 23 mássalhangzót, COLLINDER (CompGr.) pedig 13 magán-, és ugyancsak 23 (de részben más) mássalhangzót tesz fel. A feltett (STEINITZ) 34, ill. (COLLINDER) 36 hangnál a mai finnugor nyelvek-

ben általában kevesebb fonéma van (a meglehetősen gazdag vahi osztjában pl. 32). Így már pusztán ebből a meggondolásból sem vagyunk teljesen bizonyosak abban, hogy pl. (COLLINDER) a szibilánsok sorában a feltett *s, *š és *ś mellett egy *š fonéma is lett volna, vagy hogy a finnugor alapnyelvben (STEINITZ) ō, ill. (STEINITZ—COLLINDER) ł stb. fonémákkal is számolnunk kellene.

(Mutatis mutandis e megjegyzések érvényessége az indoeurópai alapnyelvel kapcsolatban is valószínűnek látszik.)

5.3. Befejezésül még csak azt a megjegyzést tenném, hogy az egyes nyelvi síkoknak (a hangtan ~ alaktan; lexika ~ alaktan stb.) részben az egymással való kapcsolata, részben a hangrendszerhez hasonló rendszerűsége miatt a hangállomány változásairól elmondottak — a hangrendszer-nél bonyolultabb formában — érvényesek lehetnek a nyelv egész rendszerére és változására vonatkozólag is.

*

A dolgozatban kifejtett nézeteimet nem tartom véglegesen lezártnak.

Budapest, 1964. május 15.

GULYA JÁNOS

A beszéd dinamikus leírásának elveiről

1. Forradalmi változások a fonetikában

1.1. A „Nyelvtudomány meghasonlásáról” szóló tanulmányában TELEGDI ZSIGMOND olyan alapvető ellentmondásra tapint rá, mely közvetve vagy közvetlenül jelen van a legtöbb elméleti vitában. „Egyes nyelvészek szemében a nyelv tudományos megismerését csak olyan kutatások viszik előre, amelyek egy jelenséget történeti összefüggésbe állítanak, megvilágítják azt a fejlődést, amelyből ez a jelenség előállt, amelynek eredménye; mások úgy vélik hogy a nyelvet nem ismerhetjük meg lényege szerint, ha el nem vonatkoztatunk a mozgástól” (TELEGDI 295 l.).

A két egymással szemben álló elmélet egy ponton érintkezik csak egymással. Ismeretes, hogy Saussure felfogása szerint a nyelv mint rendszer, tehát lényege szerint, mozdulatlan. De szembeállítják a nyelv fejlődésével a nyelv állapotát az újgrammatikus nyelvészek is. Szerintük „a fejlődés csak előzménye az állapotnak, kívül esik rajta” (TELEGDI 299. l.).

Telegdi Zsigmond az újgrammatikus és a strukturalista elmélet közötti ellentmondást nem a két elmélet titkos találkozásának hangsúlyozásával kísérli meg feloldani. Ellenkezőleg: a két elmélet közös tézisént cáfolva keresi a kibontakozás útját. Kimutatja, hogy „a nyelv egy történetileg meghatározott alakját lehetséges mint állapot és fejlődés egységét felfogni, sőt, hogy a valóság ezt a felfogást előírja, ránkényszeríti” (300).

A hangváltozások mechanizmusának, a költői nyelv sajátosságainak és a stílus mibenlétének elemzése során magam is hasonló eredményre jutottam. Az „élő szó” sajátosságát, az „eleven”, kifejező költői vagy akár „próza” közlés mibenlétét akkor érthetjük csak meg, ha a beszéd elemeit foly a m a t k é n t értelmezzük.

1.2. A fonetika történetében egyre sűrűbben váltja fel az egyenletes fejlődést az ugrásszerű minőségi, „forradalmi” változás. A fonetika őstörténete egy forradalmasító felfedezéssel kezdődik: a beszéd értelmes egységei, a morféimák tagolhatóknak bizonyulnak. Az írástudók felfedezik a szótagot, majd a szótag is további egységekre bomlik és a kialakult b e t ű í r á s már ezeket a legkisebb egységeket rögzíti.¹ A betű-írás a nyelv hangjainak felismerésén, a beszédnek ösztönös, tudatelőttés elemzésén alapul. A tudatelőttés

¹ „Az írás felfedezői és tökéletesítői nagy nyelvészek voltak. Ők teremtették meg a nyelvtudományt.” írta A. MEILLET (Bull. Soc. Lingu. Paris XVIII 1912–1913, p. CXIV), M. COHEN „La grande invention de l'écriture et son évolution” (Paris 1958. IX.) alapján idézem. A betűírás felfedezésének jelentőségét érzékeltethetik azok a nem kis nehézségek, melyeket a betűírás elsajátításakor kell a gyerekeknek leküzdeniök. Egy jószű három és fél éves kislánynak kérésére több ízben elmagyarázták szülei, hogy az ómi szóban melyek az egyes betűjeleknek megfelelő hangok. A gyerek ezután is csak az

elemzésnek adekvát kifejezése a metafora. A grammatikusok metaforikus jelzők segítségével csoportosítják a hangokat: sötét és világos, vékony és vastag, hím- és nőnemű magánhangzókat, csupasz (*δασέα*) és szőrös (*ψίλα*) kemény és lágy, száraz és nedves mássalhangzókat különböztetnek meg (FÓNAGY 1963a).

1.3. Ezek a metaforák századokon — csaknem két évezreden — át kísérik a beszédhangokat. A metaforák a beszéd fiziológiai és akusztikai leírását pótolták. A beszédszervek alkatának és működésének fokozatos megismerésével jelentőségük egyre csökken. Kempelen Farkas éles harcot vív már egyes metaforák ellen (FÓNAGY 1963a, 49. l.). A kísérleti hangtan úttörői a hangképzésnek és a képzett hangnak közvetlen, konkrét leírását tűzik ki célul. A zöngéképzés és hangképzés vizsgálatát megkönnyítő eszközök, a hangrezgések rögzítése és a beszéd grafikus ábrázolása a múlt század második felében új, mélyreható változáshoz vezettek. A kísérleti hangtan kialakulásával nemcsak a metaforák váltak feleslegessé, de kérdésessé vált egyúttal a „hang” vagy „betű” fogalmának megfelel-e bármi is a valóságban. A mérések tanúsága szerint a beszédben, tehát a „valóságban” (az eszközfonetikusok többsége ekkor a mérhető jelenségeknek tulajdonít csak realitást) harminc-negyven betű helyett végtelenül sokféle hangjelenséggel találkozunk. Ennek ellenére érvényben maradt a fonetikában is (többé-kevésbé leplezett vagy leplezetlen formában) a kisszámú jelen alapuló hangírás, melyet a kísérleti hangtan sem igazolni, sem nélkülözni nem tudott.

1.4. Hiába várt volna segítséget a fonetikus a korabeli nyelvtudománytól. A fonetika kialakulása egybeesik a történeti nyelvtudomány elméletének, módszerének kikristályosodásával. A félszázados diszciplína bebizonyította, hogy a nyelvek alakulását meghatározó törvények megismerhetők, és hatalmas új területeket hódított meg a tudomány számára. A fonetikai vizsgálatok során felvetődő alapvető kérdésekre azonban nem tudott választ adni. Az uralkodó újgrammatikus elmélet az elemek változásának törvényszerűségeit kutatta, magát a nyelvet részletek halmazának tekintette, s eleve lemondott arról, hogy részletek véletlen társulása mögött belső, lényegi összefüggéseket keressen (TELEGDI 1963, 292. l.). Az újgrammatikus nyelvészek érdeklődése — akárcsak a fonetikusoké —, a beszédhangok váltakozását és változását meghatározó fiziológiai, lélektani törvényekre irányult.

Az újgrammatikus nyelvészek is szembekerültek a gyakorlatban saját elméletükkel. A nyelv változásának törvényszerűségeit tanulmányozva a nyelvállapotból indultak ki, kutatásaikat a hagyományos grammatikára alapították, melynek tudományosságában joggal kételkedtek (TELEGDI 1963, 296. l.). Az elmélet és gyakorlat közötti ellentmondás még élesebb, még szembeszökőbb volt a fonetikában, mivel a fonetikus — ellentétben a történeti nyelvészettel — a beszéddel, tehát a jelenkori nyelvállappal foglalkozott. S ezt egy olyan elmélet alapján volt kénytelen tenni, mely tagadta a beszédet lényegében meghatározó szinkrón nyelvi törvényszerűségek létezését. Alighanem ebben kereshetjük legalábbis egyik okát annak, hogy a nyelvtudomány történetében a *strukturáliszmus* szóval jelölt új elmélet a hangtan területén

iránt érdeklődött, hogy melyik az „ómi betű”. Nem jutott még ekkor túl az ideográfia fokán. Négy és fél éves korában jutott el a szótagírásig. Ekkor már megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy az ó betű egyszerűen ó, a mi „betűt” azonban sehogysem tudta további elemeire bontani.

épített először hídfőt. (Ezúttal is a leggyengébb szemnél szakad el a lánca, akárcsak a társadalmi forradalmak történetében.)

1.5.1. A strukturalista elmélet szerint a nyelv viszonyok rendszere, a rendszer elemei kölcsönösen meghatározzák egymást. Ezeknek az egyidejű összefüggéseknek feltárása tudományos feladat, sőt: ez a nyelvtudomány elsőrendű feladata. A nyelv hangelemeit vizsgáló nyelvésznek nem a konkrét beszédhangok materiális eltéréseivel, egyéni, alkalmi variációjával kell foglalkoznia, hanem az általános érvényű, nyelvi funkcióval bíró hangkülönbségekkel, melyek rendszert alkotnak és az alkotott rendszerből adódnak. Nyelvi szinten érvényét veszíti a magyar *nem* /n/²-je, a magyar *hang* [ŋ]²-je és a *szenved* [mŋ]²-je közötti különbség, az angolban azonban nyelvi érvényű az /n/ mellett a /ŋ/² is, mivel ez a különbség elégséges egyes morfémák megkülönböztetéséhez; nem a nyelvjáráskutató többé vagy kevésbé finom hallása határozza meg, hogy hányféle hosszúságot különböztet meg, hanem a nyelv fonémarendszere. A magánhangzó fizikai időtartamának gazdag sokfélesége ellenére, a franciában, csehben, magyarban kétféle időtartama lehet a magánhangzóknak; az oroszban, olaszban egy, azaz: nincsen nyelvi érvényű időtartam.

A beszédben közvetlenül ki nem mutatható nyelvi kategóriák meghatározása szilárd alapot teremtett a fonetikai kutatás számára. A fonológia igazolta az addig legfeljebb munkahipotézisként használt 30–40 hangjelet, a k^i és k^{+u} között különbséget nem tevő grammatikusok funkcionális süketiségét, a kétféle időtartamot jelölő magyar helyesírást (s az időtartamot nem jelölő orosz és olasz helyesírást). Az írásképek tagadását tehát a hangírás újrafelfedezése követte. A fonéma fogalma azonban nem ösztönös felismerésen, hanem a hangtani tények tudatos, nyelvi szempontú elemzésén alapul. A hangírás egykori felfedezői nem tudták, hogy mit tudnak. A fonológusok viszont nagyon pontosan ismerik azt is, amiről nem vettek tudomást.

A fonetika gyökeres átalakulása egy ideig nemcsak a fonetikusok figyelmét kerülte el, hanem az új elmélet kialakítóinak a figyelmét is. TRUBETZKOJ például elidegeníti a fonetikától a funkcionális hangtani elemzést, a fonológiát; kizárja a fonetikát a nyelvtudományból és a természettudományokhoz csatolja. LAZICZIUS GYULA fordult először szembe ezzel a felfogással (7. l.). Ma nem akad már olyan fonetikus, sőt nem akad olyan kommunikáció-kutatással foglalkozó mérnök sem, aki ne hasznosítaná a fonológia vívmányait. Világossá vált, hogy a fonológia nem a fonetikától független új diszciplína, hanem a beszédhangkutatás forradalmi átalakulásának útja volt.

1.5.2. SAUSSURE felfogása szerint a nyelvi rendszertől idegen a változás. A nyelv tudományos vizsgálatának előfeltétele, hogy a változástól eltekintünk. A változás csak a rendszeren kívül tanulmányozható (GODEL 142. l., SAUSSURE 124. l.). SAUSSURE alternatívája: vagy a változó jelenségekkel foglalkozunk és eltekintünk a rendszertől (diakronikus nyelvészet), vagy a rendszerrel foglalkozunk és eltekintünk a változástól (szinkronikus nyelvtudomány).

A szinkronikus nyelvész SAUSSURE szerint, nemcsak a változástól tekint el, hanem a váltakozástól is. A nyelvész nyelvi érvényű, nyelvi funkcióval bíró jelenségekkel (faits de langue) foglalkozik. A nem általános érvényű

² / /-lel a fonémákat, []-jel a fonéma változatait jelölöm.

beszédjelenségek (faits de parole) kutatását átengedi a „parole-nyelvészet” — egy csupán hipotetikus tudomány — képviselőinek (31., 36. és kk. l.). A váltakozást élesen elválasztja SAUSSURE a változástól, amikor a „parole” kutatását eleve kirekeszti a történeti vizsgálatból, azzal az indokolással, hogy csak a „langue”-nak van története, a „parole”-nak nincs.³

1.6. JAKOBSON már korán (1929-ben) szembeállt ezzel a felfogással: „A hangjelenségek szinkronikus és a diakronikus leírása közötti antinómia megszűnik, mihamint a változó jelenséget a változást elszennvedő rendszer függvényének tekintjük” (JAKOBSON 20. l.).⁴ Ezt a tételt igazolták a fonológiai szempontú hangtörténeti tanulmányok, így Jakobson, Haudricourt, Juilland vizsgálatai és Martinet nagy jelentőségű műve, az „Économie des changements phonétiques”.

A diakrónia és szinkrónia saussure-i antinómiája ezzel azonban nem oldódott még fel. A lényege szerint változatlan és ugyanakkor szüntelenül változó rendszer eleven ellentmondás. Ahogyan nem érthető meg a változás a rendszertől elvonatkoztatva, a nyelvallapotot sem írtuk le híven, ha leírásunkból nem tűnik ki, hogy ez az állapot változás eredménye és további változások forrása.

Meglepetéssel találkozunk ezzel a ma is újszerű gondolattal JAKOBSON korai írásaiban. Már 1919-ben azt vallja, hogy túl kell jutnunk a nyelvallapot statikus leírásán (651. l.). „La perception du mouvement est présente aussi dans l’aspect synchronique” (218. l.). Különösen plasztikusan fogalmazza meg a saussure-i nyelvelmélet kettős hiányosságát a „Phonology and Phonetics” záró soraiban: „Synchronic analysis must encompass linguistic changes, and vice versa, linguistic changes may be comprehended only in the light of synchronic analysis” (502. l.).

Felvetődik a kérdés: miért bizonyult termékenynek a mondat második felében rejlő tanítás, mely azóta a strukturalista hangtörténet alapelvévé vált, s miért maradt *pium desiderium* az első tétel.

A tudomány útja ezúttal is a gondolat alakulásának természetes menetét követi. Csak az újgrammatikus elmélet mélyreható kritikája vezethetett a nyelvi elemek kölcsönös meghatározottságának felismeréséhez. A beszédet lényegében meghatározó szinkron törvények felismerése tette lehetővé a változásnak az elemek összefüggéséből kiinduló tudományosabb értelmezését. S csak a nyelvi rendszer felismerése és a változások természetének alaposabb megismerése után válaszolható meg az a kérdés, hogy miképpen tükröződik a változás a rendszer fejlődésének egy adott fázisában.

³ SAUSSURE a *parole* szót kettős értelemben használja. Egyfelől a konkrét beszéd-folyamatot jelöli ezzel a szóval („actes de phonation”, „exécution”, 38. l.), másfelől a nyelvi szempontból irreleváns sajátságok halmazát („en séparant la langue de la parole, nous séparons en même temps: 1. le sociale de l’individuel; ce qui est essentiel, de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel”, p. 30. l. „il n’y a rien de collectif dans la parole” 38. l.). A két különböző dolgot egyesítő szó azt a hamis látszatot kelti, mintha a konkrét beszéd-folyamat csak irreleváns, egyéni jegyeket tartalmazna, ami nyilvánvaló képtelenség, hiszen akkor a beszéd nem lehetne a nyelvi közlés eszköze. A *parole* szó kétértelműsége megkönnyítette a beszéd-kutatás kirekesztését a nyelvtudományból.

⁴ „Une théorie de la diachronie de la langue n’est possible que sous l’aspect du problème des mutations de structure et de la structure des mutations”, írja idézett tanulmányában, a „Remarques sur l’évolution phonologique du Russe”-nek, befejező részében (JAKOBSON 111. l.).

2. A hangváltozás szinkrón vetülete

2.1. Erre az utóbbi kérdésre a rendelkezésünkre álló leírások és saját vizsgálataink alapján ma már megkísérelhetünk válaszolni. A változóban levő nyelvi elemet, így a változóban levő fonémát az *ö n e l l e n t m o n d á s j e l l e m z i*. A nyelvi hang, a fonéma az őt megtestesítő beszédhangokban érzékelhető (a közlés szempontjából) releváns tulajdonságok összege. Pontosabban: a beszédhangok lényeges jegyeit meghatározó függvényjellegű szabály. Stabil fonémák esetében ez a szabály általános érvényű, egyértelmű. A magyar /n/ fonéma szabálya szerint az őt megjelenítő beszédhang a [g] vagy [k] előtt gutturális, nazális zárhang, [v] vagy [f] előtt labiodentális, [j] előtt palatális nazális, más esetekben denti-alveoláris nazális zárhang. Az /n/ képzésmódja tehát egyértelműen meghatározható a hangkörnyezet függvényében. Nem ilyen zárt, egyértelmű a francia /n/ szabálya. MARTINET vizsgálataiból kiténik, hogy az /n/ kódja egy ponton nyitott. Nem határozható meg egyértelműen, milyen alakot ölt az /n/ *i* + *vokális* előtt. Lehet, hogy denti-alveoláris, de az is lehet, hogy alveolo-palatális nazális. Nincsen szabálya csak valószínűsége, vajon a *la nielle*-t [lanjel]-nek vagy [lanɛl]-nek ejti-e a beszélő, jóllehet utóbbi esetben /ni/-t képviselő [ɲ] egybeesik az /ɲ/ fonéma realizációjával és a *la nielle* nem különböztethető meg a *lagnelle*-től (vö. MARTINET 1945, 170. és kk.).

Az *auberge* szó első fonémája a 12. században egyértelműen diftongus volt, ma egyértelműen monoftongus. A 16. század első harmadában azonban egyesítette magában ezt a két összeférhetetlen sajátságot, és ezt az ellentmondást nem oldhatta fel semmiféle szabály. DOROSZEWSKI szerint a lengyel /e/ hol nazális [ě]-ként, hol mint [e], mint [ã], mint [en], mint [an] jelentkezik bizonyos helyzetben — összesen 13 változatot sorol fel a szerző —, s ezúttal is csak az egyes alakok jelentkezési valószínűsége határozható meg (DOROSZEWSKI 1935). A változó fonéma lehet zárhang és egyúttal affrikáta vagy réshang (FÓNAGY 1956, 187, 183, 216. l.), hosszú és egyúttal rövid (FÓNAGY 1956, 188, 191, 193. l.), sőt: egyesítheti a valamit a semmivel is. Így az /ə/ „intermittent” (H. FREI 174. és kk.), hol mint [ə], hol mint [œ] esetleg [ø], hol pedig mint 0 jelenik meg a beszédben.

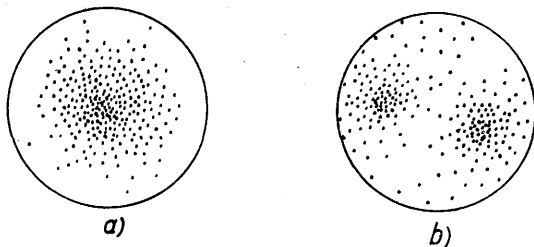
A kiejtési szótárakban feltüntetett változatok a változás láncszemei. A változást tükrözi a szabályt kereső grammatikus bizonytalansága, tehetlensége.⁵

A változás szinkrón vetületét a konkrét beszédhangok eloszlási görbéje adja. Ezért tartotta kívánatosnak DOROSZEWSKI az isoglossák statisztikus ábrázolását. A stabil fonémák változatai centripetális tendenciát mutatnak, egy középpont köré tömörülnek. A változás folyamán ez az egységes mag felbomlik a változatok centripetális törekvése következtében, két vagy több központ keletkezik (1. ábra).

A stabil magánhangzók időtartamának gyakorisági-eloszlását grafikusan ábrázolva — akár rövid, akár hosszú magánhangzóról van szó — Gauss-görbével jól megközelíthető az időtartam-mértékek szórása. (Vö. E. ZWIRNER 135. és kk.) A középértéktől távolodva rohamosan csökken a gyakoriság. A rövidülőben levő hangsúlytalan magas nyelvallású magánhangzók (i:, u:, y:)

⁵ „Meglehetősen nehéz dolog ilyen kétes és ellentmondásos ejtésmód esetén pontos szabályt felállítani”, írja a XVI. században HINDRET a francia szóvégi mássalhangzókkal kapcsolatban (THEUROT II, 479. l.).

és a *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről* morféma magánhangzójának gyakorisági eloszlása merőben eltér ettől (FÓNAGY 1956, 194 l. 217 l., MAGDICS 302. és kk.). A változó fonéma magját szétveti a változást megtestesítő belső ellentmondás: a széttartó változatok két marginális centrum köré tömörülnek (2. ábra).

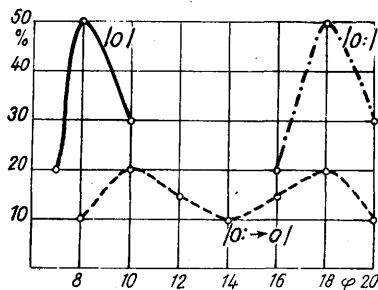

1. ábra

A viszonylag stabil (a) és a változóban levő (b) fonémát megjelenítő beszédhangok szórási sémája

2.2. A változás, a mozgás feszítő ellentmondás formájában jelentkezik egy adott időpontban nyelvi szinten. Hogyan nyilvánul meg a beszédben?

CH. BRUNEAU 1909-ben kezdődő diftongizációt figyelt meg az Ardenneknben. A falubeliek hol monoftongust, hol diftongust ejtenek, és érzékelik is a kettő közötti különbséget. „Amit mi nyelvészek diftongusnak hívunk, az

2. ábra

Három magyar fonémát megjelenítő beszédhangok időtartamának gyakorisági eloszlása. ————— = a stabil rövid (o), - - - - - = a stabil hosszú (o:), - · - · - · = a *-ból*, *-tól*, *-ról* rag rövidülőben levő hosszú (o: → o)-ja (MAGDICS KLÁRA cikkéből)

tréfa a gepsunsart-i szegkovácsok számára” (178. l.). Tréfa a „komoly” monoftongikus ejtésmóddhoz képest. A beszélő és a hallgató a diftongust tehát a monoftongushoz viszonyítja, visszavezeti a monoftongusra.

Három századdal ezelőtt H. ESTIENNE (II. 252. l.), majd MAUPAS (31. és k.) és más grammatikusok az *oi*-jal jelölt [œ] vagy [we] monoftongikus ejtésmódját ítélik el, kényeskedőnek, affektáltként érzik. A [frãses] *françois*, a [rãnd] *roine*, a [vãr] *voir* /ɛ/-jét az /œ/ diftongusra vezeti ekkor vissza az a művelt polgári réteg, melyet a grammatikusok képviselnek.

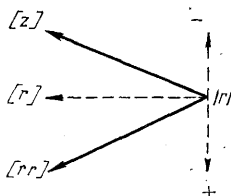
[frãses]

↳ /ɛ/? Nem. → /e/? Nem. ... → /œ/? Igen.

A [vr] *voir* vagy a [sɛt] *soit* szó [ɛ]-je fizikailag (képzését, hangzását tekintve) tökéletesen azonos a *vair* vagy a *sait* szó [ɛ]-jével. Kizárólag levezetésében, tehát a kódolás és dekódolás folyamataiban különbözik egymástól a két hang. A *vair* vagy *sait* szó [ɛ]-je rövid úton, kerülő nélkül vezethető vissza a stabil /ɛ/ fonémára. Ugyanez áll a XVI–XVII. században olykor [pɛzə]-nek ejtett *père* szóra.⁶ Ha [z]-jét a /z/ fonémával azonosítjuk, akkor a *païse* szóhoz jutunk, tévesen. Holott:

pɛzə

↳ /z/? Nem. → /s/? Nem. ... → /r/? Igen.

3. ábra

Az (r) fonéma és a fonémát megjelenítő beszédhangok viszonyának sematikus ábrája. Az alapváltozattól eltérő ejtismódok fokozó (+) vagy gyengítő (-) tendenciát tételeznek fel és fejeznek ki

A [z] azonban nem felel meg minden további nélkül az /r/ fonémának, az [ɛ] az /œ/ diftongusnak. A sajátos ejtismódnak lényeges sajátága az a komponens, az az erő, mely módosította, eltérítette eredeti irányából. A grammatikusok sejtik és sejtetik a hangot módosító tendenciát. Így férfiatlannak nyilvánítják például a dentális /r/ „gyengítését” (THUROT II. 272),⁷ H. ESTIENNE elemzése szerint a *françois*-ban ejtett [ɛ] = /œ/ + finomkodás.⁸ A beszédhang dekódolását a vektoriális elemzéshez hasonlíthatnánk (3. ábra). A hallgató a szokatlanul erősen pergetett vagy nempergetett hangot (próbálgatással) visszavezeti az /r/ fonémára. Egybeveti a hallott konkrét hangot az /r/ fonéma tipikus, ideális realizációjával (az [r] alapváltozattal). Megállapítja, hogy ettől bizonyos módon, bizonyos irányban eltér. Ezután azt a komponens keresi, mely az /r/-t letérítette szokott útjáról, eltávolította a fonéma alapváltozatnak nyilvánuló legvalószínűbb ejtismódtól.

A dekódolónak feltétlenül végig kell járnia ezt az utat, ha helyesen akarja értelmezni a beszédhangot, s ha „fel akarja fogni” a beszédhangban rejlő — természetes (szimptomatikus vagy szimbolikus jellegű) jellegű kódon — másodlagos közleményt (FÓNAGY 1963b, 96. és kk.). Számunkra mindebből az a lényeges tanulság adódik, hogy változás folyamán a hallott beszédhang — így például a [z] — nem azonosítható sem az egyik,

⁶ „Parisinae mulierculae ... adeo delicatulae sunt, ut pro pere, mere dicant peze, meze” — írja PAILLOT (THUROT II. 272. l.).

⁷ T. H. PEAR a dentális [r] pergetésének elhanyagolását „emasculation”-nek (férfiatlanításnak) nevezi. Vö. *Voice and Personality*. London 1931, 29. l.

⁸ H. ESTIENNE helyteleníti, hogy az udvaroncok a „helyes” *Francoes, Angloes* helyett *Françés, Anglès*-t ejtenek, mivel ezt az ejtismódot finomabbnak érzik („plus mignard”), s mert ilyenkor a hölgyek nem kénytelenek túlságosan kitérni ajkaikat (II. 252).

sem a másik fonémával — sem a /z/-vel, sem az /r/-rel —, mivel folyamat és nem mozzanat: h a n g m e t a f o r a azaz hangátvitel a szó legszorosabb (eredeti) értelmében. A dekódolás folyamata egy objektív folyamatnak tükörképe, a dekódoló a hangnak a kódolás folyamán megtett útját járja végig ellentétes irányban. A helyéből kilendített hang értékét — mint minden metaforikusan, dinamikusan alkalmazott, nyelvi elem értékét —, a megtett út h a t á r o z z a m e g: a mozgás kiinduló pontja, végpontja és a hangot mozgató erő. A hang mozgását vezérlő tendencia tudatelőttes vagy tudatalan. Ez az oka annak, hogy a naív beszélő vagy a grammatikus csak lexikális metafora segítségével tudja ezt az ismeretlen tényezőt megközelíteni, a beszédhangban rejlő *stílusnak*, *ejtőmódnak* nevezett másodlagos „titkos”/közleményt meghatározni.⁹

Hasonlóképpen jár el CH. BALLY a morfémák, szavak, idiómák stílárís értékének meghatározásakor, amikor a kifejező (affektív) morfémát először ~~az~~ azonos tárgyat jelölő normatív morfémával azonosította („identification”), hogy a kettőt egybevetve állapítsa meg az affektív kifejezés semantikai többlétét (I. 105—139).

3. A beszédhang dinamikája: váltakozás és változás

3.1. Minden hangot valamiféle módon ejt az ember, minden beszédhangnak van „stílusa”. TROJAN erre a tényre alapítja hangstiliztikáját. A fonéma nem jelenik meg közvetlenül a beszédben, nem érzékelhető önmagában. Mindig együtt jelenik meg az őt többé-kevésbé módosító, a módosítás gévén kifejezésre jutó közleménnyel, melyet A. MOLES esztétikai közleménynek nevez és a fonémák semantikai közleményével állít szembe. Ez más szavakkal kifejezve annyit jelent, hogy a „stabil” fonémát megjelenítő beszédhangokat is f o l y a m a t k é n t és n e m m o z z a n a t k é n t érzékeljük. Az [r] a beszédben erősebben vagy gyengébben pergetett, az [ε] egy árnyalattal zártabb vagy nyíltabb a semleges alapváltozatnál (mely ideális, akár csak a kör középpontja, melytől a kör pontjai egyenlő távolságban vannak). Ezért vektorialis-elemzésnek kell a beszédhangot alávetnünk, azaz: mozgásában kell értelmeznünk (4. ábra).

A hallgató a konkrét — például az ideális realizációhoz képest kissé zárt — [ε] hangban (1) felismeri az /ε/ fonémát, (2) egybeveti az ideális realizációval, (3) megállapítja az eltérést és (4) megkeresi az eltérést okozó tendenciát, s megállapítja, hogy a hallott [ε] hang /ε/ + z á r ó t e n d e n c i a. (4. ábra)

A f o n é m a v á l t o z a t a i i s r e n d s z e r t k é p e z n e k. A beszédhangok expresszív értékét egymástól való eltérésük határozza meg. Ezért az ideális [ε]-hoz legközelebb álló változatok is kifejezők. A semlegességet fejezik ki a különböző előjelű érzelmet, tendenciát tolmácsoló változatokkal szemben. (A hanglejtés és egyéb tényezők kontextusában ez a semlegesség hol „hűvös közönynek”, hol „józánságnak”, „megfontoltságnak”, hol „érzelem szegénységnek” vagy más semleges attitűdnek felel meg.)

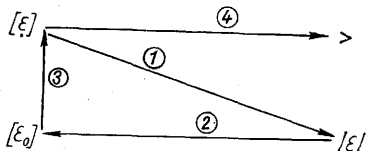
A beszédhangnak tehát mindig van sajátos mondanivalója, hírértéke mindig nagyobb, mint azé a fonémáé, melyet megjelenít. A beszédhang érték-

⁹ A másodlagos közlemények morfológiai és semantikai sajátosságaira (vö. FÓNAGY 1963b, s a metafora eidetikai funkciójára FÓNAGY 1963a 41. és kk.) most nem térhetünk ki.

többletére, a beszédhangban rejlő mozgásra utal öntudatlanul az a metafora, mely a „holt” betűvel az „élő szót” állítja szembe.

3.2. Ha minden beszédhang elválaszthatatlan a mozgástól, felmerül a kérdés, miben különbözik a változó és a viszonylag stabil fonémát reprezentáló beszédhang mozgása?

A változóban levő fonéma többnyire jóval nagyobb mozgási lehetőséget biztosít a beszédhangnak. A stabil hosszú /u:/ ingadozási

4. ábra

A beszédhang értelmezésének, dekódolásának útja: (1) a beszédhang azonosítása a nyelv valamelyik fonémájával, (2) a fonéma alapváltozatának felidézése és (3) egybevetése a hallott beszédhanggal, (4) a hallott beszédhang eltérő ejtismódjának visszavezetése az eltérést meghatározó — a jelen esetben záró, szűkítő (>) —, tendenciára

sávja a magyar felolvasásban $16\varphi - 20\varphi$, szemben a rövidülőben levő /u:/, ill. /u: → u/-val, melynek időtartama $8\varphi - 20\varphi$ közt ingadozik (vö. 2. ábra). A *loi* vagy *droit* szó magánhangzóját megtestesítő beszédhangok ma lényegesen szűkebb keretek között mozognak, mint a XVI—XVII. században.¹⁰

Az ingadozási sáv terjedelme, a beszédhang „mozgási sebessége” önmagában nem dönti el a kérdést. A *hosszú* szó második magánhangzója rövidülőben levő /u:/, tehát /u: → u/, az első magánhangzója stabil rövid /o/. A beszédben azonban az /o/ időtartama olykor meghaladja a hosszú /o:/ időtartamának középértékét. Amikor például a beszélő a hang megnyújtásával támasztja alá, amit a szóval mond: [ho:ssu] ill. [ho::ssu]. Ugyanígy megnyújtható bármely más rövid magánhangzót is: [na:j], [nɛ:m], [i:gen]. Általános, egységes eljárásról van szó, mely ellentmondásmentes szabályba foglalható. Egyöntetű a dekódolás folyamata is. A nyelvközösség minden tagja az /o/ fonémára vezeti vissza az [o:] hangot és az eltérést emfatikus nyújtásként értelmezi:

/ho:ssu/

└───> /o/ + emfázis

Nem mondható el ugyanez a *hosszú* röviden ejtett /u/-járól. Az idősebbek a hallott rövid [u]-t az /u:/ fonémára vezetik vissza és a rövidülést pongyola vagy familiáris ejtismódként könyvelik el. Az 5—15 éves gyerekek a rövid

¹⁰ A. DAUZAT és P. FOUCHÉ szerint a [oε] → [ε] változás a nép nyelvében a XVI. században lezártnak tekinthető. Csak a műveltek beszédében érvényesülő regresszív tendencia hatására változott vissza a hang egyes szavakban az [ε] [oε]-re, a köznyelvi szavakban azonban mindvégig megmaradt az [ε] (vö. A. DAUZAT, *Essai de géographie linguistique*. Paris 1928. 6. és kk. — P. FOUCHÉ, *L'évolution du français: Ou en sont les études du français*. Paris 1935. 40. és k.). A grammatikusok tanúsága szerint az [ε] változatnak udvari jellege volt, a [oε] → [ε] változás előrehaladottabb stádiumban lehetett az udvarnál, mint a népi rétegekben. Semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy a köznyelvi szavakban általános volt és maradt az [ε]. A *roi* szóban a grammatikusok nyilatkozatai szerint szinte általános volt a [oε] ill. később az [oa] (vö. például H. ESTIENNE I. 62. l., THUROT I. 398. k.), az *-oir* végű igékben, a legköznapiabbakban is, a [oε] ill. [oa] vált általánossá.

[u]-t semleges ejtésmódnak tekintik, a hosszú [u:] -t pedig ünnepléses, vagy emfatikus változatnak érzik vagy öreges ejtésmódnak nyilvánítják.

	[hossu]		[hossu:]	
/I/ öregek	→	/u:/ + pongyolaság	→	/u:/ + ø (semleges)
/II/ gyerekek	→	/u/ + ø (semleges)	→	/u/ + ünnepléses jelleg

A beszédhang más irányban mozog a különböző nemzedékekhez vagy társadalmi csoportokhoz tartozó beszélő tudatában. Másképpen értelmezik ugyanazt a beszédhangot. Ezek az ellentétek gyakran igen éles formában fogalmazódtak meg a „helyes ejtésmódról” vitaközpontú grammatikusok néha késhegyig menő, kölcsönös sértegetéssé fajuló polémiáiban. Gondoljunk például a francia *chose, cour, couronne* stb. szavak helyes ejtése körül kialakult háborúságra, az *ouiste*-ok és *non-ouiste*-ok közötti harcra a XVI. és a XVII. században (vö. F. BRUNOT II³ 251 és kk., IV⁴ 177 — TH. ROSSET 66. és kk.).

4. A prozódikus tényezők mozgása

4.1. A mozgás nemcsak a beszédhangnak természetes tulajdonságát A mondatok nyomaték eloszlása lényegében hasonló folyamatot indít meg, mint az érzékelt beszédhang. Az elhangzott mondat nyomaték eloszlását a hallgató egybeveti a konkrét mondatnak megfelelő mondat típusával, és a mennyiségi és minőségi eltéréseket visszavezeti a semleges nyomaték eloszlást módosító tényezőkre. Számba veszi például a nyomaték szokatlan erejében vagy eltolódásában kifejezésre jutó indulatot vagy kiemelő szándékot.

4.2. A hanglejtés a beszéd „legelevenebb” tényezője. Nemcsak azért, mivel térbeli mozgásként érzékeljük a hanglejtésformákat.¹¹ A beszéd dallam elsősorban azért „eleven”, mert kifejező. Azaz: a fogalmi eszközökkel, morféimákkal nehezen tolmácsolható lelki tartalmakat főként a semleges (grammatikális) dallamformák módosításával, a hanglejtésre átvitt kifejezőmozgás segítségével tolmácsoljuk (FÓNAGY—MAGDICS 1963b). A hanglejtés nagyfokú variációja és a variáció fontos szerepe szinte elhomályosítja a variáció alapját képező nyelvi érvényű alapsémákat. Holott éppen a hanglejtés-metaforák lehetősége bizonyítja az alapformák létét. A felszólító mondatra átvitt kérdő dallam, a kérdő dallamú felszólító mondat (FÓNAGY—MAGDICS 1963a, 34. és kk.) feltételezi a diszkrét kérdő és felszólító dallamsémát.

Különösen kifejezőek, dinamikusak a *sűrített dallamok*. Két vagy több egymástól független dallamformát sűrít ilyenkor a beszélő egyetlen mondatba. A sűrített dallam közvetlenül semmiben sem különbözik az egyszerű dallamtól. Hacsak nem abban éppen, hogy az illető nyelvben érvényes egyszerű dallamformák egyikével sem azonosítható. Periodikus rezgések Fourier-analíziséhez hasonlítható, bár kevésbé exakt, dekódolási kísérletek folyamán derül csak ki, hogy az *Ott voltatok tegnap?!* mondat dallama — melynek alapján a hallgatók hol kérdő mondatként, hol csodálkozó felkiáltásként resp.

¹¹ A metaforákban igen szegény (mert exakt) ó-ind fonetika *megemelt* (udátta) és meg nem emelt (anudátta) hangokat különböztet meg (FÓNAGY 1963a, 19. l.). Aristoxenos is térbeli mozgásként fogja fel az alapfrekvencia változását (vö. Die Harmonische Fragmente des Aristoxenus. Hrg. v. P. MAROUARD. Berlin 1868, 15. l.).

„kérdő felkiáltás”-ként értelmezték a mondatot —, a kérdő és a csodálkozva felkiáltó dallam-séma kereszteződése. A különösen kifejezőnek érzett mondatok hanglejtése nem egyszer négy különböző dallamforma interferenciája nyomán áll elő. Gábor Miklós Hamletjének monológjában az „Egy álom által elvégezni mind e szív keservét” mondatának egyéni, komplex dallama öt különböző jellegű egyszerű, tipikus dallamformára vezethető vissza (FÓNAGY 1964).

5. Morfémák és szerkezetek dinamikus értelmezése: váltakozás és változás

5.1. A stílus mibenlétét keresve jutottunk arra az eredményre, hogy a konkrét beszédaktus kettős kódolás alapján jön létre. A tudatosnak minősíthető primér kódolást egy természetes kódon alapuló második közlemény egészíti ki. Kettős kódolás jellemzi a beszédaktust minden szinten: a lexikális és grammatikális szinten csakúgy, mint a fonetikai síkon (FÓNAGY 1963b). Különösen szembeszökő ez a költői kommunikációban, mivel a költői nyelvben a „stílus”, a szekundér közlemény csaknem olyan lényeges, mint a primér közlés. Amikor a költő „szabadságával”, a *poetica licentia*-val élve szokatlanul rendezi el a morfémákat, ez a rendezetlenség kétszeres elrendezést takar, a „szabálytalanság” kettős szabályt tételez fel. A költői szórend csak folyamatként értelmezhető. Ahogyan a konkrét beszédhangot visszavezetjük a fonémára s a fonéma alapváltozatához viszonyítva értékeljük, ugyanúgy vezetjük vissza a költői szórendet a normatív, „grammatikális” szórendre, s miután a rekonstruált normatív mondat alapján adódó primér közleményt tudomásul vettük, visszatérünk az eredeti mondathoz és kitapintjuk a „grammatikális” szórend módosításával kifejezett szekundér közleményt.

Hat óra. Kürtszót küld egy messzi gyár.

A rigó füttye halkul, egyre jobban.

Rejtett madár most édes nászra vár.

(Áprily Lajos, Szalonka-les).

Visszaállítjuk a grammatikális szórendet:

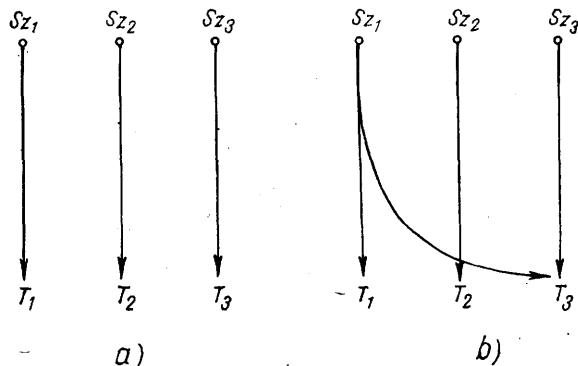
A rigó füttye egyre jobban halkul.

Egybevetjük a vers eredeti szórendjével és megállapítjuk, hogy a határozó, szokatlan módon, az állítmány mögé került. Mintegy kiegészítésként, mintha a határozó önálló tagmondat lenne (erre utal a vessző is). A dallam erőtlenül lehanyatlik így a sor közepén, lekókad, mielőtt még elérnénk a sor végét. A mondat dallama helyettesíti, érzékelteti a rigófüttye dinamikáját. A rigó füttye már a sor első felében fokozatosan halkul, s a sor második felében pedig szinte elhal. Határozott ellentétben áll a második mondat szórendjében kifejeződő bizonytalansággal, tétovassággal — nem tudjuk: befejeződött-e a mondat a *halkul* szóval, mondatrész-e vagy mondat, ami utána következik —, az első sor éles, határozott tagolása a reggelt az éjszakától elválasztó kürtszó cezúrája.

5.2.1. Leplezettebb a nyelv paradigmaticus tengelye mentén lezajló mozgás, amikor nem az egymást követő szavak cserélnek helyet, hanem egy várt grammatikai kategória helyébe lép „szabályellenesen” egy — az adott kontextusban —, váratlan kategória.

Mult larges terres de vos avrai conquises...

Ezt mondja a haldokló Roland a nagy francia hősi eposzban (Chanson de Roland, laisse CLXIII, v. 2352). Azaz: „Hatalmas földeket hódítok majd el tőletek.” A *futur antérieur* váratlan ebben a helyzetben, hiszen Roland már csak percekig élhet. Arra kényszerít a kontextus, hogy a *futur antérieur-t passé indéfini*-vel (vagy *plusqueparfait*-vel) helyettesítsük, mint múlt időt

5. ábra

Álló (a) és mozgó szavak (b) a beszédben. Az álló szó hangalakja közvetlenül jelöli meg a tárgyat (a), a mozgó szó, az átvitt értelmű szó közvetve, egy másik képzetből kiindulva (b)

azonosítsuk „identifikáljuk” CH. BALLY terminusát és módszerét követve (I. 105–139): „Hatalmas területeket hódítottam el tőletek.” A kapott mondat így már értelmes, de eltér az eredetitől. Ismét vissza kell térnünk tehát a konkrét mondatához, hogy a mondat „prózai” tartalmának rögzítése után kiemeljük a formában rejlő mondanivalót is: „Hatalmas földeket hódítottam el tőletek. Ezt éneklék majd a kobzosok.” Csak ezt a kerülő utat végigjárva tudtuk feloldani a forma és a tartalom közötti ellentmondást. A *Chanson de Roland* egyetlen igéje rejtett mondatot tartalmaz. A jövő idő jele *m o z g ó m o r f é m a*, melynek menetét követve jutunk csak el a vers teljes értelméhez.

A költői nyelv dinamikus szóhasználatával tisztában voltak már a görög és latin retorikák szerzői is, akik a metaforát a költői nyelv alapvető sajátosságának tekintették. A provençal dalnoknak, a *trobador*-nak neve is alighanem egy *tropare* 'trópusokban (képesen) beszélni' ige származéka.

A költő tehát olyan ember, aki a szavakat átvitt értelemben használja. Lexikális metaforára annyi példát hoztak már fel Aristotelés óta, hogy ehelyett inkább a metafora, a mozgó szó modelljét vázolnám fel, s ebbe azután gondolatban bármely tetszőleges metafora behelyettesíthető (5. ábra).

Valamely tárgyat nem az őt jelentő (vele közvetlen, hagyományos kapcsolatban álló) szóval jelöljük ilyenkor, hanem egy hagyományosan más tárgyat jelölő szóval. A hallgató tehát kénytelen a hallott szónak jelentésétől eltérő értelmet tulajdonítani: a *szó*₁-t úgy értelmezi, mintha a *tárgy*₃-t jelölő szó lenne, s a mozgó szó útját követve keresi a *tárgy*₃ és a *tárgy*₁ közötti sejtett, de ki nem fejtett összefüggést.

5.2.2. A költői szövegekben a morfémák hosszú utat járnak be és útjuk gyakran csak nehezen követhető. A köznapi nyelv metaforái átlátszóbbak, a

morfémák ezúttal többnyire ismert utakon járnak, síneken futnak: konvencionális metaforák. A budapesti villamos és autóbusz kalauzá-
nak hagyományos felszólító mondataiban rendszerint a többes első személye
lép például az egyes szám első személyének helyébe: „Fáradjunk kérem a
kocsi belsejébe, más is fel akar szállni.” — „Ne szálljunk már fel, kérem,
megtelt a kocsi.” A kalauz a bejáratnál ül, s így nem áll módjában az utasok-
kal együtt beljebb fáradni, még kevésbé beszélheti le önmagát a felszállásról.
LEO SPITZER találóan *pluralis inclusivus*-nak nevezte el ezt a grammatikális
metaforát, mely más helyzetekben és más nyelvekben is gyakori. A formá-
ban rejlő szekundér közleményt ezúttal is csak akkor emelhetjük ki, ha a
dekódolás folyamán megtesszük a morféma által leírt utat.¹²

Ne szálljunk fel!

————→ *Ne szálljon fel!* + „Lélekben én is magukkal
vagyok.”

5.3.1. A nyelv a beszédet lényegében meghatározó törvények összessége.
A változás, a mozgás a beszéd lényegéhez tartozik, s így a nyelvtől sem lehet
teljesen idegen.

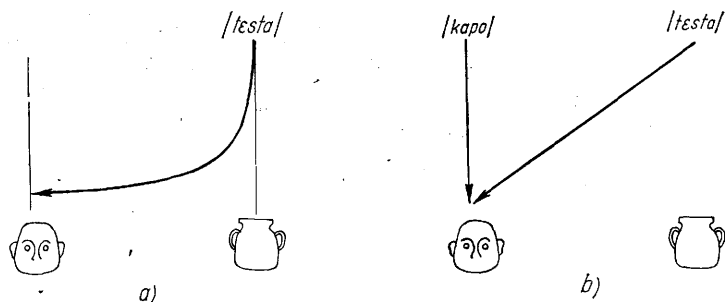
A nyelv abban különbözik a mesterséges jelrendszerektől, hogy magában
hordja a változás lehetőségét. Olyan program, melybe beépítették a program
módosítását szolgáló szabályokat is. Törvény biztosítja és sza-
bályozza a törvénysértést. A konkrét metaforákat — a hangokét,
akárcsak a morfémákét —, az alkalom, a szükség szüli. A metafora, mint a
hangváltakozás és jelentésátvitel általános törvénye, eleve adott: a nyelv
szerves része.

5.3.2. A nyelv egyfelől biztosítja a mozgás lehetőségét, s így poten-
ciálisan magában foglalja a mozgást. Másfelől: a nyelvi elemek mozgását a
beszédben olyan szinkrón törvények segítségével foglalja össze, melyek logikai
összefüggések formájában tartalmazzák a mozgást. Ha felütjük például a *fej*
címszót az Értelmező Szótárban, azt látjuk, hogy 13 pontba foglalja a szó
jelentésárnyalatait. A szó alapjelentéséből indul ki („1. Az ember testének a
koponyát is magában foglaló legfelső, az állat testének elülső része”), a továb-
biakban a beszédben jelentését módosító, változtató szó mozgását képezi le
azáltal, hogy leggyakoribb, hagyományossá vált módosulásait, mozgásának
főbb állomásait sorakoztatja fel, jelezve, hogy a szavak „átvitt” értelműek
(„az ember agya, értelme, esze, gondolkodása . . .”, „maga az ember”, „az
egyén élete”, „vmely közösség vezetője”, „növénynek fürtös, kalászos v.
gömbölyded termése, ill. része”, stb.). Az Oxford Dictionary 21 pontban,
de hasonló módon rögzíti a *head* jelentését. Ez a struktúra a szavak „jelen-
kori történetét” adja.

A beszéd folyamán összegeződő mennyiségi változások gyökeresen módo-
síthatják ezt a struktúrát. A népi latin nyelv leíró szótárában a *testa* szó
alapjelentése, a 'cserépedény' mellett a 'koponya' és ezután a 'fej' jelentés
szerepelt volna. Utóbbi után talán zárójelben a szó tréfás jellegére utalt volna a
szótárszerkesztő. Valahányszor ugyanis 'cserépedény'-t jelentő szó eredeti útjá-

¹² A *pluralis inclusivus* néhány anekdotisztikus esetét J. GRIMM is elemezte már:
„Wir sind ein Esel” mondja a tanár a diáknak. Kleine Schriften III. Vö. J. WACKER-
NAGEL, Vorlesungen über Syntax. Erste Reihe². Basel 1926. Az adatra TELEGI ZSIG-
MOND hívta fel a figyelmemet.

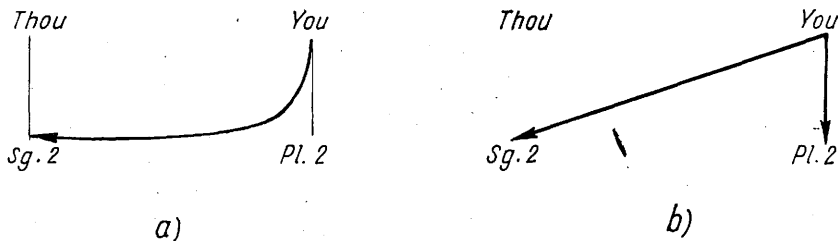
ról lekanyarodva a fejet jelölte meg, a két képzet egybekapcsolása humoros hatást keltett. A humoros hatásának köszönhető népszerűsége, s népszerűsége következtében vesztette el humoros jellegét. A humoros hatás feltétele ugyanis éppen az volt, hogy a *testa* szó a beszédben a *caput* helyére lépett, a nyelvben azonban mindkét szó megőrizte eredeti alapjelentését. A /testa/ hangsor a 'cserépedény' jelentésen keresztül haladva jelölte a fejet (6a ábra). Gyakoribbá

6. ábra

A fej megjelölése mozgó morféma, metafora segítségével a vulgáris latinban (a). A morféma egyre rövidebb, végül egyenes úton éri el a tárgyat; ennek közvetlen kifejezésévé, stabil morfémává válik (b)

válásával egyre rövidebb úton érte el célját, alig keltve fel a 'cserépedény' vagy a 'koponya' képzetét. Általánossá válásával közvetlen és állandó kapcsolat keletkezett a /testa/ hangsor és fej között. A metafora, a mozgó morféma állandó, stabil jellé alakult át (6b ábra). A fejet kerülő nélkül jelölő olasz *testa* éppoly kevésbé kelthet esztétikai hatást, akárcsak a *caput* a régi Rómáz

7. ábra

Az angol *you* személyes névmás metaforikus alkalmazása (a); az átvitel általánosulása, a Pl. 2. rögződése: az egyes szám 2. személyének közvetlen jelévé válik, anélkül, hogy megszűnnék a többes szám 2. személyének jele lenni

ban vagy a *head* az angolban (melyek hasonló szójáték révén nyerték el mai jelentésüket az indoeurópai nyelvek történelem előtti korszakában). Az egyes szám 2. személyének helyére lépő többes számú 2. személy eredetileg metafora, alkalmi helycsere volt, *pluralis reverentiae*. A megszólított személy méltóságát volt hivatott kihangsúlyozni (azt a tényt, hogy több egy személynél, jogában áll magáról többet számban beszélni, a *pluralis majestatis*-t használni. (Vö. BAKOS:) Amikor a francia *vos* vagy az angol *you* és a Sg. 2 közötti kapcsolat elveszítette alkalmi jellegét, amikor a kettő kapcsolata k ö z v e t l e n n é,

állandóvá vált — vagy modellünk szerint —, amikor a *vos*, a *you* szó nem kanyarodott el a Pl. 2 felé, hanem a legrövidebb utat választotta (7b ábra), a beszéd szintjén zajló váltakozásból nyelvi változás lett. Klasszikus és ma is ösztönző munkájában H. PAUL számos példán mutatja be az alapjelentés és az alkalmi jelentés („usuelle und okkasionelle Bedeutung”) dialektikus egységét az új jelentés kialakulásának módját (74. és kk.).

Amikor egyes nyelvészek, filozófusok, költők azt állítják, hogy nyelvünk minden szava metafora, ezt úgy kell értenünk, hogy minden szavunk, nyelvünk minden morféma-ja mai jelentését metaforának, a morféma-ak mozgásának köszönheti.

5.3.3. Mélyebben tárja fel a jelenben rejlő múltat TELEGGI ZSIGMOND Chomsky generatív nyelvi elemzéséből kiindulva (295—305. és kk.). Grammatikusok, logikusok már régen megfigyelték, írja Telegdi, hogy egyes nyelvi elemek a másik átalakulásaként jönnek létre. A nomen actionis például főnév, feltételez egy mondatot, s voltaképpen a mondat igei állítmányának átalakulása. A grammatikusok a modern indoeurópai nyelvekben a szenvedő mondatot a cselekvésből kiindulva, mint annak transzformációját írják le. A transzformáció egy nyelvállapot egyidejű elemei között fennálló, meg nem fordítható logikai viszony. Ez a logikai viszony egymásután teremt egyidejű elemek között. Chomsky vizsgálatai arra az eredményre vezettek, hogy a transzformációs viszony az egész nyelvet áthatja a

The picture was painted by a new technique.

és a

The picture was painted by a real artist.

mondat szerkezete közötti különbség csak úgy állapítható meg, ha előbb tisztázzuk a két azonos szerkezet transzformációs történetét. „A nyelvtudomány fejlődésének elemzéséből így kirajzolódnak, egyelőre feladat alakjában, egy olyan felfogás körvonalai, amelyben a nyelvállapot nem pusztán ellentéte a történeti fejlődésnek, hanem ennek a fejlődésnek összefoglalása egy struktúrában” — írja TELEGGI tanulmánya végén (305. l.).

6.1. Ahhoz, hogy a beszéd és a nyelv dialektikus kapcsolatával foglalkozhassunk, világosan fel kellett előbb ismerni e kettő létét, alapvető különbségét. Fel kellett fedezni a nyelvet, mint egy adott időpontban érvényes törvények egységét. Ahhoz, hogy a szinkronikus és diakronikus leírás szintézisének lehetőségét latolgassuk, létre kellett előbb hozni azt a módszert, mely alkalmas a nyelvi viszonyok hálózatának kitapintására, hozzá kellett látni egyes nyelvek rendszerének valóban tudományos leírásához. A strukturális módszerek erre alkalmasnak bizonyultak. Egyre finomabb eszközökkel folyik az elemzés és egyre pontosabb és megbízhatóbb képet kapunk egyes nyelvek rendszeréről és a nyelvi rendszer általános törvényszerűségeiről. A pontosabb leírás igényéből keletkezett új módszerek azonban olyan eredményekhez vezettek, melyek a hagyományos strukturalista elemzés elégtelenségét árulják el, túlmutatnak a Saussure-i doktrinán, s a történeti és a leíró módszer szintézisének lehetőségét és szükségességét bizonyítják. A szintézis ezúttal sem jelentheti a két elv elvtelen keverését. A nyelv állapotát jellemző törvények elhanyagolása épp olyan súlyos hiba lenne, mint a nyelv fejlődését meghatározó törvények tagadása. A szinkron törvények felismerése új perspektívát

nyitott a nyelvtörténet számára. Hasonlóképpen mélyítheti el a szinkrón leírást, ha a nyelvet mint fejlődő rendszert igyekszünk leírni, hasznosítva a történeti nyelvtudomány maradandó értékű eredményeit.

FÓNAGY IVÁN

I r o d a l o m

- BALLY, CH., *Traité de stylistique française*². Heidelberg—Paris s. d.
- BRUNOT, FR., *Histoire de la langue française*. I⁵, IV. Paris 1947.
- BRUNEAU, CH., *La diphtongaison des voyelles françaises*: *ZromPhil.* LVII (1937), 170—192.
- CHOMSKY, N., *Syntactic structures*. 's-Gravnehage 1957.
- DOROSZEWSKI, W., *Pour une représentation statistique des isoglosses*: *Bull. Soc. Lingu.* Paris XXXVI. (1935) 28—42.
- ESTIENNE, H., *Deux dialogues du nouveau langage françois italianisé I—II*. Ed. P. Ristelhuber. Paris 1885.
- FÓNAGY, I., *Über den Verlauf des Lautwandels*: *Acta Linguistica Ac. Sc. Hung.* VI (1956), 173—278.
- FÓNAGY, I., *A metafora a fonetikai műnyelvben*. *Nyelvtudományi Értekezések* 37. Budapest 1963. (a)
- FÓNAGY, I., *A stílus hírértéke: Általános nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Telegdi Zsigmond. Budapest, 1963. 91—123. (b)
- FÓNAGY, I., *Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén*: *Magyar Pszichológiai Szemle* XX (1963), 206—216. (c)
- FÓNAGY, I.—MAGDICS, KL., *Das Paradoxon der Sprechmelodie*: *Ural-Altäische Jb.* XXXV (1963), 1—55. (a)
- FÓNAGY, I.—MAGDICS, KL., *Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében*: *NyK.* LXV (1963), 103—136. (b)
- FÓNAGY, I., *Tagolható-e a beszéddallam?: Általános nyelvészeti tanulmányok III*. Szerk. Telegdi Zsigmond. Budapest, 1964 (előkészületben).
- FREI, H., *Zéro, vide et intermittent*: *ZPhonetik* IV (1950), 161—191.
- GODEL, R., *Les sources manuscrites du 'Cours de linguistique générale' de F. de Saussure*, Geneve—Paris 1957.
- JAKOBSON, R., *Selected Writings I*. *Phonological Studies*. 's-Gravnehage 1962.
- LAZICZIUS, J., *Phonétique et phonologie*: *Lingua* I (1948), 293—302.
- MAGDICS, KL., *A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben*: *NyK.* LXII (1960), 301—322.
- MARTINET, A., *Économie des changements phonétiques*. Bern 1955.
- MARTINET, A., *La prononciation du français contemporain*. Paris 1945.
- MAUPAS, CH., *Grammaire et syntaxe française*². Paris 1625.
- MOLES, A. A., *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris 1958.
- PAUL, H., *Prinzipien der Sprachgeschichte*⁴. Halle 1909.
- ROSSET, TH., *Les origines de la prononciation moderne étudiées au XVIIIe siècle*. Paris 1911.
- SAUSSURE, F. DE, *Cours de linguistique générale*. Ed. Ch. Bailly A. Sechehaye. Paris 1922.
- TELEGDI, ZS., *A nyelvtudomány meghasonlásáról: Általános nyelvészeti tanulmányok I*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1963, pp. 295—305.
- THUROT, CH., *De la prononciation française I—II*. Paris 1881—1883.
- TROJAN, F., *Der Ausdruck der Sprechstimme*. Wien 1952.
- TRUBETZKOY, N. S., *Grundzüge der Phonologie*. Praha 1939.
- ZWIRNER, E., *L'opposition phonologique et la variation des phonemes*: *Arch. f. vergl. Phon.* II (1938), 135—144.

Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban

Az itt tárgyalt problémakörre 1855-ben WEIL hívta fel először a figyelmet. GABELENTZ óta „lélektani alany” és „lélektani állítmány” szerinti tagolódásról szokott beszélni a mondattan. Ez azonban nem szerencsés kifejezés (vö. MMNyR. 1962. 106–7).¹ A jelenséget sokkal találóbban nevezhetjük aktuális mondattagolásnak. Így fordította JUHÁSZ JÓZSEF a prágai nyelvész körhöz tartozó MATHESIUS (1947. 234) *aktuálni élenéni věty* kifejezését, amikor egy intézeti csoportösszejevetelen (1962. július 17.) beszámolt róla. — A többi kutatóról, aki a kérdéssel foglalkozott, BRASSAITÓL kezdve egészen DANEŠIG, valamint saját régebbi tanulmányaimról (1953, 1957) e dolgozat egyes tétéleivel kapcsolatban teszek említést.

Előjáróban még szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a magyar mondatok aktuális tagolódását BRASSAI (1864, 1885) és KICSKA (1895–6, 1899, 1901, 1903) felfedezései nyomán kezdtem behatóbban elemezni az 1940-es évek elején, SÁGI ISTVÁN és PAIS DEZSŐ egyetemi előadásainak indítására, és csak később kerestem meg, hogyan közelítik meg a problémát más kutatók más nyelvekben. Dolgozatomban elsősorban a magyar mondatok értelmi alapszerkezetét vizsgálom, más nyelvű példákat csak párhuzam vagy összehasonlítás végett idézek, hogy a tárgyalt megfigyelések a fordítás-elméletben is hasznosíthatók legyenek.

1. A mondat szintaktikus szerkezete és időbeli lefolyása

1.1. Amikor beszélünk, a mondat nyelvi képe sokszor már előre megvan a tudatunkban, mielőtt az egész mondatot kimondjuk. Ebből a szempontból az ilyen mondat *s z i m u l t á n* egész. Időbeli lefolyását tekintve azonban az ilyen mondat és egyáltalán mindenfajta mondat *s z u k c e s s z í v* jelenség, hiszen részei az egydimenziós időben lineárisan követik egymást.²

Az is gyakran megesik, hogy amikor beszélni kezdünk, még nem tudjuk, hogyan fogjuk befejezni a mondatot. Jó beszédképességű egyének persze ilyenkor is kerek formában, talpraesetten tudják kifejezni magukat. Sokan azonban dadognak, ismételnék, keresik a szavakat, a mondat vége pedig legtöbbször nincs összhangban az elejével. Ilyenkor a legpontosabban jegyző gyorsíró sem szóról szóra örökíti meg a beszédet, sőt a feljegyzés áttételekór még meg is „fésüli” a mondatokat, hogy elfogadható formát öltsenek. Ezek a mondatok nincsenek szimultán jelen a beszélő tudatában, ezek lélektanilag, keletkezésüket tekintve is, megjelenésüket tekintve is szukcesszív lefolyásúak.³

¹ A többször idézett források jegyzékét l. a tanulmány végéhez csatolt „Fontosabb irodalom”-ban.

² Vö. WUNDT: *Die Sprache*, Leipzig, 1900. II, 235. Ismerteti GOMBOCZ: *Syntaxis* (sokszorosított jegyzet; közzéteszi Pais Dezső) 1949. 25. L. még SKALIČKA 1936. 131.

³ A félig megdöntött beszédéről l. PAPP ISTVÁN: *A magyar nyelv tan nevelőereje. A tanítás problémái* 3. sz. 27. Arra nézve, hogy a gondolkodás lépésekben megy végbe: AMMANN 1928. 94–5.

1.2. A következőkben a mondatformák elemzése során nem a beszéd közben alakuló, hanem az előre megfogalmazott mondatokat szeretném tipizálni. Ezzel adhatunk határozott, akár egzakt irányban is tovább fejleszhető alapot annak a kutatási ágának, amelyet SZABÉDI LÁSZLÓ kifejezésével (1955. 151—3) *b e s z é d a l a k z a t t a n n a k* nevezhetünk. (Ebbe a mondattagolás éppúgy belefér, mint a mondatnál nagyobb beszédegységek összefüggésének vizsgálata, az élő beszéd kutatása éppúgy, mint a prózai és a verses írásműveké, szóval mindaz, amivel a régi retorika és a stilisztikának, a vers-tannak a mondatalakzatokkal kapcsolatos része foglalkozott, figyelembe véve a logika idevágó szempontjait is.) A félig meggondolt, beszéd közben alakuló mondatokat érdekes lehet lélektani szempontból megfigyelni, most azonban nem a lélektan, hanem a mondatoknak mint a nyelvi törvények alapján létrejött alakulatoknak kutatása lesz a vezető szempontunk (de úgy, hogy közben a lélektani vonatkozásokra is ügyeljünk). Olyan mondatokat vizsgálunk, amelyekben a szavak elrendezése és hangsúlyozása összhangban van a kifejezendő mondanivalóval (vö. TÓTH 1948. 85), olyan mondatokat, amelyeket a nyelvtan, a nyelvművelés, a retorika — ma inkább szerkesztéstan — mint többé-kevésbé jól rendezett mondatokat helyeseknek ismer el, vagy amelyeket a stilisztika, a nyelvi esztétika mint valamely sajátos tartalom kifejezőjévé erre a sajátos kifejezésre különösen alkalmásnak ítél. Emellett persze figyelemmel kell lennünk arra, hogy a legalaposabban átgondolt mondat is időben hangzik el, tehát van szerepe annak, hogy mi hangzik benne előbb és mi hangzik később. De a gondolat elemeinek és a szavaknak a viszonya nem olyan közvetlen, hogy a szavak rendje mechanisztikusan megfelelné a tudatban fellépő képzetek sorrendjének. Itt még sok más tényezővel is kell számolnunk. Éppen ennek a sorrendnek a vizsgálata lesz e dolgozat tárgya, mégpedig nem a mondat szórendje általában, hanem a mondatot alkotó fő tagok rendje egy meghatározott szempontból, majd e fő tagokon belül az altagoké, valamint az a kérdés, hogy melyik mondat mikor és hogyan tagolódik. Ebben a tagolódásban különösen annak van szerepe, hogy mi a mondat előzménye és mi benne az új közlés, bővebb mondat esetén annak is, hogy „mi az előzményeknek egymáshoz viszonyított fontossági sorrendje” (MMNyR. 1962. 471).

1.3. Kiindulópontunk az, hogy a mondat a *b e s z é d n e k* az egysége.⁴ Az írott mondat voltaképpen csak jelzése, szimbóluma a beszélt mondatnak. Ha írott, nyomtatott mondatokat használunk fel elemzésre, akkor figyelembe kell vennünk, hogy ezek rendszerint kiejtett mondatokat tükröznek, vagy pedig arra valók, hogy hangosan olvasva beszélt mondatokká alakítsuk őket. A hangsúlyozást az írott mondat nem tartalmazza; mégis vannak olyan tárgyi és szórendi kritériumok, amelyek alapján igen sokszor a mondat felépítéséből adódik a mondat helyes hangsúlyozása. (Értelmesen, mondatszerűen hangsúlyozni egyébként is csak nyelvtanilag megszerkesztett, a nyelvtörvényei szerinti szórendű mondatot lehet, vö. CHOMSKY: *Syntactic structures*. *Janua Linguarum* IV. 1957. 15—6.) Ha az egyértelmű hangsúlyozás nem adódik magából a mondatból, akkor legtöbbször a mondat környezete szabja

⁴ „A szórend törvényeit csak az élő szóval ejtett mondatokból meríthetni” (BRASSAI 1864. 279). A kiejtett mondatnak a legfontosabb jellemzőit — így a fő hangsúlytípusokat — tipográfiai eszközökkel jelölhetjük, de ezek már nem a közönséges helyesírásnak eszközei. (Vö. BOOST 1955. 83.) A mondatot nem azonosíthatjuk a mondatszerkezettel, mint újabban BODNÁR (1963. 77) és ZSILKA (MNy. LIX, 306); a mondatszerkezet csak potenciális, de nem aktuális mondat.

meg, hogy az írott mondat a többféle lehetséges ejtett mondat közül melyiket tükrözi (vö. DEME: Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában. Nyr. LXXXII, 188). Ezúttal nem fontos, hogy eredeti beszédben produkált vagy másodlagosan reprodukált mondatokról van-e szó.

Hogy írott és mondott mondat hogyan viszonyul egymáshoz, valamint hogy egyáltalán mit értek mondat és mondatforma alatt, azt a következő példa szemléltesse (vö. *A gyermek játszik* ötféle változatával BRASSAINÁL: 1864. 189, 210):

1. A regényt olvastam. — 2. A regényt olvastam.

3. Olvastam a regényt. — 4. Olvastam a regényt. — 5. Olvastam a regényt.

Írott alakját tekintve itt látszólag csak két mondat van. Az 1. és 2. mondat írásunkban azonos sorrendben egymást követő szavakból áll, a 3., 4., 5. mondat szintén. A fontosabb hangsúlyozási lehetőségeket tekintve a kiejtett hangsorok alapján ez öt különböző mondat. Vajon hány mondat ez, ha a mondanivaló szempontjából osztályozzuk őket? Az (egymás alá írt) 1. és 3., valamint a 2. és a 4. mondat lényegében ugyanazt a mondanivalót fejezi ki. Ezeket azonos mondatoknak tekinthetjük, csupán a formájuk más. Eszerint az írott alakban kétfélének látszó, más-más hangsúlyozással ötféleképp hangzó mondat voltaképpen három különböző mondat, melyek közül kettő-kettő egymásnak formai változata.⁵ Köztudomású, hogy egyetlen írott mondat többféle beszélt mondatot jelölhet, viszont azt is láthatjuk, hogy az írott forma szőrendi különbsége nem jelenti mindig a két mondat lényeges különbségét, hanem azonos mondatokat is takarhat. A szőrendi eltérésnek többféle oka is lehet (vö. SCHLACHTER 1944. 53—4), ezek közül szeretnék a következőkben néhányat boncolgatni. Ami pedig a hangsúlyozást illeti, főleg csak olyan különbségeket veszek figyelembe, amelyek a mondat vagy mondatszakasz súlypontjának eltolódásával járnak.⁶

2. Az alany és az állítmány fogalmának komplex volta

2.1. A logikák és a nyelvtanok szeretnek az ilyen kéttagú mondatokból kiindulni: *Az ember halandó. Ez az alma piros. A légy rovar. Péter tanár. Anyám sír. Péter nevet. Vater schreibt. Caius necatur. Paul court. The dog barks.* (Vö.

⁵ Téves tehát az az állítás, hogy a szőrend megváltoztatása a mondat értelmét nem változtatja meg (l. pl. KIRÁLY—DEME—SZABOLCSI: Magyar nyelvkönyv a VIII. osztály számára. 1948. 343), de az is téves, hogy minden szőrendi különbség egyúttal értelmi különbséget is kifejez. Egyébként az előbbi állítás tévessége attól is függ, hogy mit nevezünk a mondat értelmének. Ami az ötféle változatban felírt mondatban azonos, az a szóalakok által kifejezett (ábrázolt) dologi viszony: a szintagmatikus szerkezet és ennek jelentése. Ha ezt valaki a mondat értelmének (vagy másképp: a mondat logikai tartalmának, l. MMNyR. II, 471) nevezi, helyes lehet az állítása. De általában tágabban értjük a mondat értelmének fogalmát: beleértjük a hangsúly és a szőrend által kifejezett mondanivaló-súlypontozást is.

⁶ Vö. SANDMANN (1954. 245): „(normal) stress plus word-order gives us the criterion for assessing the cognitional values of parts of statements”. Nem leszek tehát elsődlegesen tekintettel olyan különbségekre, amelyek csak más-más érzelem kifejezésére valók, vagy amelyek más-más beszédelőzményre utalnak anélkül, hogy a mondatnak belső súlyarányát megváltoztatnák (mint pl. HEINITZ nyolcféle szőrendi és hanglejtési változata ugyanarra a mondat szerkezetre: Vox 1920. 76—8). KELEMEN JÓZSEF (I. OK. IX, 350) ötféle mondatot sorolt fel, melyek grammatikailag mind ugyanazt az egyetlen predikatív szintagmát tartalmazták, de ő a kérdő változatokat is bevonta a lehetőségek közé. Az ő öt mondatát voltaképpen négy különböző mondat, mert két kérdés egymásnak csak formai változata

(*Anyám sír?* és *Sír anyám?*).

SANDMANN 1954. 12; BODNÁR 1963. 75—6.) BRASSAI is (1853. jan. 25.) nyilván erre a típusra célzott, amikor a logikai ítéletet mint a különféle mondatok elemzéséhez kiindulásul alkalmas formát jelölte meg. Az ilyen mondatok első tagját alanynak, a másodikat állítmánynak szokták nevezni. Nézzük meg, melyek a sajátosságai az ilyen mondatok alanyának és állítmányának.

<i>Péter</i>	<i>tanár</i>
1. önálló tag	(számban) alkalmazkodó tag
2. független „nyelvtani alany”	igétől függhet (pl. <i>tanár volt</i>) „nyelvtani (névszó) állítmány”
3. a külső valóság egy konkrét darabját v. annak általánosítását jelöli megjelölő	elvont tulajdonságot v. fogalmat, állapotot jelöl, melyet a mondatban vonatkoztatunk a másik tagra tulajdonítmány
4. amiről valamit mondunk, a mondás alapja téma	amit mondunk, a mondás lényege propozitum
5. kevésbé hangsúlyos előkészítő rész	határozottabban hangsúlyos főhangsúlyos rész

<i>Péter</i>	<i>nevet</i>
1. önálló tag	(számban és személyben) alkalmazkodó tag
2. ki? (mi?) kérdésre felel „nyelvtani alany”	ki? (mi?) kérdésre felelő kiegészítésre szoruló „nyelvtani (igei) állítmány”
3. cselekvő v. a történés hordozója igealanya	cselekvést, történést ábrázol ige
4. amiről valamit mondunk, a mondás alapja téma	amit mondunk, a mondás lényege propozitum
5. kevésbé hangsúlyos előkészítő rész	határozottabban hangsúlyos főhangsúlyos rész

A típus felsorolt példáinak mindegyikére áll az 1.-nek jelölt sajátosság, hogy első tagjuk önálló, a második tag pedig, ha névszó, számban, ha ige, számban és személyben alkalmazkodik hozzá. Ebből a — főleg nyelvtani — szempontból *Péter* alaptag, *tanár*, *nevet* igazodó tag. Az a (4.-nek jelölt) sajátosság is mindegyikre áll, hogy az első tag azt fejezi ki, amiről mint ismertről valamit mondunk, a második tag azt, amit erről az ismert dologról mint újat mondunk. Ebből a — főleg kommunikatív — szempontból *Péter* a mondat témája, témataagja vagy témaszakasza, *tanár*, *nevet* a mondat súlypontja,

súlyszakasza vagy propozituma. Az első tag kevésbé hangsúlyos, a második tag határozottabban hangsúlyos, magasságban is jobban kiemelkedő kezdő szótaggal, utána — vagy még a szótagon belül — jellegzetes eső hangmenettel (vö. HORGER 1929. 26; MOLNÁR 1954. 25; ehhez kapcsolódva BÁRDOS LAJOS, Új Zenei Szemle 1955. No. 2. 20; MMNyR. II, 504), sőt gyakran esés utáni mélyebb kezdettel. Ebből a — főleg fonetikai, táblázatunkban 5.-nek jelölt — szempontból Péter előkészítő rész, *tanár*, *nevet* főhangsúlyos rész. Ez a hangsúlyozási szerkezet szorosan összefügg a mondat mondanivaló szerinti aktuális tagolásával, a téma—propozitum tagolással. Ezenkívül a Péter *tanár* típusú, két névszóból álló mondatban az első tag a külső valóság egy darabját jelöli (vagy ennek általánosítását, pl. *az ember*), a második tag pedig olyan tulajdonságot vagy fogalmat jelöl, amelyet a mondatban vonatkoztatunk az első tagra. (Táblázatunkban a 3. sajáttság.) Ebből a — főleg logikai jelentéstani — szempontból az első tagot megjelölőnek, a másodikat tulajdonítmánynak nevezzük.⁷ Végül az igés mondatban a két tag szófajlag is annyira eltér egymástól, hogy a névszói tagot, mely a cselekvő személyt vagy az ige jelölte történés hordozóját fejezi ki, ebben a vonatkozásban az ige alanyának, a második tagot, mely szófaji mivoltánál fogva egyben mindjárt mondatrész is, a mondat igéjének nevezhetjük. (Vö. ELEKFI 1953. 74—6.) A 2. szempont a kétféle predikatív szerkezet formális oldalára vonatkozik. Sokban az 1. saját-sághoz csatlakozik, de egyben feltünteti a kétféle mondat szerkezet közti különbséget. (Azzal inkább ne foglalkozzunk, hogy melyik a meghatározott, melyik a meghatározó tag, hiszen meghatározott és meghatározó viszonyában másféle szintagmák tagjai is állnak egymással, vö. KARCEVSKIJ 1931. 189; a predikatív szintagma ebben a vonatkozásban kettős függést mutat: formailag az alanyi tag határozza meg az állítmányi tagot, értelmileg inkább fordítva. L. még MMNyR. II, 68—9, 80—2, 92.)

2.2. Korábbi tanulmányaimban *a mondat alanya és állítmánya* kifejezéseket — főleg bizonyos logikai megfontolások és KICSKA EMIL fejtegetései alapján (pl. 1895. 337—46, 385; 1908. 82—3; vö. még POPOV 1950. 35) — kívánatosnak tartottam abban az értelemben használni, hogy a mondat alanyának nevezzük a mondat ismertebb tagját, azt, amiről valamit mondunk, állítmánynak pedig a mondat fontosabb, súlyosabb tagját, a mondanivaló lényegét, azt, amit a másik tagról mondunk. Az *alany* és *állítmány* műszók többszörös megterheltsége miatt azonban úgy látszik, ilyen értelmű műszóhasználat nem tudnám eléggé félreérthetetlenül kifejezni magam. Ebben az értelemben most a *téma* és a *propozitum* elnevezéseket fogom használni.⁸

⁷ A *tulajdonítmány* műszót alighanem Vajda Péter vezette be a nyelvtanba (KOVALOVSKY: Tudományos nyelvünk. Nyelvünk a reformkorban 1955. 271. L. még KICSKA 1895. 438—9. Vö. ELEKFI 1957. 145). A nyelv logikai és kommunikatív szerepét talán PAPP ISTVÁN különböztette meg leghatározottabban (I. OK. IV, 74—5; vö. TAMÁS LAJOS: Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástört. 1956. 33; PAPP 1956. 4—15; KÁROLY 1964). SANDMANN (1954. 12, 15) arra hívja fel a figyelmet, hogy a hagyományos logika — helytelenül — azonosítja a gondolatbeli alany—állítmány viszonyt a tényleges szubsztancia—tulajdonság viszonyal.

⁸ BALLY (1941. 35—6) *thème* és *propos* kifejezéseinek nyomán, hogy elkerüljem a körülményes és félrevezető *lélektani alany* és *lélektani állítmány* elnevezéseket. KARCEVSKIJ (1931. 205) nem különbözteti meg jellegében a két mondattagot, csak általában jellemzi a mondat két részre tagolódását (*scission de la phrase*) és azt, hogy ennek a tagolódásnak semmi köze az alanyhoz és az állítmányhoz. Pedig van valami közük egymáshoz (vö. AMMANN 1928. 18, 22). Éppen kapcsolatuk gyökereinek és szövevényes

Ezúttal csak akkor beszélek a mondat alanyáról és állítmányáról, ha a mondatban e két tagnak az imént jellemzett kritériumai egybeesnek. Igétlen mondatban tehát csak akkor nevezem alannak a témát, témátagot, ha az egyszersmind a grammatikailag alannak tekintette önálló (mindig főnévi) tag, és ha az egyúttal a külső valóságot közvetlenebbül képviselő mondatrész, vagyis megjelölő. Állítmánynak csak akkor nevezem a propositumot, ha az egyúttal a grammatikailag állítmánynak tekintett másik, alakilag függő névszói tag, vagyis tulajdonítmány. Igés mondat igéjét is akkor nevezem állítmánynak, ha egyúttal propositum is, az ige alanyát csak akkor általában alannak, ha egyúttal a mondat témaszakasza is, vagyis akkor, ha az alany és az állítmány a mondat mindenféle elemzésekor ugyanaz.⁹ Az alansajátságok és az állítmánysajátságok divergenciája esetén nem beszélek alanyról és állítmányról, hanem vagy téma és propositum kapcsolatáról (ennek bizonyos változatai, olykor részei a témaszó, témaszakasz, témátag, ill. a súlyszó, súlypont, súlyszakasz, súlytag, aszerint, hogy egy vagy több szóból áll-e), vagy igealany és ige kapcsolatáról, vagy megjelölő és tulajdonítmány kapcsolatáról.¹⁰ A mondatformák jellemzésében a téma és a propositum kapcsolata, e két tag terjedelme, határa, sorrendje és esetleges belső tagolódásuk adja a vezető szempontot.

3. A racionális mondat

3.1. Az alansajátságok és az állítmánysajátságok közt nem említettem a sorrendet. A témátag és a propositum viszonyára nem a sorrendet tekintem jellemzőnek, hanem az új mondanivalónak az ismerthez való kapcsolását, mégpedig úgy, hogy az újságolás erősebb hangsúllyal jár. A mi „téma” fogalmunk tehát nem lesz azonos a GABELENTZ-féle lélektani alannal, mert GABELENTZ (1869. 378–80; 1875. 136–9) mindig a mondatkezdő tagot tekinti lélektani alannak (vö. BRASSAI 1885. 25–6; 75; POPOV 1950. 29). Éppen így nem azonos a témátag a BRASSAI-féle inchoativummal sem, melynek már elnevezése is arra utal, hogy megelőzi a mondatzömöt,¹¹ és nem azonos

összefüggésüknek feltárása a jelen dolgozat egyik célja. Hogy a téma—propositum viszony az alany—állítmány viszonyoknak egy fajtája, arra nézve l. GROOT 1957. 317; KÁROLY 1964. 159, 167. Természetes nyelvérzéssel így elemzik ki az alanyt és az állítmányt az iskolai növendékek is, ha azt a meghatározást veszik alapul, hogy a mondat alanya az, amiről valamit mondunk, állítmánya az, amit az alanyról mondunk (vö. POPOV i. h.; SZABÉDI 1955. 20). BALLYHOZ hasonlóan foglalkozott az aktuális mondattagolással MATHESIUS is (1947. 327, 380–1), „alapnak” (základ) és „magnak” (jádru) nevezve a mondat két fő tagját (JUHÁSZ JÓZSEF fordítására AMMANN 1920. 19) adott

⁹ Vagyis ha a (tagolt) mondat egybeesik a gondolkodás logikája szerinti ítélettel (vö. POZSONYI FRIGYES: A logika tárgyköre és feladata, történeti áttekintéssel. 1942. 147), a grammatikai tagolás az ún. lélektani tagolással (vö. SECHEHAYE 1950. 125).

¹⁰ Az alansajátságok egybeesésére és megoszlására AMMANN (1920. 19) adott kitűnő példát (vö. BOOST 1955. 29): *Romulus hat Rom gegründet* és *Gegründet wurde Rom von Romulus*. Az első mondatban *Romulus* nyelvtani alany is (az ige alánya), cselekvő alany is (tőle indul ki a cselekvés), lélektani alany is (vagyis a mondat témája). A második mondatban *Romulus* csak a cselekvésnek alánya, de nem az igének; a nyelvtani alany (igealany) *Rom*, a mondat témája pedig az ige: *gegründet wurde*.

¹¹ Vö. 1860. 344–5; 1864. 306; 1885. 9; SIMONYI 1881. 32. Korábban ezt az inchoativumot nevezte BRASSAI subjectumnak, alannak, melyet mindig a mondat elején kell

AMMANN és BOOST „Thema” fogalmával sem, amely szintén sorrendi kötöttség-gel jár.¹² Ezzel szemben egyezik a mi „téma(tag)” és „propozitum” fogalmunk a BALLY-féle (1941. 36) „thème” és „propos” fogalmával, mégpedig nem csak abban, hogy a sorrend egyaránt lehet téma—propozitum (T—P) és propozitum—téma (P—T), hanem abban is, hogy a propozitum sokkal inkább lehet önálló mondat (például kérdésre felelet), mint a témata, mely csak a propozitummal együtt alkot teljesebb mondatot. (Vö. BRASSAI 1864. 267: „V a l ó d i kérdésre adott feleletből az i n c h o a t i v u m . . . kimaradhat”). A lélektani alany elhagyásával magyarázza az elliptikus mondatokat különféle nyelvekben GABELENTZ is: 1875. 379.)

3.2. Miért van az, hogy a nyelvtani elemzés kezdetén és a logikai alapfogalmak megismerésekor majdnem mindig olyan kéttagú mondatokból szokás kiindulni, amelyekben a téma megelőzi a propozitumot, az alany az állítmányt? Voltaképpen mi a különbség a két mondatforma közt: *Az ember halandó* és *Halandó az ember*? A leginkább szembe tűnő különbség talán az, hogy a szokásos téma—propozitum sorrend tisztában állítja értelmünk elé a mondat tartalmát, a benne kifejezett predikatív viszonyt, mint a fordított sorrend.¹³ Ezért az ilyen mondatot, amelyben a téma megelőzi a propozitumot — és egyáltalán a konvergens sajátságok miatt egyértelműen alanynak tekinthető tag megelőzi az egyértelműen állítmánynak tekinthető tagot —, r a c i o n á l i s mondatnak nevezhetjük.¹⁴

keresni (1853. febr. 11; 1855. V; vö. 1860. 341). Később — keresve a megfelelő kifejezést — bevezetőnek és mondanónak nevezte a mondatnak ugyanezt a két részét (Laelius. Kolozsvár, 1874. 71).

¹² BOOST (1955. 28, 31) AMMANN nyomán (1911. 14—5; 1920. 10, 13—5; 1928. 3) a német mondat szerkezeti felépítésében igen fontosnak tartja a „Thema” és a „Rhema” szerinti tagolást, de nála a „Thema” majdnem mindig az előkészítő részt jelenti, még a „Wen hast du gesehen?” típusú kérdő mondatokban is (i. m. 33, 65).

¹³ Vö. SECHENAYE 1950. 33; PAPP 1956. 24. Formailag is jobban tagolódnak: az alanyként használt szó után következő állítmányként használt szó előtt valamiféle cezúra, metszet van (vö. SAUVAGEOT 1958. 411). Ez a p r e d i k a t í v m e t s z e t a propozitum—téma sorrendű mondatokban inkább csak virtuálisan van meg azáltal, hogy a tagok sorrendje könnyen megfordítható, mint a továbbiakban majd látni fogjuk. Ezenkívül a téma—propozitum sorrend, ha egyezik az alany—állítmány sorrenddel, megfelel a külső valóság és a gondolkodás viszonyrendjének is: az alany-téma a külső valóság egy darabját jelzi, ehhez kapcsolom másodlagosan, gondolkodásom eredményeként a propozitumot. BOOST (1955. 49—50) szerint az alany és az állítmány közt fennálló feszültség is az ilyen mondat-típusokban nyilvánul meg a legszembetűnőbben. — A logikai ítélet alanya mindig megelőzi az állítmányát (vö. SIMONYI 1902. 127, ill. 1903. 13—4; POPOV 1950. 29). Az ítéletről mint logikai mondatformáról l. még Kocsis 1902. 46.

¹⁴ A racionális mondatban tehát éppúgy egybeesik a különféle sajátságok alapján megállapított alany és állítmány, mint ahogy az intellektuális (BAKOS fordítása szerint: racionális) nyelvhasználatban a szó jelentése összeesik a fogalommal, az emocionális, szubjektív nyelvhasználatban pedig nem mindig esik össze (vö. GALKINA-FEDORUK, Иностранные языки в школе 1951. 9; ismertette BAKOS FERENC, NyIK. 1952. 73). A racionális mondatához viszonyíthatjuk egyfelől az olyan köznyelvi vagy költői mondatokat, amelyek tartalmukban nem felelnek meg a logika szabatosági követelményeinek, mert predikatív kapcsolat alakjában fejeznek ki olyan viszonyokat, amelyek volta-képpen se nem valódi azonosítások, se nem fogalmi alárendelések (és sokszor irracionális azonosításokhoz vezetnek, vö. ELEKFI 1957. 129—43), másfelől az olyan egyszerű mondatokat, amelyek formájukban térnek el a téma—propozitum racionális sorrendjétől. Erről az emocionális többlettartalmat kifejező formáról a továbbiakban lesz szó.

4. A fontosabb mondatformák

4.1. A racionális és az emocionális forma

4.1.1. Ha a téma—propozitum sorrendet attól függetlenül tekintjük, hogy egybeesik-e a más szempontok szerinti alannyal és állítmánnyal, akkor már nem a logika és a mondatban kiinduló mondatfajtaival, a racionális mondatokkal van dolgunk, hanem csupán azzal a formai sajátossággal, hogy a téma megelőzi a propozitumot.¹⁵ Az ilyen sorrendű formát racionális mondatformának nevezhetjük. Előbbi példánk közül racionális mondatformájú ez a két mondat: *A regényt olvastam. Olvastam a regényt.* (Hogy a két példa közül a második sokkal ritkább, sokkal inkább beszédhelyzethez kötött, mint az első, az más kérdés, arról majd a továbbiakban lesz szó.)¹⁶ — Ha ugyanez a két tag fordított sorrendben követi egymást, tehát a témaszakasz követi a propozitumot, akkor emocionális mondatfajta áról beszélhetünk. Példánk közül emocionális formájúak: *A regényt olvastam. Olvastam a regényt. Halandó az ember.*¹⁷

4.1.2. A racionális mondatforma elnevezésében arra kívánok utalni, hogy a mondatban kifejtett aktuális viszonyítást ez a sorrend állítja értelmünk elé a legtisztábban. A racionális forma használata általában nyugodt, higgadt gondolkodást tükröz. A beszélő saját magát számára is így fogalmazza legvilágosabban a mondat tartalmát. (És ez különösen a szorosabb értelemben vett racionális mondatokra áll, ahol a nyelvtani értelemben vett szubsztancia megnevezése megelőzi az accidens vagy történésfogalom kimondását.) De tekintettel van a hallgatóra is — és a két szempont gyökerében összefügg (vö. AMMANN 1911. 3—4, 16) —: előkészíti a tulajdonképpeni mondanivalóra azzal, hogy előrebocsátja azt, ami a hallgató előtt feltehetően ismert, tudott dolog, amire az újat, a közlés lényegét vonatkoztatja.¹⁸ A racionális mondatforma

¹⁵ „Számítalan mondat van, melyet logikai ítéletek sorába nem igtathatunk, de a melyekre mégis azon módon alkalmazza az accentuálást a nyelvbéli szokás” (BRASSAI 1864. 193—5).

¹⁶ BRASSAI is kivételesnek tekintette az ígét mint inchoativumot: 1864. 279.

¹⁷ „Intellektuális” és „emocionális” sorrendről beszél hasonló értelemben SANDMANN: 1954. 134. Jóval korábban AMMANN (1911. 8—23) „thematikus” és „emfatikus” sorrendről. A kétféle sorrend jelentőségét fejtegeti POPOV is: 1950. 32. — MATHESIUS (1947. 241) objektív és szubjektív sorrendről beszél, ugyanígy PAULINY (1950—51. 173). Vö. még FÓNAGY 1963. 111—2. — Ez a kétféle sorrend nem azonos a német mondat egyenes és fordított szórendjével, hiszen az a szavak nyelvtani jellege szerint kötött; a némethez hasonló különbségtételnek a magyarra való alkalmazását SIMONYI (1881. 32) joggal kifogásolja (vö. még MATOLCSY 1900. 1—3). Legújabban SZÉPE is szolt „egyenes szórendű” mondatokról (Nyr. LXXXVII, 236), egyszerű racionális mondatokat értve alattuk.

¹⁸ „A mondat természete szerint a mondó újságolni akar a hallónak . . . ; de az is áll, hogy újságát tisztán meg akarja érteni vele . . . A megértetés eszköze pedig az, hogy az újat a régre alapítsuk”. (BRASSAI 1888. 28. Brassai mint tankönyvíró nagyobb egységekben is követte ezt módszertani alapelvként: mindig ismertről az ismeretlenre; vö. BOROS GYÖRGY: Brassai Sámuel élete. Kolozsvár, 1927. 121.) Vö. még PAPP 1954. 69. BOOST is (i. m. 9—10) megállapítja, hogy a mondatforma nemcsak a beszélő szándékától függ, hanem a hallgató figyelembevételétől is, azaz attól a hatástól, amit a beszélő el akar a mondattal érni (i. m. 26). — PAUL (Deutsche Grammatik. Bd. III. Teil IV. Halle, 1919. 92—3) a racionális sorrendet Psychologische Wortstellung-nak nevezi, nyilván arra a szerepre gondolva, amit ez a szórendi forma a beszéd megértésében játszik. SKALIČKA (1936. 132—3) éppen a fordított sorrendet nevezi „psychologique”-nak. — A racionális sorrendben az udvariassági szempontot, az emocionálisban az érzelmi töltést tartotta jellemzőnek LERCH: 1915. 104—5.

nem jelenti feltétlenül az érzelmi telítettség hiányát, ezért nem azonosítható a nyomatékatlan mondat fogalmával. Racionális formája lehet nyomatékatlan és nyomatékos mondatnak is.¹⁹ A tématag mint előkészítő rész gyakran arra való, hogy feszültséget teremtsen, és ezt a feszültséget oldja fel a propozitum (vö. Boost 1955. 18). Ez egyes nyelvekben, például a németben, a hanglejtésformában is tükröződik. Ha a racionális formát szembeállításban, ellentmondásban használjuk, akkor a propozitumot a magyarban és némely más nyelvben nagyobb hangsúllyal, nyomatékosabban ejtjük, a mondattagok közt élesebb határ, nagyobb szünet van. Például ilyen párbeszédben: „Nem olvastad te ezt a könyvet.” — „A könyvet *olvastam*. De a személyek nevére már nem emlékszem.” A racionális forma tehát alkalmas lehet bizonyos fajta érzelmek, rejtett ellentmondás stb. hordozására is, de ilyenkor a szavakhoz járuló többletet, érzelmi velejárót nem maga a sorrendi forma, hanem a forma és a hangsúlyozás (vagy más tényező, pl. szóhasználat, ismétlés, párhuzam) együtt fejezi ki. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a mondat-tani szempontból nyomatékatlan mondatok (l. Csúry 1925a. 18–9, vö. 1925b. 331; SIMONYI 1902. 58; 1905. 468–9; MMNyR. II, 446, 487–9, 501) nagyobb része racionális formájú.

4.1.3. Az emocionális forma sok mindent kifejezhet. Ezek közül az *emocionális* műszó a legjellemzőbbre, a kisebb-nagyobb fokban jelen levő érzelmi telítettségre kíván rámutatni. De függetlenül attól, hogy milyen jellegű és milyen fokú a mondat érzelmi tartalma (gyakran nem is az érzelemnek, hanem inkább a képzeletnek az uralkodó szerepét fejezi ki, mint erre BRASSAI is célzott: 1864. 204, 303), emocionálisnak nevezek minden olyan predikatív tagolást mutató mondatot, amelyben a sorrend: propozitum—téma. Ez a mondatforma — akárcsak a racionális forma — a magyaron kívül sok más nyelvben is megvan. De azt már csak a magyarra és talán más olyan nyelvekre nézve állapíthatjuk meg határozottan, ahol a szórend grammatikailag nem kötött (vö. pl. SIMONYI 1905. 467; MMNyR. II, 472–3), hogy az emocionális mondatforma transzformációs viszonyban van a racionális mondatformával. Minden racionális tagolású magyar mondat átalakítható emocionális tagolású mondatná anélkül, hogy a mondanivaló lényege megváltozna.²⁰ Ami

¹⁹ „Viele stark affektische Sätze sind im Satzbau den überwiegend intellektualen völlig gleich...” (RIES 1931. 82.) A nyomatékos közlő mondatok közt is egyaránt találunk racionális és emocionális formát, vö. Csúry 1925a. 28–30.

²⁰ Ez megszorításokkal olyan kötött szórendű nyelvekre is érvényes, mint a francia (vö. BALLY 1941. 36). A tulajdonítmány emocionális indítékú előrehelyezése a franciában is járatos:

Insupportable, | le bonhomme

(vö. SAUVAGEOT 1958. 414). A propozitum erősebb kiemelésével emocionális mondatná való átalakítás az angolban is előfordul, de itt — értelmi jellegű kiemelés esetén, ha ti. a nyelvtani alany a propozitum — gyakori a racionális formulával való bevezetés, ami a franciában szinte kizárólagosan kötelező (*It was John who ...*; vö. BLOOMFIELD 1935. 171). — Nem tévesztendő össze ezzel bizonyos logikai ítéletek megfordíthatósága. A megfordíthatóság a logikában csak annyit jelent, hogy a megcserélt alanyú és állítmányú ítélet igaz (például

1. Budapest | Magyarország fővárosa

és 2. Magyarország fővárosa | Budapest).

Ezek mindegyikének lehetséges reciprok (itt: emocionális) formái változata

(1. Magyarország fővárosa | Budapest

és 2. Budapest | Magyarország fővárosa).

megváltozik, az nem logikum, hanem stilisztikum (tehát olyasmi, ami a tartalmi lényeg megragadásakor, például fordítógépi programozásban elhanyagolható). Ha nem azt mondom: „A könyvet olvastam, hanem azt: „Olvastam a könyvet”, akkor lényegében ugyanazt a mondanivalót közöltem. De az utóbbi esetben nem tagoltam olyan világosan a mondatot témára és propozitumra (hiszen a téma utáni propozitum kezdő hangsúlya határozottan két szakaszra tagolja a mondatot, míg a propozitummal kezdődő mondatban a témaszakasz a maga jelentéktelenebb hangsúlyával szinte hozzátapad a propozitumhoz), és nem készítettem elő a hallgatót az ismert téma megnevezésével, hanem in medias res mindjárt a lényeggel kezdtem. A magam érzelmei vezettek a mondat formálásában, nem a hallgatóra való tekintet.²¹

4.1.4. Ezzel a különbséggel arra is rá akartam világítani, hogy a racionális formát könnyebb felismerni, mint az emocionális formát. Ha egy kevésbé hangsúlyos tag után súlyosabb tag következik, akkor azonnal látjuk, hogy két taggal van dolgunk. De ha a második tag olyan kis hangsúllyal kezdődik, amely alig különbözik az egyszerű szóhangsúlytól, akkor fonetikailag nem válik szét a mondat.²² Hogy mégis kéttagú, azt leginkább a mondat értelméből tudjuk megállapítani, és azzal ellenőrizhetjük, hogy átalakítható-e racionális sorrendű mondattá, vagy hogy a végéről elhagyhatunk-e valamit — ha kérdésre felel —, mint ismétlést tartalmazó témaszakaszt.

A racionális és az emocionális mondatformának van ugyanis egy közös sajátossága: az, hogy mind a kettő predikatív tagolású mondat abban az érte-

²¹ Lényegileg így fogalmazta meg ezt BEHAGHEL is (Deutsche Syntax IV. Wortstellung, Periodenbau, Heidelberg, 1932. 8), mint BOOST (1955. 81) említi. Vö. PAPP 1954. 69. A logikum és a stilisztikum megkülönböztetése ezen a területen is körülbelül megfelel annak, amit SANDMANN (1954. 37–8) a mondatok objektív és szubjektív jelentésének nevez. Amikor ugyanis valakinek a beszédjét hallgatjuk, nem csak azt tudjuk meg, amit a beszélő szavai tárgyilagos értelemben jelentenek (kognitív megértés), hanem megtudunk valamit magáról a beszélőről is (szimpatetikus megértés; a kétféle megértésről l. már AMMANN 1928. 28–9). Figyelmünk tehát egyszerre két irányban működik, de hozzátéhetjük: nem mindig egyformán, hanem változó arányban. A mondatforma SANDMANN szerint is (1954. 36) szubjektív értékű, olyasféle, mint a szójelentés mellett a szóhangulat, vagy a zenei alaphang mellett a hangszín. A racionális forma a hangulati elemet nem vagy csak kevésbé tartalmazó szavakkal, az emocionális forma a hangulatosabb szavakkal állítható nagy általánosságban párhuzamba. A mondatforma mint természetes kód tehát azt a szekundér közleményt továbbítja, amit FÓNAGY (1963. 96–104) a stílus hírértékének nevez. — A racionális mondatformát KARCEVSKIJ (1931. 210) szimmetrikusnak nevezi, mert a témaszakaszban a hanglejtése emelkedő, a mondat közepe táján kezdődő propozitum főhangsúlyától kezdve pedig ereszkedő. Vö. még DANEŠ 1960. 46.

²² Vázlatos hanglejtésbrákkal már CsÚRY bemutatott három nyelvjárási mondatot racionális és emocionális változatban (1925a. 30). Vö. BALASSA (1886. 97). Világosan kitűnik a racionális forma határozottabb tagolása HEGEDŰS (1930. 26–9) két hanglejtésbrájából is: „A vándor leült egy kőre” és „Egy vándor ült le a kőre”. Épp az ilyen intonációs különbségből érthető, hogy például BRASSAI (pl. 1864. 210, 279) miért nevezi másképp a racionális forma témáját (inchoativumnak) és az emocionális forma (vagy mondattag) témáját (egészítvénynek, egészítvénynek). A racionális mondatforma két tagja közt határozottabb a predikatív m e t s z e t, mely leginkább a propozitum hangsúlyozásában, néha a két tag közti szünetben nyilvánul meg (vö. SAUVAGEOT 1938. 188; 1958. 411). Az „előkészítő rész” ilyen megkülönböztetése mondatritmikai szempontból megtalálható akadémiai leíró nyelvtanunkban is (MMNyR. II, 468), anélkül, hogy utalást tartalmazna a hátravetett témattal való lényegi azonosságra. DANEŠ (1960. 46) szerint az intonációs góc emfatikus előbbre helyezése „eltörli” az utána következő altagok határait. Vö. még AMMANN 1928. 13.

leben, ahogyan a témát és a propozitumot jellemeztem, vagy ahogy nemrégén lélektani alany és lélektani állítmány szerinti tagolódásról beszéltek mondattanaink, BALLY pedig (1941. 36) phrase segmentée-ról. A kettő egymásnak sorrendileg tükröképe, hanglejtésileg azonban nem, mert a beszéd egydimenziós lefolyása miatt csak az egyik, a racionális forma mutat mindenképpen felismerhető tagoltságot.

4.2. Egyéb mondatformák és a mondatfajták

4.2.1. Vannak más mondatformák is. A toldódásos és a közbeékeléses formákat most érinteni sem akarom, csupán a legegyszerűbből: a tagolatlan formáról szólnék néhány szót.

Igen sok mondat van, amely nem oszlik tématagra és propozitumra. Ide tartoznak mindenekelett a grammatikailag tagolatlan, egyszavas mondatok: a szómondatok éppúgy, mint a tő + morféma tagolást mutató, de szavakra nem oszló mondatok, tehát *No!* éppennygy, mint *Látom*.²³ De felvett szempontunkból tagolatlanak tekintjük az olyan többszavas, grammatikailag tagolt, sőt nyelvtani elemzés szerint alanyt és állítmányt tartalmazó mondatot is, amelynek egyik tagja sem úgy közöl új mondanivalót, hogy azt a mondat másik tagjához mint ismert dolgot tartalmazóhoz kapcsolja. Előbbi példáink közül ilyen az 5.: „*Olvastam a regényt.*” Nagyjából egyformán hangsúlyozom az igét és a tárgyat, és ezzel jelzem, hogy a mondat mindkét tartalmas szavával, az egész tárgyias szókapcsolattal új mondanivalót közlök, például helyzetet akarok leírni, elbeszélést kezdeni vagy efféléit. Ha nincs témaszakasz, amelyhez a propozitum kapcsolódik, akkor az egész mondatban nincs téma és nincs propozitum, tehát nem beszélhetünk ilyen értelemben aktuális predikatív tagolódásról, sem racionális, sem emocionális mondatformáról. Ez a tagolatlan mondatformának egy sajátos változata, melyet igés mondat esetén elbeszélő vagy ábrázoló mondatformának is nevezhetünk.²⁴

Az ilyen ábrázoló mondat sokszor nagyon közel áll az emocionális mondatához.²⁵ Éppen ezért nehezebb az emocionális mondatok felismerése, mint a

²³ Tehát a tágabb értelemben vett szómondatok, melyeket KELEMEN JÓZSEF (A mondatszokról. Nyelvtani tanulmányok. 1961. 103) SECHEHAËE nyomán a „monorém” mondatok közé sorol, ellentétben a predikatív tagolású „birém” mondatokkal.

²⁴ Ilyen típusú mondatokra érvényes az, amit A. W. DE GROOT (1957. 312) egy nyelvtani alanyra és állítmányra tagolható, de sajátos kiemelés nélküli mondatról ír (*Péter struck Málchus.*): „This sentence does not tell something about something, it just affirms the existence (in the past) of a 'fact'”. Ilyen tagolatlan lírai elbeszélő-ábrázoló mondatról (*Der Mond ist aufgegangen*) jegyezte meg AMMANN (1920. 12), hogy nem alakítható át ellenkező értelművé: „daß es Sätze gibt, deren Verneinung ihren Sinn nicht umkehrt, sondern zerstört”. Túlzott általánosítás volna tehát minden többszavas, szó szerkezetes mondatban témát és propozitumot keresni, mint azt például KICSKA tette (1895. 387; 1908. 17). Még KARCEVSKIJ (1931. 203–4) óvatos fogalmazása is kissé eltúlozza a tagolt mondat jelentőségét: „Toute phrase intellectuelle, pas trop courte, tend à se scinder en deux parties ou membres de phrase”.

²⁵ Amikor SCHLACHTER (1944. 51) ennek a két mondatnak a különbségét vizsgálta: *a vonat jön* és *jön a vonat*, az előbbit kitűnően jellemezte mint racionális mondatot. Amikor azonban a mondat fordított sorrendű alakjáról azt állapította meg, hogy „a két mondattag belső kapcsolat nélkül áll egymás mellett”, nem tudni, hogy valóban a racionális mondat emocionális formájú változatára gondolt-e (melyben éppúgy a *jön* a propozitum), vagy inkább mindkét szerkezeti tagjában egyformán hangsúlyos ábrázoló mondatra. Ennek a tagolatlan formához közel álló emocionális mondatformának a hanglejtését nevezi CSÜRY (1925b. 330, vö. 1925a. 9) tiszta hanglejtésformának, ellentétben az előkészítő részes — tehát racionális — formával. Ebből az emocionális formával érintkező tagolatlan típusból indul ki MOLNÁR is (1954. 14).

racionális mondatoké. Elemzésük, típusaiknak megállapítása külön vizsgálatot igényel, ezért részletezésükkel ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

Ha a mondat valóságos hangsúlyozása és értelmi tagolása alapján a mondatformáknak és változataiknak ilyen sokféleségét látjuk, nem fogunk olyan általánosító és ezért téves megállapításokat tenni, hogy „mindig a legfontosabb rész kezdi a mondatot”. (Egy ilyen nem éppen szerencsés fogalmazású általánosítást joggal kifogásol HERCZEG GYULA: *Nyr.* LXXXIV, 39.) BOOST (1955. 32–3) szintén pellengérré állítja ezt a téves nézetet, de ő majdnem az ellenkező végletbe esik: a németben csaknem általánosnak tartja a racionális sorrendet (1955. 22–3).

4.2.2. Néhány szóval kitérnék még a mondatformák és a mondatfajták közt fellelhető összefüggésre. Minden mondatfajta közt találhatunk példát mindenféle mondatformára, mégis úgy látom, hogy a racionális forma elsősorban a kijelentő mondatra jellemző. A kijelentő mondatoknak talán a fele ide tartozik, mindenesetre legalább olyan gyakori a használatuk, mint az emocionális kijelentő mondatoké. Az emocionális forma a kérdő mondatok közt van többségben. A *Jó ez? Mi az?* típusú kérdések becslésem szerint gyakoribbak, mint az *Ez jó? Az mi?* típusúak (vö. *MMNyR.* II, 495–8). NÉMETH LÁSZLÓ is kijavította a racionális kérdést: „A leves ízlik?” emocionálisra: „Ízlik a leves?” (*Nyr.* LXXXVII, 43.) A tagolatlan forma pedig a kívánó, felszólító, valamint a felkiáltó mondatoknak tipikus formája.²⁶

A következőkben csak a kijelentő mondatokkal fogunk foglalkozni.

5. A racionális mondatforma típusai

5.1. A tagolás nélkül

5.1.1. Szintaktikai változatok

5.1.1.1. Legkönnyebben felismerhetjük és elemezhetjük a pusztán két tagból álló és a fő tagoláson kívül más belső tagolódást nem mutató mondatokat. Ennek is legvilágosabb típusa az alany alakú főnévből és egyszerű igéből álló pusztá mondat,²⁷ pl. *Anyám sír.* Hogy itt nem csak igealanyból és igéből álló, grammatikailag szerkesztett predikatív szintagmával van dolgunk, hanem témaszóra és propozitumra tagoló és ezt a tagolódást a hangsúlyozásban is tükröző valóságos mondattal, azt így jelölhetjük:

Anyám	sír.
T	P

A függőleges vonal a taghatárt jelöli, a vízszintes alatti jelek pedig azt, hogy a két tag közül melyik a téma és melyik a propozitum. Egyszerűbb jelöléssel

²⁶ Vö. SIMONYI 1902. 424, ill. 1903. 62; *MMNyR.* II, 498–500, továbbá LERCH (1938. 167): „Darstellungssätze sind meist (nicht immer) mehrgliedrig; Kundgabe- und Appellsätze sind oft (nicht immer) eingliedrig.” És ha az érzelem, értelem és akarat hármasságának kifejezését keressük a mondatformákban, az érzelmi elem elsősorban az emocionális, az értelmi a racionális, az akarat a tagolatlan mondatformára jellemző ott, ahol PAPP ISTVÁN (A nyelvtan lélektani alapvetése. Debrecen, 1939. 12) szubjektív, objektív és aktív lelki mozgalmakról beszél. (Vö. még TÓTH 1948. 124.)

²⁷ BRASSAI is ebből a típusból indul ki: *AKÉrt.* III, 195.

csak a propozitumot húzzuk alá, ezzel egyúttal kifejezve nagyobb fontosságát, nagyobb hangsúlyát is:

Anyám | sír.

Jelölhetnénk ugyan valami kis nyíllal azt, hogy a propozitum a témára vonatkozik, de ez a nyílazás a bonyolultabb formák esetén fölöslegesnek, inkább zavarónak bizonyul. Különben is kérdéses lenne, hogy honnan hova irányuljon a nyíl, hiszen a predikatív szerkezet, mint erre a MMNyR. is (II, 68–9, 80–2, 92) rámutat, kétsarkú. Ezt a kölcsönös egymásra vonatkozást talán ilyen kettős nyíllal tudnánk legkifejezőbben szemléltetni:

Anyám $\overleftrightarrow{\quad}$ | sír.

Ehelyett inkább pontozott aláhúzással jelölhetjük meg a tématagot, ezzel jelezve a propozitumnál kisebb rendű fontosságát, más jellegű, kevésbé kiemelő hangsúlyozását:

Anyám | sír.

Ezt a jelölést a mondatpéldától elvonatkoztatva a forma szimbolikus jeleként is használhatjuk:

Betűrövidítéses ábrázolással: $T \supset P$, vagy a nyílhegyek elhagyásával: $T \supset P$. (A jelölést BALLY terminológiája nyomán tudtommal DANÉŠ használta először: 1960. 45. Vö. MAGDICS KLÁRA, Általános nyelvészeti tanulmányok, szerk. Telegdi Zsigmond 1963. 207–8.) Végül még egy szimbolikus jelet használhatunk az ilyen egyszerű racionális mondatformára: rac . Hozzárendelve a szófajtipusok jelölését (vö. ANTAL LÁSZLÓ, MNy. LVIII, 444–9; hasonlóan SZÉPE, Általános nyelvészeti tanulmányok 1963. 290–3) és a szó szerkezettípus ábrázolását (vö. MMNyR. II, 92):

$\begin{matrix} rac \\ N \rightarrow \leftarrow V \end{matrix}$

Ebbe az egyszerű racionális típusba tartoznak a két névszó predikatív kapcsolatából álló ígétlen mondatok, melyek némely nyelvben kivételesek, más nyelvekben — így a magyarban is — tipikusak. Ezek képlete:

$\begin{matrix} rac \\ N \rightarrow \leftarrow A \end{matrix}$ vagy $\begin{matrix} rac \\ N \rightarrow \leftarrow N \end{matrix}$ (pontosabban $\begin{matrix} rac \\ N_s \rightarrow \leftarrow N_p \end{matrix}$),

ha azt is ki akarjuk fejteni, hogy a téma megjelölő, azaz szubsztantív szerepű főnév, a propozitum pedig tulajdonítmány, azaz predikatív szerepű főnév). Pl. *A fű zöld. A gyermek beteg. A majom állat. Ez jó. János barátom. Ehestand Wehestand. Комната красива. Муха — насекомое.*²⁸

Ide tartoznak a beszélni tanuló gyermek egyszerű kéttagú, de nyelvtani megszerkesztettséget még nem mutató mondatai is, pl. a németben

²⁸ Ebben a névszói állítmányú típusban — melyet BLOOMFIELD (1935. 173) a két tag egyformán nominális volta miatt equational sentence-nek nevez — a propozitum hangsúlyát még jobban kiemeli a taghatáron tartott kis szünet (vö. SAUVAGEOT 1938. 188; 1958. 411). Az orosz főnévi állítmány előtt ezt gondolatjel jelzi.

mama brav (l. BÜHLER 1934. 410), vagy a magyarban *úé eye* 'a kutya elmegy' (BÁRCZI: Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 90).²⁹ Ezek és különféle más nyelvű példák arra mutatnak, hogy a racionális mondatforma alighanem közvetlenül a tagolatlan mondat és a kéttagú emocionális mondat után következik a fejlődésben, és valószínűleg a nyelv története során is megelőzte a grammatikai szerkesztésmódot, mégpedig többé-kevésbé függetlenül az egyes nyelvek felépítésétől, szintaxisától.³⁰ Egy racionális tagolású mondat rendszerint lefordítható más nyelvre racionális tagolású mondatnak akkor is, ha egyéb nyelvtani sajátságok esetleg nagyon eltérők a két nyelvben.

Racionális formát mutat az *Il pleut, Es schneit* típusú mondat is, de ezek már nem fordíthatók le minden nyelvre racionális mondattal, mert tématajguk nem tartalmaz, csak formális téma. A német, az angol, a francia szereti megtartani a racionális formát akkor is, ha ez a forma valójában nem felel meg a mondanivaló tagolásának. A magyarban, a latinban tagolatlan mondat felel meg ugyanennek a típusnak: *Pluit, Havazik*. A német a határozatlan alanyt is racionális formában kapcsolja az igéhez: *Es klingelt* 'csengetnek'. Az általános alanyt kifejező *man*, a francia *on* a pusztá kijelentő mondatban a magyarra is tématajggal fordítható:

man | probiert ~ az ember | próbálkozik.

5.1.1.2. A legszorosabb értelemben vett racionális mondatoktól kiindulva eddig csak egy lépéssel jutottunk tovább: ahhoz a típushoz, amelyben az alany és az állítmány még egybeesik ugyan a tématajggal és a propozitummal, de voltaképpen csak a propozitum a tartalmaz tag. Most menjünk végig olyan kéttagú mondatok során, amelyekben a propozitum nyelvtanilag is állítmány ugyan, de a téma már nem esik egybe a nyelvtani alannyal.

Tárgy és ige kapcsolatából álló ilyen mondat:

Jánost | üdvözlík.

Ennek és a határozós igeék képlete, mivel a tárgy és az ige, valamint a határozó és az ige viszonya „egysarkú” (vö. MMNyR. II, 92):

rac . (N^f = függő esetben levő főnév.)
N^f → V

További példák:

A beteget | ápolják.

A bőrt | cserzik.

Pénzt | küldök.

A könyvet | olvastam.

²⁹ Vö. *Mama tá*. VÉRTES O. ANDRÁS: A gyermek nyelve. Sokszorosított jegyzet, 1953. 44. A saját gyűjtésemből nem tudom igazolni, hogy ez a típus volna a legkorábbi tagolt mondat.

³⁰ RAVILA (Finnisch-ugrische Forschungen 1941. 40—1) a finnugor jelzős és predikatív szerkezeteket olyan formából vezette le, mely a tagolatlan és az emocionális mondatformával határos. (A személyragos igealakok emocionális sorrendű eredetére nézve l. például PAPP 1956. 6—7; RÉDEI, MNy. LVIII, 422.) A racionális mondatformát tehát körülbelül arra a nyelvfejlődési fokra tehetjük, amelyen a predikatív tagolású mondat elkülönült a szókapcsolatból álló, de nem határozottan predikatív tagolást mutató mondat szerű alakulattól. (Vö. még PAPP 1956. 19—20. SAUVAGEOT 1958. 414.)

Tamási Árontól két ilyen párbeszédés példát is idéz a MMNyR. (II, 59):
 „(Úgy-e, a télen az én tüzemre is vágogatsz?)” Én | igen.

„(Pénzt viszel-e?)” Valamennyit | igen.

(Bölcső és bagoly 1953. 106, 127.) Ezek képlete lehetne, ha a mondatszót Int-nek rövidítjük, a szintagmatikus kapcsolat nélküli egymás mellé helyezést vesszővel jelöljük:

rac
 N, Int

— Ilyesféle viszony van, de egyúttal szintagmatikus kapcsolat is a tekintet-határozói szerepű főnévi igenév és az ige közt az ilyenekben:

Járni | járt.
Vanni | van.

Képlettel:

rac
 I → V

Ugyanilyen szerepű részeshatározó és tulajdonítmány közt:

Szépnek | szép.

(Olykor a kétféle szerkezet keveredésével is:

Szépni | szép.

Vö. BAKÓ ELEMÉR, MNy. XL, 79.) A propozitum mindkét esetben nyelvtani állítmány, de a tématagot nyelvtani szemléletünk nem tartja alanynak. — Felkiáltó jellegű és felszólító „nyomatékos” racionális mondatra CsÜRY ad példákat (1925b. 331–2):

A házamból | kitakarodj!

5.1.1.4. Még távolabb van az alansajátságok és az állítmánysajátságok egybeesésétől az olyan kéttagú racionális sorrendű mondat, amelynek propozitumát a nyelvtani elemzés alanynak tekinti, pl.

A fején | kalap.

(MMNyR. II, 57). Telefon- vagy rádióállomások jelentkezésében gyakori:

Itt | Elekfi.
Itt | Budapest.
Ici | Moscou.
Qui | Milano.

Időpontok megállapításában:

Holnap | huszadika.
Tízkor | értekezlet.

Színpadai utasításban:

Rechts | eine Tür

(vö. AMMANN 1928. 21). Persze minél távolabb kerülünk az egyértelműen alany-állítmány sorrendű pusztá mondatoktól, annál gyakoribb a mondatoknak beszédhelyezethez való kötöttsége. Az utóbb említett példák mindegyike csak a megfelelő helyzetbeli vagy szövegbeli előzmények után érthető meg és elemezhető helyesen.

Még inkább így van ez akkor, ha az alany és az állítmány különféle sajtáságai fordítva, kereszteződve viszonyulnak egymáshoz. Igeből és alanyából mint tématagból és propositumból álló racionális formájú mondatot használunk például akkor, ha az ige jelölte fogalomhoz mint ismerthez több alany kapcsolódik mint új közölnivaló, párhuzamos felsorolásokban: („Sokféle repülő állat van.”)

Repül | a madár; repül | a denevér; repül | a pillangó.

(Vö. BRASSAI 1864. 189, 204, 210; SIMONYI 1902. 128–9, ill. 1903. 15.) Az ilyen felsorolás képlete:

rac rac rac
V →← N' V →← N' V →← N' .

Élünk ilyen típusú mondattal akkor is, ha utána kimondott vagy csak odaértett ellentét, szembeállítás következik, pl.

Épülnek | a házak.

(*A híd még nem épül.*)

Játszik | a gyermek.

(*A felnőtt nem játszik.* Vö. BRASSAI i. h.) Kérdésre adott feleletként is előfordul ez a forma:

(„Hova mégy?”) Megyek | a hegyre.

(Vö. BRASSAI 1888. 30. Mivel itt a szóalakok csak egysarkú viszonyt mutatnak, hiszen nincs alanyos, csak határozós szintagma, a képlet

rac
V ← N' .)

Ez a tipikus formája az indulatos elutasító feleletnek is, ahol az igealany mint propositum nem a maga eredeti, pozitív jelentésében, hanem éppen az ellentmondás, a tagadás nyomósítására szerepel.

(„Nem futsz el?”)

Fut | a tatár.

(Elhallgatott ellentét:

„En | nem futok.”)

(„Játszol?”) Játszik | a fene.

De előfordulhat emfaticus nyomaték nélkül is az ige alanya mint propositum az ige mint tématag után, például színpadai utasításban:

Belép | Károly.

Itt a személy megnevezése a fontos, az ige ilyen helyzetekben úgyis csak *belép, bejön* vagy *távozik, kimegy* szokott lenni. Ezt az elbeszélő formával érintkező, fordított szórendű racionális mondatformát még olyan nyelvekben is megtaláljuk drámai művek szövegében, amelyekben az alany—állítmány sorrend nyelvtanilag kötött. Megvan ez a franciában is:

Entre | don Carlos

(vö. SECHEHAYE 1950. 138), az angolban is:

Enter | Marcius.

(Shakespeare: Coriolanus. I. felv. 5. jelenet stb.) A franciában néhány más állandósult kifejezésben is, pl.

reste | la question

(vö. SPITZER 1938. 246) Kevésbé kötött szórendű nyelvekben egészen gyakori, például rádióállomások jelentkezésekor:

Говорит | Москва.

Igétlen mondatokban a tulajdonítmány mint tématag után a megjelölő különösen akkor szokott propozitumként következni, ha felsorolásban vagy szembeállításban szerepel, pl.

Széles | a tenger.

(Vö. BRASSAI: Logika. Pest, 1858. 72.)

Madár | a tyúk, madár | a strucc, madár | a flamingó.

(„Az Adria nem tó.”) Tó | a Balaton.

Képlete:

$$A \xrightarrow{\text{rac}} \leftarrow N, \quad \text{ill.} \quad N_p \xrightarrow{\text{rac}} \leftarrow N_s$$

Indulatos elutasító válaszban is előfordul, erre BRASSAI ad példát (1870. 19): („Jancsi, te bolond vagy!”)

Bolond | az apád!

Azonosító mondatokban érzelmi többlet vagy szembeállítás nélkül is:

A bíró | a bátyám

(BRASSAI 1864. 246; vö. még KÁROLY 1964. 164).

5.1.1.5. Előfordulnak olyan mondatok is, amelyeknek bevezető témaszakasza a mondat igéje („nyelvtani állítmánya”), propozituma pedig idő- vagy helyhatározó, különösen életrajzokban, sírfeliratokban:

$$\text{rac} \\ V \leftarrow N$$

Pl. Született | Nagyszalontán. Meghalt | 1882-ben.

(E szórend magyarosságát némelyek vitatták, de vö. NAGY 1933. 91.) Végül olyan magyar népnyelvi mondatra is van példa, amelynek bevezető tématajga tulajdonítmány, propozituma tagadószó, de csak párbeszédben, különösen kérdésre adott feleletben:

(„Szép há a jány?”) Szép | nem. (Vö. KLEMM 1928. 51.)

5.1.2. Hangsúlyozási változatok

5.1.2.1. Mondás és ellenmondás

A téma—propozitum viszony és a nyelvtani alany—állítmány viszony keresztveződésének bemutatásakor találkoztunk az emfatikus hangsúly fogalmával. Ennek kapcsán először is szükségesnek látok egy terminológiai megjegyzést. A következőkben emfatikusnak vagy expresszívnek nevezem mindazt, ami erősebb érzelmi tartalmú, indulatot kifejező. Az *emocionális* műszót szigorúan csak a propozitum—téma sorrend jelölésére tartom fenn. Ilyen értelemben beszélhetünk emfatikus hangsúlyú racionális mondatról. Mint említettem, racionális formája lehet nyomatéktalan és nyomatékos mondatnak egyaránt. KICSKA (1890. 7, 14; 1908. 49) Arisztotelész nyomán az egyik esetben *m o n d á s*ról (*φάσις*), a másik esetben *e l l e n m o n d á s*ról (*ἀντιφάσις*) beszél. A mondás bármilyen beszédhelyzetben és összefüggő előzmények nélkül is használatos és érthető (funkciója — KICSKA fejtegetései nyomán — egyszerűen a közlés),³¹ az ellenmondás csak meghatározott előzmények után használatos (funkciója KICSKA szerint kétféle lehet: állítás vagy tagadás), vagy folytatást kíván, vagy pedig pusztán hangsúlyszerkezete által rejtetten kifejez olyasmit is, amit maguk a szavak, ill. a szavakból álló szó szerkezet nem tartalmaznak.³² Láttunk olyan racionális formájú mondattipusokat,

³¹ „Ha egyik részt sem hangsúlyozzuk erősebben, akkor az ilyen típusú mondatok lélektani-grammatikai állítmánya a második tag” — írja SZABÓ DÉNES (A mai magyar nyelv II. Sokszorosított jegyzet. 1955. 268) megjelölőből és tulajdonítmányból álló ígétlen mondatokról. Érdemes lenne pontosabban megvizsgálni, milyen mondatrészek szoktak leginkább bevezető témaszakaszként állni, ha a propozitum nem kap különösebb kiemelő hangsúlyt. Annyi kétségtelen, hogy a nyelvtani alanyon (tehát a megjelölőn vagy az ige alanyán) kívül legtermészetesebben azok a mondatrészek szolgálnak a racionális mondatforma tématajgául, amelyek a külső világ egy-egy darabját sztatikusan ábrázolják, tehát a *hol?* kérdésre felelő helyhatározó, az időhatározó (vö. BÜHLER 1934. 375—6; BOOST 1955. 23), vagy kevésbé sztatikusan bár, de mégis szubsztanciaszerű jelentéssel, mint a tárgy vagy a részeshatározó. Általában olyan szavak szoktak tématajgok lenni, amelyeknek kevesebb az újságoló értékük, hanem inkább megjelölésre valók. (BOOST 1955. 51; vö. AMMANN 1928. 9: „Sinnlich Gegenwärtiges kann nicht den Inhalt einer Mitteilung bilden”). Ettől eltérő alkalmazásukra az erősebb hangsúly hívja fel a figyelmet, melyre írott szövegben a szórend vagy a szöveg előzménye utal. A szavak jelentésüknél fogva önmagukban hordoznak bizonyos újságoló értéket (Mitteilungs-wert), de ez a mondat aktuális megszerkesztésében a beszédhelyzettől függően különféle fokozatokban módosulhat (vö. BOOST 1955. 55).

³² A közönséges és „expresszív” beszéd ilyen jellegű különbségéhez vö. még GVOZDZEV: Очерки по стилистике русского языка. Москва, 1952. 15. Magyarul: NyIK. V, 191. — Másfelől a közönséges nyomatéktalan racionális mondatok tématajgára jellemző a nyelvtani vagy jelentéstanai determináltság: ha nem tulajdonnév, vagy nem jelölő értékű főnév, akkor határozott névelője, névmási jelzője vagy birtokos jelzője (személyragja) szokott lenni (vö. AMMANN 1928. 107, idézi BOOST 1955. 29). A szó-fajhoz köthető hangsúlyosságról l. még DEME 1957. 310. — Ellenmondássá válik az egyszerű racionális mondat akkor is, ha az előzményekből derül ki a propozitum nyomatékos volta, például kérdésre adott tagadó válaszban. Erre CSÜRYTÓL idézhetünk példát (1925b. 322): „Kihordták a búzát? Nem; a búzát || behordták.”

amelyek egyaránt előfordulhatnak mondásként és ellenmondásként, de láthatunk olyanokat is, amelyek csak ellenmondásként használatosak.

Inkább mondásként fordul elő az olyan racionális mondat, amelynek propozituma egyébként is állítmánynak tekinthető: *Anyám sír. A fű zöld. Ehestand Wehestand. Комната красива. Il pleut. A könyvet olvastam. Nekem tetszik. Akkor megkapom. Valamennyit igen.* SIMONYI (1905. 467) szerint ennek az írott mondatnak: *a beteget ápolják*, az élő beszédben háromféle értelme lehet: „a) ha csak higgadtan el akarom mondani, mi történik a beteggel, akkor az egészét egyenletesen hangsúlyozom, az állítmány hangsúlya alig észrevehetőleg emelkedik; b) ha a gondolatot nyomatékosan fejezem ki, pl. valami gyanúsítást cáfolok vele, az állítmánynak sokkal erősebb lesz a hangsúlya: *a beteget ápolják* (nem hagyták magára)”. A SIMONYI felsorolta harmadik lehetőség

A beteget | ápolják

emocionális formájú mondat, ezt most ne részletezzük. A két első lehetőség SIMONYI-féle értelmezéséből kiderül, hogy mind a kettő racionális — tehát témára és propozitumra tagoló — mondat, hiszen a higgadt közlésben is a betegről akarok mondani valamit, az állítmány akkor is valamivel nagyobb hangsúlyt kap. (Simonyi nem említi a negyedik lehetőséget, a valóban tagolatlan mondatot, mely a maga egészében újat mond, egyik részére sem támaszkodik mint ismert előzményre. Ilyen tagolatlan formában felel a mondat például a következő kérdésre: *Hol vannak a nővérek?* — *A beteget ápolják.* Vö. még GYÖRKE, MNy. XLIII, 10.)

Ha a nyelvtani állítmány a témaszakasszal azonos, a propozitumot már sajátos hanglejtéssel ejtjük:

Repül | a madár

stb. Ha ellenmondást fejez ki, még erősebb a hangsúlya (s ezt, ha kell, kettős aláhúzással jelölhetjük):

Épülnek | a házak.

Játszik | a fene.

A szoros értelemben vett indulati hangsúly és a pusztán értelmi szembeállítás kifejező ellenmondási hangsúly közt persze számtalan átmeneti fokozat lehetséges. Ebben a pusztán kéttagú típusban csak a hangsúlyozásbeli árnyalat fejezi ki azt a különbséget, amit a — később tárgyalandó — három és többtagú (ti. altagokra is oszló) típusokban a szórend is támogat. (Történetileg valószínűleg az érzelmi kiemelés mozzanata az eredetibb, ez vezethetett az ún. kirekesztő mondat típus kialakulására, vö. SCHLACHTER 1944. 53.)

5.1.2.2. T é m a k i e m e l é s

A propozitumnak közönséges és érzelmileg vagy értelmileg többé-kevésbé kiemelő hangsúlyozásától meg kell különböztetnünk egy másfajta kiemelő hangsúlyozást, mely különösen a racionális mondatformára jellemző. Ebben a hangsúlyozásban a tématag is erősebb hangsúlyt kap anélkül, hogy ezáltal propozitummá válna. Ez a hangsúlyozási forma is rendszerint kimon-

dott vagy csak odaértett szembeállításban szokott jelentkezni. Jól szemlélteti ezt JOANNOVICS példája (Szórendi tanulmányok. 1887. 48):

Palit | bünteti (; Jenőt kíméli).

BRASSAI (1864. 292—3) ilyen példákat ad: „Halottnak harangoznak; haldokló-nak nem.” Ebben a mondattípusban némely elemző (pl. JOANNOVICS i. h.; vö. LOTZ 1939. 255, 259: „elmenni kell”) csak azt veszi észre, hogy a két tag egyaránt hangsúlyos. Lehet, hogy hangerőre nézve körülbelül egyenlő értékű a téma és a propozitum kezdő szótagjának hangsúlya, de minőségileg más. Ezt a minőségi különbséget alighanem a két szótag hanglejtésének emelkedő vagy ereszkedő irányában kell keresnünk. A propozitum hangsúlyos szótagja ereszkedő menetű vagy esésre következik, a téma kiemelő hangsúlya emelkedő, és utána legfeljebb enyhe ereszkedés következik. (Vö. ELEKFI: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962, 33—4, 68—70. Tipikus témataghangsúlyt jelez a 11. és a 34. ábra hanglejtésgörbéje: *aszt* [mekkóttük], ill. *Nálunk* [ilyen vót e divat].) BRASSAI (1888. 58) talán erre a mondattípusra is gondolt, amikor azt írta: „hangsúlyos szólam *inchoativum* is lehet, de accentusa nem a mondaté.”³³ A témataghangszó, a puszta mondásnál többet sejtető hangsúlya más nyelvekben is megvan. A franciában kitűnően jellemzi ezt SECHEHAYE (1950. 126) a *Jean travaille* mondatban. Ha ez egyszerűen erre a kérdésre felel: *Que fait Jean?*, akkor egyértékű ezzel: *Il travaille*, és akkor az alanyak nincs különösebb fontossága. Ha azonban a maga szerepében fontos az alany is, akkor a *Jean travaille* mondat ilyesféle ellentétet fejez ki: *Paul ne fait rien*. Ha az ilyen témakiemeléses racionális mondatot meg akarjuk különböztetni az egyszerű hangsúlyozású (nyomatéktalan) racionális mondatról, a témaszakaszt kettős alápontozással jelölhetjük:

Jean | travaille.

Palit | bünteti.

Magyar mondatokban ilyenkor a szokottnál nagyobb szünetet tartunk a téma és a propozitum közt. „A beszédszünetek időtartama arányos a szüne-

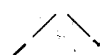
³³ AMMANN (1911. 9) latin szórendi vizsgálataiban nem is beszél hangsúlyról, mert „die Arten und Zwecke der Betonung können ebenso mannigfaltig sein wie die der Wortstellungsmodifikationen.” Amíg nem tisztázódott, hogy főhangsúlynak a propozitum újságoló állítmányi hangsúlyát nevezzük, addig előfordulhattak olyan félreértések, mint amit VERSEGHY (Magyar Grammatica avagy Nyelvtudomány. 1818. 493) nyomán SZILÁGYI ISTVÁN szóhasználata keltett (1846. 67), aki a magyar szokótésről c. dolgozatában ezt az első tagjában „fő nyomatékú” mondatot: „A *franciák* megverték az angolokat” — helyes szórendűnek mondja. Helyes lehet, ha a *franciák* szó témahangsúlyt kap, de nem akkor, ha a *franciák* propozitum. MATOLCSY (1900. 18) propozitumnak értelmezi a „főnyomatékot”, ezért joggal javítja ki a példát: „a *franciák* verték meg az angolokat”. A szótaghanglejtés szerepére gondolhatott ASCHER OSZKÁR, amikor a jelző és a jelzett szó hangszínelkülönbségéről szölt: A versmondás művészete. 1955.² 45. ÉDER ZOLTÁN e könyv ismertetésében (Nyr. LXXX, 495) Aschert elmarasztalja a „hangszín” kifejezés homályos használata miatt. Ebben Édernek igaza is van, de amit helyette javasol, az már Ascher mondanivalójának félreértésén alapszik: hogy ti. a jelző főhangsúlyos, a jelzett szó mellékhangsúlyos. Ascher ugyanis azt akarja mondani, hogy a két hangsúly foka nagyjából azonos, egyenértékű lehet, de minőségük más, pl. ebben: „Zsuzsi csinos leány; Feri csúnya fiú”. A jelzős szerkezeten belüli hangsúlyviszonyok értelmezésére ezáltal nem akarok kitérni.

tet követő közlés informatív értékével” — állapította meg Frieda Goldman Eisler (magyarul idézi FÓNAGY, NyK. LXII, 83). Ha azonban figyelembe vesszük, amit a MMNyR. (II, 518—9) az utószünetről mond, akkor az élesebb predikatív tagolásban az elő- és az utószünet találkozásának is szerepet kell tulajdonítanunk. Ilyen mondatokban a legszembetűnőbb az a predikatív metszet, amely sokban hasonlít a verses szövegekben SIEVERS által kielemezett psychischer Bruch-hoz (Rhythmisch-melodische Studien. Heidelberg, 1912. 117). Ez a szünet hasonlít ahhoz, amit gyakran az írásban vesszővel jelölt helynél tartunk, amit TÓTH (1948. 104) fél szünetnek nevez. (A verstani és a predikatív metszet egybeesésére nézve l. még GÁLDI jegyzetét: Studia Slavica 1963. 62. Vö. még SPITZER 1938. 251.)

A témaszakasz ilyen fonetikai eszközökkel (ti. emelkedő menet utáni szünettel) való kiemelését, azt hiszem, csak a magyarra nézve tarthatjuk jellemzőnek. A francia kéttagú mondat első tagja emelkedő, második tagja ereszkedő lehet nem csak akkor, ha a mondat racionális, mint *Cet homme, je le connais*, hanem akkor is, ha főtagolásában emocionális; *Je le connais, cet homme* (vö. BALLY 1941. 34). A *cet homme* tag az első esetben emelkedő, a második esetben ereszkedő, jóllehet mind a két alkalommal tématagja a mondatnak. Hogy BALLY hangsúlyosnak (*accentué*) tekinti, az még nem okvetlenül jelent propozitum-hangsúlyt; témahangsúly ez is, akár csak Verseghyék példamondatának „főnyomatékú” tagja. BALLY tanulmányának ebben a szakaszában csak azt akarja bizonyítani, hogy azonos hangsúlyú mondattag más-más hanglejtésű lehet. A francia, úgy látszik, kedveli az emelkedő-ereszkedő mondathanglejtést (vö. GRAMMONT: *Traité pratique de prononciation française*. 1941.⁹ 159), nem csak a racionális, hanem az emocionális sorrendű mondatban is. A németben az egyszerű racionális mondat tématagjának hangsúlyos szótagja erősebben meg is nyúlhat anélkül, hogy ezáltal valami különösebb témahangsúlya lenne; ez a nyúlás helyettesítheti a predikatív metszetnél szokásos kis szünetet (vö. FRÖSCHELS—TROJAN: *Experimental-phonetische Studie zur Theorie des Satzes*. Die Neueren Sprachen XXXIV, 1926. 31—3).

A szembeállító témakiemeléssel az egycsúcsú mondat kétszúcsúvá válik (ahogyan a predikatív szintagma az aktuális tagolástól függetlenül, önmagában véve is kétsarkú, l. MMNyR. II, 68—9, 80—2). A tématag és a propozitum ilyen határozottabb szétválásának többféle fokozata, változata van. Az egyik változat az imént említett típus, melyben a propozitum erősebb hangsúlyozása szembeállítást fejez ki. Ezzel érintkezik a másik változat, amelyben a tématag szintén a szokottnál erősebb, de a propozitumétól minőségben különböző hangsúlyt kap. Ennek a tématag-hangsúlynak olykor csak érzelmi kiemelés a funkciója, máskor azonban olyan megszorítást fejez ki, mely határos azzal, mintha a tényleges propozitummal szemben valamiféle ellenpropozitum volna a funkciója. Előbbi példánk ilyen változata:

Palit bünteti.

Ez a hangsúlyozás nem csak azt fejezheti ki, hogy más valakit nem büntet, hanem ilyesmit is: 'Palit bünteti, de csak Palit bünteti'. Összevont fogalmazásban: *Palit — és csakis Palit — bünteti*. Boost (1955. 82) nyomán még a követ-

kező jellemző helyzetet idézhetjük. Ha erre a kérdésre: „Hogyan állsz ezzel a házaspárral?” valaki azt feleli:

A férfit | becsülöm,

akkor ebben a hanglejtésben ez a ki nem mondott megszorítás is kifejeződik: *a férfit és csakis őt*. Az ilyen párhuzamos szembeállításokban is ez a helyzet (Lotz példái, 1939. 275):

Az apa | nagy, ellenben a fia | kicsi.

A nap | áll, a föld pedig | forog.

Ezek a szembeállítások magukban rejtik ezt is: *Az apa — és csak az apa — nagy. A nap — és csak a nap — áll.*

5.1.3. T é m a i s m é t l é s

Ezekon a csupán hangsúlyozással kifejezett változatokon kívül ide tartozik az a grammatikai módon is kifejezett változat, amelyben a témát névmási alakban megismételjük:

A fű, az | zöld.

A gyermek, az | fogoly.

János, az | elfutott.

Pénzt, azt | küldök.

Holnap, akkor | megkapod.

Pistának, annak | tetszik.

A tűztől, attól | fél.

Játszani, azt | szeret.

John, he | ran away

(vö. BLOOMFIELD 1935. 185; angol népryelvi példákat idéz MATZKÓ LÁSZLÓ: Acta Univ. Szegediensis. Néprajz és nyelvtudomány 1962. 143).

Ce livre, je le | connais

(vö. LERCH 1938. 160; BALLY 1941. 34).

Хибины — это | высокие горы

(vö. Светлаев—Крючков 1950. 12). Ha a témata tag nyelvtanilag alany, akkor az előre kiemelt témaszó után következő propozitum magában véve is felfogható mondatnak (és szintaktikai szerkezetét tekintve valóban az is), és akkor ez a tagmondat formájú propozitum tagolódik tovább témára és propozitumra:

A fű, | az | zöld.

Így tagolja SECHENAYE is (1950. 165) ezt a francia mondatot: „Ce livre, je ne le lirai pas”. (Kissé másképp: PAPP 1956. 25—7.)

A névmási formában való megismételhetőség néha kritériuma lehet annak, hogy egy-egy magyar szerkezetfajta szórendileg a lazább vagy a szorosabb szószervezetek körébe tartozik-e (vö. MMNyR. II, 472, 482–4). Eszerint a magyar összetett jövő idejű igealak laza szószervezet, hiszen nem csak tagjainak sorrendje lehet különböző, hanem egymás után következve is alkothat racionális tagolású mondatot, főleg ha szembeállítást fejez ki:

Írni | fog. (De olvasni | nem.)

Még élesebb tagolással:

Írni, azt | fog.

Az ilyen összetett igealakot ANTAL is szószervezetnek tartja (MNy. LVII, 274; vö. még PAPP ISTVÁN, MNy. LVIII, 168–9; VELCSOV MÁRTONNÉ, MNy. LVIII, 324). Képlete

rac
I → V ·

5.1.4. A téma mint feltétel

A témaismétlés nélküli élesebb predikatív metszet néha azt fejezi ki, hogy a témaszakaszban feltételezett állítás rejlik, tehát a téma mintegy feltétele a propozitum érvényességének. Erre BRASSAI (1888. 30) mutatott rá ilyen példákkal:

Fösvény | többet költ.

Rest | többet fárad.

Ti. „az ember, ha fösvénykedik, ha restelkedik”; *judicium hypotheticum.*)

5.1.5. Szerkezetes mondattagok

5.1.5.1. Szoros szerkezetek

Az utolsó példák kivételével mindeddig olyan kéttagú racionális mondatformákkal foglalkoztunk, amelynek témája is, propozituma is lényegében egy-egy szó. Ettől csak az élesebb tagolású racionális formák egy változatánál tértünk el nagyobb mértékben, ahol a tématag értelmezőszerűen megismétlődik és így a téma—propozitum viszony mintegy megduplázódik, de a mondanivaló lényegét tekintve annál határozottabbá válik. A névelőt egy tagnak tekintettük főnévvel, sőt a kissé bőbeszédűbb francia példában is (*Ce livre, je le connais*) megmaradtunk a két mondattag viszonyának jellemzésében.

Egyelőre nem is szándékozom behatóbban foglalkozni a szoros szerkezeteken belüli részviszonyokkal. Ha egyik vagy másik mondattag szószervezetből áll is, de ezek szoros, vagyis szórendileg kötött szerkezetek, a mondattagolás képlete — az eddigi változatokéval egyezően — egyszerűen: rac. A hozzárendelt szintaktikai képlet persze sokféle lehet.

Tekintsük tehát ilyen egyszerű kéttagú racionális mondatnak az olyan három szóból álló mondatot is, amelyben a propozitum tagadószóból és igéből áll:

rac
N → ← (D → V) ·

Pl.

Pál | nem fut.Király | nem alhatik

(Arany: A walesi bárdok).

Én | nem akarom.Ezt | nem tudom.Járni | nem jár.Örülni | nem fog.Holnapig | nem tart.

Akkor is, ha tagadószóból és tulajdonítványból áll:

$$\begin{array}{c} \text{rac} \\ N \rightarrow \leftarrow (D \rightarrow A) \end{array} \text{ vagy } \begin{array}{c} \text{rac} \\ N \rightarrow \leftarrow (D \rightarrow N) \end{array}$$

Pl.

Házunk | nem fehér.A bálna | nem hal.

De ide tartoznak azok a racionális formájú mondatok is, amelyekben akár a tématag, akár a propositum, akár mind a kettő jelzős főnév, tehát akár

$$\begin{array}{c} \text{rac} \\ (A \rightarrow N) \rightarrow \leftarrow A \end{array}, \text{ vagy birtokosjelzővel } \begin{array}{c} \text{rac} \\ (N \rightarrow N) \rightarrow \leftarrow A \end{array},$$

$$\text{akár } \begin{array}{c} \text{rac} \\ N \rightarrow \leftarrow (A \rightarrow N) \end{array} \text{ stb.:}$$
Az emberi test | halandó

(vö. BALASSA 1886. 97).

A csirkék száma | tíz.Hús esztendőm | hatalom.

József Attila: Tiszta szívvel).

Az én ruhámat | elvitték.Ezt az embert | ismerem.Páratlan napokon | zárva

vö. HEVESI SÁNDOR: A szavak dramaturgiája. BpSz. 1933. febr., 165).

Ennyi rizzsel | megelégedhetsz.Legnagyobb tavunk | a Balaton.Ez | derék ember.

Határozószó a témaszakasz, tárgyias igei szerkezet a propozitum ebben:

Amott [= azon a fán] | fogtuk a mókust.

(Előzménye: „Minden fa egy történet nekem.” Hanglejtésábráját és energiagóc-táblázatát közölte HEGEDŰS: 1935. 43, 45, 1. még 1930. 6. ábra.) Példa arra, hogy jelzős helyhatározó a témaszakasz, igéből és alanyából álló szó szerkezet a propozitum:

Ebben az ablakban | ült valaki.

(Jókainak ezt a mondatát felolvasás alapján a szünetek szempontjából HEGEDŰS elemezte: 1953. 26.)

Akko | megirták neki a kiadulevelet

(VÉGH JÓZSEF, MNy. XLVI, 281). (Hogy ez a típus írásban csak akkor elég világos, ha az igének igekötője van, arra nézve l. DEME 1959. 185, 192.)

Így tovább sorolhatnánk fel különféleképp bővített példákat, amelyben a téma egyetlen szó vagy jelzős szó szerkezet, a propozitum pedig alanyos, tárgyias vagy határozós, vagy egyszerre több meghatározóval is bővített igei, tehát grammatikailag kötetlen sorrendű szó szerkezet. Leíró nyelvtanunk (MMNyR. II, 488) a „nyomatéktalan” mondatokra ad ilyen típusú példákat (A mondat szerkezetes tagjában az egyenrangúságnak ezt a lehetőségét nem ismerte fel — vagy nem ismerte el — KICSKA, aki szerint „a mondat a fejtésnek bármely fokán, tehát azon is, a melyen az egyes szókhöz érkezők, oly két tagra oszlik, a melyek egyike alany, másika állítmány”: 1908. 17. KICSKA itteni példái valójában az ezután tárgyalandó, réteges tagolódást mutató racionális mondatformákhoz tartoznak. Szoros — jelzős — szerkezetekben azonban szerinte is adódhat olyan helyzet, hogy „nem különböztethetjük meg többé a határozót a határozandótól”:

Jánosnak | új kalapja | van.

„A beszélő sem azt nem akarja mondani, hogy valamely kalap új, sem azt, hogy valamely új dolog kalap, hanem csak azt, hogy valamely dolog új is, kalap is. Egyenlő erejű, azaz mellérendelő hangsúllyal mondjuk ki tehát a két . . . tagot, nem mintha azonrendű . . . fogalmaknak tartaná őket, hanem azért, mert . . . azonrendűek a functióra nézve”. L. 1908. 118—9.)

Ebben a típusban a több szóból álló, tehát szó szerkezetes propozitumnak két, esetleg több eleme, szava egyformán hangsúlyos, mert mindegyik külön és a szó szerkezet együtt is új mondanivalót tartalmaz a témaszakaszban előrebocsátott ismert fogalommal szemben (vö. SIMONYI 1902. 123; DEME 1948. 479). Erre a típusra általában érvényes az, amit leíró nyelvtanunk a nyomatéktalan és a nyomatékos mondatok közötti átmeneti típusokról mond: „a mondatban két fő hangsúlyos rész lenne, de a kettő éppen némileg közömbösíti egymást” (MMNyR. II, 489).

5.1.5.2.1. Ettől a típustól csak hangsúlyozásban különbözik az a típus, amelyben a propozitumot egyetlen hangsúllyal foglaljuk egybe:

A csikó | zabot eszik.

A gyerekek | fogócskát játszanak.

A propozitum itt olyan lexikológiailag összetapadt szó szerkezet, amelynek csak az első tagját hangsúlyozzuk. Értelmi egységüket egyszavas szinonimákkal igazolhatjuk: *zabot eszik* 'zabál', *fogócskát játszik* 'fogócskázik'. A propozitum tagjai ebben a típusban nem külön-külön, hanem mint szókapcsolat egyetlen értelmi és mondattani egységként vonatkoznak a témaszakaszra. (Tagadásuk:

A csikó | nem eszik zabot

stb., vö. KICSKA 1890. 7.) Ha mégis ki akarjuk fejezni, hogy a tárgy erősebb hangsúlyt kap és így valami módon inkább propozitum jellegű az igénél, akkor a legrészletezőbb jelölésmódhoz folyamodhatunk, mert így megjelölhetjük, hogy a *zabot* és az *eszik* közti predikatív viszonyítás síkja nem közvetlenül a mondat fő tagolásának síkja alatt, hanem annál is mélyebben, egészen rejtve van:

A csikó	zabot eszik.
T	P

	P T

Egyébként az előbbi típushoz hasonlóan ez is olyan kérdésre felel, melyben a témáról kérdezzünk valami általánosabb körülményt:

„Mi van a gyermekkel?” A gyermeket | dicséri a tanító.³⁴

„Mit csinált a krétával?” A krétát | letette az asztal sarkára.

„Mit csinál a csikó?” A csikó | zabot eszik.

„Mit csinálnak a gyerekek?” A gyerekek | fogócskát játszanak.

5.2. Altagolással

5.2.1. Emocionális propozitummal

Ettől az utóbbi típustól hangsúlyozásban alig tér el, de beszédbeli előzményeiben és belső tagolásában meglehetősen különbözik a racionális mondatformának egy sajtószerű, „nyomatékos” változata.³⁵ Ha nem a csikóról álta-

³⁴ A racionális mondatformára, mely a logikai ítéletnek is tipikus formája, különösen áll az, amit PAULER mond (Logika. 1925. 136): „Minden ítélet *felelet* valamely kérdésre s ezért az ítélet legmélyebb mibenléte csak a kérdés lényegével kapcsolatban tárgyalható sikerrel”.

³⁵ „A kirekesztő és a nem kirekesztő, főképp logikai mondatfajták szórendi szempontból sokszor összeesnek” (SCHLACHTER 1944. 54; vö. már KICSKA 1890. 9–11). — „Az olyanfajta mondatot, amelyben különlegesen kiemelt, vagyis mondat hangsúlyos rész nincsen ... nyomatéktalan mondatnak szokás nevezni, az olyat pedig, amelyben van különlegesen kiemelt, vagyis mondat hangsúlyos rész ... nyomatékos mondatnak” (MMNyR. II, 466; vö. uo. 488).

lában, hanem a csikó evéséről volt szó, vagy ha a megelőző kérdés nem az, hogy mit csinál a csikó, hanem: „Mit eszik a csikó?”, akkor ez a mondat: *A csikó zabot eszik*, az előbbtől eltérően nem tagolatlan, hanem altagolást mutató propozitumot tartalmaz:

A csikó | zabot | eszik.

(Tagadása: *A csikó nem zabot eszik*. Vö. KICSKA 1890. 7. Ennek elemzését azonban máskorra hagyjuk.) Legrészletezőbb jelöléssel:

A csikó	zabot eszik
T	P
	P T

Ez a mondat is elsősorban a csikóról mond valamit, tehát az a mondat témája. A propozitum azonban nem a maga egészében mond újat, hiszen az evés is ismeretes a mondat előzményeiből; a kérdés csak az, hogy *mit* eszik. A propozitumon belül tehát az *eszik* a propozitum témája (téma-altagja), *zabot* a propozituma. A *zabot* szó, mint a mondat propozitumának propozituma, valamivel erősebb, ún. kiemelő hangsúlyt kap. A propozitumon belül az altagok emocionális sorrendben követik egymást. Ennek a mondatformának a szimbolikus jele:

..... | |

Könnyebben kezelhető képlete, mely kifejezi azt, hogy a racionális mondatnak emocionális tagolódású propozituma van: $\text{rac}(\text{emP})$. Hozzárendelve a szófaji-szintaktikus képletet:

$\text{rac}(\text{emP})$
 $N \rightarrow \leftarrow N \rightarrow V$

Az emocionális propozitumú racionális mondatformát higgadt közlésben gyakran használjuk. Nyelvestétikusaink is igen kedvelik (vö. MMNyR. II, 491), mert szimmetrikus formát mutat: két ismert fogalmat jelentő, kevésbé hangsúlyos mondatrész fog közre egy új mondanivalót tartalmazó hangsúlyos mondatrészt. A ráció és az emóció bizonyos egyensúlyt tart benne: a beszélő az egyik közösen ismertnek feltett mondatrészt bocsátja előre, tehát hagy időt a hallgatónak a gondolkozásra, előkészíti a közlés lényegének appercipiálására, de utána már nem késlekedik soká a lényeg kimondásával, hanem a főhangsúlyos résszel kezdi azt, amit az előkészítő részhez kapcsol, és csak ez után, mintegy hátravetve közli azt, ami szintén ismeretes, de szorosabban tartozik a fő közlést tartalmazó mondatrészhez. (Részletesen elemezte ezt a mondatformát már BRASSAI: 1864. 267. AMMANN a jelzős szerkezeteket elemezve ilyen helyzetekben „thematikus” és „antithematikus” sorrendi helyzetről beszélt: 1911. 19.)

Hogy ez a mondat típus a téma—propozitum tagolás szempontjából kettős rétegződést mutat, azt a következő transzformációkkal igazolhatjuk. A fő mondat tagok sorrendje racionális, hiszen a téma és a propozitum felcserélésével ugyanazt a mondanivalót kifejező emocionális mondatot kapunk:

Zabot | eszik | a csikó.

Ennek képlete: (emP)em. Másik ellenőrzési módja annak, hogy *a csikó* a tématag, a feltehető kérdés: *Miről mondunk valamit? Az eszik* nem lehet az egész mondat témája, hiszen súlyeltolódás nélkül nem kerülhet a mondat élére. Ilyesmit:

A csikó | eszik | zabot

— magyar ember önmagában nem mond (legfeljebb csak felsorolásban):

A csikó | eszik | zabot, szénát stb.,

de ez már nem az előbbi mondat pusztai formai átalakítása). Az altagokra nézve nem a téma, hanem a propozitum megkeresését tudjuk formálisan elvégezni: a propozitum propozituma a kérdő névmásra felelő szó, ha a kérdésbe belevesszük a mondat témáját és a propozitum témaaltagját is:

Mit | eszik | a csikó?

Erre felelhetünk egész mondattal: *A csikó zabot eszik*, vagy csak a propozitummal: *zabot eszik*, vagy csak a propozitum propozitumával: *Zabot*. Az ilyen súlypontozott tagolású mondatnak egyetlen szóban kicsúcsosodó lényegét, melyet bármilyen rövid feleletben sem hagyhatunk el, és amely a mondatnak főhangsúlyos szava, KICSKA EMIL analitikus állítmánynak nevezte (1908. 46), SCHWEINSBERG Satz Kern-nek (Stimmliche Ausdrucksgestaltung ... 1946. 210—1; idézi O. VON ESSEN: Allgemeine und angewandte Phonetik 1953. 125—6).

5.2.1.2. Ennél a racionális mondat típusnál is áttekinthetnénk a leggyakoribb kombinációkat, hogy milyen mondatrész szokott tématag és milyen mondatrész a propozitum egyik vagy másik altagja lenni. Ehelyett csak röviden bemutatok néhány példát különféle szintaktikus szerkezetű mondatokra, melyek mind emocionális propozitumú racionális formában vannak rendezve:

A villamos | itt | van.

A falu | népes | volt.

A király | Mátyás | volt

(vö. BRASSAI 1864. 246).

Ez | így | van.

Pali | Amerikába | ment

(vö. DEME 1948. 47).

Рабочий | хорошо работает

(vö. MAHNKEN—BRAUN, ZPhon. 1952. 283).

A csikó | eszik | zabot.

Mi | láttuk | öt.

Eperjesről | Lócsére | mentem

(vö. SIMONYI 1902. 122).

A rózsát | leszakította | a leány

(vö. HEGEDŰS 1930. 29).

Ki | nem | ment

(tömören ehelyett:

Kimenni | nem | ment ki,

vö. SIMONYI 1902. 364, ill. 1903. 47, idézi SCHLACHTER 1944. 105).

Mosni | aligha | fogsz

(ez is ritka, inkább csak szembeállításban fordul elő, vö. MMNyR. 1962. 492).

Das | verstehe | ich.

Tegnap | vasárnap | volt

(vö. BRASSAI 1885. 11).

Vasárnap | tegnap | volt

(uo., hasonló példamondatokat l. BOOST 1955. 51).

A homlokán | vágás | látszott

(vö. FÓNAGY, ALH. IV, 414).

Rózsát | pirosat | szakítottam

(vö. BRASSAI 1864. 200).

Jánosnak | új kalapja | van

(vö. KICSKA 1908. 118).

Dem Knaben | nützt | die Arbeit

(vö. BRASSAI 1855. V).

A propositum hátravetett témaaltagjában az igekötő ilyenkor hátra-kerül (vö. MMNyR. II, 475):

A rózsát | a leány | szakította le.

A háztetőt | cseréppel | fedik be.

5.2.2. Racionális propozitummal

A tagolt propozitumú racionális mondatforma másik típusát ezek után elég lesz röviden jellemezni. Ha a propozitumon belül propozitum-altagként kiemelt mondatrész a mondat végére kerül, akkor racionális tagolású nemcsak az egész mondat, hanem a propozitum is:

A tanító | a gyereket | dicséri

(vö. BRASSAI 1864. 265—6). Ennek a racionális propozitumú racionális formájának ábrája:

Képlete: rac(racP). (Más jelöléssel ugyanígy elemzi ennek a mondatfajlásnak témaismélteléses francia változatát BALLY: 1941. 38.)

Ebben a változatban nincs meg az az egyensúly és az a szimmetria, ami az emocionális propozitumú racionális formában. Túlsúlyban van benne a racionális elem olyan értelemben, hogy minden ismert mondatrész előre van bocsátva, az új közölnivaló alaposan elő van készítve.³⁶ A beszélő a hallgatót mintegy rávezeti a mondat lényegére. A kettős témával (ti. a mondat témata- gójával és a propozitum témaaltagjával) felfokozza a várakozást, hogy a végén csattanóan foglalja össze a lényegét. Nyelvművelőink nem mindig tartják szerencsésnek ezt a mondatformát (l. DEME 1957. 319; hasonlóan Nyr. LXXXV, 139; MMNyR. II, 501), de bizonyos esetekben, kissé retorikus beszédhelyze- tekben, ha a mondat bizonygatást, nyomatékos állítást fejez ki (vö. MMNyR. II, 490—1), ez az elrendezés nagyon is helyénvaló.

Más példák:

Á | bével | egyenlő.³⁷

³⁶ SIMONYI (1881. 33) BRASSAI nyomán itt két inchoativumról beszél. Pedig a két tématag általában nem egészen egyenrangú. Az első az egész mondat témája, a második csak a propozitumé, a mondatnak csupán altagja. Hogy a mondat fő metszete a fő tématag után van, azt tipikus írásjelzési hibák is mutatják, például a fölösleges vessző ebben: *A könyvnapi ár, könyvnap után megszűnik!* (1942-ből.) Szabályosan inkább három ponttal jelöljük a szünetet, ha valamilyen okból szükséges jelölni, akárcsak az angolban: *But he . . . just disappeared.* (Vö. GROOT 1957. 318.) Ez azonban nem tipikus írásmódja az ilyen mondatnak, csupán alkalmi jele a feltűnő szünetnek.

³⁷ Ez a példa átvezethet egy ehhez nagyon hasonló racionális mondatfajlásba, amelyben nem a mondatkezdő rövid téma után van a fő metszet, hanem a két tématag szinte mellérendelő viszonyban követi egymást, együtt alkotva hosszabb témaszakaszt, a propozitum pedig éppen kettőjük viszonyáról mond röviden valamit:

Á | bével | egyenlő.

Szinte egyértékű ezzel:

Á és bé | egyenlők.

(Rövid propozitumú formaváltozata annak a viszonyt kifejező szintagmatikus szerke- zetnek, amelyet BÜHLER aRb képlettel jelöl: 1934. 370.) Hasonló példa:

Ő | nekem | unokatestvérem.

(Vö. Ő és én | unokatestvérek vagyunk.)

Ha a két tématag szorosabb szintagmát alkot, akkor már voltaképpen egyszerű racio- nális formával van dolgunk:

Kétszer kettő | négy.

Ez | nekem | véleményem

(vö. BRASSAI 1870. 16).

Én | ettől | fázom.

Az alkohol | a gyomor hámsajtjeit | megöli

(vö. DEME 1957. 319; MMyNR. II, 501).

Szél | fúvatlan | nem indul

(vö. SZABÉDI 1954. 138).

Egy fecske | tavaszt | nem szerez

(Pázmány Ö. M. IV. 665).

Мой двоюродный брат | сегодня | не придет

(VINOGRADOV 1950. 61).

Étvágyát | a hegyi levegő | megnövelte

(Mikszáth Ö. M. XX, 68. Idézve: MMNyR. II, 490).

Детей | отец | любит

Ezt az embert | én | ismerem.

Azt | már | tudtam.

Cet homme, | moi, | je ne le connais pas

(BALLY 1941. 38).

Moi, | les peintres, | je les adore!

(Ezt a tagolást tükrözi a HORGER ábrázolta hanglejtés: ÁltFon. 1929. 26.) Az orosz helyesírásban használatos gondolatjel inkább az ilyen rövid propozitumot megelőző metszet helyét jelöli, l. pl. СВЕТЛАЕВ—КРЮЧКОВ: 1950. 12. Petőfi mondatát ilyen formában értelmezte az a VIII.-os ált. isk. tanuló, aki fölösleges vesszővel így idézte: „S felők közt kék eget, csak néhanapján lát”. Maga BRASSAI is így tagolta előbb idézett mondatát:

A tanító a gyermeket | dicséri,

amikor azt állította, hogy itt mind a két „határozó” (ti. az ige alanya és tárgy) inchoativum s hogy ez a kettő helyet cserélhet. Az egyszerű racionális és a — szerintem gyakoribb és természetesebb — rac (racP) tagolás közt olyan finom árnyalati a különbség, hogy azt csak mondatfonetikai megfigyelések tehetik megfoghatóvá. A mondat súlypontja mindekképpen *dicséri*, a kérdés csak az, hogy ez előtt vagy *a gyermeket* előtt van-e a fő predikatív metszet. Az ige alanya természetesebben foglalja el a bevezető téma helyét.

(LERCH 1938. 162).³⁸Ici, | on | ne fume pas

(BALLY i. h.)

Most | János | dolgozik.Tegnap | a Dunában | megfürödtünk

(DEME 1956. 260).

Ilyen időben | kirándulni | képtelenség.Fatigués, | nous | l'étions

(vö. BALLY 1941. 36).

Végül néhány indoeurópai példa arra az esetre, amikor a mondat témája megjelölő, a propositum témája kopula szerepű ige, a propositum proposituma pedig tulajdonítvány. Ez a változat (a logikák subiectum—copula—praedicatum mondatszerkezete) a magyarban teljesen ismeretlen:

La vertu | est | aimable

(BRASSAI 1885. 85).

Sonntag | war | gestern

(uo. 11; vö. GABELENTZ 1869. 380).

They | were | many

³⁸ A magyarban ez a rac (racP) forma általában a rac (emP) formával váltakozhat legkönnyebben:

Azt | már tudtam

kifejező értékéhez legközelebb az

Azt | tudtam már

forma áll, inkább, mint az egész forma megfordítása emocionálissá:

Már tudtam | azt.

Ez utóbbiról ugyanis nincs határozott kritériumunk, természetesebbnek találjuk ilyen tagolását:

Már | tudtam azt,

vagyis: rac (emP). Az élő indoeurópai nyelvek közül különösen a német kedveli a főhangsúlyos mondatrészek (mellékmondatban az igének, főmondatban a névszói propositumnak) a mondat végére helyezését (vö. BOOST 1955. 52—3). A magyarban tipikus rac(emP) formának a németben gyakran rac(racP) felel meg:

A gyermeknek | az almát adom ~ Ich | schenke dem Kinde den Apfel.

Egyszerűbb példa (vö. ALBERT JÁNOS, Nyr. XXIV, 78):

A fiú | virágot szed ~ Der Knabe | pflüct Blumen.

(L. még SIMONYI 1902. 122, ill. 1903. 9.)

(BLOOMFIELD 1935. 206).

Die Lilien | sind | weiss.

Погода | будет | прекрасная.

Ilyen összekötő szerepe van az igének alany és tárgy közt is:

Vater | schreibt | Briefe

(vö. BOOST 1955. 50). Az ige alanya lehet a propozitum propozituma (a súlyszakasz súlyszava) is:

Gestern | war | mein Geburtstag

(BOOST 1955. 51). Néha a magyarban is:

Aprómarha-nyáj közt | van | szörnyű ítélet

(Arany: Toldi II. 1). Sőt olykor a franciában is:

Demain | sera | mon jour de fête

(vö. GABELENTZ 1869. 380).

Enfin | vint | Malherbe.

(Ennek a formának megjelenítő erejéről, de egyúttal erős stilisztikai és grammatikai kötöttségéről l. SPITZER 1939. 160.)

Ez a mondatforma, a kapcsoló szerepű ige közbülső elhelyezkedése, olyan tipikus a németben (BOOST 1955. 37–8), a franciában, az angolban, mint a magyarban a rac(emP) forma, az igének a súlyszó utáni elhelyezkedése:

Apa | leveleket | ír.

Alanyt és határozót néhány tipikus helyzetben a magyarban is összeköthetünk igével, például életrajzban:

Ady Endre | született | Érmindszenten, 1877. november 22.-én

(vö. NAGY 1933. 91). De ilyen formát csak akkor használunk, ha a propozitum propozituma többtagú vagy legalább több szóból álló határozó.

Áttekintés

A) A predikatív metszettel tagolt mondatformák:

a) rac (= T $\overline{\text{C}}$ P) A fű | zöld.

b) em (= P $\overline{\text{C}}$ T) Zöld | a fű.

B) A racionális forma főbb változatai:

1. Altagolás nélkül (szintaktikai és hangsúlyozási változatok)

a) Szintaktikai változattípusok

$\overset{\text{rac}}{N \rightarrow \leftarrow V}$	Anyám <u>sír.</u>	$\overset{\text{rac}}{N \rightarrow \leftarrow A}$	A fű <u>zöld.</u>
$\overset{\text{rac}}{N_s \rightarrow \leftarrow N_p}$	A majom <u>állat.</u>	$\overset{\text{rac}}{N \rightarrow V}$	Jánost <u>üdvözik.</u>
$\overset{\text{rac}}{I \rightarrow \leftarrow A}$	Élni <u>jó.</u>	$\overset{\text{rac}}{V \leftarrow N^f}$	Született <u>Nagyszalontán.</u>
$\overset{\text{rac}}{N_p \rightarrow \leftarrow N_s}$	Tó <u>a Balaton.</u>	$\overset{\text{rac}}{V \rightarrow \leftarrow N}$	Épülnek <u>a házak.</u>

b) Hangsúlyozási változatok

Ellenmondás: Épülnek | a házak.Témakiemelés: Palit | bünteti.c) Témaismétlés: A fű, az | zöld.

d) Szerkezetes mondattagok

Szoros szerkezetek: $\overset{\text{rac}}{N \rightarrow \leftarrow (D \rightarrow V)}$ Pál | nem fut. $(A \rightarrow N) \rightarrow \leftarrow A$ $\overset{\text{rac}}$ Az emberi test | halandó.Szabad szerkezetek: $\overset{\text{rac}}{N \rightarrow \leftarrow V \leftarrow N^f}$ A vándor | leült egy kőre. $\overset{\text{rac}}{N^f \rightarrow V \rightarrow \leftarrow N}$ A gyermeket | dicséri a tanító.

2. Altagolással

a) rac(emP) A csikó | zabot | eszik. Mi | láttuk | őt.b) rac(racP) A gyermeket | a tanító | dicséri. Most | János | dolgozik.

6. Kitekintés

Az aktuális mondattagolás ilyen módon alapja lehetne a mondatok nagyoobszabású rendszerezésének. Ahogyan a szótár rendszerbe foglalja egy nyelv szavait (a betűrend, a szófajok és a jelentések alapján), a szintaxis a nyelv szintagmáit, úgy most már olyan rendszerünk is van, amely egyik szempontja lehetne a nyelv mondatai áttekintésének. Persze a „mondattár” nem konkrét mondatokból állna, hanem mondatképletekből, amelyekben a tipizálás egyik fő szempontját a mondatforma adná, vagyis az, ahogyan a mondat témára és propozitumra tagolódik (vagy nem tagolódik), ezek a mondattagok altagokra, az altagok másodrendű altagokra s í. t. Az egyes típusokon, mondatformákon belül (pl. racionális forma altagolás nélkül, racionális forma emocionális propozitummal, racionális forma racionális propozitummal stb.) az osztályozás kiterjedne a hangsúlyozás által kifejezett különféle kiemelésekre, a mondattár egyedei pedig nem a konkrét szavakból álló mondatok lennének, hanem a szintagmák, ill. mondatrészek szerint különböző típusok (mint igealany—ige, megjelölő—tulajdonítmány, igetárgy—ige stb.). Voltaképpen tehát mondattípustárat vagy mondatformatárat lehetne ilyen módon összeállítani, a mondatformák képleteit esetleg nem is a konkrét mondatokhoz, hanem a mondat szintagmatikus-szegmentális képletéhez hozzárendelve.

A konkrét mondatok közül, melyek száma elméletileg is, gyakorlatilag is végtelen, csak szemléltetné egy-egy mondategyed az így tipizált mondatokat. Ha a mondatokat ilyen módon elemezzük, reálisabban és nagyobb mélységben tudjuk felderíteni a mondatok grammatikai és logikai tagolódásának bonyolult összefüggését és végső soron a nyelv és a gondolkodás viszonyának egy jelentős területét. A mondatban a logikai tagolódás két síkon is szerepet játszik: a grammatikai-szintagmatikus szerkezetekben és a szórend és intonáció kifejezte aktuális tagolódásban. Ha megtaláljuk mindkét összefüggésláncolat megfelelő formális szimbolizálási módját, ezzel egyrészt szemléletesebbé tehetjük a feltárt összefüggéseket, másrészt megkönnyítjük az utat a további, még bonyolultabb összefüggések feltárásához, főleg pedig annak a kibogozásához, hogyan épül egybe beszédünkben a tárgyi viszonyokat kifejező logikum az egyéni állásfoglalást, különféle érzelmekeket kifejező expresszivitással, valamint a hallgatót meggyőzni, csodálatba ejteni stb. akaró beszédszándékkal.

A továbbiakban a mondatformák részletező vizsgálatát elsősorban a stíluzelemzés irányában célszerű továbbfejleszteni. Itt is ajánlatos lesz a racionális formából kiindulni és a többi mondatforma jellegét, előfordulását ehhez viszonyítani. Meg kell vizsgálni, melyek azok a beszédhelyzetek, műfajok, ahol a racionális mondatformák a legtipikusabbak. Ezt a vizsgálatot azonban hagyjuk más alkalomra, mert túlvezet az alapformák egyszerű jellemzésén.³⁹

ELEKFI LÁSZLÓ

³⁹ Ugyancsak máskorra kell hagyni SAUVAGEOT egy állításának (Europe 1963. Juillet-Août 33) kiigazítását. Ő ugyanis a magyar nyelv hajlékonyságával kapcsolatban arra hivatkozik, hogy Babits az Isteni Színjátékot, valamint Vikár Béla a Kalevalát a szavak eredeti rendjében fordította. Ez így nem áll, de annyit alighanem sikerül majd igazolnunk, hogy e kiváló műfordítások a szórend segítségével visszaadják mindazokat az értelmi és érzelmi árnyalatokat, amelyeket a megfelelő eredeti szövegek kifejeznek.

Fontosabb irodalom

- MMNyR. = A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Szerk. Tompa József (1962), II. Mondattan. Bp.
- AMMANN, H[ERMANN] (1911), Die Stellungstypen des lateinischen attributiven Adjectivums und ihre Bedeutung für die Psychologie der Wortstellung auf Grund von Ciceros Briefen an Atticus untersucht. IndogForsch. XXIX, 1–122.
- Uő (1920), Vom doppelten Sinn der sprachlichen Formen. Heidelberg (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. 12. Abhandlung).
- Uő (1928), Die menschliche Rede II. Der Satz. Lahr i. B.
- BALASSA JÓZSEF (1886), A phonetika elemei. Bp.
- BALLY, CHARLES (1941), Intonation et syntaxe. Cahiers Ferdinand de Saussure I, 33–42.
- BLOOMFIELD, LEONARD (1935), Language. London.
- BODNÁR FERENC (1963), Mondat és struktúra. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio ethnographica et linguistica VII, 71–8.
- BOOST, KARL (1955), Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin.
- BRASSAI SÁMUEL (1853), Tapogatódzások a magyar nyelv körül. Pesti Napló, jan. 25., febr. 11., febr. 20.
- Uő (1855), Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.⁵ I. Kolozsvár.
- Uő (1860), A magyar mondat. I. értekezés. Magyar Akadémiai Értesítő. A nyelv- és széptudományi osztály közlönye. I, 279–399.
- Uő (1864), A magyar mondat. III. értekezés. MAKÉrt. III, 173–409.
- Uő (1870), A magyar bővített mondat. Pest.
- Uő (1885), A mondat dualismusa. Bp.
- Uő (1888), Szórend és accentus. Bp.
- BÜHLER, KARL (1934), Sprachtheorie. Jena.
- CŠÚRY BÁLINT (1925a), A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Bp. (Kny., eredetileg MNy. XXI.)
- Uő (1925b), Az éneklő hanglejtés kérdéséhez. Erdélyi Irodalmi Szemle II, 327–32.
- DANEŠ, FRANTIŠEK (1957), Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha.
- Uő (1960), Sentence Intonation from a Functional Point of View. Word XVI, 34–54.
- DEME LÁSZLÓ (1948), Szempontok a jó magyar kiejtéshez. Msn. XVII, 46–50.
- Uő (1956), Szórendi vétségek és kétségek. Nyelvművelő (Lőrincze Lajos szerk.) 257–65. Bp.
- Uő (1957), A hangsúly és a szórend kérdései. Magyar nyelvhelyesség (Deme László és Köves Béla szerk.) 307–29. Bp.
- Uő (1959), A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. MNy. LV, 185–98.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1953), A mondat elemzésének fő szempontjai. MNy. XLIX, 69–76, 370–80.
- Uő (1957), A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. I. OK. XI, 95–150.
- FÓNAGY IVÁN (1963), A stílus hírértéke. Általános nyelvészeti tanulmányok (Telegdi Zsigmond szerk.) 91–123.
- GABELENTZ, GEORG VON DER (1869), Ideen zu einer vergleichenden Syntax. — Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft VI, 376–84.
- Uő (1875), Weiteres zur vergleichenden Syntax. — Wort- und Satzstellung. ZVölkerpsychw. VIII, 129–65, 300–38.
- GROOT, A. WILLEM DE (1957), Subject-predicate analysis. Lingua VI, 301–18.
- HEGEDŰS LAJOS (1930), Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp.
- Uő (1935), Rhythmus der ungebundenen Sprache. ANPhE. XI, 39–46.
- Uő (1953), On the problem of the pauses of speech. ALH. III, 1–34.
- HORGER ANTAL (1929), Általános fonetika. Bp.
- KARCEVSKIJ, SERGE (1931), Sur la phonologie de la phrase. TCLP. IV, 188–227.
- KÁROLY SÁNDOR (1964), Az alany és az állítmány elemzéséhez. Nyr. LXXXVIII, 158–68.
- KICSKA EMIL (1890), Hangsúly és szórend. Nyr. XIX.
- Uő (1895–6), Alany és állítmány. Nyr. XXIV–XXV.
- Uő (1899), Még valami az alanyról és az állítmányról. NyK. XXIX, 164–88, 298–319, 397–415.

- UÓ (1901), Van-e pszichológiai alany és állítmány? NyK. XXXI, 331—48.
- UÓ (1903), Mondattani egyenletek. NyK. XXXIII, 373—448.
- UÓ (1908), A subjectum és praedicatum a grammatikában. Bp.
- KLEMM ANTAL (1928), Magyar történeti mondattan 1—219. Bp.
- KOCSIS LÉNÁRD (1902), A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. Bp.
- LERCH, EUGEN (1915), Der Aufbau der Syntax. Germanisch—romanische Monatschrift VII, 97—109.
- UÓ (1938), Vom Wesen des Satzes und von Bedeutung der Stimmführung für die Satzdefinition. Archiv für die gesamte Psychologie C, 133—97.
- LOTZ JÁNOS (1939), Das ungarische Sprachsystem (különösen 253—91). Stockholm.
- MATHESIUS, VILÉM (1947), Čeština a obecný jazykozpyt. Prága (különösen 234—42, 327—52).
- MATOLCSY LÁSZLÓ (1900), A magyar szórend elméletének története. Kolozsvár.
- MOLNÁR IMRE (1954), A magyar hanglejtés rendszere. — A magyar énekbeszéd recitativóban és ariozóban. Bp.
- NAGY J. BÉLA (1933), Egy új szórendi szabály. — Született Érmindszenten. Msn. II, 91—3.
- PAPP ISTVÁN (1954), A nyelvi nevelés kérdései. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae I, 55—72.
- UÓ (1956), Az állítmányi szerkezet őstörténete. MNy. III, 3—28.
- PAULINY, EUGEN (1950—51), Slovosled a aktuálne vetné členenie. Slovenská reč XVI, 171—9.
- ПОПОВ, Р. СЗ. (1950), Суждение и предложение. Вопросы синтаксиса современного русского языка (Vinogradov szerk.) 5—35. Moszkva.
- RIES, JOHN (1931), Was ist ein Satz? Prag.
- SANDMANN, MANFRED (1954), Subject and Predicate. A Contribution to the Theory of Syntax. Edinburgh.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN (1938), La fonction prédicative. Journal de psychologie UÓ (1958), A predikatív viszony kérdéséhez. MNy. LIV, 411—6.
- SCHLACHTER WOLFGANG (1944), Megjegyzések a magyar szórendhez. MNy. XL, 49—56, 100—10.
- SECHENAYE, ALBERT (1950), Essai sur la structure logique de la phrase. Paris.
- SIMONYI ZSIGMOND (1881), A magyar kötőszók (különösen 32—3). Bp.
- UÓ (1902), A magyar szórend. NyK. XXXI. (Kny.: 1903.)
- UÓ (1905), A magyar nyelv.² Bp.
- SKALIČKA, VLADIMÍR (1936), La fonction de l'ordre des éléments linguistiques. TCLP. VI, 129—33.
- SPITZER, LEO (1938), *vine el tata*. Bulletin Linguistique VI, 245—58.
- UÓ (1939), Addition à *vine el tata*. BL. VII, 156—63.
- SZABÉDI LÁSZLÓ (1955), Nyelv és irodalom 19—27 (A középiskoláinkban folyó nyelvoktatásról; korábban: Utunk 1952. VII. 4); 133—47 (A magyar ritmus formái; korábban: Utunk 1954. XII. 24); 148—55 (A versmondattan módszertanához; korábban: Igaz szó 1955. VI). Bukarest.
- SZVETLAJEV, M. V.—КРЬУСКОВ, СЗ. ЈЕ. (1950), Сборник упражнений по синтаксису и пунктации. Moszkva.
- TÓTH BÉLA (1948), Beszéd, jellem, személyiség. Bp.
- ТРОУБЕТЗКОУ, N. S. (1949), Principes de phonologie (Cantineau ford.) 231—46. Paris.
- VINOGRADOV, V. V. (1950), Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия. Вопросы синтаксиса современного русского языка (Vinogradov szerk.) 36—74. Moszkva.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Finnugor szóegyeztetések Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában

1. Szótáriródmunk és egész nyelvtudományunk történetében fontos eseményt jelentett az első nagy terjedelmű, tudományos igényeket is kielégítő magyar nyelvű nagyszótár megjelenése. (CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS, A magyar nyelv szótára, I—VI. köt. Budapest, 1962—74.) Egészen a legújabb időkig, az 1959-ben megjelent Értelmező Szótárig, ez volt legnagyobb egynyelvű szótárunk.

Nyelvészeinket már a múlt század első felében is sokat foglalkoztatta egy nagyobb terjedelmű magyar nyelvű szótár szükségessége, mely nyelvünk egész szókincsét felöleli. Az első tervek igen nagy méretűek, sok irányúak voltak. Nemcsak a szavak magyarázatára, elemzésére terjedtek ki, hanem az összehasonlításra is. 1834-ben a nagygyűlés felszólította a tagokat, hogy „a nagy szótárra teendő előkészületek öregbítésére igyekezzen mindenki tehetségéhez képest a magyar és bármely nyelv közötti szavakbeli hasonlatosságot kifejteni s a társaságnak benyújtani”. A heti ülés utasítást kapott, hogy „a külön nyelvekkel való összehasonlítással bízva meg az egyes tagokat...” (l. KEVE MÁRIA, Kállay Ferenc nyelvhasznító munkássága 19.).

Később csökkentették a terveket. Amikor az Akadémia 1844-ben megbízta Czuczor Gergelyt és Fogarasi Jánost a szótár szerkesztésével, egy kisebb, csupán értelmező szótárról volt csak szó. Ők azonban kibővítették feladatukat, és a szavak értelmezésén és magyarázatán kívül munkájukat az elemzésre és hasonlításra is kiterjesztették. A szótárirók közösen dolgoztak, nem osztották fel sem a betűket, sem az értelmező vagy elemző részt. A munka nagyobb részét Czuczor végezte, a szótár etimológiai része is nagyrészt Czuczortól való. Czuczor 1866-ban meghalt, addig csak három (ill. Sági szerint négy kötet) jelent meg, de kéziratban kész volt mind a hat kötet (SÁGI ISTVÁN, Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei. Melich-Emlk. 322).

2. A szótár értékét gazdag értelmezései adják, s ezek ma is értéket jelentenek. A szótár szófejtő része azonban, „mint a régi nyelvbolcséleti irány terméke” a mű megjelenésének az idejére már elavult. A szótár elkezdése idején nyelvészeink általában nem a történeti, hanem még a filozófiai módszerrel tartották helyesnek, akik közé e tekintetben odatartozott Czuczor és Fogarasi is. Czuczor Hunfalvynak — az irányzatot támadó nézetekre — adott polemikus válaszában (AkÉrt. 1851: 288—89) ragaszkodik a gyökszók elemzésének a módszeréhez, s egyben elmondja, elemzésükkor hogyan járnak el. Először megkeresik a szógyököt, aztán összeállítják mindazokat a szavakat, amelyekben a gyök előfordul. Majd összehasonlítják a magyar gyököt más nyelvek rokon hangú és rokon értelmű szavaival.

A következőkben a szótár finnugor vonatkozásaival foglalkozom. Hogy a szerkesztőknek a nyelvhasználat terén végzett munkáját értékelni tudjuk, meg kell ismernünk a nyelv származására vonatkozó nézeteiket. Teleki József és Révai Miklós nyomán ők is a közös ősnanyelvről szóló régi tanítás hívei, de már nyomát találjuk a természeti rokonság gondolatának is. Czuczorék azt akarták bebizonyítani, hogy a más nyelvek szavaihoz hasonló magyar szavak nemcsak rokonság vagy átvétel eredményei, hanem lehetséges, hogy eredetük a közös ősnyelvre nyúlik vissza, vagy pedig a más nyelvekkel való hasonlóságuk az emberek hasonló természetével magyarázható. Nézetük szerint „részint egy ősből, elődibb közös nyelv maradványai, részint az emberi szellem közös természetében alapszanak” (Előbeszéd 28). Czuczor úgy véli, hogy a magyar nyelv ún. eredeti nyelv, önmagában kell megfejtetni. Más nyelvekkel való hasonlítása csak másodlagos jelentőségű (AkÉrt. 1851: 298). Czuczor szerint a magyar nyelv egyszerűségénél, átlátszóságánál és legapróbb elemeire bonthatóságánál fogva a világ legfejlettebb nyelveinél régibb és épebb nyelv (vö. Előbeszéd 49).

3. Mindezek mellett a szerzők a történeti nyelvrokonságot nem tagadják. Az Előbeszédben elmondják, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekről hiteles történeti adatok nyomán tudjuk, mily törzstől származtak. Ilyen pl. a román, a germán, a szláv stb., de más nyelvek közt csak a hasonlítás útján lehet több-kevesebb hasonlóságot megállapítani. Ezen az alapon a nyelvűvárok a magyar nyelvet az altáji nemzetségbe, a finn-török családba sorolták, de a kérdés még teljesen nyílt (vö. Előbeszéd 24). Elismeréssel és méltánnyalással szólnak összehasonlító nyelvészeink munkásságáról: „Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábíán István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink buzgalmát és általában helyes irányú munkálkodásaikat, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kiváló figyelmüket” (Előbeszéd 33). A szerkesztők — sajnos — a magyar nyelv finnugor eredetét nem tartják bebizonyítottnak, bár — Szarvas Gábor szigorú bírálata szerint is — Sajnovics és Gyarmathi munkáiból erről meg kellett volna győződniük.

A szótárban FINN címszó alatt a következőket olvashatjuk: „Éjszakeurópában lakó, s az altáji vagy turáni családhoz tartozó régi néptörzs neve. Vétetik mind szélesebb értelemben, a midőn ide tartozik az eszt és lapp is, mind szűkebben, a midőn csak a szuomi vagy szómi értetik alatta. *Finn nyelv. Finn irodalom.* A külföldön igen elterjedt . . . azon ferde nézet, hogy a magyarok a finnektől származnak. Hazai tudósaink, akik különösen mindkét nyelvben is jártasak, nem leszarmazási, hanem legfőlebb testvéri (noha távolabbi) rokonságot tartanak a finnek és magyarok közt. Történelmi adataink egyébiránt teljesen hiányzanak.”

A továbbiakban a finnugor nyelveket a tatár nyelvek közé sorolják. Ezzel kapcsolatosan a TATÁR címszó alatt a következőket írják: „A tatár-törzs két fő csoportra ágazik. Az első tartalmazza a szűkebb értelemben vett tatár nyelveket. Ide tartozik 1) a tungúzi . . . 2) A mongol . . . 3) A török . . . A tatár nyelvek másik főcsoportját teszik a finn nyelvek, csúd, ugor, urali nyelvek neve alatt is együvé sorolva . . . Itt öt csoportot különböztetnek meg: 1) a szamojéd csoportot, . . . ez leginkább látszik eltérni a finn jellemtől; 2) az ugor csoportot az osztyákok, vogulok és magyarok nyelvével; 3) a bulgár csoportot, melyhez a cseremiszek és mordvinek tartoznak; azonban a csuasok a tatár nyelvre mentek által; 4) a permi csoportot, mely a permi, szürjén és votják népeket foglalja magában; 5) a szűkebb értelemben vett finn.

csoportot a finn vagy szuómi (szuomalainen), észt, liv, lapp és vot népek nyelvével . . .”

A szerkesztők a magyar nyelvet indoeurópai nyelvekkel is összevetették. 150 szanszkrit gyököt hasonlítottak össze magyar gyökökkel. (Ez irányú állásfoglalásukról l. Előbeszéd 24—8.)

4. Most vizsgáljuk meg közelebbről a szótár szerzőinek finnugor vonatkozású munkásságát. Az Előbeszédben a IX. szakaszban („A magyar szók öszhasonlítása az altáji, nevezetesen a finn családdal”) a következő szempontok szerint csoportosítják az egyes nyelvekben egyező és hasonló szavakat: „1) Melyek mint természet- vagy kedélyhangutánzók más családbeliekkel is egyeznek, mint: finn *harakka* m. *szarka* szl. *sztraka* . . .” stb. Ezek természetesen nem lehetnek a rokonság bizonyítékai, hiszen „Ezek és ilyenek nem faji sajátosságok, hanem szélesebb nyelvemű közös szók.” „2) Melyeket mi is, amazok is más családtól kölcsönöztünk, mint *pispa*, *püspök*, *wiszkup*, *Bischof* . . . Ezek sem nyelvfajhatározók. Ellenben más más közlekedési, szűkekedési stb. viszonyokra mutatnak, melyeket a) csak azok kölcsönöztek pl. a finnek a svédek-től, oroszoktól, vagy a törökök az araboktól, perzsáktól; b) Vagy csak mi kölcsönöztünk a velünk közelebb viszonyban levő népektől.” „3) Melyek mind gyökre, mind származékaikra nézve egy ősbibb köz eredetre mutatnak”. Itt 114 finn szót sorolnak fel, mellettük az egyező magyar szóval, harmadiknak egy egyező német vagy szláv vagy latin esetleg perzsa vagy hellén szót hoznak fel egyező szóként. Pl. finn *annan*, m. *adok*, lat. *do*, szl. *dám* ; finn *arvo*, m. *ár*, *áru*, német *Waare* stb. Az egyeztetések közül felsorolok néhányat, amelyeknek a finnel való egyeztetése helyes, vagy legalábbis részben elfogadható: *kő*, *kéz*, *mi*, *menek*, *név* ; *voltam* stb. „4. Oly szók, melyek csak ezen családnak sajátjai, vagyis melyekhez más családokban legalább gyökre hasonlóak nem léteznek.” (Előbenéd 28—30.)

5. Ezek után vizsgáljuk meg az egyes szócikkekben található finnugor adatokat. Összesen 469 címszót egyeztetettek finnugor nyelvű adattal. Ezek közül 147 címszó egyeztetése a nyelvtudomány mai megállapítása szerint is helyes, vagy legalábbis elfogadható, 45 kétes és 277 hibás. Ez utóbbiak közt is sok olyan akad, amelyeket még abban az időben helyesnek tartottak (így a Budenz-től átvett egyeztetések).

Az Akadémia a szótár előkészítő munkálatainál, már az 1834-i nagygyűlésen megbízta Lassú István levelező tagot a finn anyag összegyűjtésével. A munkálatok megindulásával azonban az Akadémia Lassú István gyűjtését merőben hasznavehetetlennek találja. Egyrészt, mert nagyon hiányos, másrészt mert sem nyelvjárást, sem forrást nem jelez (vö. KEVE M., i. m. 25). Lassú István munkája kéziratban az Akadémia Kézirattárába került. A háború alatt azonban szórén-szálán eltűnt, s így nem lehet megállapítani, hogy a szótár finnugor értelmezéseiben van-e része, s ha igen, mennyiben. Az I—IV. kötet fgr. adatai túlnyomórészt FÁBIÁN ISTVÁN: A finn és magyar nyelv ismertetése (MNyszet I. 1856), az V—VI. kötet pedig — egy-két kivételtől eltekintve — BUDENZ „A magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyezések” c. művéből (NyK. VI. és VII.) valók. Mivel az V. és VI. kötet finnugor adatai majdnem kizárólag Budenz művéből valók, így arra kell következtetnünk, hogy ezeket az adatokat a kéziratba később vették be. Ezt megelőzően a korábban megjelent IV. kötetben is találunk egyes olyan egyeztetéseket, amelyekben Budenz segítségére lehetne következtetni. Ilyen pl. a *nap*, a *négy*, a *nyelv*, az *öv*, az *ő* (l. Szóegyezés 393, 396, 410, 805).

Az V—VI. kötet finnugor adataival kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon a szerkesztők nem használták-e Budenznek később megjelent főművét, a MUSz-t. A szótár egyeztetései vitathatatlanul arra vallanak, hogy a szerkesztők csakis a korábban megjelent előbb idézett művet használták. Ezt bizonyítja több olyan származtatás, amelyet Budenz csak a Szóegy. 553, MUSz. 565), valamint az *úgy, vés, vet, szor(os)*, stb. szók.

Az első négy kötetben mintegy 50—60 olyan helyes egyeztetést találunk, amelyek Fábíán István munkájára vallanak, akire a Czuczor és Fogarasi több helyen név szerint is hivatkoznak (l. pl. a *méh, nő* szavaknál).

Az I—IV. kötet helyes fgr. egyeztetései közül a következő címszavak finn adatai egyeznek Fábíán István egyeztetéseivel (l. FÁBIÁN ISTVÁN: A finn és a magyar nyelv ismertetése. MNyszet I. 1856. és részben, Finn nyelvtan 1859): *ad, após, áru, csomó, emse, eme, egér, e(szik), éj, él, fa, falat, far, fak, fej, fék, fél, felhő, fészek, fi, fog, fogy, fon, fu, gyal, hal, ház, hó, ip, iszik, jég, juh, keh, kell, keser, kéz, kigyó, kő, lap, lesz, lő, lők, máj, megy, méh, meny, méz, mocs, nap, név, néz, nő, nyal, nyel, nyíl, őv és ős*.

Ezek közt azonban több olyan egyeztetés is akad, ahol Czuczorék nemcsak a Fábíántól átvett finn adatot közölték, hanem találunk még más finn vagy más rokon nyelvi adatot is. Ezek azt bizonyítják, hogy Fábíán munkáján kívül más forrásokat is találunk az *egér, ház, kéz, kő* szavaknál. Vogul, osztják adatra bukkanunk (holott Fábíánál csak finn adat van) az *éj, fog, hal, kéz, jég, ad* (e két utóbbinál lapp adat is van) szavaknál. A szerkesztők — mint már említettem — Fábíánon kívül más forrásmunkákat is használtak. Az I—IV. kötetben az említettek kivül még 21 egyeztetés [*bök, én(ek), én, al-, fel-, halál, hat, három, hét, húsz, jó, két, könnyű, ló, menny, négy, nyelv, öt, ő, mi, mi* (szm. névmás)] Hunfalvyra vall. A szótárírók hivatkoznak is rá, pl. a *két* címszónál, vagy a kétes egyeztetések közt szereplő *nyolc*-nál; ahol is Hunfalvy Reguly Antal hagyományai c. művére hivatkoznak.

A szerkesztők feltétlenül ismerték és használták Sajnovics és Gyarmathi munkáját is. Sajnovics munkájára utaló adatok vannak pl. az *ad, három, öt, hat, nyelv* szónál. Olykor Révaira, Klaproth szótárára hivatkoznak (l. a *menny* szónál). Bugát Pál munkáját is ismerhették, erre utal pl. a *bök* szó egyeztetése.

6. Az V. és a VI. kötetben 67 egyeztetés Budenztől való. Ezek: *renyhe, reped, rez-, rip, rokon, sár, sár, sok, sovány, süll, süly, száj, szál, szaru, száz, szel, szél, szem, szén, szülfa, szív* (ez az egyetlen szó, ahol eltérést látunk; CzF.-ben finn *szüö szüvven*; a Szóegy.-ben f. *sydäme*, nom. *sydän* található), *szó, szó, szór, szúr, szurok, tan, tapad, tap, tavasz, te, te, tegez, telí, tép, tesz, to-, tó, toll, torok, tűz, újj, újj, új, uszik, vadon, vaj, val, válik, váll, vány, vár, varjú, var, varr, vas, vél, velő, vén, vesz, vész, veszik, vér, vez, világ, villog, visz, viszen, víz, vő, záp*. Ezek közül 56 szónál hivatkoznak is Budenzre; pl. a *tép* szónál. Mindez azt mutatja, hogy az V. és a VI. kötet helyes fgr. egyeztetései kizárólag Budenz érdemének tulajdoníthatók.

7. A felsorolt példák alapján is a szerkesztők meg lehettek volna győződve a magyar nyelv fgr. eredetéről. Az egyező rokon nyelvi adatokat azonban nem mint a rokonság bizonyítékait sorolták fel. Ezért egyezőként nemcsak fgr. szavakat találunk, hanem ugyanakkor görög, arab, zend, perzsa, latin, német vagy más idegen nyelvű szókat is. Pl. a JÉG címszónál 11 rokon nyelvi változat után egyezőként török, perzsa, sinai stb. adatokat is felsorolnak.

Sok szónál azt látjuk, hogy a felsorolt rokon nyelvi megfelelők ellenére is igyekeztek a szót a magyar nyelvből megmagyarázni. Pl.: *Éj* fn. „... Hasonlít hozzá a török *lejl* és finn *yö, yo, wei*, wogul *ji*, osztyák *ei*. Mennyiben az *éj* mint sötétség a testeket mintegy elfödi, rokonítható a *hég* szóval, s úgy látszik, hasonló eszmeviszony van a latin *nox* és *nubo, nubes, nubilus*, s másfelül a *héjat*, takarót jelentő *nux, nucleus* között is.” Egy másik példa: *Kéz*, fn. „... „Legközelebb áll hozzá rokonnyelvekben a tatár *kezi, keszi, ked, kát*, és persa *gez* (Beregszászi). Hasonlók hozzá továbbá az osztyák *ket, kot*, cseremiszi *kit*, finn *käsi*, eszt *kässi*, lapp *kät, kätta, gietta*, szürjän *ki*, hellen *χεῖρ*. A török *el* a magyarban hangra nézve inkább *öl* névszóval egyezik. Mi 'kéz' szónak eredetét illeti, valószínű, hogy a magyar ezen tag nevét izegő, mozgó tulajdonságától nevezte el, mert megvan benne mind a *ke* vagy *ge* (= *eg*) gyakorító, mind az *ez*, módosítva: *ecz, es, esz, esz, ed, et, iz, is, isz, isz, id, it* sok szavainkban izegést, mozgást jelentő gyök ...”

Egyeztetési szempontjaikat és módszerüket ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy a helytelenül egyeztetett finnugor adatok száma 277. Ez a szám a helyes egyeztetésekhez viszonyítva igen nagy.

Vannak olyan szavak is, ahol a szerzők maguk is meg voltak győződve a szó idegen eredetéről, mégis soroltak fel fgr. rokon nyelvi adatokat is, pl.: *bőjt, cölöp, kalmár*.

A helytelen egyeztetések között számtalan olyan is akad, amelyet a nyelvészet akkori állása szerint még helyesnek tartottak. Ha ezeknek a nem helytálló összevetéseknek az eredetét megvizsgáljuk, ugyanazt tapasztaljuk, mint a helyes egyeztetéseknél, hogy ti. sok közülük Fábiántól, illetőleg Budenz-től származik. Fábiántól származnak pl.: *káromkodik, kajsz, kaczor, áhit, csor, csóka, döf, pöf* stb. Az V. és a VI. kötet hibás egyeztetései közül csak azokat sorolom fel, ahol a szerkesztők hivatkoznak is Budenzre: *rés, részeg, ris, ritka, roh, rop, rosz* (ronda, rut), *rügy, rüh, saj* (sajdit), *sas, sás, seb, sodor, sürü, szál, szeg, szelid, szúj, szik, szikkad, szilaj, szilánk, szór, szökcső, szökik, szug, szuvat, szügy, szürke, táj, talp, tarka, tata, távol, teker, tenyér, til, titok, toboz, tosz, törek, töröl, törpe, törzsök, tud, tunya, tur, turbikál, turpi, tür, ugyan, ut, üget, ürü, üt, üzen, vaczok, vágat, vajudik, vala, vall, vált, vár, vaskos, vég, vékony, vese, vét, víg, vir, virgonc, vív, von, völgy*.

3. A hangokra vonatkozóan sok helyen tesznek érdekes megjegyzéseket. A hangok jelentéshordozó erejére vonatkozó felfogásuk lépten-nyomon megnyilvánul. A szerkesztők közül főképpen Fogarasi az, aki a hangok jelentésének a megfejtésével akarja a szavak eredetét magyarázni. Szemléltetésül csak egy példát közlök: Az *Ész* (549—550) címszónál: „Úgy látszik, hogy eredeti jelentése az erős lélekzést, szivást jelentő *sz* hangban rejlik, innen a *szesz* szó is. Hasonló öszvefűgés van a *leh, lehel*, és *lélek* között. Rokonul tekinthető a szanszkrit *aszu* s *ászien* (am. lehelet, száj), továbbá a hellén *ισσηυ* v *ισσηυ*, s német *wissen*. Csagataj nyelven *isz* v. *isz* (Abuska). Finnül: *aisi*.”

Figyelemre méltó az *est* szó magyarázata. Ezt előbb — helyesen — magából a magyar nyelvből magyarázzák, de utána tévesen — Budenz nyomán — finn szóval vetik össze, mégpedig a finn *ehtoo*-val. (*Est*) (411) ... A napnak vége, vagyis rövid idő a nap lementé előtt és után, midőn t. i. a nap alászáll, s mintegy *alészik*, honnan e név eredete, mely nem egyéb, mint, *napest* vagy *nap este*, s rövidebben *napest, est* ... Az *esés* (casus) alapfogalma szerint alakult a latin *occasus* és a szláv *opad* is.

Van ahol tájnyelvi adatokat vetnek össze rokon nyelvi adatokkal, pl. az *alma* szónál (ugyanezt megtaláljuk Bugát Pálnál).

Nagyon sokszor találunk a szótárban játékos szómagyarázatokat is. Ezek nagyon sokat levontak a szótár értékéből, sok támadásra adtak okot és alapot. Egy példát ezekből is közlök. *Nadrág* fn. (689—690) . . . A finnben *ruoket* nadrág, és *ruoko* nád; a latinban *caligae* nadrág, és *calamus* nád, továbbá más test, melynek üres csöví szára van, pl. toll, buzaszár, stb. németül *Hosen* és *hohl* Adelung szerint szintén rokon gyökűek. Ezek nyomán indulva a magyar *nád* röviden *nad* és *nadrág* gyöke között először hangazonságot lelünk, továbbá azt gyanítjuk, hogy a magyar is a *nadrág* nevű ruhát azon tulajdonságáról nevezte, mely szerént szárának csövei mint a nád üresek, nádminőségűek. A szláv nyelvek egészen más fogalmat fejeznek ki e ruhanemű elnevezésében, mert *nohavice* v. *nogavice* szórul szóra am. lábravaló.”

Hunfalvy keményen elítélte Fogarasi János nyelvfilozófiáját, Kassai József erőszakos szóelemzését, Czuczor Gergely „Önállási elvét” és „honi álláspontját”, amely abban állt, hogy minden szót magyar elemekből állónak magyarázott, még a nyilvánvaló jövevényszavakat is.

9. Nemcsak az egyes szavaknál találunk finnugor nyelvi megfeleléseket, hanem az egyes végződéses (képzők, jelek, ragok) — sőt néhol hangok — magyarozatánál is. A szerkesztők keresték ezeknek az etimológiáit is, és sok rokon és nem rokon nyelvi hasonló hangzású és hasonló funkciójú végződést soroltak fel. Sokszor egyes szófajok meghatározásánál is egész részletes példatárt hoznak fel más nyelvekből is. Ezeknél is gyakran találunk utalást FÁBIÁN ISTVÁN (pl. a tárgyesetnél, a *na- ne-* módjelnél, a *-talan -telen* képzőnél, a személynévmásoknál stb.) BUDENZ, REGULY (személynévmásnál), RÉVAY, HUNFALVY (a személynévmásoknál, a számneveknél) munkáira.

A következő végződéseknél találunk finnugor magyarozatot: -ABB, a középfokú hasonlítás toldott ragja; -A Dosztó számneveket képez; -ÁS, vékonyhangon -ÉS, mindenféle igéből képez főneveket, -AST . . . öszvetett képző, mely igehatározókat képez; -ATLÁN, -ETLEN; -TALAN, -TELEN; -BE . . . -BA; -BEN, vastaghangon -BAN, -K többesszám képzője . . . jelentésére nézve alapértelme: *sok, sokaság* . . . ; -NA (magas hangon: -NE, igerag, mely óhajtó módot alkot, . . . -NÁL névmódosító rag, magash. -NÉL, -NI a határtalan mód ragja; -NEK -TÓL; TÁRGYESÉT; SZEMÉLYRAG címszóknál. Ez utóbbinál a finnben és a zürjénben hoz fel példát az igeragok hasonlóságára, ill. egyezésére, bizonyítékul egy ige ragozását közli, a finnben a *tuo* hoz igét ragozza, majd a „szirjän”-ban jelen időben és utána „első vagy függő mult”-ban ragozza el a *megy* igét. A múlt idővel kapcsolatban megjegyzi: „Nevezetes ebben, hogy magának ezen multnak képzője *i* (*y*, egy másik igeragozásban *i*) egyezik a magyar függő multnak *e* képzőjével, mely a magyar mélyhangu igéknél *a*-vá változik. A határtalan mód is *munni* egyezik a magyar ’menni’ szóval.”

10. Sok helyen az egyes szófajok magyarozatánál gazdag idegen nyelvű anyagot találunk. Így sokszor a rokon nyelvekből hoznak gazdag példatárt. Így pl.: a SZÁM (1026—32) címszó alatt olvashatjuk: „Figyelemémbresztésül ideigtatjuk némely rokon nyelvekből a főbb számneveket, melyeket HUNFALVY PÁL „Reguly Antal hagyományai”-ban bővebben és több más nyelvből is összeállított (262 kk.): „Lapp nyelven, finnül”, „szürjän nyelven” és vogul nyelven sorolja fel a számneveket egytől 10-ig, majd 20, 30 és 100 számnevek következnek ezeken a nyelveken. Utána török (tatár), csuvas stb. nyelvű

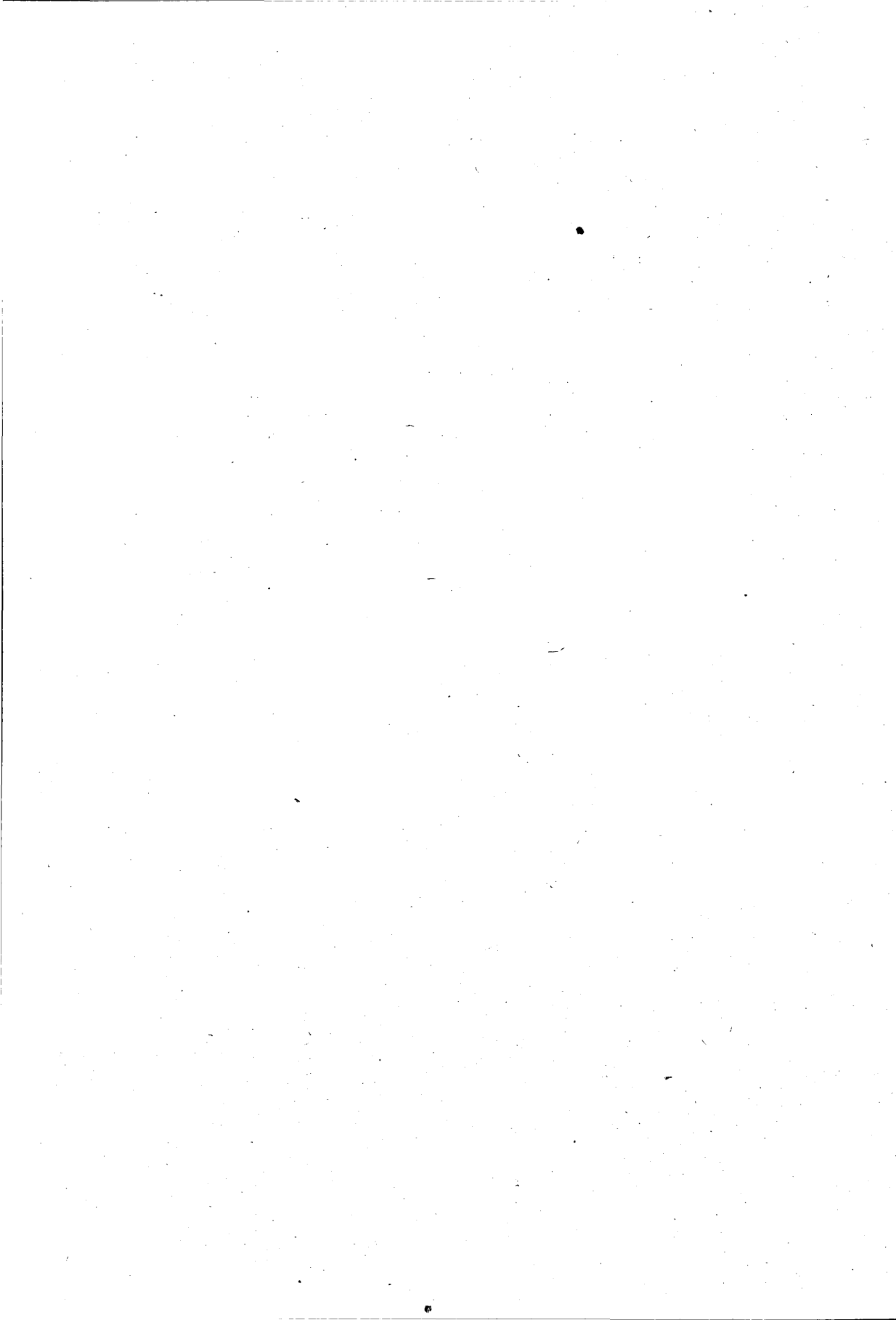
számnevek felsorolása következik. Befejezésül megállapítja: „Mint látjuk, egyik nyelvben egyik, másik nyelvben másik számnév egyezik némileg a magyarral, pl. lapp *okt*, finn *ihthe*, vogul *äk*, szürjän *ötik*, mongol *nige* = egy; finn *kahte*, lapp *guoft*, vogul *kiti*, *kit*, török *iki*, stb. = két, kettő; lapp *golm*, finn *kolme*, vogul *kórom*, mongol *gurban* = három; szürjän, lapp *vit*, finn *viite*, vogul *ät*, török *bes*, mongol *tab-un* am. öt; sürjän *dasz* = tíz; török *on*, csuvas *vonna* = -van, -ven (ötven, hatvan stb. szókban).”

Az ABC egyes hangjainál gazdag magyarázatot találunk. Itt is előfordul a rokon nyelvekre vonatkozó egy-egy megjegyzés. Pl. a *B* hangnál (361—365): „Hasonló hozzá a keményebb hangzatu finn *p*, *pi*, mely az *n* ragos alapfoku birtokos esethez járulva, másodfokot képez . . . A *CS* hangnál megjegyzik, hogy ez a hang a finn nyelvben hiányzik.

II. A fentiekből megállapíthatjuk, hogy Czuczor és Fogarasi szótárukban igen sok finnugor adatot közölnek. Összesen 469 címszót hasonlítanak finnugor nyelvű adattal vagy adatokkal. Szótárukban nemcsak az egyes szavak közti hasonlóságot és egyezést mutatták ki, hanem sok helytálló, a rokonság bizonyítása szempontjából igen fontos nyelvtani egyezésre is rámutattak. Felfogásuk szerint azonban a magyar nyelv mint eredeti nyelv nem szorítható be egy kis nyelvcsalád szűk keretei közé. Rokonszenves volt előttük a sémi-árja-altáji rokonság gondolata s a magyart, mint ősi nyelvet, ezek mellé akarták állítani. Ez okozta, hogy nem tudták a történeti nyelvtudomány tanításait magukévá tenni.

Szándékuk, hogy olyan munkát akartak alkotni, mely magában foglalja mindazt, amit a magyar nyelv szavairól tudni lehet és tudni érdemes, — a finnugor szóegyeztetések terén — sajnos — nem járt a megkívánható sikerrel.

F. MOLNÁR GIZELLA

Adalékok a nyelvi absztrakció kérdéséhez

Az alábbiakban két olyan szóval foglalkozom, melyek az absztrakt gondolkodás kialakulásának egy-egy jeles mozzanatát őrzik.

Az egyik ilyen szó a m. *boly* 'Haufe(n)', a másik az osztják (V.) *täyi* 'Ort, Stelle' szó.

I.

1. A m. *boly* 'Haufen' szó eredete az EtSz. és a SzófSz. szerint ismeretlen. A szóval más szerzők sem nagyon foglalkoztak, kivéve PAIS DEZSŐT (MNy. XL, 66 és XLIX, 494), aki a szót — mint addig ismeretlent — törökből magyarázza. (Erről l. még alább is.) Pedig a m. *boly* szónak már 1861-ből van finnugor megfejtési kísérlete: FÁBIÁN ISTVÁN egyik cikkében (MNyszet. VI, 127) szavunkat az osztják *pai* 'Hügel' szóval veti egybe. A magunk részéről úgy véljük, hogy FÁBIÁN ötlete érdemes a további vizsgálódásra.

2. A m. *boly* szóra vonatkozó, az EtSz.-ben közölt magyar nyelvi adatokat a következőkkel egészítem ki: R. (NySz.) *boly*, *bol* 'cumulus, acervus; Haufe'; N. (MNyszet. VI, 368) (Csik m.) *boly* 'zsombék, hangyaboj' (sic!); (SzamSz.) *bőj*, (-t, *bojok*) 'hangyaboly'; (OrmSz.) *boj*: *hanygyaboj* 'hangya és tojása tömegben egy rakáson [és a vakondtúráshoz hasonló fészük, szállásuk]'; (SzegSz.) *bőj* (-t) 'nyüzsgő sokaság', *hanygyaboj* 'hangyafészek, nyüzsgő hangyasereg'; (MNyj. IV, 175; Deregnő, Szlovákia) *boj* 'vakondtúrás'; (Andrásfalva—Kakasd) *boly* 'csomó', „Most egy *boly* szénát visszahúzott ő a buglyába” (az ÚMTSz. szíves szóbeli közléséből); valamint (ÉSz.) *boly* 1. 'Hangyaboly', 2. (átv., költ.) 'Sűrű tömegben egymás közelében élő, sürgő-forgó, nyüzsgő csoport'. — A szó előfordul földrajzi névként is, mégpedig Baranyában *Magyar-Bóly*, *Német-Bóly* (ma egy községgént: *Bóly*) formában s feltehetőleg valamely eredetibb 'halom, emelkedés',¹ esetleg 'ember-csoport' jelentéssel (l. PAIS: MNy. XLIX, 494—5).

3. Nézetem szerint a m. szó összetartozik a következő osztják szóval: (KARJ.—TOIV. 659)² V. *pájš*, (tbsz.) *páját*, (birt. szrag. egysz. 1. sz.) *pájam*, Vj. *pája*, Trj. *pájš*, (tbsz.) *páját*, (birt. szrag. egysz. 1. sz.) *pájam* 1. 'Klumpen (Butter, Eis, Erde, Brot u. a., z. B. gefrorenes Bündel Fische)', 2. 'Klumpchen (im Mehl)', 3. 'Stück', 4. 'Kloss', 5. 'Klösschen', 6. 'Haufen', 7. 'Menge', 8. 'Bündel (Heubündel, mit dem die Öffnung des Tschuwals — in

¹ *Bóly* község a Pécs és Mohács közötti útvonalon, jellegzetesen dombos vidéken terül el. — G. J.

² Cikkemben az obi-ugor szókat fonematikus átírásban közlöm.

der Winterwohnung — verschlossen wird'), 9. 'Ball', 10. 'zusammengeballte Masse (gefrorene Erde, Fische)', 11. 'Geschwür', 12. 'Klotz'; — 'КОМОКЪ'; V. (ТУЕРЈ.) *pəja* 'КОМ, КОМОК, ГЛЫБА'.³

A szó hangalakja eredetibb (V., Vj., Trj.) **pāja* alakra megy vissza.

Az osztyákból talán idetartozik még a következő szó is: (KARJ.—TOIV. 654—6) V. (Vj.) *pāj*, (tbsz.) *pāj̄t*, (birt. srag. egysz. 1. sz.) *pījam*, Trj. *pāj* (*pāj̄t*, *pījam*); DN. *pāj*, (tbsz.) *pāj̄at*; O. *pāj*, Ni., Kaz. *paj* I. 1. 'Hügel, Anhöhe, hohes Ufer, Schneehaufen, Heuschober', 2. 'Insel', 3. 'Inselchen (im Wasser, Sumpf)', 4. 'wandernde Insel im Seen', 7. 'Wäldchen', 8. 'Wäldchen, kleines rundes Wäldchen auf dem Sumpf, od. Moor', 9. 'Haufen, Menge, Stoss' — 'куча; столъ; копна; островъ' stb.; II. 1. 'Donner, Gewitter', 2. 'Gewitterwolke' stb. V. (ТУЕРЈ.) *nāj* I. 'куча, грудa, бороx'; II. 'туча'. E szavunk eredetibb hangalakja **pāj* volt. (Az I. és a II. jelentés összetartozására vonatkozólag I. MUNKÁCSI, VNGy. I, 198; LIIMOLA: Vir. 1957: 195—7 stb.)⁴.

4. Mielőtt az etimológia további kérdéseire rátérhetnénk, előbb meg kell vizsgálnunk, hogy a két osztyák szó milyen összefüggésben van egymással.

A csak a keleti nyelvjárásokból ismert **pāja* szó -a hangja feltehetőleg kicsinyítő képző (l. a szó 'Klumpchen... Klösschen... Geschwür' stb. jelentését), de az is meglehet, hogy megőrzött szóvégi magánhangzó.

A két oszty. szó, a **pāj* és a **pāja* között, a jelentést tekintve, az összetartozás lehetséges. Hangalak szempontjából a magánhangzók között némi eltérés mutatkozik. Ez az eltérés azonban megmagyarázható: a szó az őosztyákban eredetileg veláris hangrendű volt, majd a *j* hatására a magánhangzó palatalizálódott (e jelenségre vonatkozólag I. STEINITZ, OstjVok. 130 stb.). A szó eredeti hangszínét mindenképp a **pāja* alak őrizte meg, amiben feltehetőleg része volt a ragozott (*pāj̄at*, *pāj̄am* stb.) alakok második szótagbeli magánhangzójának is⁵. A két osztyák szó csak abban az esetben tartozhat össze, ha az -a nem szóvégi magánhangzó.

5. A m. és az osztyák szók egyeztetésének jelentéstanilag már első látásra sincs akadálya: a jelentések nemcsak fő vonásaikban, hanem még egyes árnyalataikban is (vö. m. 'zsombék' ~ oszty. 'Inselchen im Sumpf, Wäldchen auf dem Sumpf od. Moor'; 'szénacsomó' stb.) teljes egészükben egyeznek egymással.

Ami a m. és az oszty. szó hangalaki egyezését illeti, a két szó megfelelésének szintén nincs akadálya: a m. szóbeljei *ly*, *l* és *j* ~ oszty. -*j*-; m. *b*- (< **p*-) ~ oszty. *p*-, m. *o* (*ó*) (< **a*) ~ oszty. **ā* (**a*) megfelelhetnek egymásnak. A m. és az osztyák szó hangtani egyezésének részletes igazolására itt nem

³ A szöszedetben levő *paja* alak sajtóhiba.

⁴ Az osztyák szóról másként nyilatkozik TOIVONEN (FUF. XVIII, 182—3, XXX, 359—61 stb.). Nézetére vonatkozólag I. COLLINDER, CompGr. 168; SKES. stb., különösen LIIMOLA: i. h.

⁵ ТУЕРЈОСКИН vahi-osztyák ábécés-könyvének (Букварь... 1958.) a 78. lapján van a következő mondat: Велит мѣх-алѣнкѣм пѣхтѣ пѣйнѣ пѣхли, aminek jelentése a mellékelt orosz fordítás szerint: 'Оленей какой-то черный комок пасет'. E szerint a vahi nyelvjárásban lenne egy *pəij* (átírva: *pāj̄j*) 'комок' jelentésű szó. Az idézett mondat azonban szerepel a szerző nyelvtanának (Очерки... I. 1961) a 118. lapján is: велит чѣнчнѣ [helyesen: -нѣ] мѣх-алѣн-кѣм пѣхтѣ пѣјѣ пѣхлѣ. 'За оленями какой-то черный комок гонится'. E mondatban a kérdéses szó az előbbtől eltérő mondatbeli, és egyúttal szótári alakban fordul elő, ami a fentebb idézett *pāj̄j* alak hitelét illetően óvatosságra int.

térünk ki, mert úgy véljük, hogy a m. és az osztj. szó rokonsága szélesebb körre is kiterjed s a felmerülő hangtani problémákat együtt fogjuk megvizsgálni. Arra gondolunk ugyanis, hogy az itt tárgyalt m. *boly* és az osztj. **päjs* szóval összefügg a finn *paljo* 'viel' és a vele — nagyobbára kérdőjellel — egyeztetett vog. (AK.) *pöäl* 'dicht...' szó. (Az egyeztetés irodalmához l. Beitr. 98, 302; TOIVONEN: FUF. XV, 85, XIX, 133; STEINITZ, FgrVok. 59; COLLINDER, FUV. 46, CompGr. 153, 408; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 61, 65; SKES. stb.).⁶

6. A m. szóval egyeztethető szók családja tehát a következő: ? v o g u l (KANNISTO, WogVok. 8) AK. *pöäl*, KK. *pöäl*, P. *präl*, AL. *pal* [!], ÉVag., DVag., KL., FL., Szp. *päl* 'dicht, dicht belaubt', (BAL.—VAHR.) É. пälъ 'густой (о лесе, траве)', | o s z t j á k **päja*, ? **päj* (l. fentebb) | f i n n *paljo* (adj., adv.) 'viel'; (SKES.) *p. rahaa* 'sok pénz', *p. kansaa* 'sok ember', *p-t kalat* 'sok hal', Agricola: „henelle *palio* synnit andexiannetan” [= mai finn] 'tämän monet synnit ovat anteeksiannetut' [ennek sok bűne megbocsátatott] stb., (RENV.) *paljo* id., *paljous* 'multitudo e. c. populi; Vielheit, Menge', (PAPP I.) *kansan paljous* 'néptömeg, néparadat, sokaság' stb.

A szóban fgr. **paljs* alakot tehetünk fel (vö. COLLINDER, CompGr. 408; TOIVONEN: FUF. XV, 85 stb.)

A fgr. *-lj- hangkapcsolat megőrződött a finnben, a többi fgr. nyelvben pedig egybeesett az **l* hanggal (vö. COLLINDER, i. m. 121). Ily módon a finn -lj-, a vog. -*l* és a m. **l* (> *l*, *ly*, *j*) szabályos megfelelői egymásnak (vö. COLLINDER, i. m. 122; l. még Beitr. 302; TOIVONEN: FUF. XX, 82; STEINITZ, FgrKons. 37; stb.). Az osztj. szó -j- hangja másodlagos **l* > *j* változás eredményeképp úgy jöhetett létre, hogy az óosztjákban (? obigorban) a fgr. **l*-hang keveredett a fgr. *-*δ*'-hang képviselőjével, aminek az osztj. -j- (valamint a vog. -*l*- is) szabályos megfelelője (a kérdés irodalmához l. TOIVONEN: FUF. XX, 78 kk., különösen 82; COLLINDER, i. m. 109 kk. stb.). A m. szókezdő *b*-hangja a szóbelseji zöngés **l* (*l*, *ly*, *j*) hatására bekövetkezett másodlagos zöngésülés eredménye (vö. LAKÓ: AAPJ. XVII, 21; RÉDEI: NytudÉrt. XXXVIII, 12 stb.).

Magánhangzó tekintetében elsősorban a vog. szó szorul magyarázatra. A szó nyelvjárási alakváltozatai — az AL. kivételével — ósvog. **ā* hang folytatásai (vö. STEINITZ, WogVok. 176 kk.). Az AL. *a*, az **ā* ~ **ā* váltakozás eredménye (vö. STEINITZ, i. h. 313 kk.). Az ósvog. **ā* a fgr. **a* hangnak az -*l*-hatására létrejött másodlagos változata (vö. TOIVONEN: FUF. XV, 85; STEINITZ, FgrVok. 59 stb. — l. még SKES), ha a szó valóban idetartozik. Ennek azonban a szóvégi magánhangzók hiánya miatt is (vö. GULYA: NyK. LXII, 44—5) kicsi a valószínűsége. A m. szó *o*-ja ősm. kori zártabbá válás (vö. BÁRCZI, Hangt.² 37, 76), az *ō* változat pedig pótlónyulás fejleménye (BÁRCZI, i. m. 64; l. még: Uó., i. m. 68).

A fgr. szó (konkrét) eredeti jelentése 'Hügel' lehetett, ebből fejlődött ki a 'Bündel-Haufen', majd a 'Menge', s a 'viel' jelentés.

⁶ A finn *paljo* 'viel' szóval többen (MUSz. 493; TOIVONEN: FUF. XV, 85, XIX, 133; STEINITZ, FgrVok. 59; COLLINDER, FUV. 46, CompGr. 153; stb.) egyeztetették a cser (WICHM., Tschertexte 87) KH. *pü-lä* 'ziemlich viel, recht viel' szót. Az egyeztetésnek hangtani nehézsége van (l. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 65; l. még Uó.: FUF. XXXI, 250; l. még: SKES.). — A fgr. szók száma, jukagir stb. egyeztetésének a kérdésére (ГОМБОЦЪ NyK. XXXII, 203; Beitr. 98, 302; RÄSÄNEN: Vir. 1947: 172; BOUDA: UAJb. XXV, 167; COLLINDER, i. h.; J. ANGERE: Vir. 1959: 406 stb.; — l. még: E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 61) nem tértünk ki.

A 'dicht' és a 'viel' jelentéstani összefüggésére vonatkozólag l. m. *sok* ~ oszttj. (KARJ.—TOIV. 931) Kr. *σοχ* 'buschig, dichtbelaubt (Baum)', (PAAS.—DONN. 2250, 2334) J. *sovu* 'dicht, fest', Ko. *σόχ* 'dicht'; zürj. (WUo.) Lu., I., Ud., P. *tšek* 'dicht (Kamm, Wald), dicht wachsend' (pl. erdő) stb. (vö. NyH.⁷ 28 stb.).

További jelentéstani párhuzamul l. m. *halom* 1. 'a föld felszínén a dombnál rendszerint kisebb kiemelkedés, földhányás', 2. 'összerakott v. egymásra hányt tárgyak, testek összesége; halmaz, kupac', 3. 'vminek a szokottnál nagyobb mennyisége; nagyon sok' (vö. ÉSz.); *csomó* 1. 'összerakott, összefogott, vmi. módon összeverődött tárgyagnak összesége, tömege; halmaz, halom (pl. gabonakévékből rakott kereszt)', 2. 'olyan sok tárgy v. személy, hogy mindjárt nagy száma v. tömege ötlük szemünkbe; jókora mennyiségű', 3. 'nagyon sok v. elég(gé) sok' stb. (vö. ÉSz.); latin (MENGE) *acervus* 'Haufe', 'Masse', 'Menge'; német (HALÁSZ) *Haufen* 1. 'halom, halmaz, rakás', 2. 'sokaság, tömeg, egy csomó ember' stb., orosz (HADR.—GÁLDI²) *ворох* 1. 'rakás, halom, kupac', 2. (nagy) csomó; sok, rengeteg'; *куча* 1. 'rakás, kupac, halom, domb', 2. *муравьиная* ~ 'hangyaboly', 3. 'csomó, sereg, csapat' stb.; *гуча* 1. 'felhő', 2. 'rengeteg (sok), töméntelen' stb.

7. A felsorolt — s a még sorolható — jelentéstani párhuzamok véleményem szerint meggyőzően igazolják a m., és a vele kapcsolatba hozott finnugor szók összetartozását. Ezért a m. szónak törökből való származtatását (MNY. XL, 66 és XLIX, 494) el kell vetnünk.

II.

1. Vahi oszttják nyelvtanulmányom készítése közben lettem figyelmes a (V.) *tāγi* 'hely; Ort, Platz, Stelle' jelentésű szó kétféle használatára. A szó megvan KARJALAINEN szótárában (KARJ.—TOIV. 976b) is, sőt ezen túlmenően valamennyi származtató oszttják nyelvi feljegyzésben.

2. A szó első jelentése 'hely; Ort, Platz, Stelle', ami kétségt kívül kitűnik a következő, gyűjtéséből származó példamondatokból: *il nowānā tim tāγinā jānk wāljān* 'régén ezen a helyen [egy kiszáradt folyómederről van szó] víz volt'; *tom tāγi moēāt mēnlēm* 'addig a helyig megyek'.

A *tāγi* szó azonban előfordul más mondatokban is, ahol jelentését már nem lehet pusztán a 'hely; Ort, Platz, Stelle' szókkal megadni.

Például: 1. *lopāltā tāγi* 'horgászás', [*lopāl-* 'horgászik']; 2. *mēnpūlkāli lulpānītā tāγi kolēntāyalōy* 'mi hallgattuk a madarak éneklését', [*lulpāni-* 'énekel']; 3. *mā il-ālintālēm iyna mēnt nuγ-litā tāγi anta wutama* 'én lefekszem, [hogy] ne lássam (part. + birt. szrag. egysz. 1. sz. + lativuszrag), [amint] a medve engem fölfal', [*nuγ-li-* 'fölfal, megész']. Példáinkat kiegészíthetjük KARJALAINEN (i. h.) anyagából vett példamondatokkal is: 4. *kānčāγsātā tāγi. tōhāmtīm* 'я умею писать', [*kānčāγsā-* 'ír(ni)']; 5. *wonta mēntā tāγāja jōytās* 'metsään meno aika tuli' [*mēn-* 'megy'], azaz: 'erdőbe menő idő (lativusz) jött'; 6. *līsāγtīt tāγi sātwal naurun hohotus* kuuluu' [*līsāγ-* 'nevet'], azaz: 'nevetése hallatszik'; 7. (i. m. 53a) *tā löγās eņāmtāl tāγi jōy* 'lak-

⁷ A szótárban levő *joγtās* alak sajtóhiba (l. helyesen a 152. lapon).

kasi k a s v a m a s t a' [e₁em- 'növekszik'], azaz: 'n ö v e k e d é s e a b b a - m a r a d t'. Néhány példát találtam más forrásokban is:⁸ 8. (PRASZ., 4) қәтқәлтә тәхыя кәстрә 'бежать на каток'; 9. (PRASZ. 10) йәмәх йәтә тәхы тәявәл 'могут лечиться' [tkp. 'jóvá lenni (ha a йәтә esetleg йәтә helyett van, akkor; 'levő') helyet bír' (az orosz szerint 'bírnak', ami szintén lehetséges)]; 10. (Ocs. 100) әл жисә, қат вәлаң тәҫы, мәтәли мәнә жәвәл. 'Не плачь, здесь место с признаками старого жилья, кто-нибудь к нам еще может прийти. '; 11. (Ocs. 111) т'у пырнә мәннә жоҫ тумы тәҫы нә әҫнәм жаҫ нәдәқалт. 'После, когда я ее привез домой, все обрадовались. '; 12. (Ocs. 114) сәвсә ики а мәсмал тәҫы ја тәҫпә қытәс. 'Дед Сывсы где сидел, там и остался.' stb.

A példák számát szaporíthatnánk, de már az eddigiekből is láthatjuk, hogy e mondatokban a *täygi* 'hely ...' szónak valamely átvitt értelemben való használatával van dolgunk.

3. Ha a példák sorát alakilag elemezzük, azt látjuk, hogy a *täygi* szóval kapcsolatos szó szerkezet első tagja mindig valamely igenév, melyhez olykor birtokos személyrag is járulhat (l. a 6., 7., 10., 11. és a 12. példamondatot). E szerkesztésmód az egész osztják nyelvterületen ismeretes (vö. STEINITZ, OVdE. II, 82; l. még a különböző osztják szótárkiadványokat).

STEINITZ (i. h.) szerint a *täygi* (Syn. *täyga*) szó 'dient oft zur Bildung von substantivierten Verbalnomina'.⁹ Az osztják igenév + *täygi* típusú szerkezet funkcióját vizsgálva feltétlen figyelmet érdemel az a tény, hogy használata teljes mértékben azonos a magyar -ás ~ -és, elvont cselekvés, történést kifejező deverbális névszóképzővel. (A m. -ás ~ -és képzőre vonatkozólag l. A mai m. nyelv rendszere I, 372). E megállapításnak az 5. sz. példamondat sem mond ellent. Ennek szó szerinti fordítása ugyanis nem „metsään menoaika tuli”, hanem 'erdőbe menésre jutott',¹⁰ melyhez az 'idő' fogalom csak a külső nyelviező segítségével értődik hozzá.

A szerkezet funkciója kialakulásának a folyamata világos: 'halászó hely' → a halászó helyen végbemenő cselekvés → 'halászás', mint elvont cselekvés, történést.

4. A *täygi* szó előfordul néhány állandó jellegű szókapcsolatban: 1. *mätä täyğa ja päni!* 'tedd valahová!' [*mätä* 'valami, valamilyen'; 'valahová': tkp. 'valami helyre'], 2. *mätä täyginäpä antä käsli timint äjni!* 'Sehol (tkp. valami helyen sem) találni (pass.) ilyen kislányt!'; 3. (KARJ. — TOIV. 377a) *mä mätätäg antä kolyaläm* 'я ничего таково не слыхаль' [*mätätäg* = *mätä täygi*]; 4. (uo. 583a) *mätä täy antä nämla-yläwän-li* 'ethän vaan mitään unohtanut, чего не испомнишь-ли'; 5. (Bukv. 118) *Mөхә тәхы нә* 'тим вайхәт вәлвәлт?' 'Где живут эти птицы?' [*mөхә* 'mi, milyen'; 'где': tkp. 'mi helyen'] stb. 6. (Ocs. 100) *mä мәнтим сәмүләмнә т'и тәҫы әҫнәм* 'вуғалым. 'Я своими глазами все это видел'; 7. (uo. 108) *қоҫнә төңәмты т'у тәҫы, мөҫ сәҫы ропыла қәнәтә масвәл тол'кыжа...* 'кто знает о том, как надо попадать на работу в Тольки...' ['о том': tkp. 'az(t)' a hely(et)]; 8. (u. o. 106) *т'у тәҫы паттә јелнә вәлҫәл* 'это было осенью' stb.; 9. (Prasz. 20) *әйнәм тәхынә* 'всюду' [tkp. 'minden helyen'] stb.

⁸ PRASZ. = P. ПРАСИНА, Русско-хантыйский (ваховский) постатейный словарь. Leningrad, 1959; Ocs. = Н. И. ТЕРЕШКИН, Очерки... I. Ваховский диалект. Moskva — Leningrad, 1961; Bukv. = Уб., Букварь... Leningrad, 1958.

⁹ En ritkítettam. — G. J.

¹⁰ A *wontä män-* 'erdőre megy' kifejezés értelem szerinti jelentése: 'vadászik'.

A *täγi* 'Ort ...' szó e szerkezetekben valamely névmással (*matä, mēxä, ti, lu, əjnäm*) együtt szerepel, s fejez ki az 'Ort ...' jelentéstől eltérő, elvontabb tartalmat. Az 'Ort ...' → (elvont) 'valahová, sehoh, semmi (ilyen), semmi, hol, ez, az) stb.' jelentésváltozás kialakulásának a folyamátát tükrözik a következő mondatok: 10. (Ocs. 103) *эпымнә т'у тәγы теңәмты пәни т'у көл атвәл...* 'Отец эти места знал и говорит так...'; 11. (u. o., 110) *ән'ипилнә жәм тәγыл нүү листә...* 'Сестра его хорошие места [у шуки] сьела...'. Különösen tanulságos a 10. és a 7. példamondat egybevetése: 'ismeri a helyet (értsd: folyót!)' és → 'ismeri a „helyet” (azaz: lehetőséget, módot, „aszt”)''. Végső soron itt is ugyanazzal a 'hely' → 'vmely helyen végbemenő, helyhez fűződő vmi' asszociatív kapcsolattal van dolgunk, amely a 3. pontban ismertetett igeneves szerkezet kialakulásához vezetett.¹⁰

5. Végül W. STEINITZ szíves levélbeli közlése nyomán megemlítek két összetett szót, melynek második tagja minden bizonnyal a (V.) *täγi* 'Ort ...' szó: 1. (KARJ.—ТОIV. 170a) *Кг. jəmtäχ* 'Eigentum, Habe' (uo. 975a: 'Eigentum, Gut') [*jəm 'gut'*], *j. är täjt* 'hänellä on paljon omaisuutta'; 2. (u. o. 226b) *Vj. wä. čäγi* 'родня, die Verwandten (durch die Frau, durch Verheiratung der Schwester des Mannes)' [= *wä. n* 'kurz, nahe'; -*čäγi* = *čäγi* < *täγi*; a *t* > *č*-váltkozás a *wä. n*-jének a hatására].

E két összetételben a (V.) *täγi* 'Ort ...' szó jelentése a magyar *-ság/-ség* absztraktum-képzővel azonos: 1. 'jőszág (~ jóság)', 2. 'rokonság'.¹¹

*

Anélkül, hogy a magyar *-ság/-ség* képző és eredete bonyolult kérdésének a tárgyalásába bocsátkoznék, megemlítem, hogy nézetem szerint a magyar képző is az osztj. (V.) *täγi* 'Ort ...' szó fejlődéséhez hasonló módon jöhetett létre.

GULYA JÁNOS

¹⁰ Hogy egy konkrét hely és az ott lejátszódó cselekvés (gondolkodás stb.) között lélektani kapcsolat lehetséges, azt saját tapasztalatom is bizonyítja: egy-egy számomra nevezetes hely, utca stb. újbóli meglátása számtalanszor idézett fel bennem már gyakran elfelejtett, ott lejátszódó eseményt, sőt még ott támadt gondolatot is.

¹¹ Az Ocs. 105. lapján találtam ezt az érdekes mondatot: *чōкин масқога тәγы илә кәссәм...* "Едва некоторое расстояние пробежал..." Sajnos, a *масқога* szó pontos jelentését egy forrásból sem ismerem. Az Ocs. szótár adata: *масқо* 'некоторое время' sem nyújt biztos támpontot (az *-a* lativus lenne?). Ezért a mondat értelmezésétől el kell tekintenünk.

Etimológiai megjegyzések

22. Magyar *vesz* 'umkommen, sich verlieren, verschwinden'

A magy. *vész* (*vesz-*) igének SZINNYEI (NyH.⁷) a következő rokonnyelvi megfeleléseit idézi: o s z t j. *uðž-* 'elpusztul, meghal'; *uðšt-* 'elveszt'; v o g. *ūs-* 'elpusztul, meghal'; *χot-üst-* 'elveszt'; z ü r j. *voš-* 'elpusztul, elvesz, tönkremegy'; *vošt-* 'elveszt'; v o t j. *iš-* 'elvesz, tönkrejut'; *išt-* 'elveszt'. Ezt az egyeztetést fogadja el a SzófSz. is. A FUV. azonban már csak kérdőjellel kapcsolja a magyar szót az obi-ugor és a permi alakokhoz. A kétely több okból is megokolt: 1. a magyar szó obi-ugor megfelelői mind veláris hangalakot mutatnak; 2. a permi adatokban felbukkanó szókezdő *v* másodlagos (l. UOTILA: SUSToim. LXV, 58), s így nem felelhetnek meg a magyar szónak.

Jól egyeztethető viszont a magyar szó a v o t j. (MUNK.) *vez-* 'eltűnni, elhordani magát'; (UdmRSzl.) *везыны* 'исчезнуть, пропасть без вести'; *везон* 'исчезновение'.

A votják szó jelentése tehát, az orosz értelmezést is figyelembe véve: eltűnik, elvesz. Így jelentéstani szempontból sincs nehézsége a magyar és votják ige összetartozásának.

23. Cseremisiz (WICHM.) KH. *kâ-męm*, U *kumęm* 'die Augen schliessen'

A FUV. a magyar *húny-* ige finnugor megfelelői között tartja számon a cseremisiz szót a m o r d. *koña-*; v o t j. *kyń-*; z ü r j. *kuń-*; v o g. *hoń-*; o s z t j. *kõń-*, S. *hõń-* alakokkal együtt, amelyekhez mint kétes megfelelő a fi. *kyyny-* szó is csatlakozik.

A SKES. véleménye annyiban tér el a FUV.-tól, hogy az előbb idézett fi. *kyyny-* szó biztos megfelelőinek tartja a felsorolt alakokat, s csak a cseremisiz szó elé tesz — ellentétben a hagyományos felfogással — kérdőjelet. A SKES. eljárása a cseremisiz szót illetően feltétlenül helyes. A cseremisizben intervokális helyzetben ismeretlen az *n* > *m* hangfejlődés. Feltételezhetnénk esetleg, hogy valamilyen egyedi hangváltozás történt a szóban. Ennek azonban ellene szól az a tény, hogy a szóban forgó cseremisiz igének megfelelése van a votjában. Erre a következő adatokat idézhetem: (RÜdmSzl.)¹ *прищуривать* 'кымыръяны'; *прищурить* 'кымыртыны'. A szótár az idézett votják alakokat együtt közli a *кыныръяны*, *кыныртыны* igékkel, amelyek viszont a fi. *kyyny-* és a magy. *húny* megfelelői.

¹ Русско-удмуртский словарь. Москва. 1956.

Mivel $n > m$ hangfejlődésre a votjákban sem találunk példát, így joggal feltételezhetjük, hogy a címben idézett cseremisz igék összetartoznak a votj. *кымыръяны, кымыртыны*-alakokkal; nem egyeztethetők viszont a magy. *húny*; fi. *kyyny*-szavakkal.

24. Cseremisz (PS.) *βa. t̥še* 'Schulter'

A cseremisz szónak eddig sem a rokon, sem más nyelvekben nem sikerült megfelelésére akadni. (A SZILASI Cseremisz szótárában említett tat. *uča*; csuv. *wiče* alakok távolról sem jöhetnek számításba, mert pl. a csuvas szó jelentése 'lányék', s a cser.-be átkerült csuvas vagy tatár kölcsönszóban nem lehet *t̥š* hang.)

A cseremisz szó pontos megfelelőjének látszik a zürj. (WIED.) *votš-ly* 'Schlüsselbein'; (WUo.) I. *votš:v.-l̥j* '(?) (Ader)knoten an der Hand'; (SzrSzl-Komi) FV., I. AV. *вошлы*; Ud. *вошлы* 'ключица' (KRSzl.) *вошлы* 'ключица'. A zürjén szó jelentése kulcsont (*l̥j* 'csont'). A WUo. adata valószínűleg téves. A kérdőjel is erre látszik utalni.

Mind a cseremisz, mind a zürjén alakokban *t̥š*-t találunk, tehát a más-salhangzó megfelelés kifogástalan. A cseremisz szó alapján joggal feltételezhetjük, hogy az eredeti magánhangzó *a* volt, aminek a zürjénben igen gyakori folytatása *o* (vö. E. ИТКОНЕН: FUF. XXXI, 322–23).

25. Cseremisz (WICHM.) KH. *māškā-ndā*, U. *mu-škāndā* 'Faust'

A FUV. a cseremisz szó rokon nyelvi megfelelőiként a mord. E. *mokšna*, M. *mokšōnda* 'fist'; v o t j. *myžyg* alakokat idézi, s kérdőjellel az azonos jelentésű o s z t j. *māčak* szót, amellyel kapcsolatban COLLINDER megjegyzi, hogy esetleg zürjén jövevényszó. A feltételezett zürjén alak azonban eddig még nem bukkant fel.

Nyilván a keresett zürjén szó van meg a (SzrSzlKomi) Le. *мыжгалтыны* 'бить, ударять (кого-л. кулаком)' ige tövében; a (SzrSzlKomi) AV. *мыжык* 'удар кулаком, тумак'; (KRSzl.) *мыжык* 'тумак' szó eredeti jelentése pedig feltehetően nem ökölcsapás, hanem ököl volt, s ilyen jelentésben került át az osztyákba is.

26. Cseremisz (SZIL.) *puštō* 'bél, hurka'

A cseremisz szóra vonatkozólag a címben említetten kívül a következő fontosabb adatokat idézhetjük: (RAMST.) *pušta* 'der Magensack'; (PS.) *pušta* 'Labmagen', *müškār-p.* od. *puška* 'Magen' (*müškār* 'has'); (VASZ.) *пушка* 'крупная часть из внутренности животного с переваренной частью пищи'; (MARRSzl.) *пушко* 'внутренности животных с переваренной частью пищи'. A cseremisz szó jelentése tehát 'belső rész, (állati) gyomor'.

A cseremisz szónak pontosan megfelel a zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. Sz. *pitš* 'das Innere'; V. Sz. Pr. *pitškas* 'in seinem Inneren, innen' stb.; v o t j. (MUNK.) Sz. *puč*, M. G. *puč*, I. *puš*, K. *poš* 'belső, belseje vlminek'; Sz. *kot-puč*, I. *kot-poš* stb. 'belső részek az állati testben; kebel, szív' (*kot* 'has') (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 128).

A *-ka*; *-ta*, *-to*, (*-ta*) a cseremisz szóban képző (I. WICHMANN: SUSAik. XXX/6: 12, 24). A *-to* képzőt WICHMANN nem említi a cseremisz szóképzésről

írott tanulmányában, pedig nem éppen ritka képző, ez van meg például a cser. *nyukto* hálnévben is (I. N. SEBESTYÉN I.: NYK. XLIX, 62).

A képzők *-k*, *-t* eleme előtt *tʃ > ʃ* hangfejlődés történt, amire a cseremiszből számos példát találunk.

A cser. (SZIL.) *pušto* : *tovar p.* 'nyélnék való lyuk a fejszében' szó, amelyet SZILASI BUDENZ nyomán idéz, nem tartozik össze a fentebb tárgyalt cser. szóval, mert ennek hegyi cseremiszből változatában az első szótagban *ə* van, amannak viszont *u*: (VASZ.) КН. ПЫШТО 'втулка для вставки деревянной ручки у ручных орудий'. Ez kétségtelenül arra mutat, hogy két különböző szóval van dolgunk.

27. Cseremiszből (PS.) *talyāde* 'Fohlen, Füllen'

PAASONEN zárójelben még a következő értelmezést fűzi a cseremiszből szóhoz: . . . 'seit es von der Stute abgewöhnt ist bis zum Alter von zwei Jahren'. БЕКЕ ÖDÖN (FUF. XXIII, 72) P. B. M. C. Č. *talyāde*, МК. *ta'lyāde*, UP. *ta'lyāde*, UJ. C. Č. JT. *talyudo*, JO. *talyudā*, V. *talyudo*, K. *tālyūda* 'ein Füllen, welches noch nicht eingespannt war' alakjait ismeri a szónak. A cseremiszből orosz szótárak adatai lényegében megegyeznek az eddig idézettekkel: (VASZ.) *талудо*, *талыūdā* 'лошадь 2 л., молодняк'; (MarRSzl.) *талыūde* 'двухлеток (лошадь двух лет), жеребёнок-стригунок'.

Vasziljev szótárában még egy számunkra érdekes adatra bukkanunk, a *талыак маска* 'медведь на 2-м году' kifejezésre, amely *l*-je ellenére, úgy látszik mégis összetartozik a fentebbi cseremiszből alakokkal. Ez az utóbbi idézett szó is megerősíti, hogy az előbbieken — *yāde*, *-yudo* stb. képző van. Ez a képző rendszerint melléknevet képez (I. БЕКЕ Ö. CserNyt. 129—30), s jelen esetben nyilván a *ta'lyāde imūā* 'Fohlen' (I. WICHMANN: SUSToim. LIX, 163) jelzős szerkezetből vált önálló főnévvé.

A cseremiszből szó képző nélküli alakja *tal-*, amelynek minden szempontból pontosan megfelel a *v o t j*. (MUNK.) *tolās* 'csikó (az első tél, azaz év után)'; (UdmRSzl.) *толес* 'стригунок, двухгодовалый жеребёнок'. A *votjāk* szót felfoghatnánk a *tol* 'tél' származékának, de ha valóban összefügg a cseremiszből szóval, akkor az egyezés véletlen, mert a cseremiszből szót viszont semmiképpen sem lehet a 'tél' szóból magyarázni (vö. cser. *tel*, *telē* 'tél'). A *votjāk* szó orosz értelmezésében nem is találunk utalást a 'tél' szóra, s talán csak MUNKÁCSI egyéni értelmezéséről van szó.

28. Cseremiszből (PS.) *odar*, *odāran* 'dicht (Baum)'

Az idézett cseremiszből szókon kívül még a következő ide tartozó adatokat találjuk: (PS.) *odāranam* 'Schlösslinge treiben', *odāranđem* 'spriessen'.

Bővebb anyagot szolgáltatnak a cseremiszből szóra vonatkozólag a cseremiszből orosz szótárak: (VASZ.) *odar* 'ветвь'; *odar куэ* 'ветвистая берёза'; *одор*, *одыр* 'отпрыски, веточки от основания дерева, от корней'; *одырангеш* 'куститься (растение)'; *Одыранше* шурно чүчкөдө лийэш (A bokrosodó vetés sűrű lesz.); (MarRSzl.) *odar* 1. 'поросль, побег', 2. 'ветвь, ветвистый'.

A cseremiszből szóban az *-r* nyilván azonos a fgr. **r* denominális nomenképzővel (I. NYH. 7 97). Az eredeti alak az *odār* lehetett, mert az *odor*, *odar* alakok véghangsúlyosak, s ilyen helyzetben nem képzelhető el a magánhangzó redukálttá válása.

A cser. *odä-* tő jól egyeztethető a zürj. (SzfSzlKomi) Vym. VU *od* 'весенняя зелень на лугах; всходы, росток' (KRSzl.) *od* 1. 'всходы', 2. 'стебель'; *v o t j.* (WIED.) *ud* 'Wintersaat, Winterkorn'; (MUNK.) Sz. *ud: u. nañ* 'őszi gabona vetés (fű korában; ozimь)'; (UdmRSzl.) *yö* 1. 'всходы, росток', 2. 'пассада'; *уданы* 'прорастать (о семенах), всходить (о растениях, злаках)'.²

A permi alakokból származtatja RÉDEI KÁROLY² az *udmurt* népnév *ud-*előtagját. Az itt tárgyalt cseremisiz megfelelés hangtani szempontból nem mond ellen ennek a magyarázatnak. A cseremisiz szó ragtalan *odä-* töve pontosan egybeesik a cser. (WICHM.) U. *odä* 'Wotjake' népnévvel.

29. Zürjén (WUo.) *puš* 'lange Fischreuse'

A címben idézett adaton kívül a régebbi szakirodalomban nem akadtam a zürjén szóra, s az újabb zürjén—orosz szótárakban is csak egy helyen találtam meg: (SzfSzlKomi) L. *пуш* 'рыболовная снасть (вид вершы) из прутьев рябины'.

A zürjén szónak pontos hangtani megfelelője a cser. (VASZ.) *пощ* 'морда (рыболовная снасть из прутьев)'; (MarRSzl.) KH. *гощ* 'верша (рыболовная снасть из прутьев)'. A zürjén és a cseremisiz szó hangalaki egyezése mellett a jelentésbeli egyezés is teljes: mindkét nyelvben 'vesszőből font varsaféle' a szó jelentése.

BERECZKI GÁBOR

² RÉDEI KÁROLY, Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen (CIFU. 102—3).

Manysi *sajt* < komi *sajt* 1. 'vessző'; 2. 'rubel'

I. A Manysi (Vogul) Népköltési Gyűjtemény IV. kötetéhez összeállított magyarázó rész említi a *sajt* 'rubel' szót. Ezt olvashatjuk: „egyéb forrásokban nincs meg” (IV/2: 226). MUNKÁCSI adatait: *sajt* (VNGy. IV: 331, 332), *sajt* (uo. 77 és KSz. IV [1903], 379) T. E. UOTILA is idézte már (SUSToim. LXV [1933], 120), ugyancsak megtalálhatók ezek az alakok TRÓCSÁNYI ZOLTÁN szójegyzékében (NyK. XXXIX, 461), noha tévesen *sajt* alakban.

A manysi szó több, régebbi és újabb forrásban fellelhető. Azt gyanítom, hogy legrégebbi előfordulására HUNFALVY PÁLnak A' vogul föld és népe című kötete szolgál adattal (Pest 1864). HUNFALVY REGULY ANTAL hagyományaiából közli a *ducatus* címszóban: „E' szó helyett [azaz a ducatus megfelelőjéül] a vogul *sájt* = rubel járna, p. o. *sarí sájt* arany rubel” (22. lap).

A szó következő előfordulása NY. SZOROKINnak az 1872. esztendőből való szójegyzéke, amelyet MUNKÁCSI újból közreadott a NyK. XVI. kötetében (1881): L. *eksajt* o: *ak sajt* 'egy rubel'. MUNKÁCSI hozzáfűzte az északi-manysi *sajt* alakot, közölte e szó mindkét jelentését: 1. 'vessző', 2. 'rubel', és egyúttal megadta a szó komi etimonját: *šal', šajt* ua. (478).

A VNGy. más helyéről én sem ismerem a manysi *sajt* szót. De ez nem jelenti azt, hogy későbbi művekben egyáltalában nem bukkanik fel. Én még A. NY. BALANGYIN és M. P. VAHRUSEVA könyvében (Мансийский язык, Leningrád, 1957) találtam rá. A szerzők a *caйт* 'рубль' szót a manysi nyelv komi jövevényszavai sorában említik (10. lap). Ezt az elavulóban volt komi *šajt* szót a mai komi irodalmi nyelvben felújították, és ez a szó háttérbe szorítja szinonimáit, a *rublej*, valamint a *tšelkevej* alakokat — állapította meg vizsgálataiban VÁSZOLYI ERIK (NyK. LIX, 123). Magának a komi *šajt* szónak a jelentése eredetileg 'rúd, ág', amelyre egy bizonyos számú mókusgereznát akasztottak a XVI–XVII. században. E mókusgereznák értéke viszont egy ezüstrubel volt (KALIMA, WICHMANN véleménye, l. VÁSZOLYI i. h. 128–129).

ЖЕ. И. РОМБАНГЕЈЕВА szótára (Русско-мансийский словарь, Leningrád, 1954) az orosz rubel szó manysi megfelelőjéül a *рубль* meg a *солкови* szót (< or. *целковый* 'ezüstrubel') közli, ámde A. NY. BALANGYIN és M. P. VAHRUSEVA később megjelent Мансийско-русский словарь-ja (Leningrád, 1958) mellőzi a *рубль* szót (a *Сзо. солкови, солковой, К. солковой, солквой, сел'хой* megtalálható benne). Meglepő viszont, hogy a 'rubel' jelentésű *Сзо. caйт* szón kívül, amelynek szinonimájaként a 97/a lapon *К. солковой, сел'хой* szerepel, ugyanebben a szótárban megtaláljuk a 'vessző' értelmű *caйт* szót is (jelzése *caйт III*), orosz megfelelői 'прут, хворостина'. Ennek a szónak kondai (a Jukonda-folyó mellőli) változata a szótár szerint *caйт*, szinonimája pedig az etimológiai irodalmunkból a lótartással kapcsolatos szókinszből sűrűn emle-

getett ourrap szó. A fentiekből kitűnik, hogy a komi *šait* szót a manysik mind 'vessző', mind pedig 'rubel' jelentésben átvették szomszédaitól.

2. Fentebb mondtuk, hogy a *šait* szó eredetileg 'rúd, vessző' jelentésű volt, és úgy látszik, száz kopéka értékű mókusgereznát akasztottak egy-egy rúdra. Valamikor egy kopéka értékű lehetett egy mókusgerezna. HUNFALVY közlése szerint a manysi *lén, lín* szó nemcsak 'evet' jelentésű, hanem egy kopékát is jelölt, minélfogva a griveny (10 kopejka) manysiuul annyit tesz, mint *lou lín* = 10 evet, a rubel *šét lín* vagy *sát lén* = 100 evet — írja HUNFALVY. „Igy ejtve a' *lén, lín* szót, mintha kopékát is tenne, zavart okozna, mert az evet ára valóban nagyobb egy kopekánál; az 5–6, sőt 10 kopekát ér. Azért, mikor a' vogul igazán pénzt akar kifejezni, a' szám után a' tatár *okša* (= pénz) szót teszi, így: *lou šét lín okša*, mi = 10 száz pénz = kopeka; ellenben *lou šét lín* valóban 10 száz evet, mi hat vagy tíz ezer kopeka" (i. m. 105, vö. még uo. 22. l. s. v. *kopeka* és 64. l. 26. jegyzet).

A manysi *lē'in* szó valószínűleg tatár eredetű (I. H. PAASONEN: FUF. II, 106).

3. De nemcsak a manysi nyelvben fordul elő ez a 'rubel' jelentésű komi jövevényszó, hanem megtalálható a másik obi-ugor nyelvben is. Már AHLQVIST említi a chanti művelődési szavak sorában: *soit, šoit* 'Rubel', és ő is — miként MUNKÁCSI a manysi szó esetében — nem habozik a szó komi etimonját felfedni: *šoit, šait, šat* (SUSAik. VIII, 15). A chanti adatokat továbbiakkal toldja meg KALIMA: Kam. *ššōiät* (Geheimwort) 'Geld', Trj. *ššā'if* 'Rubel', és szintén közli, hogy a chanti szó komi eredetű (SUSToim. LII, 88), vö. még O. *ššōiät* 'pénz' (KARJALAINEN—TOIVONEN: Ostj. Wb. 925|b) és 'rúd' (uo.), noha a két jelentést külön-külön címszóban közlik.

4. A 'Rute' > 'Rubel' jelentésváltozás megfejtése és igazolása WICHMANN érdeme: 'Rute, an die eine bestimmte, einem Rubel entsprechende Anzahl von Eichhornfellen gesteckt ist' (I. SUSToim. LII, 88 és SUSToim. LXV, 120).

A komi szó eredeti jelentése tehát 'vessző'. Éppen ezért teljesen elhibázott MUNKÁCSI BERNÁT (KSz. IV, 379) és HERMANN JACOBSONH elgondolása, akik a komi és manysi szavak 'rubel' jelentéséből kiindulva és valószínűleg egy 'érték' jelentést feltételezve, e szavakat a korai aveszta *šaēta* 'Geld, Vermögen' szóval kapcsolták egybe, azaz árja eredetű jövevényszavaknak tekintették őket (JACOBSONH: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung LV [1928], 305, 307; és Arier und Ugrofinnen, Göttingen, 1922, 182).

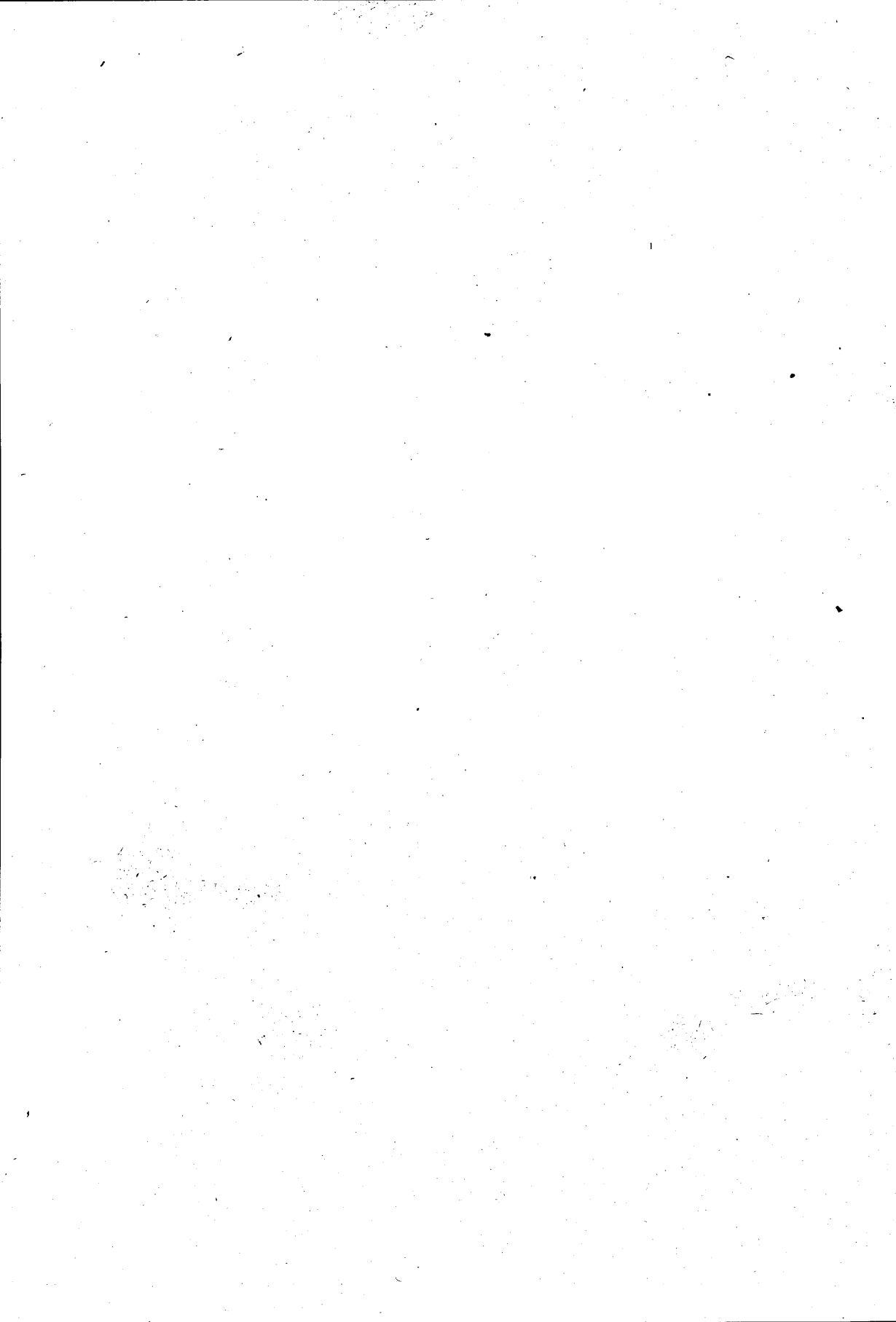
5. Kis szótörténeti adatozásunknak tehát kettős tanulsága van.

5.a. Nagyon nélkülözzük a manysi nyelv szótárát, elsősorban MUNKÁCSI BERNÁT gyűjtésének feldolgozását. Azonban ez magában még nem elegendő: HUNFALVY PÁL idézett munkájában REGULY anyagát közölve, feldolgozta az elődök feljegyezte szóanyagot is. Ilyen értelemben ma már nem csak egy MUNKÁCSI-szótára van szükségünk, igazi kutatási segédeszközül csak az a mű számít, amely finn, magyar, orosz és szovjet nyelvészek manysi szóanyagát foglalja majd össze. Mivel az elsőrendű feladat a „MUNKÁCSI-manysiszótár”, a távoli idők bizonytalansága rejti a nagyobb szógyűjteményt. Ennek a megjelenéséig azonban nem jelenthetjük ki rendíthetetlen bizonyossággal: „egyéb forrásokban nincs meg”.

5.b. A másik tanulság az árja-obi-ugor egyeztetésre vonatkozik. Egy finnugor—indogermán egyeztetés gyenge lábakon áll, ha nem kutatjuk fel a szavak teljes szemantikai mezőjét. H. JACOBSONH sikertelen kísérlete bizo-

nyítja: a finnugor (obi-ugor) szó jelentését kell előbb kikutatni ahhoz, hogy az etimonhoz visszanyúlhassunk. Az eredeti jelentés felkutatása pedig a kultúr-történet adatainak, az adott esetben a prémkereskedés fontosságának az ismereteit feltételezi. (A finnugor népek gereznávalutájára vonatkozólag többen végeztek kutatást; a fent említetteken kívül még BEKE ÖDÖN, aki a permi, obi-ugor és lapp népek nyelvéről mutatta ki a megfelelő adatokat, FUF. XXX, 367, NyK. LII, 295 kk. és NyK. LIV, 187.) — Ezenkívül rendszerben kell látni a szavakat, szemantikai csoportokban, mind egy-egy időszakban, mind történetileg. A kellően gondos kutatás elmulasztása esetén az etimológia csak felvetett ötlet marad, nem pedig alaposan bebizonyított származtatás.

ERDŐDI JÓZSEF

Etimológiai megjegyzések

1. Magyar *a*, *az*

A m. *a*, *az* mutató névmás és az ebből fejlődött határozott névelő (valamint a mutató névmási *a*-, *o*-, *u*- tő tartozékai: *addig*, *akkor*, *ama*, *amaz*, *azon*, *oda*, *oly*, *onnan*, *ott*, *úgy* stb.) finnugor megfelelői a következők: z ü r j. *a*-: *ata* 'hier; siehe hier' | v o t j. *o*-: *ot̄in* 'dort', *oži* 'so', *òt̄in* 'dort, da', *ož* 'so, also' | c s e r. *umbal* 'jene Seite, die andere Seite' | m o r d. *o*-: E. *ombo*, M. *ombä*, *omä* 'anderer, zweiter' (l. MUSz. 761; SETÄLÄ: JSFOu. XXX|5, 33; NyH.⁷; EtSz.; PAIS: MNy. L, 318—9; FOKOS: MNy. LIV, 348).

E finnugor szócsaládnak északi szamojéd nyelvekbeli megfelelőit már régen kimutatták. Ezek: s z a m. j u r. (CASTRÉN) *ŋamge*, *ŋamgē* 'was'; *ŋawo* 'was'; (LEHTISALO, JurWb. 4—5) Szjo. *am birüβ* 'soviel' (MSFOu. LXXII, 388: 'wieviel'; *am* 'was'); O. *ŋαββē* 'was, was für ein; etwas', Lj. *ŋammī* 'was, etwas'; O. *amā* 'was; warum; etwas' stb. | j e n. *arvuo* 'was' | t v g. *ŋaman* 'hieher' (MSFOu. LXXII, 388: 'dieser hier'; HAJDÚ: NyK. LV, 68: 'dieser dort' és 'hieher'); *ŋamanie* 'dieser da'; *ŋamā ŋōka* 'soviel'; *ŋama jalen* 'heute'; (PROKOFJEV, JP. 68) *amanie*, *amte* 'этот', *ablaje* (vagy *amlaje*) 'такой вот' (vö. SETÄLÄ: i. h.; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 388—9; HAJDÚ: NyK. LV, 68; ALH. IV, 28).

A m. *a*, *az*-nak és a vele egyeztetett rokon nyelvi szóknak megvannak azonban az etimológiai megfelelői egyes déli szamojéd nyelvekben is: s z e l k. (MSFOu. CXXII, 11) N. *āu*, *aau* 'ein anderer', KO. *aau*, Ke. *āu*, *aau*, Csl. *aau*, *oau*, FO. *éau*, B., Ta. *aame* ua., *aam tjeel* 'übermorgen' (*tjeel*, *tél* 'Sonne, Tag') | k a m. (CASTR.) *ami* 'ein anderer'; (DONNER—JOKI 5) *āmi*, *āmi* ua.

A szam. alakok *-*m*- eleme ősi uráli névmásképző (végső soron eredetileg szintén névmás lehetett). Erről l. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 386 kk. A szelk. és jen. nyelvben, továbbá a jur. *ŋawo*, *ŋαββē* alakokban levő *-w*-, *-β*-, *-u*- (= *-β*-) ugyancsak az uráli *-*m*- folytatója. A *-w*-, *-β*-, *-u*- ~ *-m*-váltakozásra vö. Beitr. 8—10; LEHTISALO, i. h.; COLLINDER, CompGr. 140.

2. Magyar *R. avik*

A régi nyelvi *avik* l. 'eindringen, sich hineinnehmen, einwachsen', 2. 'schrumpfen (vor Alter)' és származékainak (*avat*, N. *beleavul* 'einwurzeln, Wurzel fassen', *avataitan* stb.) finnugor etimológiája a következő: v o g. KL., AL., K., P. *tuj*-; T. *toj*-, *tō*- 'hineingehen' | o s z t j. DN. *tāŋ*-, V. *lŋa*-, Kaz. *αŋ*-, O. *lŋ*ŋ- 'eintreten, hineingehen' | m o r d. E. *sovams*, *suwams*, M. *swā*'ms, *sā*'vams 'eintreten, hereinkommen, hineingehen' | l a p p N.

suognat 'clam subrepere', T. *soañña-* 'eintreten'. Az etimológia irodalmára vö. SETÄLÄ: JSFOu. XIV|3, 30 és FUF. II, 253; s-Laute 20—22.

A m. szót és rokonságát SETÄLÄ (JSFOu. XXX/5, 65; Beitr. 29—30) és COLLINDER (FUV. kérdójellel; CompGr. 58.; *szam*. tag nélkül, de 126: ? jur.) egyeztetette a s z a m. j u r. (CASTR.) *tunudm*, *tunudm*, *tüdm* 'angehen, kommen, eingehen', PAASONEN (Beitr. 205) pedig a k a m. (CASTR.) *šuläm* 'eingehen' igével.

Ennek az egyeztetésnek a legfőbb akadályát a szakirodalom a *szam*. szók palatális hangrendűségében látta. Ennek ellenére is egyeztethetőnek gondolom a m. *avik* szót és rokon nyelvi megfelelőit a következő szamojéd szókkal: s z a m. j u r. (LEHTISALO, JurWb. 522) O. *tšūs*, Szj., U., Szjo. *tūs* 'hineingehen', Lj. *měät tšū!* 'geh in das Zelt hinein!'; O. *tšullē* 'hineinführen, hineinragen', Lj. *měät tšūlāit!* 'trag (es) in das Zelt hinein!' | j e n. (PROKOFJEV, JP. 90) *tua*: *eddukorō meto tua* 'Мальчик (твой) в чум зашел' | k a m. (DONNER—JOKI 66) *šulēm* 'eintreten, hinkommen, hinein-, hereinkommen'.

COLLINDER kikövetkeztetett uráli alakja **soŋō* (*soŋə-*) (CompGr. 405). Az uráli **s*-nek a jur.-ban és a jen.-ben *t-*, palatális magánhangzó előtt *t-* (a jurákban másodlagos *tš-*) felel meg (Beitr. 222; HAJDÚ: NyK. LV, 91; CompGr. 49). A kam. szóeleji *š-* hang uráli **s*- > *t-* > *t'* (palatális vokális előtt) > *tš-* > *š-* hangfejlődéssel magyarázható (Beitr. 150; CompGr. 54). Az eredeti szóbelseji **ŋ-* (nem azonos Castrén idézett adatainak *-ŋ-*jével, mert azokban a *-ŋu-* elem képző) **ŋ-* > **n-* > **n'*- fokozaton át már az ősszamojédban *-j*-vé fejlődhetett (Beitr. 32; CompGr. 125: „in Sam. we find, beside *ŋ*, also *j!*”).

Ami a jur., a jen. és a kam. szó vokalizmusát illeti, a *szam*. palatális szavak nem akadályai az egyeztetésnek. Eredetileg veláris hangrendű szavak ugyanis egyes *szam*. nyelvekben vagy esetleg valamennyiben palatális hangrendűvé válhattak. Ez a folyamat az ősszamojédban mehetett végbe, s különösképpen szóbelseji **-j*-idézhette elő. A kérdéses *szam*. szókban a kikövetkeztetett **-ŋ*-ből keletkezett **-j*- az előtte álló eredetileg veláris magánhangzót (valószínűleg *-o*-t) palatalizálta. A palatális vokális idézte azután elő az eredeti szókezdő **s*-ből fejlődött *t-* palatalizálódását, majd az egész folyamatot megindító *-j*- hang kiesett (a *-j*- kiesésére vonatkozóan l. a m. *ujj* 'Ärmel' szó *szam*. megfelelőit; FUV.).

Ilyen megfontolások alapján a jur., jen. és kam. szót biztos megfelelőként kapcsolnám a m. *avik* szóhoz és rokonságához.

3. Magyar R. N. csünik

Régi nyelvi és népnyelvi *csünik* 1. 'erschaffen, welken', 2. 'im Wachsen stehenbleiben, klein bleiben (von Kindern, Tieren, Getreide)' szavunk finnugor nyelvekbeli megfelelői: o s z t j. DN. *tən-*, Ni. *šän-*, Kaz. *šän-*, O. *šän-* 'einschrumpfen, eintrocknen' | z ü r j. *tšinnj* 'sich vermindern, sich verringern, sich verkleinern, kleiner werden, abnehmen (intr.)' | v o t j. *šin-* 'abnehmen, fallen, sich vermindern (von Wasser)' (l. MUSz. 380; s-Laute 103; WICHMANN: FUF. XI, 200; EtSz.; NyH.⁷; COLLINDER, CompGr. 54).

Ehhez a finnugor etimológiához kapcsolta PAASONEN (Beitr. 142) a s z e l k. B. *šünemžam* 'vermindern' szót, amelyre az egyetlen adatunk CASTRÉN szójegyzékében található (MSFOu. CXXII, 92: *šynjemžsam* 'ich ver-

minderte'). A szelk. szónak a m. *csünik* és finnugor megfelelőihez való kapcsolásának egyetlen akadályát a kutatók a szó „egyszeri” előfordulásában látják.

A szelk. szóval azonban jól egyeztethető a k a m. (DONNER—JOKI 63) *šäidəlom*, F. *šöidəlom* 'vermindern, mindern, abnehmen, beschränken'; *šäiäländəya* 'vermindert sich, verringert sich'; *bü šäiälämbi* 'das Wasser nahm ab'; A. *šäidəlom*, F. *šöidəlom* 'schliessen, beendigen, mit etwas aufhören'; (64) *šäidəlem*, *šuiidəlem* 'aufhören, fertig machen, schliessen' ige.

A szelk. és a kam. szó szöveleji *š*-hangja és a *csünik* *cs*-je uráli **tš*- (*ć*-)re megy vissza (Beitr. 150; CompGr. 54). A szóbelseji **n*-nek **ń*-fokon át a kam.-ban *-j*-folytatója is lehet (Beitr. 23; CompGr. 138). A szelk. ige *-m*-eleme vagy deverbális vagy denominális igeképző (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 113, 117–8), a *-ža*-pedig műveltető képző (uo. 234). A *-ža*-képzőre vö. még: szelk. N. *orm-ža-p* 'ernähren, füttern' (KO. *ormnan* 'aufwachsen'); *ňāram-tā* 'gross machen; erziehen' (**tš* > jur. *-t*; jur. O. *ňār* 'Grösse, Ausmass'; *ňārmn* 'wurde gross'). A kam. igék *-də*-eleme, melynek *-d*-je **tš*-re mehet vissza, szintén effektív (faktitív) képző (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 236; DONNER—JOKI 180). Ugyancsak műveltető képző a kam. *šäiäländəya*, *šäiälämbi* ige *-l*-je is (LEHTISALO: i. m. 165; DJ. 179). A kam. *-ndəya* és *-ämbi* pedig összetett képző (DJ. 181–2).

A szam. igék alapszava önállóan nem fordul elő. E nélkül pedig nehéz eldönteni, hogy a szelk. *šünemžam* ige *-m*-eleme denom. vagy deverb. ige-képző-e. Szavunk fgr. megfelelői és a kam. szó *-də*-képzője világosan igei alapszóra utalnak. Abban az esetben azonban, ha a szelk. igében az *-m*-mégis denominális képző volna, ősi nomen-verbum tövet kell feltennünk.

4. Magyar R. *ellik*

A régi nyelvi *ellik* 'aufs Pferd od. auf den Esel steigen, sich setzen' [1450 k.: Fel *ellem* te louaidra (BécsiK.)] ige és finnugor megfelelői ezek: v o g. TJ. *täls*, AK. *tääläs*, Szó. *täls* 'er setzte sich (in ein Boot, aufs Pferd)' | o s z t j. DN. *tejtä* 'sich setzen (in ein Boot, einen Schlitten, auf ein Pferd)', Ni. *tejtä*, Kaz. *tejtä*, O. *tejtä* ua. | z ü r j. *selni*, *sejni* 'sich (in einen Schlitten od. in ein Boot) hineinsetzen, sich (aufs Pferd) aufsetzen' stb. (I. SIMONYI: Nyr. XXXIX, 434; SAL: NyK. LXII, 251). Ezzel szemben WICHMANN (FUF. XV, 36) és LEHTISALO (MSFOu. LVIII, 123) a m. *ül* 'sitzen' igéhez kapcsolták az *ellik* rokon nyelvi megfelelőit, s finn és lapp szókat is vontak hozzá. De az *ellik* nyílt *e*- (*ä*-)jéhez a vog. **ä*, oszjtj. **e*, zürj. **e* (< őspéri *ö* < előpéri **ä*) hangok közelebb állnak, mint az *ül* eredetibb *i*-jéhez. Jelentéstanilag is jobban illenek a vog., oszjtj., zürj. szók jelentései az *ellik*-hez, mint az *ül*-höz. Ezen okokból jobban egyeztethető a s z a m j u r. (LEHTISALO, JurWb. 515) O. *tšis* 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot)', OP. *tšis*, Szj., Ko., U., Szjo. *tšis*, Kisz. *tšis* ua. szó is *ellik* szavunkkal (LEHTISALO: i. h. a jur. igét *ül* szavunkhoz vonta).

Ehhez az etimológiához — úgy gondolom — hozzákapcsolható a k a m. (DONNER—JOKI 64) *šətem*, *šəlom*, *šünlām*, *šülom* 'sich setzen, sich zu Pferd setzen' ige.

A kam. szó ide vonásának nincs sem hangtani, sem jelentéstani akadálya. Az uráli **s*-nek ugyan elsősorban *t*- (*ć*-) megfelelője van a szam. nyelv-

vekben (a kam.-ban is), de a szelk. egyes nyelvjárásaiban *č*-, a kam.-ban pedig *š*-képviselő is jelentkezik (Beitr. 222). Ennek az lehet a magyarázata, hogy az uráli *s-ből fejlődött *t*- a rákövetkező palatális magánhangzó hatására a kam.-ban *tš*-affrikátává, majd *š*-hanggá változott (Beitr. 150; COLLINDER, CompGr. 54). A rokon nyelvi alakok alapján kikövetkeztethető uráli **sälš* -*l*-je a sam.-ban szabályosan eltűnt (Beitr. 37; CompGr. 117). Az első szótagbeli uráli **ä* ~ kam. *i* megfelelésre vö.: fi. *äimä* ~ jur. *ñibeä* ~ kam. *ñimi* 'Nadel' (Beitr. 16; CompGr. 172; a jur. szó vokalizmusára pedig CompGr. 171).

ERDÉLYI ISTVÁN

Samojedica

I. Mórás nyelv-e a nganaszan?

„Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen” című írásomban (UAJb. 34:41–54) a nganaszan nyelv hangsúlyviszonyainak és bizonyos morfonematikai tényezőknél kifejtése alapján arra a konklúzióra jutottam, hogy a nganaszan valószínűleg az ún. mórás vagy mórászámoló (morenzählend, mora counting) nyelvek közé tartozik. Az ilyen nyelvekben a legkisebb proszódiai egység nem feltétlenül a szótag, hanem a móra. A mórás nyelvekben a hosszú szótagmagok (Silbenträger, syllable nucleus)¹ két részből (mórából) akképp tevődnek össze, hogy két rövid szótag-mag geminációjának tekinthetők.²

A nganaszan szótag illetén felépítése miatt a nyomaték eloszlása ebben a nyelvben nem a szótagok számától, hanem azok szerkezetétől, pontosabban móra-tartalmuktól függ. Említett cikkemben (i. m. 53) mindehhez még azt az általánosítást is kinyilvánítottam, hogy megfigyelésem szerint a nganaszanban a hangsúly (két szótagú szavakban) szabályszerűen az utolsóelőtti mórára esik. (Ez a szabály bizonyos módosulásokkal egyébként a több szótagú, vagyis a képzett és ragozott szavakra is érvényes.)

MRS. ELAINE RISTINEN—HAGSTRÖM hívta fel a figyelmemet arra, hogy cikkemnek a hangsúlyozási szabályokra említett egyik példája kirí a többi közül. A *faému*³ 'Winterstiefel' szóról van szó (i. m. 52), amelynek hangsúlyozása nem felel meg tételelemnek: a hangsúly a várakozással ellentétben a diftongus első elemén (V₁) van jelölve.

Az észrevétel olyan, hogy nyilvánosan is nyugtáznom, sőt tárgyalnom kell.

A vitatott adat PROKOFJEVTŐL származik, s azt cikkem írásakor voltaképpen *faému*-ra kellett volna korrigálnom, ill. PROKOFJEV helyett CASTRÉN szójegyzékének *faému* adatára kellett volna hivatkoznom. Ez akkor elkerülte figyelmemet. Így most külön kell megindokolnom e korrekció szükségességét.

PROKOFJEV nganaszan nyelvtani vázlatában a hangsúlyozási szabályokat négy pontban foglalja össze. Közülük az első kettő így hangzik: „1. Rövid magánhangzót tartalmazó két szótagú szavakban vagy egyszótagúakban, melyeknek diftongusa két rövid magánhangzóból tevődik össze, a főhang-

¹ A Silbenträger fogalmára vö. N. S. TRUBETZKOY, Grundzüge der Phonologie (TCLP 7) 166 kk., a syllable nucleus-ról pedig I. H. A. GLEASON, An introduction to descriptive linguistics² (New York 1961) 28.

² A mórás nyelvekről I. TRUBETZKOY i. m. 174; Sz. K. SAUMJAN, Problemü tyeoreticeszkoy fonologii (M. 1962) 60.

³ A hangsúlyt a továbbiakban a szokásostól eltérően a magánhangzó fölé tett vesszővel jelölöm, mert ezt ehelyütt célszerűbbnek vélem, és mert CASTRÉN is ezt a jelet alkalmazza.

súly az első szótagra (ill. a diftongus első elemére) esik, pl. *tómu* 'egér', *sámu* 'sapka', *niua* 'fiú', *kua* 'nyírfa'. — „2. Ugyanez a szabály érvényes azon szavakban, amelyeknek első szótagjában hosszú magánhangzó vagy diftongus áll, pl. *táda*j 'kulcsont', *faemu* 'prémcsizma'.” (JPNSz I, 56).

Nézetem szerint a második szabály fogalmazása nem egészen szabatos. Az alább említendő példákból és tényekből bátorságot merítve megkockáztatom azt a feltevést, hogy PROKOFJEV második szabályában a *faemu* szó hangsúly-jelölése téves (CASTRÉN *faemu*-ja is erre készlet), és hogy a szövegezésből kimaradt egy olyan megszorítás, amely szerint az első szótagban diftongusos szavak hangsúlya a diftongus második elemére esik.⁴ Ez pusztán logikai alapon is valószínű, hiszen e feltétel nélkül az első és a második szabályt — a hangsúly-eloszlásban semmi különbség nem lévén — akár egyetlen pontba össze lehetett volna vonni. Kár lenne azonban csak spekulációra bízni magunkat, amikor konkrét bizonyítékok is rendelkezésre állanak, mégpedig CASTRÉN anyagából. A továbbiakban CASTRÉN-ra hagyatkozva mellőzhetjük PROKOFJEV-et, aki a hangsúly-jeleket nyelvtanának csak a hangsúlyozást tárgyaló néhány sorában alkalmazza.

CASTRÉN nganaszan lexikális feljegyzéseiben következetesen törekedett a nyomatékok jelölésére, szójegyzékének sajtó alá rendezője, A. SCHIEFNER azonban — úgy látszik — gyakran nem tulajdonított jelentőséget CASTRÉN hangsúlyt jelölő vonásainak. Ez lehet az oka annak, hogy a szójegyzéknek bennünket érdeklő szavaiban legtöbbször nincsen jelölve a hangsúly, az esetek kisebbik részében pedig hol a diftongus első, hol viszont második tagja van hangsúlyosnak minősítve. Ezt a szóanyagot összeszámlálva, és szerkezetük szerint formulákba rendezve az alábbi megoszlást kapjuk (a formulák után az előfordulás abszolút értékeit tüntetjük fel):

CVVCV	= 21	CVVCV	= 5	CVVCV	= 6
CVVCCV	= 2	CVVCCV	= 0	CVVCCV	= 0
CVVCVC	= 3	CVVCVC	= 2	CVVCVC	= 3
CVVCCVC	= 0	CVVCCVC	= 2	CVVCCVC	= 0
Összesen	26		9		9

A diftongus első eleme tehát 9 szóban, második eleme ugyancsak 9 szóban van hangsúlyosnak minősítve, míg a többi 26 szóban nincsen meghatározva a nyomaték helye. Ez a megoszlás nem sokat mond, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a *faemu* a szójegyzékben a VV típusban szerepel. Számunkra ugyanis nem csupán ez az egy szó fontos, hanem mindazon szavak hangsúlyozási viszonyai érdekelnek, melyeknek szerkezete a fenti formuláknak megfelelő.⁵ Minderről valószínűleg pontosabb képet kapnánk, ha CASTRÉN

⁴ PROKOFJEV fogalmazásában egyébként még egy feltétel nincs említve, hogy ti. e szavak második szótagjának a magánhangzója rövid. Erre csak a példákból és a harmadik szabály mondanivalójából következtethetünk.

⁵ Egészen más hangsúly-viszonyok vannak az olyan szavakban, amelyeknek második szótagjában hosszú magánhangzó vagy diftongus áll (CVCVV, CVVCVV stb. típusok).

eredeti feljegyzéseit búvárolnánk végig. A helsinki Egyetemi Könyvtárban őrzött Manuscripta Castréniana nganaszan anyagot tartalmazó 15. kötetéből 1961-ben jegyzeteket készítettem. Noha a CASTRÉN eredeti kézírataiból kicédu-lázott anyagom hiányos, bizonyos tájékoztatást mégis adhat a kézirat és a Wörterverzeichnis közötti eltérésekről.

Feljegyzéseim és az eredeti kéziraatra való visszaemlékezésem alapján az a benyomásom, hogy CASTRÉN jobbára kéziratának szójegyzéki részében törekedett a hangsúly következetes feltüntetésére, kéziratának nyelvtani para-digmáiban ez a törekvés kevésbé érvényesül. A teljes következetességet persze ő sem érthette el, de jegyzeteimet áttekintve azt tapasztaltam, hogy CASTRÉN hangsúly-jelölése a nagy általánosságban megfelel az általam említett tételnek.

A fenti szótagszerkezetet mutató szavakra a kéziratból készített jegyzeteimben 23 példát találtam. Ezeknek nagy részében, mondhatni túlnyomó többségében az első szótagi diftongus, ill. hosszú magánhangzó⁶ második eleme hangsúlyos. E példák szerkezeti formulák szerint rendezve a következők.

CV_1V_2CV : *sjäime*⁷ 'szem' (68, 390 l.), *niéjü* 'öv' (378), *fiéda* 'hermelin' (297), *feájü* 'hüvelykujj' (297), *ljuása* 'orosz' (353), *bedáta* 'lábszárcsont' (117), *boádu* 'szó' (63), *biékü* 'szellő' (63), *(η)oáku* 'ajtó' (63), *njáime* 'tű' (68).

CV_1V_1CV : *kaáde* 'könny' (63), *tjiádi* 'genny' (63), *(η)ääru* 'törpe füles-bagoly' (63), *(η)äägu* 'sas' (63).

CV_1V_1CCV : *baárba* 'úr' (62).

CV_1V_1CVC : *saáseng* 'hombár' (393).

CV_1V_2CCVC : *feándjir* 'dob' (302).

Az eddigiektől eltérő hangsúly-jelölésre jegyzeteimben négy példát talál-tam, de ezek közül kettő a VV hangsúlyozásra említett példák között is szerepel:

CV_1V_2CV : *káibu* 'ásó' (341) és CV_1V_1CV : *móójü* 'ág' (63), *nááru* 'törpe fülesbagoly' (269), *náágu* 'sas' (269).

Néhány esetben nem vehető ki világosan CASTRÉN kézírásából, hogy a hangsúlyt jelölő vessző a diftongus első vagy második elemén van-e. Ilyenek: *tjuaru* 'uszony, kormánylapát' (63), *njoane* 'búvárreçe' (68), *feábtung* 'ajak' (74), *kouru*⁷ 'világos' (345). A vonás ezekben az esetekben pontosan a két magánhangzó-elem közé esik.

E kivételek ellenére az arányokból arra következtethetünk, hogy CASTRÉN a nganaszan szavak hangsúlyát általában az utolsó előtti mórán jelölte. A tapasztalt eltérések sok mindennel magyarázhatók, többek között talán azzal is, hogy gyakran még képzett gyűjtőnek is problémát jelent a diftongu-

⁶ CASTRÉN a magánhangzók hosszúságát eredetileg betűkettőzéssel jelölte, s ez a nganaszan nyelv móraszámlláló jellegének jobban megfelel. Ezért jelentőséget tulajdonít-hatunk annak, hogy a betűkettőzéssel jelölt hosszú magánhangzó második mórája van hangsúlyosnak jelölve.

⁷ Az ebben a szóban és a következőkben előforduló szókezdő mássalhangzó + *j* kapcsolat nem tekinthető CC fonéma-kapcsolatnak: a *j* elem a megelőző mássalhangzó palatalizáltságát jelöli.

sok nyomaték-eloszlásának az észlelése. Így nincs különösebb okunk arra, hogy kétségbe vonjuk a nganaszan nyelv mórás jellegére és a hangsúlyozás szabályára tett megállapításunkat.

2. Egy enyec állapothatározói morféma

Néhány évvel ezelőtt kimutattam a nyenyec nyelvből egy *-s* alakú képzőszerű morfémát, amely lativusi, transitívus-mutativusi, essivusi és egyéb állapot- és módhatározói viszonyok jelölésére alkalmas, s amelyet akkor még ragnak tartottam. Eredeti funkcióját a lativus jelölésében határoztam meg és genetikai összefüggésbe hoztam az infinitívus azonos hangalakú képzőjével, amelynek megfelelői a szelkup kivételével valamennyi szamojéd nyelvben megvannak. E régi irányjelölő elemnek a rokonságába soroltam továbbá a szelkup *-sü* és a kamassz *-se* instrumentalis-comitativus morfémákat is, az alig ismert enyec és nganaszan nyelvből azonban nem tudtam kimutatni megfelelőiket.⁸ Ezzel összefüggésben akkor ezt írtam: „Biztos vagyok benne, hogy a tavgiból és a jenniszeji szamojédből is bővebben tudnánk dokumentálni a juráknak megfelelő kifejezések használatát, ha megfelelő mennyiségű szövegek állanának rendelkezésünkre. Ebben az esetben talán még az *-s* lativus rag nyomát is fel lehetne fedezni mindkét nyelvben.” (i. m. 127.)

Ez a jövendölés — az enyec nyelvet illetően — máris bevált: megfelelő mennyiségű szövegek ugyan még mindig nem állanak rendelkezésünkre, néhány rövid szövegmutatvánnyal azonban mégiscsak gyarapodtak ismereteink, és ezekből — a szövegek terjedelméhez mérten — bőségesen idézhetjük a kívánt adatokat. Az új, rendkívül becses szöveganyagot NYIKOLÁJ DMITRIEVICS BOLIN enyec szakfelügyelőnek MIKOLA TIBORHOZ intézett levelei tartalmazzák (l. MIKOLA: NyK. LXVI, 35 kk.).

BOLIN úr Dugyinkában lakik; a Jenniszej jobb partján fekvő Potapovo erdei enyec nyelvjárását beszéli. A tőle származó szövegekben az *-s* morféma hol essivusi, hol transitívus-mutativusi szerepű:⁹ 1. *škola inspektoros mozraz* = 'szakfelügyelőként dolgozom'; 2. *Bajd bemo debis kvitancijda djupis* = A baj főnök részegen elvesztette a nyugtáját; 3. *Ti bu nezoda modina² ozymaaf, Turutinos* = 'Ime tőle lettünk (származunk) mi Turutyinok[ként, -ká]'; 4. *Molos ituza syljajguos kanibit* = 'A haja már fehér[ré] lett'; 5. *teazahua u¹⁰ kasaas kanibid* = 'Te most férfi[vá] váltál'; 6. *Kudhan nehu tyz ebit. Toztikohoz sises kanibis* = 'Régen három nemzetség volt. Azután kettő[vé] lett'; 7. *Baj, muggadi ngomo tyzoos kanibit* = A baj és muggad'i egy nemzetség[gé] lett'; 8. *Teza-ti aga bemozodu baj bemo ebi, ubljajgu bemoos muggadi sedabi²* = 'Most nagy főnökük a baj főnök lett, kis főnöknek muggadit tettek'; 9. *Muggadir peri aga bemoos sad komas* = 'A muggadi mindig nagy főnök[ké] akart lenni'.

⁸ HAJDÚ P., Lativus és infinitívus kapcsolata a szamojédban: In memoriam G. Mészöly (Szeged 1961), 119–131. l. és vö., Lativ und Infinitiv im Samojedischen: CIFU (Bp. 1963) 269–271 l. (az elől említett cikk rövid német kivonata).

⁹ A példamondatokat a cirill írású levelekből translitteráltam. Az *y* és *e* a veláris *ž*-nek, ill. *g*-nek megfelelő cirill *ы* és *э* helyett áll. A palatális magánhangzók előtti mássalhangzók valószínűleg kisebb-nagyobb mértékben palatalizáltak. A *я, ю* = *ja, ju*, ahol a *j* nem külön fonéma, hanem a megelőző mássalhangzó palatalizáltságát jelöli (*djupis* voltaképpen = *đupis*).

¹⁰ Valószínűleg íráshiba *uu* helyett.

Az *-s* morféma szám-állapothatározóban (*sizees* = 'ketten'), valamint határozószavak végén is felismerhető (*molos* = 'már', *obus* = 'miért'), sőt egy példában netalán az eredetihez közelálló, (sub)lativusi szerepkört gyaníthatjuk: 10. *Nudab otuzuj syra . . . dja ni¹¹, modin sizees nyga? pumon dja-z o d a s¹¹ nin djadukuj adunga* = 'A nedves őszi hó . . . a földre [és] reánk, a ketten a fűzfák között menő[k]re lassan leereszkedik.

3. „Genitivus redivivus”

Így is nevezhetnénk a szamojéd nyelvek genitívusát, utalva arra a vitára, amely az utóbbi években kibontakozott körülötte. Igaz, hogy a szamojéd nyelvek genitívusát nem kellett éppen új életre kelteni, hiszen az a létezését kétségbe vonó vélemény ellenére is megvolt, ezért talán helyesebb is lenne a genitívus rehabilitálásáról beszélni.

A genitívus ügyét — mint ismeretes — N. SEBESTYÉN IRÉNNEK a budapesti Finnugor Konferencián 1955-ben tartott előadása tette üggyé. N. SEBESTYÉN IRÉN azóta többször is nyilatkozott e kérdésben. Hasonlóképpen cselekedtem én is.

N. SEBESTYÉN IRÉN vizsgálataiban elsősorban a történeti szempontot érvényesíti, sőt a birtokos szerkezetek kialakulásáról vallott nézetei érezhetően befolyásolják a mai szamojéd nyelvek birtokos szerkezeteinek megítélésében. Az általam genitívusnak nevezett alakokat (ill. azok többségét) ő nyelvtörténeti indokkal leíró szempontból is datívusnak minősíti. Ezzel szemben én eddigi közleményeimben a leíró és a történeti szempont szétválasztására törekedtem, és elsősorban a szinkronia síkján igyekeztem igazolni a genitívusi morfémák és a genitívusi kategória létezését a szamojédban. Tüzetesebben nem foglalkoztam a genitívus eredetének a kérdésével, csak röviden céloztam arra, hogy a genitívus a tényekből ítélve már az ósszamojéd korban megvolt.

Polémiánkba a közelmúltban bekapcsolódott N. M. TERESCSENKO is, aki leíró jellegű tanulmányában szintén az önálló genitívus létezése mellett foglal állást.¹²

Bár a vitában részt vevő feleknek az eddigiekben is bőven volt alkalom nézeteik kifejtésére, néhány kérdésre vissza kell térnünk.

1959-ben egy rövid közleményben kimutattam (UAJb. XXXI, 116kk.), hogy a genitívus ragja (*-η*) az erdei nyenyecék keleti nyelvjárásaiban (a Pur és Agan folyók mentén) használatos. E cikkem eredményeit N. SEBESTYÉN

¹¹ Abban az esetben sorolhatjuk ezt példáink közé, ha a *djazodā* alakot melléknévi igenévnek tartjuk. Lehetséges ti. ilyen szegmentálás is: *djazo-* (törmorféma), *-dā-* (igeképző), *-s* (infinitívusi végződés). Ilyen tagolással a mondat e helyének a fordítása ez lenne: '... reánk, ketten a fűzfák között menvén . . .'

¹² A szamojéd genitívus-vita eddigi irodalma: N. SEBESTYÉN I., A birtokviszonyt kifejező szerkezetek a szamojédban és az uráli genitívus kérdése: NyK. LVIII, 124—163; Uó., Die possessiven Fügungen im Samojedischen und das Problem des uralischen Genitivs: ALH VII, 41—71, 273—340; Uó., Zum Problem des samojedischen und des uralischen Genitivs: MSFOu 125:529—548; HAJDÚ P., Hozzászólás N. Sebestyén Irén előadásához: NyK. LVIII, 175—182; Uó., Noch einmal über den Stimmbandverschlusslaut im Jurakischen: ALH 7:245—272; Uó., N. Sebestyén Irén „Szamojéd jelzős szerkezetek” című doktori disszertációjának vitája: I. OsztKözl. XII, 322—330; Uó., Der Genitiv im Waldjurakischen: UAJb. XXXI, 116—119; N. M. TERESCSENKO, O vüraszenyij posszesz-szivnüh otnosenyij v szamogyijszkih jazükah: Voproszju finno-ugorszkogo jazükoznanyija (Moszkva 1962) 81—93.

IRÉN nem akceptálja. A Ravila Emlékkönyvben, 1962-ben megjelent tanulmányában ui. egy sereg erdei nyenyec birtokos szerkezetet említ, melyekben a birtokos szó végső mássalhangzója a tőhöz tartozik, vagy „képző”. Példái alapján azután ezt a következtetést szűri le: „Wenn wir gelten lassen, dass das η in den einsilbigen . . . Nomina possessoris der waldjurakischen possessiven Fügungen in der überwiegenden Mehrzahl der Beispiele ein zum Stamm gehörender Laut . . . ist, ferner dass das Element η an den zwei- und mehrsilbigen Nomina possessoris in der überwiegenden Mehrzahl der Beispiele . . . ein ausserordentlich produktives . . . Ableitungssuffix ist, . . . so können wir sämtliche oben behandelten possessiven Fügungen mitsamt den einschlägigen Beispielen HAJDÚS [én ritkítottam — HP] als unbezeichnete possessive Fügungen deuten.” (MSFOu. 122:537—538.)

Nem vonom kétségbe, hogy SEBESTYÉN IRÉN példáinak végső η hangja a tőhöz tartozik, ill. képző — legalábbis az esetek többségében. Ezek a példák azonban nem alkalmasak annak a bizonyítására, hogy az erdei nyenyec genitivus rag létezésére említett adataim jelöletlen birtokos szerkezeteknek tekinthetők. N. SEBESTYÉN IRÉN ugyanis nem tesz különbséget az erdei nyenyecnek nyugati és keleti nyelvjárásai között, holott ez igen fontos lenne, hiszen a genitivus ragját egyértelműen csak a keleti erdei nyelvjárásokból lehet kimutatni. Bizonyítékaimat tehát csakis ugyanezekből a nyelvjárásokból származó adatokkal lehetne cáfolni. N. SEBESTYÉN IRÉN azonban egy-két kivételtől eltekintve a nyugati erdei nyelvjárásokból (Lj, Nj, Ni, Kisz, Sz) meríti ellenpéldáit . . .

Idézett dolgozatomban 30 példán mutatom be, hogy a keleti erdei nyenyecben a genitivus morfológiailag különbözik a nominativustól. Közülük mindössze négyre hivatkozik SEBESTYÉN IRÉN. Azt állítja pl., hogy a P *lāwη wāps* 'Pferdepeitsche' szerkezet birtokos szavának végső η morfémája képző (i. m. 537). E puri szó nominativusát a szótár *lāw* alakban adja meg, és az η elem a függő esetekben — a genitivus kivételével — nem fordul elő. Egy másik példáról, az 'Euter des Rentiers' jelentésű ugyancsak puri *tyη ulū* szerkezetéről az SEBESTYÉN IRÉN véleménye, hogy a *tyη* nem genitivusi alak, hanem nominativus, amelynek szóvégi nazálisa a tőhöz tartozik (i. m. 535). Ha föltennénk, hogy a *tyη* alak valóban nominativus, akkor nem tudnánk megmagyarázni, hogy miért csak birtokos szerkezetben jelentkezik. SEBESTYÉN IRÉN felfogását magunkévá téve értetlenül állnánk a tényleges nominativusi P *tj* alak előtt és a nyugati erdei nyelvjárások ezzel megegyező hangtestű formái előtt, mert tudjuk, hogy a többeli η egyszótagú szavakban az erdei nyelvjárásoknak mind a nyugati, mind a keleti csoportjában megőrződött (UAJb. XXXI, 117 és ALH. VII, 266).¹³ Szintén nominativusnak magyarázza az alábbi szerkezet előtagját: P *kyη wient?* 'Rückstrom' (i. h.). E szó nominativusa a P nyelvjárásból nincsen adatolva Lehtisalo szótárában, de ha valóban a nazálisos alak lenne a nominativus, akkor a nyugati erdei nyelvjárásokban is ilyen formát várnánk. Ehelyett azonban a Lj és Nj nyelvjárásokban egyértelműen *kj* nominativus jelentkezik, és a tundrai adatok is határozottan a többeli nazális hipotézise ellen szólnak.

Még egy puri példammal foglalkozik SEBESTYÉN IRÉN, ez pedig a 'Feuerstein' jelentésű P *tum paej*. Erről én azt tartom, hogy a tőmorfémá-

¹³ Ha egyébként a P *tyη* szó nazálisa a tőhöz tartozna, e tővégi nazális nyoma hangszalagzárhang formájában a tundrai nyenyecben is meglenne. A szó azonban a tundrai nyenyecben is *tj*-nek hangzik.

hoz (*tü*) járuló genitívus rag (η) bilabiális előtti alternánsával (*-m*) van dolgunk. N. SEBESTYÉN IRÉN azonban a szerkezet két tagja közötti *m*-ben siklóhangot lát (i. m. 534). Ez a feltevés a siklóhangok természetéről szerzett megfigyelésekkel nincsen egészen összhangban (HAJDÚ: ALH. VII. :268—269).

Az erdei nyenyec genitívusról szóló cikkemben külön tárgyalom azokat a szavakat, amelyek a nominatívusban hangszalagzárhangra végződnek, a ragozás során azonban *-t* vagy *-s* tövűeknek bizonyulnak (UÁJb. XXXI, 118). Az ilyen szavak genitívusa a keleti erdei nyenyecben a teljes mássalhangzós tövel azonos (pl. *ma?* 'Zelt', *tu?* 'Wegweiser': GenSg *mat*, *tus*). A teljes tö használata birtokos szerkezetben önmagáért beszél: annak a bizonyítéka, hogy a szó valaha genitívusi esetraggal volt ellátva. Amint azonban a nominatívusban glottis-zárhanggá csökevényesült az eredeti tövégi mássalhangzó, a nominatívus és a genitívus ellentétét a kopottabb és a teljes tövű alak tökéletesen kifejezte. SEBESTYÉN IRÉN nem foglalkozik ezekkel a genitívusi alakulatokkal sem.

SEBESTYÉN IRÉN tanulmánya ekképpen nem változtatta meg azt a véleményemet, hogy a genitívus ragja vagy annak valamilyen nyoma az erdei nyenyec keleti nyelvjárásaiban még mindig él.

Tanulmányának további részében a szelkup genitívus létezését vonja kétségbe. A tazi és turuchani nyelvjárásokban előforduló *-t* genitívus ragot az egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal azonosítja, az *-n*-re végződő szelkup genitívusokat viszont eredetileg és lényegileg datívusoknak tartja. Ezzel a véleménnyel semmiképpen nem érthetünk egyet.

A szelkup genitívus fejlődéstörténetét mellőzve ezúttal csak a szelkup leíró nyelvtan egy kérdésével foglalkozunk: van-e ebben a nyelvben olyan esetalak, amelyet genitívusnak nevezhetünk vagy nincs? A kérdés ilyen megfogalmazását talán feleslegesnek tartják azok, akik valamelyest foglalkoztak a szelkup nyelvvel. Mégis helyénvalónak tartom e vizsgálat elvégzését, mert N. SEBESTYÉN IRÉN tanulmánya azt a benyomást kelti, mintha a szerző nem tartaná a genitívust a szelkup nyelv önálló grammatikai kategóriájának.

SEBESTYÉN IRÉN elválasztja egymástól a tazi és turuchani nyelvjárások *-t* ~ *-n* genitívus ragjait, bár azok szorosan összetartoznak, és egyetlen változó párt alkotnak. A birtokos szerkezetek *-t*-re végződő birtokos szavát birtokos személyraggal determinált nominatívusnak, az *-n* ragos birtokos szót pedig datívusoknak magyarázza, következésképp e szerkezeteket jelöletlen birtokos, ill. részeshatározói szerkezeteknek tartja.

N. SEBESTYÉN IRÉN azonban e felfogása ellenére nem tagadja meg teljesen a szelkup genitívust, talán azért, mert jelentésanilag legtöbbször teljesen világos birtokos szerkezetekkel van dolgunk. Valószínűleg ezért jelenti ki cikkének egy helyén, hogy a szelkup genitívust „teoretikus esetnek” tartja (i. m. 547). Ha jól értelmezem szavait, ezzel azt akarja mondani, hogy a genitívusnak teoretikusan elismert funkciója a gyakorlatban nem önálló grammatikai elemek, hanem más nyelvtani kategóriák végződéseinek útján realizálódik.¹⁴

¹⁴ I. h. jegyzetben arra figyelmeztet, hogy a szelkup nyelvtanokban indoeurópai szemléletmód érvényesül, amikor a nyelv genitívusáról írnak. Analógiaképpen hivatkozik arra, hogy régi nyelvtanaink a magyar *-nak*, *-nek* datívus ragot genitívusnak nevezték, meg hogy a permi nyelvtanok is genitívusként tartják számon a *-len* ragos adessívust. Itt azonban két különböző dologról van szó. A magyar *-nak*, *-nek* elem geni-

A szelkup nyelvjárásokat megvizsgálva azonban be kell látnunk, hogy e nyelvben a genitívusi és datívusi morfémák világosan elkülönülnek egymástól.

A szelkup genitívus és datívus végződéseit nyelvjárások szerint csoportosítva az alábbi táblázat szemlélteti:

	Genitívus	Datívus		
		Genus animatum	Genus inanimum	
			Tőtípus	
			I.	II.
Narim	-n	-n	-nd	-t
Középső Ob	-n	-ni	-nd	-t
Ket.	-n	-ni	-nd	-t, -d
Nacpumpokolszk ...	-n	-ni	-nd(ə)	—
Csulim	-n	-ni	-nda, -ndä stb.	-t(a), -da stb.
Felső Ob	-n	—	-nd	—
Jeloguj	-n	-ne	-nd	-t
Karasszino	-n	-nə	-nd	-t
Bajicha	-n	-nə, -neng	-nd, -ndš	-tə, -də
Taz (Prok. ¹⁵)	-t (~ -n)	-nyk (~ -nyŋ)	-nty	-ty
Turuchan (Leht.)...	-t (~ -n)	-nin ¹⁶	-nty	-ti ¹⁷

A genitívus és a datívus végződésének alaki egyezése csak a narimi nyelvjárásban tapasztalható, az élettelenek kategóriájában azonban ott is

tívusi funkciójáról valóban nem szükséges beszélni, bár régi nyelvtanainkon kívül „A mai magyar nyelv rendszere” című legújabb nyelvtanunk is fölveszi a magyar nyelv esetrendszerébe a *-nak*, *-nek* ragos genitívust. Igazat kell azonban adnunk ANTAL LÁSZLÓNAK, aki ezt az eljárást helyteleníti (A magyar esetrendszer 123, 29, 119). Másképp kell viszont megítélnünk a permi példát. Az újabb zürjén és votják nyelvtanok teljes joggal nevezik genitívusnak a *-len* stb. ragos alakokat, mert ez a morféma csak birtokos szerkezetekben, a birtokviszony jelölésére használatos, és csak nyelvtörténeti szempontból minősíthető adessívusnak.

¹⁵ A táblázatot az MSFOu. 122. kötetében közölt paradigmák alapján állítottam össze. A tázi nyelvjárásra vonatkozó adatok PROKOFJEV nyelvtanaiból valók. PROKOFJEV szelkup feljegyzéseiről SEBESTYÉN IRÉN így nyilatkozik: „Wenn wir die Texte aus dem Tas-Dialekt in der Selkupskaja Grammatika von G. N. PROKOFJEV (Leningrad 1935) mit den Texten LEHTISALOS vergleichen, können wir feststellen, dass PROKOFJEVS Texte zur morphologischen und syntaktischen Forschungen gut brauchbar sind” (im. 529, jegyzet). Ha már a tudományos hitel kérdése így fölvetődött, hadd jegyezzem meg, hogy nézetem szerint inkább PROKOFJEV anyaga alapján lehetne a későbbi gyűjtések tudományos megbízhatóságáról véleményt mondani. PROKOFJEV nagyszerűen ismerte a szelkup nyelvet, évekig élt szelkupok között, LEHTISALO azonban elsősorban a nyenyec nyelv kutatója volt, a szelkuppal csak mellékesen, élete végén foglalkozott.

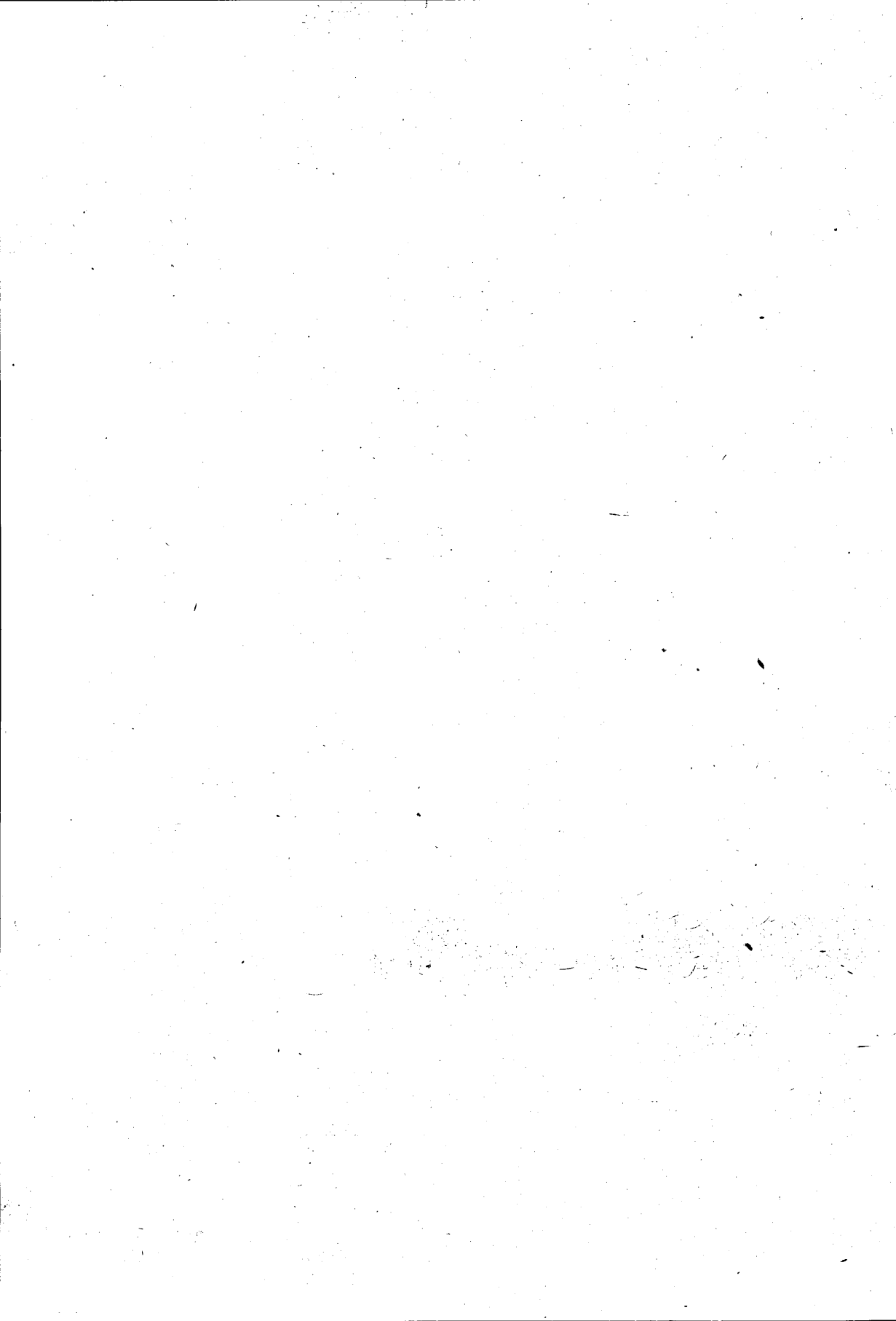
¹⁶ Amennyiben az adat hiteles: < -nyŋ.

¹⁷ Esetleg sajtóhiba -ty helyett?

eltérést találunk a két rag között.¹⁸ A szelkup nyelvjárások túlnyomó többségében azonban olyan nagy a különbség a dativus és a genitivus ragjai között, hogy nem téveszthetők össze egymással. A szelkup nyelv a birtokos személyjeles alakokban is éles különbséget tesz a genitivus és a dativus között (l. JPNSz. I, 104). Mindezek alapján arra a végeredményre jutunk, hogy a szelkup genitivus nem „teorétikus” eset, hanem a birtokviszony kifejezésének önálló morfológiai eszköze, az esetrendszer teljes jogú tagja.

HAJDÚ PÉTER

¹⁸ A genitivusnak és az élőlények dativusának azonossága a narimi nyelvjárásban minden bizonnyal a dativus rag rövidülésével magyarázható. A táblázatból jól látjuk, hogy az élőlények dativusát egy hosszabb morféma fejezhette ki a szelkupban (vö. Taz-nyk), amely a többi nyelvjárásban többé-kevésbé kopott alakban jelentkezik. Az északi nyelvjárásokban mutatózó genitivusi morfémapár ($t \sim n$) nem választható el egymástól: ezek egyetlen morfofonéma alternációi. Hasonló kettősséget találunk az északi szelkup nyelvjárások accusativusában is ($p \sim m$).

Pejoratív értelmű mellékneveinkről

I.

Az -ul, -ül határozórag használatának kialakulásához

1. A Magyar Nyelvőr tavalyi évfolyamának lapjain KÁLMÁN BÉLA érdekes szabályszerűségekre hívja föl figyelmünket: az -ul, -ül határozórag sokkal többször járul kellemetlen, káros tulajdonságokat jelölő melléknevekhez, mint az -n, -an, -en és az -on, -ön (Nyr. LXXXVII, 174—81). *Balul, betyárul, bitangul, bohémul, bolondul, botorul . . .*, de: *fehéren, gyéren, halkan, kéken, olcsón, őszén . . . szabadon . . .* (Van nem kevés kivétel is, de ezek a kép szabályszerűségét nem mossák el: *durván, nyeglén, lomhán . . . és jámborul, magyarul . . .*).

Mi lehet az oka ennek a különbségtételnek?

Úgy vélem, hogy a jelenség egyik főokára rávilágíthatunk, ha utána-nézünk a szóban forgó melléknevek történetének. Kiindulásunkhoz nézzük meg KÁLMÁN id. cikkének a 179. lapon közölt jegyzékét! Eszerint az „egyszerű melléknevek” közül „-ul, -ül ragot kapnak a következők: *ádázul* (de *ádázan* is), *balul, betyárul, bitangul, bohémul, bolondul, botorul, cefetül, cudarul, csalárdul* (ritkábban *csalárdan* és *csalárdon* is), *csapodárul, csúful, dévajul*, (de *dévajon* is), *duhajul* (*duhajon* is; az ÉrtSz. szerint *duhajan*), *fanyarul, fonákul, fukarul, galádul, gazul, gonoszul, hanyagul, idegenül* (az *idétlenül* és *irdatlanul* a fosztóképző miatt amúgy is ide tartozik), *jámborul* (*jámboran* is), *józanul* (mint állapothatározó *józanon*), *kajánul, kancsalul, karakánul, komiszul* (*komiszan* is), *konokul* (*konokan* és *konokon* is), *korhelyül, makacsul, mamlaszul, ocsmányul, orvul, pajzánul, pímaszul, piszokul, pocsékul, pogányul, remekül, rongyul, rosszul, rütul, szilajul* (de *szilajan* és *szilajon* is), *vacakul, vadul* (állapothatározóként *vadon*), *zordul* (de *zordan* is), *zordonul* (*zordonan* is). [Bekezdés.] Közismert dolog még, hogy minden nyelvet (népet) jelentő melléknévhez csak az -ul, -ül rag járulhat, bármilyen hangra végződjk is a szó: *oroszul, angolul, franciául, csehül, románul, szerbül, portugálul, kínaiul, írül, svédül, finnül, lappul* stb.” KÁLMÁN ezeken kívül az előző lapokon is említ egy-két -ul, -ül ragos melléknevet és néhányat, amelynél az imént említett végződés -n, -an, -en, illetőleg -on, -ön raggal váltakozik. Végül megállapítja, hogy a fosztóképzős melléknevek is -ul, -ül ragot kapnak (i. m. 176, 180).

2. Föltűnik, hogy az -ul, -ül ragos melléknevek közül sok régebben főnév volt; egy részük mindmáig megőrizte főnévi funkcióját is. A *bal*-nak már a régiségben is megvolt a 'bal kéz' jelentése. *Betyár* szavunk főnévi használata ma is elterjedt; eredetileg is főnév volt; BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárában 'nőtlen, rátartós paraszt legény' (SzD.²), MÁRTON JÓZSEFÉben pedig 'Kerl, Schweinhirt' (MÁRT. 1807); a szerbben, ahonnan átvettük, a *bécár* értelme 'Junggeselle', régen 'Söldner; zsoldoskatona' is (KNIEZSA, SzlJsz. I, 91). A *bitang* régen 'zsákmány'-t jelentett, mint forrása is, a középnémet **bitung*-féle alak (vö. EtSz., LUMTZER—MELICH, DOLw. 68). Hogy a *bohém*-nak igen elterjedt a főnévi használata, azt az ÉSz. adatain kívül Heltai Jenőnek

Az *utolsó bohém* című regényével is igazolhatjuk. A *bolond* — KNEIENZA szerint — az átadó szláv nyelvnek 'tévedés' értelmű szavából fejlődhetett (SzlJsz. I, 99). A *cafet* a *cafet*-nak változata, ennek pedig főbb jelentéseihez tartozik a 'rongy, ruhafoszlány' (vö. EtSz., SzófSz.). A *cudar*-nak egyik eredeti értelme ugyan csak 'rongy' (SzófSz., vö. EtSz.). *Csúf* a XV. századi Sermones Dominicales glosszája szerint még 'színész, komédiás'-féle, s más nyelvtörténeti adatokból kiderül, hogy egykor 'kókler'-t értettek rajta (vö. EtSz.). Érdekes, hogy BALÁZS JÁNOS kutatásai szerint *galád* szavunk értelme is régen 'színészféle' volt (ALH. VII, 184). A *fonák* eredetibb jelentése 'a visszája valaminek (posztónak, ruhának stb.)': ebből fejlődött későbbi, melléknévi funkciója (EtSz.). A *fukar* a legrégebbi nyelvtörténeti adatokban még 'vámszedő, vámos; pénzváltó; kereskedő, kufár'; ismeretes, hogy a szó végső forrása a XV—XVI. században nagy pénzügyi szerepet játszó augsburgi *Fugger* családnak a neve (SzófSz., EtSz.). A *gaz*-nak 'semmirekellő, gonosz' melléknévi értelme nyilván csak másodlagos a 'haszontalan növény, vadfű, gyim-gyom' és a 'szemét, piszok' főnévi jelentés mellett (vö. EtSz.). Érdekes, hogy a *gonosz*-nak az értelme az átadó szláv nyelvben 'abominatio; Ekel; undor' (KNEIENZA, SzlJsz. I, 198—9). A *jámbor* eredetileg *jó ember* (NyK. XLIII, 14), tehát a főnévi eredet itt is kimutatható. A *kaján*-ban *Kain* neve rejtőzik, amely a régi magyarban *Kaján* formában élt (KÜNOS; Nyr. XI, 450—1, SZILY: MNy. VII, 136, JAKUBOVICH: MNy. X, 82, SzófSz.). Az utóbbi időkben elterjedt *karakán* melléknév régebben a. m. 'széles jókedvében nem engedő; vasfejű; ...': talán a *kolokány*, *karakány* 'szúrós növény' főnévből eredeztethető (vö. GOMBOCZ, BTLw. 89, MNy. III, 224). A *korhely* melléknévet sokan a 'Chorherr' szóból származtatják, ez utóbbi a vallási harcok korában, mégpedig a protestánsok táborában kaphatta nem éppen hízelgő jelentését (az igen régi etimon a századforduló óta többször is fölmerül: SZARVAS: Nyr. XXIV, 285; LUMTZER—MELICH, DOLw. 155—6; HORGER: NéNy. II, 223—4; CSEFKÓ: NéNy. III, 202—7). *Mamlasz* szavunk eredete egy szlovák főnév (KNEIENZA, SzlJsz. I, 328). Az *orv* régen am. 'tolvaj; Dieb' (NySz.). A *pajzán* az ozmán-török *pajzen* 'gályarab; semmirekellő' átvétele: a 'gályarab' jelentés ismeretes a régi magyar emlékekből is (KNEIENZA: MNy. XXXIV, 47—8, SzófSz.). A *piszok* és a *rongy* manapság is elsősorban főnév, a *pocséknak* eredetibb értelme 'Pfütze, Lache' (Tzs.). *Remek*-nek régebben a 'mesterremek'-et mondták (KERTÉSZ, Szokásmondások 9—10, 137—9, SzófSz.): tehát ez a szavunk is főnév volt, csak úgy, mint az ellentétes jelentésű *vacak* (több nyelvjárásban: 'szegényes fekvőhely; lim-lom; ...', MTsz.). *Vad* főnevünknek sok százados életét a Nyelvtörténeti Szótár számos adata igazolja. — A nyelvre, népre vonatkozó szavaknak (*magyar*, *deák* 'latin' stb.) legalábbis nagy részében kimutatható a főnév → melléknév kategória-váltás. Nem fölösleges megemlíteni, hogy — például — KNEIENZA a *bolgár*-t, *bosnyák*-ot, *cseh*-et, *muszká*-t, *orosz*-t főnévnek tekinti (SzlJsz. I/1.; vö. még E. ABAFFY E.: NytudÉrt. 40. sz. 18).

A főnévi eredetű *-ul*, *-ül* ragos melléknévek sorát — ezúttal — csak néhányal töldjük meg: *ravaszul*, *álnokul*, *trágáru*l (KÁLMÁN a *trágáran* alakot ismeri, vö. 179. l., de az ÉSz. az *-ul* ragos formát tartja járatosnak), *trógerul*, *vitézül*; vö. *ebül*, *kutyául* (a *marhául* alakot l. KÁLMÁN: 178. l.), *számáru*l. Az utóbbi négynek főnévi eredete, sőt főnévi volta annyira világos, hogy kár szót vesztegetni rájuk. Ismeretes az is, hogy a *ravasz* a *róká*-nak régi magyar neve; a *ravasz*-szal rokonértelmű *álnok* — KNEIENZA (SzlJsz. I, 585—6) szerint — valószínűleg egy óhorvát **alnik* 'homo invidiosus; Betrüger' jelentésű főnév

átvétele. A *trágár* is átment ezen a szófaji kategória-váltáson: hiszen eredetileg annyi mint 'házaló, teherhordó' (LUMTZER—MELICH, DOLW. 255). A *trágár*-nak édestestvére a *tróger*: 'teherhordó, hordár' értelme ismeretes ma is, melléknévi funkciója ennek is a főnévből alakult, s mind a kettő ugyanabból a német szóból eredt, csak az előbbi az úfn. *tragaere*-féle alakból, a *tróger* pedig ennek kései folytatásából (LUMTZER—MELICH i. m. 256, SzófSz.). A *vitéz* a legrégebb magyar adatokban még 'miles, Kriegsmann; katona' (NySz., KNEZSA, SzlJsz. I, 560).

Érvelésünket megerősíthetjük egy argumentum e silentio-val is: ha az ismertebb történetű *-ul*, *-ül* ragos melléknevek közül oly sok bizonyult főnévi eredetűnek, akkor valószínű, hogy az ismeretlen eredetűeknek (a *rút*-féléknek) egyike-másika is keresztülment a főnév → melléknév kategória-váltáson.

Mindebből kiderül, hogy *-ul*, *-ül* ragos mellékneveinknek aránylag nagy része főnévi eredetű. Ezen a megállapításon nem sokat változtat az sem, ha a fenti etimonok egyike-másika helytelennek bizonyul.

Tegyük egy rövidebb ellenpróbát. KÁLMÁN szerint: „Ha összehasonlítjuk az *-on*, *-en*, valamint az *-an*, *-en* ragot kívánó melléknevekkel [ti. az *ádáz*-t és társait], akkor azt láthatjuk, hogy a *-z*, *-r*, *-d*, *-k*, *-sz* stb. végű melléknevek — ha nem valami rossz, kellemetlen a jelentésük, akkor általában *-on*, *-én* vagy *-an*, *-en* ragot kapnak: *fehéren*, *gyéren*, *halkan*, *kéken*, *őszén*, *szelíden*, *röviden*, *zölden*, *szárazon* [...] stb.” (Nyr. LXXXVII, 179). Az itt felsorolt melléknevek közül egynek sincs biztos alapú főnévi etimonja, tudjuk azonban, hogy a magyar nyelvtörténet folyamán mindegyik melléknév volt (vagy legalábbis elsősorban az). Ha a többi *-an*, *-en* ragos melléknevet szemügyre vesszük, természetesen találunk köztük főnévi eredetűeket, de ezek meglehetősen kisebbségben vannak.

3. A melléknevek állapotathatózói (essivusi) ragja a régiségben is leggyakrabban *-an*, *-en*, a főneveké pedig *-ul*, *-ül*¹ (SIMONYI, Hat. I, 201—8, 324—34 stb.); főnevekhez *-an*, *-en* határozórag jóformán sohasem járult (az ilyen példa kivétel: *Úgy-e gyönygyen* gyün most [a ló] = szépen, gyönyörűen; i. m. I, 207). Mivel pedig — a nyelvtörténet ismert tanítása szerint — mind az *-an*, *-en*, mind az *-ul*, *-ül* ragnak módhatározói használata állapotathatózói (essivusi, factivusi) funkciójukból fejlődött (SIMONYI i. m. 205, 335): érthető, hogy a *cudar*, *csűf*, *ravasz*, *vitéz* — főnévi eredetű — melléknevekhez és társaikhoz módhatározói szerepükben is *-ul*, *-ül* rag járult, míg a melléknevek nagy tömegéhez *-an*, *-en* rag.

II.

Lélektani vonatkozások

1. KÁLMÁN BÉLA (Nyr. LXXXVII, 174—81) összeállításait vizsgálva látjuk, hogy a pejoratív értelmű melléknevek között aránylag sok a főnévi eredetű.² Úgy látszik, meg is fordíthatjuk ezt a megállapítást: a főnévi eredetű melléknevek között sok a pejoratív funkciójú.

¹ Mint LEHR ALBERT kimutatta, az *-ul*, *-ül* ragos főnevek módhatározói szerepben a népnyelvben sem ritkák: *számáru*l beszél, *kecskéi*ül megeg, *gyereki*ül végzett munka, *szarkái*lop, *barmul* ordít stb. (MNy. IV, 107).

² Az *-ul*, *-ül* ragos melléknevekre vonatkozóan ezt fentebb ki is mutattuk.

2. Mint KERTÉSZ MANÓ írja, „Rendkívül gazdag a magyarban a főnévi jelzőnek olyan használata, a mikor a jelzett főnév valamilyen tulajdonságra nézve a jelzői főnévhez van hasonlítva. Különösen gyakori jelzőül a *kutya*, *eb*, *fene*,³ *ördög*, *here*, *gaz* szó” (Finnugor jelzős szerkezetek: NyK. XLIII, 7).

Föltűnő, hogy ezek (az i. m. példáiból kitetszően rendszerint emberi tulajdonságokra vonatkozó) gyakori főnévi jelzők mind pejoratívak.

3. Vegyük elő legújabb nagy jövevényszó-monográfiánknak, KNEIÉZSA művének első részét (SzlJsz. I/1.), s keressük ki belőle a főnévi eredetű mellékneveket. Összesen körülbelül negyven szláv eredetű jövevény melléknevünk volt eredetileg főnév; több mint negyötöd részük pejoratív értelmű (is): N. R. *abajdoc* 1. 'kevert; ...', 2. 'kevert gabona; ...' vö. 1629: *Abajdotz*, elegy belegy s szokatlan új szollások (Pécsváradi: Felelet, NySz.), 1645: *Abajdotz* tudomány (Geleji Katona: Titk., NySz.); lehetséges, hogy főnévi eredetű (KNEIÉZSA, i. m. 55). — A *betyár* és a *bolond* eredeti szófaji hovatarozásáról l. fentebb. — N. *blúdár* 'buta, értelmetlen': a szlovák *bludár* 'tévelygő, csavargó' főnévből (i. m. 93–4). — N. *bridós* 'piszkos; fukar' < szlovák *bridoš* 'piszkos ember' (i. m. 109). — R. *bulya* 'török nő, ...' fn.: KNEIÉZSA a 'türkisch' értelmet összetételekből idézi; a Tzs.-ból vett *bulya* 'dünn, schutter' adatáról meg kell jegyeznünk, hogy a *bulya* címszó a Tzs.-ban dőlt szedésű: tehát értelme esetleg nyelvújítási (l. az idézett szótár VIII. lapját). — A szláv *čudo* > m. *csuda* 'miraculum, prodigium, signum; mirus, mirabilis; ...' pejoratív jelentésű is: 'immundus, deformis, sordidus'; a szót 'miraculum; Wunder' jelentésben vettük át, melléknévi szerepe a magyarban alakult ki (i. m. 138–9). — Hasonlóan fejlődött a szláv **ščerba* > m. *csorba* is: eredeti értelme 'Lücke, Scharte', s csak későbbi története folyamán kapta 'verstümmelt' jelentését (i. m. 140). — A m. *dalia*, R. *delia* (< szerb *dèlia* 'miles; ...': i. m. 146–7) változatok mindegyike előfordul mint melléknév is; az elsőre a NySz. egy XVII. századi példát idéz, mégpedig 'stolz; superbe' értelmezéssel: Országgyűlésére nagy tollasan, *dalián* bementek (Szalárdi: Krón.); a második a. m. 'stattlich'. — A 'praecipuus, insignis, inclitus, praeclarus, summus' jelentésű *derék* szavunk a szláv etimonnak megfelelően (i. m. 151–2) régebben csak főnév volt (vö. NySz.); a XVI–XVII. században a melléknévként használt *derék* még vonatkozhatott *télre*, *pénzre*, *bástyára* (sőt a belőle képzett *derekas* még *szükségre* és *hazugságra* is): mai, amelioratív erkölcsi értelme aránylag új keletű (vö. NySz., KERTÉSZ: NyK. XLIII, 15). — A *dús* (< szláv **dŭž* 'velencei dózse': vö. KNEIÉZSA i. m. 165) fejlődésének útja, mint ismeretes: 'velencei dózse' → 'nagy úr' → 'gazdag', 'sűrűn, buján nőtt, ...' (vö. SIMONYI, Nyf. XXIX, 49–53, ÉSz.). — N. *galbács* 'balkezes; links-händig' szlovák *galbáč* 'balkezes, ostoba' fn. (vö. KNEIÉZSA i. m. 177). — A N. *geréznye* 'sovány, vézna, kistermetű' egy föltevés szerint esetleg a R. *gërèzna* (< szláv *këržno* '[kb.] prém') 1. 'állatprém', 2. 'szűrposztóruha' egyik változata (i. m. 194). — A *gonosz* 'böse, schlimm' főnévi eredetéről l. feljebb.

Talán elégséges lesz, ha ezt a szemlét csak rövid utalással folytatjuk: *görbe* 'púp' → 'púpos' → 'krumm' (i. m. 201); R. *igríc* 'Spielmann' → 'unnütz' (vö. i. m. 221); *kalamajka* '(egy bizonyos) tánc', sok jelentése között: N. 'bolondoskodó, féleszű' (i. m. 241); *kupec* 1. 'vándorkereskedő, sertés-, marha-, lókereskedő' → 2. 'csaló, fortélyos, fősvény; betrügerisch, ...' (vö. i. m. 295); N. *lacsuha* 1. 'csavargó; Vagabund' → 2. 'dologtalan, lusta, rest; arbeitslos,

³ PAIS szerint a *fene* régebben bizonyára 'vadkan' volt (MNy. XLV, 275–9).

faul' és 3. 'piszkos, rendetlen öltözetű; besudelt, unordentlich' (i. m. 300); N. *lezsák* 'semmirekellő; nichtswürdig, nichtsnutz' < szlovák *ležák* 'lusta, henyélő ember' (i. m. 316); a *mamlasz* főnévi eredetéről az imént szóltunk; N. *mátohal* 'kísértet' és → 2. faul' (i. m. 330); *mostoha* 'ungünstig' melléknévünk a *mostoha* 'Stiefmutter' főnévből ered (vö. i. m. 344); N. *moszúr* 'rossz-kedvű, mord; übelgelaunt, verdrießlich' < szlovák *mosúr* 'übelgelaunter Mensch' (i. m. 344); a N. *pákosz* 'rendetlenkedő, kártevő, ...; der Schaden macht, schädlich, ...' egy 'romlottság, rosszaság' értelmű szláv főnévből származik (i. m. 373–4); N. *papulya* szavunknak 'szájaskodó; großmäulig, streitsüchtig' jelentése nyilván a 'csúnya, nagy száj; pofa' értelemből fejlődött (vö. i. m. 387); N. *paskorta* 'torkos, falánk; genäschig, naschhaft, gefräßig' < szlovák *paškrtá* 'nyalánkság, torkosság' (i. m. 394–5); N. *pazsrák* 'falánk; gefräßig' < szlovák *pažrák* 'falánk' fn. (vö. i. m. 407); N. R. *përészlen* 1. 'forgó orsó a szövőszéken; ...' és → 2. 'gyors, fürge, ügyes; schnell, flink, geschickt' (vö. i. m. 416); *pokol* 1. 'Hölle' és → 2. 'ellenséges, gonosz; feindlich, böse, schlecht, gräßlich' (vö. i. m. 428–9); a *pribék*-nek (< szerb *pribégo* és *prebéggo* 'transfuga, perfuga') nyilván 'szökevény', 'útonálló, ...; Straßenräuber' stb. jelentéséből fejlődött a 'csintalan; schelmisch, ausgelassen' (vö. i. m. 446); *pupák* 'együgyű, ügyetlen, ...; einfältig, unbeholfen' (ezen kívül 'der Tölpel' is) < szlovák *pupák* 'taknyos kölyök; Nasenpopel' (i. m. 449); N. *rapák* 'ragyás, ripacos; blatternarbig, pockennarbig' a hasonló értelmű szlovák *rapák* fn.-ből (i. m. 458); a N. R. *salavári* 'féleszű; närrisch' eredetibb értelme 'harisnya; durva vászonnadrág' (vö. i. m. 473); a N. *sandra*, *svandra*, *csandra* 'csúnya, csúf, ocsmány, cudar; abscheulich, ...' a 'meretrix' jelentésű *sandra*, N. *svandra* főnévből való (vö. i. m. 473–4); lehetségesnek tartom, hogy ez utóbbiakkal valamiképpen összefügg a N. *csandër* 'hamis, gonosz' (MTsz.); N. *sarha* 1. 'kutyapecér, gyepmester' és → 2. 'alávaló, hitvány; niederträchtig, schundig', 3. 'bolondos, tréfás; närrisch, spaßig' (vö. Kniezsa i. m. 474); N. *sumák* 'ostoba, tudatlan, ...; dumm, albern, ...' < kaj-horvát *šumák* 'alberner, dummer Mensch' (i. m. 480–1); N. *szirimány* 'unbeholfen; arm' < szerb-horvát *siromah*, *siroma* 'der Arme' (i. m. 505); N. *tirpák* 1. 'nyíregyházi szlovák; Slowake aus Nyíregyháza' → 2. 'blödsinnig'; '...' (vö. i. m. 524); *tréhány* 'lompos, gondatlan, lomha, hanyag, ...; schlampig, nachlässig, träge, ...' < szlovák *trhan* 'toprongyos ember, rongyos ember, ...' (i. m. 533); *vitéz* 1. 'katona; Kriegsmann' és → 2. 'hős, bátor; tapfer, mutig' (l. feljebb és i. m. 560); N. R. *zsobrák* 1. 'koldus; Bettler' és → 2. 'fösvény, zsigori, kapzsi; sehr geizig, karg' (i. m. 580).⁴

Összehasonlításként kikerestem Kniezsa munkájából a szláv melléknévi eredetű magyar melléknéveket:⁵ N. *balava* 'dumm, ...'; *bujá* 1. 'reichlich, üppig', 2. 'wollüstig'; R. *bujna* 'üppig, reichlich'; *debella* mint melléknév: 'plump, dumm'; *deli* 'zierlich, ...'; N. *derzán* 'zornig'; *drága* 1. 'teuer', 2. 'lieb'; *goromba* 'roh, unkundig, grob, ...'; *göndör*, *kondor* 'kraushaarig, lockig'; *iromba* mint melléknév az *otomba*, *goromba* hatására 'grob, roh' (vö. Tolnai, MNy.

⁴ Nem vettük figyelembe azokat a főnév → melléknév szófaji kategória-változókat, amelyeknél Kniezsa elvonásra utal: *izgága* (i. m. 228), *zömök* (i. m. 572–3); mellőztük a népnevek sajátos csoportját is (*bolygár*, *cseh* stb.), s csak utalunk a *csehül áll, németül van* 'nem igaz' (MTsz.), *tótul nevet* 'sír' (uo.) kifejezésekre, amelyek szintén pejoratívak. Mivel Kniezsa a *komá*-t melléknévi szerepben csak a nyelvújító Sándor István Toldalékából idézi, ezt is elhagytuk.

⁵ Valamennyi az I. kötet 1. részében van, ábécé rendben.

XII, 27, 340, GOMBOCZ, Jelentéstan 100); R. *kór* 'krank'; N. *kosztros* 'strup-pig'; N. *kuli* melléknévként 'langohrig'; N. *kusza* 'stumpfschwänzig'; N. *lakoma* 'genäschig, gefräßig'; N. *mazna* melléknévi funkcióban 'schmächtig, ...'; *néma* 'stumm'; *paraszt* mint melléknév: 'durva, faragatlan, goromba' és régen 'einfach, rechtgeschaffen', 'unverziert', 'zahm', 'mager' stb.; *parázna* 'eheb-recherisch, buhlerisch' és 'unzüchtig, ...'; N. *prásiva* 'unsittlich'; *prosztó* 'dumm ...'; *puszta* 'öde, wüst ...'; N. 1. *ragyiva* 1. 'verfallen, ...'; 2. 'charak-terlos, ...'; N. 2. *ragyiva* 1. 'fleißig, ...', 2. 'hübsch, ...'; *ritka* 'selten, karg, dünn (nicht dicht)'; *róna* melléknévi szerepében 'sík'; *suta* 'linkisch, unge-schickt, ...'; *szabad* 'frei'; *szapora* 'termékeny, ...'; *szent* 'heilig'; *tiszta* 'rein, ...'; *tompa* 'életlen', régen: 'ostoba'; N. *tyora* 'blind'. E csoportban mintegy tíz nem pejoratív melléknévvel szemben körülbelül húsz pejoratív van, míg feljebb vagy negyven főnévi eredetű (szintén szláv etimonú) melléknevünk között csak hat-hét olyannal találkoztunk, amelynek nincsen hátrányos tulaj-donságra vonatkozó értelme. Ez az arány figyelemre méltó akkor is, ha több esetben a főnév → melléknév szófajváltásnak az oka esetleg nem függ össze a pejoratív értelemmel.

4. A latin melléknevek ből származó magyar melléknevek körében sem egészen jelentéktelen a közömbös vagy jó értelműek aránya:⁶ *ágilis* (FLUDOROVITS i. m. 27, 40) mint mn.: 'mozgékony, tevékeny', *akkurátus*, *brutális*, *drabális*, *dupla*, *finom*, *kurta*, *laikus* (i. m. 37), *szimpla*, *torva* 'wild, finster'; *turpis* (minderről: i. m. 36). FLUDOROVITS JOLÁN latin jövevényszavaink közül két olyat említ, amely a magyarban került át a főnevek közül a melléknevek sorába: *mulya* 1. 'öszvér', 2. 'tölpel, tölpelhaft' < lat. *mula* 'weibl. Maultier';⁷ *kaján* < egyh. lat. *Cain* (i. m. 35–6; a *kaján*-ra l. feljebb). Dolgo-zatában azonban találunk még négy olyan szót, amely átment ezen a kategória-váltáson: lat. *bestia* > *bestye* (vö. i. m. 6, 18, 43) és *beste* az ÉSz. szerint mint melléknév: 'gonosz, bitang, gyalázatos'; egyh. lat. *gehenna* > *gyéhenna* (vö. i. m. 22, 33, 38, 43) 1. 'pokol', 2. 'rossz, gonosz (ember, állat)' (MTsz.), továbbá 'ügyetlen és buta; szilaj, vad; ...' (ÚMTsz.). Alighanem ide tartozik a Bihar megyéből ismert *bazsalikus* 'kötekedő' is, ui. a középkori lat. *basiliscus* > m. *bazsilikus* főnévnek (vö. FLUDOROVITS i. m. 43) van a népnelvben *bazsilikus* változata is (vö. EtSz.); embernek kígyófajtaéhoz való hasonlítása nem egyedül álló jelenség, hiszen már Pázmány szájából halljuk, hogy *Áspisok* a harag-tartók (NySz.), és az undok *vipera*-fajok bibliai reminiscenciáját ismerjük Berzsenyi ódájából is. Valószínűleg a lat. *aspis* > *áspis* (vö. FLUDOROVITS i. m. 27) főnévből származik a Csík megyei *sáspis* 'gonosz, nyelves' (ÚMTsz.; vö.: Te *sáspis* teremtés: MTsz., s. v. *áspis*).

5. Hogy ilyen „hipertrófiás” a főnévi eredetű mel-léknévi szókincsnek a hátrányos (főleg emberi) tulajdonságokra vonat-kozó része, annak okát nem szabad pusztán a jelölés-objektív szükségletében keresnünk, hanem sajátos lélektani indítékokra is kell gondolnunk. Ilyenek például az indulat kiélése, az ún. lereagálás, az ellenfélnek mintegy szavakkal való megsemmisítése, p. o. a rongy-

⁶ Latin jövevényszavaink teljes földolgozását még nélkülöznünk kell; bizonyára nem követünk el módszerbeli hibát, ha vizsgálódásunkban FLUDOROVITS JOLÁN össze-foglalásának adataira támaszkodunk (A magyar nyelv latin jövevényszavai. [MNYKk. I, 12. e.] Budapest, 1937).

⁷ KNIEZSA szerint a *mulya* latin eredetű ugyan, de lehetséges, hogy más nyelv közvetítésével vettük át (SzlJsz. I, 696).

gyal való azonosítása; ez utóbbi az embernek nem egyszer megnyilvánuló mágiikus magatartására emlékeztet.⁸

6. E főnévi eredetű, pejoratív értelmű melléknéveknek mintegy szimmetrikus ellentétei bizonyos melléknévi eredetű főnevek, amelyek az ún. ominózus eufemizmusnak köszönik létüket (ez utóbbiakat illetően: ZLINSZKY: MNy. XXIII, 107). A vogul — mint ismeretes — a farkast és a szarvast csak leplezett kifejezésekkel emlegeti (MUNKÁCSI, VNGy. II, 0318, ZLINSZKY i. h., uő., Az eufémizmus. Bp., 1931. 20). „Nem véletlen” — írja ZLINSZKY —, „hogy e két állat nevét a magyar is csak jelzővel⁹ mondja, ú. n. tapadással, mint szarvas és farkas állatot” (Az eufémizmus. 20—1). Talán ide tartozik az is, hogy egy obdorszki bálványnak a neve POLJAKOV szerint *Juxli mü ngvi Sgrni*, vagyis 'Fátlan vidéki fehér Aranyos' (idézi MUNKÁCSI, VNGy. II, 0212). Érdekes a róka észti, ill. finn eufemisztikus neve: *punane* és *lepp* 'der Rote', ill. *punainen* 'der Rote' (R. E. NIRVI: Die Erscheinung des Tabu als wortgeschichtlicher Faktor. Studia Fennica V, 60). A német *Bär*, az angol *bear* előzménye eredetileg a. m. 'barna' (i. h., KLUGE—MITZKA, DETWb.¹⁸ 50—1, vö. POKORNY: IdgEtWb. I, 136—7). A kígyó eufemisztikus neve a litvánban *žaltys*, vagyis 'zöld' (A. MEILLET: Quelques hypothèses sur des interdictions de vocabulaire dans les langues indo-européennes. [A szerző Linguistique historique et linguistique générale c. gyűjteményes munkája második kiadásának I. kötetében. Paris, 1926.] 287). A medvét a szlávok sem merték igazi nevén nevezni, és medvédnek mondták; ez tkp.-a. m. 'mézevő' (vö. MEILLET i. m. 283—4, VASMER, REtWb. II, 110, KNIEZSA, SzJsz. I, 333, vö. ZLINSZKY i. h.). Az *ördög*, a *boszorkány* és a *lúdérc* nevének kiejtése is néha tilalmas dolog; HEGEDŰS LAJOSNAK gyakran feltűnt, hogy e gonosz lényeket inkább „általánosító szóval jelölik [...] : gonosz, rossz, nem tiszta” (Nyr. LXXX, 108, Orbis VII. 89). A németben nem egyszer *der Schwarze*, *der Böse* helyettesíti az *ördög* nevét (ZLINSZKY i. h.), a mariban pedig a 'szükségtelen' (tkp. 'nem kellő, nem óhajtott') jelentésű *kültama:s* (ERDŐDI: Nyelvi tabu a mariban. NyK. LX, 31).

Lehetséges, hogy ilyen eufemisztikus szó a népnyelvi *apró* is, amely 'himlő' (Balaton melléke, Székelyföld, Hétfalu: MTsz.) és 'kanyaró' (Göcsej, Kemenesalja: MTsz.) jelentésben ismeretes; érdekes kifejezés a 'hólyagos himlő' értelmű *nagy apró* (Székelyföld: MTsz.), továbbá a *küs* vagy *kicsid apró* 'vörös himlő, kanyaró' (Székelyföld: MTsz.). Ez az elnevezési mód különben az orbáncnak német eufemisztikus nevére, a *Rotschönre* emlékeztet (vö. FR. KAINZ, Psychologie der Sprache. I, 253). Manapság is gyakori, hogy veszedelmes betegséget csak körülírva, mintegy óvatosan emlegetnek.¹⁰

A fenti példákban a kerülendő — általában — konkrét főneveket a b s z t r a k t a b s z a v a k, illetőleg kifejezések helyettesítik:¹¹ így a jelzett fogalomhoz fűződő kép tudatunkban is elmosódottabban jelenik

⁸ Az indulatnak szavakban való levezetéséről: HERMANN IMRE, A pszichoanalízis mint módszer. Bp., é. n. 25 kk. és FR. KAINZ, Psychologie der Sprache. I. Stuttgart, 1941 (Sachverzeichnis, s. v. Entladung).

⁹ Illetőleg melléknévvél. V. O. A.

¹⁰ Ezzel szemben szitkozódásokban, átkozódásokban nagyon is nevén nevezik a betegséget.

¹¹ Az ominózus eufemizmus eseteiben ZLINSZKY példái között egy sincs, ahol melléknévet főnév helyettesítene, de annál több példában találkozunk a fordítottal. Ismeretes, hogy az ominózus eufemizmusnak számos más eljárása is van.

meg, s az ominózus dolog jelentkezésének „veszélye” is kisebb. (Azt talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy a melléknév általában absztraktabb, mint a főnév, s hogy a *mászó állat*¹² típusú eufemisztikus kifejezések is elvontabbak a *kigyó*-nál; ez utóbbiakra az irodalomban számos példa.)

7. E két csoportnak, a pejoratív jelentésű főnévi eredetű mellékneveknek és az ominózus eufemizmus melléknévi eredetű főneveinek a szembeállítása alighanem két emberi magatartást tükröz: egy támadót, indulatainkat kiélőt és egy óvatosat, félénket, meghúzódot.

VÉRTES O. ANDRÁS

¹² Irtisi osztják *varje vöje* (vö. SOLYMOSY: MNy. XXIII, 91). Ezekben tehát jelzős szerkezettel van dolgunk: melléknév (vagy melléknévi igenév) + általános jelentésű főnév. — További érvelésünk helyett I. WILHELM HAVERSnek *Neuere Literatur zum Sprachtabu* (Wien, 1946) c. művében a *Flucht in die Allgemeinheit* c. fejezetet (158—84); ennek b) pontja bizonyos — tabuszavakat helyettesítő — jelzőkről emlékezik meg BONFANTE nyomán (162); I. továbbá HAVERS idézett munkáját bizonyos mellékneveknek eufemisztikus szerepéről (60, 100—1 stb.).

A nyelv szélességének változása magánhangzóink képzésekor

Magánhangzóink képzésekor a nyelvnek két fajta mozgását (ill. alakváltozását) szokták figyelembe venni: a függőlegest és a szaggitális irányút; a frontális irányú alakváltozásnak — a nyelv szélesedésének és keskenyedésének — említése ritkaság számba megy. BÁRCZI GUSZTÁV két hang képzésével kapcsolatosan szól róla: ha az *a*-t ejtjük, a „*m. verticalis linguae* lelapítja és megfelelően kiszélesíti” a nyelvet (A magyar beszédhangok képzése. Bp., [1928.] 27), ha pedig az *e*-t, akkor a nyelvet a „*m. verticalis linguae*, [!] a szájfenékhez téríti szét” (i. m. 36). MOLNÁR IMRE szerint: ha „a nyelvhat a nyílt *é* helyzetből lassan elkeskenyedve fölemelkedik a kemény szápad felé, — (el kell keskenyednie, másképp nem férne be a felső fogsor rekeszébe) — a két üreg közt közlekedő csatorna elszűkülésének bizonyos fokán tisztán elhagyta a nyílt *é* jelleget, és átmege a zárt *é*-be. További keskenyedésnek és csatornaszűkítések egy ponton az *é*-be, majd az *i*-be visznek” (Eufonétika. Bp., 1942. 85).

Alább két szabályszerűségekre mutatok rá.

1. A palatalis illabialis hangok képzésekor a nyelv eleje (kb. a praedorsalis terület, valamint az általa födött rész) annál jobban szélesedik, minél előrébb képzett hangot ejtünk. A nyelvnek említett része az *ē* ejtésékor szélesebb, mint a velaris *ā* képzésekor, még szélesebb az *ē* ejtésének idején, s a legszélesebb akkor, ha az *i*-t képezzük.

Ezt a megállapítást több fonetikusunk, nyelvészünk, ill. beszédhibajavítónk önmegfigyelése erősítette: itt is megköszönöm szíves készségét Deme László, Elekfi László, Erdélyi István, Ferenczy Géza, Fónagy Iván, Hartay Erzsébet, T. Lovas Rózsa, Magdics Klára, Palotás Gábor és Tompa József kartársamnak. Önmegfigyelésükkel kapcsolatban a következőket jegyzem meg: többen közülük az *ā* — *ē* — *ē* — *ī* sor első tagjaként nem az *ā*, hanem az *ā* képzését figyelték meg; a vizsgálatok nagy része a nyelv tapintási érzetein alapult; Elekfi László nem állapította meg, hogy van-e nyelv szélességbeli különbség az *ā* és az *ē* ejtésékor; Fónagy Iván csupán arra az eredményre jutott, az „izomérzet alapján”, hogy az *ī* ejtésékor a nyelv szélesebb (a praedorsum és a mediodorsum határán), mint az *ā* képzése alatt. Végül megjegyzem, hogy nem voltunk tekintettel a hangok ún. szűk vagy széles ejtésére, tehát — például — az *ī* és az *ī* közti különbségre.

2. Vizsgálódásom szerint a nyelv szélesítésének kompenzáló szerepe is van: az *ī*-t (*i*-t) egyre nagyobb állkapocsszöggel ejtve, nyelvünk egyre jobban szélesedik. Ezt mások hangképzésében — szabad szemmel — aránylag könnyű megfigyelni.

Valószínű, hogy a nyelv szélességének más magánhangzók ejtésekor is van funkciója.

Az említett szabályszerűségek nyilván nemcsak a magyarra vonatkoznak, hanem általánosabb beszédfiziológiai érvényük van. Ezek egyébként összhangban vannak a hangképzésre vonatkozó elméleti ismereteinkkel. Mi a célja annak, hogy a nyelv az említett esetekben — előre és fölfelé emelkedvén — egyre jobban szélesedik? Az, hogy a rezonanciaviszonyokat megváltoztassa, nevezetesen a szájüreg térfogatát szűkítse: ti. az \bar{a} — \bar{a} — \bar{e} — \bar{e} — \bar{i} sorban a szájüreget — jó részben a nyelv segítségével — egyre inkább szűkítenünk kell, hogy egyre magasabb felhangokat keltsünk. Természetesen kívánatos lenne ún. objektív módszerű vizsgálat is; cikkünk — mintegy előzetes közlemény — talán addig sem fölösleges, míg alkalmas esz kö z ö k k e l valamelyikünknek sikerül a tárgyalt kérdésre megbízhatóbb, pontosabb feleletet adni.

VÉRTES O. ANDRÁS

A magyar érzelmi hanglejtésformák akusztikájához

1. Az érzelmek dallama önálló fejezet a köznyelv hanglejtésében. Eddigi munkánk során¹ bemutattuk az egyes érzelmek dallamformáit a magyar nyelvben, megállapítottuk, hogy az azonos érzelmekhez, attitűdökhöz egymással nem rokon nyelvekben, sőt a nem nyelvi eszközökkel történő közlésben: a zenében is mély analógiákat mutató dallamformák fűződnek, végül próbáltuk megközelíteni az affektív hanglejtésformák eredetét. Semmit sem tudunk azonban az érzelmeket kifejező dallamformák akusztikai tulajdonságairól. Melyik paraméter (alapfrekvencia, intervallum-nagyság, időtartam, formáns-amplitúdó) milyen mértékű jelenléte jellemző az egyes érzelmek kifejezőmódjára? Hogyan és meddig módosíthatók ezek a paraméterek az egyes érzelmek esetében; hol a határ, amelyen túl már elmosódnak, illetve egyáltalában nem ismerhetők fel az egyes érzelmek? Mi a paramétereknek az a minimuma, amely feltétlenül szükséges az egyes érzelmek megértéséhez és felismeréséhez? — Ezekre a kérdésekre kerestem a feleletet a londoni University College fonetikai laboratóriumában végzett mérés- és kísérlet-sorozatommal.

2. Egy egyszavas magyar mondat: „Ép.” szintézisét készítettem el húszféle variációban: 20 különböző érzelmi, illetve magatartásbeli színezettel. A szintetizált mondatok közül 10 kérdő, 8 kijelentő és 2 felkiáltó mondat volt. A kérdő mondatok közül 1 „normatív”, különösebb érzelmektől mentes eldönthető kérdés volt, a továbbiak csodálkozást, enyhe és fokozott érdeklődést, türelmetlenséget, gyanakvást, megdöbbenést, gúnyt, méltatlankodást és fenyegetést fejeztek ki. A kijelentő mondatok közül 1 „normatív” volt, a többiek vigasztaló, csodálkozó, értetlen, figyelmeztető, gúnyos, vitatkozó és méltatlankodó színezetet tükröztek. A felkiáltó mondatok örömet, illetőleg meglepetést implikáltak.

3. A szintetizált mondatokról szonagramokat és metszeteket („sections”) készítettem, amelyeknek kimérése alapján meghatároztam a mondatok alapfrekvenciájának, az alapfrekvencia változásaiból adódó magasságszintkülönbségeknek: a hangközöknek, a mondatok időtartamának és formáns-amplitúdójának értékeit. Az alapfrekvencia-értékeket az idő függvényében ábrázoltam, s ezek a görbék ilyen módon — a dallammozgáson kívül — a mondatok időtartamát is szemléletesen illusztrálták. Ugyancsak ez az ábra mutatta az érintett magasságszintek közötti intervallumok nagyságát Hz-ben, amely értékeket azután a megfelelő zenei hangközökkel azonosítottam. A for-

¹ FÓNAGY I. — MAGDICS K., Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében: NyK. LXV, 103; Das Paradoxon der Sprechmelodie: UA. Jb. XXXV, 1; A magyar köznyelvi hanglejtés kérdéséhez: előkészületben az Akadémiai Kiadónál.

mánsamplitúdó értékeket a formánsfrekvencia függvényében decibelben ábrázoltam.

a) A kijelentő és kérdő mondatok alapfrekvencia értékei 80—180 Hz között (ez volt a szintetizáló berendezés teljes alapfrekvencia tartománya, és ezen a tartományon belül értem a következőkben előforduló „magas” és „mély hangszint” elnevezést), a felkiáltó mondatokéi 140—180 Hz között mozogtak.

A „normatív” eldöntendő kérdés közép magas szinten emelkedő dallamot mutatott: a hang 100 Hz-nél indult és 140 Hz-ig emelkedett. Az enyhén és fokozottan érdeklődő, türelmetlen, méltatlankodó és fenyegető kérdéseket közép magasról magas szintre emelkedő dallam jellemezte: a hang 100 Hz-től 180 Hz-ig emelkedett. A meglepetést és megdöbbenést tükröző kérdések alacsony szinten emelkedő dallamvonallal jelentkeztek: a hang 80 Hz-ről 120 Hz-ig emelkedett. A gyanakvó és gúnyos kérdések emelkedő—eső hanglejtésben jutottak kifejezésre; a dallam 80 és 150 Hz között mozgott.

A „normatív” kijelentő mondat közép magasról: 110 Hz-ről mély szintre: 80 Hz-re ereszkedett. A gúnyos közlés mély szinten: 90 Hz-ről 80 Hz-re ereszkedő dallamot mutatott. A vigasztalást, értetlenséget, csodálkozást kifejező kijelentő mondatokat, valamint az örömteli felkiáltást magasról: 180 Hz-ről mélyre: 80 Hz-re leereszkedő hanglejtés jellemezte. A figyelmeztetés, vitatkozás, méltatlankodás és a meglepett felkiáltás ereszkedő—emelkedő dallammozgásban jutott kifejezésre: a hang 180 és 100 Hz között ereszkedett, majd egy, 120 és 140 Hz közötti, frekvencia-értékig emelkedett.

b) Sajátos összefüggés mutatkozott a dallammozgás és az időtartam között. A közép magas szinten emelkedő mondatdallam közepes hosszúságot (0,42 sec.) mutatott. A közép magasról magas szintre emelkedő, valamint a közép magasról mélyre ereszkedő lejtésű mondatok rövid időtartamról (0,32—0,36 sec.) tanúsodtak. A mély szinten emelkedő és a mély szinten ereszkedő dallamú mondatok kiejtési időtartama viszonylag hosszú volt (0,44—0,46 sec.). Az emelkedő—eső dallamformák rendkívül lassú beszédsebességgel (0,55—0,65 sec.) párosultak. Az ereszkedő—emelkedő dallammozgás a figyelmeztetés és méltatlankodó közlés esetében fokozott (0,36 és 0,32 sec.), a meglepett felkiáltás esetében csökkent (0,55 sec.) tempóval kapcsolódott. A magasról mélyre ereszkedő hanglejtés az örömteli felkiáltás esetében gyors (0,35 sec.), a vigasztalás, értetlenség és csodálkozás esetében lassúbb (0,49, 0,46 és 0,44 sec.) beszédsebességet mutatott.

Az emelkedő hanglejtés esetében a mondatkezdő, mély szintű dallamenet lényegesen hosszabb időtartamúnak (0,25—0,27 sec.) bizonyult, mint az azt követő magasabb szintű dallam (0,07—0,15 sec.). Az ereszkedő mondatdallam viszont ez utóbbi fordítottjáról tanúsodott: a mondatot kezdő magasabb szintű dallamvonal lényegesen rövidebb (0,08—0,15 sec.) időtartamot mutatott, mint az azt követő mélyebb szintű dallam (0,24—0,27 sec.). Az emelkedő—ereszkedő és ereszkedő—emelkedő hanglejtésű mondatoknál a mondatot kezdő és befejező dallamvonal körülbelül egyforma hosszú volt, míg a közbülső dallamszakasz meglehetősen rövidnek bizonyult.

c) A formánsamplitúdó érték általában csökkent a közép magas szinten, valamint a közép magasról magas szintre emelkedő mondatdallamok esetében² (A_1 : 0 → -2,5 dB, A_2 : -1 → -4 dB), de növekedett a

² A dB (decibel) értékek megállapításánál a „normatív” eldöntendő kérdés első formánsamplitúdóját (A_1) vettem viszonyítási alapul.

mély szinten emelkedő hanglejtésformákban ($A_1: 0 \rightarrow +2$ dB, $A_2: -2 \rightarrow 0$ dB). A középmagasról mély szintre, valamint a magasról mély szintre ereszkedő dallamú mondatokat csökkenő tendenciájú ($A_1: +2,5 \rightarrow -1$ dB, $A_2: 0 \rightarrow -3$ dB), a mély szinten ereszkedő hanglejtést azonban emelkedő tendenciájú formánsamplitúdó ($A_1: 0 \rightarrow +2$ dB, $A_2: -3 \rightarrow 0$ dB) jellemezte. Az emelkedő-ereszkedő és az ereszkedő-emelkedő lejtésű mondatok egyaránt ereszkedő-emelkedő tendenciájú amplitúdót mutattak ($A_1: +1 \rightarrow -2 \rightarrow +1$ dB, $A_2: 0 \rightarrow -4 \rightarrow 0$ dB).

4. Tíz angol és tíz magyar kísérleti alanyt kértem meg, hogy állapítsák meg a szintetizált mondat-variánsok érzelmi tartalmát. A 200 angol feleletből 78 (39%), a 200 magyar feleletből 140 (70%) bizonyult helyesnek.

5. Mindegyik mondatban módosítottam a hangközöket, az időtartamot és a formánsamplitúdókat. A módosított változatokról szonagramokat és magnetofonfelvételeket készítettem. Ezután ismét tíz angol és tíz magyar kísérleti alanyt kértem, hogy határozzák meg a fenti módon eltorzított mondatok implikációját.

a) A mondat-variánsok hangfekvését 20 vagy 40 Hz-cel emeltem, illetve csökkentettem. Ebben az esetben az angol alanyok 50 (25%), a magyar alanyok 104 (52%) helyes választ adtak. Általában a „normatív” kérdés és közlés, a meglepett és megdöbbent kérdés, a gúnyos, értetlen és csodálkozó színezetű kijelentés, valamint az örömteli felkiáltás megítélése esetében követték el a legtöbb tévedést.

b) A mondatok hangközzeit: a mondat érintett magasságszintjei közötti intervallumokat 20 Hz-cel növeltem, illetve csökkentettem. Ebben az esetben a helyes angol válaszok száma 10%-ra (20), a helyes magyar válaszok száma 32%-ra (64) csökkent. Helyes megítélések csupán a vigasztalást tükröző kijelentő mondatokkal, valamint a csodálkozó, türelmetlen, gúnyos és fenyegető kérdésekkel kapcsolatban hangzottak el.

c) A mondatok egészének időtartamát 0,1 sec.-mal növeltem, illetve csökkentettem. Az angol alanyok 30 (15%), a magyar alanyok 82 (42%) esetben találták el a helyes választ. Általában nem ismerték fel a „normatív” kérdést és kijelentést, a türelmetlenséget és meglepetést tükröző kérdéseket, valamint a meglepett felkiáltást.

Az emelkedő és az ereszkedő hanglejtésformák mondatot kezdő és záró dallamfázisának időtartamát felcseréltem. A lehallgatási kísérletet itt csak magyar alanyokkal végeztem el, 130 válaszból csak 50 (38%) bizonyult helyesnek, szemben a 82-vel (63%), amelyet a mondat-variánsok eredeti, torzítástól mentes formájának megítélése során közöltek ugyanazok az alanyok.

d) Az első és a második formáns (F_1 és F_2) amplitúdóját 4 dB-lel növeltem, illetve csökkentettem a mondatok elején vagy végén. Az angol kísérleti alanyok 21%-ban (42), a magyar alanyok 35%-ban (70) adtak helyes választ. Senkisem ismerte fel a „normatív” kérdést, az enyhén és fokozottan érdeklődő, meglepett, megdöbbent, gúnyos és fenyegető színezetű kérdéseket, sem a vigasztalást, értetlenséget, csodálkozást és gúnyt tükröző kijelentő mondatokat.

6. Összefoglalva az elmondottakat: egy egyszavas szintetizált magyar mondat húszféle affektív változatának alapfrekvencia-értékeit, intervallumait, időtartamát és formánsamplitúdó-értékeit határoztam meg. A szintetizált mondat-változatokat 10 angol és 10 magyar anyanyelvű kísérleti

alany hallgatta meg. Az angol alanyok 39%-ban, a magyar alanyok 70%-ban ítélték meg helyesen a mondatok érzelmi tartalmát. Az akusztikai paraméterek sorozatos módosítása csökkentette a helyes ítéletek számát és ugyanakkor kiemelte az egyes affektív mondatdallamok releváns akusztikai tényezőit. Kiderült, hogy a négy említett paraméter mindegyike egyformán fontos a „normatív” eldöntendő kérdés felismerésében. Három paraméter: a hangfekvés, időtartam és formánsamplitúdó volt döntő a csodálkozó kérdés felismerésében; a hangfekvés, az intervallumok nagysága és a formánsamplitúdó a megdöbönt kérdés, valamint a csodálkozó és értetlen kijelentés felismerésében; a hangfekvés, az intervallumok nagysága és az időtartam a „normatív” kijelentés felismerésében. Két paraméter: az intervallum-nagyság és a formánsamplitúdó volt szükséges az enyhén és fokozottan érdeklődő kérdés, a hangfekvés és a formáns amplitúdó a gúnyos kijelentés, a hangfekvés és intervallum-nagyság az örömteli felkiáltás, az intervallum-nagyság és időtartam a meglepett felkiáltó mondat felismeréséhez. Egy paraméter: az időtartam bizonyult csak relevánsnak a türelmetlen kérdés, az intervallum-nagyság a gyanakvó és méltatlankodó kérdések, valamint a figyelmeztető, vitatkozó és méltatlankodó színezetű kijelentő mondatok, s végül a formánsamplitúdó a vigasztaló, gúnyos és fenyvegető kérdések felismerésében.

MAGDICS KLÁRA

Adatok a *p, b, t, d* fonémák kialakulásának kérdéséhez a gyermeknyelvben

A gyermeknyelv tanulmányozásával foglalkozó szakemberek egyöntetű megállapítása szerint az első fonémák: az *a* magánhangzó és a *p, b* vagy *t, d* zárhangok (néha az *m* is). Az a kérdés: vajon miért éppen ezekkel a hangokkal képezi a gyermek első szavait, igen gyakran képezte vita tárgyát, mert ennek az összetett problémának a megvilágítását sokan egyoldalúan próbálták megoldani. Ide sorolhatjuk a legkisebb erőfeszítés elméletét, a vizuális tényező szerepének a hangoztatását, az ellentétek elméletét és más elméleteket, amelyek közül egyik sem ad kielégítő magyarázatot. E probléma helyes megoldásához az alábbiakban közölt adatokkal szeretnénk hozzájárulni, de semmiképpen sem tartathatunk igényt arra, hogy ezáltal már a megoldáshoz is eljussunk, mivel ezen munka keretein belül nem foglalkozunk a *p, b, t, d* zárhangok kialakulásában szereplő pszichikai tényezőkkel.

Megfigyelésünk alanyai két kislányunk, Eszter (szül. 1958. március 6-án) és Eta (szül. 1961. szeptember 26-án), akik születésüktől fogva kétnyelvű — magyar—szerbhorvát — környezetben nőttek fel.

A bilabiális zárhangok kialakulása

a) Az ajakmozgások első hangbeli megnyilvánulásai.

Élete második hónapjától fogva gügyög a gyermek. A legtöbb megfigyelés és saját megfigyeléseink szerint is az első hangok az *a* és *ε* magánhangzók változatai, az uvuláris, illetve faringális vibráció, és a faringális zárhangok. Utánuk, habár csak szórványosan, az ajakmozgásokkal képzett hangok következnek. Eszternél már a második hónapban néha az erősen aspirált *p* hanghoz hasonló hangbeli effektusokat hallottunk. Ugyanakkor a következő hónapban az ajak hozzájárulása a vokális artikulációban volt gyakrabban észrevehető: *ö*. Etánál is, akinél a bilabialis hangok kialakulása későbbben kezdődött, az ajkak mozgása a vokális hangképzésben nyilvánul meg először. Ezt a tényt néhány feljegyzett hangkombináció bizonyítja: *ellö, ö, öa, wa, gawa, wai, guga, gu gu gu* (Eta 0; 4).

Ezek a látszólagos célszerűtlen ajakmozgások valójában a létfenntartási ösztön veleszületett szopásmozgások reflexjelenségei, melyek a tüdőből kiáramló levegőnyomás hatására hangképzést eredményeznek. Tehát a bilabiális hangképzés jelentkezésének első fázisában nem más, mint a szopásmozgásokkal egyidejűleg kialakult hangbeli jelenség.

b) A bilabiális vibráció.

Idővel az ajakizmok erősödnek és a gyermek mind nagyobb energiával mozgathatja ajkait. Eszter gagyogásában 0; 3 korában egy nagyon rövid

tartamú okklúzióval kezdődő bilabiális vibráció: *bR*. Etánál ezt a jelenséget 0; 4 korában jegyeztük fel két változatban: *bR* és *pR*.

c) Az okkluzív bilabiális elem kiválása.

A *bR* — *pR* artikulációjából a következő hónapokban (0; 5, 0; 6, 0; 7) a *p* — *b* bilaabiális elem válik ki. Ez a folyamat kezdetben sok energia felhalmozásával jár és ennek következtében hol erős aspirációval: *ph* (Eta 0; 5), hol köpködéssel (Eszter 0; 5, Eta 0; 6) párosul. Sokszor az okklúzió frikcióval jelentkezik: *pF*, *bV* (Eszter 0; 5, Eta 0; 7). Vannak olyan esetek is, ahol csak a frikció hallatszik: *V*; *F-F*:: (Eszter 0; 5), *Fə*, *Və*, *Fə-Fə* (Eta 0; 7). Eszternél néha nazális elem is jelentkezik: *pn*, *bn* (0; 5). Mind két kislány bilabiális hangképzésére az *l* féle hangokkal való kombinációk jellemzők, így pl. *ε-bl*, *bl-gəgə* (Eszter 0; 5), *blə* (Eta 0; 6). Emellett szórványosan tiszta zárhangokat is képeznek: *bə-bə*, *t tu bu* (Eszter 0; 5), *a-bu-pu*, *bə*, *bə-bə*, *a-bü* (Eta 0; 6), *ə-ba*, *ba-ba*, *bε-bε* (Eta 0; 7).

d) A bilabiális okklúzió rögzítése.

Eszternél már 0; 7 kezdetén sűrűn hallottuk a *ba-ba* és *bε-bε* hangkombinációkat. A hónap közepe táján *ba-ba* állandósul, 0; 7 végén a *pa-pa* zöngétlen variációjával váltakozik. Etánál 0; 8 kezdetétől fogva gyakori jelenség a bilabiális vibráció mellett a bilabiális okklúzió is: *baba*, *bəbə* (0; 8; 8), *bə*, *bə-bə*, *bü-bü*, *bR*:*-bR*: (0; 8; 15), *bə-bü*, *bəbə*, *bü büb* (0; 8; 19), *bə bə*, *bə-bə*, *bR -bR* (0; 8; 22). *bə*, *pə*, *pR* (0; 8 24). Mint látjuk, a zöngés változat sokkal gyakoribb, mint a zöngétlen, amely csak a hónap végén jelentkezik.

A következő két hónapban (0; 9—0; 10) a bilabiális okklúzió mind jobban beidegződik. Ezt az alábbi példákkal szemléltetjük:

1) zöngés változattal: *bε-bε*, *ba-ba*, *bab* (Eta 0; 9), *bai-bai*, *a-ba* (Eszter 0; 9), *babuji* (Eszter 0; 10), *ba -ba*, *ba-ba*, *bab*, *be:-be:*, *baba* (Eta 0; 10);

2) zöngétlen változattal: *pa -pa*, *papa* (Eszter 0; 9, 0; 10), *p(h)ə-p(h)ə* (Eta 0; 9), *papi*, *papü* (Eszter 0; 10), *pə-pi*, *pa -pa*, *pa* (Eta 0; 10).

A bilabiális okklúzió rögzítése a *p*—*b* hangváltozatok kialakulásának végső fázisa, ahol a hang, amely kialakulásának első fokán a szopásmozgásokkal párhuzamosan jelentkezett, válik célszerűvé, lesz fonémává. Így a bilabiális zárhangokkal képzett hangkombinációkhoz bizonyos tartalom is fűződik. Eszter (0; 9, 10) *pa-pa-pa-pa*-t mond, miután nagyanyja kiment a szobából; (0; 9; 28) *a-ba*-val közli velem, hogy emeljem fel; (0; 10; 28) *papü*-val kér kekszet. Eta 0; 10; 5 *be -be* -t mond, amikor gyereket lát. Ez a hangkombináció a szerb *beba* szó (magyarul: *baba*) mintájára jött létre; 0; 10; 26 korában ugyanilyen jelentéssel a magyar változata is megjelenik *baba* hangkombináció alakjában.

Sok az imént felsorolt hangkombinációk közül csak a következő hónapokban kap közlési funkciót, a többi pedig feledésbe megy.

A dentális zárhangok kialakulása

a) A dentális okklúzió összefüggése a fogzással.

A bilabiális zárhangokhoz hasonlóan a dentális zárhangok kialakulása is más célt szolgáló mozgásokra vezethető vissza. 5—7 hónapos korában a gyermek erősen nyáladzik, nyelvvel sűrűn nyaldossa a foghúst, mivel a fogzást megelőző időszakban az íny kellemetlenül viskethet. Ha a nyelv és a foghús érintésével egyidejűleg a tüdőből levegő áramlik ki, dentális zárhangok keletkeznek.

Az élet első hónapjaiban kislányainknál a dentális okklúzió igen ritka jelenség. Eszter 0; 2 korában szórványosan hallatott *da, ta* hangkombinációkat. Eta gagyogásában csak jóval később (0; 4) jelentkezik a dentális okklúzió a már beidegződött veláris okklúzióval váltakozva: *gai-gai-dai*. Később azonban körülbelül másfél hónappal az első fog kibújása előtt, Eszternél 0; 5, Etánál csak 0; 7 korában, a dentális zárhangok képzése igen gyakori, sőt időnként domináló jelenség. Ez a tény világosan bizonyítja, hogy kislányainknál a dentális okklúzió kialakulása fogzással volt összefüggésben.

b) Ingadozások az okkluzív hangképzésben.

A mi esetünkben a dentális okklúzió kialakulása sokkal gyorsabb iramban haladt, mint a bilabiális zárhangoké. Csak egynéhány napig tartott az átmeneti fázis a kevésbé kialakult okklúziótól a teljesen kialakult okklúzióig. Eszter 0; 5; 23 *s* (*sz*-hez hasonló) hangeffektusokat ejt ki. Másnap (0; 5; 24) egész hangsorozatot képez nyelve elülső részével: *el', el', l'a, d.:*, *dl'', dl', el'a, l'a, g(h)l'*. 0; 5; 25 gagyogásában dentális hangkombinációkat is hallat: *a da, eda, dā, dē*, 0; 5; 27 a *z* és *ž* hangok képzésében a nyelv hegye is részt vesz. 0; 5; 29 a dentális hangképzés dominál, még pedig a következő hangkombinációkban: *adε, dē, dā, dε, dε-dε, ε-de*. Etánál 0; 6 első felében a *l, l'* hangok jelentkeznek; a hónap második felében már az okklúzió is többször előfordul, előbb erős aspirációval: *e-dhi*, később aspiráció nélkül is.

c) A dentális okklúzió rögzítése.

0; 5; 30 korában Eszter néhány percnyi gagyogása így bontakozott ki:

da-da, dε-dε, dlε, ε-dε

ge-ge, ja-je, je-je

dai-dai, da:-da:-, a-da

ej-da-da, da-da-da-dai

a-da-da, da-da-da-da

ada, ε-dε-ε-dε

bnu:-bnu:-, da-da-gha, ghe-gei

a-da-da, da:-da:-da:

ej, ε-dε

adε, dada, eda, eda

dε-dε-dge-ge

da-da-dga-ga-ga

Ez a példa mutatja, hogy a dentális zárhangok legtöbb esetben már tisztán jelentkeznek.

Mint hogy a következő hónapban (0; 6) a rögzítés folytatódik, a dentális okkluzívák hangképzése igen gyakori. Szórványosan még átmeneti hangokat is képez a kislány, amelyek *c, ž* affrikátákhoz hasonló hangbenyomást keltenek, avagy palatalizálva ejti ki a dentális zárhangokat: *te-te, a-da, ε-dε, ε-da* stb.

Etánál 0; 9 végén tiszta dentális zárhangok jelentkeznek, habár még veláris okklúzióval váltakoznak: *da-da-da, ga-ga, a-da, daj-daj-daj, gaj-gaj, da:*, *ga:-ga:*, *ga:*. A következő hónapban (0; 7) a dentális okklúzió dominál, mégpedig a következő hangkombinációkban: *ta-ta, da-da-da, dai-dai, a-da-da, a-da, a-da-da, da-da*. 0; 8 korában egyes hangkombinációk állandósulnak, mint például: *ada, da:-da:*, *edε, dedε, didi, dai-dai*.

Miután a dentális zárhangok kialakulása végső fázisába jutott — Eszternél 0; 6, Etánál 0; 8 —, a *t-d* hangváltozatok fonémává válnak. Így tehát a dentális zárhangokkal képzett egyes hangkombinációkhoz bizonyos jelentés is fűződik. Eszternél 0; 6; 9-től kezdve párhuzamosan funkciót kap két különböző hangkombináció: *a-da* vagy *a-da*, amely a magyar *adjál* szónak felel meg, és *dai-dai*, a szerb *daj* ('adjál') szó reduplikált változata. Mind a

két hangkombinációt a kislány akkor használta, amikor valamit kért tőlünk. Eta 0; 8 kezdetétől fogva *a-da*-t és *dai-dai*-t ugyane célból használ. Ugyanúgy meghatározott jelentés fűződik a *didi* és *da-da* hangkombinációkhoz is (0; 8). Az utóbbit a megpastikolás váltja ki, az előbbi pedig a szopás, illetve ivás cselekvéséhez kapcsolódik.

*

Ha a fenti idézett adataink alapján összehasonlítjuk a bilabiális és a dentális zárhangok kialakulását, a következő megállapításokhoz jutunk:

- 1) Mindkét hangképzésnek a kialakulása egyezik a következőkben:
 - a) Evolutív folyamatban több fázison megy keresztül.
 - b) Az első fázisban a hang más fiziológiai jelenségek a függvénye.
 - c) A végső fázisban a hang más, fiziológiai jelenségektől független funkciót kap.
- 2) A két hangképzésnek a kialakulása a következőkben különbözik egymástól:
 - a) A bilabiális hangképzés evolutív folyamata hosszabb, mint a dentálisé.
 - b) Az ajkak vibrációja megelőzi az ajkak zárképzését. A nyelv hegyének a vibrációja sokkal későbbben jelentkezik, mint a nyelv hegyének az okklúziója.
 - c) A dentális zárhangok előbb kapnak fonematikus funkciót, mint a bilabiális zárhangok, így:

Eszternél 0; 6 dentális zárhangok; 0; 9 bilabiális zárhangok.
Etánál 0; 8 dentális zárhangok; 0; 10 bilabiális zárhangok.

H a n g j e l ö l é s

u : nagyon rövid magánhangzó; *ː* : hosszú hang; *'* : palatalizált mássalhangzó; *a* : illabiális magánhangzó; *ɛ* : igen nyílt magánhangzó; nyíltabb a magyar e-nél; *e* : a magyar e-nek felel meg; *R* : bilabiális vibráns; *F* : bilabiális réshang; *V* : bilabiális réshang; *l'* : palatális laterális (palóc *ly*); *ʒ* : magyar *dz*; *ə* : neutrális magánhangzó; német és angol hangsúlytalan szótagokban igen gyakori.

MIKES MELÁNIA

Irodalom

- ABRAHAMS, HENRIK: Etudes d'apprentissage phonologique, „Zbornik za filologiju i lingvistiku”, Novi Sad, 1957.
- BALASSA JÓZSEF: A gyermek nyelvének fejlődése, „Nyelvtudományi Közlemények” XIII. k., Budapest 1893.
- GRÉGOIRE, ANTOINE: L'apprentissage du langage, Liège 1937.
- JAKOBSON, ROMAN: Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze, „Uppsala Universitets Arsskrift” 1942: 9.
- KENYERES ELEMÉR: A gyermek első szavai és a fajok föllépése, Bpest 1926.
- KOLARIČ, RUDOLF: Slovenski otroški govor, „Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novum Sadu”, IV, 1959.
- LEOPOLD, WERNER: Speech development of a bilingual child, V. II, Evanston, Illinois, 1949.
- ONHESORG, KAREL: Fonetická studie o dětské řeči, Praha 1948. Druhá fonetická studie o dětské řeči, Brno 1959.
- PAVLOVIC, MILIVOJ: Le langage enfantin — acquisition du serbe et du français par un enfant serbe, Paris 1920.
- SMOCZYŃSKI, PAWEŁ: Przewstawianie przez dziecko podstaw systemu jezykowego, Łódź 1955.
- VÉRTES O. JÓZSEF: A gyermeknyelv hangtana, Bpest 1905.
- VÉRTES O. ANDRÁS: A gyermek nyelve, (Kézirat) Bpest 1954.

Az „irodalmi nyelv” terminus értelmezéséhez

1. Minden tudomány vagy tudományág csak a rendszerének megfelelő, meghatározott és egységes szemléletet tükröző, szabatos fogalmakkal és terminológiával dolgozhat. Az alapvető fogalmak meghatározása és a terminológia ugyanis nem valami külsőleges dolog. Mögötte mindig ott van — ott kell lennie — az illető tudomány vagy tudományág egész fölépítésének, rendszerének, szemléletének, egyszóval koncepciójának. Az irodalmi nyelv történetével foglalkozó diszciplína újszerűségét nem utolsósorban éppen az jelzi, hogy terminológiája most van a kiforrás állapotában. Bizonyára nem véletlen, hogy a „Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes” VIII. liège-i kongresszusán az irodalmi nyelv tárgykörében elhangzott fő előadás is foglalkozott fogalmi és terminológiai problémákkal (B. O. UNBEGAUN: La formation des langues littéraires slaves. *Langue et Littérature*. Paris, 1961. 135—46; l. még FRANCIS BAR: La notion de la langue littéraire. Uo. 423—5), a hozzászólások pedig csaknem kizárólag ezek körül forogtak (pl. „M. R. AUTY [Cambridge] regrette lui aussi, la confusion qui règne dans la terminologie...”. I. m. 147).

2. A mi viszonylatunkban PAIS DEZSŐ alapvetése után (A magyar irodalmi nyelv: I. OK. IV, 425—66 és MNYTK. 83. sz. 125—66) igen nagy külföldi és a teljes hazai irodalom gondos mérlegelésével, valamint saját eredményeinek felhasználásával BENKŐ LORÁND fejtette ki részleteiben is az irodalmi nyelv mibenlétének kérdéseit, s meghatározta, jellemezte és rendszerezte az irodalmi nyelvvel kapcsolatos alapfogalmakat (a belső nyelvtípusok; az írott nyelv, a nyelvi eszmény, a nyelvi norma, a nyelv ígység, a nemzeti nyelv; az irodalmi nyelv szerkezete, hatóköre, belső tagolódása stb.); l. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 28—113). Mindezzel nemcsak a terminológiai bizonytalanság megszüntetéséhez járult hozzá, hanem az irodalmi nyelv vizsgálatának mint önállóságot igénylő tudománynak az alapját is megvetette.

BENKŐ rendszerezésében a nyelv belső tagolódásának, rétegződésének fő kategóriái egyrészt a népnyelv és a nemzeti nyelv, másrészt a beszélt nyelv és az írott nyelv. Az irodalmi nyelv diakrón viszonylatban: az írott nyelv síkján kifejlődött nemzeti nyelvi norma, illetőleg a nemzeti nyelven belül létrejött írott nyelvi változat; szinkrón viszonylatban: a nemzeti nyelv írott változata, vagyis az írott nyelvből csak a nemzeti nyelvi részleg, illetőleg a nemzeti nyelvből csak az írott nyelvi részleg tekinthető irodalmi nyelvnek (i. m. 62—3). Magát az irodalmi nyelvet így határozza meg: „Az irodalmi nyelv a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív belső nyelvtípusnak, a nemzeti nyelvnek az írott változata, amelybe az igényes írásbeliségnek minden területe (tehát a szépirodalom nyelve mellett a politikai, tudományos, publicisztikai stb. irodalom nyelve is) belefoglaltatik.” (Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelveművelő konferencia anyaga. Bp., 1960. 222; bő külföldi és hazai irodalommal.)

3. Jóllehet HORVÁTH KÁROLY már a pécsi nyelveművelő konferencián megállapította — éppen a BENKŐ LORÁNDtól előadott terminológiához szólva hozzá —: „Az irodalmi nyelv terminológiájának jelentéstartalma szempontjából nem hiszem, hogy nagyobb ellentét lenne nyelvészek és irodalomtörténészek között” (AnyMűv. 257), mindjárt ott, a további hozzászólások során kiderült, hogy nemcsak a nyelvészek és irodalmárok között van vagy lehet ellentét e tekintetben, hanem maguk a nyelvészek sem minden esetben értik ugyanazt irodalmi nyelven. Többen nem fogadják el — kisebb vagy nagyobb részben — a BENKŐTől vázolt rendszert sem, sőt azóta néhányan új rendszer felállításával is megpróbálkoztak.

4. Az „irodalmi nyelv” terminus jelentéstartalmát véve figyelembe, egyesek vonatkoztatták a szépirodalmi nyelv stílusára (pl. Mészöly Gédeon: I. OK. IV, 476; Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 254—5, vö. PAIS: IrNyDolg. 8—9; továbbá MARTINKÓ ANDRÁS: AnyMűv. 287—90 és IrtörtKözl. 1961: 502—3; — hasonló jelenségek mutatkoztak a szovjet nyelvészetben is, l. A. B. Степанов: История русского литературного языка. Москва, 1961.² 7—9, irodalommal).

Mások az írott nyelvvel tették vagy tennék egyenlővé (pl. PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961. 7—9, 16; — DEME LÁSZLÓ, A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. sz. Bp., 1959. 84—5; — ilyesmiről beszél ZOLNAI: I. OK. IV, 484, s végül a külföldi irodalomban is látunk rá példát: „Ошибочно отождествлять понятия «литературный язык» и «письменная речь». Не всякая письменная речь является фактом литературного языка”. A. B. Степанов i. m. 8; s az egyik legújabb lengyel stilisztikában:

„Dla pisanej postaci języka polskiego Zenon Klemensiewicz w swej pracy «O różnych odmianach współczesnej polszczyzny» [Warszawa, 1953.] chce zarezerwować używany dotychczas w językoznawstwie wieloznacznie termin: język literacki. W tym właśnie proponowanym przez Klemensiewicza znaczeniu będziemy ten termin stosować.” [HALINA KURKOWSKA—STANISŁAW SKORUPKA, Stylistyka polska. Zarys. Warszawa, 1959. 106].

Ezenek kívül azonosították még a köznyelvvél, az irodalmi műveknél a nyelvvel általában stb. is (l. HEXENDORF EDIT: MNy. LVI, 410—12).

5. Többen elfogadták az irodalmi nyelv adott fogalom meghatározását, csupán az elnevezéssel, a terminussal nem értenek egyet. HEXENDORF EDIT az irodalmi nyelv kifejezést meghagyná 'az irodalom nyelve', 'a szépirodalmi alkotások nyelve' jelölésére, az illető fogalomnak más nevet adva (MNy. LVI, 489—92). Jobbára hasonlóképpen vélekedik KÁROLY SÁNDOR (Nyr. LXXXV, 385—98); kételkedik az „irodalmi nyelv” terminus helyességében PAPP LÁSZLÓ (i. m. 4—9) stb. (l. még fentebb a MÍSZÖLY, s a MARTINKÓ véleményéről mondottakat).

6. Akadtak olyanok is, akik — legtöbbször éppen az irodalmi nyelv fogalmából, illetőleg terminusából kiindulva — a BENKŐ LORÁNDÉtól eltérő, részben vagy egészben új rendszerezést adtak.

PAPP LÁSZLÓ a nemzeti nyelv kategóriáján belül megkülönbözteti az írott és beszélt változatot, az írott változat alá sorolja az irodalmi, illetőleg az irodalmon kívüli írásbeliséget, a beszélt változat alá pedig a köznyelvet és a nyelvjárásokat (i. m. 4—9). — KÁROLY SÁNDOR rendszerezésében előtérbe helyezi a műfaji szempontokat: elsősorban megkülönböztet irodalmi, nem irodalmi műfajokat s társalgást, a műfajok síkján helyezi el egyfelől a nyelvtípusokat (egységes nyelvtípus — nyelvjárások) és a közlésmód kategóriáit (beszélt nyelv — írott nyelv) (Nyr. LXXXV, 385—98). — TÖRÖK GÁBOR a következő rendszert ajánlja: „a) beszélt nyelv: nyelvjárás, táji köznyelv, köznyelv, irodalmi nyelv; — b) írásság: nyelvjárási (ma már spontánul nem keletkezik), nyelvjárási, a XVII—XVIII. században táji irodalmi nyelvi, köznyelvi (ma) és végül irodalmi nyelvi...” (AnyMűv. 294—5). — Már korábban kialakította rendszerét DEME LÁSZLÓ, amelyben a „nemzeti nyelv” korszaki megjelölés és nem nyelvtípus. Az egész nemzet, az egész társadalmi formáció nyelve a fejlődés nemzeti korszakában, amelynek fő formája az irodalmi nyelv és beszélt változata a köznyelv, és amelynek vannak különböző nyelvhasználati formái: a nyelvjárások stb. (A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szempontjából. Nyelvművelésünk főbb kérdései, Bp. 1953. 15—48, vö.: MNy. V, 185—6 s egyéb későbbi műveivel is.)

Mind az irodalmi nyelv fogalmával és elnevezésével, mind az egész rendszerrel kapcsolatos megnyilatkozások sok érdekes és több helyütt vitára készítő s vitatható szempontot vetettek fel. Ennek ellenére — úgy gondoljuk —, ha figyelembe vesszük a külföldi irodalmat, a hazai hagyományokat s a jelenlegi gyakorlatot, magát a nyelvi valóságot és nem utolsósorban BENKŐ alapos és sokoldalú érvelését (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 5—7; Felír. Általános kérdések 28—113; az „Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól” címen elhangzott előadás és a hozzászólásokra adott válasz: AnyMűv. 221—38, 303—9), a fenti rendszerezést, „irodalmi nyelv”-meghatározást és terminust el kell fogadnunk. Természetesen a magyar irodalmi nyelv történetének és jelenének több szempontú és nagyobb mérvű kutatása változást, kiegészítést még hozhat.

7. A magyar irodalmi nyelv alakulásának XVI—XVII. századi történetével foglalkozó vizsgálódásaim során magam is beleütköztem egy számomra megoldatlan kérdésbe. Utána kutatva azonban megállapítottam, hogy mind a külföldi, mind a hazai irodalomban — ha nem is élesen megfogalmazva — felvetődött már. Arról van szó ti., hogy a XVI—XVII. századi egységesülő nyelv, egységesülő nyelvet minek tekintjük, nevezhetjük-e irodalmi nyelvnek. Elvibe alapon: irodalmi nyelvi meghatározásunk (s egész rendszerünk) nem csak az irodalmi nyelv kialakulása utáni állapotokat tükrözi-e, nem azokra érvényes-e csupán? (Egyébként hogy mikor, mely időpontban tekinthető az irodalmi nyelv — éppen különböző intenzitással, de folytonos alakulása miatt — kialakultnak, maga is — mindenki számára megnyugtató módon — roppant nehezen állapítható meg!)

Az említett liège-i kongresszuson R. AUTY vetette fel ezt a problémát az UNBEAUN előadása után elmondott hozzászólásában. A vitáról szóló beszámolóból így értesülünk róla: „... Il approuve la définition que donne M. Unbeaun de la «langue littéraire», à savoir «langue nationale standardisée». Toutefois, ces termes, de même que la définition proposée récemment par le savant polonais Urbanczyk («forme écrite de la langue nationale générale»), ne pourraient s'appliquer qu' à la période moderne à partir du XVIIIe siècle. Il est impossible de parler de «langue nationale» et à plus forte raison de «langue standardisée» quand on se réfère à la période antérieure”. És UNBEAUN válasza: „Passant

aux remarques faites par M. Auty, M. Unbegaun reconnaît qu' il manque une terminologie claire pour la période ancienne.” (I. m. 148 és 149.)

DEME LÁSZLÓ felteszi a kérdést a két Telegdy nyelvének a vizsgálatakor: „Irodalmi nyelv-e ez a normává fejlődőben levő nyelvhasználati forma?” Majd megválaszolva, hogy mennyiben az, illetve nem az, erre a megállapodásra jut: „... jobb talán nem is irodalmi nyelvnek nevezni, hanem írott nyelvnek” (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. sz. Bp. 1959. 4–5 és 84–85).

Részben ez a probléma készíti PAPP LÁSZLÓT, XVI. századi missilisek irodalmi nyelvi célú vizsgálatai során a következő kijelentésre: „azt a folyamatot, amelynek során és következtében a magyar nyelv nyelvjárási sokféleségéből megszületik — egyelőre inkább csak írásban — a nemzeti nyelv egysége, «írott nyelvünk» egységesülésének nevezem, a folyamat eredményét pedig «írott nyelvünk» egységének.” (i. m. 7).

HEXENDORF EDIT az *irodalmi nyelv* kifejezés történetét kutatva — amelynek eredményeképpen azt a 'szépirodalom nyelve' jelölésre foglalná le — megemlíti: e terminus nem egyértelmű volta az oka annak, hogy a kutatók kénytelenek különböző körülírásokkal élni. „Például az *egységes irodalmi nyelv*-féle megjelölés már magában foglalja, hogy az irodalmi nyelv lehet nem egységes is, hogy irodalmi nyelv az irodalomnak nem egységes nyelve is: az egységesülés előtt vagy az egységesülés kezdeti szakaszában keletkezett irodalmi alkotások nyelve.” (MNY. LVI, 491).

Hasonló megfontolás rejtőzhetik TÖRÖK GÁBORNÁK már említett terminológia-rendszere mögött is. Tudniillik a „beszélt nyelv” főkategórián belül külön táji köznyelvet, a másik főkategórián, az „írásosság”-on belül pedig a következő részlegeket különbözteti meg: nyelvjárási, nyelvjárásos, a XVII–XVIII. században táji irodalmi nyelvi stb. (AnyMűv. 294). (L. még KÁROLY SÁNDORNÁK az irodalmi nyelv fejlődésében tapasztalható két fázisról szóló gondolatát. Uo. 285; továbbá MARTINKÓ megjegyzését a XVII. század irodalmi nyelvére vonatkozólag. IrtörtKözl. 1961: 502–3).

Kérdés most már, hogy nevezhető-e irodalmi nyelvnek az a XVI., (illetőleg még inkább) XVII. századi magyar nyelvhasználat, amelyet az e korból származó nyelvtanok és nyelvtanfélék mind szabályzati részükben, mind példáikban, — s ha magyar nyelvűek (ezek száma kicsi töredéke a latin nyelvűeknek!) — mind szövegükben képviselnek, és amely az erősebb nyelvjárási jelenségektől mentes, viszonylag kiegyenlített, több elemében norma erejű nyelvtípus mutató? A XVI–XVII. századi magyar nyelvtanok, nyelvtanfélék és a korabeli nyelvi egységesülés kérdéseivel foglalkozó dolgozatom címe vajon helyes volna-e így: „Régi nyelvtanaink és az irodalmi nyelv.”? Kétségtelen, hogy vannak e nyelvhasználatban az irodalmi nyelv felé mutató vonások, de az is elvitathatatlan, hogy az irodalmi nyelv fentebbi meghatározásának semmiképpen sem felel meg. DEME — mint említettem — dolgozatában úgy hidalta át ezt a problémát, hogy a két Telegdy levelezésében tapasztalt nyelvhasználati formát „írott nyelv”-nek nevezte (i. m. 82–85). PAPP LÁSZLÓ az idézett helyen ugyancsak „írott nyelvünk” egységesüléséről beszél a XVI. századi deáknyelvvél kapcsolatban. Én kevésbé alkalmazhatnám ezt az utóbbi terminust, mert a nyelvtanok lényegesen más műfajt képviselnek, mint a missilisek. De egyébként sem tartom szerencsésnek, mert megtévesztő. Az „írott nyelv” terminus ugyanis egyrészt tágabb fogalmat takar, amelybe minden kor minden írása beletartozna (pedig a régebben általános, de még ma is elképzelhető — részben vagy egészben — nyelvjárásban írt levél stb. nem irodalmi nyelv), ugyanakkor szűkebb fogalom is, mert pl. egy szónoki beszéd — amelyet le sem írt a szerzője — adott esetben kimeríti az irodalmi nyelv fogalmát. Én az „írott nyelv”-et „beszélt nyelv” szembeállítását egyébként meghagynám a stilsztika és a műfajtan számára.

Úgy gondolom, megtartva a fent vázolt terminológiai rendszert s irodalmi nyelvi meghatározást és elnevezést, a nyelvjárások fölé rétegeződő, az egységesülés állapotában levő, eszményivé és normává váló írott nyelvhasználati formát *egységesülő irodalmi nyelvnek*, véglegesen kialakult, eszményivé, normává vált, egységes állapotában pedig *egységesült irodalmi nyelvnek* nevezhetnénk. Vagy esetleg — hogy az eszményivé, normatívá válásra is utaljunk az elnevezésben — *beszélnéknék* megszilárduló és megszilárdult vagy állandósuló és állandósult irodalmi nyelvről. (L. a külföldi nyelvészeti irodalmakban elterjedt efféle terminusokat: *standard language*, *langue standardisée*, *Standard Spanish*; O. BEHAGHEL — olykor — a *Schriftsprache* mellett az *Einheitssprache* műszót is használja, vö. PAPP LÁSZLÓ i. m. 6; Langue et Littérature 148.) Ez utóbbi — *megszilárduló, állandósuló* — jelzővel ellátott terminusok olyan irodalmi nyelvek jelölésére is alkalmasak lehetnének, amelyek egy nyelvjárás alapján jöttek létre. Ilyenfajtan meg tudnók különböztetni az irodalmi nyelvet kialakulóban levő és kialakult szakaszában, elkerülnénk az eddigi félreértéseket, a terminológiai zavart, viszont a rendszer változatlan maradna.

Természetesen ez elgondolás hibájául szintén fölhozhatná valaki, hogy eszerint is irodalmi nyelv lesz, ami még valójában nem az. Éppen erre utalna azonban az *egységesülő* és *egységesült* vagy más leszűkítő, meghatározó jelző: az „egységesülő” irodalmi nyelvben ugyanis — mint DEME és PAPP LÁSZLÓ kimutatta a maga anyagában és én is igyekszem említett munkámban a XVI—XVII. századi nyelvtanok képviselte nyelvvel kapcsolatban — az ún. „egységesült” irodalmi nyelvnek (vagy a jelenlegi terminológia szerint: irodalmi nyelvnek) igen sok vonása megtalálható. (Persze az egységesülés, normává válás „elkezdésének” és „befejezésének” kritériumai — nem utolsósorban ezek idejének megállapítása az egyes nyelvek, történetesen a magyar esetében — még így is sok vitára adhatnak okot.)

SZATHMÁRI ISTVÁN

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

Fokos-Fuchs Dávid nyolcvan éves

Szeretettel és tisztelettel köszöntjük Fokos-Fuchs Dávidot nyolcvanadik születésnapján.

A Keleti Szemle 1905-ben megjelent VI. kötetének 174—7. lapjain német nyelven írt szép ismertetést és méltatást olvashatunk a Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciójának eredményeit tartalmazó Lipcsében megjelent műről. Az ismertetést, amely egy állandóan emelkedő tudományos pályának kezdetét jelzi, Fokos-Fuchs Dávid írta. A következő évben, 1906-ban a Nyelvtudományi Közlemények XXXVI. évfolyamában feltűnést keltett Fokos-Fuchs első, önálló kutatásokon alapuló, a nyelvi anyag alapos ismeretéről és a feldolgozás módszerességéről tanúskodó dolgozata: „A locativus-féle határozók a votjákban.” Ugyanebben az évben a Keleti Szemle VII. kötetében megindult egy cikksorozat, amely a folyóirat X—XII. köteteiben folytatódott és amely 1911-ben különnyomatként önálló kötetben is megjelent: „Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. Patkanov bearbeitet von D. R. Fuchs”. Ebben a cikksorozatban, illetőleg műben, amely a nem-nyelvész Patkanovnak a múlt század kilencvenes éveiből származó szövegei és nyelvtani feljegyzései alapján fáradságos, áldozatos munkával készült, a fiatal Fokos-Fuchs Dávid az ugor nyelvek alapos ismerőjeként mutatkozott be. — 1909-ben, tehát szintén pályája kezdetén a Magyar Nyelvőr XXXVIII. évfolyamában egy kis cikk jelent meg Fokos-Fuchs tollából: „Török jövevényszavainkhoz”, a Keleti Szemle X. kötetében pedig egy ismertetés H. WINKLER „Der Uralaltaische Sprachstamm” c. művéről. A cikk, és a Winkler könyvéről írt ismertetés elárulják, hogy szerzőjük érdeklődési körébe az altaji nyelvek és az uráلتaji nyelvviszony kérdése is beletartozik.

Ha most nyolcvanadik születésnapja előtt áttekintjük Fokos-Fuchs hat évtizedes munkásságának terjedelmes jegyzékét, megállapíthatjuk, hogy Fokos-Fuchs az évek és az évtizedek múlása alatt hű maradt önmagához és mindazokhoz a probléma-körökhöz, amelyek pályája kezdetén foglalkoztatták.

Kétségtelenül fordulópontot jelentett életében és tudományos fejlődésében a zürjének nyelvének, valamint ősi anyagi és szellemi kultúrájának helyszíni tanulmányozása 1911 és 1913 nyarán. Fokos-Fuchs mesterének, Munkácsi Bernátnak példáján lelkesülve vállalkozott a ma már szinte elképzelhetetlen nehézségek legyőzésére, és fáradhatatlan buzgalommal, hősies kitartással aránylag rövid idő alatt — első kutatóútja nyolc, a második kb. hat hétig tartott — mennyiségben csodálatosan gazdag, minőségben páratlanul becses nyelvi anyagot gyűjtött össze. „Der Gefahr, dass meine Zeit sich als zu kurz erweisen könnte, suchte ich dadurch vorzubeugen, dass ich den ganzen Tag

angestrengt arbeitete”, írta első úti jelentésében (KSz. XII). A szakadatlan, rövid pihenésekkel alig-alig megszakított munka Fokos-Fuchs Dávid állandó életformájává vált. Tervbevett harmadik kutatóútját megakadályozta az első világháború kitörése. Azonban 1916-ban és 1917-ben több hónapon át — mindaddig míg a frontra nem vezényelték — alkalma volt a magyarországi fogolytáborokban élő zürjén hadifoglyok nyelvének tanulmányozására. Az első és a második zürjén útján feljegyzett szövegek megjelenése után (NyK. XLI—XLIV. ,vö. még XLV), évtizedek múltak el, míg az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenhetett a fogolytáborokban gyűjtött anyaga „Volksdichtung der Komi (Syrjänen)” (1951) és a Reguly emlékének ajánlott 22 000 szót tartalmazó kétkötetes zürjén szótára (1959). A mintaszerű szótár nem csupán lexikális gyűjtéseken alapszik, hanem igen jelentős mértékben a magagyűjtötte szövegeken is: „Eine grosse Anzahl von Wörtern, nach denen ich vielleicht entweder vergebens geforscht hätte, oder deren Auffinden gewiss sehr umständlich gewesen wäre, kam in den Texten ungewungen — dem Gewährsmann selbst oft unbewusst — zum Vorschein... Den Texten verdanke ich die Kenntnis so mancher Formen der Deklination und Konjugation, die weder nach mühevollen Nachfragen, noch auf Grund der hierauf hinzielenden Gespräche festzustellen waren. Dass die Texte und die sich ihrem Aufzeichnen anschliessenden Gespräche und Fragen oft die wichtigste Handhabe zum Feststellen der Bedeutung boten und in syntaktischer Hinsicht freilich als durch nichts anderes zu ersetzende Quelle dienen, versteht sich von selbst”, írja a szerző a „Das Material des Wörterbuches” című fejezetben. Olyan elv ez, amelynek érvényesítése minden tudományos igényű szótárban és nyelvtanban kívánatos volna.

A szövegekből merített adatok tulajdonságait Fokos-Fuchs alaktani, szótörténeti dolgozataiban is felhasználja. Lehetne-e a szövegek nyújtotta tanulságok figyelembe vétele nélkül érdekesebben, módszeresebben és meggyőzőbben tárgyalni egy képző funkciófejlődését, mint Fokos-Fuchs tárgyalta „Die reflexiven Zeitwörter des Syrjänschen” című dolgozatában (KSz. XIV). Vagy lehetne-e tisztán lexikális alapon egy önmagában jelentéktelennek látszó részletkérdésből kiindulva olyan imponáló szintézisre emelkedni, mint „Egy jövevényező és tanulságai” című cikkében látjuk. Nem lehet céлом ez alkalommal Fokos-Fuchs kisebb-nagyobb dolgozatainak méltatása, azt azonban kimondhatjuk, hogy minden dolgozatával, még legkisebb terjedelmű cikkeivel is előbbre vitte a kutatást. Meg kell emlékeznünk azonban arról a nagy áldozatkészségről, hogy saját munkájának rovására is vállalkozott az elárvult Reguly — Pápay hagyaték gondozására: sajtó alá rendezte, németre fordította, szövegkritikai megjegyzésekkel, nyelvi és tárgyi magyarázatokkal látta el a még kiadatlan két osztják hőséneket (Reguly-könyvtár III, 1—2.). Hasonló áldozatkészségről tanúskodik az a hatalmas kötet is, amelyben Munkácsi Bernátnak a magyarországi hadifogolytáborokban gyűjtött votják szövegeit adta ki (MSFOu. 102).

Elvi szempontból igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk Fokos-Fuchs 1962-ben megjelent művének: „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft, mit besonderer Rücksicht auf das Problem der uralaltaischen Sprachverwandtschaft” (Wiesbaden, 137 l.). Az uráaltaji nyelvviszony kérdésével Castrén óta több kiváló kutató foglalkozott. Szigorú mértékkel mérve az elfogadható hang- és alaktani, valamint szókinésbeli megjegyzések száma nem haladja meg azokat az egyezéseket, amelyek uráli-

indoeurópai viszonylatban is felmutathatók, és ezek a megfelelések nem foglalkozhatók rendszerbe sem az egyik sem a másik nyelvcsaláddal kapcsolatban. Fokos-Fuchs, aki fiatal kora óta az altaji nyelveket is tanulmányozta, és nemcsak nyelvtanokban kutatott, hanem szövegeket is olvasott, és megírta az uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányoknak egész sorát, ebben a művében rámutat arra, hogy a huszonöt pontba foglalt szintaktikai egyezések rendszert alkotnak, és hogy ezek a szintaktikai egyezések a gondolkodás és a szemlélet azonosságának nyelvi kifejezői. A jellegzetes szemlélet az az el nem hanyagolható tényező, amely az uráli nyelveket közel hozza az altaji nyelvek csoportjához és egyúttal elkülöníti az indoeurópai nyelvektől. „Der Indogermane sieht z. B. etwas *dort*, wo er es gelassen hat, sieht, wo jemand ertrunken ist, wo er etwas gefunden hat, die ural-altaischen Völker sehen etwas *von dort*, *wohin* sie es gelassen haben, sehen, *wohin* jemand ertrunken ist, *woher* sie etwas gefunden haben, d. h. sie sehen in diesen Beziehungen keinen *Zustand*, in welchem etwas geschieht, sondern eine Begebenheit, ein Geschehen, und bezeichnen gleichzeitig die *Richtung*, nach welcher hin oder von welcher her die Bewegung vor sich geht; sie bringen mit der Handlung zugleich eine Bewegung oder richtiger: *die Richtung der Bewegung zum Ausdruck*”, írja Fokos-Fuchs a Ravila-émlékkönyvben (MSFOu. 125) megjelent cikkében. Olyan elv ez, amelyet az uráli és az altaji valamint az uráli és az indoeurópai nyelvcsoporthoz egymáshoz való viszonyának tárgyilagossá megítélésénél nem lehet ezentúl figyelembe nem venni.

Fokos-Fuchs Dávidnak, a kiváló pedagógiai érzékkel megáldott tudósnak, nem adatott meg, hogy egyetemi katedráról nemzedékeket neveljen a tudománynak. Lakásán tanította a tőle tanulni vágyó fiatal kutatókat, és csak a legújabb időkben kapcsolódott bele meghívott előadóként az egyetemi oktatásba. Fokos-Fuchs Dávidnak szakadatlan munkában eltelt életéről és a tudományhoz való viszonyáról ez ünnepélyes alkalommal csak megismételhetem azt, amit a „Volksdichtung der Komi (Syrjänen)” és a Syrjänisches Wörterbuch ismertetése alkalmával már leírtam (ALH. X.): Fokos-Fuchs Dávid hosszú gimnáziumi tanári és igazgatói működésének éveit felelősségteljes, fárasztó nehéz munkájának a legmagasabb követelményeket kielégítő elvégzése mellett művelte a tudományt. Olyan nagy tudományos feladatokat oldott meg és olyan sok nagyjelentőségű eredményt ért el, mintha a tudomány művelésén kívül nem is lett volna egyéb kötelezettsége. Ez a rendkívül szerény tudós személyes hatásával, mások munkája iránt tanúsított őszinte és jóindulatú érdeklődésével, mások munkájának és tudományos eredményeinek megbecsülésével, mély és széleskörű ismereteivel, magas műveltségével, példaadó módszerességével mesterévé vált mindazoknak, akik vele érintkeztek és érintkeznek, műveit olvassák és használják. Példáján késői nemzedékek is lelkesülhetnek, megtanulhatják tőle, hogyan lehet a tudomány szeretetétől áthatva, áldozatos munkát igénylő részletkérdések megoldásától sem idegenkedve, tehetséggel és szorgalommal, erős akarattal és kitartással, rendszeres munkával nehéz, sőt rendkívül nehéz viszonyok között is maradandót alkotni.

Szívből kívánjuk, hogy Fokos-Fuchs Dávid még sokáig szolgálhassa fiatalos energiával és lelkesedéssel a tudományt, és hogy sokáig buzdíthassa példaadásával alkotó munkára mindazokat a kutatókat, akik szeretik és tisztelik Fokos-Fuchs Dávidot és a tudományt.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Fokos-Fuchs Dávid és N. Sebestyén Irén kitüntetése

A Magyar Népköztársaság Művelődésügyi minisztere 1964 augusztusában Fokos-Fuchs Dávidnak és N. Sebestyén Irénnek, a nyelvtudomány doktorainak az egyetemi tanári címet adományozta. Az erről szóló okiratot az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora az Egyetem tanévnyitói közgyűlésén 1964. szept. 14-én adta át a kitüntetetteknek.

Az egyetemi tanár cím adományozása Fokos-Fuchs Dávid és N. Sebestyén Irén számára számos évtizedes, eredményekben gazdag tudományos munka jól megérdemelt elismerését jelenti, mely a nyelvtudomány minden művelőjét őszinté örömmel tölti el. Reméljük, hogy a kitüntetettek élni fognak az egyetemi tanári címükkel együtt járó azon jogukkal, hogy a jövőben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szaktudományuk köréből előadásokat tarthatnak. Ez esetben a kitüntetés nemcsak érdemek elismerését jelenti, hanem a jövőbeni nyelvésznevezdek szakképzésének az érdekeit is szolgálja.

LAKÓ GYÖRGY

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatta Aurélien Sauvageot professzort*

Aurélien Sauvageot 1897. április 13-án Konstantinápolyban született francia szülőktől. Gyermekkorában megtanulta az újjörög nyelvet és az oszmán törököt. Iskolai tanulmányait Párizsban folytatta. A lycée Henri IV elvégzése után az Ecole Normale Supérieure-re iratkozott be, s egyúttal előadásokat hallgatott a Faculté des Lettres-en. A germán nyelvekkel akart foglalkozni, már 17 éves korától tanulta a skandináv nyelveket. Antoine Meillet-nek, a nagy francia nyelvésznek biztatására azonban a finnugor nyelvek tanulmányozásába fogott. Uppsalában és Helsinkiben készült mestere által meghatározott feladataira. Közben germanisztikai tanulmányokat is folytatott. 1923 novemberében jött Magyarországra, hogy Szinnyi József és Gombocz Zoltán irányításával folytassa nyelvészeti tanulmányait. Megérkezését Budapestre és magyar tanulásának megkezdését budapesti tartózkodásának első óráiban maga írta le *Le Découverte de la Hongrie c. remek rajzában*. Az Eötvös Kollégiumnak, amelyet Ecole Normale Supérieure-nek nevezett, tanára, a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karának megbízott előadója volt. Nyolc éven át tanította a francia nyelvet, közben kitűnően megtanult magyarul és egyre inkább elmélyült az urál-altaji nyelvek problematikájának tanulmányozásában.

Folyóiratunk 1961. évfolyamában *Paule de Rotatier* „A finnugor nyelvek tanításának harminc éve Franciaországban” című cikkében számot ad Aurélien Sauvageot professzornak, a párizsi Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes finnugor tanszéke vezetőjének azon munkásságáról is, amelyet a magyar nyelv oktatásával kapcsolatosan fejtett és fejt ki. Aurélien Sauvageot professzort az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1964. április 16-án díszdoktorrá avatta. Az ünnepi közgyűlésen az ünnepelt életrajzát és tudományos munkáját Sinkovics István, a Bölcsészettudományi Kar dékánja ismertette. Tekintettel Aurélien Sauvageot tudományos és irodalmi munkásságának a magyar nyelv- és irodalomtudomány szempontjaitól jelentős értékre, alább közöljük Sinkovics István méltatását, majd Aurélien Sauvageot-nak az ünnepi aktuson elhangzott beszédét.

A szerkesztő

1929-ben a párizsi egyetem Bölcsészettudományi Karán megszerezte a *docteur ès lettres* fokozatot. Tézisei: *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques* Magyarországon jelentek meg nyomtatásban. Ebben a munkában az uráli és az altaji nyelvek sokat vitatott rokonságának kérdésében foglalt állást a rokonság mellett. A munka Antoine Meillet-nek és Gombocz Zoltánnak irányításával készült. A párizsi doktori bizottság Gombocz Zoltántól kért szakvéleményt a tézisekről.

1931-ben Párizsban az *Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes*-on, amelynek előadásait Sauvageot már egyetemi hallgató korában látogatta, finnugor tanszéket állítottak fel a magyar, a finn és az észti nyelv oktatására. Erre a tanszékre Sauvageot professzort nevezték ki. 1931 novemberében tartotta első előadását és azóta ezen a tanszéken dolgozott és dolgozik ma is. Közben a német megszállás idején a francia bábkormány több mint egy évre elbocsátotta. A háború alatt egy ideig a francia tengerészetnél szolgált.

Sauvageot professzor 1923 óta, tehát több, mint negyven éve áll szoros kapcsolatban a magyar szellemi élettel. Ez alatt a több, mint egy emberöltőnyi idő alatt szétágazó, sokrétű munkát végzett mint tudós, mint tanítómester, mint a nyugati kultúra értékeinek közvetítője, mint Magyarország és a magyar kultúra megismertetője a nyugati világ előtt. E sokféle és szétágazó munka mégis egységes egész.

Sauvageot professzor elsősorban nyelvész. De az az alapelve, hogy a nyelv elválaszthatatlan a gondolatától, a társadalomtól, a történelemtől, a nyelvet beszélő nép életétől. Nem lehet tehát a magyar nyelvet tanítani, ha nem ismeri a magyar népet, életének főkérdéseit a múltban és a jelenben, e főkérdések tükröződését az irodalomban, intézményekben. Ezért szélesítette ki a nyelvész érdeklődési körét. Nyelvészeti munkássága többsíkú. Mint a finnugor nyelvek tanára elsősorban a finn és a magyar nyelvvel foglalkozott. A két rokon nyelv magas szintű tanulmányozása és oktatása foglalta le erőit elsősorban. Egyik írásában az anyához hasonlította magát, akinek két gyermeke van és mindkettőt egyformán szereti. Így volt Sauvageot professzor a finn és a magyar nyelvvel. Erről tanúskodik két munkája a *Les langues et leurs structures* sorozatban: az *Esquisse de la langue finnoise*, amely két kiadást ért meg, és az *Esquisse de la langue hongroise*, amely 1951-ben jelent meg. E munka jelentőségét nemcsak az biztosítja, hogy világnyelven ad tájékoztatást a tudományos világnak a magyar nyelvről, de komoly tanulság a magyar nyelvtudomány számára is. Nem a magyar tudomány eredményeit összegezi; bátran letér a magyar leíró nyelvtanok kitaposott útjáról. A külföldi nyelvtudós, aki a magyar nyelvet jól bírja, önálló szempontok szerint elemzi a nyelvi jelenségeket. Olyan vonásokat is felismer, amelyekre a magyar nyelvészek nem figyeltek, vagy nem figyeltek eléggé. Nem nyelvtant, vagy kézikönyvet akart adni, hanem azt írta le, hogy miben látja a magyar nyelv lényeges egyéni jegyeit.

1924-től kezdve tanulmányai jelentek meg a *Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben*. E tanulmányokban megvillan egy-egy gondolatébresztő ötlet, munkahipotézis az uráli és az altaji nyelvcsoportok kapcsolatáról, az uráli és az altaji nyelvek ősi primitív vallási kifejezéseiről, hozzájárul e nyelvek hangtörvényeinek és kölcsönszavainak tisztázásához. 1935-ben mesteréről, Gombocz Zoltánról adott finom elemzésében méltó emléket állított a nagy magyar tudósak, aki meglátta a nyelvtudomány új távlatait. Legutóbb a predikatív viszony kérdéséhez szólt hozzá nyelv összehasonlító anyag alapján,

és megállapította, hogy milyen irányú kutatásoktól lehet várni a kérdés tisztázását.

A magyar nyelvtudomány eredményeit folyamatosan figyelemmel kísérte Párizsban is. Ismertetései a Bulletin de la Société de Linguistique de Paris-ban sokkal többek, mint udvarias tájékoztatás a külföldi nyelvészek számára; értékelést adnak, kritikai és módszertani szempontokat vetnek fel.

Külön fejezet Sauvageot professzor munkásságában két hatalmas szótára, amely egyszerűen mint a *Sauvageot* lett közismert fogalom. Célja, hogy „közvetlen összeköttetést” teremtsen a francia és a magyar nyelv között, jól beleillik Sauvageot professzor egész munkásságába. A ma beszélt francia nyelvhez akarta közelebb vinni a magyar olvasóközönséget. A feladatot pontosan és magas igénnyel jelölte meg. „Egy nyelvet megérteni nemcsak annyit jelent, hogy értjük a szavak alapjelentését és szabályos alkalmazását, hanem hogy értékelni tudjuk minden fordulat átvitt értelmét, hatóerejét s úgyszólván érzelmi, társadalmi és árnyalatbeli jelentőségét is. Az ilyen szótár nemcsak magyarázattal kísért szavak jegyzéke, hanem osztályozása is a jelentéseknek, hasonlatoknak, stílusoknak.” Ennek a magas követelménynek a megvalósítása nagy energiát és odaadást kívánt. A munkát Sauvageot professzor két kitűnő magyar munkatárssal, Balassa Józseffel és Benedek Marcellal vállalta. A francia részhez gazdag szótáirodalom anyagát használhatták fel, a magyar nyelv szókészletének, szólásainak, kifejezéseinek összegyűjtése viszont egymagában évek kutató és gyűjtő munkáját kívánta. Aki a szótárakat forgatja, annak természetes, hogy logikus és következetesen megtartott rendben futnak a szavakat magukba foglaló oszlopok ezer és ezer oldalon át. Nem gondol arra, hogy milyen hallatlan munkáról beszélnek ezek a néma sorok. „Gyakran órákon keresztül mérlegeltük, hármásban újra meg újra egy-egy szó jelentését, még a legfinomabb árnyalatot is. És hányszor fordultunk felvilágosításért mindenfajta szakemberekhez, magyarokhoz és franciákhoz egyaránt.” Ebben az alig látszó, szinte tudós alázatot kívánó munkában — ahogyan Balassa József írta — „legjobb forrásunk” „egy élő szótár” volt: „Sauvageot francia nyelvi és irodalmi tudásának nagy gazdagsága”. A szótár új kiadásának megjelenésekor, a háború kellős közepén Illyés Gyula is „gyönyörködve” és „irigykedve” forgatta, és a magyar nyelv nagy szótárára gondolt, amelyhez a Sauvageot példát mutatott. Eszébe juttatta, hogy „egy jó szótár amennyire kiadói, annyira nemzeti ügy is”.

Újabban további színekkel gazdagodott Sauvageot professzor nyelvészeti oeuvre-je. Az utóbbi években megjelent munkáiban (*Les procédés expressifs du français contemporain, Français écrit, français parlé*) a mai francia nyelv utólérhetetlenül szellemes elemzését adja. Rámutat a nyelvromlás tüneteire, és igyekszik felébreszteni a nyelvtudósok lelkiismeretét. Nem nézhetik tovább a folyamatot, mint akikre nem tartozik közvetlenül. Csak az ő tanácsukkal lehet újjá alakítani az anyanyelv oktatását. Mindenkinek nemzeti kötelessége, hogy olyan tökéletes eszközzé legyen a francia nyelv, amely minden gondolatnak formát ad és kisugározza az egész világba. Munkáiban gyakran hivatkozott magyar példákra. A magyar nyelvújításban, amely több ezer új szóval gazdagította az élő nyelvet, a példa vonzóerejét emelte ki. E munkáin keresztül, amelyeknek Franciaországban nagy visszhangjuk volt, észrevétlenül is Magyarország megismertetését szolgálta a nyugati világ előtt.

Gazdag nyelvészeti munkásságával Sauvageot professzor hatást gyakorolt a magyar tudományra. Tanítómesteri hatása azonban még szélesebb

körü. Az Eötvös Kollégiumban és Karunkon a nemzedékek egész sorát tanította a francia nyelv és a francia művelődés ismeretére. Párizsban a finnugor katedrán a hallgatók százait vezette be a magyar nyelv ismeretébe. A francia közönség előtt előadások hosszú sorában mutatta be a magyar nyelvet, irodalmat, műveltségünk egy-egy jellegzetes vonását. De oktatói hatása még távolabbra is kiterjedt. A Nyugat hasábjain egymás után ismertette meg a nyugati irodalom egy-egy kiemelkedő alakját a magyar közönséggel: Marcel Cabyt, Roger Martin du Gard-t, a norvég Arne Garborgot és Hans Kincket. Itt méltatta Alain, Emile-Auguste Chartier racionális filozófiáját. Alaint, aki Sauvageot professzor tanára volt és akinek tanítása eszmei fegyver volt a fasizmus elleni küzdelemben, mint a hű írástudót jellemezte, akinek bátor kiállása után nem lehet általánosítani Julien Benda ítéletét az írástudók árulásáról. Egykori mesterét annyira tisztelte, hogy még szótárában is Alain-szövegen mutatta be a francia szöveg fonetikus átírását. Az Eötvös Kollégiumban éjszakákba nyúló vitákon vezette be hallgatóit Alain tanításaiba.

A magyar irodalmat is kitűnően ismeri. A Thibault-család ismertetésekor a Halálfiat juttatja a magyar közönség emlékezetébe. Az összehasonlításokor — Sauvageot professzor ítélete szerint — a mérleg Babits javára billen regényének költőisége, epikai menetének egyetemes horizontja miatt. A magyar irodalomnak több alkotását fordította franciára: A kőszívű ember fiait, Veres Péter Próbatételét, Babits Timár Virgil fiát. Tanulmányt írt az Ady-fordítások, előszót Illyés Gyula Pusták népe és 1961-ben a 25 magyar író novelláiból Nouvelles hongroises címen összeállított antológia elé.

A harmincas évek egész Magyarországot a francia olvasóközönség elé állította a Découverte de la Hongrie c. munkájában. A Magyarországról szóló munkák felszínese, másodkézből veszik értesüléseiket, egyszeri futó benyomásokat rögzítenek — írta Sauvageot professzor. Ő azonban évekig élt itt, megtanult magyarul, közvetlenebbül és mélyebben látja Magyarország helyzetét. Megállapításait maga ellenőrzi önmagával szemben is kötelező magas igényességgel. Vizsgáló szeme világosan meglátta a társadalmi osztályok helyzetét, a kozmopolita arisztokráciát, a tőkés osztály külföldi kapcsolatait, a tőke behatolását a mezőgazdaságba és ennek hatását a parasztságra, a dzsentri és a középosztály hanyatlását, a vegetáló kispolgárságot. Realisztikus rajzot adott a proletariátusról, amely súlyos feltételek között él, de mégsem lumpenproletariátus: „Sorsának bátran néz elébe. Szereti a munkáját és gonddal végzi. Józan és tiszta. Nyugodtan és méltósággal áll a balsorsban, mintha homályosan élne benne a tudat, hogy készülnie kell nagy missziójára, amely a jövőben vár reá.” Látja a kisparasztság súlyos terheit, a falusi nincstelenek nyomorát. Érzi, hogy Dózsa György emléke élő láng a parasztság lelkében. Aki ilyen tisztán elemezte a magyar viszonyokat, annak észre kellett vennie, hogy a magyar társadalom súlyos válságban van, amit Sauvageot professzor szépítés nélkül le is írt. Ez a tisztánlátás tükröződik megállapításaiban. Egyúttal a téma szeretete és az őszinteség árad Magyarországról szóló lebilincselő írásának minden sorából.

A válságból a kivezető utat az a forradalmi átalakulás hozta meg, amely a Vörös Hadsereg győzelme után indulhatott meg a magyar földön. Amit Sauvageot professzor megérezett, valósággá vált. A történelmi igazságszolgáltatás eltüntette az idejüket múlt uralkodó osztályokat. A munkásosztálynak pedig megnyitotta az utat „nagy misszió”-jának betöltéséhez. Sauvageot professzor nem tagadta meg azt, amit érzett, amikor 1931-ben elhagyta

Magyarországot, és amit le is írt: Magyarország több számára, mint baráti ország; úgy érezte, hogy szinte hazáját hagyta itt. Magyarország mellett állott a francia rádió magyar nyelvű adásaiban, amelyeket 1949-ig irányított, a béke-delegáció munkájához is értékes segítséget adott. Tudományos kapcsolatai változatlanul megmaradtak és ma is teljesíti küldetését a magyar nyelv tanításával, a magyar irodalom és a magyar kultúra ismertetésével.

Hazánkért és művelődésünkért végzett több mint négy évtizedes munkájával Sauvageot professzor méltán kiérdemelte népünk tiszteletét, szeretetét és háláját. Már régen méltó arra, hogy egyetemünk, amelyen dolgozott és amelyen ma is tanítványainak egész sora neveli az ifjúságot, a legmagasabb kitüntetésben részesítse: díszdoktorainak sorába iktassa.

SINKOVICS ISTVÁN

Rektor úr, Professzor urak!

A nagy kitüntetés, amelyben az Eötvös Loránd egyetem ma részesít, egyben évfordulóra is esik: éppen ma van negyven esztendeje annak, hogy első előadásomat tartottam ezen az egyetemen. Azt hiszem, nem tévedek, ha az események ilyen történeti egybevágását a sors jelének tekintem. Úgy tűnik, hogy ez a megtiszteltetés, amelyben részesülök, valóban elismerése annak, amire pályám folyamán törekedtem. Mindig azon voltam a magam szerény módján, hogy nemzeteink jobban megismerjék egymást és ezáltal közelebb kerüljenek egymáshoz.

Pályám kezdetén, ezen a helyen, a magam nyelvről, a francia kultúráról beszéltem magyar hallgatóimnak. Párizsba visszatérve más feladat várt: ott a magyar nyelvről, az Önök kultúrájáról kellett előadásokat tartanom.

Hogy ez utóbbi feladatnak képes voltam eleget tenni, ez annak volt köszönhető, hogy az Önök egyeteme, amely negyven esztendeje oly szívesen fogadott, nemcsak a francia nyelv tanítására adott alkalmat, hanem egyben tágra nyitotta előttem a magyar tudomány kapuit is. Önök tudják, milyen lelkesen merítettem én e tudomány forrásaiból. Hadd fejezzem ki tehát elismerésemet e mai ünnepélyes alkalommal mindazért, amit itt tanultam. Életem végéig nagy szerencsémnek fogom tekinteni azt, hogy olyan emberek tanításából okulhattam, mint Gombocz Zoltán, Szinnyi József, Munkácsi Bernát, Melich János és annyian mások, nem is szólva azokról, akiknek ma is folyó munkássága eligazít. Hadd szóljak régi barátomról, Pais Dezsőről, hadd említsem Bárczi Géza, Kálmán Béla, Lakó György, Fokos Dávid, Beke Ödön professzorok nevét és persze Németh Gyulát, N. Sebestyén Irént, Ligeti Lajost. És annyi-annyi más tudósról is szólhatnék, akiket, sajnos, nem tudok most mind felsorolni, de akikre annyit gondoltam az elmúlt évek során. Mert el sem tudom számlálni, hány gondolatom köszönhető az ő ráhatásuknak.

És hogy nyugodtan szembenézzek a nagy feladattal, amelynek ellátására vállalkoztam, sohasem teltem be e sok segítséggel. Hadd tegyem hozzá azt is, hogy úgy álltam neki, mintha becsületbeli tartozást akarnék kiegyenlíteni. Mert hiszen voltaképp erről van szó. Hogyan is feledhetném el azt, hogy tragikus körülmények között, a háború borzalmas éveiben, amikor elfogta az

embert a csüggedés, magyarok nyújtottak támaszt és védelmet részemre. Ami ehhez az egyetemhez és ezáltal egész népükhöz fűz, az nem csupán a tudomány köteleke. E percekben újra érzem azt, hogy nem elvont jelentőségű csupán az a mű, amelynek munkásságomat szenteltem, hanem nagyon is reális. E realitás pedig az emberiség igaz megnyilatkozásaiban mutatkozik meg, és ez a kutató tudós munkájának igazi jutalma. Önök sohasem fukarkodtak e jutalommal, én pedig el nem mondhatom, mily erőt jelentett ez számomra.

De a nékem juttatott nagy jutalom mást is jelent: azt, hogy mindaz a kultúra, amit a magyar munka megteremtett, amit a magyar nép, a magyar szellemi élet kiválóságai, a magyar nemzet valamennyi fiának fegyelmezettsége árán létrehozta, mindez olyan hazává tette Magyarországot, ahol minden jóra való ember jól érezheti magát és kifejelezheti tehetségét.

Most, hogy annyi esztendő fizikai, bár korántsem érzelmi távolléte után ismét Önök között vagyok, újra áthat a magyar kultúra egész vonzóereje és újra elfog az elégedettség jóleső érzése is: íme, nem volt haszontalan, hogy, amint számomra adatott, egész pályámat e kultúrának szentelhettem.

A nagy megtiszteltetés e perceiben, amikor úgy vélem, érzelmeink azonosak, szívesen gondolnék arra, hogy egész életem elegendő biztonság az Önök számára: francia létére egyben magyarnak is érezheti magát az ember, mégpedig ugyanolyan szellemi magaslaton. Az Önök nagy költője, Ady Endre, úgy vélte, világ csodája ez, ha

Valaki az Értől indul el,
S befut a szent, nagy Óceánba.

Szerettem volna elmondani Önöknek azt, hogy fordítva is megjárható az út, és nem kevésbé dicsőséges dolog az, ha valaki a Szajna partjáról indul el, hogy eljusson a Duna, Tisza partjára. Így zárul a kör — magyarok és franciák így nyújthatnak kezét egymásnak, a jövő előtt immár egyenlően.

AURÉLIEN SAUVAGEOT

Finnugor nyelvészeti tanszék a turkui egyetemen

1962-ben a turkui finn egyetemen finnugor nyelvészeti tanszék létesült. Tanszékvezető professzorává 1964 márciusában dr. Matti Liimolát nevezték ki.

„A finn nyelv és rokonai” című szaktárgy a turkui egyetem alapítása, azaz 1922 óta szerepel az egyetem tanrendjében. Az ún. „laudatur” érdemjegy elnyerésének — miként Helsinkiben, úgy Turkuban is — kezdettől fogva feltétele volt a magyar nyelvnek vagy a finn nyelv valamelyik másik távoli rokon nyelvének az ismerete (a követelményekről bővebben l. LAKÓ: Nyr. LXXXVI, 155—60). A magyar nyelvről a finn nyelvtudomány legtöbb turkui professzora tartott előadásokat, mégpedig sorrendben: Heikki Ojansuu, Martti Rapola, Niilo Ikola, Paavo Ravila és Osmo Ikola. A magyar nyelv történetét az utóbbi években Paavo Siro, az egyetem segédprofesszora ismertette meg a hallgatókkal. Az egyetem magyar lektoraként működő honfitársunk, Molnár Rudolf, minden évben tartott lektori előadásokat a magyar nyelvről mind

kezdők, mind pedig haladók számára, sőt egyes esztendőekben a magyar irodalomról is hirdetett előadásokat.*

Az önálló finnugor nyelvtudományi tanszék létesülése nyilvánvalóan a finnugor nyelvtudományi munka kiszélesedését fogja eredményezni Turku-ban s a finnugor nyelvtudomány újabb fellendülésére fog vezetni Finnországbán. Az új professzornak, Matti Liimolának a nevét — Artturi Kannisto nagy értékű vogul hagyatékának a kiadójaként és egész sereg önálló értekezés szerzőjeként — jól ismerik mindenütt a világon, ahol a finnugor népek folklórja és a finnugor nyelvek a tudósok érdeklődési körébe tartoznak. „Zur historischen Formenlehre des Wogulischen” című doktori értekezése, amelyet tavaly védett meg, a magyar történeti alaktan szempontjából is sok fontos megállapítást tartalmaz.

Matti Liimola professzor jól tud magyarul, és kitűnően ismeri a magyar nyelvtudományi irodalmat. Kinevezése garancia arra, hogy a turkui egyetem hallgatói a magyar nyelvvel és történetével a jövőben is behatóan meg fognak ismerkedni, s hogy az egyetemről majdan kikerülő finn és finnugor nyelvészek már hallgató korukban szellemi kontaktusba kerülnek a magyar nyelvtudománnyal. Az új professzor működéséhez sok sikert kívánunk.

LAKÓ GYÖRGY

Urálsztika és altajisztika az Egyesült Államokban

Immár több mint harminc kötetet számol a Bloomingtoni Egyetem „Indiana University Publications — Uralic and Altaic Series” című sorozata, melynek szerkesztője (Editor) a Magyarországról elszármazott Thomas A. Sebeok. A szerkesztőbizottság tagjainak névsorában számos ismert névre bukkanunk. Van közöttük finnugor nyelvész (Alo Raun, Lotz János), turkológus, illetve altaista (Nicholas Poppe, Andreas Tietze, Omeljan Pritsak, John R. Krueger), szlavista (Felix J. Oinas). Mivel a szerkesztők és a sorozat kötetének munkatársai az Egyesült Államok különböző egyetemeiről kerülnek ki (a new yorki, a los angelesi, a washingtoni, a bloomingtoni egyetemről), azt mondhatjuk, hogy ez a harmincöt kötet valamelyes fogalmat adhat arról, milyen fokon áll az Egyesült Államokban a kutató és az oktató munka az urálsztika és altajisztika terén. És ne feledjük, hogy az Indiana Egyetem ezenkívül még „Studies in Cherenis” címen egy másik sorozatot is közread, amelyből 1961-ig kilenc kötet hagyta el a nyomdát (vö. ERDŐDI JÓZSEF: NyK. LX, 243 kk. és 471—73). Igaz ugyan, hogy az urál-altaji sorozatban akad európai nyelvész munkája is angol fordításban (így Lauri Hakulinen műve a finn nyelv szerkezetéről és fejlődéséről, Hajdú Péter tanulmánya a szamojéd népekről és nyelvekről — az amerikai kiadásban bővítve, vö. Samuli Aikio: Virittäjä 1963: 399—401), a kötetek java mégis Amerikában tevékenykedő nyelvészeknek köszönhető.

Mi a továbbiakban, mivel az érdeklődési körünkbe a finnugrisztika tartozik, három finnugor nyelvészeti munkát mutatunk be, megemlíttünk azonban tájékoztatásul néhány más művet is: N. POPPE „Buriat Grammar”, S. E. MARTIN „Dagur Mongolian”, R. B. LEES „The Phonology of Modern Standard Turkish”, J. R. KRUEGER „Chuvash Manuel”, J. E. BOSSON „Buriat Reader”, N. POPPE „Uzbek Newspaper Reader”, N. POPPE (szerk.) „American Studies in Altaic Linguistics”, D. L. OLMSTED „Korean Folklore Reader”, A. F. SJOBERG „Uzbek Structural Grammar”, LLOYD B. SWIFT „Turkish Reference Grammar”, L. KRADER „Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads”, J. R. KRUEGER „Yakut Manuel”.

* Azon magyar nyelvi és nyelvtörténeti előadásokról, amelyeket a turkui egyetemen a finn nyelv régibb professzorai tartottak, korábban nem volt tudomásom, úgy-hogy ezeket („A magyar nyelv és nyelvtörténet oktatása a finn egyetemeken” című cikkemben (Nyr. LXXXVI. k.) — sajnálatos módon — figyelmen kívül hagytam. Rájuk — 1962 októberében írt levelében — Osmo Ikola professzor hívta fel figyelmemet. Szívességetért köszönetet mondok.

Az ismertetendőkön kívül még a következő, finnugor nyelvészeti könyvekre hívjuk fel a figyelmet: VALDIS J. ZEPS „Latvian and Finnic Linguistic Convergences”, JOHN LOTZ „Hungarian Reader (Folklore and Literature)”, ROBERT T. HARMS „Estonian Grammar”.

Ez a sorozat folyton folyvást bővül és gazdagszik új kötetekkel. A tematika mutatja: a szerkesztők főként arra törekszenek, hogy minden egyes uráli nyelv tanulmányozására gyakorlati művet – nyelvtant és olvasókönyvet – adjanak, másik céljukat, az önálló tanulmányok és a tanulmánykötetek kiadását sem tévesztik el szem elől.

1. American Studies in Uralic Linguistics

Volume I of the Uralic and Altaic Series. Indiana University Publications. Bloomington 1960. VI + 356.

Tizenkét amerikai nyelvész tanulmányát ismerjük meg ebből a gyűjteményes kötetből. Akadnak köztük régi ismerőseink: hazánk fiai, mint Lotz János és Sebők (Sebeok) Tamás, az Észtországból elszármazott Felix J. Oinas és Alo Raun, a Szovjetunióból elkerült turkológus, Nicholas Poppe. Hozzájuk sorakozik az ifjabb nemzedék csoportja; képviselőink életútját nem ismerjük.

A kötet derekát a mari nyelv körébe vágó értekezések teszik. A keleti mari nyelvjárás fonológiáját adja ELAINE K. RISTINEN (An East Cheremis Phonology. 249–287). Ebben a tanulmányban egy Apšat-Jalból (Birszktól északra) származó mari férfi magnetofonszalagra felvett beszédét elemzi, megállapítja a fonémákat, foglalja össze a hangszílyal és az intonációval, a hangok csoportosulásával. Táblázatban mutatja a fonémák gyakorisági értékét és csoportosulási módjukat, azok sűrűségét. — FRANCIS INGEMANN „Morphophonemic Alternations in Eastern Cheremis” című tanulmánya (13–20) szervesen egészíti ki az előző értekezést. A szerző a morfémahatárokon, illetve a morfémakapcsolásakor tapasztalt hangváltakozásokat állítja össze. A magánhangzóilleszkedés, a magánhangzóval történő rag- és képzőkapcsolás, illetve a kötőhangzó hiánya, a zöngés-zöngétlen váltakozás, a mássalhangzó-torlódás tárgyalása került ebbe a tanulmányba. — VALDIS J. ZEPS munkája „Phoneme Subsystems and Correspondances in Cheremis Dialects” (347–356). ZEPS a teljes és a redukált magánhangzók megfeleléseit, a mássalhangzók közül a *tš ~ ts* (*tš, tš*), a *s ~ š ~ š* hangok nyelvjárasterületi eloszlását ismerteti. Azon helyes megállapításra jut, hogy a hangtani izoglosszák nem tesznek lehetővé merev nyugati és keleti nyelvjárasterület felosztást, sőt hármas felosztást sem (középső v. erdei nyelvjárasterület beiktatásával). Mindenütt elterjedési átfedések láthatók, amelyeket INGEMANN ábrával mutat be (pl. 353.). Úgy látszik, a strukturális dialektológia is az egyes nyelvjárások külön-külön való jellemzését kívánja. A hangállományban tapasztalt átfedések oka — bizonyos mértékben — a mari lakosságnak évszázadokon át tartó áttelepítése lehet.

Az alaktan területére visz bennünket EEVA KANGASMAA-MINN dolgozata: „The So-Called Past Tenses in Cheremis” (93–120), amely rövidebb alakban finnül is megjelent (I. Sananjalka I [1959]: 123–134). A szerző tisztázza a két perfectum (az ún. *š* és *j*, illetve az *n* múlt idő) szemantikai rendeltetését. Példatár és statisztika alapján megállapítja, hogy az I. múlt idő a személyes élmény elbeszélésére szolgál, a II. múlt idő pedig a csak hírből ismert cselekményt fejezi ki. Ez a megállapítása egyezik B. A. SZEREB-RENNYIKOV véleményével, I. Академия Наук СССР. Институт Языкознания. Доклады и сообщения 2(1952): 91–96. — K.-MINN a múlt idő *n* jelében a genitivusz ragjának megfelelőjét látja. Felfogása szerintünk helytelen. Az *n* egykori lokativuszrag (vö. ERDŐDI JÓZSEF: CIFU. 68 kk.) Igen érdekesek a szerző megállapításai a fosztóképzős ige használatáról: az *-n* képzős pozitív alakok megfelelőjét látja a *-te* fosztóképzősökben. Helyesen állítja egymás mellé a finn *olen tulematta* 'nem jöttem' (tkp. 'vagyok jövetlen') és a mari K. *toldelam* (< **tolde* + *ulam* 'jövetlen vagyok') alakokat.

A mari nyelv történetébe nyúlik vissza THOMAS A. SEBEOK szótárközlése „Eighteenth Century Cheremis. The Evidence from Pallas” (289–346). SEBEOK a Pallas-féle „Összehasonlító szótár”-nak F. V. DE MIRJEVO által bővített kiadásából emeli ki a mari szóanyagot. A szóanyagból a szerző kihüvelykezte a ragokat és képzőket, és beépítette őket a szójegyzékbe. Minden egyes alaktani elemnél gondosan utal arra, melyik szónál, illetve mely szavaknál lehethet fel. Így összesen 409 szó és alaktani elem kerül bemutatásra (296–329. l.). Ezt megelőzőleg a szerző bemutatja az előfutárokat (Witsen, Strahlenberg etc.), és röviden ismerteti P. S. Pallas életét, tevékenységét, az általa közölt alap-

szójegyzéket. A szavak összeszedése Katalin cárnő parancsára történt; az anyag egy-egy nyelv különböző dialektusaiból ötvöződött össze (289–294). SEBEOK megállapítja, hogy a heterogén mari anyagban nyelvtani szempontból főként az erdei-keleti nyelvjárásterület alakjai jelennek meg (294). A szótári anyagban a szerző első helyen az ábécé-rendbe szedett mari szavakat őrzi meg, angol fordítást ad, utal Pallas szótárának megfelelőjére; ha szükséges, SZILASI szótárából vesz magyarázatot; néha etimológiát is közöl (csuvas, tatár, orosz eredetű szavak esetén). Jelzi, mely mari szavak fordulnak elő csakis ebben a szójegyzékben. A szótári rész után még szuffixumjegyzék és a hangok megfelelésének kimutatása következik (330–332). A hangsúlytípusokat is bemutatja a szerző (332). Nagyon megkönnyíti a szótár használatát az angol (latin) (333–338) és az orosz szómutató (338–341).

Néhány tanulmány a finnugri nyelvek körébe vág. ROBERT AUSTERLITZ két újabb finn becéző képzővel foglalkozik (-u, -is, például: *lapsu* 'gyerkőc', *rints* 'melltű') (1–5). — ROBERT T. HARMS a finn nyelvi hangszínezés kérdését vizsgálja (7–12). — ILSE LEHISTE alapos kutatásokat folytatott a szótagok időtartamának a megállapítására az észt nyelvben; módszerét és eredményeit közli (21–82). — Rendkívül érdekes FELIX J. OINAS összehasonlító tanulmánya (121–138) „Concord in Balto-Finnic and preposition repetition in Russian”. OINAS véleménye szerint a vót, karjalai, vepsze és a lüd nyelv esetében arra gondolhatunk, hogy a melléknévet orosz befolyásra egyeztetették a komitativuszban, prolativuszban, approximativuszban, ill. elativuszban álló főnévvel (például karjalai *tänäpäinänä Vitja kizuav kolmannenketoista tovarissanke* 'ma Vitja a tizenharmadik pajtásával játszott'). Ugyanígy az orosz népi nyelv hatását látja abban, hogy ugyanezen finnugri nyelvekben a ragot többtagú főnévi határozókon megismétlik, például vepsze *vel elab ropal . . . poigazenno miškanno* 'bátyám Ropában él . . . Miska fiával (tkp. fiával Miskával) (vö. orosz N. y Гаврилы у дяка). — LOTZ JÁNOS a magyar parancsoló módról ír (83–92): ezt a módot a beszélt és az írott nyelvben vizsgálja morfofonemikus változások szempontjából.

A fenti tanulmányok egy-egy finnugor nyelv valamely kérdését vizsgálták. ALO RAUN viszont egy problémát valamennyi uráli nyelvben áttekint: „The Equivalents of English 'Than' in Finno-Ugric” (149–247). A szerző régebbi kutatásait szélesíti ki: 1927-ben arról írt, miként fejezi ki a finn és a mordvin nyelv az összehasonlítást; 1930–31-ben a permi nyelvek kerültek sorra ebből a szempontból, majd 1942-ben Tartuban megvédte doktori disszertációját „Zur Komparation in den finnisch-ugrischen Sprachen”. Ennek bővítésére, számos példával való kiegészítésére később kerített sort. A most publikált rész az egykori doktori disszertáció teljesen átdolgozott első fejezete. ALO RAUN az összehasonlítás problémáját mondatban vizsgálja. Az összehasonlításnak nyolc módját mutatja be: *Éz a bot rövid, amaz hosszú. Éz a bot hosszú, nem amaz. Melyik bot hosszú, ez vagy amaz? Éz a bot ahhoz képest hosszú. Éz a bot attól hosszú. Éz a bot annál hosszú. Éz a bot hosszabb annál. Éz a bot hosszabb, mint amaz.* — Így kerít sort az ablativus comparationisra, a partitivus comparationisra, a *hosszabb annál* stb. szerkezetekre, a névutós kifejezési módra. Amikor egy-egy típust tanulmányoz, az egyes finnugor nyelveket külön-külön vizsgálja, s közben számol idegen hatással is. Néhány etimológiát is ad ALO RAUN a tanulmány jegyzeteiben.

NICHOLAS POPPE a magyar nyelv török jövevényszavainak kérdését eleventi fel (139–147): néhány magyar szó (*borjú, kölyök, ír* stb.), csuvasból való eredeztetése helyett más: altaji származtatást ajánl. POPPE cikkével azonban melegebben foglalkozott LIGETI LAJOS (MNy. LIX, 381 kk.). Utalt arra, hogy már Poppe cikkét megelőzőleg történtek kísérletek a magyar nyelv ún. bolgár-török jövevényszavainak helyes kategorizálására, azaz némely szó más nyelvből való származtatására.

2. Thomas A. Sebeok and Francis J. Ingemann: An Eastern Chermis Manual

Indiana University Publications. Volume 5 of the Uralic and Altaic Series. Indiana University. Bloomington — Mouton & Co., The Hague 1961, 109 l.

A két szerző összeállította mari nyelvkönyv egy közlőtől kapott szövegek és grammatikai adatok alapján mutatja be a keleti-mari nyelvterület nyelvhasználatát. A közlő (neve angolos írással IWAN JEWSKIJ) a II. világháború idején hagyta el szülőföldjét; úgynevezett D. P., azaz Displaced Person. A szövegek rögzítésére az 1952–54. évekre terjedő időszakban került sor. A nyelvtankönyvet a szerzők az egyetemi oktatás céljára szánták, publikálása beleilleszkedik a Bloomingtoni Egyetem mari nyelvészeti, néprajzi és művelődéstörténeti kutatásainak tervezetébe.

A most bemutatandó kötet részei a bevezetésen és a bibliográfián kívül: Phonology (5—9), Morphophonemic Alternations (10—13), Grammar (14—53), Texts (54—89), Glossary (90—109).

A hazai finnugor nyelvészeket e tankönyv két szempontból érdekelheti: 1. Milyen módon valósítják meg a szerzők a mari nyelv strukturális leírását, milyen előnyt jelent ez a leírásmód a hagyományossal szemben? 2. Hogyan viszonyul ez a nyelvkönyv az eddig használt, YRJÖ WICHMANN összeállította Tscheremissische Chrestomathie oktatási értékéhez?

A szerzők 27 fonémát különböztetnek meg a keleti-mari nyelvben. Átírásukban azonban mellőzik e fonémák helyzetdiktálta változatainak jelölését. Így a (b) jelet alkalmazzák akár bilabiális zöngés zárhangot jelöl (kombo), akár bilabiális réshangot (bara, tkp. *βara*), akár labiodentális réshangot (*jenblak*, tkp. *jenplak*). Mint látjuk, a hangkörnyezet determinálta variánsoknak egy jellel való rögzítése kevésbé tarka betűsört állít az olvasó elé, esetleg megkönnyíti a nyelvtani tagolást, ám az olvasónak meg kell szoknia, agyába kell vésnie vagy külön, a szöveg mellé rakható táblázatban rögzítetnie a maga számára a variálási lehetőségeket, hogy valamelyest helyesen olvassa az adott szöveget. A fonematikus jelölésmód tehát megkönnyíti a lejegyzést, egyszerűsíti a nyomdai munkát, a helyes kiejtéssel való olvasáshoz szükséges azonban a fonémák valamennyi változatának az ismerete. A szerzők a magánhangzók hosszúságát nem jelzik.

A 9. lapon közlik a hangsúlyozási szabályokat, amelyek nem mindenben egyeznek az általunk eddig ismert szabályokkal. Így a 4. pont szerint a hangúly még akkor is a végső szótag redukált *ə* hangjára eshetik, ha előtte teljes magánhangzó van, például: *kítšəm*, avagy *kítšəm* 'kezet'; *šlapažəm* avagy *šlapažəm* 'kalapját'.

A Morphophonemic Alternations című fejezet az allomorfi váltokozásokat tárgyalja. Az ilyen alternansok a morfémák egybekapcsolódásánál keletkeznek. Ebbe a fejezetbe kerül a magánhangzóilleszkedés leírása, a szövégi *e*, *ö*, *o* redukciója rag előtt (*körvö* 'belső rész': *körvšškö* 'belé'), a magánhangzó és a \emptyset fok váltakozása (például: *mušk-əl-taš* 'mosni', de *pur-l-aš* 'harapni'), a mássalhangzó váltakozások (zöngétlen—zöngés: *surt-šo* 'háza', de *βoz-žo* 'szekere').

A Grammar fejezet előbb a két mari igeragozási csoportot és az igeöveket (14—15), majd az igeképzést (15—18) mutatja be. Az igeképzésnél a szerzők javarészt megjelölik a képzők (iteratív, mozzanatos stb.) funkcióját, de olykor elmulasztják ezt, így például a *-g- ~ -rg-* képző esetében, amely állapotváltozást jelöl (16). A 17. lapon azt írják a szerzők, hogy az *-l-* képzővel fő névből képezünk ige t, a valóságban név szót kellett volna írni, hiszen melléknévből is alkothatunk igével a képzővel igét: *jamde* 'kész': *jamdšlem* 'készíték'. Persze, itt a terminushasználat okozhatta a félreértést, ugyanis a *substantive* szón fő- és melléknévet, névmást, számnevet is értenek. De ha ily értelemben veszik a *substantive* szót, akkor viszont túlságosan tág jelentésben használják, mivel *-l-* szuffikszzummal nem képezünk névmásból, számnévből igét.

Majd az igeik ragozását írják le a szerzők; az ige nevek képzése is idetartozik (18—31). Az idő- és módhasználatra — nagyon helyesen — mindenkor adnak mondatpéldákat.

Csak néhány apró megjegyzést kívánunk tenni. Nem írhatjuk (31), hogy a névszóképző *-aš* (*i* 'év': *iaš* 'éves') azonos a főnévi igenév *-aš* képzőjével (*tol-aš* 'menni'). — Szerintem a rokonságneveknél előforduló *-i* (így *a tša* 'atya': *a tšai*) nem képző (32), hanem idegen eredetű vocativusrag. — A *joškar*: *joškarve* 'vörös', *užar*: *užarve* 'zöld' melléknévpárokknál és társaiknál (32) megmondanám a szintaktikai különbséget (jelző, illetve névszói-állítmány). Ugyanezt tennem a *-t* képzős számneveknél (32): az *ik* jelzői, az *ikte* főnévi használatú stb. — A szerzők ezt írják: „A unmarked noun is indefinite as to number” (41). Ezt a helyes gondolatot bővebben is ki kellett volna fejteni. Valóban a mari nyelvben a jel- és ragnélküli névszó — az abszolút alak — használata szélesebb mezőjű, mint az indoeurópai nyelvekben. Nem ártott volna megmagyarázni, hogy a logikai nem jelölése lehet többes értelmű (pl. JT. *əjo-l*... *kə-šož laβra-šte* 'a láb a nyoma a sárban maradt', itt tkp. a lábainak nyomairól esik szó, tehát logikailag többes számú alakot várnánk; vagy más példa: *maskə-nəm*... *parhážəm* 'a medve... ujját', tkp. 'ujjait'; még világosabb ez a példa: JT. *pí*: *optə-βe* 'a kutya ugatnak', e. h. 'a kutyák ugatnak'). A példákban mindenütt a „logikai nem” szerepel — grammatikailag egy abszolút alak — az egyedi helyzet, amelynek nyelvtanilag többes számba kellene kerülnie, lévén a medve mancsainak több nyoma, a mancsain pedig több ujj.

Közölni kellett volna, hogy a mari nyelvben a páros testrészek jelölése egyes számú alakokkal történik, hogy a számnevek után is — az indoeurópai nyelvek szintakszisától eltérőleg — egyes szám következik stb. Éppen ezért szerencsétlen az ilyen

példa: *kok joltašflak*, szó szerint 'két pajtások', mivel éppen az ilyen „értelmi egyeztetés” kivételes eset.

Egy fordítási hiba akad a 40. lapon: *šam p̄aras* jelentése 'hét macska' (nem pedig 'fekete macska', mivel *šam* '7', *šem* 'fekete'). Az *una-la* ('vendégként') alakban a szerzők a *-la* képzőt esetragagnak minősítik (37). Helytelen azonban ezen *-la* mellé a főnév ragozásának a bemutatásakor az *igenév -la* suffixumát is odasorolni: *kajššž-la* 'mentében'. Ennek a tárgyalása az igenevek fejezetébe tartozik (l. ERDŐDI: CIFU. 69). A névszóragozás paradigmájában nem jelenteném ki határozottan, hogy élőlényeket jelentő főnevek nem találhatók elativusi, lativusi, inessivusi és illativusi alakban (43), hiszen a 74. lapon előfordul az *una* 'vendég' szónak a lativusi alakja: *unaš* (vö. még NyK. LX, 253). — Alkalmazkodnék a mari irodalmi nyelv helyesírásához, és a *den* névutót nem írnám egybe a névszóval: *joltašmeden* 'pajtásommal' (49) helyett: *joltašem den* irandó. Hiányzik a számneveknél (47) a *kuđät*, *šemat* alak, pedig a 32. lapon előfordul. — A személyes névmások sorában (43) meg kellett volna említeni a *töđäflak* és a *nänäflak* 'ők, azok' alakokat, amelyek előfordulnak a szövegben (81, ill. 84). — A ragok és képzők sorából (52–53) hiányzik az *-ń*, pedig a szövegben van rá példa: *tupňń* 'háton', *melňń* 'mellen' (69).

A szövegrész egyszerű mondatokkal indul, amelyek egy vizuális módon francia nyelvet oktató könyvből vett képeket illusztrálnak. Majd 70 „omen”, azaz babonás előjel következik. Ezt öt rejtvény, 15 mese, 7 vallásos tárgyú szemelvény, 3 játékleírás, 23 különböző tárgyú prózai szöveg (a cigányasszony, fürdő, temető, disznóörzés leírása, munkák a különböző évszakokban, ház, fürdőház, házépítés ismertetése stb.) követi.

Végül a szótárra kerítenek sort a szerzők. Ebben a tőszót és származékait rendszerint egy fészekben csoportosították.

Sajtóhiba kevés van a könyvben: *püyalmo* (9) o: *püyalmö*; *türedma* (25) o: *türedmaš*; *lum* (42) o: *lüm* 'név'; *ulmas* (64) o: *ulmaš*; *suan* (70) o: *süan*; *uksäm* (70) o: *uksäm*, *pasam* (74) o: *pašam*; *pakšašte* (82) o: *pakčašte*; *mesakše* (83) o: *mešakše*; *puzašäm* (84) o: *puzašäm*; *püsemat olmäktälät* (86) o: *püsemat, olmäktälät*.

A szótárból hiányzik a *šikšan moča* 'füstös v. fekete fürdőház' (előfordul a 88. lapon). Néhány szó nincsen pontosan a helyén; például az *otöl* szónak az *oto* elébe kell kerülnie (102/b), a *šüödr* szónak a *šüöd* elé (106). — A szótárban a homonimákat meg kellett volna számozni (például *ĩ* 'év', *ĩ* 'jég' 94. lap).

*

A fentiek után válaszolhatunk az ismertetésünk elején feltett két kérdésre. A fonematikus hangjelölés egyszerűsíti, megkönnyíti a leírást, nehezíti az olvasást. Az alakítani elemzésben helyes és az oktatást egyszerűsíti a szavak részekre való bontása (*om-äl* 'én nem . . .', *ot-äl* 'te nem', *oy-äl* 'ő nem', vagy a múlt idő ragjai ismertetésénél: *-än-am*, *-än-at*, *-än* stb.). Jók a morféma mutató táblázatok. Rokonszenves, hogy a szerzők a szintaktika elszigeteltségét lerombolják és a különféle nyelvtani alakok használatát beépítik az alakítani leírásba. Viszont ártalmas, hogy a külső egyalakúság miatt egy kalap alá veszik az egybe nem tartozó ragokat, képzőket (vö. az *-aš* képzőről és a *-la* ragról mondottakat).

TH. A. SEBEOK és J. INGEMANN könyve egyetlen mari nyelvjárást, Y. WICHMANN könyve viszont mind a hegyi-mari nyelvet, mind az erdei-mari nyelv urzsumi nyelvjárást bemutatja. Az anyag elsajátítása egy nyelvjárás alapján könnyebb, egy nyelvjárás begyakorlásával mérceit kapunk a többiek hang- és alakítani különbségeinek a megállapításához. A keleti-mari nyelvjáróterület fonetikája és morfológiája közelebb áll az erdei-mari irodalmi nyelvhez; a könyv tehát ennek a nyelvnek a megértéséhez közelíti a hallgatót. Ez a nyelvkönyv friss anyagot hoz rendszerezett formában, nyelvjárásleírással a kutatók számára, bővíti tehát a mari nyelvről szerzett ismereteinket. Ismételt tanújele annak az intenzív kutató, oktató és feldolgozó munkának, amelyet a bloomingtoni Indiana University uráli tanszékén végeznek.

3. Robert Austerlitz: Finnish Reader and Glossary

Volume 15 of the Uralic and Altaic Series, Indiana University Publications, Bloomington — The Hague 1963, XV + 294.

A Finnish Reader c. szöveggyűjtemény szorosan beleillik azon amerikai oktatási elgondolásba, melynek keretében a kisebb nem-indoeurópai népek nyelvének tanulmányozását igen sokra értékelik.

Ez a haladóknak szánt finn olvasókönyv rövid használati utasítást tartalmaz, amelyben a szerző ismerteti a szövegek (1—71) kiválasztásának alapelvét és közli a kihagyások jelölésmódját, majd leírja az olvasmányokhoz használandó szójegyzék (73—294) összeállításának elvi alapötletét. A kiszemelt anyagot előbb gyakorlati próbának vetették alá az Egyesült Államok két egyetemén: a bloomingtoni Indiana Universityn és a new yorki Columbia Universityn.

Robert Austerlitz a Columbia Egyetem uráli tanszékének egyik tanára. Magyarul szinte kifogástalanul tud, és a finn nyelv tudásában is kitűnik. Az elsónél egykori nagyváradi volta, a másikonál családi környezete — felesége finn származású — segíti. Mindez azonban munkásságának csak egyik előfeltétele. Ami alkotásra ösztönzi, az a nyelvészet szeretete és a serényiség. Könyvében (Ob-ugric metrics, FFC. Vol. LXX, N:° 174, Helsinki, 1958.) és előadásiban ez utóbbi nyilvánult meg: miként alakítja a tárgyszeretet művé a nyersanyagot.

A finn szövegek egészséges tarkaságát a tárgykörök és források felsorolása ilusztrálja: Z. Topelius meséje, lapp népmese, részletek az Oma Maa című munkából (a finn nyelv szerkezetéről) és a Suomen maantieto című műből (Finnország lakosságáról, a finn tórendszerről), cikkek a Suomen Kuvalehtiből (cipőkről, az anyanyelvről, a finn erkölcsök romlásáról, a címkérségről stb.), szemelvények a népszerű Mitä, missä, milloin című évkönyvből, két vers (Unto Koskela: Kuubalainen serenaadi, Aaro Hellaakoski: Hauen laulu). Élénkítik a kötetet az ilyen szemelvények: a Finn Vörös Kereszt véradásra hívó felszólítása, a jégsezekrény használati utasítása, az Uusi Suomi külpolitikai cikke, a nőnapok problémája, a Büntető Törvénykönyvből vett részletek, kereskedelmi levélváltás (a baráti hiányzik!), a finn szaunáról szóló cikk, tanulmányrészlet Finnország gazdasági fejlődéséről, néprajzi elmélkedés a Szent Iván napi máglyáról, sőt még egy finn keresztretjétyven is akad: üresen és megoldva. A szövegek sorából az összeállító — úgy látszik tudatosan — száműzte a finn szépprózát.

A könyvet terjedelmes szótár zárja be. Ez nem egy-egy olvasmányhoz kapcsolódó szószedet, hanem ábécé-rendbe szedett „glossary”, szógyűjtemény. Az olvasmányokban eltérően levő szóalakok töre, képzőre, jelre, ragra stb. bontva jelennek meg benne, s a szerkesztő még azt is feltűnteti, hogy a szó melyik olvasmányban vagy mely olvasmányokban található, például: *etelä-ssä* 2, 25 In [essivus] 'in the South', vagy *koste=us* 'humidity' — *koste=us* + *määrä* 43 'the amount of humidity'.

Gyűjteményében ROBERT AUSTERLITZ igen érdekes, olvasmányos anyagot adott közre, és látott el nyelvtanilag elemzett glossariummal.

ERDŐDI JÓZSEF

Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960

Adiuvantibus G. Bereczki, P. Hajdú, G. Képes, Gy. László redigit Gy. Ortutay Secretarius redactionis J. Gulya. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 490 l.

1. Az első tudományos Nemzetközi Finnugor Kongresszust 1960 szeptember 20-tól szeptember 24-ig Budapesten tartották. A kongresszus megrendezését Ortutay Gyula akadémikus javasolta 1958-ban, Helsinkiben, a Finnugor Társaság fennállásának 75. évfordulója alkalmából. A kongresszusnak 96 külföldi résztvevője volt. Összesen 58 előadás (köztük három főelőadás) és öt hozzászólás hangzott el a nyelvtudomány, néprajz, archeológia, antropológia, történelem és az irodalom köréből.

2. ORTUTAY GYULA megnyitó és üdvözlő szavai után BÁRCZI GÉZA tartotta meg „Zum Sprachgeschehen der urungarischen Zeit” című előadását (27—47).¹ Előadásában a magyar nyelv nyelvtani rendszerének a kialakulásával, az ősmagyar kor nyelvi eseményeivel foglalkozik. A birtokos személyragozásról azt vallja, hogy annak gyökerei ugyan a fgr. korba nyúlnak vissza, mindazonáltal a személyes névmások csak a magyar nyelv külön életében, az ősmagyar korban váltak személyragokká. Az ősmagyar korban jött létre a tárgyeset -t ragja is az egysz. 2. sz. birtokos személyrag determinatív használatából. Primér ragjaink — számuk hat-hétre tehető — a fgr. korból származnak. Ugor

¹ A másik két főelőadás (K. VILKUNA, Die finnisch-ugrische Ethnologie heute. 309—18; В. Чернецов, Древнейший период истории народов уральской общности. 405—11), valamint a többi nem nyelvészeti tárgyú előadás ismertetésével helyikmélés céljából itt nem foglalkozunk.

koriak a következő ragjaink és névutóink: *-hoz ~ -hez ~ -höz, -val ~ -vel, -nak ~ -nek, óta, által*. Az ősmagyar korban jöttek létre a leggyakrabban használt névutóink és névutói eredetű határozóragjaink: *alatt, előtt, felett, -ben, -be, -ből, -ért* stb. A raghalmozással keletkezett *-nott, -nól, -ni* ragesoportunk viszont az ugor korból származik. Újabbak, ősmagyar koriak lehetnek az *-ig, -lag ~ -leg, -int, -st* ragok. — A középfok jele fgr. kori, ellenben a tbsz. *-k* jele az ősmagyar korban fejlődött ki a fgr. eredetű **kk* gyűjtőképzőből. — Az ősmagyar kor egyik fontos eseménye a magyar igeragozási rendszer kialakulása. Az alanyi ragozás egysz. 2. és 3. személyében használatos *ø* morféma (*vagy, mégy, tész, menj, megy*) ebből a korból származik. Az ősmagyar korban vált személyraggá az iteratív képzői eredetű egysz. 2. sz. *-sz* és *-l* személyrag, valamint a *-k* többesjel (*-juk ~ -jük, látók, láttak*). Az ősmagyar korban keletkezett az alanyi ragozás egysz. 1. személyének *-k* ragja is. Az ősmagyar korban alakult ki a külön alanyi és tárgyias igeragozás. Valószínűleg ősmagyar kori eredetű az ikes ragozás és a szenvedő igeragozás is. A felszólító mód **k > j* zele fgr. eredetű, a feltételes mód jele azonban az ősmagyar korban keletkezett az *-n* mozanatos képzőből és a *-i* igenévképzőből, illetőleg múlt időjélekből. Az időjelek közül az *-sz* egyes igék praesensében ugor eredetű lehet. A **i (> -á, -é)* imperfectumjel fgr. eredetű, a *-t ~ -tt* múlt időjel viszont az ősmagyarban keletkezett a fgr. eredetű **t ~ *tt* igenévképzőből. — Az ősmagyar korba nyúlik vissza egyes igeikötőink (*meg-, el-, fel-, le-, be-, ki-*) kialakulása. — Az ősmagyar nyelv ismerhette már az összetett mondatok sokféle fajtáját is.

BEKE Ö. (Die dringenden und wichtigen Aufgaben der finnisch-ugrischen (uralischen) Sprachwissenschaft 48—51) arról ír, hogy a finnugor nyelvtudomány legfontosabb feladata új gyűjtések alapján elkészíteni az egyes fgr. nyelvek nyelvjárási szótárait. Szükségesnek tartja a kéziratos anyagok közzétételét is. Végül felhívja a figyelmet a finnugor nyelvészutánpótlás fontosságára.

W. STEINITZ, Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte (52—9). STEINITZ vokáliselméletének az az alapja, hogy néhány fgr. nyelvben a magánhangzóknek két csoportja van: teljes magánhangzók három nyíltsági fokkal és (keves számú) redukált magánhangzók egy nyíltsági fokkal. Az újabb vogul és zürjén vokalizmuskutatás alapján elméletét még megalapozottabbnak látja. Az ugor nyelvekben a magánhangzó-váltakozásnak kétségtelen nyomai vannak. A finn—permi nyelvekben erre a jelenségre csak kevés példát találunk. A további kutatásoktól várható annak eldöntése, hogy a fgr. alapnyelvben volt-e magánhangzó-váltakozás.

V. I. LYTJIN, „Über einige Vokalentsprechungen in den finnisch-ugrischen Sprachen” (60—4) c. dolgozatában arról olvashatunk, hogy a zürj. *o ~ votj. u* (az egyik archaikus délnyugati votj. nyelvjárásban: *u*) hangnak milyen megfelelői vannak a fgr. nyelvekben. E hangok őspermi előzményéül a következő hangok tehetők fel: **o, *ö, *ø*. Az őspermi **o (> zürj. o, FSz. ø, Ja. o ~ votj. u, DNy. u)* hangnak a „kulcsnyelvekben” (m., cs., md., fi.) palatális magánhangzó felel meg. Az őspermi **ö-nek (> zürj. o, FSz. ø, Ja. ú ~ votj. u, DNy. u)* szintén palatális hangok felelnek meg az említett nyelvekben. Az őspermi **ø-nak (> zürj. ø, FSz. ø, Ja. ú ~ votj. u, DNy. u)* a kulcsnyelvekben veláris magánhangzók a folytatói.

ERDŐDI J., Zur Frage der Herkunft der Präteritumsuffixe in den uralischen Sprachen (65—9). A szerző elfogadja MÉSZÖLY G. azon feltevését, amely szerint a m. *-t ~ -tt* múlt időjel azonos volna a *-t ~ -tt* locativussal. Sőt úgy véli, hogy a cser. *-š ~ mord. -š, -z ~ vog. -osztj. -s ~ szam. -s* múlt időjel is locativusragból származik, és ezeket összekapcsolja a fi. *-ssa ~ -ssá, -sta ~ -stá, -sen, mord. -so, -sto, cser. -št, -šk* stb. esetragok *s, š* elemével. Ez a magyarázat nyilvánvalóan téves. Locativusi *-s* rag egyetlen fgr. nyelvben sincs, merészség tehát illet az alapnyelvre feltenni. Az említett fi.—md.—cser. ragok *s, š* elemé — mint ismeretes — esetleg a fgr. **s* lativussal azonos. A fi.—md.—cser. ragok *s, š* koaffixuma (< fgr. **s* lativusrag) hangtanilag semmiképpen sem kapcsolható össze az uráli **š* (**č*?) (vö. COLLINDER CompGr. 307) múlt időjellel. Ugyancsak tévedés a zürj. *gizas 'ör', piras 'bemegy', piris 'bement'* jelen (!), ill. múlt idejű igei alakok *s*-ében múlt időjelet látni. Ez az *-s* végződés személyes névmási eredetű egysz. 3. személyű igei személyrag, melynek semmi köze sincs egyes fgr. nyelvek uráli **š*-re visszamenő múlt időjeleihez. — Egyébként az uráli **š* múlt időjel valószínűleg összefügg az uráli **š* igenévképzővel.

P. RAVILA, Zur Geschichte des finnisch-ugrischen Nominalsatzes (70—2). Az igeidők kialakulása előtt a fi. *talo suuri* (a ház nagy)-féle mondatok nominális állítmánya még nem lehetett mai értelemben vett jelen idejű alak; az idő szempontjából határozatlan volt, s így lényegesen különbözött a mai névszói mondatoktól. A mord., fi. és a lp. nyelvben a praeteritum már régóta verbum finitumnak tekinthető, ezzel szemben a praesens legtöbb alakja a mai napig megőrizte névszói jellegét. Az a tény, hogy a mord.-ban a

névszók a jelen időben igei személyragokat vehetnek magukhoz, a múlt időben pedig nem, arra mutat, hogy az igék jelen idejének névszói jellege a nominális konjugáció kialakulásakor még világos volt.

D. R. FOKOS-FUCHS „Aus dem Gebiete der finnisch-ugrischen Verbalnomina” (73—92) című tanulmányában a magyar és a permi igevek passzívumai és néhány különleges alkalmazását vizsgálta meg. Az igevek funkciói differenciálódás eredményeképpen jöttek létre. A magyarban szép számmal vannak olyan tranzitív igékből képzett *-ó ~ -ő* képzős igevek, amelyeknek szenvedő jelentése van: *ívó víz, szántóföld*. Hasonló funkciója van a permi nyelvekben a zürj. *-an ~ -on* votj. *-on* igevéképzőnek. Az ilyen jellegű kifejezésekben nomen actionis jelentése van. A *gut-kulan-ťšak* szerkezet tulajdonképpeni jelentése 'légy-halál-gomba' vagy 'légy-meghalás-gomba'. A szerző lehetségesnek tartja, hogy a m. *farkas-ordító hideg, büfelejtő (ital)* kifejezésekben is az igevének nomen act.onis jelentése van, azaz 'farkas-ordítás-hideg', 'büfelejtés ital'.

K. E. МАТИНСКАЯ, Über die Frage der Unterscheidung der finnisch-ugrischen Komposita und Wortkompositionen (92—7). A szerző úgy vélekedik, hogy az összetett szók és szókapcsolatok elhatárolásánál grammatikai (fonetikai, morfológiai, szintaktikai) sajátosságokból kell kiindulnunk. Külön vizsgálat tárgyává teszi a mellérendelő és az alárendelő összetételeket. A legtöbb problémát az alárendelő összetételeknek az a csoportja alkotja, amelyek szókapcsolatokként is előfordulhatnak, mint pl. *fiatal asszony ~ fiatalasszony, kiváló munkás ~ kiválómunkás*.

RADANOVICS K. „Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen” (98—104) című dolgozatában két fgr. népnév eredetét tárgyalja. 1. Az osztjások *χänti* elnevezése a feltehető osztj. **kont* 'Sippe, Grossfamilie, eigene Volksgemeinschaft' (~ m. *had ~ fi. kunta* stb.) származéka. A *χänti* szó eredeti jelentése 'nemzetséghez, nagycsaládhoz tartozó' lehetett. 2. A votjások *ud-murt* nevének *ud* előtagja etimológiailag összefügg a zürj. *od* 'вечная зелень на лугах' ~ votj. *ud*, K. *ort* : *u.-nañ* 'ősi gabona, ősi vetés (fű korában; озимь)' szóval. Ennek eredeti jelentése 'rét, mező' lehetett. Az *ud-murt* népnév eredetileg 'réti, mezei ember' jelentésű lehetett. Vö. cser. олык марий 'réti cseremis'.

A. J. JOKI, Uralte Lehnwörter oder Zufälle (105—7). Az indoeurópai és az uráli nyelvek közti szóegyezéseket általában ieur. → uráli (ill. fgr.) kölcsönzési iránnyal szokták magyarázni. Bizonyos esetekben azonban fordított, uráli (ill. fgr.) → ieur. kölcsönzési irány is lehetséges. Például: fgr. *kota* iráni av. *kata* 'Kammer, Vorratskammer, Keller', újperzsa *kad* 'Haus'. Minthogy hasonló hangalakú szó más nyelvcsaládokban is található (altaji, ket, dravida, ajnu), nem lehetetlen, hogy ősi »vándorszóval« van dolgunk. Urali és ieur. szók összehasonlításánál feltétlenül számolnunk kell a véletlen hasonlóságok lehetőségével is.

O. G. TAILLEUR „Sur les négations *ei* et *ele* ainsi que le verbe *le- 'etre*' dans une langue de la Sibérie Septentrionale” (108—111) című dolgozatában arról olvashatunk, hogy az uráli nyelvek és a jukagri között mutatkozó nagyszámú szókincsbeli és morfológiai egyezés e nyelvek ősi rokonsága mellett szól. TAILLEUR közöl egy érdekes juk. mondatot, amelynek — egy tulajdonnéven kívül (*debegei*) — minden szava egyeztethető fgr., ill. zam. szókkal: *ele, met niu debegei oi-le* 'Non, mon nom n'est pas Debegei'.

K. SAL ÉVA, Über die palatalen Vokale der ersten Silbe im Ugrischen (112—4). A palatális magánhangzókat illetően az ugor nyelvek közül — úgy látszik — a magyar őrizte meg a legeredetibb állapotot. A magyar alapján az ugor alapnyelvre *ä, e, i* palatális magánhangzókat lehet feltenni. Kérdéses, hogy volt-e az ugorban labiális *ü* hang. A szerző úgy véli, hogy ha volt is, megterhelése nagyon csekély lehetett.

NYÍRI A., Über den Ursprung des ungarischen Infinitivsuffixes *-ni* (114—20). A szerző elfogadja MÉSZÖLY G.-nak a m. *-ni* infinitívusra vonatkozó magyarázatát. A locatívusi *n* és latívusi *i* ragból alakult *ni* raggal (*bíróni*) és infinitívusképzővel azonos eredetűnek gondolja a finnugri nyelvek *-ni* terminatívusragját: finn *mini* 'in welchem Masse, Grade', észt *surmani* 'bis zum Tode'. Úgy véli, hogy a *-ni* latívusrag már ősi időben kialakulhatott, akkor, amikor a nomen és verbum még nem különült el teljesen egymástól.

W. SCHLACHTER „Az én házam” (121—171) című alapos, gondolatokat ébresztő dolgozatában arra az eredményre jutott, hogy a m. *az én házam* típusú birtokos szerkezet nem uráli örökség, hanem a magyar nyelv önálló élete folyamán létrejött alakulat. Úgy látja, hogy az *ő háza*-féle kifejezések analogikus hatásával magyarázható az *én házam* szerkezet kifejlődése.

GULYA J., Древнемансийские диалекты (172—5). A szerző 1955—1957-ben szovjet levéltárakban végzett kutatásai során számos XVIII. századi vogul szójegyzéket

talált. Ezen anyag alapján vizsgálta meg a vogul nyelv vokalizmusának és konzonzantizmusának a történetét.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA, Über den grammatischen Kategoriewechsel eines wogulischen Verbalnomens (176—80). SZ. KISPÁL MAGDOLNA a vog. Szo. *-nε*; AL. *-nā* stb. igenévképző eredetét tárgyalja. E képző **-n* deverbális névszóképzőre és lativusi **-k* vagy **-i* ragra tagolódik, s eredetileg határozói szerepben volt használatos. Mai jelzői funkciója grammatikai kategóriaváltással magyarázható; a nyelvérték az igenevet jelzőnek fogta fel, s az igenév melléknévi igenévvé vált.

KÁLMÁN B., Semantisches und stilistisches bei den russischen Lehnwörtern der wogulischen Sprache (181—3). A szerző a vogul nyelv orosz jövevényszavaiban végbement szófajváltozásokkal és jelentésváltozásokkal (vö. vog. *nusa* 'arm' < or. *рука* 'Armut', vog. *kāsna* 'Steuer' < or. *казна* 'Staatskasse'), továbbá az orosz jövevényszók stilisztikai használatával foglalkozik. A népköltészetben (mitikus, vallásos énekek, medvé-énekek, hőselemek) az orosz elemek száma meglehetősen csekély. A MUNKÁCSINÁL előforduló orosz jövevényszóknak több mint a fele nem szöveggyűjteményeiben, hanem lexikális feljegyzéseiben található.

VÉRTEŠ E., Über einige grammatische Fragen der surgut-ostjakischen Mundarten (184—7). KARJALAINEN és PAASONEN szótárából, valamint TYERJOSKIN nemrég megjelent szurguti osztják ábécés-könyvéből az derül ki, hogy a szurguti osztják nyelvjárások morfológiailag gazdagabbak, mint a déli nyelvjárások. Ahhoz azonban, hogy tisztán láthassuk e nyelvjárások morfológiai sajátosságait, feltétlenül szükség van PAASONEN és KARJALAINEN nyelvtani feljegyzéseinek és szövegeinek mielőbbi kiadására.

G. GANSCHOW, Affektiv-deskriptive Wortbildungssuffixe im Ostjakischen (188—92). Az osztják szóképzésben a mássalhangzók következő három csoportjának affektív-deskriptív jellege van: 1. palatalizált mássalhangzók (*l, n, ŋ, s, t*); 2. kakuminális mássalhangzók (*l, n*); 3. *r*. E hangok nemcsak képzőkben, hanem tipikusan affektív-deskriptív szótövekben is előfordulnak. Az affektív-deskriptív képzők között vannak ősi, primér képzők (a névszóképzők és az *r* gyak. képző) és másodlagos affektív képzők, például: *-ant-* > *-ant-* < *-aŋs-*. A zürjén eredetű jövevényekkel a nyugati osztják nyelvjárásokba bekerült *-as-* és *-sa-* képző is gyakran előfordul affektív szerepben.

G. SAUER, Die syrjänischen Lehnuffixe im Ostjakischen (193—6). Az osztjákban kb. 400 zürjén jövevényszó van. A két nép közti intenzív kapcsolat eredményeképpen az osztjákban hat zürjén eredetű névszó- és hét igeképző produktívvá vált, azaz eredeti osztják szókhoz is hozzájárulhat.

W. STERNITZ „Zur Toponymik des nördlichen Obgebietes” (197—9) című dolgozatában arról olvashatunk, hogy az Ob vidékén számos *-kar*, *-va* és egy *-din* végződésű zürjén eredetű helynév található. Valószínűnek tartja, hogy az *Ob* folyó neve is zürjén eredetű.

B. A. SZEREBRENNYIKOV, Über den Ursprung des Ablautes der Endvokale der Nominalstämme in den permischen Sprachen (200—1). A szerző feltevése szerint a permi nyelvek *-in*, *-is*, *-e* ragjainak magánhangzó-eleme — az általános felfogással ellentétben — nem az egykori végvokális maradványa, hanem esetrag, koaffixum. Úgy véli, hogy mind az *i*, mind az *e* elem két különböző eredetű lativuszag.

BERECZKI G. «Взаимоотношения марийской лексики с лексикой мордовских и пермских языков» (202—3) című cikkében arról ír, hogy a cseremiszi nyelv fgr. eredetű szavainak nagyobb hányada mutat egyezést a permi nyelvekkel, mint a mordvinnal. Ebből arra lehet következtetni, hogy a cseremiszek és a permiiek egykor szorosabb kapcsolatban állhattak egymással.

A. P. ФЕОКТИСЗТОВ, О латентной форме выражения поссесивных отношений в мордовских языках (204—7). A jelöletlen birtokviszony a többi uráli nyelvhez hasonlóan a mord.-ban is megőrződött. A jelöletlen és a határozatlan főnévragozás genitivusával ellátott birtokos határozatlanyságot, a határozott ragozás genitivusát vagy birtokos személyragot tartalmazó birtokos pedig határozottságot fejez ki.

O. IKOLA, Zur Geschichte der indirekten Rede in den ostseefinnischen Sprachen (208—11). Valamennyi finnségi nyelvben van függő beszéd, bár teljes és következtetéses függő beszéd a nyelvjárásokban csak ritkán fordul elő (az egyenes beszéd egyes részei változatlanok maradnak). A függő beszéd a finnségi nyelvek közül a finnben fejlődött ki legjobban (consecutio temporum függő beszéd). Például: *Hän lupasi käydä tervehtimässä Hilmaa ja Penjamia heti kun heidät oli laillisesti vihitty*. (Megérté, hogy meglátogatja Hilmát és Penjamit, mihelyt azok törvényesen megesküdtek).

P. ARISTE, Die Beziehungen des Wotischen zu den estnischen Mundarten (212—5). A szerző szerint az észak-keleti észtek egy csoportja — lakóterületük a Narva folyón és a Pejpusz tavon túlra is kiterjedt — az i. sz. u. I. évezred folyamán elszakadt az

észtség többi részétől. Ebből a Narván túli észti csoportból fejlődött ki a vót nép és nyelv. Az észti és vót nyelv ma is oly közel van egymáshoz, hogy az északi észtek és a vótok könnyen megértik egymást.

L. POSTI, Fragen der ostseefinnischen Verbalflexion (216–25). A déli észti nyelvjárásokban két igeragozási típus van: *jağà* 'teilt', *eläš* (< **eläksen*) 'lebt'. A 2. típusba az ún. mediális igék tartoznak, amelyek olyan cselekvést fejeznek ki, amely az alanyon megy végbe, vagy amelyben az egész alany részt vesz. Az egysz. 3. személyében *š* ragjuk van a reflexív, passzív vagy transzlatív képzővel ellátott igéknek is, mivel ezek cselekvése szintén magára az alanyra irányul. A *-*sen* végződésnek egyes finnségi nyelvekben reflexív funkciója fejlődött. POSTI szerint a szenvedő ragozás -*ta* ~ -*tä* képzője eredetére nézve nem műveltető, hanem reflexív képző. A -*ta* ~ -*tä* képzős származék mediális jelentése miatt vehette fel a *-*sen* végződést (**tō-ša-k-sen*).

E. ITKONEN, Über den Genetiv und Partitiv in einigen Adverbien (226–55). A szerző a lapp nyelv archaikus Inari nyelvjárásának ún. modal-habitatív adverbiumait két csoportra osztja: az A) csoportba többnyire két szótagú -*e* tövű szók (főnevek és melléknevek) tartoznak. Ezek a vízszintes vonaltól eltérő állapotot, helyzetet jelölnek. Az adverbiumi funkciót gen. -*n* raggal (*rääigin* 'zerrissen'), ritkábban -*od* ~ -*ud* (= lpN. -*ot*) végződéssel fejezik ki. A B) csoportba -*o* tövű szók tartoznak. Ezek a vízszintes vagy függőleges vonal vagy felszín mentén való mozgást fejeznek ki. Az -*od* ~ -*ud* végű adverbiumok (*ceäggud* 'aufrecht') partitivusi alakoknak tekinthetők, ha eredeti nomen-verbum többől indulunk ki.

N. SEBESTYÉN IRÉN, Zwei juraksamojedische reflexive Pronomina (256–62). A szerző a jur.-szam. **mank*. (pl. *γqⁿ n mañkkañ* 'ich selbst') szóval egyeztetni a m. *maga* visszaható névmást és fgr. megfelelőit. A jur. *pudar*, *puda* egysz. 2. és 3. személyű személyes névmással azonos a jur. OP. *pu-üdš* stb. 'Körper' főnév. A sam. szók megfelelője lehet az osztj. Vj. *pōššal* 'im Wasser gestorbener und durch die Wärme angeschwollener Körper, Tier- od. Fischleiche' szó. A sam. *pudar*, *puda* alakokban végbement visszaható névmás → személyes névmás jelentésváltozás a tör. nyelvekben is ismeretes.

N. M. ТУРЕСЕНКО, Способы выражения прямого дополнения в ненецком языке в связи с характером объекта (262–8). A jurák nyelvben a tárgy kifejezésére az alapalak mellett leggyakrabban a tárgyesetet használják. Az alapalak 2. személyű birtokos személyranggal ellátva nemcsak a birtoklás, hanem a determinálás jelölésére is használatos. A határozatlan, ill. a részleges tárgyat a tbsz. dativusi-lativusi alakokkal (дательного-направительный падеж) fejezik ki.

HAJDÚ PÉTER „Lativ und Infinitiv im Samojedischen” (269–71) című dolgozatában arról ír, hogy a jur. *š* (~ -*š*, -*tš*), jen. -*š(i)* stb., tvg. -*sa* stb. Infinitivus a jurák nyelv egyes nyelvjárásaiban előforduló lativusi -*š* taggal azonos. E lativusrag egyeztethető a fgr. **š* lativus-prolativusraggal.

P. AALTO, Frauensprachliche Erscheinungen in finnisch-ugrischen Sprachen (272–5). Egyes fgr. népeknél (vogulok, osztjakok, lappok) tabuisztikus okokból a nők más néven nevezik a medvét és a farkast, mint a férfiak. A medvével kapcsolatos tabuszók a több ezer éves eurázsiai medve kultusz emlékei. Egyes népek (rómaiak, törökök, mongolok) a farkastól mint tabu-állattól származtatják magukat.

R. AUSTERLITZ „Der ostjakische Versbau” (276–8) című cikkében STEINITZ Serk. szövegei alapján az osztják vers kvalitatív és kvantitatív elemzésével foglalkozik.

GÁLDI L. AUSTERLITZ előadásához fűzött hozzászólásában (Diskussionsbeitrag zum Vortrag von R. Austerlitz 278–80) magyar párhuzamokat említ. A teraszos szerkesztési mód a magyar népdalokra is jellemző. A fgr. népköltészetre jellemző gondolatritmussal magyarázható a magyar rím késői kifejlődése.

G. J. ŠTIPA, Der Ursprung der permischen Schrift (281–7). Mint ismeretes, Permi István püspök az ún. ópermi írást a görög és a cirill írás alapján alkotta meg. ŠTIPA megállapítja, hogy ezeken kívül egyes betűk kaukázusi (órmény, grúz) közvetítéssel az arameus írással mutatnak rokonságot. Az arameus-kaukázusi eredet mellett vallanak az ópermi betűelnevezések is. Például: héber *pē* ~ órmény *pē* ~ permi *pej* stb.

OLGA PENAVIN, Der Stand der ungarischen Sprachwissenschaft in Jugoslawien (288–90). A magyar nyelvudomány központja Jugoszláviában az újvidéki (= Novi Sad) Pedagógiai Főiskola magyar tanszéke, ahol nyelvjáráskutatással, nyelvműveléssel és szótárírással (pl. szerb–horvát–magyar szótár) foglalkoznak. A tanszék munkáiba bevonják a legkiválóbb hallgatókat is.

T. I. ТУРЕПЛЯСИНА Об основном содержании программы по изучению удмуртских диалектов (291–4) arról számol be, hogy a mai votják nyelvjáráskutatás főfeladata az egyes fonetikai, morfológiai, lexikai jelenségek kiterjedésének, határainak a pontos meghatározása.

P. VIRTARANTA, Über die Sicherstellung von Sprachmaterial aus dem Finnischen und den verwandten Sprachen in jüngster Zeit (295—304). 1959 elején a helsinki egyetemen hangszalagarchivumot létesítettek, amelynek az a feladata, hogy a finn nyelvjárásokból, valamint a rokon nyelvekből a nyelvi gyűjtéseket szervezze és irányítsa. 1961-ig a finn nyelvjárásokból kb. 2200, a többi fgr. nyelvből pedig kb. 400 órát gyűjtöttek. A szerző cikkében beszámol az archivum munkálatai során szerzett tapasztalatairól és megfigyelésekről is.

3. A kongresszusi kiadvány mind tartalmában, mind külső formájában szép és méltó emléke az 1960-ban hazánkban megrendezett Finnugor Kongresszusnak.

RÉDEI KÁROLY

Virittäjä

Kotikielen Seuran Aikakauslehti [Az Anyanyelvi Társaság folyóirata].
Helsinki, 1963/3—4.¹

AARNI PENTTILÄ: Komparatiivin absoluuttinen käyttö [A középfok abszolútus használata] (201—212).

A finnben a középfokot úgy is lehet használni, hogy az összehasonlítás második tagja nincs megadva. A komparatívusok a szerző szerint a tagadó mondatokban „titkos” összehasonlítást tartalmaznak, amelyhez a tagadás szolgáltatja az indítékot.

EEVA LINDÉN: Kieltolauseen sanajärjestyksestä suomen kirjakeilessä [A tagadó mondat szórendjéről a finn irodalmi nyelvben] (214—225).

A szerző — többek között — azt bizonyítja a finn nyelvjárások segítségével, hogy az *ei hän* (tagadás + szem. névmás) típusú tagadó mondati szórend nem svéd hatásra keletkezett, hanem eredeti finn.

LAURI HAKULINEN: Vanha kirjasuomi ja viro [A régi finn irodalmi nyelv és az észti] (227—237).

A régi finn irodalmi nyelvben sokkal nagyobb szókészleti, több morfológiai és mondattani egyezést lehet kimutatni az észttel mint a maiban. A szerző ennek okát abban látja, hogy egy meglehetősen késői, de még történelem előtti időben Finnország délkeleti részébe sok észti vándorolt be.

MAGDA KÖVESI—ANDRÁSSY: Esiunkarin „permiäläistä” piirteistä [Az előmagyar „permies” vonásairól] (239—251).

A magyar és a permi denazalizáció a szerző szerint nem párhuzamos fejlődés eredménye. Kimutatja a történeti, kultúrtörténeti, néprajzi és nyelvtörténeti kutatásokra támaszkodva — az iráni, bolgár-török és a szláv jövevényszavak segítségével —, hogy a denazalizáció helyben és időben szorosan összefüggő hangtani jelenség. A hangfejlődés ideje szerinte az anyanyelvi kultúra korának közepétől az i. e. V—IV. sz.-tól a magyarok és a permiek teljes szétválásáig az i. u. VII—VIII. sz.-ig tarthatott.

OSMO HORMIA: Varhaisia sanakirjatietoja suomen ja lapin kielestä [Régi finn és lapp szótári adatok] (253—256).

A szerző Hieronymus Megiser, Thesaurus Polyglottus: vel, Dictionarium Multilingue (Frankfurt, 1603) finn és lapp adatainak forrását mutatja ki. Magyar szempontból ezt a szótárt Melich János (NyK. XXXVI, 170—175) dolgozta föl.

FELIX J. OINAS: Lisähuomautus kirjoitelmaan „Vesitiellä viipyneen neidon runo itämerensuomalaisilla ja slaaveilla” [Kiegészítő megjegyzés „A vízért ment és sokáig odamaradt hajadon verse a keleti tengeri finneknél és a szlávoknál” c. cikkhez] (257—258).

A szerző a Virittäjä-ben megjelent (1963: 17—31) cikkéhez pótlólag közli, hogy ez az énekmotívum Nyugat-Európában is fellelhető.

SIMO KONSALA: Tarkiainen „Aleksis Kiveä” ajanmukaistamassa [Hogyan korszerűsítette Tarkiainen „Aleksis Kivi” c. művét] (259—265).

A szerző az „Aleksis Kivi” 1915-ben megjelent első, és az 1950-es ötödik kiadás nyelvét hasonlítja össze.

TUOMO PEKKANEN: „Suomi, vir honorabilis inter suos anno 811” (266—270).

Finnország finn nevének első előfordulását a szerző a Frank birodalom 811-es annalesében találta személynévként. A Nagy Károllyal békét kötő dán követtség tagjainak egyikét nevezték így.

¹ A nyelvművelő cikkeket nem annotálom.

A Szemle rovatban TERHO ITKONEN köszönti Viljo Nissilät, a jyväs kyläi főiskolán a finn nyelv „segéd” (apulai) professzorát 60. születésnapja alkalmából (271—273).

Az Irodalom (Kirjallisuutta) c. rovatban EERO KIVINIEMI ismerteti Viljo Nissilä, Suomalaista nimistöntutkimusta [A finn névkutatásról] c. könyvét (274—275); Esko KORVUSALO Matti Kuusi és Simo Konsala, Suomen kirjallisuus I. Kirjoittamaton kirjallisuus [Finn irodalom I. Az írásbeliség előtti irodalom] c. (276—279), TUOMO TUOMI Osmo Ikola, Sampo Haahtela, Ilmari Kohtamäki, Helinä Koivisto, Sananjalka [Páfrány] A Finn Nyelvi Társaság Évkönyve 5. c. (279—281), VEIKKO RUOPPILA Julius Mägiste, Henriku Lüvimaa Kroonika [(Lett) Henrik Lív Krónikája] (281—283), S. HNEN V. J. Propp, Russkije agrarnyje prazdniki c. (283—4) könyvét.

A Nyelvünk használata c. rovatban: LAURI HAKULINEN: Aänteiden kauneudesta [A hangok szépségéről] (285—286); E. A. SAARIMAA: Pronominivirheistä [A névmás hibás használatáról] (286—287); A. P. LÄ: „Puhua savolaista” [„Savoilul beszélni”] (287—288).

AULIS J. JOKI: M. A. Castrénin elämäntyö [M. A. Castrén életműve] (289—302). Castrén születésének 150. évfordulóján (1963. dec. 2-án) a helsinki egyetemen elmondott emlékbeszéd.

KUSTAA VILKUNA: Mikä oli *kupias*? [Mi volt a *kupias*?] (303—316).

A finn régiségi szó, amely eredetileg 'a falu fejé'-t jelentette, a szerző szerint azonos a *kucas* (gen. *kupaam*) (< **kupa*) 'a halászó eszköz helyének megjelölése [a vízben]' szóval.

PAAVO PULKKINEN: Havaintoja adessiivin käytöstä [Észrevételek az adesszívus használatáról] (318—337).

Az adesszívus helyes alkalmazásának tárgyalása mellett az egyéb esetek helyett álló adesszívusok használatát is elemzi a szerző.

MATTI KUUSI: Sananparsiston rakenneanalyysin terminologiaa [A szóláskészlet szerkezeti analizisének terminológiájából] (339—347).

A szerző a szólásokat (szóláscsoportokat) különféle szerkezeti tulajdonságaik, állandó és esetleges összetevőik stb. szerint csoportosítja. A kérdést más nyelvek példanyaga alapján is szándékozik tárgyalni.

VILJO NISSILÄ: Friisiläis-alankomaalaista aineistoa Suomen nimistöissä [A finn nevek fríz—holland rétege] (349—359).

A finn személy- és földrajzi név készletbe a tárgyalt réteg a fríz—holland kereskedőktől került részint közvetve a skandináv és a balti kereskedelem révén, részint Észak-Németország és Frízföld hanzaközpontjaiból közvetlenül.

OLAVI NUUTINEN: Kosemkinan Laukaansuun inkeroismurretta [Kosemkina egyházközség Laukaansuu falujának inkeri nyelvjárásából] (360—367).

A szerző megállapítja, hogy a nyelvjárásba a diftongusok a finnból kerültek, a palatalizáció pedig orosz hatásra következett be.

S z e m l e. — PERTTI VIRTARANTA köszönti 80. születésnapja alkalmából Niilo Ikolát, a turkui főiskola hosszú időn át működő, finn nyelvi tanárát. Közli műveinek jegyzékét is (1911—1963) (368—377).

PIERRE NAERT: Ihminen kieltiteilijän näkökulmasta [Az ember a nyelvész szemszögéből] (378—383). Népszerű rádióelőadás.

VILJO NISSILÄ számol be az 1963-as amsterdami névtudományi kongresszusról (a két magyar résztvevőt névszerint is megemlíti) (383—386).

G. J. STIPA az ungvári finnugor kongresszusról (386—387) ír.

Az Irodalom rovatban a következő ismertetéseket találjuk: TAITO PIIRVINEN: Suomen sana. Kansallis-kirjallisuutemme valiolukemisto 1—4. [A finn szó. Szemelvények nemzeti irodalmunkból 1—4.] (388—393); LAURI HAKULINEN: Bárczi Géza, A magyar nyelv életrajza (393—397); KÁLMÁN BÉLA: Matti Liimola, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. (397—399); S. AIKIO: Hajdú Péter, The Samoyed Peoples and Languages (399—401); JORMA TOIVAINEN: Alo Raun, Johdatusta strukturaalikielitieteseen [Bevezetés a strukturalizmusba] (401—403)¹; IGOR VAHROS: Julius Mägiste, Äldre ryska länord i estniskan sårskilt i det gamla estniska skriftspråket [A régibb orosz jövevényszavak az észtenben, különösen a régi észten irodalmi nyelvben] (403—407); E. A. VIRTANEN: Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae (407—409).

A Nyelvünk használata c. rovatban: MATTI SÄDENIEMI: Englantia suomessa [Angol elemek a finnben] (410—412); JOUKO VESIKANSA: Joutavia puheen lisäkekeitä [A beszéd fölösleges járulékeiról] (412—413); MATTI RAPOLA: Maaseudun sanojen käyttö yleiskielessä [A tájszavak használata a köznyelvben] (413—414).

¹ Ismertetését l. folyóiratunk e számában; 458. l.

1964/1

MARTTI HAAVIO: Tuohikirje n:o 292. Vanha suomalaisen muinaisuskonnon lähde [Nyírkéreg-level 292. sz. A finn ósvallás régi kütfője] (1—17).

A szerző az 1950-ben Észak-Oroszországban ásatás közben előkerült novgorodi nyírkéreg levelek között talált finn nyelvűvel foglalkozik. A cikk angolul is megjelent: Journal of the Folklore Institute, No. 1. 1964, Bloomington, Indiana.

VEIKKO RUOPILA: Karjalaisia sanoja Vanhassa Kalevalassa [Karjalai szavak az Ó-Kalevalában] (18—38).

A szerző a kelet-karjalai — a Kalevala első összeállításában szereplő — szavakat gyűjtötte egybe. Ezek nagy része lakodalmas énekekből származik.

VAINO KAUKONEN: Juhani Ahon runo „Tytön kirkossa käynti” [Juhani Aho verse: A lány templomjárása] (40—49).

A múlt század 80-as éveiben keletkezett költemény átmenetet képez a nemzeti romantika és a realizmus között.

RISTO JALAVA: Tosia valheita. Merimies Nikon jutut Aleksis Kiven näytelmässä „Nummisuutarit” [Igaz hazugságok. Niko tengerész elbeszélései Aleksis Kivi „Pusztai vargáék” c. színdarabjában] (50—60).

A tengerész alakja mögött maga Kivi rejtőzik.

GYULA WEÖRES: M. A. Castrén ja Unkari [M. A. Castrén és Magyarország] (61—67).

A szerző részint Castrén kéziratban maradt magyar tárgyú munkáival részint magyar nyelvészekre tett hatásával foglalkozik.

S z e m l e. — **AIMO TURUNEN** Eino Leskinenről, a helsinki egyetem finn nyelvi lektoráról emlékezik meg 60. születésnapja alkalmából (69—71). — **I. KECSKEMÉTI:** Nykyunkarin sanakirja ja verbiprefiksit [A magyar Értelmező Szótár és az igekötők] (72—74) címmel számszerű kimutatást közöl az igekötőkről, amelyek címszóként szerepelnek, amelyek címszók ugyan, de nem jelölik őket igekötőnek és amelyek nem jelennek meg mint címszó.

Az **I r o d a l o m** c. rovatban a következő ismertetéseket olvashatjuk: **VEIKKO RUOPPILA:** Heikki Leskinen, Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria I. Konsonnantit [A Ladoga tó északnyugati nyelvjárásainak hangtörténete I. Mássalhangzók (75—77); **OSMO HORMIA:** Martti Rapola, Henrik Hoffman, puristisen kielenkorjaaja [Henrik Hoffman, a purista nyelvűvelő] (78—79); **EERO KIVINIEMI:** Terho Itkonen, Keidas. Erään maastotermin vaiheita [Oázis. Egy földrajzi köznévi jelentésváltozásairól] (79—81); **LAURA SIVULA** múlt századi költők versesköteteit ismerteti (a szerzők Pentti Halttunen, Pentti Lyytinen és Anna Reetta Korhonen, Albert Kukkonen, Juhana Ihalainen) (81—83); **ESKO KOIVUSALO:** Lauri Hirvensalo, Saksalais-suomalainen sanakirja [Német—finn szótár] (83—86); **KARI LAUKKANEN,** V. Diószegi, Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Volker (86—89); **I. KECSKEMÉTI:** Materialy po tatarskoj dialektologii 2. Kazan, 1962 (89—90).

A **N y e l v ü n k h a s z n á l a t a** c. rovatban: **E. A. SAARIMAA:** Toisto: huonoa ja hyvää tyylää [Ismét a rossz és a jó stílusról] (91—92); **VEIKKO RUOPPILA:** Virheelisesti rakennettuja virkkeitä [Hibásan szerkesztett mondatokról] (93—94); **PAULI SAUKKONEN:** Sivistyssanojen käyntöistä [Az idegen szavak használatáról] (94—95).

K. SAL ÉVA

Obi-ugor hang- és alaktani tanulmányok

1. **WOLFGANG STEINITZ:** Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Sonderdruck aus Forschungen und Wirken, Festschrift zur 150-Jahr-Feier der Humboldt-Universität zu Berlin, Band III, 335—348. Berlin, 1960.

2. **GERT SAUER:** Die Nominalbildung im Ostjakischen (Autoreferat über eine Dissertation). Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Jg. XI (1962), 893—895. Als Manuskript gedruckt.

1. **STEINITZ,** akinek az osztják és a vogul vokalizmus történeti kutatása terén szerzett érdemei és eredményei közismertek, a című írt tanulmányban 71 osztják—vogul szóegyezés alapján az obi-ugor *u, *i és *i történetét vizsgálja (a negyedik zárt magánhangzó, az *ü tárgyalása helyhiány miatt elmaradt). Elvi szempontból két dolgot hangsúlyoz: 1. az osztják teljes (nem redukált) magánhangzóknak fonetikai-fonológiai

és történeti vonatkozásban egyaránt a vogul hosszú magánhangzók felelnek meg, úgyhogy pl. az osztják *a* és a vogul *ā* közti különbség fölfogása szerint kizárólag a tudományos ortográfia különbsége; 2. az osztják és a vogul magánhangzók egybevetésénél multhatatlanul fontos a mindkét nyelvben eleven magánhangzó-váltakozás figyelembe vétele.

A váltakozás rendszere a két obi-ugor nyelvben jelenleg különböző: az osztjákra a minőségi, a vogulra a mennyiségi váltakozás jellemző. A vogul vokalizmus részletes elemzése azonban azt mutatja, hogy a vogul váltakozás is az osztjákéval azonos típusra megy vissza. Ez azt jelenti, hogy az obi-ugorra is minőségi váltakozás teendő föl.

A dolgozatban tárgyalt 3 magánhangzó a két nyelv szétválása után a következő váltakozási rendszert alkotta:

Ősosztják: **o* ~ **u*
**a* ~ **i* ~ **u*
**ā* ~ **i*

Ősvogul: **ā* ~ **ū*
**ē* ~ **ā*
**i* ~ **i*

Az ősosztjákban tehát a nyílt magánhangzók a megfelelő zártakkal alkottak váltópárt. Az **a* azonban nemcsak a hangrendszerben neki megfelelő **i*-vel, hanem az **u*-val is váltakozott, mégpedig kiterjedtebben, mint „szabályos” párjával: az **a* ~ **u* ui. a név- és igeragozásban egyaránt jelentkezett, míg az **a* ~ **i* csak az igeragozásban. A konzervatív keleti nyelvjárások máig megőrizték az ősosztják állapotot, míg a többi a paradigmikus váltakozást megszüntette. — Az ősvogulban már kialakult volt a „páros” (hosszú ~ rövid) váltakozási rendszer; az **ē*, melynek a hangrendszerben nem volt pontos megfelelője, az ugyancsak pár nélküli **ā*-val kapcsolódott össze. Paradigmatikus tartam-váltakozás az északiak kivételével minden vogul nyelvjárásban mutatkozik, bár kiegyenlítődések, többnyire a rövid fok javára, a vogulban is történtek.

A hangzó-váltakozás meg nem fordítható, egyirányú. Az osztjákban a nyílt, a vogulban a hosszú hangzó az „aktívan” váltakozó „alaphang”, az osztják zárt, ill. vogul rövid hangzó pedig a „passzív” „váltóhang” (l. STEINITZ, OstjVok. 38, WogVok. 334). A szerzőtől tárgyalt **u*, **i*, **i* tehát, amennyiben ragozásbeli váltakozás tagja, mindig a váltóhangot képviseli. Ha alaphang, akkor az osztjákban nincs paradigmikus váltakozás (a szóképzésre l. alább II/c).

I. Obi-ugor **u*:

ősosztják **u* > V., Vj., Szur., O. *u*; Irt. *χ*, *ηχ* mellett *u*, különben *ū*; Ni., Ser., Ber., Kaz. *ū*, de Ni., Ser. *χ* előtt *u*;

ősvogul **ū* > TJ., TČ. *ō*; keleti, nyugati, északi nyelvjárások *ū*.

a) Az *u* alaphang: osztj. V., Vj. *kuł*, Szur. *kuł*, Irt. *ut*, Ni., Ser. *χūt*, Kaz. *χūł*, O. *χul* 'Fisch' || vog. TJ., TČ. *қол*, AK., FL., Szo. *χūł*, KK., FK. *kūł*, P., ÉVag. *kūł*- (~ *kuł*), AL., KL. *қūł* (~ *kūł*).

b) Az **u* az **a* váltóhangja: osztj. V., Trj., J. *un*- 'Pfahl im Fischwehr (Possessivstamm)' (~ V. *an*, Trj., J. *ān* 'Pfahl'); a többi nyelvjárásban kiegyenlítődések az **a* javára || vog. AK., ÉVagZ., DVag., AL., FL., Szo. *ūn*, P. *βunā*.

(Osztj. V. *kuł*-, Trj., J. *kuł*- 'übernachten (Perfektstamm)' (~ V. *kał*-, Trj., J. *kāł*-); a többi nyelvjárásban kiegyenlítődések az **a* javára || vog. TJ., TČ. *қол*-, AK., FL., Szo. *χūł*-, KK. *kūł*-, AL. *kūł*-.

c) Az **u* az **o* váltóhangja: osztj. V., J. *kus* 'Stern (Possessivstamm)' (~ V. *kos*, Trj., J. *kos* 'Stern'); egyebütt az **o* általánosult || vog. T. *khōś*.

Trj., J. *sučam* 'ich ging', *suča* 'geh!' (~ *soč*- 'schreiten, zu Fuss gehen'); a többi nyelvjárásban az **o* általánosult || vog. TJ., TČ. *sōś*-; egyebütt kiegyenlítődések az **ū* javára.

II. Obi-ugor **i*:

ősosztják **i* > V., Vj., Szur. *i*; Irt. *i*, de *χ*, *ηχ* mellett *e*; O. *i*, Ni. *i*, de *χ*, *ηχ* előtt *e*; Ser., Kaz. *i*, de *η* előtt *e*;

ősvogul **ē* > vog. TG. *ē*, TJ., TČ. *ā*, de *č* és *j* után TG., TJ., TČ. *ē*; AK. *ā*, KK., FK. *ē*; Ny. (P., ÉVag., DVag., AL., KL.) *ē*, de *č* és *j* után *ē*; FL., Szo. *ā*.

STEINITZ megjegyzi, hogy az obi-ugor, ősosztják **i* és az ősvogul **ē* közti különbség mind a betűre, mind a tartamra nézve lényegében csak írásbeli különbség.

a) Az **i* alaphang: osztj. V. *lypel*, Vj., VK. *jlypel*, Trj., J. *lypəł*, Irt. *tepat* 'sibirische Zeder, Zirbelkiefer' || vog. TJ., TČ. *tāt*, AK. *tāt*, KK., FK. *tāt*.

b) Az **i* a csak igeragozásban jelentkező **a* ~ **i* ~ **u* hármas váltakozás tagja: osztj. J. *pışy*- 'tropfen (Imperativstamm)' (~ J. *pāşy*- ~ *pusşy*); a többi nyelvjárásban kiegyenlítődések az **a* javára || vog. AK. *pāşy*-, KK., FK. *pēşy*-, ÉVagK., DVag. *pēşs*-, Szo. *pāşy*-; TJ., TČ., P. a rövid váltóhangot általánosította.

c) Csak szóképzésben, és ott is nagyon ritkán, egyes osztják, ill. vogul nyelvjárások $*i \sim *ä$ váltakozásra utalnak: osztj. DT. *węat-* 'hinabsteigen' \sim *wäyalt-* 'hinablassen'; a keleti nyelvjárásokban $*i \sim *a$; a DN., Kr., Kam., Ni. az $*a-t$, a Kaz., O. az $*ä-t$ általánosította || vog. AK. *wänt-* 'hinablassen' \sim *wäjł-* 'hinabsteigen', KK. *węłt-*, FK. *węłt-*, P., ÉVagK., AL. *węnt-* \sim P., ÉVagK. *węjl-*, AL. *węjl-*; a TJ.—TČ.-ben $g (< *a)$, a FL., Szo.-ban az $\bar{a} (< *ę)$ javára kiegyenlítődésként történt.

III. Obi-ugor $*i$:

ősosztják $*i > V., Vj., Szur., Irt., O. i, Ni., Ser., Ber., Kaz. i$;

ősvogul $*i > TJ., TČ. \bar{i}$, de r előtt \bar{e} ; AK., KK., FK. \bar{e} , de \acute{x} előtt \bar{i} ; P. \bar{e} ; ÉVag., DVag., AL. \bar{e} , de \acute{x} előtt \bar{i} ; KL. \bar{e} , de \acute{x}, j mellett \bar{i} ; FL., Szo. \bar{e} (Kann. \bar{e}, \bar{e}).

a) Az $*i$ alaphang: osztj. V., Vart., Szur., Irt., O. *jir*, Ni., Ser., Kaz. *jir* 'Rand, Kante, Seite' || vog. AK., KK., FL., Szo. *jēr* 'Seite, Gegend'.

b) Az $*i$ az $*ä$ váltóhangja: Osztj. V., VK. *ńılm-*, Trj., J. *ńiām-* 'Zunge (Possessivstamm)' ($\sim V., VK. \acute{n}ılm$, Trj., J. *ńiām* 'Zunge'); egyebütt kiegyenlítődésként az $*ä$ javára || vog. FL., Szo. *ńılm*; a többi nyelvjárásban az $*i$ általánosult.

Osztj. Vj. *pil-*, Trj. *pil-* 'kochen, schmelzen (Fett) (Perfekt- und Imperativstamm)' ($\sim Vj. \acute{p}ältä$, Trj. *páatáya*); másutt kiegyenlítődésként az $*ä$ javára || vog. TJ., TČ. *püt-* 'kochen, brühen (trans.)', AK., KK., FK., ÉVagK., AL. *pēt-*, FL., Szo. *pēt-* 'etwas zum Kochen in den Kessel legen'.

Mint a példák mutatják, az obi-ugor viszonyokat tükröző keleti osztják paradigmikus váltakozás nyelvtani megoszlása következetesen az, hogy a nyílt alaphang az abszolút (rag- és jeltelen) töben, a zárt váltóhang pedig az (egykes számú) birtoktöben, ill. a befejezett múlt időtöben és a felszólító módtöben lép föl. Ez utóbbiban, hármas váltakozás esetén (I. II/b) az $*i$ jelentkezik. — A vogul hosszú \sim rövid váltakozás többnyire az ősvogul viszonyok közvetlen folytatása, néha azonban másodlagos fejlemény. — Az osztják nyelv déli és északi, valamint a vogul északi nyelvjárásaiban hangzóváltakozás csak a szóképzésben mutatkozik, a szóragozásban kiegyenlítődésként történt.

Rendkívül érdekes a fent bemutatott három váltó-sor eltérő fejlődése a két obi-ugor nyelvben. Az őszosztjában megmaradt a három nyílt hang ($*o, *a, *ä$) alaphangnak, s a paradigmikus kiegyenlítés végrehajtó osztják nyelvjárásokban is ezek általánosultak. Az ősvogulban viszont a három zárt váltóhang ($*u, *i$ és $*i$) lett alaphanggá, s ezek mellé keletkeztek másodlagosan váltóhangként a megfelelő rövid vokálisok.

STEINITZ részlettanulmányai (vö. még „Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte” UAjb. XXVIII, 233—241.) értékes fejezetei az obi-ugor magánhangzók történetének.

2. GERT SAUER rövid beszámolója csupán összefoglalást ad disszertációjáról, melyben minden nyelvjárásra kiterjedő anyaggyűjtés alapján az osztják névszóképzés módjait vizsgálja. Megkülönböztet 1. „átlagos” (nem affektív), 2. affektív, 3. jövevény képzőket. Az 1. csoportba tartozó képzők osztályozása: A/1. egy mássalhangzóból vagy szilárd mássalhangzó-kapcsolatból álló képzők; A/2. egy magánhangzóból álló képző; B/1. az előbbiekből alakult képzőbokrok; B/2. őszosztják alapon tovább nem osztható, több elemű képzők. — A 2. csoportba a világosan affektív-expresszív jellegű képzők tartoznak. Ezekben az osztják affektív szókinésre is jellemző kakuminális és jésített mássalhangzókön kívül $-k$ is jelentkezik, melynek azonban, mint hangnak, nincs expresszív jellege. — A 3. csoportban 9 zürjén, 1 (egyetlen előfordulási) orosz és 2 jurák számójed képzőről szól. A dolgozat nagyon érdekes és tanulságos lehet. Kár, hogy a szerző, bizonyos a rendelkezésre álló hely szűk volta miatt, kénytelen volt referátumát kizárólag az eredmények közlésére korlátozni.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA

V. И. Абаев: Историко—этимологический словарь осетинского языка

Tom. I. A—K. Moszkva—Leningrád. 1958. 655 l.

Az osztét filológia kimagasló alakja, VASZILIJ IVANOVICS ABAJEV 1958-ban nagy jelentőségű művel örvendeztette meg az iranisztika és a vele kapcsolatos tudományágak művelőit. Ekkor jelent meg osztét etimológiai szótárának első kötete, melynek folytatását azóta is érdeklődéssel várják a szakemberek.

A szótár — osztét szemszögből nézve — kettős feladatot tölt be: egyrészt gazdag lexikológiai anyagot szemantikailag feldolgozza az osztét szókinésről, másrészt az osztét

szókins eredetét és történetét tárgyalja nagy iranisztikai s emellett turkológiai, finn-ugor stb. anyag felhasználásával. A rokon iráni nyelvek megfelelőit a teljesség igényével sorolja fel. Az eddigi szótárak ugyanis egyáltalán nem elégítik ki a bilingvis szótárak támasztotta tudományos követelményeket. Láthatóan csak gyakorlati célból készültek oszét anyanyelvűek számára: valószínűleg azért, hogy az orosz nyelv elsajátítását megkönnyítsék. Ez alól csak a MILLER — FREIMANN-féle szótár¹ kivétel, mely mind szókinésben, mind frazeológiában igen gazdag. Etimológiai szótár pedig egyáltalán nem volt.

ABAJEV a dialektológiai sajátosságokat párhuzamosan, a két dialektus: az iron és a digor alakok szembeállításával mutatja be. Az oszét szavakat, szövegeket latin betűs fonetikus átírásban közli, a latin ábécé sorrendjében. A nem latin-írású nyelvekből vett példákat ugyancsak fonetikus átírásban adja — az orosz és a görög kivételével.

Fonetikus átírásának jellemző vonása az egyszerűsítésre való törekvés. Lehetőség szerint kerül a mellékjeleket. A redukált α magánhangzó és a bilabiális zöngés spiráns β esetében jelölése eltér a szokásostól: $\alpha = y$, $\beta (w) = o$ pl. *aembudyn, kcert*. A félhangzós $y-t$ w -vel jelöli: *dawyn*.

A fonetikus átírás nem szokásos a bilingvis szótárakban. Itt két okból volt rá szükség: egyrészt, mert a nem közvetlen szakembernek a cirillbetűs oszét szöveg megértésztő lett volna (a betűknek más a hangértékük, mint az oroszban), másrészt, mert az oszét ortográfia még nem egységes. Ahány szótár, annyiféle helyesírás. Különösen nagy eltérés mutatkozik például a geminált mássalhangzók, meg a beszélt magánhangzók jelölésében (az utóbbiakat nem minden szótár jelöli).

Egy szócikk felépítése a következő: 1) Cím szó — fonetikus átírásban; előbb az iron, majd elvlasztva a digor alak. Ha a szó csak a digorban van meg, ezt a körülményt a szerző külön jelöli. Igéknél fel van tüntetve a praeteritum tő is; 2) A cím szó orosz fordításban (ha szükséges, magyarázva); 3) A szó használatának, a különféle jelentésárnyalatoknak bemutatása nyelvi példákon, irodalmi idézetekkel (főként KOSZTA HETAGUROV műveiből, a Nart eposzból) vagy a beszélt nyelvből vett példamondatokkal (latin betűs fonetikus átírásban), s ezek orosz fordítása. A szócikk legnagyobb részét többnyire ez a frazeológiai anyag alkotja. Helyet kapnak a szócikkben az igék praeverbiumos összetételei, valamint a névszók fontosabb ragozott alakjai is; 4) A szó etimológiája; 5) A szóra vonatkozó bibliográfia.

A szótár helyét az iranisztikai kutatásban csak úgy határozhatjuk meg pontosan, ha létrejöttének történeti előzményeit is figyelemmel kísérjük. Azok a kutatók, akik a század elején foglalkoztak az oszétal, STACKELBERG, MILLER, MUNKÁCSI, azt csak mint az iráni nyelvek között elszigetelten álló nyelvet tekinthették. A belső-ázsiai, turfáni kutatások tárták fel azt az anyagot, mely az oszétot egy rendszerbe, a kelet-iráni nyelvek rendszerébe helyezi. Ekkor kerültek napvilágra a szogd, a szaka, a hvárezmi szövegek, melyek szoros rokonságot mutatnak az oszétal. A vizsgálatok során természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy míg az oszét mai, élő nyelv, addig az előbb említettek közép-iráni nyelvállapotot mutatnak. A turfáni szövegek feldolgozásával nagy lendületet kaptak az oszét nyelvtörténeti kutatások, meg az oszét szófejtés. Ennek a munkának eredményeként jelent meg BAILEY nagy jelentőségű cikke, az „Asica”, és annak supplementuma,² BENVENISTE könyve, az „Études sur la langue ossète” (Paris, 1959), valamint MORGENSTIERNE művei.³ ABAJEV munkái közül legfontosabb az «Осетинский язык и фольклор» (Moszkva—Leningrád, 1949). Ebben a különféle nyelvészeti kérdések mellett nagy tanulmányt szentel az oszét dialektológiának, különösen pedig a szinte alig ismert, ám archaikus volta miatt igen fontos digor nyelvjárásnak.

Ugyanakkor — a kutatások fellendülésével egy időben — az oszét nyelv életében is nagy változások mentek végbe. Az Októberi Forradalom után az addig csak folklór szinten élő nyelv fokozatosan irodalmi nyelvvé alakult: az irodalmi, tudományos közlés eszközzé vált. Az irodalmi nyelvvé válás során differenciálódott a szavak jelentése, új szavak keletkeztek kölcsönzés vagy belső szóalkotás útján. Így a már meglévő szó-

¹ В. Ф. Миллер, Осетинско-русско-немецкий словарь. Под ред. А. А. Фреймана. I—III. т. Ленинград. 1927—1934.

² H. W. BAILEY, Asica: Transactions of the Philological Society. London. 1945, 1—38; Supplementary note to Asica: Transactions of the Philological Society. London. 1946, 202—206.

³ GEORG MORGENSTIERNE műveit főként a Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap (NTS, Oslo) c. folyóiratban publikálta. Fontosabbak: Orthography and sound system of the Avesta: NTS XII (1942), 30—82; Iranica: NTS XII (1942), 258—271.

tárak⁴ egyszerre elavulttá váltak. Felvetődött egy modern, mai igényeket kielégítő szótár megalkotásának szükségessége. Ezt a feladatot ABAJEV igen szerencsésen kapcsolta egybe az etimológiai szótár készítésével. Így összegezi mindazokat a tudományos eredményeket is, melyek a turfáni szövegek feltárása óta leszűrődtek. Ezt a roppant szétszórts s a kivüálláló számára szinte hozzáférhetetlen, nagy anyagot szintézisbe fogja össze.

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy egy oszét etimológiai szótár magyar, sőt finnugor nyelvészeti szempontból sem érdektelen. Nem érdektelen nekünk legfőképpen a magyar nyelv iráni s azon belül oszét (alán) jövevényszavai szempontjából.

Az iráni jövevényszavak problémája régi keletű mind a magyar, mind a finnugor nyelvekre vonatkoztatva. A finnugor—iráni lekszikális kapcsolatokkal már STACKELBERG is foglalkozott a múlt század végén,⁵ majd MUNKÁCSI BERNÁT az „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben”, I. (Budapest, 1901), HERMANN JACOBSON „Arier und Ugrofinnen” (Göttingen, 1922) c. munkájában, BJÖRN COLLINDER az „Indo-uralisches Sprachgut”-ban (Uppsala, 1934). ALAN ROSS a számnévek tanulmányozásakor érinti ezt a kérdést.⁶ Külön a magyar nyelv iráni jövevényszavait MUNKÁCSI BERNÁT, HANS SKÖLD és ABAJEV vizsgálta.⁷ A finnugor nyelvekbe átkerült régi indo-iráni jövevényszavakat legutóbb COLLINDER tárgyalja „Fenno-Ugric vocabulary” (Stockholm, 1955) c. munkájában.

Nézzük meg: mennyiben járul hozzá ABAJEV etimológiai szótára a magyarban levő oszét jövevényszavak kérdésének megoldásához.

Az első, eddig megjelent kötet A-tól K'-ig öleli fel az oszét szókincset. A kötet átvizsgálása során kigyűjtöttem mindazt az anyagot, ahol magyar vonatkozás található.⁸ Az így összegyűjt anyag négy csoportra osztható: 1) a magyar nyelv iráni és oszét jövevényszavai, 2) a magyar és az oszét közös török jövevényszavai, 3) hangutánzószók, gyermeknyelvi szók (ezek, persze, nem bizonyítanak sem rokonságot, sem érintkezést, hiszen belső keletkezésűek), 4) olyan szavak, melyeknek egymáshoz való viszonyát ABAJEV sem látja tisztázottnak.

Ennek az anyagnak kiemelése a szótárból bizonyos fokig önkényes, hiszen az egészeknek csak igen kicsiny hányadát alkotja. Ugyanekkor ABAJEV iranista. Az ő célja az oszét szó etimológiájának meghatározása volt, s csak tágabb értelemben véve ezt, érintette a magyar szavakat. Így érthető és magyarázható az a hiányosság, mely a magyar szavak etimológiájánál fennáll. Az *agyar* szónál például megemlíti a vogul, az udmurt és a komi megfelelőket, a magyar szót mégis oszét jövevényszónak tartja. Az *iz* szónál viszont teljesen figyelmen kívül hagyja annak ugor etimológiáját, s szintén

⁴ WS. MILLER, Die Sprache der Osseten, Ossetisch—deutsches Wortregister: Grundriss der iranischen Philologie, Anhang zum ersten Band, 99—111. Strassburg, 1903. В. И. Аббаев, Русско-осетинский словарь. Москва. 1950. А. М. Касаев, Осетинско-русский словарь. Москва. 1952. Miller—Freimann szótár, ld. 1) jegyzet!

⁵ P. P. Штакельберг, Ирано-финския лексикальные отношения: Восточныя древности. Москва. I (1893): 3, 283—298.

⁶ ALAN ROSS, An Indoeuropean—Fennougrian loanword problem: Transactions of the Philological Society. London. 1944. 45—94.

⁷ MUNKÁCSI BERNÁT, A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai: Ethnographia V (1894), 1—25; Alán nyelvmélekek szókincsünkben: Ak. Ért. 1904: 105—110; Alánische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze: KSz. V (1904): 304—329. HANS SKÖLD, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen: Lunds Univ. Årsskrift XX (1925): 4.

⁸ Magyar vonatkozások az alábbi címszavak alatt találhatóak (zárójelben a magyar szó és a lapszám): ad | adæ (iz, 28.), arg (ár, 64.), avg | avgæ (üveg, 84.), æda (atya, 103.), ægas | ægas, igas (egész, 119.), ældar (aladár, 126—128.), æna (anya, 148.), ærç | ærçæ (árok, 185.), ærzæ, ærzæ (ezer, 186—187.), æssyr | ænsur(æ) (agyar, 189.), ævzist | ævzestæ (ezüst, 212—214.), bûd | bodæ (búz, 269.), bydyrg | budurgæ (bútor, 276.), byrc | burcæ (bors, 281—282.), cæg (cége, 295—296.), dælimon | dælujmon (manó, 354.), dengyz | dengiz (tenger, 362.), zegen, zegejnæ (gyékény, 396.), zonyg | conæg, conug, zonug (szán, 397—398.), egar (jegar) (agár, 411.), fæsmærun : fæsmard (ismer, 459—460.), fydyn : fyst | fedun : fist (fizet, 473—474.), fizonæg | fezonæg (főzni, 477—478.), æfsærm, æfsarm | æfsarm, æfsar (szemérem, 482—483.), fu (fúj, 485.), gakkuk | gakkok, guguk (kakukk, 506.), gynasû, gynasoy (kénéső, 531.), kakon | kokojnæ, koko (kékény, 568.), kard (kard, 571.), kaw | kawæ (káva, 573—574.), kærdø | kærttu (körte, 584.), kært (kert, 586—587.), kærz | kærzæ (kóris, 587—588.), kæsæg | kæsalgæ (keszeg, 588.), kœyr | kur (ökör, 608.).

oszét jövevényzőként tárgyalja. Megerősíti a *fizet* szó eddig bizonytalan iráni etimológiáját az oszét megfelelő etimológiájának megadásával, bár ez kisebb korrekcióra szorul. *Égész és üveg* szavunknál s az erősen vitatott eredetű *kert*, *ezér*, *ezüst*, *keszeg*, *ár*, *szemérem*, *ismer* stb. szavaknál — nagy mértéktartással — az eddigi etimológiákat ismerteti, ő maga azonban az esetek nagy részében nem foglal állást a sokszor egymásnak ellentmondó magyarázatokkal szemben. A nagy elterjedtségű kultúrásoknál (*kert*, *ezér* stb.) joggal feltételezi, hogy azok elterjedéséhez a szkita-szarmata környezet szolgált közvetítő közegül.

A magyar anyagnál található néhány sajtóhiba (*atja*, *anja*, *tengez*: *atya*, *anya*, *tenger* helyett) helyenként értelemzavaró.

Ha végigtekintünk az ABAJEV nyújtotta etimológiai anyagon, kiderül, hogy az általa közölt etimológiák ilyen vagy olyan formában már mind szerepeltek a magyar nyelvészeti irodalomban. Új etimológiát nem ad. Mindez arra mutat, hogy az eddig nagyjából körvonalazott iráni illetőleg oszét jövevényező anyag mennyisége már nem fog emelkedni. Hátra van még természetesen a jövevényzőknak egy nagy csoportja, melyet ABAJEV majd csak a második kötetben fog tárgyalni: *méreg*, *vért*, *verem*, *hid* stb.

ABAJEV etimológiai szótárának jelentősége magyar szempontból az, hogy a legfrissebb iranisztikai kutatási eredmények birtokában pontosabbá teszi, rostálja, megerősíti a már meglevő etimológiákat. Kívánatos lenne, hogy az elkészülő szótárt majd egy soknyelvű szóműtató egészítse ki.

APOR ÉVA

Általános nyelvészeti tanulmányok. I.

Szerkesztő Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó. Budapest 1963. 338 lap

E rendkívül gazdag és változatos tartalmú kötet, melyet joggal hasonlíthatunk az Al. Graur köré csoportosult román nyelvészek hasonló kiadványaihoz,¹ előzéklapján a következő tájékoztató jellegű megjegyzést viseli: „Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében”. Ez a megjegyzés azért fontos, mert a Nyelvtudományi Intézet vitalitásának és módszerbeli hajlékonyságának újabb bizonyítéka: a modern nyelvtudomány művelése végre nem csupán pusztá óhaj, hanem megvalósult tett, amelyet elégedetten állíthatunk az Intézetben virágzó „hagyományos” kutatási módok és törekvések jeles eredményei mellé.² A „koegzisztencia” nemcsak lehetséges tehát, hanem sok tekintetben megtermékenyítő hatású is. Ugyan miből indulna ki a ma és a holnap nyelvészete, ha nem a tegnapi legjobb eredményeinek dinamikus szellemű, állandóan új szempontokkal gazdagodó átértékeléséből?

Múlt és jelen szoros összefonódásáról, a feltétlenül szükséges tudománytörténeti háttérrel tanúskodik mind Telegdi Zsigmond Szerkesztői bevezetése (5—9), melynek alcíme ez is lehetett volna: Saussuretól Bloomfieldig, mind pedig A nyelvtudomány meghasonlásáról című, német verzióban már ismert adaléka³ (295—305), amelyről, ha ismét alcímet adnánk neki, ezt mondhatnók: Saussuretól Chomskyig. A kiindulópont tehát itt is, ott is Saussure, de már nem csupán a Cours-nak sok tekintetben annyira átdolgozott szövege alapján, hanem — amint magunk is évek óta óhajtottuk — legalább is egyes pontokon a Godel-féle adalékok alapos kiértékelésével.⁴ Említhetnők a Saussureig való visszanyúlás egyéb példáit is. Mindent összevéve az a benyomásunk, hogy amint a modern európai költészet elképzelhetetlen Baudelaire úttörő tevékenysége nélkül, éppen úgy a modern nyelvészet atyja is Saussure, akinek fellépte szinte két hatalmas korszakra tagolja tudományunk történetét.

Ha a kötet anyagát — tehát a már említetteket nem számítva 16 cikket — hang-, szó- és mondatlan hagyományos hármassága szempontjából vizsgálónk, nagyon egyenlőtlen képet kapnánk s ráadásul nehezen tagolható is. Mindenesetre feltűnő lenne a

¹ Probleme de lingvistică generală. I. (I. róla írt ismertetésemet is: NyK. LXIII, 444—8). Azóta még két újabb kötet jelent meg.

² Megjegyzendő azonban, hogy a 17 munkatárs közül csak 9 dolgozik a Nyelvtudományi Intézetben. A külső munkatársak közül viszont nem egy (mint Berrár Jolán és Temesi Mihály) már eddig is részt vett az Intézet fontos termékeiben.

³ Vö. Über die Entzweiung der Sprachwissenschaft. ALH. XII, 95—107.

⁴ Vö. R. Godel, Les sources manuscrites du Cours de Linguistique générale. Genève—Paris 1957. Idézve: 298, 350.

kifejezetten hangtani vonatkozású cikkek háttérbeszorulása (Magdics Klára egyébként kitűnő tanulmánya az utóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról [201—236] szintén csak másodközlés⁵) s az egykor oly divatos fonológiának szinte teljes mellőzése (ez persze nem szemrehányás, csupán ténymegállapítás). Helyesebben járunk el talán, ha a már jelzett tudománytörténeti fonalhoz térünk vissza, és ennek megfelelően próbálunk tájékozódni a szerzők nevének ábécé-rendje szerint közölt cikkek közt.

Kétségtelenül a Saussure előtti nyelvészet körében gyökerezik egyrészt John Ries mondattani felfogása, amellyel Elekfi László értékes és alapos tanulmányában foglalkozik (77—90; vö. Berrár Jolán A mondat formai ismertetőjegyei c. cikkének Riesre vonatkozó fejezetével: 54—8), másrészt a humboldtiánus Weisgerber nyelvelmélete, amelyet Temesi Mihály ismertet (307—24), végül pedig Vértés Edit összefoglalása Brøndal szófajelméletéről (325—338). Bőséges anyagot találnak a kötetben azok is, akiket Saussure elmélete, illetve a saussurei örökség további sorsa érdekel. A nyelvi jel pszichologista koncepcióját, Saussuretól Gomboczon át Ullmannig és Kronasserig, Antal László éles kritikai érzékkel teszi mérlegre (11—17). Természetesen szintén Saussureból indul ki Herman József, akinek Az alak és a jelentés kapcsolatának kérdéséhez c. cikke (125—142) egyrésztől bizonyos fenntartásokat közöl a disztribúciós analízist és egyébként szigorúan alaki szempontú leíró módszereket illetően, másrésztől pedig megszorításokat javasol a nyelvi jel önkényessége tárgyában: „a jel hangsorának materiális, fonetikai tulajdonságai a jelentéstől függetlenek” ugyan, de „az önmagukban önkényes alakok közötti kombinációs lehetőségek már nem önkényesek, mivel ezeket a jelentés szabja meg” (142). Herman cikkében azonban akad olyan megállapítás is, amely részletesebb kifejtést igényelt volna. Kérdés például, vajon a francia igeragazas valóban „személyjelek köztelenek [a ritkítás tölem!] pre- és infixálásán” (139) alapul-e. Hol a szemcyl-jel „prefixálása” a *Pierre va à l'école* mondat állítmányában, vagy a *Parle! Couche-toi!* típusú parancsoló mondatokban?

Ugyancsak a nyelvi jellel, de annak egyik sajátos fajával foglalkozik Balázs János, aki A tulajdonnév és a nyelvi jelek rendszerében c. cikkében (41—52) azt az előadást fejleszti tovább, amelyet 1961-ben tartott a firenzei onomasztikai kongresszuson.⁶ Balázs szerint a tulajdonnevek olyan szintagmatikus kapcsolatokról alakultak ki, amelyekben a csoportjelölő köznévről „a tulajdonnév értelmezője” (45; vö. Hérodotosznál *Μάγισ ποταμός* stb.). Balázs tétele alaposabb vizsgálat kiindulópontja lehetne, mert a kétségtelenül meglevő értelmezős szintagma nemigen lehet a tulajdonnevek egyetlen forrása. Nagyon figyelemreméltó az, amit Balázs a tulajdonnév jelentéstartalmáról vall. Az eddigi nézetekkel szemben kétségtelen, hogy a tulajdonnév is bír jelentéssel (51), bár ez a jelentés nyilván más természetű, mint a közneveké (41—2).

A mondat meghatározásának különböző „postsaussuráiánus” változatait Berrár Jolán szerencsésen kapcsolja össze a riesi kutatások örökségével. Örvedetes, hogy a magyar nyelvtudományt végre szoros kapcsolatba hozza De Groot glosszematikájával (59 kk.), Szmirnycikij elméleteivel (63 kk.), valamint Gardiner és Bloomfield felfogásával (65 kk., 71 kk.). Végeredményben Berrár 5 pontban foglalja össze azt, amit minden mondat nyelvi anyagáról el lehet mondani (75). Felsorolásának első pontja azonban („a mondat artikulált beszédhangokból áll”) természetesen vonatkozik a szóra is, sőt a beszélt nyelv egészére. Ha mindjárt az elején az intonációs sémával egybefoglalt beszédhangokról lenne szó, a „mondatszerűség” kritériuma sokkal jobban kidomborodnék (az intonációról vö. még a 68—9. lapon írottakat, valamint Magdics Klára egész idézett cikkét). — Lényegében véve „postsaussuráiánus” teóriát ismertet Károly Sándor is, akinek a kötet Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése c. cikkét közli (161—86). Itt elsősorban az problematikus, vajon a tesniéri *connexion* fogalmát szabad-e „alárendelő szintagmatikus viszonyal” értelmezni (164). Később egyébként maga Károly is elismeri az ígéről és alanyáról a következőket: „szerkezetes felépítése szempontjából, a konnexió szempontjából egyenrangúnak tartom a kettőt” (177). Kissé részletesebb kifejtést igényelt volna Tesnière szintagmatana (176). A szintagmatika elemzésénél természetesen érdemes lett volna utalni a szintagma legfontosabb szovjet (illetve orosz) irodalmára, különösen pedig Karcevszkijre, akinek felfogását talán egykor ismerte Gomboc is.

A tegnap és a ma nyelvtudománya közt hidat jelent a kötet egyetlen, de kitűnően dokumentált dialektológiai dolgozata a Fringsre és Lazicziuszra egyformán hivat-

⁵ Vö. Research of intonation during the past ten years. ALH. XIII, 133—66.

⁶ Vö. Le nom propre dans le système des signes linguistiques. VII Congresso Internazionale di scienze onomastiche. 153—9.

kozó germanista Hutterer Miklós tollából (Nyelvföldrajz és dialektológia. 143—59). A tanulmány a dialektológia strukturalista jellegű értékelése; Hutterernek feltétlenül helytálló véleménye szerint ugyanis „a nyelvjáráskutatás a strukturalista vizsgálódások köréből sem zárható ki. A nyelvjárás . . . önálló corpus, melynek kutatása végső fokon módszertanilag is azonos lehet bármely más hasonló szintű corpus kutatásával” (145). Nagyon érdekesek Hutterer megfigyelései mind az U. Weinreich munkája révén (Languages in Contact. New York 1953.) ismét fellendült bilingvizmus-kutatásról (156), mind pedig a magyarországi jiddisnek „nyitott rendszerre” alakulásáról (152). Nem kevésbé fontos két híres saussurei terminus, ti. a „linguistique interne” és a „linguistique externe” kritikája.

Örvendetesnek tartjuk, hogy végre a szomszédnépek általános nyelvészeti kutatásai is kezdik elfoglalni az őket jogosan megillető helyet hazai tájékozódásunkban. Bakos Ferenc Al. Graur román akadémikus Studii de lingvistică generală c. munkájához (átdolgozott új kiadása 1960-ban jelent meg) fűz gondolatkeltező megjegyzéseket (19—41). Kár, hogy Bakosnak még nem volt alkalma hasznosítani I. Jordan megjegyzéseit Graur egy másik könyvéről (Limba română XII, 658—62); a vita anyagát ez a fontos román hozzászólás feltétlenül elmélyítette volna. Bakos cikkében végre előkerülnek az irodalmi nyelv kérdései is (37); ilyen értelemben a cikk közvetlen előzményül szolgál Fónagy Iván és Soltész Katalin adalékaihoz. Fónagy A stílus hírértéke címen⁷ (91—123) a stilisztika alapproblémáit boncolja az információelmélet szempontjából; ez a rendkívül érdekes és a stilisztikai kutatások legújabb irányait is magába olvasztó szintéziskísérlet azonban „Az egyéni stílus” c. alfejezetben kissé váratlanul értékesíteni próbálja az írói alkat pszichoanalitikus vizsgálatának egyes eredményeit (119 kk.), s így azután pl. Mallarmé kulcsszavai (vö. 119) úgy vetnek fényt élmény és alkotás kapcsolatára, mintha e szavak javarésze nem is lenne a francia költői nyelv h a g y o m á n y o s eleme, s nem tartoznék egyébként is szinte a dantei „legszebb szók” kategóriájába (vö. *reve, ombre, rose, pur, nu*, stb.). Kissé meghökkenítő továbbá „permanens kollektív közleményt” (121) keresni az e g é s z romantikában, az e g é s z expresszionista vagy impresszionista stílusban. Mindez — ha az egyéni művészi intonációkat nem vesszük eléggé figyelembe — a szépirodalmi stílus beható elemzése helyett könnyen torkollik valaminő terminológiai sematizmusba. A stílus fogalma túlságosan affektív jellegű (123), híven Bally tanításához. Sokkal helyesebb lenne a stilisztikai szándékot a tudattartalom e g é s z é v e l magyarázni, vagyis figyelembe venni a „choix” nem affektív jellegű elemét is.

A legismertebb szókincs-statisztikus, P. Guiraud módszerét J. Soltész Katalin igen áttekinthető módon teszi vizsgálat tárgyává Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában c. tanulmányában (263—72), amely eredetileg a matematikai nyelvészet egyik munkaértekezletén hangzott el előadásként. Guiraud-nak elsősorban Les caractères statistiques du vocabulaire (Paris. 1954.) c. munkája kerül elemzésre. A kulcsszavak problémája itt ismét fontos szerephez jut (270—1), de egyrészt kétségünk van aziránt, vajon Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé, Apollinaire, Valéry, Claudel egyforma mértékben szimbolista költők-e (kételyeink különösen Apollinaire-ra és Claudelra vonatkoznak!), másrészt a kordivat nyilván jelentékeny mértékben befolyásolta a francia költői szókészlet fejlődését is. Mindenesetre rendkívül fontos lenne a legújabb francia szépirodalmi nyelv történeti jellegű szótárának kidolgozása. Valószínűség-számítással Baudelaire „excentrikus témaszóit” (271) alig lehet kielégítően értékelni, annál inkább viszont jó történeti szótár és jó írói szótárak segítségével.

A legmodernebb nyelvészeti törekvéseket három fontos közlemény képviseli: Szépe György A generatív grammatika transzformációs modelljéről értekezik (273—94), Papp Ferenc az *után* névutós szerkezetek transzformációs analízisét vizsgálja (237—61), a tanulmánykötet matematikus munkatársa, Kiefer Ferenc pedig a szovjet matematikai nyelvészet egy modelljét írja le (187—200). Szépe György vallomása szerint dolgozatának „alig több a célja, mint Noam Chomsky (főleg grammatikai) koncepciójának bemutatása a magyar olvasó számára” (273). Valójában a cikk ennél jóval több: nem egy részlete világosan tükrözi a magyarországi matematikai nyelvészet eredeti adalékait (vö. pl. 291. l.), amelyek jórészt nyelvünk sajátos struktúráján alapulnak. — Papp Ferenc, a debreceni egyetem orosz tanszékének docense, eredményesen hasznosítja a transzformációs analízisre vonatkozó szovjet irodalmat; kár, hogy az *után* névutó egyik-másik itt jelzett használata — például a „vmi *után* nevez el” szókapcsolat — erősen

⁷ A cikk lengyel változata: O informacjii stylistyczei. Pamietnik Literacki IV, 507—25.

germanizmus-ízű (242, vö. ÉrtSz. VII, 66). Általában az ÉrtSz. nyújtotta szemantikai tagolás lényegesen áttekinthetőbb és következetesebb, mint a Papp Ferencé. — Kiefer Ferenc a szovjet eredményeket szerencsésen kapcsolja össze a nyugatiakkal, főleg pedig az amerikaiakkal; nemcsak átveszi O. Sz. Kulagina célkitűzéseit,⁸ hanem kifejezetten arra vállalkozik, hogy röviden ismertesse és kritikailag elemezze Kulagina elméletét. A cikk lépésről-lépésre világosan követhető gondolatmenetét értékes végkövetkeztetés zárja le: „A szabályosság, egyneműség és egyszerűség fontos szerepet kaphat a hagyományos nyelvészeti kutatásban is. Bár Kulagina elsősorban a gépi fordítás szempontjait vette figyelembe elméletének kidolgozásában, nem vitatható, hogy az általános nyevészet is sokat nyerhet, ha nem zárkózik el a matematikai apparátustól és absztraktabb gondolkodásmódtól” (200).

A nagy gonddal és lelkes ügyszeretettel szerkesztett kötet szövege, sajnos, itt-ott nem ment át kellő korrekción. A Bodrog folyónak lexikonban olvasható meghatározása inkább kétféle, mintsem egy mondat (51: „a Tisza jobboldali mellékfolyója; 280 km²”); Elekfi dolgozatában meglepően pongyola szerkezetű egy nem is lényegtelen mondat: „az egyenes mondatról azt állítja, hogy benne a főnévi alanyt magasabb hangon ejteték (s erre kellő bizonyíték nincs) . . .” (78). Marouzeau nem *Traité stylistique* (92), hanem *Traité de stylistique* c. munkát írt. *Ermattinger* neve (i. h.) helyesen *Ermattinger*. I. Jordan hangnyújtásos példája *Ce faceee?*, és nem a románul egyszerűen kiejthetetlen **Ce facee?* (98). *Baudouin* helyett feltűnő *Beaudouin* (sic! 100), *Saumjan* helyett *Saumján* (164). stb. Mindezek természetesen csekélységek, de ne feledjük, hogy szemezgetésünk mindössze 4 cikk szövegén alapul.

E kisebb-nagyobb fontosságú elírásokon vagy nem eléggé átgondolt fogalmazásokon kívül feltétlenül érdemes szótannunk még két hiányosságot: hiába kerestünk ugyanis a kötetben egyrészt megfelelő *t á r g y*- és *n é v m u t a t ó*t, amely már egymagában is nyelvészeti kutatásaink „új hullámának” útjelzője lehetett volna, másrészt pedig hiányoljuk az egyes cikkek idegen nyelvű tartalmi összefoglalását. Tudjuk, hogy számos közlemény már megjelent idegen nyelven, illetve a közeljövőben megjelenik. Mindazonáltal hangsúlyoznunk sem kell, hogy az időben és térben annyira szétszórt egyéb közlési lehetőségek a rezümék együttes közlését korántsem pótolhatják.

GÁLDI LÁSZLÓ

Alo Raun: Johdatusta strukturalikielietiteeseen

[Bevezetés a strukturalizmusba.] Tietolipas 30. Helsinki. 1963. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 82 l.

I. ALO RAUN, a Bloomingtonban élő, észt származású amerikai nyelvész ebben a könyveskékjében a strukturalizmus alapfogalmainak tisztázza. A könyveske alapjául azok az előadások szolgáltak, amelyeket a szerző az 1960/61. tanévben a helsinki egyetemen tartott. Miként az „Előszó”-ban (Alkulausa, 5–6. l.) maga is mondja, mindössze áttekintést akart adni a strukturalizmusról, mégpedig — a dolgok természete szerint — elsősorban az amerikai strukturalizmusról. Így nem ment részletekbe, s csupán azokat a kérdéseket tárgyalja, amelyekben már többé-kevésbé egységes nézetek s egységes fogalmak alakultak ki. Forrásai elsősorban H. A. GLEASON „An Introduction to Descriptive Linguistics” (2. kiadás. New York. 1961) és CHARLES F. HOCKETT „A Course in Modern Linguistics” (New York. 1958) voltak. Valójában azonban a soron következő fejezetekben a deskriptív nyelvészet minden számottevő képviselőjének a nevével találkozunk. Egy-egy fejezet tárgyalja a fonológia, illetve a morfológia és a mondatlan kérdéseit (Fonologia, 7–30. l.; Morfológia ja syntaksi, 31–45. l.). Ebben az utóbbi fejezetben szól a szerző a transzformáció-elméletéről, illetőleg a generatív nyelvtanról is. — A következő fejezet azt tárgyalja, hogy mit adott hozzá a strukturalizmus az összehasonlító nyelvtudományhoz (Strukturalin kieltieteen lisiä vertailevalle kieltieteelle, 46–57. l.). Itt esik szó a glottokronológiáról, melynek megalapozója s első alkalmazója MORRIS SWADESH volt. Ugyanitt szól a szerző még arról is, hogy hogyan fejlesztette tovább ezt a módszert H. K. J. COWAN, A. L. KROEBER, valamint ő maga is Eeva Kangasmaa-MINN-nel egyetemben. A glottokronológia módszerét ők ketten előbb a finnugor, majd

⁸ „Olyan speciális nyelvtan konstruálásáról van szó, amely bármely nyelv esetén használható és amely a matematikai elméletek mintájára épül fel” (187).

pedig a török nyelvekre alkalmazták. — A negyedik fejezet a nyelvek tipológiai osztályozásának a kérdéseivel s e módszer alkalmazásának hasznával foglalkozik (58—65. l.). Itt főként E. SAPIR és J. E. GREENBERG felfogásával ismerkedünk meg. — A „Befejező megjegyzések” című utolsó fejezetben (Loppuhuomautuksia, 66—70. l.) kerül szóba a HJELMSLEV nevéhez fűződő glosszematika, továbbá még a gépi fordítás és a pszicholingvisztika is. — Igen becses az ez után a fejezet után következő négytápos bibliográfia (Kirjallisuutta, 71—74. l.), amelyet a szerző nagy gondnal állított össze. LAZICZIUS GYULÁNAK két munkája is szerepel a bibliográfiában. — A név- és tárgymutató (Hakemisto, 75—80. l.) megadja a strukturalizmus angol terminusait is a finn megfelelőikkel egyetemben.

2. RAUN könyvecskéje amellett, hogy valóban alapfogalmakat tisztáz, egyszersmind azt is példázza, hogy az ún. tradicionális nyelvtudomány és az ún. modern nyelvészet nemcsak hogy jól megférnek egymás mellett, hanem egyenesen kiegészítik egymást. Köztudomású, hogy a szerző jeles képviselője Amerikában a finnugor nyelvtudomány-nak, egyszersmind azonban — anélkül, hogy finnugrisztikai működését megtagadta volna — igen sokat tett a deskriptív jellegű nyelvészeti vizsgálatok előbbrevitele érdekében. Könyvének nagy érdeme a mi szempontunkból, hogy a deskriptív módszerek alkalmazását finnugor — köztük magyar — nyelvi példákkal is illusztrálja. RAUN munkája arra ösztönöz bennünket, hogy mi is elvégezzük a szükséges fogalmi tisztázást.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Lazicius Gyula: Fonetika

Egyetemi segédkönyv. [2. kiadás.] Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 210 l.

A hangtan kitűnő magyar művelőjének 1944-ben megjelent fonetikáját 1961-ben németül is kiadták (ismertetése FÓNAGY IVÁN tollából: NyK. LXV, 233—4). Az új magyar kiadás szövege úgyszólván csak néhány stílusbeli fordulaton és igen kevés bibliográfiai pótlásban tér el az elsőől; szükséges lett volna a címlapon föltüntetni, hogy a kötet 2. kiadás.

FÓNAGY IVÁN „utószava” (189—207) több annál, mint amit a szerény cím mögött sejtethetünk: LAZICZIUS könyvének méltatásán (199—202) kívül a legújabb idők fonetikájának számos gondolatát, törekvését, eredményét ismerteti (189—199). Az utóbbi részben sok ismeretet tömörít, világos és érdekes előadásban. Nagyon hasznos a mintegy 150 tételre terjedő irodalmi jegyzék is. Ebben, valamint az utószóban több adat javításra szorul. Az a gyanúm, hogy a 203. lapon DUNN egy munkájával kapcsolatban — per analogiam: *szóhasadás* — címhasadás következett be: úgy látszik, ugyanannak a munkának a címe két — egymástól eltérő — másolatban került bele az irodalmi jegyzékbe. A 204. lapon MÁRTONYNAK és társainak egy német című munkája szerepel: *Zur Analyse und Synthese von Vokalen und Geräuschlauten: IVth Intern. Congr. Phon. Sc., 208—213*. Az idézett helyen MÁRTONYÉKNAK angol nyelvű közleményét látom: *On the Analysis and Synthesis of Vowels and Fricatives*. TOMATIS, A. közleményének címében nem *action* van, hanem *réaction*. Stb. — Mindezt azért is jó szóvá tenni, mert az utószónak a modern fonetikára vonatkozó fejezetei, a hozzájuk csatolt könyvészeti résszel, érdemesek arra, hogy — megfelelő átdolgozás után — önállóan is megjelenjenek.

VÉRTES O. ANDRÁS

Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben

Adatok a tudományos gondolkodás fejlődésének történetéhez

Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 67 (+ 1) l. Nyelvtudományi Értekezések 37. sz.

1. A világban való tájékozódásunk — nemcsak a miénk, hanem minden élőlényé — a hasonlóságon (illetőleg azonosságon) és a különbségen alapul. Innen az analógiának a köznapi és a tudományos gondolkodásban való igen nagy, a tudományban maig sem eléggé becsült szerepe (ez utóbbira: H. HÖFFDING: *Der Begriff der Analogie*. Leipzig, 1924): az ismeretlen dolgokat a már ismerteknek analógiájára fogjuk föl, illetőleg képzeljük el.

Az ismeretlen tárgynak, jelenségnek az ismerthez való kapcsolása az eseteknek egy részében — legalábbis többé-kevésbé — önkéntelen folyamat, s nyilván a filogene-

tikus fejlődés mélyebb rétegeiből származik. A fogalmi gondolkodás általában a kortikalizációnak újabb, magasabb rendű eredménye.

2. Az ismeretlennek az ismerethez való társítása sokszor metaforában nyilvánul meg. FÓNAGY szerint a „metaforikus gondolkodás» a spontán képzettársítás és a tudatos fogalomalkotáson alapuló tudományos gondolkodás között foglalt helyet» (47). Szerinte a „kérdéssel feltevést, tudatos, sőt céltudatos. Azt kérdezzük magunktól: miféle hang is az az [i], az az [k]. De a válasz nem a hangjelenségek tudatos elemzésén alapul, hanem a hangok képzési mozzanataiból, hangtulajdonságaiból kiinduló tudat-előttés (esetleg tudattalan) fantáziákon.» (I. h.) „Amikor vékonynak, nedvesnek, finomnak (édesnek) nyilvánítjuk a hangot, kerülő úton közelítjük meg a valóságot. Ez a kerülő, a tárgyának ez a körüljárása, úgy látszik, a megismerés menetének szerves része.» (48) „A nyelvtudomány történetében is szükségképpen előzi meg a metaforákra támaszkodó leírás a hangok tudományos jellemzését.» (I. h.)

A dolgozat ezt a metaforára támaszkodó leírást, illetőleg magukat a metaforákat négy fejezetben vizsgálja: 1. grammatikusok (4—22), 2. rétorok, költők, gyermekek metaforái (23—4), 3. a metaforák értelme (25—39) és 4. funkciói (40—55).

Az 1. fejezetben olyan sok grammatikust elemzett, hogy a fonetika történetének a kutatói számára már csak e szerzők munkáinak a címjegyzéke is tanulságos. De különösen gazdag ez a rész és általában az egész tanulmány a hangokra vonatkozó metaforák adataiban.

A *nyúlánk, fúrge, gyors* zárhangok, a *kövérr, tett f* (12), a *vékony, finom i*, a *kerék o*, *nagy a*, *széles e*, a *sötétséget, titokzatosságot* kifejező *u*, a *legszeledebb l* (23) mellé sorakoznak a *fanyar, metsző, megtört* (3) hangok, a *nedvesek* (3, 17, 24 stb.), a *férfiások* (8, 18, 25 stb.), és a *nőiesek* (8, 18, 25) . . . Érdekes, hogy ezeknek a metaforáknak vizsgálata alapján kiderült nem egy európai és keleti (indiai stb.) hangtani terminus fejlődésének a konvergenciája.

Fölmerül a kérdés, hogy mi az oka ennek a konvergenciának? FÓNAGY megállapítása szerint a fonetikai metaforák és az általuk megjelölt fiziológiai és akusztikai jelenségek közt a kapcsolat nem (csak) formális, hanem reális. A metaforák egy része képzési mozzanatokra vezethető vissza (26—37); például a *lágylított*, palatális zárhangok képzése lazább, mint a megfelelő „nem lágylított” zárhangoké (27). Más részüket magával a hangjelenséggel magyarázható; az *s* hangot *élesebbnek* mondjuk az *š*-hez, az *e*-t és különösen az *i*-t az *ε*-hez viszonyítva; ezeknek az *éles* hangoknak egyetlen közös sajátosságuk van: magasabban fekvő felső formásuk különbözteti őket a *tompább* beszédhangoktól (26).

3. A tanulmány két végső következtetése nemcsak a fonetika történetének, hanem a tudományos gondolkodás fejlődésének a szempontjából is figyelemre méltó: 1. minden „metaforának értelme van: sőt olyan ismereteket tételez fel, mellyel a terminusok megalkotói nem is rendelkezhettek”; 2. a „metafora egy sajátos — a fogalmi gondolkodással nem azonosítható — szellemi folyamat terméke. A „metaforikus gondolkodás» kiegészítő, előkészítő fázisa az absztrakción, a fogalmi gondolkodáson alapuló megismerésnek” (56).

A dolgozat annyira ötletes és színes, hogy szinte észre sem vesszük a számításai, leírásai vagy sajtóhibák szeplőit. (Példaképpen megemlítem, hogy nyilván téves a 35. lapon a II. 1. pont 98,92%-os és 1,08%-os adata, s hogy a 49. lap KEMPELEN idézetébe is több hiba csúszott.)

VÉRTES O. ANDRÁS

Melich János, Dolgozatok II.

Budapest, 1963. 148 lap. Nyelvtudományi Értekezések 41. sz.

1. MELICH JÁNOS (1872—1963.) első tudományos dolgozata 1893-ban, egyetemien hallgató korában jelent meg („A Besztercei Szójegyzék”: Nyr. XXII, 117—124, 173—182). Ettől az időtől kezdve Melich János páratlan bőséggel ontotta a kisebb-nagyobb közleményeket, melyeknek teljes száma az 1100-at is meghaladja. Ugyanennyire impozáns azonban Melich életműve akkor is, ha a „non numerantur, sed ponderantur” elve alapján nem mennyiségi, hanem minőségi oldaláról nézzük. Tudományos pályája elején Melichet főként a jövevényszavaknak a kutatása vonzotta, így különösen a magyar szókincs német és szláv elemeit. Ennek a korszaknak összefoglaló jellegű terméke a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” (1900.), melyet

Lumtzer Viktorral társulva készített, valamint a „Szláv jövevényszavaink I.” (1903—1905.). A német és szláv jövevényszavakkal való foglalkozás készítette elő MELICH JÁNOST arra, hogy GOMBOCZ ZOLTÁNNAL együtt a magyar szókinész egészét felölelő Magyar Etymologiai Szótár (I—II. 1914—1944.) megírására vállalkozzék. E szótár, sajnálatos módon, monumentális torzó maradt, mert mindössze az egyharmada került nyomdába. Szócikkeinek kivételesen nagy tudományos értékét külföldön is elismerik. Az egyik tekintélyes bibliográfiai kézikönyv a következő szavakkal méltatja a Magyar Etymologiai Szótárt: „Ouvrage fondamental, le plus parfait dictionnaire étymologique jamais publié en aucune langue” (L.-N. MALCLÈS, Les sources du travail bibliographique. II. Genève—Lille, 1952. 412). A Magyar Etymologiai Szótár írása közben, de már korábban is, szüntelenül kutatta Melich a magyarországi földrajzi névanyagot. A földrajzi névanyagra támaszkodva írta meg „A honfoglalás kori Magyarország” (1925—1929.) című monográfiáját, mely rendkívül serkentőleg hatott a történeti toponomasztika művelésére az ország határain túl is. Lényegében etimológiai, tárgykörü munkássága mellett nem hanyagolta el Melich a nyelvtudomány egyéb területeit sem. Forráskiadó és kritikai tevékenysége különösen kiemelkedik. Alapvető tanulmányban dolgozta fel a régi magyar szótárakat („A magyar szótárírodalom”. 1907.).

A Dolgozatok II. című kötetben közzétett tanulmányok — akárcsak a Dolgozatok I. (Bp., 1957. NytudÉrt. 11. sz.) tanulmányai — egy alkotómunkában eltöltött, kivételesen hosszú élet alkonyán keletkeztek. Öregkorban összegyűjtött kalászkok ezek, amelyek arról tanúskodnak, hogy Melich János lelkének fausti nyugtalansága akkor sem csillapodott le, mikor teste már erőtlenedett. Nem hagyták cserben fő erényei sem: a nyelvtörténet forrásainak lehető legmondosabb kiaknázása, a korábbi szakirodalom lelkiismeretes bírálata és ragyogó ötletesség, hipotéziseket termő fantázia. A problémákkal való szakadatlan belső vívódásnak azonban Melich írásaiban bizonyos külső velejárái is szoktak lenni, mint amilyen például az arányok eltolódása, a kompozíció lazasága. Nyoma van ennek a Dolgozatok II. tanulmányaiban is.

2. A Dolgozatok II.-ben közzétett tanulmányok a következő tematikai csoportokra oszlanak: a) Anonymus Gestájáról; b) Névteni tanulmányok; c) Etimológiai és szótörténeti tanulmányok; d) A nyelvújítás történetéhez.

Az „Anonymus Gestájáról” című tanulmányt MELICH JÁNOS 1960-ban, nyolcvannyolcadik életében írta. A benne kifejtett gondolatok azonban nem új keletűek, hanem hosszú évtizedek során érlelődtek meg Melichben. A magyarok honfoglalásának történetét előadó Gesta Hungarorum névtelen szerzője, a magyar történeti irodalom legvitatottabb személye a történészeknek és nyelvészeknek egész sorát foglalkoztatta már. Legutóbb — Melich Jánossal szinte egyidőben — CSÓKA J. LAJOS történetész vizsgálta meg az Anonymus-kérdést „Ki volt Anonymus?” című dolgozatában (Magyar Nyelv LVIII [1962.], 153—9, 336—46). Figyelmet érdemel, hogy Anonymus személyét és a Gesta Hungarorum keletkezésének időpontját illetően Melich és Csóka lényegileg azonos megállapításra jutott. Anonymus-t mindketten II. Béla király (1131—1141.) notáriusának tartják, aki az 1150-es években — Melich szerint 1150—1152 között — készítette el művét, a Gesta Hungarorum-ot. A ránk maradt másolat Melich véleménye szerint a XIII. század végéről, a XIV. század elejéről való. MELICH Anonymus-tanulmánya azonban korántsem csupán a kronológiát illető kutatásokról ad számot. A szerző behatóan vizsgálja Anonymus forrásainak, genealógiai adatainak, magyar nyelvi szórványainak a kérdését is, és véleményét mond a Gesta Hungarorum-nak mint történeti forrásnak az értékéről. Anonymus művét Melich János történeti tekintetben is sokra becsüli. A róla írott tanulmányának „Epilógus”-át a következő mondattal vezeti be: „Ezzel a munkámmal búcsúzom kedvelt Anonymusomtól”. E szavak mindennél jobban rávilágítanak arra a meghitt, szinte már bizalmas kapcsolatra, amely Melich Jánost a magyar középkornak ehhez a titokzatos és vonzó alakjához fűzte.

A Dolgozatok II. „Névteni tanulmányok” című fejezete hat helynévmagyarozatból és egy személynévmagyarozatból áll. A legterjedelmesebb közülük az, amelyik a *Fátra* hegynév eredetét tárgyalja úgy, hogy részletesen kitér számos más nem magyar eredetű, de magyar hangalakúvá lett helynév — *Zólyom, Trencsén, Breznóbánya, Zsolna, Árva, Modor* stb. — magyarozatára is. A szerző véleménye szerint a magyar *Fátra* a szlovák *Fatra* névből való, ez pedig a XII. század közepe táján a német *Vater* ~ *Vatter*-ből alakult. Eredetileg Turóc és Liptó megyék határán, az Árvának a Vágba ömlésével szemben egy hegynek a neve volt. Fejtegetései közben Melich nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a középkori Magyarországon a magyar nyelvet olyan vidékeken is köznyelvként, a mindennapi társalgás eszközeként használták, ahol a lakosság zöme nem volt magyar anyanyelvű. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy a birtokosok és tisztségviselők többnyire magyarok voltak a nem magyaroktól lakott területeken is. — A *Mátra* hegynevet Melich a

mat' ~ *mat'er* 'anya' származékaként keletkezett ószlovák **Matra*, **Matera* átvételének tartja. — A történeti Magyarországon számos *Szeben* nevű helység ismeretes. Ezek a helységnevek Melich szerint az ómagyar *Szibin* személynévből alakultak. *Sibin* személynév az ószerbből és az órománból is kimutatható. Lehetséges, hogy e személynév végső fokán a szerb *siba* 'veresgyűrű som, Cornus sanguinea' köznévből való. — Az 1113. évi zobori oklevél „Aqua Turna”-ja azt a *Turná* patakot jelöli, amely Trencséntől délre ömlik a Vágba balról. E pataknév Melich szerint az ószlovák *Trnava*-ra vezethető vissza. Ugyanilyen eredetű a Nagyszombaton átfolyó és a városnak szlovákul nevet adó Trnava folyócska neve is. A magyarországi hegynevek között gyakori *Somló*, *Somlyó* Melich János véleménye szerint a *somlik*, *somlyik* 'csúszik, omlik' ige származéka és tulajdonképpen 'lassan omladozó hegy'-et jelent. — A hely- és víznévként előforduló *Kalocsá*-t Melich János magyar személynévi eredetűnek magyarázza. — Pray György (1723–1801.) magyar történetíró tirolai származású katonacsaládból származott. Családnévének eredetére vonatkozólag Melich Jánosnak két foltevése van: vagy a német *Brei* 'kása, pép' köznévvon, vagy pedig a 'serfőző' értelmű bajor-osztrák *Prey* családnévvon alósa.

Az „Etimológiai és szótörténeti tanulmányok” cím alatt összefoglalt öt szómagyarázatot (*szoba*, *pítvar*, *pisztráng*, *lazac*, *semling*) a szerző eredetileg a Magyar Etimológiai Szótár számára dolgozta ki szócikkek gyanánt. A *geburnus* címszónál 1944-ben félbeszakadt szótár hátralevő részéből egyes szócikkek még elkészültek. Ezek közül kerültek ki a Dolgozatok II.-ben közzétett szómagyarázatok. Mindegyik szómagyarázat egy-egy kis tanulmány, amely rendkívül gazdag szótörténeti dokumentációt tartalmaz, figyelembe véve a tárgyalt szavak tulajdonnévi alkalmazását is. Nem hiányzik belőlük a tárgytörténeti mozzanatok vizsgálata, valamint a korábbi etimológiai magyarázatok részletes bírálata sem. Mindez maradandó értéket ad Melich szómagyarázatainak még akkor is, ha az utóbbi másfél évtized alatt nyilvánított vélemények, így különösen azok, amelyeket KNEI ZSA ISTVÁN bocsátott közre „A magyar nyelv szláv jövevényszavai I.” (Budapest, 1955.) című munkájában, nem egyeznek meg mindenben Melich etimológiai nézeteivel. Melich szerint a magyar *szoba* 'Badestube; Ofen; Zimmer' legvalószínűbben a kései ófelnémet *stuba* 'heizbares Gemach, Badestube' átvétele; a magyar *pítvar* 'Vorhalle, Vorsaal' az egyházi szláv *pritvor* 'Halle, Säulenhalle' átvétele; a magyar *pisztráng* 'Forelle' egy szláv *pbstrogb* vagy *pbstroga* 'Forelle' átvétele; a magyar *lazac* 'Salm, Lachs' a cseh, szlovák *losos* 'ua.' átvétele; a magyar *semling* 'Salm, Lachs; Afterbarbe' a német *Sälmling* 'Salm, Lachs' átvétele.

„A nyelvújítás történetéhez” fejezetcím alatt a magyar orvos-gyógyszerési terminológia -al képzőjéről szóló tanulmány található. A XIX. század folyamán az alkaloid vegyületek *-inum*, *-ina* végű latin terminus technicusainak magyar megfelelőjeként kísérleteztek a szakemberek az ilyen -al végű nevekkel. Ezekből a neologizmusokból azonban egy sem élte túl a XIX. századot.

3. Az ismertetett tanulmányok mind tematikai, mind pedig módszertani tekintetben szervesen illeszkednek Melich János korábbi munkáihoz. Nem gazdagítják újabb színekkel a XX. század talán legnagyobb és legtermékenyebb magyar nyelvtudósának változatos összetételű életművét, de hangsúlyozzák mindazt, ami erre az életműre a legjellemzőbb. A fiatalabb nyelvésznemzedékek szakmai és etikai szempontból egyaránt sokat tanulhatnak Melich kései munkáiból is.

Köszönet illeti Pais Dezsőt és Papp Lászlót a Dolgozatok II. lektorálása és szerkesztése során végzett áldozatos munkájukért.

KISS LAJOS

Материалы к частотному словарю Пушкина

[Anyagok Puskin nyelvének gyakorisági szótárához]. — Moszkva 1963. — 52 l.

Az orosz filológia, alkalmasint egy két évszázaddal ezelőtti francia akadémiai kultúr-hatástól eredően, szenvedélyesen szótárt szülő filológia. S a sok szótár csak újabakat szül, úgy látszik. Az itt ismertetendő munka az 1956-tól kezdődően napvilágot látott akadémiai Puskin-szótár „gyermeke”, amennyiben ez utóbbinak egy a megjelenéskor mellékesként szereplő lehetőségét fejlesztí ki. Az akadémiai Puskin-szótár ugyanis általában közli, hogy összesen hányszor fordul elő valamely szó Puskin műveiben (kivételt csupán a leggyakoribb formaszavak képeznek), sőt fel is sorolja valamennyi előfordulás helyét. Ennek alapján viszonylag könnyű szerrel lehetett egy „Puskin-gyakorisági szótárat” összeállítani úgy, hogy a számszerű adatok esetenként műfajokra lebontva is megjelenhessenek.

A munka tulajdonképpeni összeállítója R. M. FRUMKINA, aki korábban a Вопросы языкознания hasábjain már ismertette Puskin szókinésének néhány statisztikai jellegzetességét.¹ Ötoldalas bevezetésében részint utal e korábban közölt eredményekre, részint megmagyarázza a szótári rész egyes fejezeteit.

Az első fejezet — első táblázat — az összesen 544 777 szavas Puskini szövegek 21 197 különböző szavából (jeltípusából) közli a 2000 leggyakoribbat, gyakoriságuk sorrendjében. — A következő táblázatból kitűnik, hány egyszer, kétszer, háromszor stb. előforduló jeltípus van Puskin írásában. — Külön figyelmet érdemel a harmadik táblázat. Ez ugyanis azt foglalja össze, hogy bizonyos számú leggyakoribb szó — ismét a csökkenő gyakoriság sorrendjében — összesen hányszor fordul elő s ez az összes szövegek hányad-részt teszi ki (példákat l. alább). — A 4—5—6—7-es táblázat azonos felépítésű: belőlük az olvasható ki, hogy Puskin verses műveiben, szépprózai alkotásaiban, zsurnalisztikai-történelmi tárgyú munkáiban és levelezésében mi az egyes jeltípusok gyakorisága: a jeltípusok itt is a csökkenő gyakoriság sorrendjében kerültek felsorolásra. E „műfaj-táblázatok” mindegyike utal ugyanakkor az adott táblázatban nem tárgyként szereplő három másik műfajra is: kiolvasható, hogy a három másik műfajban hányszor fordult elő az illető szó.

Mutassunk rá egy-egy részletre a táblázatokból — ezek a példák egyben illusztrálni fogják az egyes táblázatok funkcióit.

(1) Ime Puskin leggyakrabban használt tíz szava: и, в, я, он, не, быть, на, с, что, ты. A tréfát folytathatnánk ötvenen felül: az első önálló jelentéssel bíró szó a 35.: сказать 'mondani', további formaszavak (illetve a мочь 'tudni, bírni' módbeli segédige) után a 45. а день 'nap(pal)', vagy a 46. знать 'tudni, ismerni' természetesen még éppoly kevésbé „puskiniak”, mint az 51. говорить 'beszélni' (e szavak között csupa formaszavak foglalnak helyet). Csupán a 64. szó kezd „egyéni” lenni: писать 'írni' — de természetesen ez a szó is csak akkor mond nekünk valamit, ha tudjuk, hogy éppen — Puskin szókinéséről van szó, önmagában még vajmi keveset árul el azokról a szövegekről, melyekből gyakoriságánál fogva messze kiemelkedik. — Érdekesebb talán, ha meggondoljuk, milyen előkelő helyet foglal el a listán az E. sz. I. személyű személynév. Nyilván nem kevés lesz akkor az igeformák között is az E. sz. I. személyű (bár a 15 477 я 'én' természetesen korántsem jelent ennyi, ennek megfelelő igeformát: előfordulhat e névmás igealak nélkül és viszont). Talán e kis szó többet elárul a puskini szövegek lényegéből, mint az előbb említett „írni” ige: jól tudjuk, hogy a szigorúan szakszövegek fordítására készült algoritmusok — legalábbis első megközelítésben — nyugodtan elhagyhatják az egyes szám első személyt mind az igeragozásból, mind a személyes névmásokból, meg — ahol ilyen van — a birtokos személyragozásból. — Nem lesz talán érdektelen utalni arra, hogy a Steinfeldt készíttette mai orosz gyakorisági szótárban a tíz leggyakoribb orosz szónak a következő bizonyult: и, в, на, не, он, я, что, с, этот, быть. A puskini s a mai általános gyakorisági lista leggyakoribb tíz-tíz szava talán kettőt mutat. Egyrészt jól látható, hogy „általános” szövegekben az említett „én” névmás valamivel már hátrébb szorul. De ennél érdekesebb az этот 'ez' mutató névmás „előretörése” a mai szótárban, ahol a 8. helyet foglalja el (Puskinnál a 25.). Puskin korában még használatos volt egy másik közelre mutató névmás is, а цей kb. 'ezen' (csak míg az ezen magyar névmás költeményben legfeljebb tréfaként fordulhat elő, а цей — nagyon is „költői” volt, amíg élt; ma legfeljebb gúnyos értelemben állhat, néhány megcsontosodott kifejezéstől eltekintve). Kis részben talán ez indokolja az этот hátrébb szorulását Puskinnál; nagyobb részt persze itt is tartalmi okok szerepelhetnek. — E táblázattal kapcsolatosan utalunk még arra, hogy míg a leggyakoribb и 'és' kötőszó összesen 25 026-szor, addig a jegyzékbe felvett 2000-ik слово 'nyáj' mindössze 38-szor fordul elő a puskini szövegekben.

(2) Amennyire nélkülözhetetlen az egyik Zipf-törvény ellenőrzése, esetleges továbbfejlesztése számára a második táblázat, annyira keveset mond, úgy tűnik, így „szemre”. Kiderül belőle, hogy csupán egy ízben fordul elő Puskinnál 6388 szó, két ízben — 2913, három ízben — 1803 stb.; az e listába felvett leggyakoribb, 120-szor előforduló szavak száma viszont már mindössze 5. (Megjegyzendő, itt már csak pusztá számokat kapunk, az egyes egyedek megnevezése nélkül.)

(3) Az érdekes újításnak szánt harmadik táblázat viszont megint közvetlenül is „élvezhető”, bár itt is csak számok vannak. Hiszen ez a táblázat megmutatja, hogy ha az ember — a tanuló — csupán a leggyakoribb puskini szót ismeri, ezzel bármely puskini szöveg 4%-ánál is többet „elolvashat”. Vagy más szemszögből: minden 24—25.

¹ Р. М. Фрумкина, Статистическая структура лексики Пушкина. Вопросы языкознания IX (1960), 3:78—81.

orosz szó, amelyet a nagy költő leírt — az „és” kötőszó volt. Az öt leggyakoribb szó birtokában a szövegek 15%-át „ismerjük”, a 10 leggyakoribbában — 22%-át. S a lista vége feléről is lássunk néhány példát: ahhoz, hogy minden száz puskin szóból átlag hetvenre ráismerjünk, összesen 1022 szót kell tudnunk, hogy nyolevankettőre — 2326-ot, hogy nyolevanhatra — 3219-et stb. Persze a számok durván tükrözik csak a valóságot (vagy, mondjuk — a gépi s nem az emberi valóságot tükrözik): hiszen a 21 197 puskin jeltípus között igen sok azonos tövű, könnyen felfedhető képzőjű szó van, melyekre ráismerünk akkor is, ha eddig nem találkoztunk velük. Másrészt természetesen esetleg akkor sem értjük a szöveget, ha minden egyes szavát ismerjük.

(4) — (5) — (6) — (7) Meglepo eredményt hoz a költői szövegek gyakorisági táblázata. Kiderül, hogy Puskin verses írásában a leggyakoribb, önálló jelentéssel bíró szó — a день 'nap(pal)' (ezt követi: один 'egy', любовь 'szeretet, szerelem', душа 'lélek', милый 'kedves'). Ugyanez a день szó pedig a költő prózai írásában a hatodik, zsurnalisztikai munkáiban a tizennegyedik, levelezésében a huszadik helyre szorul.

*

Ennyiben igyekeztünk néhány „csemeget” tálalni az olvasó elé Puskin gyakorisági szótárából. A komoly nyelvtudományi törvényszerűségek levonására itt nem kívántunk vállalkozni. De meg tudomásunk van róla, hogy nálunknál sokkal avatottabb személy — FRUMKINA készít ezzel kapcsolatosan igen jelentősnek ígérkező tanulmányt. — Búcsúzóul vessünk azonban egy pillantást magára a kiadványra. FRUMKINA, mint ismeretes, a SzTA Nyelvtudományi Intézetének Reformatszki vezette strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztályán dolgozik, e tanulmánya is az osztály „előzetes publikációinak” sorában jelent meg (ugyanott, ahol Iordanszkajáé, Melcsuké meg Ravicsé — vö. NyK. LXV, 457), e sorozat negyedik tagjaként. A kiadványt így Reformatszki szavai vezetik be az osztály megalakulásáról, a sorozat rendeltetéséről. Meg kell mondani, hogy egy ilyen sorozat, mely előzetes — de, mint Reformatszki írja, „remélhetőleg nem időelötti” — publikációkat hoz, igen hasznos, jól ismert ez a kiadvány-fajta az amerikai filológiai életben is (preprints). Az egyes füzetek 700-as példányszáma ugyan nem túlságosan nagy a szovjet méreteket figyelembe véve, de az érdeklődőkhöz így is eljutnak s biztosítják a rugalmas és gyors információit szovjet kollégáink nagyobb lélegzetű (tehát egy-egy folyóiratcikkbe bele nem férő) tanulmányairól.

Zárjuk egy hazai sóhajjal. Milyen jó lenne, ha kezünkben lenne Petőfi vagy József Attila gyakorisági szótára. (Már csak azért is, mert akkor — ha Frumkináék módszerét követjük — a Petőfi vagy József Attila szótárunk előzőleg szintén megjelent volna.)

PAPP FERENC

N. A. Constantinescu: Dictionar onomastic romínesc

Academia R. P. R. Comisia pentru studiul formării limbii și poporului român. V. Editura Academiei R. P. R. 1963, LXXVII + 468 lap.

Örvendetes tényként kell elkönyvelnünk, hogy Közép-Európa szomszédos népeinél — rövidebb-hosszabb megszakítás után — végre lendületes fejlődésnek indult ismét a névtudomány, s ezen belül a személynévkutatás. Jozef Beneš két évvel ezelőtt a cseh személynévadás eredményeit foglalta össze (O českých příjmeních. Praha, 1962), most pedig itt előtűnik ez a közel 500 lapos román személynévszótár, a múlt eredményeinek alapos, lelkiismeretes összefoglalása, s természetesen a további kutatás kiindulópontja is, történészek és nyelvészek számára egyaránt. Nem nyelvészeti sorozathban jelent meg, hanem történeti jellegűben, a román nyelv és nép kialakulását tanulmányozó akadémiai munkabizottság egyik kiadványaképpen, és szerzője sem nyelvész, hanem történész, ami ebben az esetben előnnyel is jár, de hátránnyal is. A történeti érdeklődés és célkitűzés előtérbe nyomulásával kell magyaráznunk a felhasznált dokumentációnak legalább is vázlatosan jelzett történeti távlatait, viszont természetesen az is, hogy nyelvészeti szakképzettség nélkül az etimológiai rész — minden jóakarát és tárgyilagosságra törekvés ellenére — nem egyszer ingadozó, illetve kiegészítésre és helyesbítésre szorul. Így is azonban, ahogy van, C. könyvének ott kell lennie minden magyar nyelvész és történész asztalán. A budapesti telefonkönyv nem egy ritkább nevét (aminő pl. Karakas, Kostyán,

*Kretzoi*¹) e munka segítségével a nem-szakember is könnyen megfejtethi, vagy legalábbis valamelyes kiindulópontot nyer az őt érdeklő név értelmezéséhez (persze a hasonló, de nyelvész készítette magyar személynév-szótár kiadása sem várathat sokat magára!).

A munka tulajdonképpeni szótári részét alapos előszó vezet be. — Ebből, sajnos, az derül ki, hogy az utolsó behatóbb román személynév-tanulmány ezelőtt 28 évvel jelent meg I. A. Candrea tollából, s ez is elsősorban csupán az oltvidéki névanyagot foglalta össze.² A szerző igen helyesen emeli ki a történeti adatgyűjtés szükségességét (XII); meglepő azonban, hogy — ellentétben például A. Dauzat eljárásával — a ma könnyen hozzáférhető modern anyagot sokkal kevésbé vette figyelembe (XXII), s ezért hiányoznak forrásai közül például a nagyobb román városok telefonkönyvei, s egyéb, friss névanyagot tartalmazó jegyzékek.³

Az elmondottak után nagy vonásokban tájékoztat C. a román személynévadás fejlődéséről, a személynévokban előforduló leggyakoribb képzőkről, majd eredet és jelentés szerint is igyekszik megkülönböztetni különböző kategóriákat (XLIII. kk.). Az alapkategóriát a keresztény (pontosabban a naptári) és a világi nevek kettőssége adja meg, s ezen nagy csoportok mindegyikében a szerző megkülönböztet több kisebb-nagyobb alcsoportot. Legkevésbé indokolt a román nyelv kialakulásának körébe helyezett „ősi nevek” kategóriájának felvétele (XLIV.), hiszen e nevek jórésze (pl. *Símtion* < *Sanctus Johannes*) határozottan bibliai eredetű, mások pedig (mint pl. *Foca* < *Фовагъ*) már a bizánci művelődés körébe utalnak.

A világi nevek osztályozásában (XLV–VI.) szintén találunk némi bizonytalanságot. Ha ebbe a csoportba került többek közt *Albu* (< *Albus*), miért nem itt szerepel (hanem az „ősreginek” mondott nevek közt) *Bun* ~ *Buna*, amelynek a keresztény *Bunăvestire* 'Annuntiatio' ünnepnévvel való kapcsolatát csak a bevezetés jelzi, de a szótári rész már nem? S lehet-e román névadás eredménye pl. *Bucur*, ha ennek a szónak köznévi használatát csupán az albánból tudjuk kimutatni? Nem látszik igazolhatónak az irodalmi eredetű, pontosabban népkönyvekől átvett neveknek (*Alexandru*, *Machedon*, *Cleopatra*, *Archir* stb.) a szláv névanyag elé helyezése. A nem-román világi eredetű nevek csoportjában a központi helyet tagadhatatlanul a szláv eredetű névanyag foglalja el; maga C. is ugyanolyan jelentőséget tulajdonít ennek a rétegnek, mint a nyugat-európai névanyagban — különösen pedig a franciában — a germán hatásnak (XIII.). Persze fontos feladat lenne a szláv névanyag további tagolása. Egyelőre C. csak annyit jegyez meg, hogy a szláv eredetű nevek egy része 1400 után került át a románokhoz a szomszédos szláv népektől, mégpedig szerbektől, bolgároktól, ukránoktól (XLVI.).

Példás tárgyilagossággal tárja fel C. a román személynév-anyag magyar elemeit; felsorolja egyrészt a naptári nevek magyar változatait (ilyen *Șandru* és *Tamaș* a sokkal elterjedtebb *Alexandru* és *Toma* helyett⁴), másrészt pedig annyi névvel kapcsolatban jelez esetleges magyar megfelelést, hogy nem egy nevet nekünk kell kiiktatnunk a magyar eredetűek közül. Az előzóban felsoroltak közül magyarnak tartható *Almaș*, *Arpa*, *Cionca*, *Coposu*, *Corlat*, *Dețeg*, *Farcaș*, *Feir* stb. De mit kezdünk az olyannal, mint *Ciomortan* (többek közt egy moldvai „vornic” neve), amelyet a szótár megfelelő cikke (240) a ma. *csimertan* (sic! = *cimertan*) szóhoz csatol? S ezzel már el is jutottunk az egész mű egyik legmeglepőbb, de a bizonyára rövidesen megjelenő 2. kiadásban aránylag könnyen kiigazítható gyöngye pontjához. Igen örvendetes, hogy C. — ahol csak forrásai alapján erre módja volt — figyelembe vette a román névanyaghoz kapcsolódó magyar etimonokat. Most már csak az kellene, hogy a közölt magyar szó- és névanyag betű szerint is pontos alakban kerüljön be a román tudományos köztudatba. Jó pl. a *hotnog* < *hadnagy* etimon (298), de már a *Șuteu* < *sütő* származtatás (382) pontatlan, hiszen a román nevet csakis a m. nyj. *sütő* 'pék' szóval lehet rokonítani, s természetesen érdemes

¹ *Karakas* 'román megfelelői *Caracas*, *Cărăcaș* (230) török eredetű név; jelentése 'fekete szemöldök[ű]'. — *Kostyán* (vö. r. *Costian* 36) egy keleti szent, *Konstantin* névének származéka. — *Kretzoi* (vö. r. *Cretoiu*] 253) a *creț* 'göndör' melléknév -oi képzős származéka. Mondanunk sem kell, hogy a pusztá etimont minden konkrét esetben részletes családtörténeti vizsgálódással kell kiegészíteni.

² *Onomastica română*, cu privire specială la Oltenia. Curs litografiat. 1935–6.

³ A modern anyag kissé öletszerű feldolgozása miatt hiányzik a névanyagból pl. *Filitti* (szerzőként említve a XXXVIII. l-on), valamint olyan bukaresti családnevek, mint *Bichis*, *Blagoveșcenschi*, *Lipatti* stb. Ha megvan a *Lungu* név fordításából keletkezett *Hossu* (312), miért hiányzik *Klein* (*Clain*) mint a *Micu* név tükörszava?

⁴ Véleményem szerint ugyanide vonható a *Mihail* névnek erdélyi és moldvai *Mihai* változata (108), amelynek közelebbi eredetéről C. nem nyilatkozik.

volna utalni a szónak magyar személynévi használatára is. Sok esetben hajlandók vagyunk a magyar szóalak torzulását egyszerű sajtóhibának magyarázni; ilyen *Balasz* (173) az egyedül helyes *Balázs* helyett, vagy a *Sácálas* névnél *szakállás* (366) *szakállas* helyett. Egy-egy esetben mintha régebbi, nem magyar kiadású térképek hatottak volna; talán egy ilyenről származik *Bekes-Csaba* (197). Több aggodalomra adnak okot a valószínűtlen etimonok, illetve azok, amelyek nemlétező magyar szóalakkal operálnak. Nagyon kétes pl. a *Rohat* (alakv. *Rohata*, *Ruhát*, *Rohotescul* stb.) névnek a m. *rohad* igéből való származtatása (362; a szerző nyilván a *rohadt* mn-i igenévre gondolt, s ezért fordította „*putred*”-dal). Azt sem értjük, hogyan került a *Colda*, *Coldău*, *Coldea* névhez a m. *koldás* (sic!) szóalak „*cersire*”, azaz „*koldulás*” értelmezéssel (246). Annyi bizonyos, hogy *Coldău* lehet a *koldus* szóból átvett és képzőcserével továbbfejlődött alak, de mi szükség van egy nemlétező magyar nomen actionisra?

Sok-sok kiegészítést tehetnénk a források jegyzékéhez is. Hadd fejezzük be azonban e rövid, annotációszerű könyvismertetést egy olyan tanáccsal, amely a román nyelvészeti kiadványok hírét-nevét feltétlenül növelné. Bukarestben még a nyelvészek és a történészek közt is jó egynéhány van, aki erdélyi származása révén kiválóan beszéli nyelvünket. Nem lehetne vajon a bukaresti Akadémiai Kiadó kiadványainak magyar vonatkozású anyagát velük ellenőriztetni? Persze még eredményesebb lenne a magyar anyagnak magyarországi átnézetése, s az ilyen jellegű munkák szerzőinek magyar szakemberekkel való közvetlen találkozása. Ha efféle nemzetközi együttműködés mind orosz, lengyel, bolgár, szerb vonatkozásban, mind pedig turkológiai vonalon létrejött volna, C.-nak érdemes és nagy tárgyilagosságról tanúskodó munkáját a jelzett egyenetlenségek nem zavarnák, s művét habozás nélkül tehetnők a nemzetközi onomasztika standard alkotásai mellé.

GÁLDI LÁSZLÓ

T A R T A L O M

RÉDEI KÁROLY: Vannak-e az előmagyar—permi érintkezésnek nyelvi nyomai? . . .	253
SÁMSON EDGÁR: A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjákban	263
MIKOLA TIBOR: Szamojéd nyelvtanulmányok II.	279
THOMAS A. SEBEOK: Kódolás a jelező viselkedés fejlődésében	285
GULYA JÁNOS: A fonémarendszer változásának mennyiségi összetevői	303
FÓNAGY IVÁN: A beszéd dinamikus leírásának elveiről	315
ELEKFI LÁSZLÓ: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban	331

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

F. MOLNÁR GIZELLA: Finnugor szóegyeztetések Czuczor G. és Fogarasi J. szótárában	371
GULYA JÁNOS: Adalékok a nyelvi absztrakció kérdéséhez	379
BEREZCKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	385
ERDŐDI JÓZSEF: Manysi <i>saiti</i> < komi <i>šajt</i> 1. 'vessző', 2. 'rubel'	389
ERDÉLYI ISTVÁN: Etimológiai megjegyzések	393
HAJDÚ PÉTER: Samojedica	397
VÉRTES O. ANDRÁS: Pejoratív értelmű mellékneveinkről	407
VÉRTES O. ANDRÁS: A nyelv szélességének változása magánhangzóink képzésekor	415
MAGDICS KLÁRA: A magyar érzelmi hanglejtésformák akusztikájához	417
MIKES MELÁNIA: Adatok a p, b, t, d fonémák kialakulására a gyermeknyelvben . . .	421
SZATHMÁRI ISTVÁN: Az „irodalmi nyelv” terminus értelmezéséhez	425

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

N. SEBESTYÉN IRÉN: Fokos-Fuchs Dávid nyolcvan éves	429
LAKÓ GYÖRGY: Fokos-Fuchs Dávid és N. Sebestyén Irén kitüntetése	432
Az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatta Aurélien Sauvageot professzort	432
LAKÓ GYÖRGY: Finnugor nyelvészeti tanszék a turkui egyetemen	437
ERDŐDI JÓZSEF: Urálsztika és altajisztika az Egyesült Államokban	438
RÉDEI KÁROLY: Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum	443
K. SAL ÉVA: Virittájá	448
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Obi-ugor hang- és alakantani tanulmányok	450
АРОВ ЭВА: В. И. Абаев, Историко—этимологический словарь осетинского языка	452
GÁLDI LÁSZLÓ: Általános nyelvészeti tanulmányok I	455
FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: <i>Alo Raun</i> , Johdatusta strukturaalikieliteteseen	458
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Lazicius Gyula</i> , Fonetika	459
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Fónagy Iván</i> , A metafora a fonetikai műnyelvben	459
KISS LAJOS: <i>Melich János</i> , Dolgozatok II.	460
PAPP FERENC: Материалы к частотному словарю Пушкина	462
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>N. A. Constantinescu</i> , Dicționar onomastic romînesc	464

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat beérkezett: 1964 VI. 30 — Példányszám: 650 — Terjedelem: 18,9 (A/5) ív

64.59141 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), = kapitálchen a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST